ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ यां देवा मुनिनिचयस्तथा वान्यत्स्मा मुनिनिवहोपि तन्मिमाय तस्यैवं निजजगदंतरात्मभावं व्याकर्तुः
पदं स्वप्नयामगोपस्तेतः १ यज्ज्ञानं सा लभ्यते यत्नसुश्रैर्यैकाग्र्यप्राप्यते संयमाद्यैः तं सेवेहं सन्नुकूलं लक्ष्मणार्यैर्ब्रह्म सब्रह्मज्ञानिवेशा
वृतं से २ प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् श्रीरेशामिश्रांश्च हमीरपर्यान्कुर्मो गुरूणां हृदयानुरूपं मारण्यके पर्वणि भावदीपं ३ तत्र प्र
वेस्मिन्पर्वणि द्रौपदीब्राह्मणेन भक्तेर्माहात्म्यं दर्शितं सा च प्रतिज्ञापालन सत्यमार्गमतीर्थाटन स्वधर्माचरणादिना लभ्यत इति तन्नदा
ख्यायिकामुखेनेह प्रतिपाद्य द्रौपदीदत्तशाकलेशाशनेन कृत्स्नेत्र्ये सर्वं जगत्तृप्तमिति दौर्वाससोपाख्यानेन भगवतो जगदंतरात्म

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् जनमेजय उवाच
एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम १ श्रा
विताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमं किमकुर्वंत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः २ कथं चैश्वर्यवि
भ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ३ के चैतानन्ववर्तंत प्राप्ता
न्व्यसनमुत्तमं किमाचाराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनां ४

त्वं दर्शितं धर्मयुधिष्ठिरसंवादेन भगवत्तत्त्व
मधिगमोपायसहितं तच्च संक्षेपेणोक्तं एवं द्यूतजिताः पार्था इत्यादिना मंत्रायसमुपाविशन्नित्यंतेन ग्रंथेन तत्र प्रथमेध्याये सदसत्संग
योर्गुणदोषौ द्वितीये शौनकयुधिष्ठिरसंवादेन काम्यधर्मनिंदा योगप्रशंसा च दर्शिता एवमिति पार्था इति च्छत्रिन्यायेन माद्रीसुतयोरपि
उपलक्षणं दुरात्मभिर्द्यूतविद्भिः सहामात्यैः सकर्णादिभिः निकृत्या छलेन १ पूर्वः पितापरे विदित् तस्य पितामहाः २ पशुषः प्राप्त

५ २ द्रविणं पराक्रमः तेजो देहकांतिश्च ते उभे एकस्मिल्लेयेषां ते भूरिद्रविणतेजसः द्रविणं च पराक्रमे इति विश्वः ८ गजसाह्वयात् हस्तिनापुरा
त् ९ वर्धमानपुरं नाम ग्रामविशेषः तदभिमुखं द्वारं तस्मात् वृधु हिंसायां वर्धमानाः हिंसकाः तेषां पुरे ऊर्ध्वितमार्गेण निःसारिता इत्यन्ये १०

कथं च द्वादश समा वने तेषां महात्मने प्रतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामविज्ञातिनां ५ कथं च राजपु
त्री सा प्रवरा सर्वयोषितां पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ६ वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्र
त्यपद्यत एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ७ श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसां कथ्य
मानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ८ वैशंपायन उ॰ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ९ वर्धमानपुरद्वारादभिनिष्क्रम्य पांडवाः उदङ्मुखाः
शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया १० इंद्रसेनादयश्चैव भृत्याः परिचतुर्दश रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आ
दाय सर्वशः ११ गतानेतान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः गर्हयंतोसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौ
तमान् १२ ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परं पौरा ऊचुः नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति न तत्कुलं न
चाचारो न धर्मोर्थः कुतः सुखं यत्र पापसहायोयं पापो राज्यं चिकीर्षति १३ ॥

परिचतुर्दशाश्चाधिकचतुर्दशाः पंचदशेत्यर्थः संख्ययाव्ययासन्नेति समासः समासांतविधेरनित्यत्वात् बहुव्रीहौ संख्येये इति शासस्य

श्री°
म°व°
टी°
२

प्रकृतिनिर्घृणः स्वभावनिर्दयः १४ १५ सानुक्रोशाः सदयाः महात्मानः उदारचित्ताः विजिताः इंद्रियाणि च शत्रवश्च यैस्ते विजितेंद्रियशत्रवः श्री
रकार्यान्निवर्तिका चित्तवृत्तिर्धर्मो यमनियमादिस्तस्याचरणं आचारः धर्माचारः १६ कौंतेयत्वं माद्रेयत्वं च क्षत्रियमायेन प्रत्येकं पंच स्वपिपर्यायेण

दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः १४ नेयम
त्तिमसीकृत्वा यद्दुर्योधनोऽल्पधीः माधुराज्ञामहे सर्वे यत्र गच्छति पांडवाः १५ सानुक्रोशा महा
त्मानो विजितेंद्रियशत्रवः श्रीमंतः कीर्तिमंतश्च धर्माचारपरायणाः एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पांड
वास्तान्समेत्य च ऊचुः प्रांजलयः सर्वे कौंतेयान्माद्रिनंदनान् १७ क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मा
न् दुःखभागिनः वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ १८ अधर्मेणाजितान् ज्ञात्वा युष्मांल्लोक
हृतैः परैः उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ १९ भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहिते र
तान् कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः २० श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः
शुभाशुभाधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः २२ मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः अहन्य
हन्यधर्मस्य योनिः साधुसमागमः २३॥ माद्रीति ह्रस्वत्वमार्षं १७ १९ भक्तानाराधनापरान् अनुरक्तान्प्रीतिमतः सु

हृदः वेतनाद्युपकारमनपेक्ष्योपकारकान् प्रियान्प्रीतिविषयान्हितेरतान् अभ्युदयसाधनपरान् हितेरतानित्यलुक्समासः प्रियाश्चते हि
तेरताश्चेति विग्रहः न विनश्येम विनाशं न प्राप्नुयामहे प्रार्थनायां लिङ् नेति वितर्के विनश्येमेति तर्कयाम इति वा २० २१ आपः अपः २२. २३॥

२ [illegible]

२५ अवेदात्तानि श्रुतानि विद्या वैदिकीनत्वकौलिकादि कर्म वेदार्थानुष्ठानं योनिः एवं प्रसता पेपनयागादेर्हिंसासाधनस्य वेदार्थत्वेपि ना
वेदात्त्वमस्ति अतो जन्मान्तरीयसंस्कारोपि शुद्धएवापेक्षितः तेविद्याकर्माणि समन्वारभेते एवं प्रज्ञा चेति श्रुतेरत्र योनिशब्देन शुद्धप्रवृत्ति
कारणं एवं प्रज्ञैव ग्राह्या अन्ये तु योनिशब्देन पितृमातृशुद्धिमाहुः समासस्यासंगतिः सएवं स्यासंगतावित्यस्य रूपं अपिशब्दाद्बाह्यमपि
सम्यक्ज्ञानहेतुत्वतया गुरुः सत्संगस्तत्तोपिगरीयानित्यनगाथा गायन्ति शास्त्रीति केवलं शास्त्रस्य प्रागेव अकिंचित्करत्वोक्तेः २५ निरयं

तस्मात्तैस्त्वहद्वेषस्वस्वभावैस्तपस्विभिः सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः २४ येषां वी
णि वेदबाह्यानि विद्यायोनिश्च कर्म च तान्सेवेत नैः समासस्याद्धिंसाहिंस्राप्यपि गरीयसी २५ निरयं भाव्य
पि वर्णगुणशीलेषु साधुषु पापमेवाप्नुयान्मेह पापं पापोपसेवनात् २६ असतां दर्शनात्स्पर्शनात्स
ल्लापाच्च सहासनात् धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिध्यन्ति च न मानवाः २७ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सहस
मागमात् मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः २८ अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेष
तः येगुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः २९ लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः २९
तेषु भावेषु समस्ता श्चव्यस्ताश्चैव हि सद्गुणाः श्रद्धामो गणवन्त्यथवस्तुश्रेयोभिकाङ्क्षिणा ३० ॥

भा अग्निहोत्राद्यकुर्वाणा अपि हि शास्त्र: पतत्वस्मैवेतद्विद्वांसः एवंविदग्निहोत्रं नजुहवांचकिरइति श्रोतीप्रसिद्धिं घातयति तत्संगाल्लब्धात्मविद्यानां
किमग्निहोत्रादिनेति भावः २६ नसिध्यन्ति सिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तां न प्राप्नुवन्ति धर्माचारहीनत्वात् २७ अविषयैः अगोचरैरपरिचितैरित्यर्थः ध
र्मकामार्थसंभवाः धर्मादीनां संभवउत्पत्तिर्येभ्यस्ते २८ शिष्टानां वेदप्रामाण्यवादिनां संमताः २९ समस्ताः एकीभूताः व्यस्ताः पृथक्पृथ

कस्मात्: श्रेयः सर्वधर्मपरिपालनं तत्त्वस्य सत्त्वं ३० ॥

श्री. भा.व. टी. २

एवं पौरवचनैः सत्संगगुणाः असत्संगदोषाश्च उपादानाय हानाय च उक्ताः अन्याभूत्यादिनाशो रपि सुखं देयमिति दर्शयति पौरनिवर्तनप्रसंगेन ३१ स्नेहा वात्सल्यं तत्सहिता अनुकंपा दया स्नेहानुकंपा तया ३२ ३३ शोकसंतापविक्लवाः शोकः इष्टवियोगजं दुःखं तेन संतापः देहेंद्रियादेरव

युधिष्ठिर उ० धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययंत्रिताः असतोपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ३१ तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकंपया ३२ भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ३३ ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविक्लवाः ३४ निवर्तताऽऽगता दूरं समागमनशापिताः स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ३५ एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितं कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ३६ वैशंपायन उ० तथानुमंत्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति संहताः ३७ गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः अकामाः संन्यवर्तंत समागम्याथ पांडवान् ३८ निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पांडवाः आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटं तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पांडवाः ३९ ॥

स्तादः तेन विक्लवाः व्याकुलाः ३४ आगमने शपथविभक्तिकं अस्माभिः सह आगमने शापिताः ममशपथं कारिता इत्यर्थः ३५ ३८ समागम्य संप्रष्टा ३८ निवृत्तेषु तु पौरेष्वित्यादिना धिक्पापान्यातराष्ट्रान्नित्यं तेन प्रथेन धर्मात्मानमनिच्छंतमपि बलात्तेनानुगृह्णंतीत्युच्यते ३९ ॥

ऊषुः वासंचक्रुः ४० उदकेनैव न तु अन्नेन ऊषुः निन्युः ४१ साग्नयः दारैः सहिताः अनग्नयः तदन्ये स्नातकब्रह्मचार्यादयः ४२ प्रादुष्कृताः प्रकटीकृ
ता अग्नयो यैस्ते रम्यत्वं तापविरहात्संध्यारागादिशोभातश्च दारुणत्वं पिशाचादिसंचारकालत्वात् ब्रह्मघोषपुरस्कारः उच्चैःश्रुतपत्या
पूर्वकः संजल्पः परस्परसंवादः ४३ आश्वासयंतः वनवासस्यापि श्रेयस्करत्वोपपादनेनेति शेषः ४४ प्रथमोऽध्यायः १ प्रभातायां अ

॥ ७ ॥

ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचिः ४० उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्शिताः अनुज
ग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद्द्विजातयः ४१ साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबांधवाः स तैः परिवृतो
राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ४२ तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ब्रह्मघोषपुरस्कारः संज
ल्पः समजायत ४३ राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः आश्वासयंतो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्य
नोदयन् ४४ इत्यारण्यके पौरप्रत्यागमने १ वैशंपायनः प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टक
र्मणां वने यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः तानुवाच ततो राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः वयं
हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः २ फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः वनं च दोष
बहुलं बहुव्यालसरीसृपं ३ परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैव

रुणोदयेन उद्दीपितायां रजन्याश्चतुर्थभागे इति यावत् यियासतां यातुं गंतुमिच्छतां भिक्षाभुजः ब्राह्मणाः १ धनं राज्यं तदुभयकृता श्रीर्ब्रा
ह्मणतर्पणादिरूपा शोभा वास्माकं नष्टेत्याह वयं हीति २ व्यालाः श्वापदाः वृकव्याघ्रादयः व्यालो भुजंगमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदंतिनीति विश्वः

७

श्री· भा·व· टी· ४

भक्ता अपि मृग्याः आश्वस्तुः किं तर्हि तैरित्यत आहुः सद्धर्मदर्शिन इति सतो ब्रह्मणो ये धर्माः सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वादयस्तदनुभविनः ५ अनुध्यानेन इष्टचिंतनेन जप्येन स्वस्त्ययनेनेत्यर्थः इष्टद्वारा उपकारमुक्त्वा दृष्टद्वारापि तमाहुः कथाभिरिति ११ १२ प्रत्यादेशो धिक्कारः १३ प

ब्राह्मणा ऊचुः गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गंतुमुद्यताः नार्हस्यस्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः अनुकंपां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलंबिषु ६ युधिष्ठिर· समापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव मां ७ आहरेयुरिमे येपि फलमूलमृगांस्तथा त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ८ द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च दुःखार्दितानिमान्क्लेशैर्नाहं योक्तुमिहोत्सहे ९ ब्राह्मणा ऊचुः अस्मत्पोषणजा चिंता मा भूत्ते हृदि पार्थिव स्वयमाहृत्य चान्नानि अनुयास्यामहे वयं १० अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव कथाभिश्चाभिरम्याभिः सह रंस्यामहे वयं ११ युधिष्ठिर· एवमेतन्न संदेहो रमेहं सततं द्विजैः न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः १२ कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजिनः मद्भक्त्या क्लिश्यतोनर्हान्धिक्पापान्धृतराष्ट्रजान् १३ वैशंपायन· इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले तमध्यात्मरतो विद्वाञ्छौनको नाम वै द्विजः १४ ॥

तत्र ब्राह्मणभरणसामर्थ्याभावात्खेदं प्रति शोकमोहनिवर्तकं वचनं शौनकस्याहेत्याह इत्युक्त्वेति अध्यात्मं आत्मानं शरीरं अधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मं वेदांताः तत्र रतः १४ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सांख्यंप्रकृतिपुरुषविवेकःतयोर्निष्णातः १५ शोकेस्थीयतेनेनेतिशुत्पन्नास्थानशब्दोहेतुवचनःशोकःमनस्तापःभयं
मरणात्त्रासःतयोर्हेतवःइष्टवियोगानिष्टसंयोगादयःतेषांसहस्राणीति १६ ननुधर्मेसामर्थ्याभावादेवममशोकभयेनतुराज्यच्युतिवनवास
कृतेइत्याशंक्याह नहीतिप्रवृत्तिरूपोयज्ञदानादिधर्मोज्ञानविरोधीज्ञानेहियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिद्वैतोपमर्दःश्रूयतेक
र्माणितुद्वैतोपजीवनानिअतस्तयोर्विरोधःप्रसिद्धइतिशब्दोद्योतयति पशुबीजवधादिसाध्यत्वाद्दोषबहुलत्वात्तएवश्रेयोघातीनिमात्तविरो
धीनितत्रनसज्जन्तेनासक्ताअभिनिवेशिनोभवन्ति १७ एवंकर्माणिनिषिध्यनिंदित्वायोगनिष्ठांग्राहयति अष्टांगेति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहा

योगेसांख्येचकुशलोराजानमिदमब्रवीत् १५ शोकस्थानसहस्राणिभयस्थानशतानिच दिव
सेदिवसेमूढमाविशन्तिनपण्डितं १६ नहिज्ञानविरुद्धेषुबहुदोषेषुकर्मसु श्रेयोघातिषुसज्जन्तेबु
द्धिमन्तोभवद्विधाः १७ अष्टांगांबुद्धिमाहुर्यांसर्वाश्रेयोभिघातिनीं श्रुतिस्मृतिसमायुक्तांराजन्सा
त्वय्यवस्थिता १८ अर्थकृच्छ्रेषुदुर्गेषुआपत्सुस्वजनस्यच शारीरमानसैर्दुःखैर्नसीदन्तिभवद्विधाः
श्रूयतांचाभिधास्यामिजनकेनयथापुरा आत्मव्यवस्थानकरागीताःश्लोकामहात्मना २० ॥

रधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीतियोगसूत्रोक्तानिसंकल्पसंबाधादीनिवावक्ष्यमाणानिअष्टौअंगानियस्याःसाबुद्धिस्तत्वमस्यादिवाक्य
जाप्रज्ञायांसर्वंकृत्स्नमश्रेयोमूलाज्ञानंतदभिघातिनींश्रुतिस्मृतिभ्यांसमायुक्तांसम्यक्दृढीकृतां सात्वय्यवस्थितासत्संनिधानादितिभा
वः १८ अर्थकृच्छ्रेषुधननाशेषुदुर्गेषुवनवसनादिभावात्दुर्गेषुदुःखेषुशारीरदुःखेषुविपरीतास्वापत्सुस्त्रीकर्षणादिषुमनोदुःखेषुचउपस्थितेषु
तैःसंतोनावसीदन्तिशारीरदुःखैरितितितिक्षयामानसंविवेकेनचनाशयितुंसमर्थाइत्यर्थः १९ आत्मव्यवस्थानकराःमनःस्थैर्यहेतवः २० ॥

व्याससमासाभ्यां विस्तारसंक्षेपाभ्यां २१ आधिः प्रसिद्धः अनिष्टं कंटकादि श्रमो व्यायामः इष्टं अन्नादि २२ प्रतिकारादौषधोपानस्नानाभ्यानादि
भिरुपशमनात् व्याधिप्रशमनं अविचिंतनात् क्वचिद्विषये तत्तन्निमग्नचित्तस्य तन्मनोव्यथाव्याधिप्रभवा वेदना च भवतीति प्रसिद्धं इदमेव क्रिया

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु २१ व्या
धेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते २२ तदा तत्प्रति
काराच्च सततं चाविचिंतनात् आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन च २३ मतिमंतो ह्यतो वैद्याः
शमं प्रागेव कुर्वते मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणां २४ मानसेन हि दुःखेन शरीर
मुपतप्यते अयःपिंडेन तप्तेन कुंभसंस्थमिवोदके २५ मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवांबु
ना प्रशांते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति २६ मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते स्नेहात्तु
सज्जते जंतुर्दुःखयोगमुपैति च २७ स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च शोकहर्षौ त
थायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते २८ ॥

योगद्वयं २३ मतीति अतः उक्तसमाधानहेतोः वैद्याः विद्यावंतः प्रागेव मा
नसस्य शमं कुर्वते प्रियाख्यानैः अनुकूलवचनैः बहुलाभदर्शनैर्धनदानादिजं संभोगोपनयैः स्वादिसमर्पणैः कामादिजं २४ मानसस्य
प्राक्प्रशमने हेतुमाह मानसेन हीति २५ २६ स्नेहो रागः सज्जते प्रवर्तते २७ अन्वयाच्च दुःखयोगमुपैति आयासः क्लेशः स्नेहात् रागात् २८

भावः भावना संकल्पसंज्ञा अनुरागः पश्चाद्भाविनी प्रीतिः अयं भावः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपव
र्गः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः इति न्यायसूत्राभ्यां अज्ञानात्संकल्पः ततो विषयस्ततस्तत्र प्रीतिस्ततस्तल्लाभाय प्रवृत्तिः ततो जन्म त
तः सुखदुःखे ततो रागद्वेषवासना ततः पुनः संकल्प इति क्रमः तन्मूलमतो रागः स्नेहशब्देनोक्तः स भावस्य हेतुः ततो विषयाभिमुखं जायमानो रा
गोऽनुराग इति तत्र भावानुरागयोर्मध्ये एवं भावः अयं तमश्रेयस्करः तस्मात्संकल्पत्याग एव सुखसाधनं तथा च वदति यत्किंचिदपि
संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति न किंचिदपि संकल्प्य सुखमत्यन्तमश्नुत इति १९ कोटरेति राग एव दोषः ३० विप्रयोगाद्विषयेण सहवि

स्नेहाद्भावोऽनुरागश्च प्रजायन्ते विषये तथा अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः १९ कोटरा
ग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् धर्मार्थौ तु तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ३० विप्रयोगे न तत्
त्यागी दोषदर्शी समागमात् विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ३१ तस्मात्स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो
धनसंचयात् स्वशरीरसमुत्थं च ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ३२ ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकं ३३ ॥

योगे त्यागी न किंतु सत्यपि समागमे यो विषयदोषदर्शी स एव त्यागी स एव च विरागं भजते निर्वैरः द्वेषाभावात् निष्परिग्रहः प्रतिबंधशून्यः ३१
मित्राणि धनानि च प्राप्य तेषु स्नेहं न लिप्सेत न कामयेत मित्रेभ्य इत्यादिके ल्यब्लोपे पंचम्यौ किंच स्वशरीरात् लिंगाख्यात् समुत्थं उत्पन्नमपि स्नेहं ज्ञा
नेन भोग्यानामवस्तुत्वानित्यत्वज्ञानेन नाशयेत् ३२ ज्ञानान्वितेषु नित्यानित्यविवेकवत्सु युक्तेषु नित्यवस्तुप्राप्तये उद्युक्तेषु तत एव शास्त्र
ज्ञेषु कृतात्मसु ध्यानेन संस्कृतचित्तेषु तेषु प्रसिद्धेषु स्नेहो रागो न सज्जते न संगं प्राप्नोति ३३ ॥

श्री. भ. वृ. टी. ६

रागः रम्यवस्तुदर्शनेन चित्तस्योत्कलता कामस्तल्लिप्सा इच्छा लब्धे तस्मिन्नत्यतिशयात्पुनस्तदभिलाषः पुनः पुनस्तल्लाभेप्यतृप्तिस्तृ
ष्णा २४ जीर्यतः जरामृत्युग्रस्तस्य २५ अनाद्यंता तन्मूलवासनानामनादित्वात् अंतर्देहः बाह्यतरो देहः अन्नमयः बाह्यो लिंगशरीरं
अंतर्देहो मनस्तन्मात्राश्रयः तन्मायः पिंडे निजः स्वरूपस्थः अनलो वह्निः अयोनिजमिवानलमिति पाठे तत्र नास्ति अलं पर्याप्तिर्यस्य त

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्धते २४ तृष्णा हि
सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी स्मृता अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबंधिनी २५ या दुस्त्यजा दुर्म
तिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः यो सौ प्राणांतिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखं २६ अनाद्यंता तु सा तृ
ष्णा अंतर्देहगता नृणां विनाशयति भूतानि अयोनिज इवानलः २७ यथैधः स्वसमुत्थेन वह्नि
ना नाशमृच्छति तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति २८ राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः
स्वजनादपि भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव २९ यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः
श्वापदैर्भुवि भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ३० अर्थ एव हि केषांचिदनर्थं भजते
नृणां अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विंदते नरः ३१

त्र इंधनसहस्रैरत्यंते तेजो यस्मात्तममिति विशेष्यमध्याहृत्य
योज्यं २७ अकृतात्मा अनिर्जितचेताः २८ ३० केषांचिन्मूढानां धीमतामप्यर्थो न आत्यंतिकश्रेयस्करस्तस्मादाह अर्थश्रेयसि

अपितिक्षामये ४४ ॥

कार्पण्यंअर्थग्रयोपस्थितोदैन्यं ५२ दर्पःपरपरिभवेछामानः अहमेवश्रेष्ठइतिमतिः भयंसोछेदशंका उद्वेगःशंकाकृतंचित्त
स्यानवस्थितत्वं ५२ ५३ सहंतिसहंते ५४ अर्थाद्दुःखंप्रयच्छतियदिपरित्यक्तंदस्युभ्यं तेतस्मान्नाशेअर्थार्जनादिजंदुःखंनचिंतयेत्

तस्मादर्थागमाःसर्वेमनोमोहविवर्धनाः कार्पण्यंदर्पमानौचभयमुद्वेगएवच ५२ अर्थजाति
विदुःप्राज्ञादुःखान्येतानिदेहिनां अर्थस्योत्पादनेचैवपालनेचतथाक्षये ५३ सहंतिचमहद्दुःखं
घ्नंतिचैवार्थकारणात् अर्थाद्दुःखंपरित्यक्तंपालिताश्चैवशत्रवः ५४ दुःखेनचाधिगम्यंतेतस्मा
न्नाशंनचिंतयेत् असंतोषपरामूढाःसंतोषंयांतिपंडिताः ५५ अंतोनास्तिपिपासायाःसंतोषःपर
मंसुखं तस्मात्संतोषमेवेहपरंपश्यंतिपंडिताः अनित्यंयौवनंरूपंजीवितंरत्नसंचयः ऐश्वर्यंप्रियसं
वासोगृध्येत्तत्रनपंडितः ५६ त्यजेतसंचयांस्तस्मात्तज्जान्क्लेशान्सहेतच नहिसंचयवान्कश्चिद्दृश्य
तेनिरुपद्रवः अतश्चधार्मिकैःपुंभिरनीहार्थःप्रशस्यते ५७ धर्मार्थंयस्यवित्तेहावरंतस्यनिरीहता
प्रक्षालनाद्धिपंकस्यश्रेयोनस्पर्शनंनृणां ५८ युधिष्ठिरैवंसर्वेषुनस्पृहांकर्तुमर्हसि धर्मेणयदि
तेकार्यंविमुक्तेछोभवार्थतः ५९

५५ पिपासायाःतृष्णायाः गृध्येत्इछांनकुर्यात्तत्रयौवनादौ ५६ संचयानर्थान्
तत्जान्अर्थत्यागजान् ५७ अनीहार्थःयदृछालब्धोर्थः ५७ नस्पर्शनंअस्पर्शनंसत्पङ्केपतितनशान्तेननैकथंस्यादित्यस्माभिः ५८ प

[illegible] ५१ ॥

श्री॰
म॰ वृ॰
टी॰
८

अर्थोपभोगः विषयोपभोगः अर्थेप्सुता धनेप्सुता अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुष्विति विश्वः आत्मोपभोगेति पाठो निर्मलः ५० ५१
भूतानामिति देवपितृमनुष्याणामुपलक्षणं दृश्यते पंचमहायज्ञेषु अपचमानेभ्यः यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभाविति स्मृ
तेर्यस्मादयः ५२ तृणानि आसनार्थानि ५३ स्थितश्रांतस्याभ्युत्थानऊर्ध्वस्थितः तस्मै हितस्य श्रांतस्य च आसनं तृणमयं ५४ दद्यादतिथ्य

युधिष्ठिर उ॰ नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्कांक्षे न लोभतः ५०
कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे भरणं पालनं वापि न कुर्यादनुयायिनां ५१ संविभागो हि
भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ५२ तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतु
र्थी च सूनृता सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यंते कदाचन ५३ देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रांतस्य चासनं
तृषितस्य तु पानीयं क्षुधितस्य च भोजनं ५४ चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च भाषितां उत्थाय चास
नं दद्यादेष धर्मः सनातनः ५५ प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्यान्न्यायेन चार्चनं अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञात
योऽतिथिबांधवाः ५६ पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्दहेयुरपूजिताः आत्मार्थं पाचयेन्नान्नं न वृथा घातये
त्पशून् न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ५७ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि वैश्व
देवं हि नामैतत्सायं प्रातश्च दीयते ५८॥

येइतिशेषः ५५ न्यायेन वर्णाश्रमानुरूपेण ५६ वृथा श्राद्धयज्ञादिनिमित्तं विना
देवान्पितॄन्समभ्यर्च्यावादन्मांसं न दोषभागिति स्मृते यद्वान्नं न निर्वपेत न दद्याद्देवपितृभूतमनुष्येभ्य इति शेषः ५७ विघसं सर्वजातीयं प्राणिजाते

देवोदेवतायांसंभवतिपदेवंसपाभिहितःतेयपदविलोमकर्म ५९
८

५९ ६० अपरिक्लिष्टं कार्पण्यं विना अर्थनिर्वर्तते मार्गस्थाय ६१ धर्मपरं गार्हस्थ्यात् परो धर्मो नास्तीति भावः ६२ अपत्रपते निर्लज्ज इ-
ति अपवादं लभते ६३ अप्राज्ञ इति छेदः प्रकर्षेण अज्ञः प्राज्ञ इति वा शिश्नोदरकृते इति दिव्यांगनाभोगलिप्सया दिव्यरूपादिभोग-
लिप्सया च विघसं देवताद्युपयुक्तशेषं कामुको बहु करोति मोहः आत्माज्ञानं रागः सक्तत्वं प्रपंचे प्रीतिः वशः इच्छा ऐश्वर्यं वा तैः आक्रान्तः वश-

विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतं ५९ सत्यं द-
यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृतां अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पंचदक्षिणः ६० यो दद्यादपरिक्लि-
ष्टमन्नमध्वनि वर्तते श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ६१ एवं यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृ-
हाश्रमे तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ६२ शौनक उ॰ अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं ज-
गत् येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ६३ शिश्नोदरकृते प्राज्ञः करोति विघसं बहु मोहरा-
गवशाक्रान्तः इंद्रियार्थवशानुगः ६४ ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिंद्रियैः विमूढसंज्ञो
दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ६५ ॥

मिच्छा प्रभुत्वयोरिति विश्वः इंद्रियार्थाः शब्दादयः तेषां वशः आयत्तता तदनुगः तदर्थी ६४ हारिभिः हरणशीलैः एवं वर्णाश्रमाभिमा-
नर्थवर्कयज्ञादीननुतिष्ठतां आत्मस्वरूपाज्ञानात् तेन तत्कर्मफलं तया उपस्थितेषु विषयेषु रागवतां इंद्रियैः विषयान्प्रति हृतानां तत्र निमग्नचित्ता-
नां परमार्थसाधनं तासु रागलक्ततां विमूढसंज्ञत्वं भवतीत्युक्तं ६५

श्री· म·व· टी· ८

तदुपपादयति षडिति दीपप्रभावत्तैजसंमनः नेत्रादिद्वारा तत्तद्विषयं प्रतिगत्वा तदावरकमज्ञानमभिभाव्य तं विषयं प्रकाशयति यदा तं द्वारपं चाविषयवृत्तिंमनः तत्तद्विषयहानोपादानोपेक्षालोचनात्मं मननात्मकमंतः करणं प्रादुर्भवति विशेषेणापीनं भवति तच्चैवं संकल्पजं यथा एवं संस्कारं हीनेषूपादेयबुद्धिरुत्तमेहानबुद्धिर्विपरीता वा बुद्धिर्भवति सोयं मनः प्रादुर्भावः ६६ तस्मिंश्च जाते किं स्यात्तदाह म

षडिंद्रियाणि विषयेषु समागच्छंति वै यदा तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वं संकल्पजं मनः ६६ मनो यस्येंद्रियस्येह विषयान्याति सेवितुं तस्योत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ६७ ततः संकल्पबीजेन कामेन विषयेषुभिः विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ६८ ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च यथेप्सया महामोहसुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ६९ एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोथ चक्रवत् ७० ब्रह्मादिषु तृणांतेषु भूतेषु परिवर्तते जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ७१ ॥

मनो यस्येति यस्य पुंसः मनः इंद्रियस्य इंद्रियाणां विषयान् शब्दादीन् सेवितुं याति उच्छलति तस्य तद्विषयभोगार्थं औत्सुक्यं विलंबासहत्वं भवति च ततः प्रवृत्तिर्जायते ६७ प्रवृत्तश्च लोभाग्नौ पतति यतः कामेन विषयबाणैर्निहतः अतिरागान्मुह्यतीत्यर्थः ६८ महामोहे ग्रं येतमसि ६९ अविद्या आत्माज्ञानं ततः परमानंदतिरोधानात् दुःखानंदमयकर्म ततस्तत्फलभोगे तृष्णा १० ११ ॥ ८

अबुधानां गृहस्थानां विघसाशनमेव परमो धर्म इति मन्वानानां गतिः कर्मनिष्ठाफलं उक्तं बुधानां तेभ्योऽन्येषां संन्यासिनामपि गतिं मे मत्तः
शृणु धर्मे श्रेयसि प्रवृत्तिधर्मेऽपि प्रशस्यः निवृत्तिधर्मः प्रशस्यतरः तस्मिन् रताः अत एव विमोक्षरतयः १२ तदिदमिति ऊर्ध्वं नैव देहक
र्माणि जिजीविषेत् शतं समा इति त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदमिति च द्विविधा अपि श्रुतयः सन्ति तत्र येऽभिमानात्कर्म कु
र्वते ते सर्वे कामीत्यां यंतमाविशंति ये च शुद्धाः संन्यासिनस्ते कृतकृत्या एव भवंति तत्र तु मध्यमस्य गतिर्विचित्रेत्याह तस्मादिति तथा च

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः १२ तदिदं वेद
वचनं कुरु कर्म त्यजेति च तस्माद्धर्मानिमान् सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् १३ इज्याध्ययनदानादि
तपः सत्यं क्षमा दमः अलोभ इति मार्गोयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः १४ अत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृया
णपथे स्थितः कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् १५ उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराच
रितः सदा अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् १६ ॥

वक्ष्यति एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममिति १३ १४ पितृयाणपथे धूमादिमार्गे
आवृत्तिफले कर्तव्यं अवश्यानुष्ठेयं नित्याग्निहोत्रसंध्योपासनादि अभिमानात् संगात् १५ देवयानोऽर्चिरादिमार्गोऽनावृत्तिफलः अष्टा
ङ्गेनैव समाधिसंकल्पसंवादाद्यंगाष्टकवता मार्गेण यत्कर्तव्यं तदाचरेदिति एवं शमेनैव शुद्धात्मा शुद्धचित्तः १६ ॥

श्री· म·व· टी· ९

संकल्पो मानसं कर्म तस्य संबंधो निरोधः तेन अंतरिंद्रियनिग्रहाख्यः शम उक्तः इंद्रियनिग्रहो दमः व्रतविशेषः अहिंसादीनि व्रतानि तेषां वि
शेषः सार्वभौमत्वं सर्वदेशकालेषु च सर्वप्रकारेण हिंसात्याग इत्यर्थः ७७ आहारो हितमेध्याशनं तस्य योगात् कर्मणां विधिवत्त्यागः तत

सम्यक्संकल्पसंबंधात्सम्यक्चेंद्रियनिग्रहात् सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ७७
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ७८
एवं कर्माणि कुर्वंति संसारविजिगीषवः रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ७९ रुद्राः साध्या
स्तथादित्या वसवोऽथ तथाश्विनौ योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयंति प्रजा इमाः ८० तथा त्वमपि कौं
तेय शममास्थाय पुष्कले तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ८१ पितृमातृमयी सिद्धिः प्रा
प्ताकर्ममयी च ते तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ८२ सिद्धा हि यद्यदिच्छंति कुर्वते तद
नुग्रहात् तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथं ८३ इत्यारण्यके शौनकवाक्यं २ वैशंपाय
न उ॰ शौनकेनैवमुक्तस्तु कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदं १ ॥

श्चित्तनिरोधनात् ७८ ८१ कर्ममयी यज्ञयुद्धादिकर्मरूपसाधनप्रधाना सिद्धिः पितृमातृमयी द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः परलोके
हलोकफलप्रधाना सा त्वया प्राप्तैव चकार एवकारार्थः तपसा देवताध्यानजपादिना या सिद्धिस्तां ८२ अनुग्रहात्तपसः इति शेषः ८३ द्वि

१२ यर्मणायोगमयेनननतकर्मणा ४ सूर्यो रायनंविवस्तः सूर्यस्यमार्वोत्स्यंनावदाहप्ररोचनार्थं सविताप्रसविताउत्पादकः परमात्मेत्यर्थः ५ ते
जोरसान्जलानि उद्धृत्यआदायमहींनिविशतेस्तोष्मणामहींवासयति ६ ओषधीपतिश्चंद्रः दिवस्तेजः अंतरिक्षगतंमेघाकारेणपरिण
तंतेजः समुद्धृत्यमेघान्तुद्गाद्येत्यर्थः जनयामासतद्वेत्यनवारिणाओषधीः ७ स्वयोनौबीजेनिर्गतेअंकुरादिरूपेणनिष्पन्नेसतिरविरे

प्रियतेमनुर्यांतीमेब्राह्मणावेदपारगाः नचास्मिपोषणेशक्तोबहुदुःखसमन्वितः २ परित्य
क्तेनशक्नोस्मिदातुंशक्तिश्चनास्तिमे कथमत्रमयाकार्यंतद्ब्रूहिभगवन्मम ३ वैशंपायनउः श्रु
त्वेतमिवमध्यात्वाधर्मेणान्विष्यतोगतिं युधिष्ठिरमुवाचेदंधौम्योधर्मभृतांवरः ४ धौम्यउ
वाच पुरासृष्टानिभूतानिपीडितेतस्तुधयाभृशं ततोनुकंपयातेषांसविताखपितायथा ५
गत्वोत्तरायणंतेजोरसान्उद्धृत्यरश्मिभिः दक्षिणायनमावृत्तोमहींनिविशतेरविः ६ क्षेत्रभू
तेततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः दिवस्तेजः समुद्धृत्यजनयामासवारिणा ७ निषिक्तश्चंद्र
तेजोभिः स्वयोनौनिर्गतेरविः ओषध्यः षड्रसामेध्यास्तदन्नंप्राणिनांभुवि ८ ॥

वओषधीरूपोभवति तदन्नंताभ्यओषधीभ्योन्नंप्रदनीयंयात्वं तत्त्वपुनर्जलोष्मयोगादंकुरादिक्रमेणाधाम्ययोनिर्दितिरविरेवान्नंअबत्र
योनित्वात् अथेतद्यदादर्शोचंद्रः स्वयोनौसत्येपकतांगच्छतितदाचंद्रतेजोभिरमृतमयैर्निषिक्तोभवति ततश्चंद्ररूपेणबहिर्निर्गताओष

श्रीगणपतितंत्रेभगवतीमाहः ८ ॥

९ १० तपोयोगः व्रतस्वीकारः तत्सर्वेकः समाधिर्ध्यानं तत्तेभ्यः तन्निष्ठैः ११ धर्मेणाख्यानेन १२ १५ सूर्योर्यमेति अत्र सूर्योपाधिकं ब्रह्म सर्वं
कर्तृत्वसर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वादिभिर्धर्मैः स्तूयते तद्यथा सूर्यः सूते आलोकमिति सूर्यः १ अर्यमा गतिमत्त्वात् २ भगः सर्वैश्वर्यसंपन्नत्वात्

एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणं पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ९ राजानो हि म
हात्मानो योनिकर्मविशोधिताः उद्धरंति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कले १० धौम्येन कार्तवी
र्येण वैन्येन नहुषेण च तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ११ तथा त्वमपि धर्मात्मन्क
र्मणा च विशोधितः तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत १२ जनमेजय उ० कथं कुरूणा
मृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः विप्रार्थमाराधितवान्सूर्यमद्भुतदर्शनं १३ वैशंपायन उ० शृणुष्वा
वहितो राजन्शुचिर्भूत्वा समाहितः क्षणं च कुरु राजेंद्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः १४ धौम्येन तु यथा
प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने नामाष्टशतमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते १५ धौम्य उवाच सूर्योर्यमा भ
गस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः १६ ॥

३ त्वष्टा विश्वशिल्पकरत्वात् ४ पूषा पोषकः ५ अर्कः अर्चनीयः ६ सविता जगत्प्रसवनात् ७ रविः वेदत्रयीरूपब्रह्ममयः ८ गभस्तिमान्त्व
हस्तकिरणाः ९ अजोऽनादिः १० कालः मुहूर्तादिः तत्प्रवर्तकत्वात् मृत्युः प्राणहर्ता १२ धाता जगत्कर्ता १३ प्रभाकरः दीप्तिकरः १४ १५ १६

पृथिवीत्यादिनामभिः सार्वात्म्यमेव प्रपंचः परायणं मूलकारणं ७ शुचिरग्निः शोचिः क्लमः ८ तेजसांपतिः सूर्यः धर्मध्वजो धर्मप्रधानः वेदां
गः वेदशरीरः त्रयीमयत्वात् ९ कलिः सर्वमलाश्रयः इत्येकं नाम १० अश्वत्थः संसारवृक्षः स एव संवत्सरकरः न तु षष्ठः पदार्थः कालो नाम
कश्चिदस्ति कालोपाधिभूतेऽस्मिन्नेव स्वस्य अतीतानागतादिव्यवहारहेतुर्भविष्यतीति भावः कालचक्रः कालप्रवर्तको यो विभावसुः सूर्य

पृथिव्यापश्चतेजश्चखंवायुश्चपरायणं सोमोबृहस्पतिःशुक्रोबुधोंगारकएवच ७ इंद्रोविव
स्वान्दीप्तांशुःशुचिःशौरिःशनैश्चरः ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चस्कंदोवैवरुणोयमः ८ वैद्युतोजाठ
रश्चाग्निरैंधनस्तेजसांपतिः धर्मध्वजोवेदकर्तावेदांगोवेदवाहनः ९ कृतंत्रेताद्वापरश्चक
लिःसर्वमलाश्रयः कलाकाष्ठामुहूर्ताश्चक्षपायामस्तथाक्षणः २० संवत्सरकरोऽश्वत्थःका
लचक्रोविभावसुः पुरुषःशाश्वतोयोगीव्यक्ताव्यक्तःसनातनः २१ कालाध्यक्षःप्रजाध्यक्षो
विश्वकर्मातमोनुदः वरुणःसागरोंऽशश्चजीमूतोजीवनोऽरिहा २२ ॥

कं नाम पुरुषः सूक्ष्मकर्मेन्द्रियपंचकज्ञानेन्द्रियपंचकमनआदिचतुष्टयप्राणादिपंचकभूतपंचककामकर्माविद्याख्यासु वसतीति पु
रुषः जीवरूपः स एव शाश्वतः आद्यन्तशून्यः योगी कर्मज्ञानाधिकारी ९० व्यक्ताव्यक्तः कार्यकारणात्मा ९१ सनातनो निरुपाधिः २१
९२ तमोनुदः अज्ञानहन्ता मोक्षसमर्थः ९३ अंशः अंशयति विभाजयति कर्मफलानीत्यंशः ९४ जीवनः जलवज्जीवनहेतुः ९५ २२

श्री॰
भा॰व॰
टी॰
११

संवर्तकः प्रलयकालिको वह्निरित्येके २३ सर्वेषां धातूनां त्वगादीनां देहगतानां निषेविता सेचक आप्यायकः ८८ २४ मनोरूपी सुपर्णाख्य इत्येके ३९ भूतादिरहंकारः ९० आदिदेवो दितेः सुतश्चैक नाम विष्णुरित्यर्थः ९१ २५ पिता माता पितामहः द्यावापृथिव्योः पिता हिरण्यगर्भस्तस्यापि पितेत्यर्थः ९८ स्वर्गद्वारं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारं सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्तीति श्रुतेः तदेव प्रजाद्वारं अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप

भूताश्रयो भूतपतिः सर्वलोकनमस्कृतः स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोचनः २३ अनन्तः कपि
लो भानुः कामदः सर्वतोमुखः जयो विशालो वरदः सर्वधातुनिषेविता २४ मनःसुपर्णो भूतादिः शी
घ्रगः प्राणधारणः धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः २५ द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पि
तामहः स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपं २६ देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः चरा
चरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः २७ एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यामिततेजसः नामाष्टशतकं
चेदं प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा २८ सुरगणपितृयक्षसेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितं वरकनकहुताश
नप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करं २९ सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत्स पुत्रदारान्धनरत्नसंचयान्
लभेत जातिस्मरतां नरः सदा धृतिं च मेधां च स विन्दते पुमान् ३०

तिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति श्रुति
क्रमेण अस्य परलोकप्रापकत्वमर्थः ९९ मोक्षद्वारं क्रममुक्तिस्थानभूतं त्रिविष्टपं स्वर्गभूमिरित्येके १०० २६ मैत्रेयः मित्रेषु सर्वभूताभयप्रदे

पुण्यैर्नेत्रैः २७ कल्याणाभिरुद्दिष्टिपतिवाताशनादीनामभिधानम्
पुं: २. २८ २९ ३०॥
११

शुचिः विश्रामः सुमनाः श्रेतिकर्मधारयः शोक एव दवाग्निर्यस्मिन् तस्मात्सागरवदपारात्संसारात् ३१ विप्रत्यागसमाधिस्थः विप्रेभ्यस्त्यागः
त्यज्यमानमन्नं तदर्थं समाधिस्थः यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकाराभावेऽपि चतुर्थीसमासः अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासो वा संयतात्मा
नियमितचित्तः ३२ तपः सूर्योपस्थाननामजपादि ३३ योगं चित्तैकाग्र्यमास्थाय कृत्वा प्राणानां प्रासमेतानां यमनेन निग्रहलक्षणेन प्राणाया

इमं स्तवं देववरस्य यो नरः प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः विमुच्यते शोकदवाग्निसागरा
ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ३१ वैशंपायनः एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः वि
प्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ३२ धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमं पुष्पोप
हारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरं ३३ सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् योगमास्थाय
धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ३४ गांगेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् शुचिः प्रयत
वाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ३५ युधिष्ठिर उ. त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनां त्वं
योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ३६ त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणं ३७

मेन ३४ आरब्धवान् ततः जपानन्तरं ३५ चक्षुः चक्षुरादिप्रवर्तकत्वात् बाह्यरूपेण चक्षुरनुग्राहकत्वात् अतएव सर्वदेहिनामात्मा
योनिः उत्पत्तिलयस्थानं भूतानां वियदादीनां आचारः आसमन्तात् चारयतीत्याचारो नियामी सांख्यानां ज्ञाननिष्ठानां योगिनां चित्तनिरोधका

अनाहतार्गलद्वारस्त्वं अनाहृतोऽर्गलस्त्वाहृतैकपाटं कर्तरिकः अर्गला कपाटविष्टंभकं तिर्यक्काष्ठं तदुभयरहितं मुक्तिद्वारं त्वं मुमुक्षतां गति
स्त्वमेव प्राप्यं परमपि त्वमेवेत्यर्थः ३७ निर्व्याजं राजवत्स्वप्रकाराशालाभमिष्टं विना केवलं कृपयैवेत्यर्थः ३८ ३९ त्रयस्त्रिंशत्प्रष्ठो
वसवोऽष्टकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेति श्रुतिप्रसिद्धाः गणास्तदन्यानि विश्वेदेवादीनि समुदायदेवतानि

अनाहतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षतां त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ३७ त्वया
पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ३८ स्वशाखा
विहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितं तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ३९ सिद्धचारणगंधर्वा
यक्षगुह्यकपन्नगाः त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ४० सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामि
ष्ट्वा सिद्धिमागताः उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ४१ दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्या
धरोत्तमाः गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधान
तां ४२ वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ४२

सिद्धिं प्राप्ताः ४० उपयान्ति त्वामेव त्वां अर्चयित्वा तु प्राप्तमनोरथा भवन्ति ४१ सप्तार्यमाग्निष्वात्तादयः प्रधानतां जगत्कारणतां ४१ ४२
अस्य सार्वात्म्यमाह सब्रह्मकेष्विति नमस्येनास्तीति मत्ये सर्वस्यैकात्म्यात् ४२ ॥

५३ ५४ सत्वंसत् पृथिव्यप्तेजांसि तत्वाय्वाकाशेष्व तदात्मकं सत्वं सत्वंबुद्धिसत्वं सात्विकाः भावाः धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यमित्याद्याः ५५ स्व

सब्रह्मकेषुलोकेषुसप्तस्वप्यखिलेषुच नतद्भूतमहंमन्येयदेकादतिरिच्यते ५३ संतिचान्यानिस
त्वानिवीर्यवंतिमहांतिच नततेषांतथादीप्तिःप्रभावोवायथातव ५४ ज्योतींषित्वयिसर्वाणित्वं
सर्वज्योतिषांपतिः त्वयिसत्वंचसत्वंचसर्वेभावाश्चसात्विकाः ५५ त्वत्तेजसाकृतंचक्रंसुनाभंवि
श्वकर्मणा देवारीणांमदोयेननाशितःशार्ङ्गधन्वना ५६ त्वमादायांशुभिस्तेजोनिदाघेसर्वदे
हिनां सर्वौषधिरसानांचपुनर्वर्षासुमुंचसि ५७ तपंत्यन्येदहंत्यन्येगर्जंत्यन्येतथाघनाः विद्योतं
तेप्रवर्षंतितवप्रावृषिरश्मयः ५८ नतथासुखयत्यग्निर्नेशावारानकेवलाः शीतवाताहितंलो
केयथातवमरीचयः ५९ त्रयोदशद्वीपवतीगोभिर्भासयसेमहीं त्रयाणामपिलोकानांहिता
यैकःप्रवर्तसे ५० तवयद्युदयोनस्यादंधंजगदिदंभवेत् नचधर्मार्थकामेषुप्रवर्तेरन्मनीषिणः
आधानपशुबंधेष्टिमंत्रयज्ञतपःक्रियाः त्वत्प्रसादादवाप्यंतेब्रह्मक्षत्रविशांगणैः यदहर्ब्रह्म
णःप्रोक्तंसहस्रयुगसंमितं ५२ तस्यत्वमादिरंतश्चकालज्ञैःपरिकीर्तितः ५३ ॥

नाभंसुदर्शनं ५७ ५८ प्रवाराःवस्त्रविशेषाः ५९ त्रयोदशद्वीपवती सुदर्शनाद्यवांतरद्वीपयोगात् गोभिःरश्मिभिः ५० ५१ ५२ ५३

श्री. म. वृ. टी. १२

अमानवस्येति च्छेदः अमानवोऽर्चिरादिमार्गेणागतस्य ब्रह्मलोकप्रापकः पुरुषः ५४ ५५ त्वद्दीधितयस्त्वत्किरणाः सैरावताः मे
घस्योपरि यो मेघः स ऐरावतः तत्सहिताः आभूतं यावच्चतुर्विधभूतग्रामं तस्य संप्लवः जलेनाभिप्लावनं ५६ द्वादशधा प्रकारेण
मासभेदेन हर्यश्वे फाल्गुनेन तथ्यमादिस्य मुक्तकारणादिरूपेण ५७ ५८ हंति गच्छति विश्वं संहरतीति वा हंसः ५९ वृषाकपिः ह

मनूनां मनुपुत्राणां जगतो मानवस्य च मन्वंतराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ५४ संहार
काले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते ५५ त्वद्दीधि
तिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः सैरावताः साशयनः कुर्वंत्याभूतसंप्लवं ५६ कृत्वा द्वादशधा
त्मानं द्वादशादित्यतां गतः संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ५७ त्वामिंद्रमाहुस्त्वं रुद्र
स्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ५८ त्वं हंसः सविता भानुरंशु
माली वृषाकपिः विवस्वान् मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ५९ सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं
गवांपतिः मार्तंडोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा ६० दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ६१

रोऽहरिर्वा गवां रश्मीनां ६० सप्तसप्तिः सप्ताश्वः धामकेशी ज्योतिर्मय
किरणवान् आशुगामी महाशावह इति पाठे दिग्यवहारनिर्वाहकः आशायाः प्रसिद्धायाः स्वार्थसमर्पणेन परः को वा ६१ ॥ ६१ ॥

अनिर्विण्णःपूजनेआसक्तः ६२ ६३ त्वद्भावभक्ताःसूर्यएवसर्वत्रास्तीतिभावोभावनातत्रभक्ताःआदृताः ६४ श्रद्धयाआतिथ्यंचिकी
र्षितइतिसंबंधः ६५ अशनिप्रभान्विद्युद्दशम्यादिप्रवर्तकान् ६६ क्षुभामैत्र्यानिग्रहानुग्रहकर्त्र्यौदेवते भूतमातरःगौरीपद्माद्याः

सप्तम्यामथवाषष्ठ्यांभक्त्यापूजांकरोतियः अनिर्विण्णोनहंकारीतंलक्ष्मीर्भजतेनरं ६२ नतेषा
मापदःसंतिनाधयोव्याधयस्तथा येतवानन्यमनसःकुर्वंत्यर्चनवंदनं ६३ सर्वरोगैर्विरहिताःस
र्वपापविवर्जिताः त्वद्भावभक्ताःसुखिनोभवंतिचिरजीविनः ६४ त्वंममापन्नकामस्यसर्वातिथ्यं
चिकीर्षतः अन्नमन्नपतेदातुमभितःश्रद्धयार्हसि ६५ येचतेनुचराःसर्वेपादोपांतंसमाश्रिताः मा
ठराहुणदंडाद्यास्तांस्तान्वंदेशनिप्रभान् ६६ क्षुभयासहितामैत्रीयाश्चान्याभूतमातरः ताश्चस
र्वानमस्यामिपांतुमांशरणागतं ६७ वैशंपायनउ० एवंस्तुतोमहाराजभास्करोलोकभावनः त
तोदिवाकरःप्रीतोदर्शयामासपांडवं ६८ दीप्यमानःस्ववपुषाज्वलन्निवहुताशनः विवस्वानु
वाच यत्तेभिलषितंकिंचित्त्वंसर्वमवाप्स्यसि अहमन्नंप्रदास्यामिसप्तपंचचतेसमाः ६९ गृह्णी
ष्वपिठरंताम्रंमयादत्तंनराधिप यावद्वत्स्यतिपांचालीपात्रेणानेनसुव्रत ७० ॥

समाप्तैतत्तोत्र १० ॥

ब्राह्मीमाहेश्वर्यादयश्च ६७ ६९ गृह्णीष्वगृहाणपिठरंपरिवेषणपात्रंताम्रंताम्रमयं मत्स्थितिवृत्तिंजनजीविकांकरिष्यति पात्रेणण

याववर्त्स्यति तावदन्नाद्यं ओदनादिकं अक्षय्यं भविष्यतीति संबंधः चतुर्विधं लेह्यचोष्यभक्ष्यपेयं च ७१ ७५ ७७ महानसे पाकशालायां

फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ७१ इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि वैशंपायन उ० एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ७२ इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेदिहान्योपि वरं समर्थयन् तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभं ७३ यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनं विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोप्यथवा स्त्रियः ७४ उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बंधनात् एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ७५ शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनंतरं धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ७६ संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्वसु मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ७७ वैशंपायन उ० लब्ध्वा वरं तु कौंतेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्चाश्लिष्यताच्युतः ७८ द्रौपद्या सह संगम्य वंद्यमानस्तया प्रभुः महानसे तदानीं तु साधयामास पांडवः ७९ संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नं चतुर्विधं अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ८० ॥

७८ संस्कृतं पक्वं साधयामास कारयामास ७९ ८० ॥

पार्षती एषतः द्रुपदपितुः गोत्रापत्यं ८१ यज्ञियार्थाः यज्ञार्हाणि वस्तूनि आज्यपशुपुरोडाशादीनि प्रवर्तन्ते निःसरन्ति विधिमंत्रप्रमाणतः विधिः वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्यादिरज्ञातज्ञापनरूपः मंत्रः प्रयुक्तेत्यर्थस्मारक उरु प्रथस्वेत्यादिः ताविव प्रमाणे ताभ्यामित्यर्थः ८२ ८३
इत्यारण्यके काम्यकवनप्रवेशः तृतीयः ३ वनं प्र नन्वेवं कर्मजसिद्ध्यपेक्षया योगजसिद्धेः प्राबल्यं चेत्तर्हि किमिति सर्वे पितरो नाद्रियन्त इत्याशं

भक्तवत्सच विप्रेभ्यो भोजयित्वानुजानपि शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुंक्ते युधिष्ठिरः ८२ युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमप्रभः ८३ कामान्मनोभिलषितान् ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमंत्रप्रमाणतः ८४ ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पांडवाः द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यके वने ८५ इत्यारण्यके काम्यकवनप्रवेशः तृतीयः ३ वैशंपायन उ० वनं प्रविष्टेष्वथ पांडवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा १ धृतराष्ट्र उ० प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मं समश्च त्वं संमतः कौरवाणां पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि २

क्याह प्रज्ञाः दृष्टद्वारकफलेष्वर्थेषु हितोपदेष्टारं द्विषंति किमुतादृष्टद्वारकेष्विति आह वनं प्रविष्टेष्विति अध्यायेन आंबिकेय इति पूर्वरूपमार्षं
१ सूक्ष्मो धर्मो ज्ञानेन ज्ञात्वा देवत्वं कौरवाणां पांडवधार्तराष्ट्राणां समः पक्षपातशून्यः पथ्यं पांडवानां मम च सपुत्रस्येति शेषः २ ॥

एवंगते एवंपांडवप्रव्राजनाद्युक्तरूपेसंकटेगतेप्राप्तेसति उद्धरेयुःउन्मूलयेयुः ३ ४ सइतियउक्तोविप्रः सएववधर्मोयुधिष्ठिररूपोविप्र
लब्धःवंचितःअक्षवत्यांद्यूतक्रीडायां सभायांसंथाप्रतिज्ञायसुते ५ दुष्प्रणीतस्यदुरात्मभिःकृतस्यशेषस्यपांडवमानहानिलक्षणस्यवध

एवंगतेविदुरयदद्यकार्यंपौराश्चेमेकथमस्मान्भजेरन् तेचाप्यस्मान्नोद्धरेयुःसमूलांस्तत्वंब्रूयाः
साधुकार्याणिवेत्सि ३ विदुरउ॰ त्रिवर्गोयंधर्ममूलोनरेंद्रराज्यंचेदंधर्ममूलंवदंति धर्मेराज
न्वर्तमानःस्वशक्त्यापुत्रान्सर्वान्पाहिपांडोःसुतांश्च ४ सवैधर्मोविप्रलब्धःसभायांपापात्मभिः
सौबलेयप्रधानैः आहूयकुंतीसुतमक्षवत्यांपराजैषीत्तनयस्तेनरेंद्र ५ एतस्यतेदुष्प्रणी
तस्यराजन्शेषस्याहंपरिपश्याम्युपायं यथापुत्रस्तवकौरव्यपापान्मुक्तोलोकेप्रतितिष्ठेत
साधु ६ तद्वैसर्वंपांडुपुत्रालभंतांयत्तद्राजन्नभिसृष्टंत्वयाभूत् एषधर्मःपरमोयत्स्वकेनरा
जातुष्येन्नपरस्वेषुगृध्येत् ७ यशोननश्येन्ज्ञातिभेदश्चनस्याद्धर्मोनस्यान्नैवचैवंकृतेत्वां
एतत्कार्यंतवसर्वप्रधानंतेषांतुष्टिःशकुनेश्चावमानः ८ ॥

स्य उपायंदोषप्रशांतिप्रकारं ६ अभिसृष्टं
दत्तंस्वकेनधनेनतुष्येत् ७ एवंकृतेसतित्वांधर्मोनस्यादितिनैवकिंतुस्यादेवस्यादित्यध्यायंसज्जेदित्यर्थो ८ ॥

एवंकृत्वाशेषंनष्टावशिष्टंभागं ९ ११ चकर्थकृतवानर्द्दंचवक्ष्यमाणंचकर्ताकरिष्यसि पतितमासितप्यसे १२ एकराज्यंमहाराज्यंयदिग्रनुमे

एवंशेषंयदिपुत्रेषुतेस्यादेतद्राजंस्त्वमाणःकुरुष्व तथैतदेवंनकरोषिराजन्कुर्वेकुरूणांभविताविनाशः
९ नहिक्रुद्धोभीमसेनोर्जुनोवाशेषंकुर्यात्कौरवाणामनीके येषांयोद्धासव्यसाचीकृतास्त्रोयत्रयेषांगां
डिवंलोकसारं ९ येषांभीमोबाहुशालीचयोद्धातेषांलोकेकिंनुनाप्राप्यमस्ति उक्तएवंजातमात्रेस्तु
तेतेमयायत्तेहितमासीनदानीं ११ पुत्रंत्यजेममहितंकुलस्यहितंपरंनचतत्त्वंचकर्थ इदंतुराजन्हितमु
क्तंनचेत्त्वमेवंकर्तापतितमासिपश्चात् १२ यद्येतदेवमनुमेतास्ततस्त्वंसंप्रीयमाणःपाण्डवैरेकराज्यं तापो
ननेभविताप्रीतियोगात्त्वचेन्निगृह्णीष्वसुतंसहायाय १३ दुर्योधनंत्वहितंवैनिगृह्यपाण्डोःपुत्रंप्रकुरुष्वाधिपत्ये
अजातशत्रुर्हिविमुक्तरागोधर्मेणेमांपृथिवींशास्तुराजन् १४ ततोराजन्पार्थिवाःसर्वएववैश्याइवस्मा
नुपतिष्ठन्तुसद्यः दुर्योधनःशकुनिःसूतपुत्रःप्रीत्याराजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्तु १५ दुःशासनोयाचतुभीमसे
नंसभामध्येद्रुपदस्यात्मजांच युधिष्ठिरंत्वंपरिसान्त्वयस्वराज्येचैनंस्थापयस्वाभिपूज्य १६ त्वयापृष्टः
किमहमन्यद्वदेयमेतत्कृत्वाकृतकृत्योसिराजन् १७ धृतराष्ट्रः एतद्वाक्यंविदुरयन्नेसभायामिह
प्रोक्तंपाण्डवान्प्राप्यमांच हितंतेषामहितंमामकानामेतत्सर्वंममनावैतिचेतः १८ ॥

ता नर्हिंतापोनभविता नचेत्त्वयदिनानुमेतातर्हिहतेनिगृह्णीष्व १३ एतांनरमाह दुर्योधनउक्ति १४ १५ याचतुमदपराधंत्वमसेवतिप्रार्थ्ये

तत्र हेतुमाह इदमिति यद्यादुर्योधनबंधनेऽपि युधिष्ठिराय राज्यप्रदानमित्येवं प्रकारकं संबोधोपायं यत्त्वमात्थ कृतप्रज्ञ निश्चितं तेन कृतश्चित् गात इति पाठे
पांडवानामर्थे गतः प्राप्तः इत्यर्थः लब्धपदाः पांडवा मदीयान्न तान्हि स्युरित्यत्र नियामकं नास्तीति भावः १९ २० जिह्मं कुटिले २१ नेदमस्ति इदं कुले २२

इहैव विद्वान्कृतप्रज्ञ निश्चितं तेषामर्थे पांडवानां यदात्थ तेनाद्य मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पांड
वार्थे त्यजेयं १९ असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति को नु
ब्रूयात्समतामन्ववेक्ष्य २० स मा जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि मानं च तेऽहमधिकं धारयामि यथेच्छकं गच्छ
वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति २१ वैशंपायन॰ एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्वेश्म
सहसोत्थाय राजन् नेदमस्तीति विदुरो भाषमाणः संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः २२ इत्यारण्यके विदुर
वाक्ये ४ वैशंपायन॰ पांडवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानु
गाः १ सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशं २ ततः सरस्व
तीकूले समेषु मरुधन्वसु काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियं ३ तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृ
गद्विजे अन्वास्यमानास्तु मुनिभिः सांत्व्यमानाश्च भारत ४ विदुरस्त्वपि पांडूनां सदा दर्शनलालसः ज
गामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ५ ततो गत्वा विदुरः काम्यकं तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यंदनेन दद

विदुरवाक्यप्रत्याख्यानेऽकार्युः २२ अध्यायः ४ पांडवाः हितोपदेशेऽपि दुष्टाः कुप्यंतीत्युक्त्वा संतस्तैरेव वनं तु वर्ष्यंतीत्याह पांडवा इत्यध्यायेन १२ स

अरातिहरतः १८ माद्रवश्चागच्छ अपयाते निवर्तिते संशयिते पणीकृते सति कथं नः राज्यप्राप्तिः यतः संशयिता गांडीवनाशादित्यर्थः १९ यथा

ततोपश्यद्धिडंबं तु ग्रामाराद्भार्यो तेसमसंधः सराजा यथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनेः किंत्वत्वमावसतिनः समेत
१ कच्चिन्न्याय्यवचनात्सैावलस्य समाक्रान्ताद्देवतायोपयातः कच्चित्तत्त्वः शक्तुनिर्न युधानिर्जेष्यत्यस्मास्तुव
देवात्तवस्य ८ समाहूतः केनचिद्दाद्वेतिनाहं शक्तोभीमसेनापयाते गांडीवे च संशापिते कथं तु राज्य
प्राप्तिः संशापिता भवेन्नः ९ वैशंपायनः ततस्त्वयाय विदुरं पांडवेयाः प्रमश्च त्वात्रूपते सर्वएव तैः सत्कृ
तः सचताना जमीढोयथावचितपांडुपुत्रान्समेयात् १० समास्थस्ते विदुरं तेनरर्षभास्ततोपृच्छन्नागमना
यहेतं सचापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस यथावृत्तो धृतराष्ट्रो विकेयः ११ विदुरउ अवोचन्मां धृतराष्ट्रो नृप
ममज्ञातशत्रोपरिगृह्याभिपूज्य एवंगते समतामभ्युपेत्य पश्यन्तेषां ममचैवब्रवीहि १२ मयाप्युक्तं यत्त्वमेको
रवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्यचैव तद्वैतस्मैनरुचामभ्युपैति ततस्त्वाहंतमममन्त्रमन्ये १३ परंश्रेयः पांडवे
यासयोक्तं न मेतच्चश्रुतवान्नाविकेयः यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचते स्मास्य तदुच्यमाने १४ नश्रेयसे
नीयते जातशत्रो स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः १५ ध्रुवं
विनाशो नृपकौरवाणां न वैश्रेयो धृतराष्ट्रः परैति यथाचपर्णं पुष्करस्यावसिक्तं जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं
ह्येतः यात्रयाचारा ११ अतुश्रमे अत्ररत्नितं हितोपदेशेनेति शेषः कर्तेविदुः पप्रवीहीत्यवोचदितिसंबंधः १२ रुचं प्रीतिं प्रयत्नान्मन्त्रोस्य

श्रद्धाश्रेयमितिधीः १७ धार्यतां नविस्मर्तव्यं १८ उपासतेउपास्तेप्रतीक्षते स्तोकंस्तोकंअग्निमिवआत्मानंसहायसंपत्त्यासंवर्द्धयन्नृपएक
पवशत्रूणांकालेनोच्छेदात् १९ सहायार्जनोपायमाह यस्येति अविभक्तंसाधारणंवस्तुवित्ते २० विप्रलापंविगतःप्रलापोनर्थकं

ततःक्रुद्धोधृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मांयस्मिन्श्रद्धाभारततत्रयाहि नाहंभूयःकामयेत्वांसहायंमहीमिमांपा
लयितुंपुरंवा १७ सोऽहंत्यक्तोधृतराष्ट्रेणराजन्प्रशासितुंत्वामुपयातोनरेंद्र तद्वैसर्वंयन्मयोक्तंस
भायांतद्धार्यतांयत्प्रवक्ष्यामिभूयः १८ क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानःसपत्नैःक्षमांकुर्वन्कालमुपासतेयः
संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवान्सवैभुंक्तेपृथिवीमेकएव १९ यस्याविभक्तंवसुराजन्सहायैस्तस्य
दुःखेप्यंशभाजःसहायाः सहायानामेषसंग्रहणेभ्युपायःसहायाप्तौपृथिवीप्राप्तिमाहुः २० स
त्यंश्रेयःपांडवविप्रलापंतुल्यंचान्नंसहभोज्यंसहायैः आत्माचैषामग्रतोनस्मपूज्यएवंवृत्तिर्वर्धतेभू
मिपालः २१ युधिष्ठिरउ· एवंकरिष्यामियथाब्रवीषिपरांबुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः यच्चाप्यन्यद्देश
कालोपपन्नंतद्वैवाच्यंतत्करिष्यामिकृत्स्नं २२ इत्यारण्यकेविदुरनिर्वासे ५ वैशंपायनउवाच ग
तेतुविदुरेराजन्नाश्रमंपांडवान्प्रति धृतराष्ट्रोमहाप्राज्ञःपर्यतप्यतभारत १ ॥

वचोयस्मात्तत्तथा भूयःस्तव्यः वनवासांतेबहुनायत्नेनबहूनसहायान्प्राप्यत्वमेवशत्रूनुच्छेदंकृत्वाराज्यंप्राप्स्यसीत्यर्थः २१ २२ विदुरवा
क्यांगीकारःपंचमोऽध्यायः ५ गतेत्विति महाप्राज्ञःविदुरोपदेशशिक्षितानांजयोभविष्यतीतिजानन् १ ॥

संधिविग्रहकारितेसंधिविग्रहादिनीतितत्त्वकृतं भविष्यतिआगामिनिकाले १ विदुरस्मारमोहितः स्मरः कामः तस्मात्केनचित्प्रतिबद्धाउतस्मो
द्वेषः स्मारइत्युच्यते विदुरद्वेषेणममनाशोभविष्यतीतिचिंतयामोहंप्राप्तइत्यर्थः स्नेहेत्यपिपाठः द्वेषमेवस्नेहरूपेणनाटयितुंसभाद्वारेराज्ञो

विदुरस्यप्रभावेचसंधिविग्रहकारिते विवृद्धिंचपरांमत्वापांडवानांभविष्यति १ ससभाद्वारमागम्यवि
दुरस्मारमोहितः समक्षंपार्थिवेंद्राणांपपाताविष्टचेतनः २ सतुलब्ध्वापुनःसंज्ञांसमुत्थायमहीतला
त् समीपोपस्थितंराजासंजयंवाक्यमब्रवीत् ३ भ्राताममसुहृच्चैवसाक्षाद्धर्मइवापरः तस्यस्मृत्वा
द्यसुभृशंहृदयंदीर्यतीवमे ४ तमानयस्वधर्मज्ञंममभ्रातरमाशुवै इतिब्रुवन्सनृपतिःकरुणंपर्यदेव
यत् ५ पश्चात्तापाभिसंतप्तोविदुरस्मारमोहितः भ्रातृस्नेहादिदंराजासंजयंवाक्यमब्रवीत् ६ गच्छ
संजयजानीहिभ्रातरंविदुरंमम यदिजीवतिरोषेणमयापापेननिर्धुतः ७ नहितेनममभ्रात्रासुसूक्ष्म
मपिकिंचन व्यलीकंकृतपूर्वंवैप्राज्ञेनामितबुद्धिना ८ सव्यलीकंपरंप्राप्तोमत्तःपरमबुद्धिमान् त्य
सामिजीवितंप्राज्ञस्तंगच्छानयसंजय ९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराज्ञस्तमनुमान्यच संजयोबाढमित्यु
क्त्वाप्राद्रवत्काम्यकंप्रति १० सोचिरेणसमासाद्यतद्वनंयत्रपांडवाः रौरवाजिनसंवीतंददर्शाथयुधि
ष्ठिरं ११ ॥

समक्षंपतितोत्थायप्राह भ्रातेत्यादि ५ ६ निर्धुतःनिःसारितः ७ व्यलीकंअप्रियं ८ ९ १० ११ ॥

१२ १४ मानितः सत्कृतः राज्ञा मानयित्वेमं तु मामित्यस्यार्थः १५ १६ धृतराष्ट्रः प्रतापवानिति पाठे मोहेन प्रकृष्टं तापं प्राप्त इत्यर्थः ९ प्रजागरे प्रा

विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः भ्रातृभिश्चापि संगुप्तं देवैरिव पुरंदरं १२ युधिष्ठिरस्तूपागम्य पूजया
मास संजयः भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे १३ राज्ञा पृष्टः सकुशलं सुखासीनश्च संजयः प्राप्
सागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः संजय उ० राजा स्मरति ते तात धृतराष्ट्रोऽविकाम्ततः तं पश्य गत्वा तं विशेषे
जीवय च पार्थिवं १४ सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पांडवान्कुरुनंदनान् नियोगाद्राजसिंहस्य गंतुमर्हसि सत्तम
वैशंपायन० एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयं १६ तमब्र
वीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ १७ अद्य चाहं दिवारात्रौ
त्वत्कृते भरतर्षभ प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः १८ सोऽङ्कमानीय विदुरं धर्मात्मा ज्ञायचैव ह
त्स्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मयानघ १९ विदुर उ० तोतमेवमया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् एषोहमागा
तः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः २० भवंति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः दीनानुकंपिनो राजन्नात्र कार्या वि
चारणा २१ पांडोः सुता यादृशा मे तादृशास्त्वं च भारत दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति २२ वैशंपा०

यि भवायां प्रवृत्तिरूपतायां विचित्रं विगतदिव्यवस्तुकं अपेतलक्ष्मीकमित्यर्थः १९ २० भवंतीति दीनत्वात्पांडवेषु मम पक्षपातो न तु त्वय्यद्वेषादिति

विदुरप्रत्यागमनेषष्ठः ६ श्रुत्वा १ अबुद्धिरज्ञानं तज्जं तमः रागद्वेषात्मकं मोहं २ सुहृत् तत्प्रभवचिंतकः हिते रतः शुभकर्ता ३ ४ वा यो नावा नवग्रहः इति पाठे वा शब्दः इवार्थे नवगृहीतो गज इवेत्यर्थः निरसुर्निरवग्रह इति पाठे निरवग्रहः प्रतिबन्धाभावे यथेष्टविहारो भूत्वा शोषं गमिष्या

इत्यारण्यके विदुरप्रत्यागमने ६ वैशंपायन उ० श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसांत्वितं धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः १ स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनौ तथा अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः १ एष प्रत्यागतो मंत्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः विदुरः पांडुपुत्राणां सुहृद्विद्वान् हिते रतः ३ यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति पांडवानयने तावन्मंत्रयध्वं हितं मम ४ अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन पुनः शोषं गमिष्यामि निरसुर्निरवग्रहः ५ विषमुद्बंधनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनं करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ६ शकुनिः किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोसि विशांपते गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ७ सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पांडवा भरतर्षभ पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यंति कर्हिचित् ८ अथवा ते ग्रहीष्यंति पुनरेष्यंति वा पुरं निरस्य समयं सर्वे पणोस्माकं भविष्यति ९ सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छंदानुवर्तिनः छिद्रं बहु प्रपश्यंतः पांडवानां सुसंवृताः १० ॥

मीत्यर्थः प्रतिबंधेप्यवग्रहः इति विश्वः निरसुर्निरसुर्विति निरासुर्विति च पाठौ चिंत्यौ ५ ६ मरणार्थं विषादिकं करिष्ये स्वीकरिष्ये ऋद्धान् ऋद्धिमतः ७ ८ पणः कार्याकार्यविवेकलक्षणो व्यवहारः अस्माकमिति पांडवान् परिगृहीतान् ९ छिद्रं समयातिक्रमदोषं बहु बलेश्च

श्री
म॰ व॰
टी॰
१५

११ १२ नातिहृष्टमनाः पांडवानां निंदायां क्षत्यामपि आगमनासहिष्णुत्वात् कर्णेन स्वपराक्रमयोग्यस्य वचनस्यानुक्तेश्च १४ उपलभ्य दुर्योध
नाशयमिति शेषः १५ उद्यम्य उत्क्षिप्य आत्मानं देहं १६ वयं किंकराः पाणयः इव किंकरपाणयः परं पतंत्यारवत्स्वेषेतिवत् किंकुर्म इति कृ

दुःशासन एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल । नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्विरोचते ११ कर्ण उ०
काममीहामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितं । ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लक्षये १२ नागमिष्यन्ति ते धीरा
अकृत्वा कालसंविदं । आगमिष्यन्ति चेन्मोहान्महाद्यूते न तान् जय १३ वैशंपायन उ० एवमुक्तस्तु कर्णे
न राजा दुर्योधनस्तदा । नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः १४ उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य न
यने शुभे । रोषाद् दुःशासनं चैव सौबलं च तमेव च १५ उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना अयोम
मम तेयन्नृतन्निबोधत भूमिपाः । प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किंकरपाणयः । न चास्य शक्नुमः स्थातुं
प्रिये सर्वे ह्यतन्द्रिताः १७ वयं तु सर्वे शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः । गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्व
नगोचरान् १८ तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिं । निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयं १९ या
वदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः । यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम २० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूज
यतः पुनः पुनः । वाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा २१ एवमुक्त्वा तु संरब्धा रथैः सर्वे पृथक् पृथक् निर्ययुः

ताकृतांजलिपाणयः इति प्रांचः प्रिये चिकीर्षामो न तु शक्नुमः प्रिये स्थातुमिति संबंधः धृतराष्ट्रेणानिरुद्धत्वात् १७ दंशिताः सन्नद्धाः १८ १९ परि

२३ २४ अध्यायः १ धृतराष्ट्र १ निकृताः निर्जिताः २ विषमिव विषं शाठ्ये ३ ५ भवानपि ग्रस्तीति शेषः ६ स्वजनेन सार्द्धं विग्रहं मा प्रपद्यतोभ

तान्स्थिरतान्परित्रायकृष्णद्वैपायनः प्रभुः आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा २३ प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवान्लोकपूजितः प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः २४ इत्यारण्यके व्यासागमने ८ व्यास उ० धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमं १ न मे प्रियं महाबाहो यत्कृताः पाण्डवा वने निकृत्या निकृताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः २ ते स्मरंतः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे विमोक्ष्यंति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ३ तदयं किंनु पापात्मा तव पुत्रः सुमंदधीः पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः वनस्थांस्तानयं हंतुमिच्छन्प्राणान्विमोक्ष्यति ५ यथा हि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयं यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु भवानपि ६ विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ७ समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महांतमनयं स्पृशेत् ८ अथवायं सुमंदात्मा वनं गच्छतु ते सुतः पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ९ ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः यदि स्यात्कृ

वान्मा गा इत्यर्थः ७ समीक्षा विचारः एर्विकाबुद्धिः ८ अथवेति भीमादिवद्वने सहवासात्तव पुत्रस्य युधिष्ठिरेण स्नेहश्चेत्तत्त्वं कृतकृत्यो भ

टीकाविराटपर्व १८॥

विराटपर्व ५८॥

एतदपि दुर्घटमित्याह अथवेति तन्मृतस्येति नामृतस्यापि सर्पतीति पाठे सहजो दोषो जन्मान्तरेप्यनुवर्तत इत्यर्थः अद्य यतत्त्वमं[illegible]चितेनत्वराका र्यमन्यथा वः युष्माकं अर्थः प्रयोजनं अभिवर्धते न प्रयातीति निवर्तत इति पाठेपि स एवार्थः अतिवर्तते इति पाठे वः युष्मानर्थः अतिक्रामति अतीत्य गच्छतीत्यर्थः १२ अहमपि ८ भगव १३ परं शोकहेतुत्वात् परं श्रेष्ठं प्रीतिहेतुत्वात् न पुत्रात्परः शत्रुर्न पुत्रात्परः सखिसुहृत् ४ सु

अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ११ कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणोथ विदुरोपि वा भवांस्त्वावत्तु मे कार्यं पुत्रा वो र्थोभिवर्धते १२ इत्यारण्यके व्यासवाक्यं ९ धृतराष्ट्र उ॰ भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंभवं मन्ये तद्विधिनाकृष्य कारितोस्मीति वै मुने १ नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितं २ परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनं पुत्रस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ३ व्यास उ॰ वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् दृढं विद्मः परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ४ इन्द्रोप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुतादस्त्यतेपरं ५ अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशांपते ६ त्रिविष्टपगता राजन् सुरभी प्रारुदत्किल गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोन्वकृपायत ७ ॥

रभ्या देवधेन्वाः अन्यैः रत्नवस्त्रादिभिर्हेतुभिः परं श्रेष्ठं स्थानं न विद्यते अपि तु पुत्रादेव तथा च श्रुतिः अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्निति ५ अत्र पुत्रस्य शोकहेतुत्वे ६ अन्वकृपायत् अनुकंपि

८ कौशिकहेइंद्र ९ प्रतोदेनतीक्ष्णाग्रेलोहवताडंडेन १०॥ धुरंभारंधमनिसंततःशिराभिर्व्याप्तःनिर्मांसइत्यर्थः ११ वधोदंडाघातेन तोदःप्रतो

इंद्रउ० किमिदंरोदिषिशुभेकच्चित्क्षेमंदिवौकसां मानुषेष्वथवागोषुनैतदल्पंभविष्यति ८ सुरभिरु०
विनिपातोनवःकश्चिद्दृश्यतेत्रिदशाधिप अहंतुपुत्रंशोचामितेनरोदिमिकौशिक ९ पश्यैनंकर्षकं
रौद्रंदुर्बलंममपुत्रकं प्रतोदेनाभिनिघ्नंतंलांगलेनचपीडितं १० निषीदमानंसोत्कंठंवध्यमानंसुराधि
प कृपाविष्टास्मिदेवेंद्रमनश्चोद्विजतेमम ११ एकस्तत्रबलोपेतोधुरमुद्वहतेधिकां अपरोल्पबलप्रा
णःकृशोधमनिसंततः १२ कृच्छ्रादुद्वहतेभारंतंवैशोचामिवासव वध्यमानःप्रतोदेनतुद्यमानःपु
नःपुनः १३ नैवशक्नोतितंभारमुद्वोढुंपश्यवासव ततोहंतस्यशोकार्ताविरौमिभृशदुःखिता अश्रू
ण्यावर्तयंतीचनेत्राभ्यांकरुणायती १४ शक्रउ० तवपुत्रसहस्रेषुपीड्यमानेषुशोभने किंकृपायितमस्त्य
त्रपुत्रएकत्रहन्यति १५ सुरभिरु० यदिपुत्रसहस्राणिसर्वत्रसममेवमे दीनस्यतुसतःशक्रपुत्रस्याभ्यधि
काकृपा १६ व्यासउ० तदिंद्रःसुरभीवाक्यंनिशम्यभृशविस्मितः जीवितेनापिकौरव्यमेनेभ्यधिक
मात्मजं १७ प्रववर्षचतत्रैवसहसातोयमुल्बणं कर्षकस्याचरन्विघ्नंभगवान्पाकशासनः १८ तद्य
थासुरभीप्राहसममेवास्तुतेतथा सुतेषुराजन्सर्वेषुहीनेष्वभ्यधिकाकृपा १९ ॥ देन १३ १४ कृपायितवती

कृपांकृतवतीपाठांतरेकृपायितंकृपैव हन्यतिहन्यमाने पुत्रएकोहिहन्यतेइतिपाठेबहुषुपुत्रेषुहिंस्यमानेषुएकःकश्चिद्धन्यतएवेत्यर्थः १५ १७

१॰ मंदात्वमुत्रवत्कपटानभिज्ञाः २। २३ स्ववंधुपाख्यानेनवमः ९ पवमे १२ विनाशकालेसाधनपिमृष्टाप्रवक्तानेतीत्यथ्यायतात्पर्यं १ अ

याहंशोमसुतःपांडुस्ताहंशोमेसिप्रवक विदुरस्यमहाप्राज्ञःस्नेहादेतद्ब्रवीम्यहं २॰ चिरायतवपुत्राणां
शतमेकंस्यभारत पांडोःपंचैवलसंतेतेपिमंदाःसुदुःखिताः २१ कथंजीवेयुरत्यंतेकथंवधेयुरितिचापि
इतिहासेषुपार्थेषुमेनोमेपरितप्यते २२ यदिपार्थिवकौरव्यज्ञीवमानानिहेच्छसि दुर्योधनंत्वंवद्ध
नःशाममाच्छन्तुपांडवैः २३ इत्याश्रमपर्वकेस्ववंधुपाख्याने ९ धृतराष्ट्रउ॰ पवमेतन्महाप्राज्ञयथावद
सिनोनुने अहंचैवविजानामिसर्वेचैमेनराधिपाः १ भवांस्तुमन्यतेसाधुयत्कुरूणांमहोदये तदेव
विदुरोप्याहभीष्मोद्रोणाश्चमांप्रुते २ यदितुस्मत्तुग्राह्यःकौरव्येषुदयायदि अन्वशाधिदुरात्मानंपु
त्रंदुर्योधनंमम ३ व्यासउ॰ अयमायातिवैराजन्मैत्रेयोभगवानृषिः अन्विष्यपांडवान्भ्रातॄनिहैवत्व
स्मद्दिदृक्षया ४ पषदुर्योधनंपुत्रंतवराजन्महानृषिः अनुशास्तायथान्यायंशमायास्यकुलस्यच
ब्रूयाद्यदेषकौरव्यतत्कार्यमविशंकया अक्रियायांतुकार्यस्यपुत्रंतेशप्स्यतेरुषा ६ वैशंपायनउ॰
एवमुक्त्वाययौव्यासोमैत्रेयःप्रत्यदृश्यत पूजयाप्रतिजग्राहसपुत्रस्तंनराधिपः ७ अर्घ्याद्याभिःक्रि
याभिर्वैविश्रांतंमुनिसत्तमम प्रश्रयेणाब्रवीद्राजाधृतराष्ट्रोंबिकासुतः ८ ॥ विष्णुप्रवेशभ्रातृसंचेतिशेषः

५ अनुशास्ताअनुशासिष्यति ५ अक्रियायांअकरणेकार्यस्यअवश्यकर्तव्यस्य ६। ७ आगमनंक्रियतेययासाक्रियाताभिःसत्कृताभिःआगमनक्रियाश्रा

समवेतेऽहं किं पाणिभिः सानि: ८॥

१० यदृच्छयादैवात् ११ विभ्रमे हृतान् अर्थे प्यर्थे बुद्धिं १३ १४ औपयिकं योग्यं १५ मेधीभूतः खलदामस्तंभीभूतः प्रग्रहे प्रग्रहे १६ १७ आ

म्रेवेनागमनं कच्चिद्गावल्गु कुरुजांगलात् कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पंच पांडवाः १ समये स्थात
मिच्छंति कच्चिच्च भरतर्षभाः कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमनुच्छिन्नं भविष्यति १ मैत्रेय उ० तीर्थयात्रामनुक्रा
मन्नाश्रमोमिश्रकुरुजांगलान् यदृच्छया पश्रीराजेंद्रदृष्टवान्काम्यकेवने ११ तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवा
सिनं समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ११ तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमे अनयं द्यूतरू
पेण महाभयमुपस्थितं १२ ततोहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्व
यि मे प्रभो १४ नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति यदन्योन्येन ते पुत्रा विरोध्यंते कथंचन १५ मेधी
भूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यंतमुपेक्षसे १६ दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कु
रुनंदन तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे १७ वैशंपायन० ततो व्यावृत्य राजेंद्रं दुर्योधनममर्षणं
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः १८ दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर वचनं मे महाभा
ग ब्रुवतो यद्धितं तव १९ मा द्रुहः पांडवान्राजन्कुरुष्व प्रियमात्मनः पांडवानां कुरूणां च लोकस्य च नर
र्षभ २० ते हि सर्वे नर

वृषभश्रेष्ठ भूयेस्मर्थः १८ २० विक्रांतयोधिनः विक्रांताश्च पुरुषशीलाश्च वज्रसंहननाः वज्रकायाः अतपवदष्ठाः २१ ॥

श्री. म.व. टी. २२

२२ प्रद्रवतां गच्छतां २३ पशुमारेण पशुमारणप्रकारेण २४ २६ समाजेत्वमितिपाठेत्समज्यासभा: २७ मन्युवशं क्रोधवशं मेति निषेधः

सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः । हंतारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणां २२ हिडिंबबकमुख्यानां
किर्मीरस्य च रक्षसः । इतः प्रद्रवतां राज्ञो यः स तेषां महात्मनां २३ प्रावृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्यैणामिविवा
बलः । तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः २४ जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा । पश्चाद्दि
ग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः । जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि । संबंधी वासुदेवस्य
श्यालाः सर्वे च पार्षताः २६ कस्मान्नुपिसमासीतजरामरणवान्नरः । तस्यैते शम एवास्तु पांडवैर्भवत
क्षेम २७ कुरु मे वचो राजन्मा मन्युवशमन्वगाः । एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशांपते २८ ऊरुं गजक
रकारं करेणाभिजघान सः । दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीं २९ न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधा
स्तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः । तमशुश्रूषमाणं तु विलिखंतं वसुंधरां ३० दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप
माविशत् । स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ३१ विधिना संप्रणुदितः शापायास्य मनो दधे । ततः
स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ३२ मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दुष्टचेतनं । यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां

र्यो निपातः न तु माङ् २९ ३१ प्रणुदितः प्रेरितः प्रचुदित इति पाठेपि स एवार्थः ३२ ३३ ॥ वाचं चिकीर्षसि । तस्मादस्याभिमानस्य

२२

२४ २५ विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेणाख्यमसंज्ञयानेनेति राजन् स्वबलश्लाघया लक्षयन् हेतौ शतृप्रत्ययः विलक्षणा इति पाठे दुर्योधनस्य गुरुराग्रहे
ण भीमप्रभयाच्छिद्धायः बलं त्वत्सुत इति पाठे बलेनाथ बलेर्जुन इति कोशात्सैन्यमर्थः २७ २८ किर्मीरवधसंविग्नः किर्मीरस्य वधो यस्मात्तस्माद्भी

तदाभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् तत्र भीमो गदाघातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली २४ इत्येवमुक्ते वचने
धृतराष्ट्रो महीपतिः प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भविष्यति २५ मैत्रेय॰ शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्य
दा तदा शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति २६ वैशंपाय॰ विलक्षयस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा
मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः २७ मैत्रेयः नाहं वक्ष्यामि ते भूयो न ते शुश्रूषते सुतः एष ते विदु
रः सर्वमाख्यास्यति गते मयि २८ इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतं किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्यो
धनो ययौ २९ इत्यारण्यके पर्वणि १० धृतराष्ट्र॰ किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां रक्षसा
भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः १ विदुरः शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः श्रुतपूर्वं मया
तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः २ इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं
नाम तद्वनं ३ रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणां ४

मसेनात्संविग्नः शङ्कयेषाण्डः स्वस्थ्रवमित्यर्थः २९ अध्यायः १० १२ किर्मीर ३ स्वाभीले भयंकरे स्वाभीले इत्यपि पाठः स्वाभीले भीषणोत्कृ
ष्टे इति विश्वः अर्धसमये अर्धरात्रे गते सति लोके तेऽशावतिमत्तीत्यर्थः समयः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः इति विश्वः संप्रामेऽस्यपा

श्री॰
म॰व॰
टी॰
२३

५ ७ स्पृष्टेति अतिबलाकयोः केशार्करश्मिस्पर्द्धितः तडितोश्चोपमानोपमेयभावः तडिद्धक्रमित्यपपाठः ८ महानादः कुंजरेस्याहार्षिकाहेभ

तद्वनेनातपस्यान्तिमंगोपाश्च वनचारिणः । हृतास्तिरीहरन्तिस्म ऊष्माद्भयात्किल ॥५॥ तेषांप्रविशतांतत्र मा
र्गेमार्त्तस्य भारत । दीप्ताक्षंभीषणोध्वः सोल्मुकेप्रत्यपद्यत ॥६॥ बाहूमहान्तौकृत्वा च तयास्यं च भयानके
स्थितमार्तस्यपथ्यानेयेनयातिकुरूद्वहाः ॥७॥ स्फुरत्प्रदेष्टृताम्राक्षंप्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहं । सार्करश्मित
डित्वर्कंसबलाकमिवांबुदं ॥८॥ सृजंतंराक्षसीमायांमहानादनिनादितं । मुंचंतंविपुलान्नादान्स्तनाय
मिवतोयदं ॥९॥ तस्यनादेनसंत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशं । विपुलनादाः संपेतुः स्थलजाजलजैः सह
सम्प्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषेभसमाकुलं । तद्वनंतस्यनादेनसंप्रस्थितमिवाभवत् ॥१०॥ तस्योरुवाताभिह
तास्ताम्रपल्लवबाहवः । विरूढजाताश्चलताःसमाश्लिष्यंतपादपान् ॥११॥ तस्मिन्क्षणेप्रववौमारुतो
घर्मात्ताःकृताः । रजसासंवृतेतेन नष्टज्योतिरभून्नभः ॥१२॥ पंचानांपांडुपुत्राणामविज्ञातोमहारिपुः । पं
चानामिन्द्रियार्थानांशोकावेशइवातुलः ॥१४॥ सदृष्ट्वापांडवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् । आवृणोत्
तद्वनद्वारंमैनाकइवपर्वतः ॥१५॥ तंसमासाद्यवित्रस्ताकृष्णाकमललोचना । अदृष्टपूर्वंसंत्रासात्समील

यानकइतिविस्मयः ९ संपेतुः एकीबभूवुः १० १२ १३ पंचानांशब्दादीनांइंद्रियार्थानांइंद्रियैरर्थ्यमानानांकृतोशोकावेशः शोकागमः १४ १६

१७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० वेत्रकीयवने एकचक्रायां ३१ ॥

ड‌ःशासनकरोत्कृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा पंचपर्वतमध्यस्था नदीवाजलतां गता १७ मोऽग्रहस्तमानोतोत्
रजस्वक्रः पंचपांडवाः इंद्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रति १८ यथा तां राक्षसी मायामुत्थितां घोरदर्श
नां रक्तो ह्यैर्विविधैर्मंत्रैर्यथेष्टः सम्यक्प्रयोजितैः १९ यत्र पतां पांडुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् सनष्ट
मायोतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः कामरूपधरः क्रूरः कालकल्पो महत्प्रभः तमुवाच ततो राजा
दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः २१ को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यतां प्रत्युवाच यतस्त्वं धर्मराजं युधि
ष्ठिरं अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः २३ युधि
ष्ठिरं पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममांतिके २४ युधिष्ठिरस्तु वचः सर्वो व्य
लीकं प्रेगतज्वरः वैशंपायन युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि
भारत २५ युधिष्ठिर पांडवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादि
भिः २६ हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहे २७ विदुर उ० कि
र्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतं २८ भीमसेनवधार्थं हि नि
त्यमभ्युद्यतायुधः चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनं चासादयाम्यहं २९ सोयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा कांक्षि

श्री.
म.व.
टी.
२४

महेदं मम ३२ ३३ लब्धास्मि लप्स्यामि ३५ ३६ महासुरं वातापिं ३७ ३८ आरुज्य भंक्त्वा दशव्यामं विस्तारितयोः करयोस्तिर्यगन्तरं अधिकं

हिडिंबस्य सखा चास्मि दयितो वनगोचरः हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ३२ सोयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनं प्रचारसमये स्माकमर्धरात्रे स्थिते समे ३३ अथास्य पातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतं तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ३४ अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च शांतिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकंटकं ३५ यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ३६ एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरं संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरं ३७ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसं ३८ ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमं दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ३९ चकार सज्यं गांडीवं वज्रनिष्पेषगौरवं निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोर्जुनः ४० निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो मेघनिस्वनं अभिद्रुत्याब्रवीद्राक्षो तिष्ठ तिष्ठेति भारत ४१ इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पांडवः निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटो बली ४२ तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा यमदंडप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ४४

उत्पाटिते ३९ वज्रेण निष्पेषस्तुल्यं भारो यस्य पर्वतस्य तद्धनुर्गौरवं गुरुत्वं यस्य तत्तथा ४० ४१ कक्षामुत्पीड्य परिधानवस्त्रं दृढीकृत्य ४२ ४३ ४४

उद्धृतं उत्क्षिप्तं अलातं उल्मुकं ४५ ततः राक्षसे आव्रजत आगच्छत ४६ ४७ स्त्री तारा ४८ उत्पलमालानि पद्मखण्डानि माले क्षेत्रे

विक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव । तदुद्धृतमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ४५ पद्भ्यां सव्येन विक्षे
पतस्ततः पुनराव्रजत् । किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवे ४६ दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्यया
ध्यत । तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनं ४७ वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा स्त्रीकांक्षिणोः पुरा । शीर्षयोः
पतिता वृक्षा बिभिदुर्नैकधा तयोः ४८ यथैवोत्पलमालानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा । मुञ्जवज्जर्जरीभूता बहवस्
तत्र पादपाः । चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने । तद्वृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्तं भरतर्षभ ५० राक्षसा
नाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च । ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः । प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो
भीमश्चापि न चचाल ह ५१ तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः । बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भा
स्करं ५२ तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परं । उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ५३ तयोरासी
त्तुमुलः सम्प्रहारः सुदारुणः । नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ५४ दुर्योधननिकाराच्च बाहु
वीर्याच्च दर्पितः । कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ५५ अभिपद्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः

जने माल इति विश्वः पद्मसमूह इत्यर्थः ४९ चीराणि छिन्नवल्कलानि ५० ५४ निकारात् परिभवात् ५५ कृष्णानयने दृष्टं येन स तथा

प्रभिन्नकरटास्रावं प्रभिन्ने मत्तीभूते करटयोर्गंडयोर्मुखे मदनिर्गममार्गायस्य तं ५६ ५७ व्यसं पतदकिंचिच्चलनं कृतवान् ६० योजयामास

स चाप्येनं ततो रक्तः प्रतिजग्राह वीर्यवान् तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ५७ तयोर्भुजविनि
ष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ५८ अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये
वृकोदरः धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ५९ स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे व्यसं पत
यथाप्राणं विचकर्ष च पांडवे ६० ततस्तं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः योजयामास बाहुभ्यां पशुं रशा
नया यथा ६१ विनदंतं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरंतमचेतसं ६२ तं वि
षीदंतमाज्ञाय राक्षसं पांडुनंदनः प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ६३ आक्रम्य च कटीदेशे जानु
ना राक्षसाधमं पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कंठं वृकोदरः ६४ अथ जर्जरसर्वांगं व्याविद्धनयनोदरं भू
तले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ६५ हिडिंबबकयोः पापन त्वमश्रुप्रमार्जनं करिष्यसि गतस्था
पि यमसादनं प्रति ६६ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फु
रंतमुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ६७ तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे कृशाप्रवरस्कन्धमनेवेवत्राः भीमं प्रशस्याथ

वंध्यरशनया पशुमिव ६१ ६२ पशुमारं पशुमिव मारयित्वा कषादितादनुभयोः समज्ञातं मवधीदंशीत्यतिवत् ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८

५१ ७५ किर्मीरवधः ११ भोजाः एवमधर्मरुचीनां दुर्योधनादीनां व्यासादिभिरात्मेरुपदेशेपि मैत्रेयशापेपि किर्मीरवधेन महाभयेपि प्रत्युपस्थि

विदुरः एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ९९ ततो निष्कंट
कं कृत्वा वनं तदपराजितः द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह २० समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्ष
भाः प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरं २१ भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः विविशुस्तद्व
नं वीराः क्षेमं निहतकंटकं २२ स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भी
मबलाहतः २३ तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः २४
वैशंपाय॰ एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां वरं श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निशश्वासार्तवत्तदा २५ इत्यार
के किर्मीरवधः ११ वैशंपायन॰ भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा वृष्णयश्चांधकैः सह पांडवान् दुःखसंतप्ता
न्समाजग्मुर्महावने १ पंचालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोक
विश्रुताः २ वने ते ऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः गर्हयंतो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरं ४ अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विष
ण्णः केशवो ऽब्रवीत् वासुदेव॰ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पा
नेमतिनयधर्मरुचिरत्यघतदुःतिउक्तं संप्रतिधर्मरुचीनां पांडवानामुपरिपरमेश्वरस्य दृष्टेषां चानुग्रहं पांडवानां कुलसततविस्तानंचवर्णयति भो

श्री. म. वृ. टी. २९

तस्य दुर्योधनस्य पदानुगाः सहायाः यानि कृतान्यच्छलेन उपचरन्वर्तमानः ८ अभिषङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा ७ ८ पुरुषस्य पुरि शरीरे शयान
स्य अप्रमेयस्य अहंकारादिवत् प्रमातृप्रमेयाणपस्य विषयित्वात् अत एव समस्य कालत्रयेऽपि तादृशरूपस्य विषयस्य हिताय स्वमाहात्म्यः अ
मिततेजसः त्रिविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्य प्रजापतिपतेः सृष्टिविरञ्चेरपि स्वामिनः विष्णोर्व्यापकस्य लोकनाथस्यान्तर्यामिणः पर्वत

ततः सर्वैरभिषिक्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः निहतेषूपचरन्वर्त्मन्यपश्यद्धर्मः सनातनः ६ वैशम्पायन उवाच पार्थाना
मभिषेकेण तथा कृष्णेन जनार्दने अर्जुनः शमयामास दिव्यत्वं तमिव प्रजाः ७ संकृष्टे केशवे हृष्टे न पूर्वदेहे
षु फाल्गुनः कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ८ पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ९ अर्जुन उ० दशवर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः व्यच
रत्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने १० दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो
भक्षयन्पुरा ११ ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः १२ अ
वकृष्टोत्तरासंगः कृशो धमनिसंततः आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके १३ प्रभासमप्यथासा
द्य तीर्थं पुण्यं जनोचितं तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकं अतिष्ठस्त्वमथैकेन पादेन नियमस्थि
तः ॥ १४ ॥

पदार्थमुक्त्वा तत्पदार्थमाह धीमत इति युग्मपार्थेः अनयोः सामानाधिकरण्यादभेदः अस्यैवमत्रभूतस्य श्लोकस्य विवरणमुत्तरो ग्रन्थः ९
१० तत्र तपस्विनां तमेवाचितेति दर्शयितुं भगवतः क्रोधोपशमनाय तदीयं जन्मान्तरीयं तपः पर्वताद्वाहरति दशेत्यादिना यत्रसायंकालस्त

[illegible] ॥ ११ ॥ [illegible] ॥ १४ ॥

तपसः प्रयोजनमाह लोकेति त्वं तु सर्वभूतानामादिरंतश्च केशवेत्यस्यार्थः त्वं महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रमिति भगवता व्याख्यातं कोशपंचात्मकं तत्त्वं तत्प्रकाशकः अंतरात्मा सर्वथा सर्वभूतानां सर्वेषां वियदादीनां जरायुजादीनां च जीवानां आदिः परमकारणं अंतः लयस्थानं रज्जौ सर्पवत् शुक्तौ रजतवत् अंतरात्मा कारण नाम विद्याकामकर्मादीनां तेषामध्ये अव्यक्तेच्छादिपदैरुपात्तत्वात् एतेन प्रपंचस्य मिथ्यात्वं जीवपरयोरैक्यं चाह इति कृष्ण तत्त्वमुक्तं ५१९

लोकप्रवृत्तिरेतत्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् त्वं तु सर्वभूतानामादिरंतश्च केशव ५ निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः निहत्य नरकं भौमम् आहृत्य मणिकुंडले प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ६ कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ७ ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ९ स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः १० वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ११ परायणो देवमहादेवोऽसि मधुसूदन अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने २२॥

भौमं भूमिपुत्रं प्रथमोत्पादितं सर्वभूतानां प्रथमेन अहंकारेणोत्पादितं भूतादिरहंकार इति श्रुतिः सिद्धे मेध्यं पवित्रं ७ तत्कर्म अश्वोत्सर्गाख्यं ८ ९ सः त्वं ईश्वरः शुद्धचिन्मात्रः सूत्रस्थानीयः सन् नारायणः नरेण परमात्मना सृष्टं नारं सूत्रं तत्कारणं रूपं पाथिवं यं तदेव अयनं वासस्थानं यस्य तथाभूतं अक्षरबीजस्थानीयविराट् सृष्टा तथा मित्ररूपो भूत्वा हरिः पचिरणतबीजसहस्रगर्भक

२२॥

हेपुरुषोत्तम उरुक्रमो बीजादिस्थानीयेभ्य उत्तमभ्रूस्थानीयनिर्विशेषचिन्मात्ररूप ब्रह्मो विष्णुः चराचरगुरुः रुद्रः स्वष्टादक्षप्रजापत्यादिः २१ पराय
णं सर्वोत्कृष्टं प्राप्यं देवमूर्धाद्वैरेकत्वं भिरयजंस्त्वन्नयः अष्टष्यइतिपाठे त्वयजइत्यथाहारः २३ २४ संप्राप्यसम्यक्व्याप्य आदित्यसदनेस्थ

शतंशतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन एकैकस्मिंस्तदा यत्ते परिपूर्णानि भागशः २३ अदितेरपि पुत्रत्व
मेत्य यादवनंदन त्वं विष्णुरिति विख्यात इंद्रादवरजो विभुः २४ शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा २५ संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः अत्यरोचश्च
भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा २६ प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः श
तशोऽसुराः २७ सादिता मौरवाः पाशा निसुंदनरकौ हतौ कृतः क्षेमः पुनः पंथाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति
२८ जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह जरासंधश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ३० तथा
पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा अवाप्सीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणं ३१ इंद्रद्युम्नो हतः को
पाद्यवनश्च कशेरुमान् हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितं ३२ एवमेते युधि हता भूयस्त्वन्या
न् शृणु यद्वह इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ३३ गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ तौ
च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ३४ ॥

यंदेहे भास्करं मंडलाभिमानिनं जीवं २७ २८ सादिताश्छिन्नाः मौरवाः अं
ग्रंते तिमयाः मुरदैत्य नेऽस्मादौ णादिके उक्प्रत्यये तद्धितः मौर्वी शब्दोऽप्यत एवमध्यमस्वरलोपेन निष्पन्नः २९ जारूथ्यां नगर्यां ३० अवाप्सीः प्र

२२ वामनावतारेऽसिभोजकंसमोक्तं ३१ कोमलोत्कटं ३२ ३४ ॥

नृशंसं निर्दयत्वं दीर्घपाठे त्वाङ् पूर्वीयं शाठ्यो ज्ञेयः ३५ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां चैत्यं आयतनं आध्यात्मिके हृदयपुंडरीके वाह्ये देवालयादि
चित्तमध्यस्थमिमापिपाठः नित्यमध्यस्थमिति पाठेपि मध्यं हृदयाङ्कमेव ३६ आत्मनैव निमित्तांतरं विना आत्मसात् आत्मामात्रे ३७

द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि न केशवेन च मामात्मयेनावृतं मधुसूदन त्वयि तिष्ठति दा
शार्हे न नृशंसं कृतोनृशं ३५ आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा आगम्य ऋषयः सर्वे याचन्ता
भयमच्युत ३६ युगांते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परंतप ३७
युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ३८ तं हंतुमुद्यतौ घो
रौ दानवौ मधुकैटभौ तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ललाटाज्जातवान् शंभुः शूलपाणिस्त्रि
लोचनः इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ४० त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् त
था नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ४१ इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने नैव पूर्वे नापरे वा क
रिष्यंति कृतानि वा ४२ यानि कर्माणि देव त्वं वाल एव महाबल कृतवान् पुंडरीकाक्ष बलदेवसहा
यवान् कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्न्यवसः सह ४३ वैशंपायन० एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य
पांडवः तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ४४

युगादौ तव वार्ष्णेयेत्यादि सार्धश्लोकत्रयं क्वाचित्कं यस्य कृतिरिदं
सकले प्रसादे वापि त्वन्नियोगकर इति विपरिणामेन योज्यं ३८ ४२ कर्माणि सत्रानवयादीनि ४२ एवं तत्पदार्थस्वरूपं प्रपंच्य तत्स्वंप

ममैव त्वं ब्रह्मण एव स्वरूपं जीवः तवैवाहं जीवस्यैव स्वरूपं ब्रह्म न ततोऽन्यत् ये मदीयास्तवैव ते ब्रह्मगतास्त्वौपाधिकाः सर्वेश्वरत्वादयस्तेऽपि जीवस्यै
व तस्माद्यो जीवं द्वेष्टि स ब्रह्म द्वेष्टि यो जीवं पाति स ब्रह्म पाति अद्रोही सर्वभूतेषु भगवद्भावं प्राप्नोतीत्यर्थः ५५ ५६ ननु मित्रयोर्ममात्मा त
वात्मा त्वहमित्यभेदोपचारो दृष्टः न तु भेदः इत्याशङ्क्याह नान्य इति मित्रयोर्हि अन्यत्वं प्रत्यक्षं तदिह निरस्यते अत एवौपाधिकत्वान्महाकाशस्य
अनन्यत्वमप्यौपचारिकमस्त्वित्याशङ्क्याह नावयोरिति अन्तरं भेदः वेदितुं विचारयितुं जीवेशयोर्भेदोऽनिरूप्य इत्यर्थः तथाहि किं देहभेदा

ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ५५ नरस्त्वमसि दुर्धर्ष ह
रिर्नारायणो ह्यहं काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ५६ अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथै
व च नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ५७ वैशम्पायन उ० एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना त
स्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ५८ धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता पाञ्चाली पुण्ड
रीकाक्षमासीनं भ्रातृभिः सह ५९ अभिगम्याब्रवीत्क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ६० द्रौपद्युवाच पू
र्वं प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिं स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ६१ ॥

दात्मभेदः उत आत्मभेदात् नाद्यः कायव्यूहकृति योगिन्यव्याप्तेः नान्त्यः उपाधिपरामर्शं विना भेदस्याविभाव्यमानत्वात् मुक्तात्मनो जी
वीशेनावान्तरस्वभावभिन्नो उक्तहेतोः घटमठाकाशवदिति ५७ समावाये सम्मर्दे संरब्धेषु कुपितेषु ५८ ५९ एवंविधस्यात्मतत्त्वस्याधिगमा
य ध्यानस्तवनसेवादि विना हालपवशरणीकरणीय इत्याह द्रौपदीवाक्येन एवमित्यादिना एवमित्यादेः प्राक्कालेनापक्वं आह सदेव सोम्येद
मग्र आसीदित्याद्याः श्रुतयः प्रजाभिसर्गे च प्रजापतिं त्वाहुः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्याद्याः श्रुतयः ईशानमपि न राजवत् किंतूपादानत्वेने

विष्णुः विशतीति विष्णुः अतः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रुतेः कारयिता क्रियाकर्ता कर्म च त्वमेवासीति पादचतुष्टयार्थः ५१ त्वमाहुः ऋतस
हितम् सत्यं सत्यर्थितव्यम् तेजोऽसि मरुद्वाय्वाकाशौ तदात्मकं तस्मात्त्वं संभूतो यज्ञोऽपि त्वमसि ५२ भूतभावन वियदादिस्रष्टः भूतेश भूतनियंतः
यः आकाशमंतरो यमयतीत्यादिश्रुतेः आकाशादेरपि नियम्यत्वात् ब्रह्मादिवच्चेतनत्वं द्रष्टव्यं तत्र चेतनानुपलंभस्त्वशरीरस्याग्रे दिवानभि

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ५१ ऋषयस्त्वांत
मामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः काश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ५२ साध्यानामपि देवा
नां शिवानामीश्वरेश्वरः लोकभावन भूतेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ५३ ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देव
वृन्दैः पुनः पुनः क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ५४ द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथि
वी प्रभो जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ५५ विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा
भावितात्मनां आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ५६ ॥

व्यक्तत्वाभावादिति भावः ५३ ब्रह्मादिभिर्नियंतृत्वं वैश्वरूप्यं वा हदृशाभ्यां ब्रूत इति ५४ ५५ विद्या वेदाधिगमो ब्रह्मचारिधर्मः तपस्तदर्था
नुष्ठानं गृहस्थधर्मः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना वानप्रस्थधर्मेण च भावितात्मनां शोधितचित्तानां अत एवात्मदर्शनतृप्तानां यतीनां सत्त
मः सत्यतमः सत्यं रूपं इन्द्रजालादिभासकं सत्यतरो व्यवहारः सत्यतमं ब्रह्म उत्तरयोर्बाधावधिभूतत्वात् ५६ ॥

सर्वधर्माः पापपुण्यादयः तैरुपपन्नानामपि त्वमेव गतिः दीनदयालुत्वात्यादिष्टानामपि उद्धर्तेति भावः प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः भूतात्मा जीवः ज्ञु
द्राधाकारपरिणतानि भूतान्येवात्मत्वेन मन्यमानः अक्तिरवल्वन्योपरोभूतात्मा योयं सितासितैः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इ
ति मैत्रायणीये भूतात्मपदस्य जीवे दृष्टिदर्शनात् विचेष्टसे कर्माणि कुरुषे ५७ त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं लोकपालादिपदस्य त्वमेव प्रापकः इत्य

राजर्षीणां पुण्यकृतां माहवेष्वनिवर्तिनां सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं
भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ५७ लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं
प्रतिष्ठितं ५८ मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसां सा ते हेतुः त्वमाख्यासे प्रणयात्मधुसूदन त्व
यि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितं ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ६० कथं नु भार्या
पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ६१ स्त्रीधर्मिणी वेपमाना
शोणितेन समुक्षिता एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ६२ ॥

र्थः ५८ अस्यैव व्याख्या मर्त्यता चेति मर्त्य
तां संसारः भूतानां साधारणजीवानां अमृतत्वं मुक्तिः दिवौकसां दिव्यदृष्टिमतां सात्त्विकानां ५९ एवं स्वर्गापवर्गार्थिभिः कृष्ण एव शरणी
करणीय इति कृष्णस्तुतिप्रसंगादुक्त्वा संप्रति दृष्टफलार्थमपि स एवानुसर्तव्य इत्याह सा ते हेतुः त्वमाख्यास्ये इत्यादिना अत्रात्मनि कृष्णस्य कर
णीयत्वादनार्थं दुःखनिवेदनेन तत्प्रसंगेन महामाहिम्नामपि संसारिणां दुर्गतिः प्रपंचिता वैराग्योत्पादनाय प्रणयाद्विश्रंभात् आख्याने हेतुत्वमा

९३ ईषुःपेक्षत ९४ स्नुषावध्वः ९५ धर्मपत्नीयशःसंयोगिनी ९६ विप्रकृतांङःसंप्रापितांमहर्षयेतांदमेतां ९७ ९८ जायाङ्गत्पद्येत ७० नान्व

ग्लांमध्येसभायांतुदुःखानिपरिक्लिष्टा दृष्ट्वाचमांधार्तराष्ट्राःप्राहसन्पापचेतसः ९३ दासीभावेनमांभोक्तु
मीषुस्तेमधुसूदन जीवत्सुपाण्डुपुत्रेषुपाञ्चालेषुचवृष्णिषु ९४ नन्वहंकृष्णभीष्मस्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः स्नु
षाभवामिधर्मेणसाहंदासीकृताबलात् ९५ गर्हयेपाण्डवांस्त्वेवयुधिश्रेष्ठान्महाबलान् यत्क्लिश्यमा
नांप्रेक्षन्तेधर्मपत्नींयशस्विनीं ९६ धिग्बलंभीमसेनस्यधिक्पार्थस्यचगाण्डिवं यौमांविप्रकृतांक्षुद्रैर्मर्षये
तांजनार्दन ९७ शाश्वतोयंधर्मपथःसद्भिराचरितःसदा यद्भार्यांपरिरक्षन्तिभर्तारोल्पबलाअपि ९८ भार्यां
यांरक्ष्यमाणायांप्रजाभवतिरक्षिता प्रजायांरक्ष्यमाणायामात्माभवतिरक्षितः ९९ आत्माहिजायतेतस्यां
तस्माज्जायाभवत्युत भर्ताचभार्ययारक्ष्यःकथंजायान्ममोदरे ७० नन्विमेशरणंप्राप्तंनत्यजन्तिकदाचन
तेमांशरणमापन्नांनान्वपद्यन्तपाण्डवाः ७१ पञ्चभिःपतिभिर्जाताःकुमारामेमहौजसः एतेषामप्यवेक्षा
र्थंत्रातव्यास्मिजनार्दन ७२ प्रतिविन्ध्योयुधिष्ठिरात्सुतसोमोवृकोदरात् अर्जुनाच्छ्रुतिकीर्तिस्तुशता
नीकस्तुनाकुलिः ७३ कनिष्ठाच्छ्रुतकर्माचसर्वेसत्यपराक्रमाः प्रद्युम्नोयादृशःकृष्णतादृशास्तेमहार
थाः ७४ नन्विमेधनुषिश्रेष्ठाअजेया

धर्षंतनानुगृहीतवंतः ७१ ७४ धार्तराष्ट्राणांअपराधंदुर्बलीयसांदुर्बलतराणां ७५ ॥ युधिशात्रवैः किमर्थंधार्तराष्ट्राणां

मर्हेतोर्वनीपत्रक २५॥

७६ अधिज्यं आरोपितगुणं ७७ ७८ आक्षिपत् बहिष्कृतवान् अविहिंसकान् ७९ संभृतं सहितं संभृतमिति पाठे बहुलं ८० सशेषत्वात् आ

प्रथमैर्गाङ्गतं राज्ये सर्वे दासाः कृतास्तथा सभायां परिक्लिष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ७६ नाधिज्यमपि
यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवं अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ७७ धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पा
र्थस्य च पौरुषं यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ७८ य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान्
अधीयानान्पुरा बालान्व्रतस्थान्मधुसूदन ७९ भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषं कालकूटं नवं
तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणं ८० तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पु
रुषोत्तम ८१ प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरं बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ८२ य
दा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनं उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ८३ आशीविषैः कृष्णस
र्पैर्भीमसेनमदंशयत् सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ८४ प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथ
यत् सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ८५ पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्वारणावते शयाना
नार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ८६ यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् महद्व्यसनमापन्ना शि

युष इति शेषः ८२ प्रमाणकोट्यां प्रमाणाख्ये गङ्गातीरस्थे वटविशेषे तत्प्रदेशे ८३ ८४ अपोथयत् प्रहृतवान् अपहस्तेन हस्तपृष्ठेन ८५ उपाधा

८८ ८९ वैनतेयः विनतापुत्रः ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१

हाहतास्मिकुतोऽत्वद्यभवेच्छांतिर्विह्वलनलात् अनाथाविनशिष्यामिबालकैःपुत्रकैःसह ८८ ततोभीमो
महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः आर्यामाश्वासयामासभ्रातॄंश्चापिवृकोदरः ८९ वैनतेयोयथापत्नीगरु
त्मान्पततांवरः तथैवाभिपतिष्यामिभयंवोनेहविद्यते ९० आर्यामेकेनवाहेनराजानंदक्षिणेनच अंसे
यास्त्रयमौकृत्वापृष्ठेवीभत्सुमेवच ९१ सहसोत्पत्यवेगेनसर्वानादायवीर्यवान् भ्रातॄनार्यांचबलवान्मो
चयामासपावकात् ९२ तेरात्रौप्रस्थिताःसर्वेसहमात्रायशस्विनः अभ्यगच्छन्महारण्यंहिडिंबवनमंति
कात् ९२ स्नाताःप्रसुप्तास्तत्रैवमात्रासहसदुःखिताः सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिंबानामराक्षसी ९३ सा
दृष्ट्वापांडवांस्तत्रसुप्तान्मात्रासहक्षितौ हृच्छयेनाभिभूतात्माभीमसेनमकामयत् ९४ भीमस्यपादौक
त्वोत्सङ्गेततोबला पर्यमर्दतसहसाकल्याणीमृदुपाणिना ९५ तामबुध्यदमेयात्माबलवान्स
त्यविक्रमः पर्यपृच्छततांभीमःकिमिहेच्छस्यनिंदिते ९६ एवमुक्तातुभीमेनराक्षसीकामरूपिणी भी
मसेनंमहात्मानमाहचैवमनिंदिता ९७ पलायध्वमितःक्षिप्रंममभ्रातैषवीर्यवान् आगमिष्यतिवोहंतुं
तस्माद्गच्छतमाचिरं ९८ अथभीमोऽभ्युवाचेनांसाभिमानमिदंवचः नोद्विजेयमहंतस्मान्निहनिष्येहमा
गते ९९ तयोःश्रुत्वातुसंजल्पमागच्छद्राक्षसाधमः भीमरूपोमहानादान्विसृजन्भीमदर्शनः १००

म० भा० व० टी० ३१

१०१ कृपासंगृहीतेनस्नेहवशेन १०२ १०३ १०४ संहत्यमुष्टीकृत्य १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ॥

रात्नमङ्क केनसार्द्धंकथयन्त्यसि आनयैनंममान्तिके हिडिम्बेभक्षयिष्यामोनचिरंकर्त्तुमर्हसि १ साकृपा
संगृहीतेनहृदयेनमनस्विनी नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता २ सनादान्विनदन्घोरान्रा
क्षसःपुरुषादकः अभ्यद्रवतवेगेनभीमसेनंतदाकिल ३ तमभिद्रुत्यसंक्रुद्धोवेगेनमहताबली अग्र
हस्ताग्रपाणिनापाणिंभीमसेनस्यराक्षसः ४ इन्द्राशनिसमस्पर्शंवज्रसंहननंदृढं संहत्यभीमसेनायव्या
क्षिप्यसहसाकरं ५ गृहीतपाणिनापाणिंभीमसेनस्यरक्षसा नामृष्यतमहाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः
६ तदासीत्तुमुलंयुद्धंभीमसेनहिडिम्बयोः सर्वास्त्रविदुषोर्घोरंवृत्रवासवयोरिव ७ विक्रीड्यसुचिरंभीमो
राक्षसेनमहात्मना निजघानमहावीर्यस्तंतदानिर्बलंबली ८ हत्वाहिडिम्बंभीमोऽथप्रस्थितोभ्रातृभिःस
ह हिडिम्बामग्रतःकृत्वायस्यांजातोघटोत्कचः ९ ततःसम्प्राद्रवन्सर्वेसहमात्रापरन्तपाः एकचक्रामभि
मुखाःसंवृताब्राह्मणव्रजैः १० सप्यानमासपर्षाचमैत्रीप्रियहितेरताः ततोगच्छन्तएकचक्रांपाण्डवाःसं
शितव्रताः ११ तत्राप्यासादयामासुर्वकंनाममहाबलं पुरुषादंप्रतिभयंहिडिम्बेनैवसंमितं १२ तेचा
पिविनिहत्याग्रेभीमःप्रहरतांवरः सहितोभ्रातृभिःसर्वैर्द्रुपदस्यपुरंययौ १३ लब्धाहमपितत्रैववस
तासव्यसाचिना यथात्वयाजिताकृष्णरुक्मिणीभीष्मकात्मजा १४ ॥

१५ १८ दिव्येनअप्रमानुषेणअग्निकुंडोद्भवत्वात् १९ २१ २२ सुजातौसंलग्नौ २३ २४ विशोकवत्विशोकाइव २५ २६ संबंधात्पितृष्वसी

एवंसयुद्धेपार्थेनजितोहंमधुसूदन स्वयंवरेमहत्कर्मकृत्वानसुकरंपरैः १५ एवंक्लेशैःसुबहुभिःक्लि
श्यमानासुदुःखिता निवसाम्यार्ययाहीनाकृष्णधौम्यपुरःसदा १६ तइमेसिंहविक्रांतावीर्येणाभ्य
धिकाःपरैः विहीनैःपरिक्लिश्यंतींसमुपेक्षंतिमांकथं १७ एतादृशानिदुःखानिसहंतीदुर्बलीयसां
दीर्घकालंप्रदीप्तास्मिपापानांपापकर्मणां १८ कुलेमहतिजातास्मिदिव्येनविधिनाकिल पांडवानां
प्रियाभार्यास्नुषापांडोर्महात्मनः १९ कचग्रहमनुप्राप्तासास्मिकृष्णवरासती पंचानांपांडुपुत्राणां
प्रेक्षतांमधुसूदन २० इत्युक्त्वाप्रारुदत्कृष्णामुखंप्रच्छाद्यपाणिना पद्मकोशप्रकाशेनमृदुनामृदु
भाषिणी २१ स्तनावपतितौपीनौसुजातौशुभलक्षणौ अभ्यवर्षतपांचालीदुःखजैरश्रुबिंदुभिः
चक्षुषीपरिमार्जंतीनिःश्वसंतीपुनःपुनः बाष्पपूर्णेनकंठेनक्रुद्धावचनमब्रवीत् २२ नैवमेपतयः
संतिनपुत्रानचबांधवाः नभ्रातरोनचपितानैवत्वंमधुसूदन २४ येमांविप्रकृतांक्षुद्रैरुपेक्षध्वंवि
शोकवत् नचमेशाम्यतेदुःखंकर्णोयत्प्राहसत्तदा २५ चतुर्भिःकारणैःकृष्णत्वयारक्ष्यास्मिनित्य

२८ यभार्यात्वात् गौरवादग्निकुंडोद्भवत्वात् सख्यात्भक्तिमत्वात्प्रभुत्वेनसामर्थ्यवत्त्वेनत्वदीयेन २७॥ शः संबंधाद्गौरवात्सख्यात्

२८ ३० द्रौपदीवाक्यं प्रतिवाक्यं च श्रुत्वार्जुनमाबभाषे इति व्यवहितेन संबंधः अत्र हेतुः यतः पांचाली साचीकृतं वक्रीभूतं यथा स्यात्तथा मध्यमं प

निहतान्वल्लभान्वीक्ष्य शयानान्वसुधातले यत्समर्थं पांडवानां तत्करिष्याम्यमा शुचः २८ सत्यं ते
प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि पतेद्द्यौर्हिमवाञ्छीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् २९ शुष्येत्तोय
निधिः कृत्स्नेन मे मोघं वचो भवेत् तच्छ्रुत्वा द्रौपदीवाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ३० साचीकृतमवै
क्षत्सा पांचाली मध्यमं पतिं आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तथा ३१ मा रोदीः शुभताम्राक्षि य
दाह मधुसूदनः तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ३२ धृष्टद्युम्नउ॰ अहं द्रोणं हनिष्यामि
शिखंडी तु पितामहं दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हंता धनंजयः ३३ रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म
रणे स्वसः अपि वृत्रहणा युद्धे किंपुनर्धृतराष्ट्रजैः १३४ वैशंपायन॰ इत्युक्तेभिमुखा वीरा वासुदेव
मुपाश्रिताः तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् १३५ इत्यावाणपके पर्वणि ८ ॥

तिं तमेवावैक्षदिति यत्तदुत्पथ्यादत्पयोज्यं ३१ १३२ ३३ स्वसः हे भगिनि ३४ ३५ १३६ द्रौपदीवाक्येन सांत्वनं च द्वादशः १२ ॥

नैतत्कृच्छ्रे निरूपिता समाप्यनापृच्छ्य विद्या संप्रति भगवत्स्मरणमेव तत्सान्निध्यहेतुः सान्निध्यं च सर्वोपद्रवनाशकृदिति संगत्यंतरेण प्रतिपाद्यते नैतदि
त्यादिनाध्यायेन यद्यहं द्वारकायां न द्वारवत्यां देहतः गर्यां तव मां चिंतयतः सन्निहितः स्यां तर्हि एतत्कृच्छ्रं वनवासमेकदेशभवान्नानुप्राप्तः स्यात् य
थाद्रौपदी कृच्छ्रकाले मां स्मृतवती वस्त्रराशिप्रदानेन मया सभायां कृच्छ्रात्मोचिता तथा त्वमपि द्यूतपातनकाले मां यदि स्मरेस्तर्हि नैतत्कृच्छ्रं

वासुदेवः नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्सन्निहितः पुरा १ आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोपि कौरवैः आंबिकेयेन दुर्धर्षराज्ञा दुर्योधनेन च २ वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ३ पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवान्व्यपरोपितः ४ वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा अतर्कितविनाशश्च देवनेन विशांपते ५ सातत्यं च प्रसंगस्य वर्णयेयं यथातथं स्त्रियोक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितं ६ दुःखं चतुष्टयं प्रोक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ७ ॥ शास्त्रयाः प्रसक्तत्वेव जयः स्यादिति भावः अनाहूतोपि स्वदोषमा
र्यैश्च प्रार्थितोपि वारयेयं द्यूतं अंतर्यामित्वेन कथापदेन सुखेवार्थः ३ वहिर्यामित्वेनापि द्यूतवारणोपायमाह भीष्मेति द्वाभ्यां राजेन्द्र द्यूतवा
द्यूतव पुत्राणां द्यूतेन अलं इति वैचित्रवीर्यादीन् प्रति त्वन्निमित्तं हे प्रभो युधिष्ठिर अहं तत्र द्यूते दोषान् प्रवक्ष्यामि कथितवान् स्यामिति संबंधः ३ ४
वीरसेनसुतः नलः यैः अदेवितिदोषैः ५ सातत्यं अविच्छेदं प्रसंगस्य द्यूतक्रीडायाः हीयमानोपि जयाशया पुनः पुनर्दीव्यतीत्यर्थः ६ कामः

॥ १६

वक्तव्यं अपि गीतव्यं त्याज्यं तत्समर्थस्य वर्जे विदं वचैरेव वार्यमिति ७ तदेवाह एकाह्नादिति अभक्तेन राजभोग्याद्यर्थानां धर्मार्थकामानां प्रमार्थानां ९
१०. १२ अपनीतेन अन्यायेन दुरोदरान् द्यूतकारान् १३ अनर्तेषु आसमंतादनर्तयंतीति पृथ्वीविलासेषु एतद्देशविशेषेषु १४ कथ्यांतरमवतारयति क

विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यंति तद्विदः एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च अभुक्तनाशश्चार्थानां
वाक्पारुष्यं च केवलं ९ एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसंगि कटुकोदयं द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिका
सुते १० एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम अनामयं स्याद्धर्मश्च कुरूणां कुरुवर्धन ११ न चेत्स मम
राजेंद्र गृह्णीयान्मधुरं वचः पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तं १२ अथैनमपनीतेन सुहृदो
नाम दुर्हृदः सभासदोऽनुवर्तेरंस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् १३ असान्निध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा
येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवंतो द्यूतकारिते १४ सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पांडुनंदन अश्रौषं त्वां व्यस
निनं युयुधानाद्यथातथं १५ श्रुत्वैव चाहं राजेंद्र परमोद्विग्नमानसः तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टु
कामो विशांपते १६ अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ सोऽहं त्वां व्यसने म
ग्नं पश्यामि सह सोदरैः ७ इत्यारण्यके वासुदेवसमागमे १३ ॥

थापत्तमेवानुसरति सोऽहमित्यादिना पवनोपगतयुयुधानात्सात्यकेः १५ १६ ७ त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

असान्निध्यं असंनिधानं प्रवासेन विस्तराभ्यां सौभवधउपाख्यायते तत्र तात्पर्यं संसारसागरमध्ये द्वारकाख्ये स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयरूपे तेने विस्मरणरूपात् भगवदसन्निधानात् कामगं सौभं मनोरथाख्यं सौभमारुह्यागतेन शाल्वाख्येन महामोहेन शोकाद्यैः उपद्रुते सति प्रद्युम्नादिसद्गुणाः यज्ञादयो धर्मास्तं वारयितुमसमर्था अभूवन् ततो हं चिद्द्वारकामगमं सौभं मनोरथाख्यं सौभं मत्स्वचिदात्मानं मामस्थिति पंतं शाल्वं मोहं महं ब्रह्मविद्यास्त्रेणाहतवान् तस्य च मनोरथं सौभं पातितवानिति एवमेव युद्धादिरूपकेण सर्वत्राख्यायिकानां तात्पर्यमुन्नेयं तथा च श्रुतिः द्वया ह प्राजापत्या दे

युधिष्ठिर उ॰ असान्निध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं चाकार्षीः प्रवासतः १ कृष्ण उ॰ शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणं २ महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ३ यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ४ श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ५ स तत्र योधितो राजन्कुमारैर्वृष्णिपुंगवैः आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसवत् ६ ॥

वाश्चासुराश्चेत्यादिना देवासुरयोर्युद्धैः ग्रामकामादीन् विवर्तितवान् पुरुषरूपकेण ध्यात्मिकमर्थं निरूपयतीति तद्वदिहापि ज्ञेयं श्रुत्यनुसारित्वात् भारतस्मृतेः १ २ स रोषवशं रोषेण सहितं सामर्थ्यं वशमिच्छाप्रभुत्वयोरिति विश्वः दुरात्मवान् दुष्टचित्तः यद्वा दुःस्थितः रोषवत्वात् आत्मवान् युद्धादौ धृतिमान् सामर्थ्यवत्वात् दुःस्थितश्चासावात्मवांश्चेति समासः ४ इहस्थे त्वत्समीपस्थे ५ सौभं सुष्ठु भांतीति सुभाः काञ्चनादयो धातवः तज्जं ६ ॥

श्री. स.व.टी. २४

७ ८ आनर्तः सो आनर्तदेशपाः आख्यातकथयत ९ १४ तिमाकुलताचिता १५ मार्त्तिकावतकः एतन्नामकदेशवासी १६ ७ अवलेपगर्वं त्या

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूंस्तदा घोषयानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ७ उक्तो वोऽस्य
महाबाहो काशौ वृष्णिकुलाधमः वासुदेवः समं तात्माव वसुदेवसुतो गतः ८ तस्य पुत्रार्थिनो दर्पे पुत्रे हता
घायितास्य महे आनर्तः सम्यमाख्यात तत्र गत्वा स्त्रियस्तमः ९ ते हत्वा विनिवर्त्तिष्ये कंसकेशिनिषूदने
अहत्वा न निवर्त्तिष्ये मत्स्येनायुधमालभे १० काशौ काशा वितिपुत्र लब्धं ततः प्रधावति मया किल रणे
योद्धुकामा रणाः सौभराट् ११ अथ ते पापकर्माणं त्वरं विष्वाससज्जातिने शिशुपालवधामर्षाक्रम
यिष्याम्यहं त्वयं १२ मम पापस्य भावेन भ्राता येन निपातितः शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीत
ले १३ भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्द्धनि प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनं १४ एवमादि महा
राज विलप्य दिवमास्थितः कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन १५ तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृ
त्तः सुदुर्मतिः मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्त्तिकावतको नृप १६ ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुलमानसः
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ७ आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव प्रवृद्धमवलेप
च तस्य दुष्कृतकर्मणः १८ ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते स मया सागरावर्त्ते दृष्ट आसीत्परीप्स

त्वेति शेषः १९ सागरस्य आसमन्ताद्वर्त्तो वर्त्तनं यस्मिन्सागरद्वीपे इत्यर्थः १९ ॥ तो १९

जलजं शंखं २० २१ हतं श्रुत्वैव हास्तिनपुरमागतवान् २२ चतुर्दशः २४ वासुदेव अर्थार्थिनो धर्मकामो अर्थस्तस्य राज्यरक्षा परराज्याव मर्दाभ्यां राज्ञा प्राप्यते इति तान् वेदसाल्वप्रसंगात् सम्यक् श्रोतुकामः एतच्छ्रुत्वा वासुदेवेति कथ्यतः कथयतः कंसादियुगतान् शत्रून् तत्स्वरूपं १ श्रु

ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यं महास्वनम् आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः २० तन्मुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः २१ एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् २२ द्रुतमागतवान् युष्मान् द्रष्टुकामः सुदुःखितान् २३ आरण्यके पर्वणि सौभवधे २४ युधिष्ठिर उ० वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः १ वासुदेव उ० हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीं २ अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य धिष्ठितः ३ तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीं अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ४ ॥

तवाश्रवाः शिशुपालमाता तज्जं श्रौतश्रवं उपायात् २ अरुन्धत् तेन यावैहायसं खेचरं व्यूह्य तस्य रक्षापरो धर्षयोगपरत्वना विशेषेणास्थापयित्वा धिष्ठितः सम्यक् स्थितः ३ अभितः परितः उपरितश्चायुधानां निःसरणमभिसारः तेन सर्वेण उच्छिद्रेण सर्वाभ्यो दिग्भ्यो युगपद् विरलायुधसम्पाताभावेनेत्यर्थः ४ ॥

पताकाभुजांचलैः तोरणानि बहिर्द्वाराणि चक्राणि यो धयणाः कुड्डाः तदाश्रयस्थानानि भाषायां बुर्जसंज्ञानि अन्ये तु विगामं गोत्सर्ज्जनस्थानं गा
णि कुड्डाः इत्याहुः उदाहरन्ति च कल्पन्ते कुड्डशृङ्गाणि रथ्यैस्तापविस्मृतिभिः विगलितबस्पर्शां शुद्धार्थं करादिस्पर्शं उपत इति यन्त्राणि आग्नेयौषधब
लेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि महान्ति कमानसंज्ञानि त्वष्टाणि सीसगुलिकोत्क्षेपणानि बंहरखसंज्ञानि खनकाः सुरंगखानकाः गुप्तमार्ग
कर्तारः ५ उपशल्याः लोहमुखाः कीलाः तद्युक्ताः प्रतोल्यः रथ्यामार्गा यस्यां सा अट्टालकाः उपरिगृहाः गोपुराणि पुरद्वाराणि सा
हानि अट्टेन अट्टेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा साट्टेति विशेषणं उपशल्यस्य ग्रामान्तरस्य रथ्यायां यात्राहृत्यासंबध्यते चक्रग्रहणी

पुरीं समन्ताद्विहितां सपताकां सतोरणाम् । सचक्रां सकुड्डां चैव सयन्त्रखनकां तथा ५ सोपश
ल्यां प्रतोलीकां साट्टाट्टालकगोपुराम् । सचक्रग्रहणीं चैव सोल्कालातावपोथिकाम् ६ सोद्धि
काम् भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानकाम् । सतोमराङ्कुशां राजन् सशतघ्नीकलिङ्गलाम् ७ सभुशुण्ड्य
श्मगुडकां सायुधां सपरश्वधाम् । लोहचर्मवतीं चापि साग्निं सगुडशृङ्गिकाम् ८ ॥

सैन्यनिग्राहिका मोर्चा इति म्लेच्छप्रसिद्धा सोल्कालातावपोथिका ज्वालासहितमुल्कं लेपिपुपातनाय यस्यामिति शेषः उल्केवोल्काश
णहस्त्वात् यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः अलातं सकाष्ठदंडलोहमयमाग्नेयं प्रहरणं इति भाषायां प्रसिद्धं तयोरप्रत्याख्येयतास्या अपि पोथिका पातयि
त्र्यः मंत्रमय्यः कर्णा यन्त्रं द्रतशक्तिसदृशाः तद्युक्ता सोल्काज्वालावपोथिका ६ उद्धिः सचर्ममयानि भाण्डानि सोद्धिकेति पाठे अहृदयग्रायुधवि
शेषाः ७ अश्मगुडकाः वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः लोहमयानि चर्माणि कमठपृष्ठाकाराणि साग्निः आग्नेयौषधसहिता गुडगोलकाः शृंगि
का नडत्क्षेपकयन्त्राणि शत्रूणामुपरि पातनाय तनोगुडो इव भ्रतायत्र शरवर्षाण्यते तत्सहितेत्यर्थे ८ ॥

९ १० मध्यमो गुल्मः यत्र स्थितेन तेन योधसंघेन चतुर्दिशावस्थिताः विपक्षोद्वृंहणादिना प्रहर्त्तुं च शक्यं तेन तादृशगुल्मस्थान उत्तमगुल्मैः परिकीर्यगु
ल्माच्छादनकैः ११ १२ अग्रमनाश इतिच्छेदः १३ १४ संक्रमाः नदीसेतवः कीलैः स्थूलैः सन्निचिताः आन्नाः १५ उदपानाः कूपाः प्रवरीषा भवेन्त्रा

शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ दृढैरनेकैर्विविधैर्गदासौबाह्ववादिभिः ९ प्रहृष्टैः कृशलाङ्गलसमर्थैः प्रतिवारणा अतिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे १० मध्यमेन च गुल्मेन रक्षितासिः सात्व रक्षिता उत्तमगुल्मैश्च तथा हृदयैश्च सपताकिभिः ११ आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति वै प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्धवादिभिः १२ प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिप इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः १३ आनर्तास्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः बहिर्निवासिताः क्षिप्रं रक्षद्भिर्वित्तसंचयं १४ संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सन्निचिताः कृताः उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः १६ प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितं प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेणानघ १७ सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितं तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा १८ न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते वृष्ण्यन्धक

दुरइति विस्तः उग्रनाचितेन विषमालोहकंटकाद्याकीर्णा १६ १७ १८ १९ ॥ पुरे राजन् सदा सौभसमागमे १९ ॥

अनुरथ्यासु प्रतिरथ्यं २० वेतनं पतेर्भक्तं नित्यभोजनं कृतोपधानं कृतविशेषं २१ कुप्यं स्वर्णरूप्येतरत्तद्वेतनं ताम्रादि ग्रहीतुं योग्यो ग्रासः तमनुल
सीकृत्य भृतः अनुग्रहभृतः तत्कालस्वीकृतो न कश्चित् किंतु चिरसंभृत एव कृपाभृतो न किंतु शौर्यभृत एवेत्यर्थः २२ भूरिदक्षिणा बहवो

अनुरथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव बलं बभूव राजेंद्र प्रभूतगजवाजिमत् २० दत्तवेतनभक्तं च दत्ता
युधपरिच्छदं कृतोपधानं च तदा बलमासीन्महाभुज २१ न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी
नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः २२ एवं सुविहिता राजन् द्वारका भूरिदक्षिणा आहुकेन
सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन २३ इत्यारण्यके सौभवधोपाख्याने १५ कृष्ण उ० तां तूपयातो राजेंद्र
शाल्वः सौभपतिस्तदा प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह १ समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिला
शये चतुरंगबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता २ वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च व
ल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलं ३ अनीकानां विभागेन पंथानः संवृता भवन् प्रवणाश्च
नैवासन् शाल्वस्य शिबिरे नृप ४ सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदं रथनागाश्वकलिलं पदाति
ध्वजसंकुलं ५

दक्षिणा यज्ञा यस्यां आहुकेन उग्रसेनेन २३ अध्यायः १५ तां तूपयातः १ समे देशे च चतुरंगं रथनागाश्वपादा
तांगानि यस्य २ पंथानः शिबिरान्निर्यातायागमनमार्गाः प्रवणाः पृष्ठभावेन निम्नगमनाय ४ कलिलं संकटं ५ ॥

६ अभिसारयामास नगरसमीपं गमयामास सैन्यं पतगेंद्रवत् सौम्यं चोपचितः अभिसारयामास ७ आपतंतं आपतत् निर्याय निर्गत्य पु

तं हृष्टबलोपेतं वीरलक्षणलक्षितं विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकार्मुकं ६ स निवेश्य च कौरव्य
द्वारकायां नरर्षभ अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेंद्रवत् ७ तदापतंतं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा
निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनंदनाः ८ असहंतोभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव चारुदेष्ण
श्च सांबश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ९ ते दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः संसक्ताः शाल्वराजस्य ब
हुभिर्योधपुंगवैः १० गृहीत्वा कार्मुकं सांबः शाल्वस्य सचिवं रणे योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं च
मूपतिं ११ तस्य बाणमयं वर्षं जांबवत्याः सुतो महत् मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् १२ त
द्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः १३ ततः सांबाय राजेंद्र क्षे
मवृद्धिरपि स्वयं मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरं १४ ततो मायामयं जालं माययैव विदी
र्य सः सांबः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत १५ ततः स विद्धः सांबेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः अपा
याज्जवनैरश्वैः सांबबाणप्रपीडितः १६ तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ वेगवान्नाम दैतेयः
सुतं मेभ्यद्रवद्बली १७॥

राद्धिः ८ ९ दंशिताः सन्नद्धाः १० ११ १२ १३ १४ १५ अपायात् पलायितः जवनैः शीघ्रगैः १६ १७॥

अभिपन्नः आभिमुख्येन आसादितः १८ व्याविध्य भ्रामयित्वा १९ रुग्णः ... २० २२ २६ सौभेन खेचरेण पुरेण २७

अभिपन्नस्ततो राजेंद्र सांबो वृष्णिकुलोद्वहः वेगं वेगवतो राजंस्तस्यावीरो विधारयन् १८ स वेगवति कौं
तेय सांबो वेगवतीं गदां चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः १९ तया त्वभिहतो राजन्वेगवानप
पतद्भुवि वातरुग्णइव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे प्रविश्य
महतीं सेनां योधयामास मे सुतः २१ चारुदेष्णेन संसक्तो विविंध्यो नाम दानवः महारथः समाज्ञा
तो महाराज महाधनुः २२ ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविंध्ययोः वृत्रवासवयो राजन्यथापूर्वं त
थाभवत् २३ अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः विनदंतौ महारावान्सिंहाविव महाबलौ
२४ रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसं अभिमंत्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनं २५ स विविं
ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् २६ विविंध्यं निहतं दृष्ट्वा
तां च विक्षोभितां चमूं कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् २७ ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावा
सि तद्बलं दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं नृपते तदा २८ ततो निर्याय कौंतेय व्यवस्थाप्य च तद्बलं आ

२८ निर्याय निर्गत्य अवस्थाप्य आश्वास्य आनर्तानां द्वारकावासिनां २९॥ नर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् २९

१९ पन्नगभुजगविनिर्मुक्तैर्धनुषः भुजगेन कौटिल्येन प्रत्याकर्षणगुणेन निर्मुक्तैः भुजगकौटिल्यन्तु दाढ्यादिः ३१ नशमतीति ग्रामं भ्रमरिष्यति वर्तमानसामीप्येव
द्वैमानवद्देति लट् ३२ पिहितं अपिहितं पिधावचनप्रागल्भ्येन स्थितमिति वा ३३ घोरम्राः १९ एवमुक्ता हरिभिः अश्वैः १ अन्वयात् उपगतः २

सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु सर्वे पश्यंतु मां युधि निवारयंतं ते संग्राममेव लास्तोभं महाराजके ३० इमां सौभपतेः सेनामा
यसैर्भुजगैरिव पन्नगभुजगविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ३१ आस्थ्यताध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति
मयाभिपन्नोऽद्य हात्मा स सौभो विनशिष्यति ३२ एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनंदन पिहितेन हलेवीरयु
युधे च यथाद्भवं ३३ शृण्वन्नाप केसौभवधोपाख्याने १९ वासुदेवः एवमुक्तो वीरः कौरव्य यो यादवान्म
रतर्षभ दंशितैर्हरिभिर्युक्तैरथमास्थाय कांचने १ उच्छ्रितमकरकेतुर्व्यात्ताननमिवांतकं उत्पतद्भि
रिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् २ विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः तूणखड्गधरः शूरो बद्ध
गोधांगुलित्रवान् ३ सविद्युच्छुरितं चापं विहरन्वै तलात्तलं मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः
४ नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् नांतरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ५ मुखस्य व
र्णो न विकल्पते स्म चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतवीर्यम

विक्षिपन् परान् पीडयन् कुर्वन् महाबलैः हयैः ३ समानं विद्युच्छुरितं विद्युत्कम्पनेनेति सविद्युच्छुरितं तलात्तलं सव्यापस ग्र्यम् ६
व्यहस्ततलपरिवर्तेन ४ विक्षिपतः कर्षतः ५ विकल्पते भिद्यते ६ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३८

जलेचरः मीनः तिमिर्मीनः वाहमुख्ये रथश्रेष्ठे ७ ॥ सानुकर्षः रथाधस्थकाष्ठमनुकर्षः सः रथः तूणवान् १२ १५ आपततीति विसर्गलोपश्चार्षः

जलेचरः कांचनयष्टिसंस्थो व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी विद्रावयन् राजति वाहमुख्ये शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ७ ततस्तूर्णं विनिष्क्रम्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः शाल्वमेवाभिदुद्राव विधित्सुः कलहं नृप ८ अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ९ स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः १० तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ११ तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः सतूणवान् १२ स तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो मुमोच बाणान् कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः १३ ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजत्तरसा रणे प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् शरान्दीप्ताग्निसंकाशान् मुमोच तनये मम १४ तानापततो बाणांश्छित्त्वा विच्छेद महाबलः ततश्चान्याञ्छरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम १५ स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनंदनः मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे १६ तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः बिभेद हृदयं पत्री स मुमोह पपात च १७ तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधरां १८ हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृपे १९ ॥

२१ जत्रुदेशेकंठमूले व्यवासीत्तनविशेषेणावसादंप्राप्तः २२ २५ समदृशः ७ शाल्वबा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०॥

ततउत्थायकौरव्यप्रतिलभ्यचचेतनां मुमोचबाणान्सहसाप्रद्युम्नायमहाबलः २१ तैःसविद्धोमहाबाहुःप्रद्युम्नःसमरेस्थितः जत्रुदेशेभृशंवीरोव्यवासीदद्रथेतदा २२ तंसविद्ध्वामहाराजशाल्वोरुक्मिणिनंदनं ननादसिंहनादंवैनादेनापूरयन्महीं २३ ततोमोहंसमापन्नेतनयेममभारत मुमोचबाणांस्त्वरितःपुनरन्यान्दुरासदान् २४ सतैरभिहतोबाणैर्बहुभिस्तेनमोहितः निश्चेष्टःकौरवश्रेष्ठप्रद्युम्नोभूद्रणाजिरे २५ इत्यारण्यकेसौभवधोपाख्याने १८ वासुदेवउ० शाल्वबाणार्दितेतस्मिन्प्रद्युम्नेबलिनांवरे वृष्णयोभग्नसंकल्पाविव्यथुःपृतनागताः १ हाहाकृतमभूत्सर्वंवृष्ण्यंधकबलेततः प्रद्युम्नेमोहितेराजन्परेचमुदिताभृशं २ तंतथामोहितंदृष्ट्वासारथिर्जववैर्हयैः रणादपाहरत्तूर्णंशिक्षितोदारुकिस्तदा ३ नातिदूरापयातेतुरथेरथवरप्रणुत् धनुर्गृहीत्वायंतारंलब्धसंज्ञोब्रवीदिदं ४ सौतेकिंतेव्यवसितंकस्माद्यासिपराङ्मुखः नैषवृष्णिप्रवीराणामाहवेधर्मउच्यते ५ कच्चित्सौतेनतेमोहःशाल्वंदृष्ट्वामहाहवे विषादोवारणंदृष्ट्वाब्रूहिमेत्वंयथातथं ६ सौतिरु० जानार्दनेनसंमोहोनापिमांभयमाविशत् अतिभारंतुतेमन्येशाल्वंकेशवनंदन ७ सोपयामिशनैर्वीरबलवानेषपापकृत् मोहितश्चरणेशूरोरक्ष्यःसारथिनारथी ८ आयुष्मंस्त्वंमयानित्यंरक्षितव्यस्त्वयाप्यहं रक्षितव्योरथीनित्यमितिकृत्वापयाम्यहं ९ एकश्चासिमहाबाहोबहवश्चापिदानवाः नसमंरौक्मिणेयाहंरणेमत्वापयामिवै १०

श्री
म व
टी
१८

प्रतेर्नैमासात्यकिः ११ १२ १३ १४ १५ २३ २४ २५

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान् उवाच सूतं कौरव्य निवर्त्यैव रथं पुनः ११ दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन अपयानं रणात्सूत जीवतो मम कर्हिचित् १२ न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरं यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनं १३ तथा स्त्रियं च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा १४ त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे अपयानं पुनः सूत मैवं कार्षीः कथंचन १६ अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायितं गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः १७ केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः १८ किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः अपयातं रणात्त्यक्त्वा साम्बश्च समितिंजयः १९ चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति मारिष २० शूरं संभावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनं स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः २१ प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवं धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति २२ धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा मृत्युनाभ्यधिकः सूत स त्वं मापयाः पुनः २३ भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः यज्ञं भारतसिंहस्य न हि शक्योऽद्य मर्षितुं २४ कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः शाल्वं निवार

२६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ अष्टादशः १८ एवमुक्तः १ ॥

सएवंसंभावयंस्तांवैनिहतोहार्दिकात्मजः तेसमेत्यरणंत्यक्त्वाकिंवक्ष्यामिमहारथः २६ उपायांतंदुराधर्षंशंख
चक्रगदाधरं पुरुषंपुंडरीकाक्षंकिंवक्ष्यामिमहाभुजं २७ सात्यकिंबलदेवंचयेचान्येंधकवृष्णयः मयास्पर्द्धितिम
न्तेकिंनुवक्ष्यामितानहं २८ त्यक्त्वारणमिमंसौतेपृष्ठतोभ्याहतःशरैः त्वयापनीतोविवशोनजीवेयंकथंचन
सनिवर्तरथेनाशुपुनर्दारुकनंदन नचैतदेवंकर्तव्यमथापत्सुकथंचन ३० नजीवितमहंसौतेबहुमन्येकथं
चन अपयातोरणाद्भीतःपृष्ठतोभ्याहतःशरैः ३१ कदाचसूतपुत्रत्वंजानीषेमांभयार्दितं अपयातंरणंहित्वा
यथाकापुरुषंतथा ३२ नयुक्तंभवतात्यक्तुंसंग्रामंदारुकात्मज मयियुद्धार्थिनिभृशंसत्वंयाहियतोरणं ३३
इत्यारण्यकेसौभवधे १८ वासुदेवउ॰ एवमुक्तस्तुकौंतेयसूतपुत्रस्ततोब्रवीत् प्रद्युम्नंबलिनांश्रेष्ठंमधुरंश्ल
क्ष्णमंजसा १ नमेभयंरौक्मिणेयसंग्रामेयच्छतोहयान् युद्धज्ञोस्मिवृष्णीनांनात्रकिंचिदतोन्यथा २ आ
युष्मन्नुपदेशस्तुसारथ्येवर्ततांस्मृतः सर्वार्थेषुरथीरक्ष्यस्त्वंचापिभृशपीडितः ३ त्वंहिशाल्वप्रयुक्तेनशरेणा
भिहतोभृशं कश्मलाभिहतोवीरततोहमपयातवान् ४ सत्वंसात्वतमुख्याद्यलब्धसंज्ञोयदृच्छया पश्यमेह
यसंयानेशिक्षांकेशवनंदन ५ दारुकेणाहमुत्पन्नोयथावच्चैवशिक्षितः वीतभीःप्रविशाम्येतांशाल्वस्यप्रथि
तांचमूं ६ वासुदेवउ॰ एवमुक्त्वाततोवीरहयान्संचोद्यसंगरे रश्मिभिस्तुसमुद्यम्यजवेनाभ्यपतत्तदा ७ ॥

श्री॰ म॰ व॰ टी॰ ५९

यमकानिसरूपाणि इतराणिविरूपाणि ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ २० २३ ॥

मंडलानिविचित्राणियमकानीतराणिच सव्यानिचविचित्राणिदक्षिणानिचसर्वशः ८ प्रतोदेनाहताराज
न्रश्मिमिश्रसमुद्यताः उत्पतंतइवाकाशेव्यचरंस्तेहयोत्तमाः ९ तेहस्तलाघवोपेतंविज्ञायनृपदारकं द
ह्यमानाइवतदानास्पृशंश्चरणैर्महीं १० सोपसव्यांचमंतस्यशाल्वस्यभरतर्षभ चकारनातियत्नेनतदद्भुत
मिवाभवत् ११ अमृष्यमाणोपसव्यंप्रद्युम्नेनचसौभराट् यंतारमस्यसहसात्रिभिर्बाणैःसमार्दयत् १२ दा
रुकस्यसुतस्तत्रबाणवेगमचिंतयत् भूयएवमहाबाहोप्रययावपसव्यतः ततोबाणैर्बहुविधैःपुनरे
वससौभराट् मुमोचतनयेवीरममरुक्मिणिनंदने १४ तानप्राप्तांश्छितैर्बाणैश्चिच्छेदपरवीरहा रौक्मिणेयः
स्मितंकृत्वादर्शयन्हस्तलाघवं १५ छिन्नान्दृष्ट्वातुतान्बाणान्प्रद्युम्नेनचसौभराट् आसुरींदारुणींमाया
मास्थायव्यसृजन्छरान् १६ प्रयुज्यमानमाज्ञायदैतेयास्त्रंमहाबलं ब्रह्मास्त्रेणांतराच्छित्त्वामुमोचान्यान्पत
त्रिणः १७ तेनदस्त्रंविधूयाशुविव्यधूरुधिराशनाः शिरस्युरसिवक्त्रेचसमुमोहपपातच १८ तस्मिन्निपतितेक्षु
द्रेशाल्वेबाणप्रपीडिते रौक्मिणेयेपरेबाणंसंदधेशत्रुनाशनं १९ तमर्चितंसर्वदाशार्हपूगैराशीर्भिरर्कज्व
लनप्रकाशं दृष्ट्वाशरंज्यामभिनीयमानंबभूवहाहाकृतमंतरिक्षं २० ततोदेवगणाःसर्वेसेंद्राःसहधनेश्वराः
नारदंप्रेषयामासुःश्वसनंचमनोजवं २१ तौरौक्मिणेयमागम्यवचोब्रूतांदिवौकसां नेषवध्यस्त्वयावीरशाल्व

५०

२४ २५ २६ एकोनविंशः १९ आनर्त १२ हृदिकात्मजेश्रुतत्वमोपां २ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥

मृतस्यमहाबाहोरणेदेवकिनंदनः वृष्णिःसंकल्पितोयायातन्निष्ठानभवेदिति २४ ततःपरमसंहृष्टः प्रद्युम्नःशरमुत्तमं संजहारधनुःश्रेष्ठात्तूणेचैवन्यवेशयत् २५ ततउत्थायराजेंद्रशाल्वःपरमदुर्मनाः व्यपायात्सबलस्तूर्णंप्रद्युम्नशरपीडितः २६ सद्वारकांपरित्यज्यक्रूरोवृष्णिभिरर्दितः सौभमास्थाय राजेंद्रदिवमाचक्रमेतदा २७ इत्यारण्यकेसौभवधे १९ वासुदेवउ० आनर्तनगरंमुक्तंततोहमगमं तदा महाक्रतौराजसूयेनिवृत्तेनृपतेतव १ अपश्यंद्वारकांचाहंमहाराजहतत्विषं निःस्वाध्याय वषट्कारांनिर्भूषणवरस्त्रियं २ अनभिज्ञेयरूपाणिद्वारकोपवनानिच दृष्ट्वाशंकोपपन्नोहमपृ च्छंहृदिकात्मजं ३ अस्वस्थनरनारीकमिदंवृष्णिकुलंभृशं किमिदंनरशार्दूलश्रोतुमिच्छामि तत्वतः ४ एवमुक्तःसतुमयाविस्तरेणेदमब्रवीत् रोधंमोक्षंचशाल्वेनहार्दिक्योराजसत्तम ५ ततोहंभरतश्रेष्ठश्रुत्वासर्वमशेषतः विनाशेशाल्वराजस्यतदैवाकरवंमतिं ६ ततोहंभरत श्रेष्ठसमाश्वास्यपुरेजने राजानमाहुकंचैवतथैवानकदुंदुभिं ७ सर्वान्वृष्णिप्रवीरांश्चहर्षयन्नब्रु वंतदा अप्रमादःसदाकार्योनगरेयादवर्षभाः ८ शाल्वराजविनाशायप्रयातंमांनिबोधत नाहत्वातंनिवर्तिष्येपुरींद्वारवतींप्रति ९ ॥

त्रिःसामाः त्रिःस्वरा नीचमंद्रतारभावेन त्रिःसमाहूयतामित्यपि पठंति १० ॥ वाचयित्वा स्वस्तिवाचनानिति शेषः ॥ १२ जितकाशिना जययशोभिना जिताः
काशयो देशविशेषा येनेति ते हि शूरत्वेनातिप्रसिद्धाः काशयो वा वेदे ह्येवेति श्रुतिलिंगात् १३ मार्त्तिकावतं देशविशेषं ग्रामसंग्रामः १४ सागरमंतिकात्

मशाल्वसौभनगरं हत्वा दृष्टास्मि वः पुनः त्रिःसामा हूयतामेषा दुंदुभिः शत्रुभीषणा १० नमेयाश्वासि
ता वीरा यथावद्भरतर्षभ सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ११ तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भि
रभिनंदितः वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसा भवं १२ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः
प्रध्माय शंखप्रवरं पांचजन्यमहं नृप १३ प्रयातोस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः क्लृप्तेन चतुरंगेण
यत्तेन जितकाशिना १४ समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् सरांसि सरितश्चैव मार्तिकाव
तमासदं तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं सागरमंतिकात् प्रयांतं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोन्वयां १५ ततः
सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः समुद्रनाभ्यां शाल्वोभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् १६ स समालो
क्य दुरात्मा मां स यत्नेव युधिष्ठिर आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः १७ तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्ब
हुभिर्मर्मभेदिभिः पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् १८ स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः १९ सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् अचिंतयंतस्तु शरा

सागरसमीपे अन्वयां अनुगतवान् तस्मिन्महोर्मिणः महोर्मिमतः कुक्षौ त्यादित्वादिति नाभ्यां गर्भे मध्ये इत्यर्थः १५ १७ तस्य शरैः मदीयैः पुरं नासाद्यतेति संबंधः १८ १९ २

वनपर्वसटीकमहाभारत ४१ ॥

ततानि निम्नीकृतानि पर्वाणि ग्रन्थयो येषां तेषां नामित्यर्थः २१ अभिमन्त्रितानामभिमन्त्रितानां दिव्येन विधिना अलौकिकया अस्त्रविद्यया २४ विषयः गोचरः तत्र हेतुः खे विषक्तं लग्नं २५ तलस्वनैः हस्ततलशब्दैः २६ दानवानामंगेषु क्षितिमिति बंधः रुधिराक्तांगाश्चित्रपुंखाः २७ वध्यतां वध्यमानो २८ ३०

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् विविशुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः २१ ते हयांश्च रथं चैव तदा दारुकमेव च छादयामासुरसंभ्रान्ता वीरा मर्मभेदिभिः २२ न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे २३ ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान्बहून् अभिमन्त्रितान् धनुषा दिव्येन विधिना क्षिपं २४ ततश्च विषयस्तत्रासीन्मम सैन्यस्य भारत खे विषक्तो हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् २५ ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रंगवाट इव स्थिताः हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः २६ मत्कराग्रविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा अंगेषु रुधिराक्तांगा विविशुः शलभा इव २७ ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे २८ ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः २९ पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ३० जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्ततः ३१ मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ततो गदा हलाः प्रासाः शूलशक्तिपरश्वधाः ३२ असयः शक्तिकुलिशपाशर्ष्टिकनपाः शराः पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्ननिशं मयि ३३ ॥

प्राणेन बलेन ३१ ३२ असयः खड्गाः शक्तिः कौमारी कुलिशानि वज्राणि पाशाः ऋष्टयः दण्डाः इत्यादीनां कनोदीर्भिर्गतिः शोभावा तायां तिते

कौ० भी० भूमि० शिवि० नि० पर्वतैः २९ ॥

शक्तिः कुलिशपाशर्ष्टिकनपाः कणिकेयं दव नायमायुध पदार्थः

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ५॰ तदहंमायामयं ५१ वाणपर्वणि विंशतिः २॰ पर्वं १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥

तामहंमाययैवाशुप्रतिगृह्यव्यनाशयं तस्मिंहतेतोमायायांगिरिशृंगैरयोधयत् २४ ततोभवत्तमइवप्रका
शश्चाभवत् दुर्दिनंसुदिनंचैवशीतमुष्णंचभारत २५ अंगारपांशुवर्षंचशस्त्रवर्षंचभारत एवंमायांवि
कुर्वाणोयोधयामासमांरिपुः २६ विज्ञायतदहंसर्वंमाययैवव्यनाशयं यथाकालंतुयुद्धेनव्यधमंसर्वतः
शरैः २७ ततोव्योममहाराजशतसूर्यमिवाभवत् शतचंद्रंचकौंतेयसहस्रायुततारकं २८ ततोनाज्ञा
यततदादिवारात्रंतथादिशः ततोहंमोहमापन्नःप्रज्ञास्त्रंसमयोजयं २९ ततस्तदस्त्रंकौंतेयधूतंतूल
मिवानिलैः तथातदभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ३॰ लब्धालोकस्तुराजेंद्रपुनःशत्रुमयोधयं ३१ इत्या
रण्यकेसौभवधोपाख्याने २॰ वासुदेवउ॰ एवंसपुरुषव्याघ्रःशाल्वराजोमहारिपुः युध्यमानोमया
संख्येवियदभ्यागमत्पुनः १ ततःशतघ्नीश्चमहागदाश्चदीप्तांश्चशूलान्मुसलानसींश्च चिक्षेपरोषान्म
यिमंदबुद्धिःशाल्वोमहाराजजयाभिकांक्षी २ तानाशुगैरापततोहमाशुनिवार्यहंतुंखगमान्खएव
द्विधात्रिधाचाछिनमाशुमुक्तैस्ततोंतरिक्षेनिनदोबभूव ३ ततःशतसहस्रेणशराणांनतपर्वणां दारु
कंवाजिनश्चैवरथंचसमवाकिरत् ४ ततोमामब्रवीद्वीरदारुकोविक्लवन्निव स्थातव्यमितितिष्ठामिशा
ल्वबाणप्रपीडितः अवस्थातुंनशक्नोमिअंगंमेव्यवसीदति ५ इतितस्यनिशम्याहंसारथेःकरुणंवचः
अवेक्षमाणोयंतारमपश्यंशरपीडितं ६ नतस्योरसिनोमूर्ध्निनकायेनभुजद्वये अंतरंपांडवश्रेष्ठपश्यामि

बाणवर्षेणमीडयत् हतस्थानात् ८ उल्काणउत्कर्दं ९ असंभयंग्राख्यासितवान् प्रथमोपुरुषःकश्चिदित्यादेर्व्याख्याशेषस्पतार्थं भगवानपिद्दरजन

मनुबाणवर्षेणपीडाद्धिस्वबयमहग्रुल्बाणं अभिवृष्टेययामेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ८ अभीपुरुहस्तेतेदृष्टासी
देतेसारथिरणे असंभयंमहाबाहोशाल्वबाणप्रपीडिते ९ प्रथमोपुरुषःकश्चिद्दारुकानिलयोब्रवीत् न
रितोरथमारोप्यसौहृदादिवभारत १० आरुकस्यवचोवीरतस्यैवपरिचारकः विषन्नःसन्नकंठेननतन्निवा
पयुधिष्ठिर ११ द्वारकाधिपतिर्वीरआहत्वामारुकोवचः केशवेतिविजानीध्वयन्तापितृसखोब्रवीत् १२
उपायायाघशाल्वेनद्वारकांवृष्णिनंदन विषक्तेतवयिदुर्धर्षहतःशूरसुतोबलात् १३ तदलंसाधुयुद्धेन
निवर्तस्वजनार्दन द्वारकामेवरक्षस्वकार्यमेतन्महत्तव १४ इत्यहंतस्यवचनंश्रुत्वापरमदुर्मनाः निश्च
येनाधिगच्छामिकर्तव्यस्येतरस्यच १५ सात्यकिंबलदेवंचप्रद्युम्नंचमहारथं जगर्हेमनसावीरतच्छ्रुत्वा
सुहृत्प्रियं १६ अहंहिद्वारकायाश्चपितुश्चकुरुनंदन तेषुरक्षांसमाधायप्रयातःसौभपातने १७ बल
देवोमहाबाहुःकच्चिज्जीवतिशत्रुहा सात्यकीरौक्मिणेयश्चचारुदेष्णश्चवीर्यवान् १८ सांबप्रभृतयश्चै
वेत्यहमासंसुदुर्मनाः एतेषुहिनरव्याघ्रजीवत्सुनकथंचन १९ शक्यःशूरसुतोहंतुमपिवज्रभृतास्वयं
हतःशूरसुतोव्यक्तंव्यक्तंचैतेपराभवः २० बलदेवमुखाःसर्वेइतिमेनिश्चितामतिः सोहंसर्वविनाशेनतंवि

माययामोहितःकिमुतनत्त्वरजनोभगवन्माययेति पुत्रैचैतन्याश्रितमेवाज्ञानमितिवा १० ११ पितृसखःआरुकः १२ उपायायउपागाम्य वि

श्री
म व
टी
४३

२२ ३ं पक्षविंशः २१ ततोहं १ सुवासमः सर्वतात १३ विकृताननमूर्धजाः इति तेषां स्वरूपकथनं नततद्दर्शनेथिष्ठिते प्रागल्भ्ये नश्यते विष्टिते इतिप

ततोपश्यं महाराज प्रपतंतं महे तदा सौभाच्छूरसुतं वीरं ततो मां मोह आविशत् २२ तस्य रूपं प्रपततः पितु
र्मम नराधिप ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतले २३ विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः प्र
पतन् दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः २४ ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ
उपाविशं २५ ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनं मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत २६ प्रसार्य बाहू प
ततः प्रसार्य चरणावपि रूपं पितुर्मे विबभौ शकुनेः पततो यथा २७ तं पतंतं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः अ
भिघ्नंतो भृशं वीरा मम चेतो ह्यकंपयन् २८ ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञामहं तदा वीर महाविमर्दे न तत्र सौभं
न रिपुं न शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि २९ ततो ममासीन्मनसि मायेयमिति निश्चितं प्रबुद्धोस्मि ततो भूयः
शतशोभ्यकिरं शरान् ३० इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि ... वासुदेव० ततो हं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषां १ शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः प्रेषयं शाल्वराजा
य शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः २ ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह अंतर्हितं मायया भूत्ततो हं विस्मितो भ
वे ३ अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ४ ततो स्त्रं शब्दसाहं वै

देपि सपवार्थः ४ शाहूपवसाहोलत्वं यत्रतत्तथा शाहूवेधि शाहेघ्रस्त्वं उपायमतन्यपतद्वित्यर्थः ५ शाहूसाहंशहूवाधानिवारकं शाहूसाधेनैः शाहूपवसाधनं लक्ष्यसंवेधे

४३

८ प्राग्ज्योतिषं एवं समुद्रतीरस्थं नगरविशेषं यतः कामगमं अतः प्राग्ज्योतिषं गत्वाहमुपेत १९ अप्रमेयातिमदर्शनेश्वर्यां आसमवान् २१५ एवमिति देवी
रहेश्रुतमेवं मां सौभराजो विजितवान् एतदप्यहं पश्चादश्रौषं एवं मोहमापन्नः सन् सेनालाभानन्तरं कृतवान् सारथ्युत्वेनेति शेषः १८ इंद्रदयितेश्च

तस्मिन्नपरते शक्रे पुनरेवान्यतोऽभवत् शक्रोऽपरो महाराज तत्राप्यिमाहं शरैः ७ एवं दशदिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं
च भारत नाद्याम्यामासुरः सुराः सेन्द्राश्चापि निहता मया ८ ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेवाहमुपेत सोऽभ्रकामस
मंगीरमोहयन्मम चक्षुषी ९ ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः शिलावर्षेण महता सहसा मां स
माहृणोत् १० सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः पुनः पुनः वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवं ततोऽहं पर्वत
चितः सहयः सहसारथिः अप्रख्यातिमियां राजन् सर्वतः पर्वतैश्चितः ११ ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनि
कास्तदा ते भयार्ता दिशः सर्वे सहसा विप्रदुद्रुवुः १२ ततो हाहाकृतमभूत्सर्वं किल विशांपते द्यौश्च भूमि
श्च खं चैवाद्दृश्यमाने तथा मयि १३ ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःख
शोकसमन्विताः १४ द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत १५
ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनं वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयं १६ ततः पर्वतभारार्ता मन्द
प्राणा विचेष्टिताः हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् १७ मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविं दृ

देवत्यं वज्रं वज्रास्त्रं यद्वा हीरो ऽप्यस्यैव विभूतिः अतस्तत्कृत्स्नमप्येतदीयमेवेति ध्येयं समशातयं नाशितवान् १६ आहारयमासवेतः १९ ॥

श्री॰
व॰प॰
टी॰
४४

तात्कालिकं तत्कालयोग्यं २० २१ २२ २३ पीठगः स्थासनस्थः अयुध्यमानोपीत्यर्थः २४ २५ २६ २७ २८ २९ प्रतिलोमानां विपरीताचाराणां म्लेच्छानां ३० द्व

ततः पर्वतभारार्तान्मंदप्राणविचेष्टितान् हयान्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः २० साधु संपश्य
वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितं अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर २१ मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य
व्यपाहर जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव २२ सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् न शत्रुरवम
न्तव्यो दुर्बलोपि बलीयसा २३ योपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैर्वि
भो २४ जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोत्यगात्पुनः नैष मार्दवसाध्यो वै मतो नापि सखा तव २५ ये
न त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः २६ तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा
युद्धे मतिमधारयं वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने २७ दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति
ततोप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् २८ आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभं योजयं तत्र धनुषा दान
वान्तकरं रणे २९ यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ३०
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमं अनुमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां विनिबर्हणं ३१ जहि सौभं स्ववीर्येण ये चा
त्र रिपवो मम इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ३२ रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा द्वितीय

रान्तं तीक्ष्णपरिधि ३१ तस्मै सौभाय प्राहिणवं प्रहितवान् ३२ ३३ क्रकचः दंतुरावक्रः ३४ ॥ स्येव सूर्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ३३ ततस

३५ ३९ ४१ यद्यागच्छेयं नर्हि न हि जीवेत् ४२ किं करिष्यामि अद्याहमकिंचित्करस्त्वयं उदकं धारयितुमितिशेषः ४३ ४८

द्विधाकृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतं महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ३५ तस्मिन्निपतिते सौभे चक्र
मागात्करं मम पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवं ३६ ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे द्विधाच
कार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ३७ तस्मिन्विनिहते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता
मम सायकैः ३८ ततोहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः शंखं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयं ३९ तन्मे
रुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरं दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ४० एवं निहत्य समरे सौभं
शाल्वं निपात्य च आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहं ४१ तदेतत्कारणं राजन्यदहं नागसाह्वयं ना
गमं परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ४२ अद्याहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकं वैशंपायन उ० एवमुक्त्वा
महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ४३ आमंत्र्य प्रययौ श्रीमान्पांडवान्मधुसूदनः अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मरा
जं युधिष्ठिरं ४४ राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ४५
संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोश्रुभिः सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य कांचने ४६ आरुरोह रथं कृष्णः पां
डवैरभिपूजितः शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरं ४७ त
तः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ४८ ॥

श्री॰
भा॰ व॰
टी॰
५५

धृष्टकेतुः शिशुपालसुतः स्वसारं करेणुमतीं नकुलभार्यां ४९ कैकेयाः सहदेवस्यालाः ५० ५१ समवायः मेलकः ५२ शशास आज्ञापयामास ५३ इति श्रीभा
रतभावदीपे नैलकंठीये वनपर्वणि सौभवधोपाख्यानार्थप्रकाशो द्वाविंशः २२ एवमुक्त्वा महाबाहुरित्याद्यध्यायशेषस्याग्रिमाध्यायसहितस्य तात्पर्यं पांडवे

धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् जगाम पांडवान्द्रष्टुं रम्यां शुक्तिमतीं पुरीं ४९ कैकेयाश्चाप्यनुज्ञा
ताः कौंतेयेनामितौजसा आमंत्र्य पांडवान्सर्वान्प्रययुस्तेपि भारत ५० ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवा
सिनः विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजंति स्म पांडवान् ५१ समवायः स राजेंद्र सुमहाद्भुतदर्शनः आसीन्महात्म
नां तेषां काम्यके भरतर्षभ ५२ युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः शशास पुरुषान्काले रथान्योज
यतेति वै ५३ इत्यारण्यके सौभवधोपाख्यानं समाप्तं २२ वैशंपायनः तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो
भीमसेनार्जुनौ च यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् १ आस्थाय वीराः सहिता व
नाय प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च प्रदाय शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः २ प्रेष्याः पुरो
विंशतिरात्तशस्त्रा धनूंषि शस्त्राणि शरांश्च दीप्तान् मौर्वीश्च यंत्राणि च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमी
युः ३ ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च तदिंद्रसेनस्त्वरितः प्रगृह्य जघन्यमेवोपययौ
रथेन ४ ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्वाः तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना मुख्याश्च सर्वे

ष्विव सायुधं सर्वे निर्गत राज्यं नेयात्तेराष्ट्रेष्विव सायुधं ह्येवं ततो भवंतीति तस्मिन्दशा १ भूतपतिः शिवः निष्कः अष्टोत्तरशतं सुवर्णानि वदोलंकारो वा शिक्षेति व्याकरण
योगात्मपलक्षणं ग्रहराणां वेदः नित्यत्वात् अक्षरं वाचाविरूपनित्ययेति श्रुतेः मंत्रः प्रणवः तान्पाठतो अर्थतश्च जानंतः शिक्षाक्षरमंत्रविद्भ्यः २ प्रेष्याः कर्मकराः

प्रवर्हेग्रहे ७ क्रीताः कुराज्ये तिष्ठाम इति हेतोः शंकया लज्जिताः भीताः इति पाठांतरं ८ ९ पुनर्थेपूतजं पवेशकारं ९ ॥ १२ बीभत्सुः अर्जुनः आदास्यते आच्छिद्य

सचापितानभ्यवदत्प्रसन्नः सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः तस्थावचतन्नाधिपतिर्महात्मा हृष्टाजनौघं कुरुजांग लानां ६ पितेव पुत्रेषु सतेषु भावं चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा तेचापितस्मिन्भरतप्रवीरे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ७ ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः हानाथ हा धर्म इति ब्रुवाणाः क्रीताश्च सर्वे त्पुरखाश्च राजन् ८ वरः कुरूणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् पौरानिमान्जानपदांश्च सर्वा न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ९ दिग्याते राष्ट्रनृशंसबुद्धिषिकसौबले पापमतौ च कर्णे अनर्थमिच्छ तिनरेंद्र पापये धर्मनित्यस्य सतस्तथैवं १० स्वयंनिवेश्याप्रतिमं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशं शतक्रतु प्रस्थमसेयकर्मा हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ११ चकार यामप्रतिमां महात्मा सभां मयो देवसभाप्रकाशां तां देवगुप्तामिव देवमायां हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः १२ तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा बीभत्सुरुच्चैः सहि तानुवाच आदास्यते वासमिमं निरुष्य वनेषु राजा द्विषतां यशांसि १३ द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः १४ ॥

द्वीप्यति यशांसि यशस्कराणि दिव्यसभादीनि १३ भवद्भिः पौरैः वाच्याः प्रार्थ्याः १४ ॥

श्री॰
म॰ व॰
टी॰
५९

१५ १९ वयोविद्याः २३ ततस्तेषु सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः १ समाः वर्षाणि संथिवार्थः २ शरदो वत्सरान् ३ ४ ७ अनुभावान् कर्तव्याकर्तव्यविषयान् निश्चयान्
प्रभावः निग्रहानुग्रहशक्तिः अनुभावो निश्चये स्यात् प्रभावः शक्तितेजसो विति विश्वः ८ श्रेयो मोक्षः कारणं तत्साधनं ९ द्वैतं द्वैधा शोकमोहौ इतो यस्मात् तद्धीतं

इत्येवमुक्ते वचने ऽर्जुनेन ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् मुदाभ्यनन्दन् सहिताश्च चक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभृतां
वरिष्ठं आमंत्र्य पार्थं च वृकोदरं च धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा युधिष्ठिरेणानुम
ता यथास्वं २९ इत्यारण्यके द्वैतवनप्रवेशे २५ वैशंपायन॰ ततस्तेषु प्रयातेषु कौंतेयः सत्यसंगरः अ
भ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातॄन् सर्वान् युधिष्ठिरः द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्या निर्जने वने समीक्षध्वं महार
ण्ये देशं बहुमृगद्विजं २ बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनावृतं यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसे
महि ३ एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनं ४ अर्जुन॰
भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ५ त्वया ह्युपा
सिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ६ यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं सं
चरते वशी देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गंधर्वाप्सरसामपि ७ अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानामसंशयः प्र
भावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ८ त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च यत्रेच्छसि महाराज नि
वासं तत्र कुर्महे ९ इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितं बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितं १० ॥

हीनमेव द्वैतं स्वार्थे तद्धितः वनं जलं यस्मिन् तत् द्वैतवनं पुण्यपेन पावनेन जलेन उचितं समवेतं एतेन द्वैतवनशब्दार्थः सूचितः उच समवाये दिवादिः १० ॥

विहरेम प्रीत्यानयेम १२ यात्वा गत्वा १६ तपात्यये वर्षान्ते महाबलं महावनं दंत्यादिरयं शाहूः देवा वैवस्वेगाः पर्यपश्यन्निति वने वनस्पाहूप्रयोगदर्शनात् १७

यदीह मासा द्वादश समा विहरेमेति रोचये यदि तेऽनुमतं राजन् किं सत्यं मन्यते भवान् ११ युधिष्ठिर उ० मयाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतं गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्द्वैतवनं सरः १२ वैशंपायन उ० ततस्ते प्रययुः सर्वे पांडवा धर्मचारिणः ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः १३ ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च तथैव वनवासिनः १४ बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरं ततः सिद्धा महात्मानः प्रशान्ताः संशितव्रताः १५ ते यात्वा पांडवास्तत्र ब्राह्मणैर्बहुभिः सह पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः १६ तमालतालाम्रमधूकनीपकदंबसर्जार्जुनकर्णिकारैः तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श १७ महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थुर्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः मयूरदात्यूहचकोरसंघास्तस्मिन्वने बर्हिणकोकिलाश्च १८ करेणुयूथैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभाणां महान्ति यूथानि महाद्विपानां तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श १९ मनोरमां भोगवतीमुपेत्य धृतात्मनां चीरजटाधराणां तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् २० ततः स यानादवरुह्य राजा सभ्रातृकः सजनः काननं तत् विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः २१

१८ करेणुः हस्तिनी १९ भोगवती सरस्वती नदी २० २१ ॥

श्री॰
म॰व॰
टी॰
५२

चारणाः देवगायनाः सिद्धा महर्षयः २२ २३ महाद्रुमः कदंबः २४ २५ लतावतानावनतः वल्लीतंतुभिरावृततया नम्रः २६ चतुर्विंशः २४ तत्काननमित्या
द्यध्याये द्वयेन द्वैतमाभ्यां मार्कंडेयदाल्भ्याभ्यां धर्मस्यातारः ब्राह्मणभक्तिश्च कर्तव्येत्युच्यते तत्कारणमिति पाठे तत् वनं कारणं विक्रीडिषाहेतुः कृ

ते सत्यधर्मं सहिता अभिपेतुर्दिदृक्षवो ब्राह्मणसिद्धसंघाः वनौकसश्चापि नरेंद्रसिंहं मनस्विनं तं परिवार्य
तस्थुः २१ स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान्प्रत्यर्चितो राजवद्देववच्च विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः कृतांज
लिर्धर्मभृतां वरिष्ठः २२ स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य प्रत्यर्चितः पुष्पधर
स्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा २४ भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेंद्रं विमुच्य
वाहानवशाश्च सर्वे तत्रोपतस्थुर्भरतप्रबर्हाः २५ लतावतानावनतः स पांडवैर्महाद्रुमः पंचभिरेव ध
न्विभिः बभौ निवासोपगतैर्महात्मभिर्महागिरिर्वारणयूथपैरिव २६ इत्यारण्यके द्वैतवनप्रवेशः
वैशंपायन उवाच तत्काननं प्राप्य नरेंद्रपुत्राः सुखोचितावासमुपेत्य कृच्छ्रे विजह्रुरिंद्रप्रतिमाः शि
वेषु सरस्वतीशालवनेषु तेषु १ यतींश्च राजा समुनींश्च सर्वान्तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः द्विजातिमु
ख्यानृषभः कुरूणां संतर्पयामास महानुभावः २ इष्टीश्च पित्र्याणि तथा क्रियाश्च महावने वसतां पां
डवानाम् पुरोहितस्तत्र समृद्धतेजाश्चकार धौम्यः पितृवन्नृपाणाम् ३ ॥

छ्रे वनवाससंकटे १ २ इष्टीः दर्शपौर्णमास्याद्याः पित्र्याणि पिंडपितृयज्ञदर्शश्राद्धादीनि ३ ॥

राष्ट्रात् अपेत्य निर्गत्य वनेवसन्तौ तीव्रं दुःसहं समृद्धं पुष्कलं च तेजो यस्य ४ ५ अस्मयत विस्मितवान् ६ ह्रिया प्रागल्भ्यसंकोचेन ७ ६ सहस्रनेत्रः प्रतिमा रूपान्तरं यस्य
देवानामस्मिवासवश्रुत्वात् अतएव यमस्य नियन्तुः पिनेतानिर्वाहकः नमुचेश्च हन्ता इति सर्वे इन्द्रकर्म तस्यैव कर्मेत्यर्थः ९ तदेवाह स चेति शक्रस्य समप्रभावः

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां ततस्तेषामृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमतां
पाण्डवानां ४ तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः अपूजयत्सुरऋषिमा
नवार्चितं महामुनिं ह्यनुपमसत्ववीर्यवान् स सर्ववित् द्रौपदीं वीक्ष्य कृष्णां युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च सं
स्मृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ६ तं धर्मराजो विमना इवाब्रवीत् सर्वे ह्रिया सं
ति तपस्विनोऽमी भवानिदं किं स्मयतीव हृष्टवत् तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ७ मार्कण्डेय उवाच न तात हृष्या
मि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ८ स
चापि राजा सह लक्ष्मणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् धन्वी चरन्पार्थ मयैव दृष्टो गिरेः पुरा ऋष्यमूक
स्य सानौ ९ सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा यमस्य नेता नमुचेश्च हन्ता पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वने
वासं दाशरथिश्चकार १० स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः विहाय भोगानचरद्वनेषु
नेषे बलस्येति चरेदधर्मम् ११

कृत्स्नप्रभावः समश्राहुः सर्वपर्यायः सर्वनामाप्रभावः शक्तिः अनुभावः समश्राहुः सर्वपर्याय आवस्त्वनं विद्यावलमिम
त्थः शक्रस्य प्रभावादिकं त्रयमेवातो सौ समरेष्वजेयः तस्मादिति सर्वशाथ्याहारः बलस्यवशसामर्थ्यस्येशोऽप्रभवामीति हेतोः अधर्मं न चरेत् शक्तोऽस्मीत्यां धर्ममेवाचरेत्तत्वधर्मेभि

नै ॥ ट्टि

१३ यात्राईशेनधुरांतोर्वेदवाक्यैः विहितोविधिरग्निहोत्रादिः १४ पशवोपिबलवानस्मीतिदर्पेणाधर्मंनचरंतीत्याह महाबलानितिविषाणंदंतशृंगयोरितिकोशः

तथाश्रुताभागमभगीरथादयोमहीमिमांसागरांतांविजित्य सत्येनतेप्यजयंस्तानलोकान्नेशेबलस्येतिचरे
दधर्मं १२ अलर्कमार्कंडेयर्षयःसंतेसत्यव्रतेकाशिकरूषराजे विहायराज्यानिवसूनिचैवनेशेबलस्येतिच
रेदधर्मं १३ धात्राविधिर्योविहितःपुराणस्तंपूजयंतोनरवर्यसंतः सप्तर्षयःपार्थदिविप्रभांतिनेशेबल
स्येतिचरेदधर्मं १४ महाबलान्पर्वतकूटमात्रान्विषाणिनःपश्यगजान्नरेंद्र स्थितान्निदेशेनरवर्यधातु
र्नेशेबलस्येतिचरेदधर्मं १५ सर्वाणिभूतानिनरेंद्रपश्यतथायथावद्विहितंविधात्रा स्वयोनितःकर्मस
दाचरंतिनेशेबलस्येतिचरेदधर्मं १६ सत्येनधर्मेणयथार्हवृत्त्याह्रियातथासर्वभूतान्यतीत्य यशश्चते
जश्चतथापिदीप्तंविभावसोर्भास्करस्येवपार्थ १७ यथाप्रतिज्ञंचमहानुभावकृच्छ्रंवनेवासमिमंनिरुष्य
ततःश्रियंतेजसातेनदीप्तामादास्यसेपार्थिवकौरवेभ्यः १८ वैशंपायन॰ तमेवमुक्त्वावचनंमहर्षिस्तपस्वि
मध्येसहितंसुहृद्भिः आमंत्र्यधौम्यंसहितांश्चपार्थांस्ततःप्रतस्थेदिशमुत्तरांसः १९ इत्यारण्यकेद्वैतवन
प्रवेशे २५ वैशंपायन॰ वसत्स्वथद्वैतवनेपांडवेषुमहात्मसु अनुकीर्णंमहारण्यंब्राह्मणैःसमपद्यत १
ईर्यमाणेनसततंब्रह्मघोषेणसर्वशः ब्रह्मलोकसमंपुण्यमासीद्द्वैतवनंसरः २॥

१४ एवंसर्पादिष्वपिज्ञेयमित्याह सर्वाणीति स्वयोनितःजन्मानुरूपं १६ विभाप्रभाभासेववसुर्विज्ञेयस्य २० आदास्यसेग्रहीष्यसि १९ १९ पंचविंशः २५ वस

गद्यानां ब्राह्मणवाक्यानां पादादक्षरादिनियमहीनानां ३ ४ संध्यां उपास्येति शेषः ५ ६ ७ ८ ९ १० अब्राह्मणः ब्राह्मणहीनः नृपः बुभूषेत् ऐश्वर्यमिच्छेत् न सेच्छे

यजुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः आसीदुच्चार्यमाणानां निःस्वनो हृदयंगमः ३ ज्याघोषश्चैव
पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमतां संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ४ अथाब्रवीद्बको दाल्भ्यो धर्मराजं
युधिष्ठिरं संध्यां कौंतेयमासीनमृषिभिः परिवारितं ५ पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनां होमवे
लां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकां ६ चरंति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः भृगवोंगिरसश्चैव वासि
ष्ठाः काश्यपैः सह ७ आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः संग
तास्त्वया ८ इदं तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम भ्रातृभिः सह कौंतेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ब्रह्म क्षत्रे
ण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ९ नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे
दिच्छन्निमं लोकममुं च जेतुं विनीतधर्मार्थमपेतमोहं लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ११ चरन्नैःश्रे
यसं धर्मं प्रजापालनकारितं नाधिगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् १२ अनूनमासीदसुरस्य का
मैर्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचरन्दुष्टमथो व्यनश्यत् १३ नाब्रा
ह्मणं भूमिरियं सभूतिर्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनी
तः १४

तोऽपि जयो दुर्लभ इत्यर्थः विनीतः सम्यक्शिक्षितो धर्मार्थो येन ११ तीर्थं उपायं १२ १३ १४ ॥

ग्रंजग्रायहं ग्रंशेन निगृह्णाति तं परिगृह्य वर्जयित्वा परिवर्जने १५ १६ १७ बुद्धिपर्येषणं बुद्धेः साकल्येन संग्रहणं यथार्हतीर्थे यथायोग्यपात्रे प्रतिपादनाय यदा

ऽजेरस्यैवं संग्रामे परिगृह्णाजग्रायहं ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्यादीयते बलं ब्रह्मण्येनुपमा दृष्टिः क्षा
त्रमप्रतिमं बलं तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति १६ यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिल
स्तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपुं १७ ब्राह्मणेभ्योथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् अलब्धस्य च लाभाय
लब्धस्य परिवृद्धये १८ अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय यशस्विनं वेदविदं वि
पश्चितं बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय १९ ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर तेन ते सर्वलोकेषु दी
प्यते प्रथितं यशः २० वैशंपायन ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः
सुमनसोभवन् २१ द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः इंद्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्र
पात् २२ कर्णश्रवाश्च मुंजश्च लवणाश्वश्च काश्यपः हारीतः स्थूणकर्णश्च आग्निवेश्याथ शौनकः
कृतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्वो विभावसुः ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः २४ एते चान्ये च बह
वो ब्राह्मणाः संशितव्रताः अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः २५ इत्यारण्यके २६ वैशंपाय॰ ततो
वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः १ प्रिया च दर्शनीया

नाय १९ वृत्तिर्वर्तनं २० २५ ऋषिंप्राः २६ ततो वनगत इत्यध्यायद्वयस्य तात्पर्यं सुशीलापि स्त्री धर्मं त्याजयति किमुतेतरेति १२ ॥

अस्मासु दुःखितेष्विति शेषः ३ ४ ५ आनीय प्रापय्य ६ अस्रं नेत्रजलं ७ ८ ९ १० दान्तं गजदन्तमयं कुशबृसीं कुशासनं रुंधयति आवृणोति मोहयतीत्यर्थः

द्रौपद्युवाच न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ३ यस्त्वा
राजन्मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितं वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः आयसं हृदयं नूनं तस्य दु-
ष्कृतकर्मणः यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ५ सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ई-
दृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ६ चतुर्णामेव पापानामस्रं वै न पतितं तदा त्वयि भारत निष्क्रान्ते
वनायाजिनवाससि ७ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्दुःशासन-
स्य च ८ इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलं ९ इदं च शय-
नं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनं शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितं १० दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं
रत्नभूषितं दृष्ट्वा कुशबृसीं चेमां शोको मां रुंधयत्ययं ११ यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितं त-
च्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे १२ या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसं सा त्वा पंकमलादि-
ग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत १३ या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैराच्छादितं पुरा दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वां पश्या-
मि चीरिणं १४ यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकं १५॥

११ १२ त्वाहं त्वामहं १३ आदिग्धं लिप्तं कौशिकैः कौशेयैः १४ १५ ॥

श्रीः
म व
टी
५

अगृहाणां ब्रह्मचारिणां १५ सहस्राणि सहस्रसंख्यानि सत्रपरिवेषणपात्राणि तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्तेस्वर्यतो दास्यंतीति बहुच ब्राह्मणे दर्शनात् संस्कृतानि पत्रसहस्रप्रयोगात्संभावितानि सर्वकामैः काम्यमानैरन्नैः यत्पैः सहस्रैः सर्वैः कामैः मनोरथैः द्विजानपूजयथाः वनेत्वपकमेव स्वर्यदन्नपरिवेष

यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनां दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो १६ संस्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् १७ तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे यत्ते भ्रातॄन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः १८ अभोजयंत मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः १९ अदुःखार्हान्मनुष्येंद्र नोपशाम्यति मे मनः भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनं २० ध्यायतः किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत २१ सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा २२ तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते अयं कुरून्रणे सर्वान्हंतुमुत्सहते प्रभुः त्वत्प्रतिज्ञां प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना २४ शरावमर्दे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः २६ ध्यायंतमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुप्यसि दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितं २७ ॥

णाय त्रमित्यर्थः १७ १८ २० मन्युः क्रोधः २१ २३ अर्जुनेन कार्तवीर्येण २४ शरावमर्दे बाणपाते २५ २६ २७ ॥

आदत्त आदत्तवान् २९ ३० चर्मणांवेष्टचर्मधराणां ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ निर्वचनं क्षत्रियशब्दस्य क्षतदतेस्त्रायत इति क्षत्रमिति ३६ ३७ हिंस्रं क्षत्रियमिति चेत्तत्राह योनेति

नचतेवर्धतेमन्युस्तेनमुह्यामिभारत योदेवांश्चमनुष्यांश्चसर्पांश्चैकरथोजयत् तंतेवनगतंदृष्ट्वाकस्मान्म न्युर्नवर्धते २८ योयानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्चसंवृतः प्रसह्यवित्तान्यादत्तपार्थिवेभ्यःपरंतप २९ क्षिपत्ये केनवेगेनपंचबाणशतानियः तंतेवनगतंदृष्ट्वाकस्मान्मन्युर्नवर्धते ३० श्यामंबृहंतंतरुणंचर्मिणामु त्तमंरणे नकुलंतेवनेदृष्ट्वाकस्मान्मन्युर्नवर्धते ३१ दर्शनीयंचशूरंचमाद्रीपुत्रंयुधिष्ठिर सहदेवंवनेदृष्ट्वा कस्मात्क्षमसिपार्थिव ३२ नकुलंसहदेवंचदृष्ट्वातेदुःखितावुभौ अदुःखार्हौमनुष्येंद्रकस्मान्मन्युर्नव र्धते ३३ द्रुपदस्यकुलेजातांस्नुषांपांडोर्महात्मनः धृष्टद्युम्नस्यभगिनींवीरपत्नीमनुव्रतां ३४ मांवैवन गतांदृष्ट्वाकस्मात्क्षमसिपार्थिव नूनंचतववैनास्तिमन्युर्भरतसत्तम ३५ यत्तेभ्रातॄंश्चमांचैवदृष्ट्वानव्यथते मनः ३६ ननिर्मन्युःक्षत्रियोस्तिलोकेनिर्वचनंस्मृतं तदद्यत्वयिपश्यामिक्षत्रियेविपरीतवत् ३७ योन दर्शयतेतेजःक्षत्रियःकालआगते सर्वभूतानितंपार्थसदापरिभवंत्युत ३८ तत्त्वयानक्षमाकार्याशत्रू न्प्रतिकथंचन तेजसैवहितेशक्यानिहंतुंनात्रसंशयः ३९ तथैवयःक्षमाकालेक्षत्रियोनोपशाम्यति अ प्रियःसर्वभूतानांसोमुत्रेहचनश्यति ४० इत्यारण्यकेद्वैतवनप्रवेशे २७ ॥

तेजः कोपः ३८ ४० सप्तविंशः २७ ॥

अत्राप्यु आगतागमं प्राप्तरहस्यं १२ श्रेयः प्रशस्ततरं अत्र क्षमातेजसोर्मध्ये ३ ४ ५ ६ ७ अपसर्पतं ८ ९ १० अधिकृताः अन्नपानादिसंरक्षणे नियुक्ताः अदि

द्रौपद्युवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च १ असुरेंद्रं महाप्रा
ज्ञं धर्माणामागतागमं बलिः पप्रच्छ दैत्येंद्रं प्रह्लादं पितरं पितुः २ बलिरु॰ क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उता
हो तेज इत्युत एतन्मे संशयं तात यथावद्ब्रूहि पृच्छते ३ श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मेतदसंशयं करिष्यामि
हि तत्सर्वं यथावदनुशासनं ४ तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परि
पृच्छते ५ प्रह्लाद उ॰ न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयं ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विंदति भृत्याः परिभवंत्येनमुदासीनास्तथारयः ७ सर्वभूतानि चाप्य
स्य न नमंते कदाचन तस्मान्नित्यं क्षमा तात पंडितैरपवादिता ८ अवज्ञाय हि तं भृत्या भजंते बहुदोषतां आ
दातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयंतेऽल्पचेतसः ९ यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्छयनान्यासनानि च भोजनान्यथ पा
नानि सर्वोपकरणानि च १० आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशा
सनात् ११ न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयंति कथंचन अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितं १२ ॥

हानिरूदकस्मैदेयमित्याज्ञापितानि ११ एनं त्वामिणं भर्तृपूजाभिः स्वाम्युचितमानेन १२ ॥

१४ नित्यमुदिताः नित्यं होलकाद्युत्सवपराः १५ १६ तेजसा क्रोधेन १७ १८ उपालंभं धिक्कारं १९ २० उपकर्तृन् इति विच्छेदः संधिरार्षः उपकर्तृ

न्नरिगणान्नाहंशोतातवं वैतिकटुकान्यपि प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः १३ अथासनानि
च्छंतिपरिभूय क्षमावतः दाराश्चास्य प्रवर्तंते यथाकाममचेतसः १४ तथा च नित्यमुदिता यदि नाल्पम
पीयरात् दंडमर्हंति दुष्यंति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते १५ एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावतां अथ वैरोच
ने दोषानिमान्विद्ध्यक्षमावतां १६ अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः क्रुद्धो दंडान्प्रणयति विविधा
न्स्वेन तेजसा १७ मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा १८
सोवमानादर्थहानिमुपालंभमनादरं संतापद्वेषमोहांश्च शत्रूंश्च लभते नरः १९ क्रोधाद्दंडान्मनुष्येषु वि
विधान्पुरुषो नयात् भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि २० योपकर्तॄंश्च हर्तॄंश्च
तेजसैवोपगच्छति तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव २१ यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य
भवो भवेत् अंतरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवं २२ तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् काले
काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोपि वा भवेत् २३ काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः स वै सुखमवाप्नो
ति लोकेमुष्मिन्निहैव च २४ ॥

क्रोधादिति हृदिकरान्हर्तॄन्चोरान् २१ भवः ऐश्वर्यं अंतरं छिद्रं विकुरुते प्रहरति २२ २४॥

असंत्याज्याः क्रोधेनानतिक्रमणीयाः २५ पूर्वेषां पूर्वकालेवाउपकारी उपकर्ता २६ अबुद्धिं मौढ्यं २७ २८ अपकृते अपकारे २९ ३० मृदुनासा

क्षमाकालांस्तुवक्ष्यामिशृणुमेविस्तरेणतान् येतेनित्यमसंत्याज्यायथाप्राहुर्मनीषिणः २५ पूर्वोपका
रीयस्तेस्यादपराधेगरीयसि उपकारेणतत्तस्यक्षंतव्यमपराधिनः २६ अबुद्धिमाश्रितानांतुक्षंतव्यमप
राधिनां नहिसर्वत्रपांडित्यंसुलभंपुरुषेणवै २७ अथयेबुद्धिजंकृत्वाब्रूयुस्तेतदबुद्धिजं पापान्स्वल्पे
पितान्हन्यादपराधेतथानृजून् २८ सर्वस्यैकोपराधस्तेक्षंतव्यःप्राणिनोभवेत् द्वितीयेसतिवध्यस्तु
स्वल्पेप्यपकृतेभवेत् २९ अजानताभवेत्कश्चिदपराधःकृतोयदि क्षंतव्यमेवतस्याहुःसुपरीक्ष्यपरी
क्षया ३० मृदुनादारुणंहंतिमृदुनाहंत्यदारुणं नासाध्यंमृदुनाकिंचित्तस्मात्तीव्रतरंमृदु ३१ देशका
लौतुसंप्रेक्ष्यबलाबलमथात्मनः नादेशकालेकिंचित्स्याद्देशकालौप्रतीक्षितौ ३२ तथालोकभयाच्चै
वक्षंतव्यमपराधिनः एतएवंविधाःकालाःक्षमायाःपरिकीर्तिताः ३३ अतोन्यथानुवर्तत्सुतेजसःका
लउच्यते तदहंतेजसःकालंतवमन्येनराधिप धार्तराष्ट्रेषुलुब्धेषुसततंचापकारिषु ३४ नहिकश्चित्क्ष
माकालोविद्यतेद्यकुरून्प्रति तेजसश्चागतेकालेतेजउत्स्रष्टुमर्हसि ३५ मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विज
तेजनः कालेप्राप्तेद्वयं
चैतद्योवेदसमहीपतिः

म्ना ३१ साम्नापिदेशकालापेक्षयैवकर्तव्यमित्याह देशेति ३२ ३४ उत्स्रष्टुंप्रयोक्तुं ३५ ३६ अष्टाविंशः २८ ॥

क्रोधः परैरपकृतानां आमेस्मोद्दीपितः सामर्थ्यवंतोपि संतः क्षमामेव श्रयतः इत्यध्यायतात्पर्यं भावयिता वर्धयिता जितः सन्निति शेषः १ तदेवाह योहीति २ लोक आत्मा स्वर्गो वा तन्नाशनं ३ तदेवाह क्रुद्ध इति श्रेयसः श्रेष्ठान् श्रेयोपि प्राप्येति वा ल्यब्लोपे पंचमी माश्रित्य व्याख्येयं ४ ६ ७ तं क्रोधं वि

युधिष्ठिर उवाच। क्रोधो हंता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ १
यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे तस्याभावाय भवति क्रोधः
परमदारुणः २ क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनं
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात् क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोप्यवमन्यते ४ वाच्यावाच्यं हि
कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ५ हिंस्यात्क्रोधादवध्यांस्तु
वध्यान्संपूजयीत च आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनं ६ एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषि
भिः इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं ७ तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्मद्विधश्चरेत् एतद्द्रौपदि संधा
यन मे मन्युः प्रवर्धते ८ आत्मानं च परांश्चैव त्रायते महतो भयात् क्रुध्यंतमप्रतिक्रुध्यन् द्वयोरेष चिकि
त्सकः ९ मूढो यदि क्लिश्यमानः क्लिश्यते शक्तिमान्नरः बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना १०

क्रमं धीरैरिति पाठे विपरीतः क्रमो येन तं तमित्यर्थः चरेदाचरेत् ८ अप्रतिक्रुध्यन् त्रायते द्वयोरात्मपरयोः चिकित्सकः दोषपहर्ता ९ एतदेवाह मूढ
इति बलीयसामुपरि यद्यशक्तिमान् क्लिश्यते क्रुध्यते तर्हि स आत्मानं देहं त्यजति १० ॥

अनात्मनः अजितचित्तस्य नियमनं कर्तव्यमिति स्मृतं ११ अशक्तः क्रोधं जित्वा आत्मानमात्महत्यादोषात् परं च परहत्यादोषात् त्रायत इत्यर्थः १२ अश
क्तस्यापि क्रोधजये आत्मपरत्राणं तत्वमाह विद्वानिति १३ १४ १५ प्रहृष्टेत्युत्कर्षेण प्रयुंजीत सुयोधनवधादपि सुयोधनाद्वधं अपि पापीयानित्यर्थः

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यंत्यनात्मनः तस्माद्द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतं ११ विद्वां
स्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति अनाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नंदति १२ तस्माद्बलवता
चैव दुर्बलेन च नित्यदा क्षंतव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता १३ मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसंतीह
साधवः क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतं १४ सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता त
मेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितं १५ मादृशः प्रसृजेत् कस्मात् सुयोधनवधादपि तेजस्वीति यमाहु
र्वै पंडिता दीर्घदर्शिनः १६ न क्रोधोऽभ्यंतरस्तस्य भवतीति विनिश्चितं यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्र
तिबाधते १७ तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यंते तत्वदर्शिनः क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति हंत्यवध्यानपि क्रोधो गुरून् रूक्षैस्तुदत्यपि १८ तस्मात्तेजसि
कर्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः १९ ॥

यदुक्तं तेजस्यागते काले तेज उत्स्रष्टुमर्हसीति तत्राह तेजस्वीति क्रोधजिदेव तेजस्वी न तु क्रोधीत्यर्थः १६ १७ प्रत्युत क्रोधाजये दोषमाह क्रुद्धो
हीति १८ तुदति व्यथयति परुषोक्त्यादिना तेजसि सति क्रोधजयित्वमेव तेजो नान्यदित्यर्थः १९ ॥

एतदेव तेजोलक्षणप्रदर्शनेन प्रतिपादयति दाक्ष्यमिति दाक्ष्यं कर्मसु कौशलं अमर्षणः शत्रोरपकारोपायचिंतनं शौर्यं पराभिभवशक्तिः शीघ्रत्वं अ
मुकारिता अंजसा आर्जवेन १९ क्रुद्धैः कालयुक्तं देशकालोपपन्नं तेजः सुदुःसहं २१ पंडितैर्वित्प्रहासो मूर्खैरित्यर्थः अपंडितैरिति गौडपाठः स्वच्छः २

दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमंजसा १९ क्रोधं त्यक्त्वा
तु पुरुषः सम्यक् तेजोभिपद्यते कालयुक्तं महाप्राज्ञ क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहं २१ क्रोधस्त्वपंडितैः शश्व
त्तेज इत्यभिनिश्चितं रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषं प्रति २२ तस्मात् शश्वत्त्यजेत् क्रोधं पुरुषः
सम्यगाचरन् श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितं २३ यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रांतमचेतसां अ
तिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिंदिते २४ यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः न स्यात्संधि
र्मानुषाणां क्रोधमूलो हि विग्रहः २५ अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः एवं विनाशो भूताना
मधर्मः प्रथितो भवेत् २६ ॥

जः रजोगुणपरिणामः २२ स्वधर्मान् अपहाय गच्छतीति तथा द्वितीयाया अलुगार्षः जातिभ्रष्टात् पतितादपि क्रोधी हीन इत्यर्थः २३ सर्वं क्ष
मार्जवादिकं अबुद्धीनां मूढैः अतिक्रांतं लंघितं अनिंदिते प्रशस्तविषये तमादौ २४ २५ अभिषक्तः तापितः अभिषजेत् तापयेत् गुरुणापि
हतस्तु आहन्यात् किमुतान्यमिति भावः एवं विनाशः अधर्मश्च प्रथितो भवेत् ॥ २६॥

आक्रुष्टो वाचा ताडितः हतो येनाभिगतः हिंसितः ताडितः २७ २८ जन्म उत्पत्तिः तत्र हेतुः प्रजानां संधिः दंपत्योः प्रीतिः शामंतमो २९ तादृशो
क्रोधपरे राज्ञि सति द्रौपदि परं तु नश्येयुः अभवाय अनैश्वर्याय ३० जन्म प्रतिपद्यते अन्यथा क्रोधप्रभावत्वे पूर्ववयस्येव दंपत्योर्नाशाज्जन्मासंभ

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनंतरं प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः २७ हन्युर्हि पितरः
पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च २८ एवं संकुपिते लोके जन्म कृ
ष्णे न विद्यते प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने २९ ताः क्षिपेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ३० यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः तस्माज्ज
न्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ३१ क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वापत्सु सुशोभने क्षमावतो हि भूतानां जन्म
चैव प्रकीर्तितं ३२ आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरु
षः ३३ प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ३४ अ
त्राप्युदाहरंतीमा गाथा नित्यं क्षमावतां गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ३५ ॥

भवस्तदर्थः ३१ ३२ बलीयसा बलवत्तरेण स्वाम्यादिना यथा आक्रुष्टस्ताडितो वाऽशक्तः क्षमते तथा यः प्रभाववानपि क्षमते तस्य लोका इति सा
र्धश्लोको वाक्यं ३३ अन्यथा दोषमाहार्थेन क्रोधनस्त्विति ३४ अत्रेति क्षमावता गाथाः प्रशस्ताः क्षमावतामप्येवं महात्मना ३५ ॥

क्षमा धर्म इति क्षमाहीनस्य धर्मादिरनर्थक इत्यर्थः यः धर्मादिफलार्थी ३६ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सत्यं परं ब्रह्मापि क्षमाप्राप्यं भूतं संचितं तपः भावि च क्षमैव
रक्षति ३७ अति अतिक्रम्य प्राप्नुवंति तद्धर्मपदमिति शेषः ३८ ब्रह्मविदां वेदविदां ३९ यजुषां त्रेताग्निसाध्यकर्मवतां कर्मिणां वापीकूपादिधर्मवतां ४०

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतं य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हसि ३६ क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं
क्षमा भूतं च भावि च क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ३७ अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवं
ति च क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां ३८ अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनां ३९ अन्ये वै
यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ४० क्षमा तेजस्विनां तेजः क्ष
मा ब्रह्म तपस्विनां क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ४१ तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्य
जेत् यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ४२ क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता यदा हि क्षम
ते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ४३ क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावतां इह सन्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां ग
तिं ४४ येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता ४५ इति
गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावतां श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ४६ पितामहः
शान्तनवः शमं संपूजयिष्यति कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ४७ ॥

४१ ४२ सर्वं मनःप्राणेन्द्रियाणां वेगं क्षमते सोढुं शक्नोति ४३ ४४ परतरे सत्यलोके लोकाः भोगपदार्थाः ४५ तुष्य तुष्टा भव ४६ ४७

४८ ४९ राजाथ नराष्ट्रः तत्सन्नोवादातादास्यति ५० ग्रस्तयेनाश्वाय ५१ नार्हति राज्यमितिशेषः तत्रहेतुः इतीति एवंउक्तरीत्या ५२ अंज सातन्वतः ५३ एकोनत्रिंशः २९ नमोधात्रे धात्रेईश्वराय विधात्रेइष्टवंकर्मणेप्रत्नेवलेनराज्याक्रमणात्मे १ ईश्वरस्यापिकर्मापेक्षत्वात्प्रथमं

आचार्योविदुरः त्वन्नाशाममेववदिष्यतः कृपश्वसंजयश्चैवशाममेववदिष्यतः ४८ सोमदत्तोयुयु त्सुश्चद्रोणपुत्रस्तथैवच पितामहश्चनोव्यासः शामेवदतिनित्यशः ४९ एतैर्हि राजानियतेचोषमा नः शामेषति राज्यंदातेतिमेबुद्धिर्नचेलोभान्नशिष्यति ५० कालोयंत्वाकुलः प्रात्मोभरतानामभू तये निश्चितंमेसदैवैतत्पुरस्तादपिभाविति ५१ स्वयोधनोनार्हतीतित्वमात्मेवंनविंदति ग्रहेसु याहमित्येवंतस्मान्मांविंदतेत्वमा ५२ एतदात्मवतांवृत्तमेषधर्मः सनातनः त्वमाचैवात्मशांस्याच तत्कर्मास्यहसंजसा ५३ इत्यारण्यकेपर्वाणि २९ द्रौपद्युवाच नमोधात्रेविधात्रेचयोमोहंच क्रतुस्तव पितृपैतामहेवृत्तेवोढव्येतेन्यथामतिः १ कर्मभिश्चितितोलोकोगत्यागत्यापृथग्वि धः तस्मात्कर्माणिनित्यानिलोभान्मोहात्तायियामति २॥

कर्मणावल्पमेवाहकर्मभिरिति चितितः कल्पितः लोकाभोगसाधनं गत्यांगत्यांऊर्ध्वाधोमध्यमोत्तमाधमयोनिषुनित्यानिअपरिहार्यफलानि लोभान्मोहात्मोदंकर्मफलेभ्योदुःखेभ्यः मुक्तिंयियासतिप्राप्तुमिच्छति २ ॥

कर्मनित्यत्वमेवाहनेहेति इहजन्मनिपुरुषःपूर्वकर्मभिर्बाध्यमानः धर्मादिनानश्रियमाप्नोतीत्यानृशंस्यंदया घृणालोकापवादभयं २ नत्वमेवदुःखं
तस्मात्त्वंहत्वाचेदित्यादिना ४ तदानींराज्यकाले अद्यराज्यच्युतौ जातुकदाचित्धर्मात्प्रियतरंनहितेअध्यगमन्ज्ञातवंतः किंतुजीवितादपिप्रियतरंधर्ममे

नेहधर्मानृशंस्याभ्यांनक्षांत्यानार्जवेनच पुरुषःश्रियमाप्नोतिनघृणित्वेनकर्हिचित् ३ त्वांचेद्व्यसनम
भ्यागादिदंभारतदुःसहं यत्त्वंनार्हसिनापीमेभ्रातरस्तेमहौजसः ४ नहितेध्यगमन्जातुतदानींना
द्यभारत धर्मात्प्रियतरंकिंचिदपिचेज्जीवितादिह ५ धर्मार्थमेवतेराज्यंधर्मार्थंजीवितंचते ब्राह्मणागु
रवश्चैवजानंत्यपिचदेवताः ६ भीमसेनार्जुनौचैवमाद्रेयौचमयासह त्यजेस्त्वमितिमेबुद्धिर्नतुधर्मंप
रित्यजेः ७ राजानंधर्मगोप्तारंधर्मोरक्षतिरक्षितः इतिमेश्रुतमार्याणांत्वांतुमन्येनरक्षति ८ अनन्या
हिनरव्याघ्रनित्यदाधर्ममेवते बुद्धिःसततमन्वेतिछायेवपुरुषंनिजा ९ नावमंस्थाहिसदृशान्नाव
रान्श्रेयसःकुतः अवाप्यपृथिवींकृत्स्नांनतेशृंगमवर्धत १० स्वाहाकारैःस्वधाभिश्चपूजाभिरपिच
द्विजान् दैवतानिपितॄंश्चैवसततंपार्थसेवसे ११ ब्राह्मणाःसर्वकामैस्तेसततंपार्थतर्पिताः यतयो
मोक्षिणश्चैवगृहस्थाश्चैवभारत १२ भुंजतेरुक्मपात्रीभिर्यत्राहंपरिचारिका आरण्यकेभ्योलोहानि
भाजनानिप्रयच्छसि १३ नादेयंब्राह्मणेभ्यस्तेगृहेकिंचनविद्यते यदिदंवैश्वदेवांतेशांतयेक्रियतेगृ

वाध्यगमन् ५ ६ शृंगंअभिमानदर्पः १० ११ नेत्वयामोक्षिणःसंन्यासिनः मोक्षाश्रम हे तद्दत्वातिथिभृत्येभ्योराजन्शेषेणजीवसि
स्या १२ आरण्यकेभ्योवानप्रस्थेभ्यः लोहानिसौवर्णादीनिलोहानांकांचनंवरमितिलिंगात् १४ ॥ १५ ॥

पाकयज्ञाः शूलाग्निसाध्या इष्टयः १५ १७ परीतया विपरीतया १८ ऋजोः मृदोः दयालोः १९ निशाम्य आलोच्य मम मनः मोहं मो
हं आयाति परिदूयते चेत्यन्वयः परिभवं आर्तिं २० लोकाः भोग्यानि तिष्ठते प्रकाशंते प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ् २१ धाता ईश्व
रः शुक्रं आकर्मबीजं उच्चरन् उत्कर्षेणानुसरन् २२ हे नरवीर सूत्रधारेण समाहिता सम्यक् नियुक्ता सती अंगं ईरयति तथा इमाः प्र

इष्टयः पशुबंधाश्च काम्या नैमित्तिकाश्च ये वर्तंते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा १५ अस्मिन्नपि म
हारण्ये विजने दस्युसेविते राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति १६ अश्वमेधो राजसूयः पुंडरीको
थ गोसवः एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः १७ राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये राज्यं व
सून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः १८ ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः कथमक्षव्य
सनजा बुद्धिरापतिता तव १९ अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चाप
दमीदृशीं २० अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा २१ धा
तैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् २२ यथा दारुम
यी योषा नरवीर समाहिता ईरयत्यंगमंगानि तथा राजन्निमाः प्रजाः आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि
भारत ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकं २४

जाः अंगानि हस्तादीनि ईश्वरेण समाहिताः सत्यो ईरयंति चेष्टयंत्यंगकर्माणीति
यद्वा हे अंग कर्माणि कर्तॄणि कर्माश्रयो ईश्वर इत्यर्थः इमाः प्रजाः चेष्टयंतीति संबंधः २३ अंतर्बहिर्व्यापी आकाशदृष्टांतः भूतानि जरायुजादीनि

वद्धो वा वद्ध इव अन्येषां उपाध्यायादीनां नासिनासिकायां वस्थं नासासूत्रं तेन वा प्रोतः प्रोतः अवद्धो आकाशाशाङ्कनिर्मुक्तवद्दृष्टान्तो ईश्वरस्य प्रेरकत्वव्यापकत्व
योर्यथा मणिसूत्रवद्दृष्टान्तः जीवस्यास्वातंत्र्ये २५ आदेशं आज्ञां अन्वेति अनुसरति तत्र हेतुः तन्मयो हि तदर्पण इति यथाम्भस्तन्मयो यः सोम्भस्येव लीयते
तो मध्येपि स्वदधीनो न त्वेवं जीवोपीश्वरस्यैव रूपभेदस्तन्मयस्तदर्पणश्चातो मध्येपि तत्प्रेर्य एवेत्यर्थः यथोक्तं प्रजनिचयस्तन्मयं तदविशच्च नियंतरमवेदि

शाङ्कनिर्मुक्तवद्धो वा नियतो यमनीश्वरः ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः २५ मणिः सूत्र इव
प्रोतो नस्योत इव गोवृषः २५ यात्यत्रादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः नात्माधीनो मनुष्योयं कालं भज
ति कंचन २६ स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः २७ अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःख
योः ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च २८ यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः धातुरेव
वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत २९ आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः व्याप्य भूतानि चरते न चाय
मिति लक्ष्यते ३० ॥

ति यथन्मयं तत्तन्नियम्यमिति तस्यार्थः अयं आत्माधीनो न किं तु कंचन अनिर्देश्यरूपं कालं कालयितारं ईशं भजति अनुसरति अनुसरति २६ २९ चरते
भुंक्ते कर्मव्यतिहारे तङ् फलप्रदत्वेनोपकारकं ईशं जीवो भुंक्ते कर्मकर्तृत्वेनोपकारकं जीवमीशो भुंक्त इत्यर्थः अयमिति राजवत्तटस्थतया न चल
क्ष्यते अंतर्यामित्वात् ३० ॥

नन्वीश्वरोजीवादन्योनन्योवा आद्येनचायमितिलक्ष्यतइत्यनुपपन्नं द्वितीयेतयोः शास्तृशास्यभावानुपपत्तिरित्याशंक्याह हेतुमात्रमिति वि
भुश्चिदात्मायेनप्रयोज्येनकर्मकारयतेतत्तत्इदंशरीरमहाभूतान्यहंकारइत्यादिनाउक्तरूपंस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयंनेदंवकर्तृइत्यर्थः ननुजडेक
र्तृत्वासंभवइत्याशंक्याह यातः देहइतिसंज्ञितंदेहमिवदेहेचिदात्मकः आभासरूपबीजनिवापस्याते चिदाभासयुक्तेतेएककर्तृइत्यर्थः त
त्रहेतुमात्रंइच्छाद्यात्मकत्वात्हेतुरपिनस्वयंहेतुभूतं विंबप्रतिविंबघटितेनचिदाभासस्यचिदात्मनेतरत्वात् तथाचाभासस्यान्यत्वमादाय

हेतुमात्रमिदंयातःशरीरंदेहसंज्ञितं येनकारयतेकर्मशुभाशुभफलंविभुः ३१ एषएमायाप्र
भावोयमीश्वरेणयथाकृतः योहंतिभूतैर्भूतानिमोहयित्वात्ममायया ३२ अन्यथापरितुष्टानिमु
निभिर्वेददर्शिभिः अन्यथापरिवर्तंतेवेगाइवनभस्वतः ३३ ॥

शास्तृशास्यभावःव्यावहारिकः परमार्थतस्तदेतत्स्यनुभिसमाप्योरभावात् नचायमितिलक्ष्यतइत्युक्तमितिभावः ३१ अयंपूर्वोक्तोमायाया
अघटितघटनापटीयस्याअनिर्वचनीयायास्तनाम्न्यायाः प्रभावः यईश्वरः भूतैः पृथक्देहाभिमानिभिः मोहयित्वाअनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिंज
नयित्वा ३२ मोहमेवविवृणोतिद्वाभ्यांअन्यथेति तत्त्वदर्शिभिः स्वप्नमायेंद्रजालावद्दृष्टान्यपि मूढानांसत्यवत्परिवर्तंतेभासंतेवेगाःकरप्र
सराः नभस्वतः आकाशगामिनः सूर्यस्य ३३ ॥

तेजोमयाः संतो जलफेनवद्वभासंते अनित्याशुचिदुःखरूपाण्यपि नित्यानि त्यशुचिसत्त्वस्थानि मन्यंते ३३ अन्यथा करोति गगनवदजानमपि ब्र
ह्मादिक्रमेण जनयति करोति विकरोति च जीर्णत्वादिभावं जनयति ३४ अयो वज्रतरुवन्न केवलं निश्चेष्टं किं त्वचेतनमपि छद्म मायां ३६ संप्रयोज्य
संयोगं कृत्वा कामकारश्च्छा तयैव करोतीति कामकारकरः बालः प्राकृतः क्रीडनकैः सारीप्रभृतिभिः ३७ न मातृपितृवदीशानदयालुः

अन्यथैव हि मन्यंते पुरुषास्तानि तानि च अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ३४ यथा काष्ठेन वा
काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः अयसा चाप्ययश्छिंद्यान्निर्विचेष्टमचेतनं ३५ एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः
प्रपितामहः हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ३६ संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ३७ न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते रोषादिव प्रवृत्तो
ऽयं यथायमितरो जनः ३८ आर्याञ्छीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्व
लामीव चिंतया ३९ तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ४०
आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ४१ ॥

न मातृ इति ईशो न दयालुः अपि तु नृशंसः इत्यर्थः ३८ किं च ईशस्य दुष्टेषु पक्षपातः साधुषु च द्वेषो दृश्यते तस्मान्निंद्य एवेत्याह आर्यानिति त्रि
भिः चिंतया धनादिध्यानेन ३९ धर्माभिशंकिनीति पाठे धर्मश्रद्धाशून्ये फलं यज्ञादिना यं मिं किमश्नुते अपि तु नैवेत्यर्थः ४१ ॥

कर्मेति कृतं कर्म यदि कर्तारमेव गच्छति नान्यं तर्हि कारयितृत्वादीश्वरोपि पापेन लिप्यतेवेत्यर्थः ४२ अथेति कर्तारं कारयितारमीश्वरं पे
र्यादेव कर्म न स्पृशतीति तर्हि तत्प्रयोज्या जीवा एव कर्मभिर्हताः तथा च ईश्वरो बलाद्दीनान् नरके पातयतीत्यत्यंतनिर्घृण एवेति भावः ४३
त्रिधाः ४ बलात् एवं धर्मेश्वरयोराक्षेपे श्रामेधत्यक्तानुमानाभावे लोकसमर्थस्य मध्यायस्यारभ्यते वल्गु चित्रेति वल्गु शोभनं श्लक्ष्णं सुकुमारं ना
नास्तिक्यं वेदविद्वेषः १ यदुक्तं त्वा चेद्यसननमित्यादिना धर्मस्य नैष्फल्यं तद्भिभव एव दृष्टांत इति तत्राह नाहमिति कर्मफलार्थिना

कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ४१ अथ क
र्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति कारणं बलमेवेह जनान् शोचामि दुर्बलान् ४२ इत्यारण्यके पर्व
णि ३· युधिष्ठिर ३· वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु
प्रभाषसे १ नाहं कर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत २ अस्तु
वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् गृहेवावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ३ ॥

कृतो धर्मो यदि निष्फलः स्यात्तर्हि भवेदयमाक्षेपः न त्वहं चरामीत्यर्थः ननु फलेच्छाया अभावे किमर्थं धर्मः कर्तव्य इत्यत आह ददामीत्यादिना
देयं ऋणं इत्येव ददामि जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यः यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः ऋणवाऋ
णवान्देयमृणो इति हि सद्वं २ यथाशक्ति यत्कर्तव्यं तत्करोमीत्यन्वयः ३ ॥

धर्ममिति वेदवाक्यात् शिष्टाचाराच्च निष्काममेव धर्मं चरामि अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति स्वर्गादिफलश्रुतिस्तु धर्मे प्ररोचनार्थेति भावः स्वभा
वात् शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजमिति गीतावचनोक्तधर्माचरणशील एव तत्त्रियो नान्य इति नियमा
त् मे मया धर्मे मनो धृतं ४ यतः धर्मवाणिज्यको धर्मात्स्वर्गादिफलमिच्छन् हीनः मुख्यफलात् च्युतः अत एव जघन्यः नीचः धर्मफलं तमेनं वेदानु
वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः विद्या विविदिषा वा धर्मस्य फलं तेन नाप्नोति ५ यश्चैनं धर्मं शंकते विश्वासं न कुरुते सोऽपि धर्म

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च धर्म एव मनः कृ
ष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतं ४ धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनां न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धु
मिच्छति ५ यश्चैनं शंकते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः अतिवादाद्वदाम्येष मा धर्ममभिशंकिथाः ६
धर्माभिशंकी पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः धर्मो यस्याभिशंक्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः वेदाच्छूद्र इवा
पेयात्स लोकादजरामरात् ७ वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मनस्विनि स्थविरेषु स योक्तव्यो राजर्षि
धर्मचारिभिः ८ ॥

फलं नाप्नोति पापचेतनः पापबुद्धिः अतिवादात् मानान्तरमतिक्रान्तो वादो वचनं तस्माद्वेदैकप्रामाण्यात् ६ आर्षं ऋषयो मंत्रास्तद्द्रष्टारो मन्वादयो
वा धर्मस्तेन मंत्रजातं वा मन्वादिवाक्यं वेत्यर्थः अर्थे चेति पाठे फलविषये इत्यर्थः दुर्बलात्मनः विवेकात् विहीनः स अपेयात् अपगच्छेत् लोकात् आ
त्मलोकात् स्वलोकादिति पाठेऽपि आनन्दरूपादात्मलोकादित्यर्थः अनात्मलोकेषु अजरामरत्वयोरसंभवात् अजरामरात् मोक्षरूपात् ७ बालो
ऽपि स्थविरेषु नियोक्तव्यो गणनीयः ८ ॥

९ एवं धर्मस्य वेदैकगम्यत्वादनतिशंक्यत्वं वेदस्य च श्रेष्ठप्रमाणत्वमुक्त्वा अत्यन्तत्वादपि धर्मफलस्यानतिशंक्यत्वमाह अत्यन्तं हीत्यादिना चिरजीविता चिरजीवी १० ११ १२ धर्मं कर्तव्यं वर्णयंति अत्यन्तागमबुद्धयः अस्माकं वेदैकगम्यमप्यर्थं अत्यन्तेन पश्यत इत्यर्थः १३ दोषो निंदा शंका फ

पापीयान्स हि शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशिष्यते शास्त्रातिगो मंदबुद्धिर्यो धर्ममभिशंकते ९ अत्यन्तं हि तथा द्रष्टुं ऋषिर्गच्छन्महातपाः मार्कंडेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविता १० व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्मेणैव यतचेतसः ११ प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् शापानुग्रहणे शक्तान्वेदेभ्योऽपि गरीयसः १२ एते हि धर्ममेवादौ वर्णयंति सदानघ कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः १३ अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च शंकितुं मूढेन मनसा द्वेष्टुं शंकितमेव च १४ उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् धर्माभिशंकी नान्यस्मात्प्रमाणमधिगच्छति १५ आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः इंद्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकं एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति १६ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिशंकते ध्यायन्स कृपणः पापान्लोकान्प्रतिपद्यते १७ प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिंदकः कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते १८

लेसंशयः १४ एतच्च मूढकार्यमित्याह उन्मत्तानित्यादिना आगतनिश्चयान् १५ उन्नद्धः दृप्तः श्रेयसो धर्मस्य १६ अन्यत्रातींद्रिये धर्मादावर्थे १७ ध्यायन् अर्थान् चिंतयन्नपि लोकान् धर्मप्राप्यान् १८ कामलोभौ अनु अंतं गच्छति प्राप्नोतीति कामलोभानुगः

ानंत्यं ब्रह्मभावं १९ शंकल्याणं २० २१ २२ २३ अनुमानमपि धर्मे प्रमाणमित्याह अफल इति अयं भावः यदि धर्मो न स्यात् तर्हि ऊर्ध्वगतिं कश्चि
दपि नाप्नुयात् जायस्व म्रियस्वेति मशकादीनां एवं संसरणात् पुनः पुनस्तत्तज्जातीयदेहस्यैव प्राप्तिः क्रूते रथ तमः प्राप्तिरेव सर्वेषां स्यात् ततश्च प्रा
ग्रानर्थकं यदि तु धर्मोस्ति तर्हि तेषामपि विशिष्टदेशनिवासादिजनितस्य पुण्यस्य परिहार्यत्वात् ऊर्ध्वगतिः संभवति २४ ननु यथा तरणात् तद्दी
र्घ्दीराद्दर्धीति वत् परिणामक्रमादेव तत्र हि विशिष्टदेहलाभात् ऊर्ध्वगतिर्भविष्यति किं धर्मेणेत्याशंक्याह निर्वाणमिति दृष्टेपि निर्वाणे पश्चात्तत्कारीरसु

यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते अशंकमानः कल्याणि सोमुत्रानंत्यमश्नुते १९ आर्षं प्रमाण
मुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन् सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विंदति २० यस्य नार्षं प्रमाणं स्यात् शि
ष्टाचारश्च भामिनि नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः २१ शिष्टैराचरितं धर्मं कृत्स्नमास्याभि
शंकिथाः पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः २२ धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छतां से
वनौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः २३ अफला यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः अप्रतिष्ठे तम
स्येतज्जगन्मज्जेदनिंदिते २४ निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवेयुः पशुजीविका विघातेनैव युज्येरन्नचार्थं केचिदा
प्नुयुः २५ ॥

नादिनी च परिणामदृष्टेर्नैतद्युक्तं तथा च मोक्षासिद्धिः तस्यां च सत्यां बोधशून्याः पशुजीविकां जीवेयुः अंधं तमः प्रविशेयुरेवेत्य
र्थः ततश्च ते पशुतुल्याः विघातविषयाते युज्येरन् संततं हि स्वभावेनैव सर्वे प्राणिनः किं विषयाः किं वा मोक्षेणेत्याशंक्याह नचार्थं केचिदाप्नुयुरिति
अयं भावः वृद्धशरावोदंचनादिकार्येषु विचित्र क्रियावैचित्र्यायते यथा दृष्टं तथैवैहिकयत्नाभावेपि दृष्टपश्वादिषु ज्ञानैश्वर्यतारतम्यादृष्टमानेजन्मा
न्तरीयक्रियानुमापकं तदभावे जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकनिधिलाभादिस्थानीयत्वं स्यादिति २५ ॥

अनादिपरंपरागतः शिष्टाचारोपि धर्मोस्ति वेदप्रमाणमित्याह तपश्चेत्यादिना २८ विप्रलंभो वंचनं अयं यज्ञादिधर्मः २७ २८ श्रेयसि श्रेयो
निमित्तं धर्ममाचरन् तद्धि धर्मो हि श्रेयःसाधनं सनातनं २९ अत्रभवोपि धर्मे प्रमाणमित्याह त्वमिति अयं भावः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादि
त्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः पंचाग्निविद्यायां च द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषास्व अग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्न
रेत आहुतयो हूयंते ततः शरीरमिति क्रमेण पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति श्रुतेश्च सर्वेषां प्राणिनामुत्पत्तिरवगता तव गर्भवा

तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै २८ नाचरिष्यन्परे
धर्मं परे परतरे च ये विप्रलंभोयमत्यंतं यदि स्युरफलाः क्रियाः २७ ऋषयश्चैव देवाश्च गंधर्वासुररा
क्षसाः ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः २९ फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे धर्मं ते ह्या
चरन्कृष्णे तद्धि धर्मः सनातनः २९ सफलो यमफलो धर्मो नाधर्मोफलवानपि दृश्यंतेपि हि विद्यानां फ
लानि तपसां तथा ३० त्वमात्मानो विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतं वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः
प्रतापवान् ३१ एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते कर्मणां फलमाप्नोति धीरोल्पेनापि तुष्यति ३२

साध्वी रेतो द्रव्यकं पंचम्याहुत्यवस्थायां ततः स्वमध्यीपुण्यवशात् द्रोणस्य नासीत् द्रौपदी धृष्टद्युम्नयोस्तु तिपुण्यवशात् अल्पेन यज्ञदेनो रूपमूलपरिणा
महेतुरन्नाहुतिरपि नास्ति साक्षाद् अग्निकुंडोद्भवत्वात् तदिदं धर्मफलं त्वयानुभवसिद्धमतो धर्ममा वमंस्था इति ३२ उपमानं निदर्शनं कर्मत्वादस्य
प्राप्तस्याल्पेन मन्त्राच्छादनमात्रेण तुष्टो भवति न तु कर्माण्युपेक्ष्य फलाभावं चिंतयतीत्यर्थः ३२ ॥ ॥

३४ कृतं वेदोदितं पुण्यं येषां पापानामनिष्टसाधनानां च फलोदयः स्वर्गनरकहेतुत्वं प्रभवः उत्पत्तिः अविद्येति यावत् अप्ययो नाशः विद्येति यावत् देवगुह्या नि वैदिकवेद्यत्वात् तस्मादेषां तद्विप्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति श्रुतेर्देवगोप्यानि एतानि स्वपरभूतपुरुषविनाशकत्वात् ३५ एतानीति अत्र एतेषु देवगु ह्येषु विषयेषु इमाः प्राकृताः प्रजाः मुह्यन्ते अविद्यामपि विद्यात्वेन विद्यां चाविद्यात्वेन गृह्णन्ति एवं पुण्यपापविपर्ययोपि ज्ञेयः अत एतानि यत्नात्

बहूनामप्यत्र विद्वांसो नैव तत्पश्यन्त्यबुद्धयः तेषां न धर्मजं किं विद्येत्यधर्मोस्ति वा पुनः ३३ कर्म णां कृतपुण्यानां पापानां च फलोदयः प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भाविनि ३४ एतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्ते च प्रजा इमाः अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोधिगच्छति ३५ रक्षाण्ये तानि देवानां गूढमाया हि देवताः कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिल्बिषाः ३६ प्रसा दैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः न फलादर्शनाद्धर्मः शंकितव्यो न देवताः ३७ यष्ट व्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयता कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतं ३८ ॥

तो वेद सः श्रेयो देवानां तत्त्वं कर्म नाधिगच्छति नानुसरति कर्तृत्वादिमदंतःकरणस्य विविक्तत्वादिति भावः ३६ कृता नाशिता आशा यैस्ते कृताशाः हिं सायां स्वादिः व्रतं हितं मितमेध्यं चाश्नंतीति ते कृताशाश्च व्रताशाश्च शान्ता दान्ता इत्यर्थः तपसा श्रवणमननात्मकेन आलोचनेन ३६ मनःप्रसादे र्मानफलैर्युक्ताः द्विजाः योगिनः एतानि देवगुह्यानि एतेन विद्वदनुभवोपि धर्मप्रमाणमिति दर्शितं ३७ धर्मशास्त्रे धर्मस्पर्शश्चाद्भवोयं स्वभावः

३६

श्री॰
म॰ व॰
टी॰
८१

व्यवस्य निश्चित्य भावं अभिप्रायं ३९ एवं धर्मश्रेष्ठं निश्चित्य ईश्वरश्रेष्ठमप्याह धातारं दधाति कर्मफलानि यथास्वं विभजतीति तं कर्मणामा
शुतरविनाशित्वात् नष्टानां च कालांतरीयफलहेतुत्वायोगात् अपूर्वकल्पनायाश्च सर्वं स्ववशीकर्तुं सेशानस्ति सर्वस्येश्वराधीनत्वप्रतिपादक
श्रुत्याबाधात् लौकिकराजस्वत्वदृष्टांताच्च कर्मभिन्नदृष्टो दृष्टो वा ईश्वर एव सदसत्फलविभाजक इति भावः मा क्षिप मा निंदीः शिक्षस्व शरणा

ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ३९ व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ४० यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यतां उत्तमं दैवतं कृष्णे मावमंस्थाः कथंचन ४१ इत्यारण्यके ३१ द्रौपद्युवाच नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिं १ आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे २ कर्म खल्विह कर्तव्यं जानतामित्रकर्शन अकर्माणो हि जीवंति स्थावरा नेतरे जनाः ३ ॥

चार्योपदेशादधीष्व ४०. ४१ इत्यारण्यके धर्मेश्वरसिद्धिर्विवेकस्त्रिंशोध्यायः ३१ नावमन्ये स्थावरा इतरे जना वा हि यस्मात् अकर्माणो न जीवंति अतः
कर्म कर्तव्यमिति योजना तथा चायं प्रयोगः स्थावरजीविका भाक् कर्मपूर्विका जीविका दिक्रियापूर्विकास्मदादिजीविकावदिति १२३॥

स्थावरेषूक्त्वा यंतिर्यक्षु योजयति सद्योजातस्य गोवत्सस्य स्तनपानादिप्रवृत्तिरपि स्वजनकसंस्कारहेतुप्राक्तनकर्मसत्त्वे प्रमाणमित्यर्थः यावद्गोस्त
नपानात् गोस्तनपानादेरित्यर्थः यावच्छायोपसेवनात् प्रतिमाहारकभोगादित्यर्थः अयंभावः कौलिकशास्त्रप्रसिद्धा प्राज्ञनिर्मितायां चैव प्र
तिमायां शत्रुणा कंटकादिना तत्तायां चैव ज्ञो व्यथते तत्र व्यथानिमित्तं ज्ञानं यथा तद्वैषम्यं वा कंटकवेधादिकं विदृष्टमस्ति किं तु केवलमदृष्टमेव अने
वन्यायेन जंतवः कर्मणा प्राचीनेनैव वृत्तिं जीवनं प्राप्नुवंति ४ जंगमेष्विति प्रेत्य मृत्वा ५ उत्थानं उत्तिष्ठति प्रवर्तते तस्मादित्युत्थानं प्राक्कर्मसंस्कारः ते

यावद्गोस्तनपानाच्च तथान्यच्छायोपसेवनात् जंतवः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवंति युधिष्ठिर ४ जंगमेषु वि
शेषेण मनुष्या भरतर्षभ इच्छंति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ५ उत्थानमभिजानंति सर्वभूतानि
भारत प्रत्यक्षं फलमश्नंति कर्मणां लोकसाक्षिकं ६ सर्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवंति जंतवः अपि धा
ता विधाता च यथायमुदके बकः ७ ॥

सर्वेपि प्राणिनः अभिजानंति अनुभवंति ततः कर्मसु प्रवर्तंते तत्फलं चाप्नुवंति तस्मात्कर्मतत्संस्कारपरंपरेयमनादिरित्यर्थः ६ सर्वेहीति यथा
यं बकः पूर्वसंस्कारात् वृत्त्यर्थी ध्यायति एवं धाता ईश्वरोपि अनादिसंस्कारवशात् पूर्वपूर्वकल्पसरूपामेव सृष्टिं करोति धाता यथापूर्वमकल्पयदि
त्यादिश्रुतेः तथा विधाता धर्मोपि पूर्वसंस्कारानुरोधेनैव कर्मणि प्रवर्तयतीति अन्यथा संस्काराणामनादित्वानभ्युपगमे कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषः

श्री॰
भ॰ व॰
टी॰
६२

एवं प्राक्तनकर्मप्राबल्यमुपपाद्य ऐहिकानामपि तेषां प्राबल्यमाह अकर्मणामिति यात्राशरीरचालनादि दृष्टयत्नसाध्यानजीविकादि
अतस्तदेव दृष्टफलं कर्मैव न विहन्यात् देवपरो भूत्वा न त्यजेदित्यर्थः ८ दर्शितः सन्नद्धः कृतं कर्म कर्तुमिति शेषः ९ तस्य कर्मणः का
र्यं प्रयोजनं रक्षणीयार्थानामिति शेषः अनादानात् असंग्रहात् लब्धेनार्थेन न संतोष्टव्यं किं तु तद्वृद्ध्यर्थं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः १० अपि चे

अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कदाचन ८ स कर्म कृत्स्नमा
ग्लासीः कर्मणा भव दर्शितः कृतं हि योभिजानाति सहस्रे सोस्ति नास्ति च ९ तस्य चापि भवेत्कार्यं
विवृद्धौ रक्षणे तथा भज्यमाना ह्यनादानात् क्षीयेत हिमवानपि १० उत्सीदेरन् प्रजाः सर्वा न कुर्युः
कर्म चेद्भुवि तथा ह्येता न वर्धेरन् कर्म चेदफलं भवेत् अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो ज
नान् नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथंचन ११ यश्च दिष्टपरो लोके यश्चापि हठवादिकः
उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते १२ यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं शयेत् अवसीदेत्स
दुर्बुद्धिरामो घट इवोदके १३

ति कर्मणां क्वचिदफलत्वेपि आवश्यकत्वं नित्यमित्यर्थः ११ यश्चेति दिष्टपरो मन्त्रौषधाद्यदृष्टहा
देवार्थसाधनपरः कौलिकः हठवादिकः प्राग्जन्माभावात् अकृतमेवोपस्थास्यतीति वदन् चार्वाकः शठौ प्राक्कर्माणंगीकारात् पाठान्तरे
अपसदौ अधमौ कर्मबुद्धिः प्राक्तनं तात्कालिकं च कर्म संहितं सत् इष्टसाधनमिति बुद्धिमान् १२ निर्विचेष्टः दृष्टयत्नहीनः शयीत शेयात् आ

सं॰ग्रन्थ॰ २४॥
६२

१५ हठादीचहे अकस्मादिति अचिंतितस्यातर्कितस्य च लाभो हठः १६ दैवं देवताराधनं १७ पौरुषं यथोक्तप्रतिग्रहादिवृत्तिः १८ स्वभावो यः प्राक्कर्मोत्-
ग्रहः यथा नष्टकपर्दिकान्वेषणप्रवृत्तस्य रत्नलाभः १९ एतत्त्रितयमप्युपलाभः पूर्वकर्मफलमेव २० स्वकर्मैव कर्माधीन एव विदधाति अर्पयति सर्वं

तथैव हठदैवबुद्धिः प्राक्तः कर्मणा एकमेकृत आसीत न चिरं जीवेत् नाथ सर्वबलः १५ अकस्मादिह
यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पुरुषः तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् १६ यच्चापि किंचित्पुरुषो दि-
ष्टेन नाम भजन्नसत् दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितं १७ यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पूरुषः
प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत्पौरुषमिति श्रुतं १८ स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् तत्स्वभावात्म-
कं विद्धि फलं पुरुषसत्तम १९ एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा यानि प्राप्नोति पुरुषः तत्फलं पू-
र्वकर्मणां २० धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणां यद्ययं
पुरुषः किंचित्कुरुते वै शुभाशुभं तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयं २२ कारणं तस्य देहोयं धा-
तुः कर्मणि वर्तते स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुते वशः २३ ॥

कृतं पूर्वकर्मजं २१ एतदेव स्पष्टयति यद्यीति २२ कारणमिति यः कर्मणि वर्तते सोयं मानुषदेहः आगमवीयः तस्य प्रवर्तकस्य धातुः रूपिकारणं प्रव-
र्तकं सा धाता एवं वर्तमानदेहं बीजांकुरवत् धातृप्रेर्यो देहः देहप्रेर्यश्च धाता इत्यर्थः देहो देहसाध्यं कर्म २३ ॥

श्री॰
म॰ व॰
टी॰
९३

स्थनतुपूर्वकर्मैवप्रवर्तकंचत्किंपुरुषकारेणेत्याशंक्याहमनसेति २५ एतदपिशाक्रकर्मजमेवेत्याशंक्याहसंख्यातमिति संख्यातंशाक्रकर्मैवका
रणंपुरुषकारइतिनिश्चितंतत्रहेतुः अगारेति २६ तिलेइतित्रिविधन्यायेनशाक्रकर्मसिद्धमेवपुरुषकारोभिव्यनक्तीत्यर्थः अस्यतैलादेःसिद्धयेप्र

तेषुतेषुहिकृत्येषुविनियोक्तामहेश्वरः सर्वभूतानिकौंतेयकारयत्यवशान्यपि २४ मनसार्थान्वि
निश्चित्यपश्चात्प्राप्नोतिकर्मणा बुद्धिपूर्वंस्वयंवीरपुरुषस्तत्रकारणं २५ संख्यातुंनैवशक्यानिक
र्माणिपुरुषर्षभ अगारनगराणांहिसिद्धिःपुरुषहैतुकी २६ तिलेतैलंगविक्षीरंकाष्ठेपावकमंत
तः धियाधीरोविजानीयादुपायंचास्यसिद्धये २७ ततःप्रवर्ततेपश्चात्कारणेष्वस्यसिद्धये तांसि
द्धिमुपजीवंतिकर्मजामिहजंतवः २८ कुशलेनकृतंकर्मकर्त्रासाधुस्वनुष्ठितं इदंत्वकुशलेनेति
विशेषादुपलभ्यते २९ इष्टापूर्तफलंनस्यान्नशिष्योनगुरुर्भवेत् पुरुषःकर्मसाध्येषुस्याच्चेदयम
कारणं ३० कर्तृत्वादेवपुरुषःकर्मसिद्धौप्रशस्यते असिद्धौनिंद्यतेचापिकर्मनाशःकथंत्विह ३१

सये २७ कारणैः यंत्रनिपीडनादिभिः तांसिद्धिंतैलादिप्राप्तिं कर्मणामितिपाठेसिद्धिंफलंतांतैलप्राप्तिं २८ कुशलेनेतिविशेषात्फलभेदात्ऐहि
ककर्मणोपिप्राबल्यमस्तीत्यर्थः २९ विधिप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्यापिपुरुषकारस्यश्रैष्ठ्यमाह इष्टेति द्वाभ्यां इष्टंयागादिपूर्तंतडागा

सर्वमिति हठादयः अकस्मादित्यर्थः कश्चिदित्यादिश्लोकत्रयेण व्याख्याताः स्वभावस्यापि हठेपर्यंतर्भावः हठेनैके चार्वाकाः दैवेनैके कौलिलिकाः प्रय
त्नजं प्राकृताः ३२ पत्नैरेव नार्थसिद्धिरिति वैदिकाः इत्याह नचेति अदृष्टं धर्माधर्मरूपं प्राक्कर्मतदेव दिष्टं हठादिकं सर्वमित्यर्थः ३३ अत्रत्रयं पक्षः
दृश्यते ही ति. स्वभावतः यत्नतः ३४ चतुर्थं प्राक्कर्मजं फलाख्य पक्षः इति प्रतिजानंतीत्यथाहृत्य योज्यं ३५ सिद्धांतमाह तथेति ३६ ३७ त्रि

सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदंत्युत पुंसः प्रयत्नजं किंचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ३२ न चैवैतावता कार्यं मन्यंत इ
ति चापरे अस्ति सर्वमदृष्टं तद्दिष्टं चैव तथा हठः ३३ दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थसंततिः किंचि
द्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वभावतः ३४ पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणं कुशलाः प्रतिजानंति
ये वै तत्त्वविदो जनाः ३५ तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम क
श्चन ३६ यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतं ३७ त्रिद्वा
रामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यंति ये नराः तथैवानर्थसिद्धिं च यथैवात्मा तथैव ते ३८ कर्तव्यमेव कर्मेति
मनोरेष विनिश्चयः एकांतेन ह्यनीहोयं पराभवति पूरुषः ३९ कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर
एकांतफलसिद्धिं तु न विंदत्यलसः क्वचित् ४०

द्वारामिति हठादित्रयं द्वारमेव अर्थसिद्धेर्मुख्यं कारणं प्राक्कर्मैवेत्यर्थः आत्मा देहः
देहवत्तेजडा इत्यर्थः पाषंडतरे लोकाः लोकायतिकाः ३८ कर्तव्यमेवेति यथा ग्रामकामस्य सांग्रहणीष्टिः राजसेवा चेति द्वयमनुष्ठेयं तद्वदिष्टदिष्टयोः फला
र्थं कर्म कर्तव्यमेव हठपक्षस्यानुपपत्तेरित्यर्थः एकांतेनातिशायेन अनीहो निश्चेष्टः हठवादीत्यर्थः ३९ भवत्येव फलसिद्धिः अलसः असम्यक्कारी ४० ॥

असंभवेत्विति अंगवैकल्यात्कर्मफलानुत्पादेन अस्य फलस्य हेतुः प्रायश्चित्तं दोषं प्रतिपादनं लक्षयेत् कर्मतः फलाभावे अंगवैकल्यं कल्प्यं
न तु कर्मवैयर्थ्यमिति भावः कर्मणि सांगे कृते अनृणं फलानुत्पादेऽपि न दोषो वेत्य ५१ ५२ अनर्थाः अर्थहीनाः ननु निश्चितधीराः किं संशया
दुर्लभाः अत्यर्थः ५३ अनर्थो राज्यच्युतिः कर्मणि पौरुषे ५४ असिद्धिरिति निश्छेदः कृतेऽपि पौरुषे यदि फलासिद्धिरेव स्यात् तर्हि न दैवतेन वहूको

असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्षयेत् कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्नुते ५१ अलक्ष्मीरावि
शेत्तेनं शयानमलसं नरं निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ५२ अनर्थाः संशयावस्थाः सि
ध्यन्ते मुक्तसंशयाः धीराः नराः कर्मरताः ननु निःसंशयाः क्वचित् ५३ एकांतेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मा
त्स्वाश्रमे सतु निःसंशयं न स्यात्त्वयि कर्मण्यवस्थिते ५४ अथवा सिद्धिरेव स्यादभिमानं तदेव तं
दृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ५५ अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः विप्रकर्षेण
बुध्येत कृतकर्मा यथाफलं ५६ पृथिवीं लांगलेनेह भित्वा बीजं वपत्युत आस्ते थ कर्षकस्तूष्णीं
पर्जन्यस्तत्र कारणं ५७ वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सक
लं मया ५८ तच्चेदफलमस्माकं नापराधो मम क्वचित् इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ५९

दरादीनां अभिमाने साकल्येन अस्माणां राज्यानर्हत्वे स्यात् तदा राज्याशाविच्छेदात् मम राज्यार्थं उद्वेगः स्यादिति भावः ५५ अन्येषामस्माकं वा कर्म
सफलमपि वा पुनरफलं यथा तथा कृतकर्मैव विप्रकर्षेण कर्मकरणेन बुध्येत त्वं त्वत्कृतकर्मा तत्कथं बुध्येतेति भावः ५६ ५७ ५८ ॥

निर्वेदो वैराग्यं द्वावन्योन्यौ पौरुषानिर्वेदौ अत्र फलसिद्धौ ५० सिद्धिरसिद्धिर्वास्तु किं त्वप्रवृत्तिरेव मास्त्वित्यर्थः बहूनां सर्वेषां समवाये समुदाये भावा
नां कारणानां ५१ गुणः प्रधानमङ्गं तदभावे गुणाः शौर्यादि ५२ उपायः सामादयः स्वस्ति हृदये अप्रमत्तेनेति तत्तद्देशकालादियोगात्कार्यस्था
दराणीयं तत्र पराक्रमः पुरुषकारस्तु उपदेष्टा कार्यकर्ता मुख्य इत्यर्थः भूयिष्ठं श्रेष्ठं कर्मयोगेषु कार्यघटनासु पराक्रमः स्वरूपमेव प्रसिद्धं एव श्रेष्ठत्वे

कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत निर्वेदो नात्र कर्तव्यो द्वावेतौ ह्यत्र कारणं ५० सिद्धिर्वाप्यथ
वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिद्ध्यति ५१ गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्य
फलमेव च अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ५२ देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति हृदये
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलं ५३ अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः भूयिष्ठं कर्म
योगेषु सर्व एव पराक्रमः ५४ यं तु धीमानवेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म
चास्मै प्रयोजयेत् ५५ व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मि
णः ५६ ॥

न तस्मात्पराक्रमे यतितव्यमिति भावः ५४ ननु भ्रात् पुष्यार्ते राष्ट्रे पु कथं पराक्रान्तं शक्यमित्याशंक्य साम्नासंभवमाह यन्त्विति
अवेक्षेत आदरं कुर्यात् श्रेयांसं प्रशस्ततरं कर्म च भेददानाख्यं वा ५५ दुर्भेद्यसिन्धुर्येषु पि नेत्वसामभेददानानामुपायानां संभवोऽस्ति अतस्तत्र दण्ड एव
श्रेयानित्याह व्यसनमिति व्यसनं राष्ट्रोपप्लवादि विवासनं देशान्निःसारणं ५६

उत्थानयुक्तः यत्नवान् अंतरैषणोच्छिद्रान्वेषणे आनृण्यं निर्दोषत्वं परस्मात् आत्मादेः ५७ ननु अशक्तः कथमुत्थानं कुर्यामित्याशंक्याह नचैवेति ५८
एवं संस्थितिका ईदृग्व्यवस्थावती सांसिद्धिके निपाठे स्वाभाविके इत्यर्थः सिद्धिः फलसिद्धिः तत्रेति कालावस्थयोरानुकूल्येन गतिरन्वेषणीय

उत्थानयुक्तः सततं परेषामंतरैषिणे आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ५७ नचैवात्मावमंतव्यः पुरुषेण कदाचन नह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति शोभना ५८ एवं संस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत तत्र सिद्धिर्गतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ५९ ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पंडिते सोपि सर्वामिमां प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ६० नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातॄन्मे ग्राहयत्पुरा तेषां सकाथ्यमश्रौषमहमेतां तदा गृहे ६१ स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सांत्वयन् शुश्रूषमाणामासीनां पितुरंके युधिष्ठिर ६२ इत्यारण्यके पर्वणि द्रौपदीवाक्ये ३२ वैशंपायन उ॰ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् १ ॥

त्वः सैव सिद्धिः सिद्धिमूले ५९ ६० ६१ कर्मवतीमागतां किंचित्कार्योद्देशेन पितरं प्रति आगतां ६२ द्रौपदीवाक्यं द्वात्रिंशः ३२ याज्ञसेन्याः १॥

एवंद्रौपद्याशक्रूर्माथीनांफलसिद्धिमंगीकृत्यापिनतद्द्वारभूतस्यपुरुषकारस्यावलंबेप्रतिपादितेराज्ञानमुद्योजयन्भीमआह राज्यस्यपदवीमित्यादि
पदवींप्राप्तिमार्गं धर्म्यांवनवासकालपालनरूपाद्धर्मादनपेतां किंप्रयोजनमितिशेषः २ कूटेकपटे ३ विघसोभक्तबलिशेषः श्वकाकादियोग्यमन्न
दुर्बलेनाशक्तेनेत्यर्थः ४ धर्मलेशःप्रतिज्ञापालनमात्रंतेनप्रतिच्छन्नआवृतः अर्थंराज्यादिकं ५ अनवधानेनप्रमादेनपश्यतामित्यनादरेषष्ठी ६ कु

राज्यस्यपदवींधर्म्यांव्रजसत्पुरुषोचितां धर्मकामार्थहीनानांकिंनोवस्तुंतपोवने २ नैवधर्मेणतद्राज्यं
नार्जवेणनचौजसा अक्षकूटमधिष्ठायहृतंदुर्योधनेनवै ३ गोमायुनेवसिंहानांदुर्बलेनबलीयसां
आमिषंविघसाशेनतद्वद्राज्यंहिनोहृतं ४ धर्मलेशप्रतिच्छन्नःप्रभवंधर्मकामयोः अर्थमुत्सृज्यकिंरा
जन्दुःखेषुपरितप्यते ५ भवतोनवधानेनराज्यंनःपश्यतांहृतं अहार्यमपिशक्रेणगुप्तंगांडीवधन्वना
कुणीनामिवबिल्वानिपंगूनामिवधेनवः हृतमैश्वर्यमस्माकंजीवतांभवतःकृते ७ भवतःप्रियमि
त्येवंमहद्व्यसनमीदृशं धर्मकामेप्रतीतस्यप्रतिपन्नाःस्मभारत ८ कर्षयामस्स्वमित्राणिनंदयामश्चशात्र
वान् आत्मानंभवताशास्त्रैर्नियम्यभरतर्षभ ९ यद्वयंनतदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि भवतःशास्त्रमा
दायतन्नस्तपतिदुष्कृतं १० अथैनामन्ववेक्षस्वमृगचर्यामिवात्मनः दुर्बलाचरितांराजन्नबलस्थैर्निषेवि

णीनांहस्तविकलानांपंगूनांपादविकलानांषष्ठीपूर्ववत् भवतःकृतेभवन्निमित्तं ७ धर्मकामेधर्मेच्छायांप्रतीतस्यविश्वस्तस्यधर्मकाम्याप्रतीतस्येतिपाठे
धर्मेच्छाविश्वस्तस्य शास्त्रैःशास्त्रवचनैःभवतांभासमानानांयोगिनां ९ १० मृगचर्यामिवपशूनांवनचर्यां अबलस्थैर्निषेवितामित्येकंपदंबलवद्भिरसेवितामि

१२ नग्रापन्नरतिसंवंथः १२ १४ १५ अलेसमर्थात्मः १९ १७ गांपृथिवी १८ १९ कृत्यलत्लोकरणीयत्वरूपे २० अयमंतनोतीतिअर्थमतनअधर्मवीजमि

यत्नकृत्स्नानवीभक्त्वानौभिमत्वूर्नस्तुजयाः नचाहमभिनंदामिनचमाद्रीमुत्ताउभौ ९ भवान्धर्मीयधर्मइतिम
ततंब्रतकर्शितः कच्चिद्राजन्ननिर्वेदादापन्नःक्लीवजीविकां १२ उमेनुष्याहिनिर्वेदमफलंस्वार्थघातके
अशक्ताःश्रियमाहर्तुमात्मनःकुर्वतेप्रियं १४ सुसंवानदृष्टिमानशक्तःपरूपन्नस्मासुपेरुषं आत्स्या
स्यपरोराजन्नानर्थमववुध्यसे १५ अस्मान्नमीयार्थेराष्ट्राःत्वमसमाणानलमतः अशक्तानिवमन्यंतेतद्दुःस्वे
नाहवेवयः १६ तत्रचेयुध्यमानानामजिह्ममभिवर्तिनां सर्वशोहिवयःश्रेयानेषसलोकानलभेमहि
अथवावयमेवैनान्निहत्यभरतर्षभ आददीमहिगांसर्वांतथापिश्रेयएवनः १७ सर्वथाकार्यमेतन्नःस्व
धर्ममनुतिष्ठतां कांक्षतांविपुलांकीर्तिवैरंप्रतिचिकीर्षतां १९ आत्मार्थेयुध्यमानानांविदितेकृत्यलक्ष
णे अन्यैरपिहृतेराज्येप्रशंसैवनगर्हणा २० कर्षणार्थेहियाधर्मोमित्राणामात्मनस्तथा अममतेनाम
तद्राजन्नसधर्मःकुधर्मतत् २१ सर्वथाधर्ममित्यंतदुष्कर्षधर्मदुर्बले त्यजतस्तातधर्मार्थौप्रेतेदुःखेवसु
वियथा २२ यस्यधर्मोहिधर्मार्थंक्लेशभाङ्नसपंडितः नसधर्मस्यवेदार्थंसूर्यस्यांधःप्रभामिव २३ यस्यचा
त्मार्थमेवार्थःसचनार्थस्यकोविदः रक्षेतभृतकोरण्येयथागास्तादृगेवसः २४ अतिवेलंहियोर्थार्थीने

त्यर्थः २१ धर्मार्थौवलसाध्यहेमंतप्रातःस्नानशत्रुजयसंभवौ २२ धर्मार्थेनतवर्थकामार्थेप्रयोजनं २३ अतिवेलंअत्यंतं ७२ २५ ॥

नववर्जितयोभी सवथःसर्वेषुतानेवकृत्यमृगिताः ५५ ॥

इतरौ ब्रह्मर्थधर्मौ २९ कामतो रममाणस्य कामान्ते निधनमिति संबंधः ३० सा हि धर्मार्थरूपा हि ३१ अर्थपरिग्रहः अर्थार्थमेवालंबनीयः इतरेत
रयोनीतौ धर्मादर्थः प्रणीयते अर्थाच्च धर्म इत्यर्थः मेघाउदधिपुष्टिः उदधेर्मेघपुष्टिरिव ३२ द्रव्यस्य स्रक्चंदनादेः स्पर्शः अर्थस्य स्त्र्यादेः
संयोगो लाभः ३३ ३४ उपयोगः साक्षात्स्त्रीसंपादनेन कृतार्थत्व काष्ठाद्भस्मसाध्यं न तद्भस्मतोपि भस्मान्तरं साध्यमस्तीति तत् ३५ वैतसिकः वी

सततं श्रेयकामार्थी नेतरावनुतिष्ठति मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते २९ यस्य धर्मा
र्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवं कामतो रममाणस्य मीनस्येवांभसः क्षये ३० तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्र
माद्यन्ति पंडिताः प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ३१ सर्वथा धर्ममूलोर्थो धर्मश्चार्थपरिग्र
हः इतरेतरयोनीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ३२ द्रव्यार्थस्पर्शनं योगे या प्रीतिरुपजायते स कामश्चित्त
संकल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ३३ अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहंतं धर्ममिच्छति अर्थमिच्छति कामार्थीन्
कामादन्यमिच्छति ३४ नहि कामेन कामोन्यः साध्यते फलमेव तत् उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पं
डितः ३५ इमान्शकुनकान्राजन्हंति वैतसिको यथा एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ३६ कामा
ल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ३७ व्यक्तं ते विदितो राजन्न

तंसेन जीवतीति पक्षिहंता वीतसंबंधनो मृगाणां पक्षिणामपीति विश्वः विहिंसता विशिष्टहिंसावत्ता ३६ प्रवृत्तिं स्वरूपं ३७ व्यक्तमिति अ
र्थः प्रयोजनं कामात्मेष्टश्चैषा स्त्री धनं गोहस्त्यश्वात्मना परिगृह्यत इति द्रव्यपरिग्रहः अस्य द्रव्यप्रकृतिर्ह्लादिरूपा विकृतिस्त्यागभोगादिरूपा ३८

श्री॰
म॰ व॰
टी॰
९७

तस्य स्त्रीधनादिरूपद्रव्यस्य नाशो ग्रदर्शने अभावे विनाशो लब्धस्य वियोगे जरामरणे स्त्रीगोअश्वादीनां सोऽयमनर्थः स्त्रीपरामर्शराज्यनाशादिरूपः अनर्थपरिहाराय धर्मोऽपि लेह्यनीय इति भावः २९ पंचानां श्रोत्रादीनां विषये शब्दादौ मनसो विषयः संकल्पः हृदयस्य निश्चयः ३० पृथक् भिन्ना

तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा अनर्थ इति मन्यंते सोऽयमस्मासु वर्तते २६ इंद्रियाणां च पंचानां मनसो हृदयस्य च विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ३० स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमं एवमेव पृथक् दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ३८ न धर्मपरएव स्यान्न चार्थपरमो नरः न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् सेवेत सर्वदा ३९ धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ४० कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ४१ धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्वदतां वर विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पंडितः ४२ मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनां प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायां कुरुनंदन ४३ तद्वाशु क्रियतां राजन् प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यतां जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमंतरवर्तिनः ४४ विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते जानंते त्वयि शंसंति सुहृदः कर्मचोदनां ४५ दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवं एष धर्मः परो राजन्बलवान्प्रेत्य चेह च ४६ एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुं अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ५० ॥ दृष्ट्वा ३८ ३९ धर्मं पूर्वं अहनि चरेत् ४० कामं पूर्वं वयसि चरेत् ४१ ४२ प्राप्तिं महोदयं वा राज्यलाभं प्राप्तिर्लाभे महोदये इति विश्वः ४३ ४४ तस्मात्वाक्यश्रेयः दुःखं दुःखदं ४५

कर्मचोदनां प्रवृत्तिजनकं वेदवाक्यं प्रशंसन्ति कथयन्ति ४८ अखिलाः अखिलास्तपस्त्यन्त
इतराः ५०

४८ क्लैब्येन कातर्येण वेत्तुं लब्धुं ४९ द्विजः ब्राह्मणः तेजसा परानभिभवप्राप्त्या ५० औरसं उत्साहः ५१ ५२ उदारं ईश्वरभावं अवरे अनैश्वर्ये ५३ क्रूरं हिंसा
त्मकं क्षात्रकर्म यस्य ५४ ५५ अपचितः हीनः ५६ शिथिलं दुर्बलं ५७ न भूतिं अनैश्वर्यं न पुनः श्रियं नास्ति नः श्रीर्ययेति न भूतेरेव विशेषणं उभयत्र

धर्ममूले जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्धि सिध्यते धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुं ४८ न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ४९ प्रतिषिद्धा च ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ५० भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसं ५१ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय ५२ उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् क्रूरकर्माभिजातोसि यस्मादुद्विजते जनः ५४ प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितं एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ५६ क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुद्वह धुर्यवत् ५७ नहि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं ।। न पुनः श्रियं ५८ जिह्वां दत्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसां निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः

नैकधेति वत्समासः व्यजयत् पराभूतवान् ५८ जिह्वां जिह्वायाः प्रियं साधु तेऽत्कोचमित्यर्थः क्षुद्राणां शत्रुपक्षीयाणां निकृत्या भेदरूपेण
छलेन शल्यकः श्वापः सहिंस्रेभ्यो भक्ष्यं दत्वा विश्वास्य हत्वा आहारं लभते तद्वत् यद्वा शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान्

जिह्वां दत्वा वह्नीः सार्थमवध्य वितद्दत जिह्वांविदं लाण
स्फुरजिह्वां निजिह्वांशः ५८ ।।

९ बलवतः शत्रून् परान्निकृतिं सेवन्ते सदृशाहं मीमांसकन्यायेन दिनपरं ऊर्वितिभावः ९१ सत्वेन बलेन प्रमाणेन संघेन उत्साहेन शत्रुपत्नी
येः सहसंथानलक्षणेन सूत्रेण प्रमाणेनित्यमर्यादामेव वादिप्रमादिषु उत्साहस्तु घमे सूत्र इति विश्वः अप्रमादी महोत्साहीत्यपपाठः ९३ स
त्वादन्यस्य वितथ्यत्वे हेतुनेतितिय सक्ते उपकारकत्वेन प्रत्यासन्ने रुष्टमित्यर्थः ९४ अर्थत्यागोपीति दुर्योधनेराज्यार्पणेन श्रेयसे पित्रवरकंडूयते

भ्रातरः सर्वे जाताश्च सहसम्भूताश्च सर्वशः निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ९० एवं बलवतः
सर्वानमित्रान्बुद्ध्वा महीपते जहि शत्रून्महाबाहो परानिकृतिमाश्रितः ९१ न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा
धनुर्धरः भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ९२ सत्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि न
प्रमाणेन नोत्साहात्सत्वस्थो भव पाण्डव ९३ सत्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा न तु प्रसक्तं भवति
वृक्षच्छायेव हैमनी ९४ अर्थत्यागोपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भू
त्संशयः ९५ अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ९६
एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ९७ अमित्रं मित्रसम्पन्नं मि
त्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ९८ ॥

स्पर्शदोषात्सद्योऽङ्गखेदस्तन्निमित्तं गोकंडूय
नवद्व्यपरत्ननहितं एवमेतदपीति श्लोकद्वयार्थः ९५ विपणः प्रतिज्ञानकार्यः न निर्वाह्यः ९६ एवमेव बीजौपम्येन प्रतिज्ञानिर्वाहजमल्पधर्मं त्य
क्त्वा राज्यलाभजो दानयागादिर्महान्धर्म आदातव्य इत्यर्थः ९७ दुर्बलमल्पबुद्धिपदकस्य विरोवेतिनतत्करणाको टचरत्के उर्वलमित्यप

पक्षात्तुद्दे: सर्वत्र सावधानस्याभिन्नात्मा दुर्भेद्यानि श्रमनलाटशोदुर्योधनेवलमेवश्रेयश्चाह सान्त्वेनेति युद्धेनैव शत्रुजये कृते प्रजाः स्वाधीना भवंति न
तु यमेन निग्रहेण होत्राभिः सान्त्वेन ग्राह्यकानैः ९९ संहतैर्मिलितैः मधुहा मधुर्यैर्यातः ओहाड्.गातौ श्रृतस्य रूपं भ्रमरैर्मधुपटलस्थैः सविषवक्रैर्यु
गपद्दंष्ट्रेषु म्रियत इति प्रसिद्धं कालप्रतीक्षायां हि शत्रुर्बलवान्भूत्वास्मान्जेष्यतीति भावः १० यथेति अतिवसशोषणेन पातिवर्षेणेत

सान्त्वेन कृतयुद्धे राजन्न बलवानपि नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ९९ सर्वथा संहतैरेव
दुर्बलैर्बलवानपि शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव १० यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्ति
भिः अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सविता भव ११ यच्चापि तपो राजन्प्रमाणमिति निःश्रुतं विधिना पाल
नं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः १२ न तथा तपसा राजन्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः यथा सृष्टेन युद्धेन वि
जयेनेतरेण वा १३ अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भव
तो व्यथां १४ भवतश्च प्रशंसाभिर्निंदाभिरितरस्य च कथायुक्ताः परिषदः पृथक् राजन्समागताः
१५ इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणाः कुरवश्च ते समेताः कथयंतीह मुदिताः सत्यसंगराः १६ यन्न मो
हान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि अल्पं किंचिदकृतं तेन कामार्थकारणात् १७ ॥

थात्वं दुर्योधनादीन्वशमानीय पालयेत्यर्थः ११ एतत् भूमेः पालनं वक्ष्यमाणं तपः स्वधर्मः प्रमाणं प्रनादि एतच्चावितथमिति पाठांतरे प्रमा
णं वेदविहितमित्यर्थः १२ सृष्टेन विहितेन धर्मेणेत्यर्थः इतरेण मरणेन १३ अपेयात् अपगच्छेत् व्यवसितः निश्चितः १४ १५ १६ ॥

श्री
म.वं.
टी.
६६

ननुकथंतर्हिमयाराज्यार्थमन्ततं कर्तव्यमतआह यदेनइति एनःपापंअवाप्नुवन्प्राप्तिहेतोः १७ १८ १९ परस्यापिराज्यानर्हत्वादवरो
पणाउचितमित्याह स्पृष्टताविति स्पृष्टोस्मारमेयचर्मकोशे ब्रह्मवेदःक्षुषलेशूद्रे ८० स्वाध्यायमधिकुर्वते स्पृष्टताविति श्लोके लोकेव

यदेनःकुरुतेकिंचिद्राजाभूमिमवाप्नुवन् सर्वंतन्नुदतेपश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः १७ ब्राह्मणेभ्यो
ददद्ग्रामान्गाश्चराजन्सहस्रशः मुच्यतेसर्वपापेभ्यस्तमोभ्यइवचंद्रमाः १८ पौरजानपदाःसर्वेप्राय
शःकुरुनंदन सवृद्धबालसहिताःशंसंतित्वांयुधिष्ठिर १९ स्पृष्टतौलीवमासक्तंब्रह्मवाक्षुषलेयथा
सर्वंस्तेनेवलेनार्थाराज्यंदुर्योधनेतथा ८० इतिलोकेनिर्वचनंपुरश्चरतिभारत अपिचैताःस्त्रियो
बालाःस्वाध्यायमधिकुर्वते ८१ इमामवस्थांचगतेसहास्माभिररिंदम हत्वानष्टाःस्मसर्वेवैभवतोप
द्रवेसति ८२ सभवान्रथमास्थायसर्वोपकरणान्विते त्वरमाणोभिनिर्यातुविप्रेभ्योर्थविभाव
कः ८३ वाचयित्वाद्विजश्रेष्ठानद्यैवगजसाह्वयं अस्त्रविद्भिःपरिवृतोभ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ८४
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिववृत्रहा अमित्रांस्तेजसामृद्नन्नसुरानिववृत्रहा श्रियंचादत्स्वकौंतेययथा
तेराष्ट्रमहाबल ८५ नहिगांडीवमुक्तानांशराणांगार्ध्रवाससां स्पर्शमाशीविषाभानांमर्त्यःकश्चन
संसहेत ८६ नसवीरोनमातंगोनचसोश्वोस्तिभारत यःसहेतगदावेगंममक्रुद्धस्यसंयुगे ८७ ॥

दवनस्थादयोनित्यंपठंतीत्यर्थः ८१ भवतामहेतुनाउपद्रवेराज्यभ्रंशे ८२ अर्थविभावकःजयार्जितमर्थंप्रदाता तमतएवलोकिक्रियायांक्रियार्थायां

६६ स्पृश ७९ वाचयित्वाआशीर्वाचनं ८४ अर्थप्राप्तिहितवेदः ९५ गार्ध्रवाससां
गृध्रपक्षयुक्तंवाससहितम् ९७

सृञ्जयादिभिः सहायैः स्विदिति विस्मये न शिरस्त्रालने ८८ उपाहृत्य प्राप्तं लब्ध्वा ८९ भीमवाक्यं यत्र स्थितः ३३ स एव उ १ एवं मम ममैव वः पुमान् २ अन्वपद्यं अनुसृतवान् जिहीर्षन् हर्तुमिच्छन् शठः कूटपाशकर्तृत्वात् कितवो द्यूतकारः ३ प्रवपन् पातयन् अक्षत्पूगान् पाशसमू

सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ८८ शत्रुहस्तगतो राजन्कथंस्विन्नाहरेर्महीं इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ८९ इत्यारण्यके पर्वणि ३३ वैशम्पायन उ॰ स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे १ युधिष्ठिर उ॰ असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् २ अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत्सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ३ महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ४ अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्कामानुकूलानयुजो युजश्च शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यं ५ यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्धः न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ६ ॥

हान् वृजिनं दुःखदं व्यसनं ४ कामानुकूलान् इच्छानुकूलान् अयुजः विषमान् युजः समान् शक्यमिति यः पुरुषस्य धैर्यं हन्यात् मन्युर्यदि नाभविष्यत् तर्हि आत्मा मनः नियन्तुं शक्यमभविष्यदित्यध्याहृत्य योज्यं परस्यानुकूलान् अक्षान् दृष्ट्वा मन्युवशात् मम धृतेप

श्री॰
म॰ व॰
टी॰ ७१

७ ८ समावर्षाणि अध्यायपंचविंशे ९ अवमोत्स्यंते त्वास्यंति १० नो इति पातः वितस्तादिपंचनद्युपलक्षितो देशः ११ सर्वेषामपि भ्रातरः स राजा

महो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो ऽमपातयद्भ्रमसेने राज्यमिच्छन् दासं च नो गमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणे
द्रौपदी नः १ त्वं चापि तद्धेत्य यतेजयश्च पुत्रनष्टं तायागतां स्तास भांतः यत्मोब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्रः पक
स्महार्थं भवता नो मम ते ८ वने समाद्वादश राजपुत्र यथाकामे विदितमज्ञातशत्रो अध्यायपंचा
विदितश्च रेयाः सर्वैः सह भ्रातृभिश्च ग्रशूर्फः ९ त्वं चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरेत मवमोत्स्यते भारता
नां च राष्ट्रं अन्यांश्चरेयास्तावतोऽष्टा स्तथान्ते निश्चितप्तनश्यति जानीहि पार्थ १० चैरैश्च त्वं विदितः
कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह तवैव ता भारत पंचनद्यः ११
वयं चैतद्भारत सर्व एव त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् वसेम इत्याह पुरा स राजा मध्ये कुरूणां
स मयोक्तस्तथेति १२ तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं तस्मिन्नजिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे इत्थं तु देशानु
संचरामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः १३ सुयोधनश्चापि न शांतिमिच्छन् भूयः स मन्योर्व
शमन्वगच्छत् उद्योजनामास कुरूंश्च सर्वान् ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् १४ तं साधिमास्था
य सतां सकाशे को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः आर्यस्य मन्ये मरणाद्गरीयो यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशा

दुर्योधनः १३ नः अस्माकं जघन्यं नीचं कृच्छ्ररूपाः १४ शांतिं नेच्छन् उद्योजयामास उत्कर्षेण स्वेच्छया तेषु तेषु दुर्गदेशादिपालनकार्येषु

मे॰ (५)॥

छायेयोजितवान् ५

७१

पर्यम्रत्तः परामृष्टवानसि दिष्टयन्न दग्धुमिच्छन् १६ समयक्रियातः प्रागेव चेदिदमब्रवीः तर्हि किं दुष्कृतं अभविष्यत् न किमपीत्यर्थः अविदानः
ज्ञानन् प्राप्तेकाले कालतल्पादि विपदं अभिपद्य स्वीकृत्य प्रतिवेलं अतिशयेन १७ भूयोपि वक्ष्यपि हृदय उपतप्ये १८ यद्दत्तं यां प्रतिज्ञाहत्वा बीजवापः

तदैव चेद्धीरकर्मीकरिष्याय दा द्यूते परिक्लिष्टं पर्यम्रत्तः बाहू दिधक्षन् वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम
तदाभविष्यत् १६ प्रागेव चैवं समयक्रियायाः किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य प
श्चात् किं मामिदानीमतिवेलमात्थ १७ भूयोपि दुःखं मम भीमसेन हृदये विषस्येव रसं हि पीत्वा यद्याज्ञसे
नीं परिक्लिश्यमानां संदृश्य तत् क्षान्तमिति स्म भीम १८ न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयं त्वं पक्तिं फलानामिव बीजवापः १९ यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या वैरं सपुष्पं
सफलं विदित्वा महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जीवलोके २० श्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा इवेन्द्रमुपजीवन्ति चैनं २१ मम प्रतिज्ञां च
निबोध सत्यां वृणोमि धर्मममृताज्जीविताच्च राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति २२ रमा
राणके २३ भीमसेन उ॰ संधिं कृत्वैव कालेन ह्यन्तकेन पतत्रिणा अनन्तेनाप्रमेयेण स्रोतसा सर्वहारिणा १

कृषीवलः १९ पूर्वं निकृतो वंचितः वैरं वैरिसम्बन्धं सपुष्पं सफलं विदित्वा पुष्पतुल्यं ज्ञात्वा यद्वा यदि निकृतेन तत् क्रियात् तदा हि प्रसिद्धं महागुणं म
हान्तं गुणं हरति आहरति २०.२१ अमृतात् देवभावात् कलां षोडशो भागं २४ युधिष्ठिरः २४ संधिं पतत्रिणा कालावत् शीघ्रगामिना प्राणाहरेण वा सो

प्रत्यहंप्रत्यहेणज्ञातं कालवंधनः कालवश्यः फेनधर्मा निःसारः फलधर्मा पतनशीलः २ सूच्येवांजनचूर्णस्य यथाकज्जलदोदस्यात्तिस्मृत्तण
सस्तूलस्ययथासूच्यापिकिंचिदपचीयते एवंनिमेषादपियस्यायुरपचीयते सः किमितिप्रवर्धयिंशतिपालयेत्तत्कथमपीत्यर्थाहुययोजं
चूर्णलोदेनारभेदइतिविश्वः सूत्त्येवेतिपाठेपिसएवार्थः सूयतेप्रविशतीतिसूत्त्यः स्थूलसूचीस्ववाइतिप्रसिद्धः अल्पः सूत्त्यः सूचीतयेतियो

प्रत्यहंमत्यमेकालेमर्त्यः सत्कालबंधनः फेनधर्मामहाराजफलधर्मातथैवच १ निमेषादपिकौंते
ययस्यायुरपचीयते सूच्येवांजनचूर्णस्यकिमितिप्रतिपालयेत् ३ योनृतममिताषुः स्यात्प्रथवा
पिप्रमाणवित् सकालेवप्रतीहेतसर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ४ प्रतीक्ष्यमाणः कालोनः समाराजंस्त्रयो
दश आयुषोपचयंकृत्वामरणायोपनेष्यति ५ शरीरिणांहिमरणंशरीरेनित्यमाश्रितं प्रागेवमर
णात्तस्मात्राज्यायेवप्रयतामहे ६ योनयातिप्रसंख्यानमस्पष्टोभूमिवर्धनः अपातयित्वावेराणिसाव
सीदतिगौरिव ७ योनयातयतेवैरमल्पसत्वोद्यमः पुमान् अफलंजन्मतस्याहंमन्येदुर्जातयायिनः ८
हैरण्योभवतोवाहुः श्रुतिर्भवतिपार्थिवी हत्वाद्विषंतंसंग्रामेभुक्त्वावाकजितंवसु ९ हत्वावैपुरुषोराज
ननिकर्तारमरिंदम अक्लायनरकंगच्छेत्स्वर्गेणास्यससंमितः १०॥

गात् एणस्येतिपपाठः ३ प्रमाणवित्आयुः
प्रमाणज्ञः ४ ९ यातिप्राप्नोतिप्रसंख्यानंप्रकृष्टांसाधुकीर्तिं यतः अस्पष्टः गौर्याघभावादितैरविदितः भूमिवर्धनः भूमिहिंसकः भूमेर्भारभूतइत्यर्थः
अपातयित्वाअनिस्तीर्यगौर्वलीवर्दइव सोप्यशक्तश्चेत्गोपुसंख्यानस्पष्टतांवाप्यप्राप्नवन्भूमेर्भारभूतोभवति ७ दुर्जातयायिनः दुर्जन्मभाजः ८ है

११ आशये स्वस्थाने १२ अभिमनुते हिनस्ति यदि वाऽस्मभिमं स्येकती योन्नं कविष्ये इति हृदरारण्यकादाविधिपूर्वस्य मन्यते र्हिंसार्थत्वदृष्टेः ऊष्माणं प्रथमजं
सत्वबीजभूतमिति श्रुतिपदस्यार्थः आत्मजं वित्तजं ऊष्माणं तापं १३ १४ प्रतिविध्यतः प्रतिविध्यस्य माता द्रौपदी १५ १७ घृणाविष्टः कथं सत्य

अमर्षजो हि संतापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः येनाहमभिसंतप्तो नक्तानि न दिवा शये ११ अयं च पार्थो बीभत्सु
वरिष्ठो ज्याविकर्षणे आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये १२ यो यमेकोऽभिमनुते सर्वान्लोकान्धनुर्भृ
तः सोयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति १३ नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः तवैव प्रिय
मिच्छंत आसते जडमूकवत् १४ सर्वे ते प्रियमिच्छंति बांधवाः सह सृंजयैः अहमेकस्तु संतप्तो माता च प्र
तिविध्यतः १५ प्रियमेव त्वं सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनंदिनः १६ नातः
पापीयसीं कांचिदापद्राजन्भविष्यति यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते १७ शीलदोषात्त्वद्घृ
णाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति १८ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मंद
कस्याविपश्चितः अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी १९ घृणी ब्राह्मणरूपोसि कथं क्षत्रेष्वजायथाः
अस्यां हि योनौ जायंते प्रायशः क्रूरबुद्धयः २० अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् क्रूरान्निकृतिसंप
न्नान्विहितानशमात्मकान् २१

त्यजेयमिति लज्जयाऽऽविष्टः आनृशंस्यात् दयालुत्वात् १८ मंदकस्य ऊतमंदस्य अनुवाकः
गुरूक्तिमनुवचनं तेन हता अर्थज्ञानशून्यस्य वेदाक्षरमात्राभ्यासिनः १९ घृणी दयालुः जायथाः जातोसि २० २१ ॥

आस्सेत तूष्णींभूतो सिपीठसर्पवत् अजगरवत् २२ अज्ञातवासस्य डुष्करत्वमाह त्वएणनामिति २३ संवर्त्तं संवरीतं छादितं २४ अनूपे वञ्जले

यांते राष्ट्रान्महाराजत्वमसे किंडरात्मनः कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् २२ बुद्ध्यावीर्येण संयु
क्तः श्रुतेनाभिजनेन च त्वयाणां गुप्तिनैकेन हिमवंतेन च पर्वतं २३ छन्नमिच्छसि कौंतेय योस्मान् संवर्त्तेमि
च्छसि अज्ञातचर्यागूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च २४ दिवीव पार्थसूर्येण न शक्या चरितुं त्वया बृहच्छाल
इवानूपे शाखावान् पुष्पपलाशवान् २५ हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति इमौ च सिंहसंकाशौ
भ्रातरौ सहितौ शिशू २६ नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरि
यं २७ विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति मां चापि राजन्जानंति त्वाकुमारमिमाः प्रजाः २८ ना
ज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनं तथैव बहवोस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः २९ राजानो राजपुत्रा
श्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः नहि तेप्युपशाम्यंति निकृता वा निराकृताः ३० अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं त
त्प्रियैषिभिः तेप्यस्मासु प्रयुंजीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूंश्चरान् आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा ततः स्यात्सुमहद्भयं ३१
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ३२ अस्ति मासः
प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः इतिकानिवसोमस्य तथेदं क्रियतामिति ३३ ॥

देशे २५ २६ २७ २८ २९ ३० नि
कर्तव्यं नीचं स्तवनादिकर्म कर्तव्यं ३१ ३२ यो मासः स संवत्सर इति श्रुतेर्मासः प्रतिनिधिः संवत्सरस्यास्ति सोमाभावे पूतिकान भिषुणुयादिति श्रुते

अनर्हेभ्यः स्वर्णं चासमुपाहृत्यान्नदानानि आतत इति धर्मशास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं वा कर्तव्यमित्याश्यवेति सौहित्यं अन्नभोजनं तस्य दानात् एतस्मात् मिथ्या
वादकृतात् एतस्मात् पापात् २४ पंचविंशः २५ भीमसेन १ आयत्यामनुत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले यः तान् पश्यति २ जानमानः जानन्

अप्यवानर्हे राजन्स्वाध्यायैः साधुवाह्निभिः सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते २४ तस्मात्कुरुष्व
ये राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया तृप्तियस्माद्धि सर्वेषां नान्यो धर्मोस्ति संग्रहात् २५ इत्यारण्यके २५
वैशंपायनः भीमसेनवचः श्रुत्वा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः निःश्वस्य परुषं व्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः १ श्रु
तामे राजधर्माश्च वर्णानां च विनिश्चयाः आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति २ धर्मस्य जान
मानोहं गतिमग्र्यां सुदुर्विदां कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनं ३ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वि
निश्चित्येति कृत्यतां भीमसेनमिदं वाक्यमपदांतरमब्रवीत् ४ युधिष्ठिरः एवमेतन्महाबाहो य
थावदसि भारत इदमन्यत्समादत्स्व वाक्यमेवाक्यकोविदः ५ महापापानि कर्माणि यानि केवल
साहसात् आरभ्यंते भीमसेन व्यथंते तानि भारत ६ ॥

अत्विकरणत्वमार्ष ३ इतिकृत्यतां इति कर्तव्यतां अपदांतरं अविलंबितं ४ समादत्स्व अंगीकुरु ५ अर्थंते व्यथयंति ६ ॥

सुमंत्रिते शोभनमंत्रे क्रियमाणे सति सुविक्रांते उत्कर्षेणोपस्थिते सुकृते पुण्यकर्मणि सुविचारिते निश्चिते सति चकारो यथार्थे ७ बलं शारीरं साम

सुमंत्रिते सुविक्रांते सुकृते सुविचारिते सिध्यंत्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणं ७ यन्न केवलचाप
ल्याद्बलदर्पोत्थितः स्वयं आरब्धमिदं कार्यं ममसेष्टं शृणु तन्मे ८ भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च
वीर्यवान् भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ९ धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः स
र्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः १० राजानः पार्थिवाश्चैव ये स्माभिरुपतापिताः संश्रिताः कौरवे
पक्षे जातस्नेहाश्च ते प्रति ११ दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयति
ष्यंति संगरे १२ सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः दु
र्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः प्राणांस्त्यक्ष्यंति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः १४ समा यद्यपि
भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः १५ अवश्यं राजपिंडस्तैर्निर्वे
ष्य इति मे मतिः तस्मात्त्यक्ष्यंति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् १६ सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरा
यणाः अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः १७ ॥

र्थ्यं दर्पो गर्वः ताभ्यां उत्थितः प्रवृत्तः ८ ९ १० सैन्यस्य सैन्यसंबंधिनः सर्वे मात्राभिः परिच्छेदैः १३ १५ राजपिंडः राजदत्तो ग्रासः निर्वेष्यः आनृण्यार्थं शोधनीयः

१९ लाघवं शीघ्रतां २० २१ स्नायविष्याति राज्यं २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ॥

अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्रकर्णोमहाबलः सर्वास्त्रविदनाधृष्योह्यभेद्यकवचावृतः १८ अनिर्जित्यरणे
सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् अशक्योह्यसहायेनहंतुंदुर्योधनस्त्वया १९ ननिद्रामधिगच्छामिचिंतया
नोवृकोदर अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्यलाघवं २० वैशंपायनः एतद्वचनमाज्ञायभीमसेनोत्य
मर्षणः बभूवविमनास्त्रस्तोनचैवोवाचकिंचन २१ तयोःसंवदतोरेवंतदापांडवयोर्द्वयोः आजगा
ममहायोगीव्यासःसत्यवतीसुतः २२ सोभिगम्ययथान्यायंपांडवैःप्रतिपूजितः युधिष्ठिरमिदंवा
क्यमुवाचवदतांवरः २३ व्यासः युधिष्ठिरमहाबाहोवेद्मितेहृदयस्थितं मनीषयाततःक्षिप्रमागतो
स्मिनरर्षभ २४ भीष्माद्द्रोणात्कृपात्कर्णाद्द्रोणपुत्राच्चभारत दुर्योधनान्नृपसुतात्तथादुःशासना
दपि २५ यत्तेभयममित्रघ्नहृदिसंपरिवर्तते तत्तेहंनाशयिष्यामिविधिदृष्टेनकर्मणा २६ तच्छ्रुत्वा
धृतिमास्थायकर्मणाप्रतिपादय प्रतिपाद्यतुराजेंद्रततःक्षिप्रंज्वरंजहि २७ ततःएकांतमुन्नीयपारा
शर्योयुधिष्ठिरं अब्रवीदुपपन्नार्थमिदंवाक्यविशारदः २८ श्रेयसस्तेपरःकालःप्राप्तोभरतसत्तम
येनाभिभविताशत्रून्रणेपार्थोधनुर्धरः २९ गृहाणेमांमयाप्रोक्तांसिद्धिंमूर्तिमतीमिव विद्यांप्रति

इति श्रीमहाभारते वनपर्वणि ३६ ॥

३१ ३२ ३९ उपयोगोव्ययः वीरुधः अजातवाक्यः ओषध्यः फलपाकांताः ३७ ३८ अनुज्ञायएष्टा ३९ ४० ४१ ४२ ४३४४ ४९ षट्त्रिंशः ३९ ॥

याम्‌वाप्यमहाबाहुरर्जुनःसाधयिष्यति अस्त्रहेतोर्महेंद्रंचरुद्रंचैवाभिगच्छतु ३१ वरुणंचकुबेरंचध
र्मराजंचपांडव शक्तोह्येषसुरान्द्रष्टुंतपसाविक्रमेणच ३२ ऋषिरेषमहातेजानारायणसहायवान् पु
राणःशाश्वतोदेवस्त्वजेयोजिष्णुरच्युतः ३३ अस्त्राणींद्राच्चरुद्राच्चलोकपालेभ्यएवच ३४ समादायम
हाबाहुर्महत्कर्मकरिष्यति ३४ वनादस्माच्चकौंतेयवनमन्यद्विचिंत्यतां निवासार्थाययद्युक्तंभवेद्वःपृ
थिवीपते ३५ एकत्रचिरवासोहिनप्रीतिजननोभवेत् तापसानांचसर्वेषांभवेदुद्वेगकारकः मृगा
णामुपयोगश्चवीरुधोषधिसंक्षयः बिभर्षिचबहून्विप्रान्वेदवेदांगपारगान् ३७ वैशंपायनः एवमु
क्त्वाप्रपन्नायशुचयेभगवान्प्रभुः प्रोवाचलोकतत्वज्ञोयोगीविद्यामनुत्तमां ३८ धर्मराजायधीमान्सव्या
सःसत्यवतीसुतः अनुज्ञायचकौंतेयंतत्रैवांतरधीयत ३९ युधिष्ठिरस्तुधर्मात्मातद्ब्रह्ममनसायतः धा
रयामाससमेधावीकालेकालेसदाभ्यसन् ४० सव्यासवाक्यमुदितोवनाद्द्वैतवनात्ततः ययौसरस्वतीकू
लेकाम्यकंनामकाननं ४१ तमन्वयुर्महाराजशिक्षाक्षरविशारदाः ब्राह्मणास्तपसायुक्तादेवेंद्रमृष
योयथा ४२ ततःकाम्यकमासाद्यपुनस्तेभरतर्षभ न्यविशंतमहात्मानःसामात्याःसपरिच्छदाः ४३ त
त्रतेन्यवसन्राजन्कंचित्कालंमनस्विनः धनुर्वेदपरावीराःशृण्वंतोवेदमुत्तमं ४४ चरंतोमृगयांनित्यंशु

कस्यचित्कस्मिंश्चित् १२ वनवासं द्रौपदीवियोगं गृहिणीगृहमुच्यत इति स्मृतेः २ चतुष्पादः आदानसंधानविसर्गसंहाराख्यास्तान्पादाय
स ४ दैवं इन्द्रवरुणादिभ्यः प्राप्तं ब्राह्मं ब्रह्मास्त्रं मानुषं धनुर्बाणादि यत्नः ग्रहणधारणप्रयोगरूपः चिकित्सा परप्रयुक्तानामेषां प्रतीकारः एवं तेस

वैशंपायन॰ कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् १ विविक्ते
विदितप्रज्ञमर्जुनं पुरुषर्षभम् सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् २ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवास
मरिंदमः धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ३ युधिष्ठिर॰ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत धनु
र्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ४ दैवं ब्राह्मं मानुषं च सयत्नं सचिकित्सितं सर्वास्त्राणां प्रयोगं तमभि
जानन्ति कृत्स्नशः ५ ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा प्रीतिरनुत्तमा आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ७ शक्तिं न हापयिष्यन्ति
ते काले प्रतिपूजिताः अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगाः ८ सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाक
रा भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ९ अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम कृष्णद्वैपाय
नात्तात गृहीतोपनिषन्मया १० तया प्रयुक्तया सम्यक् जगत्सर्वं प्रकाशते तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुस

र्वास्त्राणां प्रयोगं ग्रभितस्माकल्येन जानन्ति गुरुवत् गुरुष्विव ६ शान्तिं दोषपरिहारं कर्तुं व्यवहरन्ति यतन्ते ७ शक्तिं साम माहितः ११
र्थ्यं न हापयिष्यन्ति ग्रपितु दीपयिष्यन्ति ८ ९ उपनिषत् रहस्यविद्या १० ११ ॥

प्रतिपालय प्राप्नुहि १२ मार्गं नददत् १३ बलं सर्वास्त्ररूपं १४ ततः शक्रात् १५ दीक्षितः स्वीकृतव्रतः अध्यापयत विद्यायां योजितवान् १६

देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ १२ धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः साधुव्रते स्थितः नकस्यचिद्ददन्मार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशं १३ इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय वृत्राद्भीतैर्बलं देवैस्तदा शक्रे समर्पितं १४ तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे शक्रमेव प्रपद्यस्व स ते ऽस्त्राणि प्रदास्यति १५ दीक्षितो ऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरं एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः १६ दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसं अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः १७ निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरंदरं धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी १८ कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः १९ प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च २० तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनं अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः २२ संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवो ऽस्तु विजयस्तव तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्कन्धोरुमर्जुनं मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय २४ तत्ते ऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि नास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् २५

अनुजज्ञे गमनाय अनुज्ञातवान् १७ १८ १९ २० २१ इति कृत्वा आशिषः अब्रुवन् २२ २३ यन्मंगलं तेन च २४ २५ ॥

२९ गोविंतिवक्रुपुरुषभोग्येत्युपहासः २७ अभाषतशत्रुःयन्नस्मात्दुःखात्इदंतद्वियोगजं २८ ३३ नवत्वांज्येष्ठापचायीज्येष्ठपूजनशीलःज्येष्ठोप

ब्राह्मणेभ्यानमोनित्यंयेषांभैक्षेणजीविका इदंमेपरमंदुःखंयःसपापःसुयोधनः २९ दृष्ट्वामांगौरितिप्राहस्म
हसन्राजसंसदि नमेदुःखाद्इदंदुःखंगरीयइतिमेमतिः २७ यन्नत्वांविषदोमध्येवक्रुयुक्तमभाषत त्वंतेतथा
नरःसर्वैःत्वत्कथाभिःप्रजागरे रेस्यतेवीरकर्माणिकथयंतःपुनःपुनः नैवनःपार्थयोगेभूतनयनेनोतजीविते
२९ नत्विवुद्धिर्भविर्जीवातयोदीर्घप्रवासिनि त्वयिनःपार्थसर्वेषांसुखदुःखेसमाहिते ३० जीवितेमरणेचैव
राज्यैश्वर्यमेवच आपृष्टोमेसिकौंतेयस्वस्तिप्राप्नुहिभारत ३१ बलवद्भिर्विरुद्धेनकार्यमेतत्त्वयानघ प्रया
त्वविघ्नेनैवाशुविजयायमहाबल ३२ नमोधात्रेविधात्रेचस्वस्तिगच्छत्वनामयं ह्रीःश्रीःकीर्तिर्धृतिःपु
ष्टिरुमालक्ष्मीःसरस्वती ३३ इमावैतवपांथस्यपालयंतुधनंजय ज्येष्ठापचायीज्येष्ठस्यभ्रातुर्वचनका
रकः प्रपद्येहंवसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ३४ विश्वेदेवांस्तथासाध्यान्शांत्यर्थंभरतर्षभ स्वस्ति
तेस्त्वांतरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यश्चभारत ३५ दिव्येभ्यश्चैवभूतेभ्योयेचान्येपरिपंथिनः एवमुक्त्वाशिषःकृष्णाविर
रामयशस्विनी ३६ ततःप्रदक्षिणंकृत्वाभ्रातॄंधौम्यंचपांडवः प्रातिष्ठतमहाबाहुःप्रगृह्यरुचिरंधनुः ३७ तस्य
मार्गदपाक्रामन्सर्वभूतानिगच्छतः युक्तस्यैंद्रेणयोगेनपराक्रांतस्यशुष्मिणः ३८ ॥

चायीतिपाठेज्येष्ठहितकरणशीलः ३४ ३७ शुष्मिणःबलिनःशुष्ममितिबलनामेतियास्कः ३८ ॥ ॥ ॥

३९ ४५ विनीतोजितक्रोधहर्षोयेः ४९ कामान्काम्यन्तइतिव्युत्पत्याइष्टात् लोकान्भोगान् ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ॥

सोगच्छन्पर्वतांस्तांस्तु तपोधननिषेवितान् दिव्यंहैमवतंपुण्यंदेवजुष्टंपरंतपः ३९ आगच्छत्पर्वतश्रेष्ठ
मेकाह्नेवमहामनाः मनोजवगतिर्भूत्वायोगयुक्तोयथानिलः ४० हिमवन्तमतिक्रम्यगंधमादनमेवच
अत्यक्रामत्सदुर्गाणिदिवारात्रमतंद्रितः ४१ इंद्रकीलंसमासाद्यततोतिष्ठद्धनंजयः अंतरिक्षेवशुश्रावति
ष्ठेतिसवचस्तदा ४२ तच्छ्रुत्वासर्वतोदृष्टिंचारयामासपांडवः अथापश्यत्सव्यसाचीवृक्षमूलेतपस्विनं ४३
ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंपिंगलंजटिलंकृशं सोब्रवीदर्जुनंतत्रस्थितंदृष्ट्वामहातपाः ४४ नेहशस्त्रेण
कर्तव्यंशांतानामेषआलयः विनीतक्रोधहर्षाणांब्राह्मणानांतपस्विनां ४६ नेहास्तिधनुषाकार्यं
नसंग्रामेणकर्हिचित् निक्षिपैतद्धनुस्तातप्राप्तोसिपरमांगतिं ४७ ओजसातेजसावीरयथानान्यःपुमा
न्क्वचित् तथाहसन्निवाभीक्ष्णंब्राह्मणोर्जुनमब्रवीत् ४८ नचैनंचालयामासधैर्यात्सुधृतनिश्चयं तमु
वाचततःप्रीतःसद्विजःप्रहसन्निव ४९ वरंवृणीष्वभद्रंतेशक्रोहमरिसूदन एवमुक्तःसहस्राक्षंप्रत्युवा
चधनंजयः प्रांजलिःप्रणतोभूत्वाशूरःकुरुकुलोद्वहः ५० ईप्सितोह्येषवैकामोवरंचैनंप्रयच्छमे त्वत्तो
द्यभगवन्नस्त्रंकृत्स्नमिच्छामिवेदितुं ५१ प्रत्युवाचमहेंद्रस्तंप्रीतात्माप्रहसन्निव इहप्राप्तस्यकिंकार्यमस्त्रै
स्तवधनंजय ५२ कामान्वृणीष्वलोकांस्त्वंप्राप्तोसिपरमांगतिं एवमुक्तःप्रत्युवाचसहस्राक्षंधनंजयः ५३

नलोभान्नपुनःकामादितिनशाठ्याद्वाशाठ्यार्थौलोभाद्वाकामाद्वेत्यर्थः ५४ अप्रतियात्यअनिस्तीर्य ५५ एतेनज्येष्ठभ्रात्रादिसेवनंपैंद्रपदस्यासा

नलोभान्नपुनःकामान्नदेवत्वंपुनःपुनः नचसर्वामरैश्वर्यंकामयेत्रिदशाधिप ५४ भ्रातृंस्तान्विपिनेत्य
क्त्वावैरमप्रतियात्यच अकीर्तिःसर्वलोकेषुगच्छेयंशाश्वतीःसमाः ५५ एवमुक्तःप्रत्युवाचवृत्रहापांडुनंद
नं सांत्वयन्श्लक्ष्णयावाचासर्वलोकनमस्कृतः ५६ यदाद्रक्ष्यसिभूतेशंत्र्यक्षंशूलधरंशिवं तदादाता
स्मितेतातदिव्यान्यस्त्राणिसर्वशः ५७ क्रियतांदर्शनेयत्नोदेवस्यपरमेष्ठिनः दर्शनात्तस्यकौंतेयसंसि
द्धःस्वर्गमेष्यसि ५८ इत्युक्त्वाफाल्गुनंशक्रोजगामादर्शनंपुनः अर्जुनोप्यथतत्रैवतस्थौयोगसमन्वितः
इत्यारण्यके ३७ जनमेजयउ० भगवन्श्रोतुमिच्छामिपार्थस्याक्लिष्टकर्मणः विस्तरेणकथामेतां
यथास्त्राण्युपलब्धवान् १ कथंचपुरुषव्याघ्रोदीर्घबाहुर्धनंजयः वनंप्रविष्टस्तेजस्वीनिर्मनुष्य
मभीतवत् २ किंचतेनकृतंतत्रवसताब्रह्मवित्तम कथंचभगवान्स्थाणुर्देवराजश्चतोषितः ३ ए
तदिच्छाम्यहंश्रोतुंत्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम त्वंहिसर्वंभविष्यंचमानुषंचैववेत्थह ४ अत्यद्भुततमंब्रह्म
न्रोमहर्षणमर्जुनः भवेनसहसंग्राममचकाराप्रतिमःकिल पुराप्रहरतांश्रेष्ठःसंग्रामेष्वपराजितः यच्छ्रु
त्वानरसिंहानांदैन्यहर्षातिविस्मयात् ८ शूराणामपिपार्थानांहृदयानिचकंपिरे यद्यच्चकृतवानन्यत्पा

वपिनेोपेत्यणीयमित्युक्तं ५८ ५९ सप्तत्रिंशः ३७ भगवन् १ ५ दैन्यहर्षातिविस्मयाद्दैन्यंनाशभयात्हर्षोमहादेवप्रतिभटत्वात् विस्मयःतत्प्रसा

श्री॰
म॰व॰
टी॰
७७

८ ९ १० ॥ कनकत्सरुं स्वर्णमुष्टिं १२ ऐन्द्रिः अर्जुनः १३ कंटकितं कंटकाक्रांतं १४ १५ १६ वल्गुमधुरं १९ २० ॥

नह्यस्यनिदितंजिष्णोःसुसूक्ष्ममपिलक्षये चरितंतस्यशूरस्यतन्मेसर्वंप्रकीर्तय ८ वैशंपायनउ॰
कथयिष्यामितेतातकथामेतांमहात्मनः दिव्यांपौरवशार्दूलमहतीमद्भुतोपमां ९ गात्रसंस्पर्श
संबद्धांत्र्यंबकेणमहात्मना पार्थस्यदेवदेवेनशृणुसम्यक्समागमं युधिष्ठिरनियोगात्सजगामा
मितविक्रमः शक्रंसुरेश्वरंद्रष्टुंदेवदेवंचशंकरं ११ दिव्यंतद्धनुरादायखड्गंचकनकत्सरुं महाबलो
महाबाहुरर्जुनःकार्यसिद्धये १२ दिशंह्युदीचींकौरव्योहिमवच्छिखरंप्रति ऐन्द्रिःस्थिरमनाराजन्स
र्वलोकमहारथः १३ त्वरयापरयायुक्तस्तपसेधृतनिश्चयः वनंकंटकितंघोरमेकएवान्वपद्यत
नानापुष्पफलोपेतंनानापक्षिनिषेवितं नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचारणसेवितं १५ ततःप्रयाते
कौंतेयेवनंमानुषवर्जितं शंखानांपटहानांचशब्दःसमभवद्दिवि १६ पुष्पवर्षंचसुमहन्निपपातमहीत
ले मेघजालंचविततंछादयामाससर्वतः १७ सतीत्वावनदुर्गाणिसंनिकर्षेमहागिरेः शुशुभेहिमव
त्पृष्ठेवसमानोर्जुनस्तदा १८ तत्रापश्यद्द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गुनादितान् नदीश्चविपुलाव
र्तावैडूर्यविमलप्रभाः १९ हंसकारंडवोद्गीताःसारसाभिरुतास्तथा पुंस्कोकिलरुताश्चैवक्रौंचबर्हि
णनादिताः मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोर्जुनः २० ॥

२१ २२ दर्भचीरं त्वग्मयं वासः निवस्य परिधाय समुपयुक्तवान् २३ द्विगुणेन षड्रात्रेण अत्ययात् अतिवाहितवान् २४ २५ निरालंबः

पूर्णपर्णशीतामलजलाः पश्यप्रीतमना अभवत् २१ रमणीयेवनोद्देशे रममाणोर्जुनस्तदा तपस्युग्रे वर्तमानः

उग्रतेजा महामनाः २२ दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः शीर्णं च पतितं भूमौ पर्णं समुपयुक्तवान् २३ पू

र्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः द्विगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् २४ तृतीयमपि मासं स

पक्षेणाहारमाचरन् चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः २५ वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनंदनः ऊ

र्ध्वबाहुर्निरालंबः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः २६ सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः विद्युदंभोरुहनिभा ज

टास्तस्य महात्मनः २७ ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनं निवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितं २८

तं प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत् एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः २९ उग्रे तपसि दुष्पारे

स्थितो धूमापयन्दिशः तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितं ३० संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यतां

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां ३१ उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह महादेव उ० न वो वि

षादः कर्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्वशः ३२ शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः अहमस्य विजानामि संक

ल्पं मनसि स्थितं ३३ नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ३४

वैशंपायन उ० तच्छ्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा स्वान्पुनरालयान् ३५

निराश्रयः २६ २९ धूमापयन् धूमवती दिवती कुर्वन् ३०-३१ संकल्पं मनोरथं ३३ ३५ अध्यायः ३८ ॥ इत्यारण्यके किरातार्जुनीये ३८

श्री·
म·व·
टी·
७८

गतेषु १२३ भूतैः प्रमथाद्यैः स्वपार्षदैः ४ अर्जुनेनेहं तं तर्कयन्तं इच्छन्तं क्रोधेन दीप्यमानमिव ९ नेता नेष्यामि १० ॥ इंद्रकीलः माहेंद्रमणि

वैशंपायन· गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः १ कैरा
तं वेषमास्थाय कांचनद्रुमसन्निभं विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेरुरिवापरः श्रीमद्धनुरुपादाय श
रांश्चाशीविषोपमान् निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव २ देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवे
षया नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ४ किरातवेषप्रच्छन्नः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः अशोभत
तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ५ क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चा
प्युपारमत् ६ स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनं ७
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनं हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फाल्गुनः ८ गांडीवं धनुरादाय
शरांश्चाशीविषोपमान् सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ९ यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागस
मिहागतं तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेता यमसादनं १० दृष्ट्वा तं प्रहरिष्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनं किरा
तरूपी सहसा वारयामास शंकरः ११ मयैष प्रार्थितः पूर्वमिंद्रकीलसमप्रभः अनादृत्य च तद्वाक्यं प्र
जहाराथ फाल्गुनः १२ किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्नि
शिखोपमं १३ तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा १४

मयः पर्वतः सममेककाले शैलसंहनने शैलवद्दृढे १४ ॥

अशनिर्मेघजे वज्रं वज्रं रौद्रमहस्त्रं सन्निपातो योगः १५ सदानवः राक्षसमिव १६ १७ अभिपन्नः परिगृहीतः कामात् यदृच्छातः परिभवात् ममा

यथाशनेर्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्वते तथा तयोः सन्निपातः शरयोरभवत्तदा १५ स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्ता
स्यैः पन्नगैरिव ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणं १६ स ददर्श ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभं किरातवे
षसंछन्नं स्त्रीसहायममित्रहा १७ तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगण
संवृतः १८ न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ किमर्थं च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः १९ मयाभिप
न्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे २० न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वया
ऽद्य कृतो मयि तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रयं २१ इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव उवाच
श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनं २२ न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमेतिकात् इयं भूमिः सदास्माक
मुचिता वसतो वने २३ त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः वयं तु बहुसत्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन
भवांस्तु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति २४ अर्जुन उ० गाण्डीव
माश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसंनिभान् निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः २५ एष चापि मया जन्तुर्मृग
रूपं समाश्रितः राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः २६ किरात उ० मयैष धन्वनिर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमे
व हि बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनं २७ ममैष लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः ममैव च प्रहारेण जीविता

मिमवाय २० २१ मत्कृते मत्तो मित्र्गे वनमतिकात् वनस्य समीपे २३ प्ररोचितः स्वीकृतः २४ २५ पावकिः स्वामिकार्तिकेयः २६ २७ २८ २९ ॥

श्री
म व
टी
७५

दोषान्मृगयाधर्मातिक्रमदूषणान् ३० स्थिरःसन्नभवत्त्वमाशुहि ३१ ३२ नाराचान्शरजातिभेदान् ३४ ३८ अहोयमितिसंधिरार्षः ३९ ४० सहितंसोढुंक्षमेनेवि
ना ४१४४

दोषान्न्याय्यान्नार्हसे मां मैवं वक्तुं स्वबलदर्पितः अवलिप्तोसिमंदात्मन्नमेजीवन्विमोक्ष्यसे ३० स्थिरोभवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव घटस्वपरयाशक्त्यामुञ्चत्वमपिसायकान् ३१ ततस्तद्वचनंश्रुत्वाकिरातस्यार्जुनस्तदा रोषमाहारयामासताडयामासचेषुभिः ३२ ततोहृष्टेनमनसाप्रतिजग्राहसायकान् भूयोभूयइतिप्राहमंदमंदेत्युवाचह ३३ प्रहरस्वशरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः इत्युक्तोबाणवर्षंसमुमोचसहसार्जुनः ३४ ततस्तौतत्रसंरब्धौराजमानौमुहुर्मुहुः शरैराशीविषाकारैस्ततक्षातेपरस्परं ३५ ततोर्जुनःशरवर्षंकिरातेसमवासृजत् तत्प्रसन्नेनमनसाप्रतिजग्राहशंकरः ३६ मुहूर्तंशरवर्षंतत्प्रतिगृह्यपिनाकधृक् अक्षतेनशरीरेणतस्थौगिरिरिवाचलः ३७ सदृष्ट्वाबाणवर्षंतन्मोघीभूतंधनंजयः परमंविस्मयंचक्रेसाधुसाध्वितिचाब्रवीत् ३८ अहोयंसुकुमाराङ्गोहिमवच्छिखराश्रयः गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ३९ कोयंदेवोभवेत्साक्षाद्रुद्रोयक्षःसुरोसुरः विद्यतेहिगिरिश्रेष्ठेत्रिदशानांसमागमः ४० नहिमद्बाणजालानामुत्सृष्टानांसहस्रशः शक्तोन्यःसहितुंवेगमृतेदेवंपिनाकिनं ४१ देवोवायदिवायक्षोरुद्रादन्योव्यवस्थितः अहमेनंशरैस्तीक्ष्णैर्नयामियमसादनं ४२ ततोहृष्टमनाजिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः व्यसृजच्छतधाराजन्मयूखानिवभास्करः ४३ तान्प्रसन्नेनमनसाभगवान्लोकभावनः

७५

४५ ४६ संप्रयुद्धः सम्यक् प्रयुद्धं प्रहृतं प्रहारो यस्यासः ५० ५१ असक्तं अकुंठितं ५२ पफाल विशीर्णः ५३ ५४ धूमं क्रोधावेशेन उत्पादयन् ५५ पीड्य निपीड्य

तोणे न क्षीणबाणोथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा भीषेनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयं ४५ चिंतयामास जिष्णु
स्तु भगवंतं हुताशनं पुरस्ताद्दत्तयोर्दत्तौ तूणौ येनास्य खांडवे ४६ किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं ग
ताः अयं च पुरुषः कोपि बाणान् ग्रसति सर्वशः ४७ हत्वा चैनं धनुःकोट्या शूलाग्रेणेव कुंजरं नयामि दंड
धारस्य यमस्य सदनं प्रति ४८ प्रगृह्याथ धनुःकोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्म
हाद्युतिः ४९ संप्रयुद्धो धनुःकोट्या कौंतेयः परवीरहा तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ५० ततोर्जुनो ग्रस्त
धनुः खड्गपाणिरतिष्ठत युद्धस्यांतमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तं ५१ तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्व
पि मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनंदनः तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ततो वृक्षैः शिलाभिश्च
योधयामास फाल्गुनः ५२ तदा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो म
हाबलः ५४ मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैर्धूममुत्पादयन्मुखे प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ५५ ततः श
क्राशनिसमैः मुष्टिभिर्भृशदारुणैः किरातरूपी भगवानर्दयामास पांडवं ५६ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः
समपद्यत पांडवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ५७ समुहूर्तं तयोर्युद्धमभवल्लोमहर्षणं भुजप्रहारसं
युक्तं वृत्रवासवयोरिव ५८ जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली पांडवं च विचेष्टंतं किरातोप्यहनद्बली
तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा समजायत गात्रेषु पावकोंगारधूमवान् ततएनं महादेवः पीड्य गा

त्रैः सुपीडितं तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयत् ५९॥

गात्रेषु संरुद्धस्खलनहीनः ६२ ६५ प्रकृतिं स्वास्थ्यं ६८ ६९ चक्षुः दिव्यज्ञानं ७० ७३ कपर्दिन्नित्यादीनि नामानि शिवसहस्रनामव्याख्यायां व्या

ततोभिपीडितैर्गात्रैः पिंडीकृत इवाबभौ फाल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ६२ निरुच्छ्वासो भवच्चै
व संनिरुद्धो महात्मना पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्व इवाभवत् ६३ स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थि
तः रुधिरेणाप्लुतांगस्तु पांडवो भृशदुःखितः ६४ शरण्यं शरणं गत्वा भगवंतं पिनाकिनं मृन्मयं स्थंडि
ले कृत्वा माल्येनापूजयद्भवं ६५ तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितं अपश्यत्पांडवश्रेष्ठो हर्षेण
प्रकृतिं गतः ६६ पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोभवद्भवः उवाच चैनं वचसा मेघगंभीरगीर्हरः जातविस्म
यमालोक्य ततः क्षीणांगसंहतिं ६७ भव उ॰ भो भो फाल्गुन तुष्टोस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते शौर्येणानेन धृ
त्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ६८ समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ प्रीतस्तेहं महाबाहो पश्य मां भरत
र्षभ ६९ ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान्दिवौकसः ७० प्रीत्या च
तेहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितं त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्रं धारयितुं क्षणात् ७१ वैशंपायन॰ ततो देवं महा
देवं गिरिशं शूलपाणिनं ददर्श फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिं ७२ स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणि
पत्य च प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ७३ अर्जुन उ॰ कपर्दिन्सर्वदेवेश भगनेत्रनिपातन देवदेव म
हादेव नीलग्रीव जटाधर कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यंबकं विभुं देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत्
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपि

णे ७८ दक्षयज्ञविनाशाय हरिहराय ते नमः ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे

ख्यास्यंते ७४ मीढुषे वर्षकाय ७५ ७७॥

मार्जालीयाय किराताय शुद्धदेहाय वा मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे विडाले कायशोधने इति विश्वः ७८ ७९ ८० एकोनचत्वारिंशः ३९ नरस्त्वं १ पा

पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ७८ गणेशं जगतः शंभुं लो
ककारणकारणं प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हर ७९ व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर भगवद्द
र्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोस्मीमं महागिरिं ८० दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमं प्रसादये त्वां भगवन्सर्वलोकन
मस्कृत ८१ न मे स्यादपराधोयं महादेवातिसाहसात् कृतो मयायमज्ञानाद्विमर्दो यस्त्वया सह ८२ शरणं
प्रतिपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर वैशंपायन उ॰ तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः प्रगृह्य रुचिरं बाहुं
क्षान्तमित्येव फाल्गुन ८३ परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्व
जः ८४ किरातार्जुनीये ३९ देवदेव उ॰ नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् बदर्यां तप्तवानुग्रं त
पो वर्षायुतान्बहून् १ त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तम युवाभ्यां पुरुषाग्र्याभ्यां तेजसा धार्यते जग
त् २ शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिस्वनं प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ३ तदेतदेव गा
ण्डीवं तव पार्थ करोचितं मायामास्थाय यद्ग्रस्तं मया पुरुषसत्तम ४ तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथो
चितौ भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ५ प्रीतिमानस्मि ते पार्थ भवान्सत्यपराक्रमः गृहाण वरम
स्मत्तः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ६ न त्वया पुरुषः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद दिवि वा वर्तते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिं

स्ताः मारिताः ३ त्वया पुरुष इति पाठे सप्तम्या आधारः ३ ५ ५ त्वत्प्रधानं त्वमेव श्रेष्ठो यस्मिन्तत् ८ ॥ दम ८

श्री॰
म॰ द॰
द्रो॰
८१

कामं वरं ९ १० विनिर्वृत्तः विशेषेण कृतकृत्यः १५ संहारे निवर्तने १६ १७ १८ मनसा संकल्पमात्रेण निपातयेच्छत्रूं १९ धनुषेति बाणप्रयोगेण २०

अर्जुन उ॰ भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ९ यत्तद्ब्रह्म
शिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमं युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् १० कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु
महाहवः त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तानहं युधि ११ दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा भूतानि
च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् यस्मिञ्छूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शिनाः शराश्चाशीविषा
काराः संभवन्त्यनुमन्त्रिते १३ युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा १५ भव उवाच ददा
मि ते स्वदयितमहं पाशुपतं विभो समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव १६ नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न
च यक्षराट् वरुणो ह्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः १७ न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् जग
द्विनाशयेत्सर्वमल्पतेजसि पातितं १८ अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे मनसा चक्षुषा वाचा धनु
षा च निपात्यते १९ वैशंपायन उ॰ तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः उपसंगम्य विश्वेशमधी
ष्वेत्यथ सोऽब्रवीत् २० ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तने तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकं २१ उपत
स्थे च तत्पार्थं यथा त्र्यक्षमुमापतिं प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा २२ ततश्चचाल पृथिवी सपर्व
तवनद्रुमा ससागरव

नोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २३ ॥

अधीष्व अध्यापय २० २१ उपतस्थे कर्मकर्तृ तिहा वेतड् पार्थः अस्त्रं प्रत्युपनतं एवमस्त्रं पार्थं प्रतीत्यर्थः २२ २३ ॥

८१

निर्घाता उत्पाताः २४ २५ वर्षीविषाः स्वच्छा तन्महान्तज्जयी तत्पर्याः २८ २९ चत्वारिंशः ४० तस्य अस्तं स्वस्थाने अदर्शने च १ २ परे अस्तं तेन कृ

शंखदुंदुभिघोषाश्च भेरीणां च महास्वनाः तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घाताश्चापतन्भुवः २४ अथास्त्रं जाज्व-
ल्यमानं पांडवस्यामितौजसः मूर्तिमद्भिः स्थितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः २५ स्पृष्टस्य च त्र्यंबकेणाथ फाल्गुनस्या-
मितौजसः यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमीयिवान् स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातः त्र्यंबकेण तदार्जुनः प्रणा-
म्य शिरसा राजन् प्रांजलिर्देवमैक्षत २७ ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महामतिर्गिरिश उमापतिः
शिवः धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय गांडिवे २८ ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्त-
दा सहोमया सिततटसानुकंदरं विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः २९ कि-
रातार्जुनीये ४० वैशंपायनः तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः जगामादर्शनं भानुर्लोक-
स्येवास्तमीयिवान् १ ततोर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत २
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यन्मया त्र्यंबको हरः पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ३ कृतार्थं चावगच्छा-
मि परमात्मानमाहवे शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनं ४ इत्येवं चिंतयानस्य पार्थस्यामितते-
जसः ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ५ ॥

तार्थं कृतकृत्यं निर्वृत्तं ४ वैडूर्यं रत्नविशेषः यादांसि जलजंतवः तेषां गणाः ५ ॥

नागैः सर्पैः ६ ७ ८ ९ ॥ भानुमन्ति दीप्तिमन्ति १२ १५ १६ वितरामः यच्छामः १७ १८ संसाध्यः जेतव्यः १९ २० ममपितुः सूर्यस्य २१ २२ ॥

नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः वरुणो यादसांभर्ता वशी तं देशमागमत् ६ अथ जाम्बूनदवपुर्विमा
नेन महार्चिषा कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ७ विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः धनानामी
श्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ८ तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्द्धं पि
तृभिर्लोकभावनैः ९ दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासय
न् १० त्रीँल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ११ भानुमन्ति चि
त्राणि शिखराणि महागिरेः समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितं १२ ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरो
गतः आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः १३ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि शुशुभे तारका
राजः सितमभ्रमिवास्थितः १४ संस्तूयमानो गन्धर्वैरृषिभिश्च तपोधनैः शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य
इवोदितः १५ अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरं यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः १६ अ
र्जुनार्जुन पश्यास्माँल्लोकपालान्समागतान् दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शने १७ पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं
नरो नाम महाबलः नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः १८ त्वया च वसुसंभूतो महावीर्यः पितामहः भी
ष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ १९ क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितं दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्व

मागताः निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन २३ पितुर्ममांशो देवस्य

सर्वलोकप्रतापिनः २४ कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय अंशाः
क्षितिसंप्राप्ता देवदानवरक्षसां २५ ॥

२२ मृधे संग्रामे २४ लक्ष्मीभारभृत्वा २५ सोपचारं सेतिकर्तव्यताकं २७ २९ संयतानि बद्धानि ३० ३३ अजितेन कृष्णेन यथा तथैव प्रीतोस्मि ३४ सर्वदेव नर

नारायण ३५ ३६

त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताः गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्षण २३ अक्षया त

व कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे २४ लघ्वी वसुमती चापि कर्त

व्या विष्णुना सह गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणं २५ अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि वैशम्पा

यनः प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं विनिवर्तनं २६ ततो जलधरः श्यामो व

रुणो यादसां पतिः पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयत्प्रभुः २७ पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः

पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोस्मि जलेश्वरः २८ मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारितान् प्रतिगृह्णीष्व

कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् २९ एभिस्तदा मया वीर संग्रामे तारकामये दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महा

त्मनां ३० तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादसमुत्थितान् गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोप्याततायिनः ३१ अनेन त्वं

यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ३२ ततः कैलासनिलयो धनाध्य

क्षोभ्यभाषत दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ३३ प्रीतोहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल त्वया सह समाग

मो ह्यजितेन तथैव च ३४ सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन सहास्माभिर्भवान्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः

दर्शनात्तेतिदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ३६ मत्तस्त्वं भवानाशु गृह्णा

त्वस्त्रमनुत्तमं अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ३७ तदिदं प्रतिगृह्णीष्व अन्तर्धानं प्रियं मम ओजस्तेजो

पुण्डरीकाक्षसमयागतः ४९ ॥

श्री
म व
टीं
दर

४९ उपतंउपस्थितं ५० ५२ देवगतिंदेवानांपरायणंत्वं ५३ ५४ आगंताआयास्यति ५५ ५६ इतिपर्वणिकैरातंसमाप्तं ५१ गतेषु २पादयुन्द्विपाऊ
र्वेन् ३

महात्मनापिनाकेनत्रिपुरंनिहतंयदा तदेतदस्त्रंनिर्युक्तंयेनदग्धामहासुराः ४९ त्वदर्थमुद्यतंचेदंमया
यामतपराक्रम त्वमर्होधारणेचास्यमेरुप्रतिमगौरव ५० ततोऽर्जुनोमहाबाहुर्विधिवत्कुरुनंदनः कौ
बेरमधिजग्राहदिव्यमस्त्रंमहाबलः ५१ ततोऽब्रवीद्देवराजःपार्थमक्लिष्टकारिणं सांत्वयन्श्लक्ष्णयावा
चामेघदुंदुभिनिःस्वनः ५२ कुंतीमातर्महाबाहोत्वमीशानःपुरातनः परांसिद्धिमनुप्राप्तःसाक्षाद्देवग
तिंगतः ५३ देवकार्यंतुसुमहत्त्वयाकार्यमरिंदम आरोढव्यस्त्वयास्वर्गःसज्जीभवमहाद्युते ५४ रथो
मातलिसंयुक्तःआगंतात्वत्कृतेमहीं तत्रतेऽहंप्रदास्यामिदिव्यान्यस्त्राणिकौरव ५५ तान्दृष्ट्वालोक
पालांस्तुसमेतान्गिरिमूर्धनि जगामविस्मयंधीमान्कुंतीपुत्रोधनंजयः ५६ ततोऽर्जुनोमहातेजालो
कपालान्समागतान् पूजयामासविधिवद्वाग्भिरद्भिःफलैरपि ५७ ततःप्रतिययुर्देवाःप्रतिमान्य
धनंजयं यथागतेनविबुधाःसर्वेकाममनोजवाः ५८ ततोऽर्जुनोमुदंलेभेलब्धास्त्रःपुरुषर्षभः कृता
र्थमथचात्मानंसमन्येपूर्णमानसं ५९ इत्यारण्यकेकैरातंसमाप्तं ५१ वैशंपायन॰ गतेषुलोकपालेषुपा
र्थःशत्रुनिबर्हणः चिंतयामासराजेंद्रदेवराजरथंप्रति १ ततश्चिंतयमानस्यगुडाकेशस्यधीमतः रथो
मातलिसंयुक्तआजगाममहाप्रभः २ नभोवितिमिरंकुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव दिशःसंपूरयन्नादैर्महामेघर

॥ ३ ॥

महाभारत

४ तुलागुडाः भांडगोलकाः भांडानि स्थूनालं बृहत्यादि सिद्धं अभाषया प्रसिद्धानि आग्नेयौषधबलेन लोहसीसपाषाणगोलकादिनिक्षेपपात्राणि

अयसः पातयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ४ तथैवाशनयश्चैव चक्रयुक्ता हुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनिर्घाता महामेघस्वनास्तथा ५ तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ६ दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसां । वहंति ये नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथं ७ तत्रापश्यन्महानीलं वैजयंतं महाप्रभं । ध्वजमिंदीवरश्यामं वंशं कनकभूषणं ८ तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितं । दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् । तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः । संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ९ मातलिरु० । भो भोः शक्रात्मज श्रीमन्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति । आरोहतु भवाञ्छीघ्रं रथमिंद्रस्य संमतं ११ आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुंतीसुतमिह प्राप्तं पश्यंतु त्रिदशालयाः १२ एष शक्रः परिवृतो देवैरृषिगणैस्तथा । गंधर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते १३ अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् । आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि १४ अर्जुन उ० । मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमं । राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभं १५ पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः । दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा

वायुस्फोटा वेगवायुगाढा शब्दजनयंतः सनिर्घाता अशनिध्वनियुक्ताश्च महामेघस्वनाः ५ ६ नेत्रमुषं दृष्टिचोरं ७ वैजयंतनाम्ना देवेंद्रध्वजं ८ ९ १२ १०

॥ १८

१८ येनेमं नियमितवान् १९ आप्लुतः स्नातः २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ ललितं क्रीडितं २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ॥

म॰
वं॰टी॰
८४

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो राज्यं श्रेयः श्रियं वाजिनि पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृतीसत्यमर्थं यथा १८ वैशंपायनः तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः १९ ततोऽर्जुनो हृष्टमना गंगायामाप्लुतः शु
चिः जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनंदनः २० ततः पितॄन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि मंदरं शैलराजं
तमाप्रष्टुमुपचक्रमे २१ साधूनां पुण्यशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणां त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकां
क्षिणां २२ त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः स्वर्गं प्राप्ताश्चरंति स्म देवैः सह गतव्यथाः २३ अद्रिराज म
हाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवत् गच्छाम्यामंत्रयित्वा त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि २४ तव सानूनि कुंजांश्च नद्यः प्रस्रव
णानि च तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः २५ फलानि च सुगंधीनि भक्षितानि ततस्ततः सुसुगंधा
श्च वार्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः अमृतस्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः शिशुर्यथा पितुरंके सुसुखं वर्त
ते नग २७ तथा तवांके ललितं शैलराज मया प्रभो अप्सरोगणसंकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते २८ सुखमस्म्युषितः
शैल तव सानुषु नित्यदा एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामंत्र्य परवीरहा २९ आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः स
तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ३० ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनंदनः सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां धर्म
चारिणां ३१ ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ३२ स्वयैव प्रभया तत्र

विप्रकृष्टत्वात् दूरत्वात् सुमहान्त्यपि तनूनि सूक्ष्माणि दृश्यंते ३४ धिष्ण्येषु स्थानेषु ३५ ३६ आत्मनैव स्वर्यादिवत् प्रभांति तान् आत्मप्रभान् ३७ ३८
वैजयिनं विजयिनमेव वैजयिनं स्वार्थे तद्धितः आर्षाद्धिलोपाभावः ३९ संक्रमन् गच्छन् अमरावती नाम्ना ४१ द्विचत्वारिंशः ४२ ददर्श १ सौगंधिका

दीपवद्विप्रकृष्टत्वात्तनूनि सुमहांत्यपि तानि तत्र प्रभास्वंति रूपवंति च पांडवः ३४ ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु
दीप्तिमंतः स्वयार्चिषा तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ३५ तपसा च जितं स्वर्गं संपेतुः शतसंघशः
गंधर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलिततेजसां ३६ गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणान् लोकानात्म
प्रभान्पश्यन्फाल्गुनो विस्मयान्वितः ३७ पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह एते सुकृतिनः पार्थ स्वे
षु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ३८ तान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ततोपश्यत्स्थितं द्वारि शुभ्रं वैजयि
नं गजं ३९ ऐरावतं चतुर्दंतं कैलासमिव शृंगिणं स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपांडवसत्तमः ४० व्यरोचत
यथापूर्वं मांधाता पार्थिवोत्तमः अभिचक्राम लोकान्स राजा राजीवलोचनः ४१ एवं संक्रमतस्तत्र स्वर्ग
लोके महायशाः ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं ताममरावतीं ४२ इत्यारण्यके पर्वणि ४२ वैशंपायन० ददर्श
स पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेवितां सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभितां १ तत्र सौगंधिकानां च पुष्पा
णां पुण्यगंधिनां उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगंधिना २ नंदनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितं द

सौगंधिकानां पुष्पाणां च मिश्रेण वायुनेति संबंधः २ नंदनं नामतः ३ नातप्ततपस इति तपआदीनां निषेधमुखेन स्वर्गसाधनत्वं विधीयते ४

५ यज्ञहनैः इत्यं देवताच यज्ञस्वरूपं तत्र योदक्षिणाहीनं देवतास्वरूपज्ञानहीनं च यज्ञं करोति स वृथापशुबीजघाती यज्ञहननं तदुच्यते तथा च श्रूयते शात
पथे ज्ञेति वा पत यज्ञेन यदेनं तत्वतेयपरेव राजानमभिभुवति तत्र ज्ञेति यस्य शुसंज्ञपयति विशासति तन्नं श्लमलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्न
ति स एष यज्ञो हतो न ददते तं देवा दक्षिणाभिरदत्त यज्ञस्य देनं दक्षिणाभिरदत्त यज्ञद्दक्षिणानामेति राजानमेनमवलीं अभिभुवति के उयति सं ज्ञप

नायज्वभिर्नाव्रतिकैः न वेदश्रुतिवर्जितैः नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ५ नापि यज्ञहनैः
क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतवि
नादिते प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीं ७ तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः संस्थिता
न्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ८ संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायु
भिश्चानुवीजितः ९ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टका
रिणं १० आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः प्रतिपेदे महाबाहुः शंखदुंदुभिनादितं ११ न
क्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतं इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः १२ तत्र साध्यास्तथा वि
श्वे मरुतोऽथाश्विनौ तथा आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः १३ राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमु
खा नृपाः तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हाहाहूहूः १४ तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ततोऽपश्य

यति ज्ञेति विशासति विशसनं करोति न ददते दत्तो न बभूव अदत्तयज्ञममकुर्वन् प्रसंज्ञायामपि हं ते चैः यज्ञहैरिति पपाठः अत एव क्षुद्रैः लुब्धैः पानश
द्वौ निरूपपदो मद्यवाची गुरुतल्पसमभिव्याहाराद्धा पानपैः मद्यपैः मांसादैः वृथामांसभक्षकैः अयज्ञदेवान् पितॄन्समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति

पाकशासनं पाकशब्दः प्रशस्ते नीचे च वर्तते यो मा पाके नमनसा च वंतं योस्मत्पाकतर इत्यादिप्रयोगात् तेन देवादीनामधिपतिरिति वा दुष्टानां दंडयि
तेति वा पाकशासनस्य पदस्यावयवार्थः पाकनामा दैत्यस्तस्यैव १६ १७ १८ २० प्रश्रयावनतं विनयेन प्रह्वीभूते २१ २४ वज्रग्रहणस्य चिह्नं किणं यस्मि

ततःपार्थोमहाबाहुरवतीर्यरथोत्तमात् ददर्शसाक्षाद्देवेशंपितरंपाकशासनं १६ पांडुरेणातपत्रेण
हेमदंडेनचारुणा दिव्यगंधाधिवासेनव्यजनेनविधूयता १७ विश्वावसुप्रभृतिभिर्गंधर्वैःस्तुतिवंदिभिः
स्तूयमानंद्विजाग्र्यैश्चऋग्यजुःसामसंभवैः १८ ततोभिगम्यकौंतेयःशिरसाभ्यगमद्बली सचैनंवृत्तपीना
भ्यांबाहुभ्यांप्रत्यगृह्णत १९ ततःशक्रासनेपुण्येदेवर्षिगणसेविते शक्रःपाणौगृहीत्वैनमुपावेशयदं
तिके २० मूर्ध्निचैनमुपाघ्रायदेवेंद्रःपरवीरहा अंकमारोपयामासप्रश्रयावनतंतदा २१ सहस्राक्षनि
योगात्सपार्थःशक्रासनंगतः अध्यक्रामदमेयात्माद्वितीयइववासवः २२ ततःप्रेम्णावृत्रशत्रुरर्जुनस्यशु
भंमुखं पस्पर्शपुण्यगंधेनकरेणपरिसांत्वयन् २३ प्रमार्जमानःशनकैःबाहूचास्यायतौशुभौ ज्या
शरक्षेपकठिनौस्तंभाविवहिरण्मयौ २४ वज्रग्रहणचिह्नेनकरेणपरिसांत्वयन् मुहुर्मुहुर्वज्रध
रोबाहूचास्फोटयञ्छनैः २५ स्मयन्निवगुडाकेशंप्रेक्षमाणःसहस्रदृक् हर्षेणोत्फुल्लनयनोनचा
तृप्यतवृत्रहा २६ एकासनोपविष्टौतौशोभयांचक्रतुःशुभां सूर्याचंद्रमसौव्योम्निचतुर्दश्यामिवोदितौ २७

न् २५ २६ चतुर्दश्यामिति यद्यपि दर्श एव सूर्येंद्वोरेकासनगतत्वं प्रकृते न तत्र स्पष्टत्वादलिन चतुर्दश्यां तथापि सामीप्यलक्षणया प्रकाशस्पष्टत्वमात्रं ग्रा

॥२५॥

साम्नागीत्यावल्गुनारम्येणगीतानिश्च मंत्रोपरिगाने साममंत्रोपरिगाने २९ ३० चेतःआलोचनात्मिकाचित्तवृत्तिःबुद्धिरध्यवसायरूपामनःसंकल्प
विकल्पात्मकं कटाक्षादिभिःचित्तस्यवृत्त्यंतरंहरंतीत्यर्थः ३१ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः इंद्रलोकाभिगमने ४३ ततः १ २ ३ मेघबर्हिणलक्षणाःअकालेपि

तत्रस्मगाथागायंतिसाम्नापरमवल्गुना गंधर्वास्तुंबरुश्रेष्ठाःकुशलागीतसामसु २७ घृताचीमे
नकारंभापूर्वचित्तिःस्वयंप्रभा उर्वशीमिश्रकेशीचदंडगौरीवरूथिनी २८ गोपालीसहजन्याचकुं
भयोनिःप्रजागरा चित्रसेनाचित्रलेखासहाचमधुरस्वरा ३० एताश्चान्याश्चननृतुस्तत्रतत्रवरांगनाः
चित्तप्रसादनेयुक्ताःसिद्धानांपद्मलोचनाः ३१ महाकटितटश्रोण्यःकंपमानैःपयोधरैः कटाक्षहाव
माधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहरैः ३२ आरण्यकेपर्वणिइंद्रलोकाभिगमने ४३ वैशंपायनउ॰ ततोदेवाः
सगंधर्वाःसमादायार्घ्यमुत्तमं शक्रस्यमतमाज्ञायपार्थमानर्चुरंजसा १ पाद्यमाचमनीयंचप्रतिग्रा
ह्यनृपात्मजं प्रवेशयामासुरथोपुरंदरनिवेशने २ एवंसंपूजितोजिष्णुरुवासभवनेपितुः उपशि
क्षन्महास्त्राणिससंहाराणिपांडवः ३ शक्रस्यहस्ताद्दयितंवज्रमस्त्रंचदुःसहं अशनीश्चमहानादामे
घबर्हिणलक्षणाः ४ गृहीतास्त्रस्तुकौंतेयोभ्रातॄन्सस्मारपांडवः पुरंदरनियोगाच्चपंचाब्दानवसत्सु
खी ५ ततःशक्रोब्रवीत्पार्थंकृतास्त्रंकालआगते नृत्तंगीतंचकौंतेयचित्रसेनादवाप्नुहि ६ वादित्रंदे
उत्पत्तौमेघैर्बर्हिणमयूरैर्यत् अशन्यस्तदेशांतरेषुक्रमितिलक्ष्यतेदेशांतरीयैःताअशनीर्विज्ञेयाइत्यर्थः ४ ७ ववििहितंनृलो

११ भ्रातॄन्स्मरन्निति स्वर्गेपि दुःखितत्वात्स्मरणेन दुःखवानेवाभूदित्यर्थः ॥ अध्यायः ४४ आदौ १ उर्वशीं गच्छ सा च फाल्गुनं उपातिष्ठत २ ३ ४ ५

सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः सतेनसहसंगम्यरेमेपार्थोनिरामयः ८ गीतवादित्रनृत्यानिभूय
एवादिदेशह तथापिनालभच्छर्मतपस्वीद्यूतकारितं ९ दुःशासनवधामर्षीशकुनेःसौबलस्यच ततस्ते
नातुलांप्रीतिमुपागम्यक्वचित्क्वचित् १० गांधर्वमतुलंनृत्यंवादित्रंचोपलब्धवान् ११ सशिक्षितोनृत्यगु
णाननेकान्वादित्रगीतार्थगुणांश्चसर्वान् नशर्मलेभेपरवीरहंताभ्रातॄन्स्मरन्मातरंचैवकुंतीं १२ इत्यार
ण्यके ४४ वैशंपायनः आटावेवाथतेशक्रश्चित्रसेनंरहोब्रवीत् पार्थस्यचक्षुरुर्वश्यांसक्तंविज्ञायवा
सवः १ गंधर्वराजगच्छाद्यप्रहितोप्सरसांवरां उर्वशींपुरुषव्याघ्रसोपातिष्ठतुफाल्गुनं २ यथा
चितोगृहीतास्त्रोविद्ययामन्नियोगतः तथात्वयाविधातव्यंस्त्रीषुसंगविशारदः ३ एवमुक्तस्तथेत्यु
क्त्वासोनुज्ञांप्राप्यवासवात् गंधर्वराजोप्सरसमभ्यगादुर्वशींवरां ४ तांदृष्ट्वाविदितोहृष्टःस्वागते
नार्चितस्तया सुखासीनःसुखासीनांस्मितपूर्वंवचोब्रवीत् ५ विदितंतेस्तुसुश्रोणिप्रहितोहमिहा
गतः त्रिदिवस्यैकराजेनत्वत्प्रसादाभिनंदिना ६ यस्तुदेवमनुष्येषुप्रख्यातःसहजैर्गुणैः श्रियाशीलेन
रूपेणव्रतेनचदमेनच प्रख्यातोबलवीर्येणसंमतःप्रतिभानवान् ७ ॥

६ प्रतिभानंसमयेस्फूर्तिः ७ ॥

वर्चः शरीरविशेषस्योद्रिक्तं तेजः तद्वान्वर्चस्वी तेजः शौर्यं तेन युक्तः चतुराख्यानपंचमान् चतुः चतुःसंख्यान् विभक्तिलोप आर्षः आख्याने भारतादि चतुरप्रियं आख्यानं चतुराख्यानमिति मध्यमपदलोपेन वा शाकपार्थिवादिवत्समासः ८ गुरुशुश्रूषां मेधां च प्रत्येकमष्टगुणां अधीते प्राप्नोति गुणाश्च वाक्यशेषाद्वेदितव्या यथायथमूह्याः ब्रह्मचर्यं उपस्थनिग्रहः दाक्ष्यं अनालस्यं प्रसवैर्हे मातुः कुले हे पितुः तैः चतुर्भिः वसा ९ अकल्पनः पालकत्वे श्लाघारहितः तद्वान् स्थूलमिव वस्तु स्थैर्यं लक्षं लक्षयितुं योऽल्पं स्वल्पमपि अर्थानां स्थूलवत् कोटिश एवावगच्छतीत्यर्थः १० दातृत्वं रूपवान्

स्मयसम

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः । साङ्गोपनिषदान्वेदान्चतुराख्यानपंचमान् ॥ ८ ॥ योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयां । ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ॥ ९ ॥ एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव । अकत्थनो मानयिता स्थूललक्षः प्रियंवदः ॥ १० ॥ सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति । सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११ ॥ भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः । प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ॥ १२ ॥ विदितस्ते नूनं वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् । तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यतां । तदेवं कुरु कल्याणि प्रसन्नस्त्वां धनंजयः ॥ १३ ॥

सुहृदः ११ कान्तः सुखदः अत एव प्रियः प्रेमास्पदं प्रसववचोव्यतिरिक्ता अष्टौ ब्रह्मचर्यादयोऽष्टौ शुश्रूषागुणाः सत्यवाक्त्वादयः पूजितत्वादयोऽष्टौ मेधागुणा इति विभागः यद्वा शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति धीगुणाष्टकमाहुः १२ स्वर्गफलत्वं सङ्गं तव पादावित्यत्र प्रपन्नत्वं निवर्त्यानिवर्त्यनोऽहीनता दर्शिता १३ ॥

वक्रमव्ययमता १४ गुणोद्देशः गुणलेशः तमर्जुनं प्रति यतः ज्ञातश्चित्तसकाशगतः कृत्वा प्रथमं यं त्वयार्थैर्निगूढाभोगेव कामव्यथोपगमवत्यस्मि अतो हे

एवमुक्तास्मि ते कृत्वा संमानं वक्रमव्ययं च प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिंदिता १४ यत्त्वस्य कथितः स
त्यो गुणोद्देशस्त्वया मम तं श्रुत्वा व्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनं १५ महेंद्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणये
न च तस्य चाहं गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा १६ गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखं १७ इत्या
रण्यके ४५ वैशंपायन उ॰ ततो विसृज्य गंधर्वं कृतकृत्या शुचिस्मिता उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनला
लसा १ स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गंधमाल्यैश्च सुप्रभैः धनंजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितैः २ अतिविद्धेन
मनसा मन्मथेन प्रदीपिता दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयने तते ३ चित्तसंकल्पभावेन सचित्तान
न्यमानसा मनोरथेन संप्राप्तं रमयंत्येनं हि फाल्गुनं ४ निर्गम्य चंद्रोदये विगाढे रजनीमुखे प्रस्थिता
सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ५ मृदुकुंचितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा केशहस्तेन ललना ज
गामाथ विराजती ६ भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कांत्या सौम्यतयापि च शशिनं वक्त्रचंद्रेण साह्वयंतीव ग
च्छती ७ दिव्यांगरागौ सुमुखौ दिव्यचंदनरूषितौ गच्छंत्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ८ स्त
नोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीवशोभिना ९ ॥

तोः अर्जुनं किं वृणुयामिति का कथा प्रागेव वृत्तं त्वं दर्शयति १५ १६ अध्यायः ४५ ततो १ रूपेण सौंदर्येण २ ३ रमती रमयंती ४ ५
केशहस्तेन हस्तः शुंडादंडः तेनेव वर्णेणेत्यर्थः ६ साह्वयंती स्पर्धयाप हियुध्यावहे इति वदंतीव ७ ८ ९ ॥

उन्नतःपीवरस्थूलनितंबएवेतिविशेषणंविशेष्यंवाजघनमितिवाजघनकात्समासः १ अवद्यवत्तत्स्वभावोनिरवद्यवत् ११ २० २५ ॥

श्रोणीभूपरविलीर्णांनितंबोन्नतपीवरं मन्मथायतनंशुभ्रंरशनादामभूषितं १० ऋषीणामपिदिव्यानांम
नोव्याघातकारणं सूक्ष्मवस्त्रधरंरेजेजघनंनिरवद्यवत् ११ गूढगुल्फधरौपादौताम्रायततलांगुली
कूर्मपृष्ठोन्नतौचापिशोभेतेकिंकिणीकिणौ १२ सीधुपानेनचाल्पेनतुष्ट्याथमदनेनच विलासनै
श्चविविधैःप्रेक्षणीयतराभवत् १३ सिद्धचारणगंधर्वैःसाप्रयाताविलासिनी बह्वाश्चर्येपिवैस्वर्गेदर्श
नीयतमाकृतिः १४ सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेणमेघवर्णेनराजता तनुरभ्रावृताव्योम्निचंद्रलेखेवगच्छती
ततःप्राप्ताक्षणेनैवमनःपवनगामिनी भवनंपांडुपुत्रस्यफाल्गुनस्यशुचिस्मिता १६ तत्रद्वारमनुप्रा
प्ताद्वारस्थैश्चनिवेदिता अर्जुनस्यनरश्रेष्ठउर्वशीशुभलोचना १७ उपातिष्ठततद्वेश्मनिर्मलंसुमनोह
रं सशंकितमनाराजन्प्रत्युद्गच्छततांनिशि १८ दृष्ट्वैवचोर्वशींपार्थोलज्जासंवृतलोचनः तदाभिवंद्य
तांपूर्वंगुरुपूजांप्रयुक्तवान् १९ अर्जुनउ० अभिवादयेत्वांशिरसाप्रवराप्सरसांवरे किमाज्ञापयसेदे
विप्रेष्यस्तेहमुपस्थितः २० फाल्गुनस्यवचःश्रुत्वागतसंज्ञातदोर्वशी गंधर्ववचनंसर्वंश्रावयामास
तंतदा २१ उर्वश्यु० यथामेचित्रसेनेनकथितंमनुजोत्तम तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामियथाचाहमिहागता २२ उ
पस्थानेमहेंद्रस्यवर्तमानेमनोरमे तवागमनतोवृत्तेस्वर्गस्यपरमोत्सवे २३ रुद्राणांचैवसान्निध्यमादित्या
नांचसर्वशः समागमेश्विनोश्चैववसूनांचनरोत्तम २४ महर्षीणांचसंघेषुराजर्षिप्रवरेषुच सिद्धचारणय

२९ २२ २८ अवस्थोयत्तोतस्तानंतत्याप्ये २९ ३३ तेनविश्वसेनेनतवपित्राचेंद्रेणशुश्रूषितं ३४ ३९ उ॰ श्रुतंमेसत्वममग्रवणोव्यर्थमस्तयतं पर्वविपंडक्कमे

उपविष्टेषुसर्वेषुस्थानमानप्रभावतः सृष्टाप्रज्वलमानेषुअग्निसोमार्कवर्ष्मसु २६ वीणास्ववाद्यमाना
सुगंधर्वैःशक्रनंदन दिव्यमनोरमेगेयप्रवृत्तेपृथुलोचन २७ सर्वाप्सरःसुमुख्यासुप्रवृत्तासुकुरूद्वह तेकि
लानिमिषःपार्थमामेकांतन्वहृष्टवान् २८ तत्रचावभृथेतस्मिन्नुपस्थानेदिवौकसां तवपित्राभ्यनुज्ञातागता
स्वंस्वंगृहंसुराः २९ तथैवाप्सरसःसर्वाःविशिष्टाःस्वगृहंगताः अपिचान्याश्चशत्रुघ्नतवपित्राविसर्जिताः ३०
ततःशक्रेणसंदिष्टश्चित्रसेनोममांतिके प्राप्तःकमलपत्राक्षसचमामब्रवीदथ ३१ त्वत्कृतेहंसुरेशेनप्रे
षितावरवर्णिनि प्रियंकुरुमहेंद्रस्यममचैवात्मनस्तथा ३२ शक्रतुल्यंरणेशूरंसदौदार्यगुणान्वितं पार्थं
प्रार्थयस्वेत्याहत्वामित्येवंतदाब्रवीत् ३३ ततोहंसमनुज्ञातातेनपित्राचतेनघ तवांतिकमनुप्राप्ताशुश्रूषि
तुमरिंदम ३४ त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनंगवशमागता चिराभिलषितोवीरममाप्येषमनोरथः वैशंपायन॰
तांतथाब्रुवतींश्रुत्वाभृशंलज्जावृतोर्जुनः उवाचकर्णौहस्ताभ्यांपिधायत्रिदशालये ३६ उ॰ श्रुतंमेस्तुसुभगे
यन्मांवदसिभाविनि गुरुदारैःसमानामेनिश्चयेनवरानने ३७ यथाकुंतीमहाभागायथेंद्राणीशचीमम त
थात्वमपिकल्याणिनात्रकार्याविचारणा ३८ यच्चेक्षितासिविस्पष्टंविशेषेणमयाशुभे तच्चकारणपूर्वंहिशृ
णुसत्यंशुचिस्मिते ३९ इयंपौरववंशस्यजननीमुदितेतिह त्वामहंदृष्टवांस्तत्रविज्ञायोत्फुल्ललोचनः ४० न

मपिमंभावयसीतमर्थः ४१ ४॰ अप्सरउ॰ कतमार्थे यहास्मादेकतंप्सरात्रपीतिशास्त्राणीवादेकतंसाद्य ५१ ॥ मामहंसिकल्याणिञ

५४ ॥

४२ ४३ ४७ मृजस्यावकाननतुमनसाहितार्थत्वाच्छापस्येति भावः ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ॥

उर्वश्युवाच अनावृतास्तु सर्वास्स्म देवराजाभिनंदन गुरुस्थानेन मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ४१ पुरो
र्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वात्विहागताः तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ४२ तत्प्रसीद न मामार्तां वि
सर्जयितुमर्हसि हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ४४ अर्जुन उ॰ शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्य
निंदिते शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ४५ यथा कुंती च माद्री च शची चैव ममानघे तथा च वं
शजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ४६ गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि त्वं हि मे मातृवत्पूज्या रक्ष्योऽहं
पुत्रवत्त्वया ४७ वैशंपायन॰ एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता वेपंती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ
धनंजयं उर्वश्यु॰ तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागतां यस्मान्मां नाभिनंदेथाः कामबाणवशं गतां
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः अपुमानिति विख्यातः षंढवद्विचरिष्यसि ५० एवं दत्त्वार्जुने
शापं स्फुरदोष्ठी श्वसंत्यथ पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ५१ ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनम
रिंदमः संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथातथा ५२ निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पांडवः तत्र चैनं यथा
वृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ५३ आवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाह
नः ५४ सांत्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत सुप्रजाद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ५५ ऋषयो
पि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ५६ स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भ

४३ उर्वशीशापः षट्चत्वारिंशः ४६ कदाचित १२४५९७८

अज्ञातवासो वस्तव्यो भवद्भिर्भूतलेनच वर्षंत्रयोदशेवीरतंतत्रत्वंक्षपयिष्यसि ५८ तेननर्तनवेषेणाप्रुं
स्त्वेनतथैवच वर्षमेकंविहृत्यैवंततःपुंस्त्वमवाप्स्यसि ५९ एवमुक्तस्तुशक्रेणफाल्गुनःपरवीरहा मुदं
परमिकांलेभेनचशापंव्यचिंतयत् ६० चित्रसेनेनसहितोगांधर्वेणयशस्विना रेमेसस्वर्गभवनेपांडुपु
त्रोधनंजयः ६१ इदंयःशृणुयान्नित्यंपांडुसुतस्यवै नतस्यकामःकामेषुपापकेषुप्रवर्तते ६२ इदममर
वरात्मजस्यघोरंशुचिचरितंविनिशम्यफाल्गुनस्य व्यपगतमददंभरागदोषास्त्रिदिवगताभिरमंतिमा
नवेंद्राः ६३ इत्यारण्यकेउर्वशीशापः ४६ वैशंपायन· कदाचिदटमानस्तुमहर्षिरुतलोमशः
जगामशक्रभवनंपुरंदरदिदृक्षया १ ससमेत्यनमस्कृत्यदेवराजंमहामुनिः ददर्शार्धासनगतंपांडवं
वासवस्यहि २ ततःशक्राभ्यनुज्ञातआसनेविष्टरोत्तरे निषसादद्विजश्रेष्ठःपूज्यमानोमहर्षिभिः त
स्यदृष्ट्वाभवद्बुद्धिःपार्थमिंद्रासनेस्थितं कथंतुक्षत्रियःपार्थःशक्रासनमवाप्तवान् ४ किंत्वस्यसुकृतंक
र्मकेलोकावैविनिर्जिताः सएवमनुसंप्राप्तःस्थानंदेवनमस्कृतं तस्यविज्ञायसंकल्पंशक्रोवृत्रनिषूदनः
लोमशंप्रहसन्वाक्यमिदमाहशचीपतिः ६ ब्रह्मर्षेश्रूयतांयत्तेमनसैतद्विवक्षितं नायंकेवलमर्त्योवैमानु
षत्वमुपागतः ७ महर्षेममपुत्रोयंकुंत्यांजातोमहाभुजः अस्त्रहेतोरिहप्राप्तःकस्माच्चित्कारणांतरात् ८

८ ॥

९ ५५ देवनिकायाः देवसमूहाः नालं न समर्थाः ११ कपिलं ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येदिति श्रुतिप्रसिद्धं अग्रे

सृष्ट्यादावेव दृष्टवान् ब्रह्मन्योयं यच्चास्य कारणं नरनारायणौ यौ तौ पुराणौ ऋषिसत्तमौ ताविमावनुजा-
नीहि हृषीकेश धनंजयौ ९ विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं
पुण्यप्रतिश्रयौ १० यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः तदाश्रमपदं पुण्यं बदरीनाम विश्रुतं
११ स निवासोभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च यतः प्रववृते गंगा सिद्धचारणसेविता १२ तौ मन्नियो-
गाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः १३ उद्धृताश्च सुराः केचिन्निवातक-
वचा इति विप्रियेषु स्थिताः अस्माकं वरदानेन मोहिताः १४ तर्कयंते सुरान् हंतुं बलदर्पसमन्विताः देवा-
न्गणयंते ते तथा दत्तवरा हि ते १५ पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः सर्वे देवनिकाया हि
नालं योधयितुं हि तान् १६ योसौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्मधुनिषूदनः कपिलो नाम देवोसौ भगवा-
नजितो हरिः १७ येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलं दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः १८ सोसुरान्दर्शनादेव
शक्तो हंतुं सहानुगान् निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाह्रदे १९ किं त्वनाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधु-

जायमानं पंचरात्रागमे निरूढत्वेन वेदेष्वाम्नातत्वेन च व्यवहृतं नारायणं ७ २१ प्रबोध्यो विज्ञाप्यः २२ ॥ सूदनः तेजसः सुमहारा-

शि. प्र. सह. प्रदर्शनगत १८ ॥

तेषांनिवातकवचानां प्रतिसमासनेसंक्षेपणो २२ २३ २४ २५ गुडाकेशोर्ज्जुनः २८ ३२ संप्रतिज्ञायग्रंगीकृत्य ३२ ३५ अध्यायः ४७ ॥

अयंतेषांसमस्तानांशक्तः प्रतिसमासने तान्निहत्यरणेशूरः पुनर्यास्यतिमानुषान् २१ भवानस्मान्नियो
गेनुयातुतावन्महीतले काम्यकेह्यसतेवीरंनिवसंतंयुधिष्ठिरं २२ सवाच्योममसंदेशाद्धर्मात्मास
त्यसंगरः नोत्कंठाफाल्गुनेकार्याकृतास्त्रःशीघ्रमेष्यति २४ नाशुद्धबाहुवीर्येणनाकृतास्त्रेणवार
णे भीष्मद्रोणादयोयुद्धेशक्याःप्रतिसमासितुं २५ गृहीतास्त्रोगुडाकेशोमहाबाहुर्महामनाः नृत्य
वादित्रगीतानांदिव्यानांपारमीयिवान् २६ भवानपिविविक्तानितीर्थानिमनुजेश्वर भ्रातृभिःसहितः
सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम २७ तीर्थेष्वाप्लुत्यपुण्येषुविपाप्माविगतज्वरः राज्यंभोक्ष्यसिराजेंद्रसुखीविगतक
ल्मषः २८ भवांश्चैनंद्विजश्रेष्ठपर्यटंतंमहीतले त्रातुमर्हतिविप्राग्र्यतपोबलसमन्वितः २९ गिरिदुर्गेषु
चसदादेशेषुविषमेषुच वसंतिराक्षसारौद्रास्तेभ्योरक्षांविधास्यति ३० एवमुक्तेमहेंद्रेणबीभत्सुरपि
लोमशं उवाचप्रयतोवाक्यंरक्षेथाःपांडुनंदनं ३१ यथागुप्तस्त्वयाराजाचरेत्तीर्थानिसत्तम दानंदद्या
द्यथाचैवतथाकुरुमहामुने ३२ वैशंपायनउ० तथेतिसप्रतिज्ञायलोमशःसुमहातपाः काम्यकंवन
मुद्दिश्यसमुपायान्महीतले ३३ ददर्शतत्रकौंतेयंधर्मराजमरिंदम तापसैर्भ्रातृभिश्चैवसर्वतःपरिवा
रितं ३४ इत्यारण्यकेपर्वणि ४७ ॥

अत्यद्भुतमिदंकर्मेत्यादेरध्यायद्वयस्यतात्पर्यंपरोक्तार्थंश्रुत्वातेनानाशशंकयापृच्छत्युक्तमिति १४ श्रुताःसत्याः ५८ प्रतीयातांप्रतिगच्छेतां ९

जनमेजय॰ अत्यद्भुतमिदंकर्मपार्थस्यामिततेजसः धृतराष्ट्रोमहाप्राज्ञःश्रुत्वाविप्रकिमब्रवीत् १ वैशंपाय॰
शक्रलोकगतंपार्थंश्रुत्वाराजांबिकासुतः द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयंवाक्यमब्रवीत् २ श्रुतंमेसूतका
त्स्न्येनकर्मपार्थस्यधीमतः कच्चित्तवापिविदितंयाथातथ्येनसारथे ३ प्रमत्तोग्राम्यधर्मेषुमंदात्मापाप
निश्चयः ममपुत्रःसुदुर्बुद्धिःपृथिवींघातयिष्यति ४ यस्यनित्यमृतावाचःस्वैरेष्वपिमहात्मनः त्रैलोक्यम
पितस्यस्याद्योद्धायस्यधनंजयः ५ अस्यतःकर्णिनाराचान्तीक्ष्णाग्रांश्चशिलाशितान् कोर्जुनस्याग्र
तस्तिष्ठेदपिमृत्युर्जरातिगः ६ ममपुत्रादुरात्मानःसर्वेमृत्युवशानुगाः येषांयुद्धंदुराधर्षैःपांडवैःप्रत्य
पस्थितं ७ तथैववचनपश्यामियुधिगांडीवधन्विनः अनिशंचिंतयानोपियएनमुदियाद्रथी ८ द्रोण
कर्णौप्रतीयातांयदिभीष्मोपिवारणे महान्स्यात्संशयोलोकेनतुपश्यामिनोजयं ९ घृणीकर्णःप्र
मादीचआचार्यःस्थविरोगुरुः अमर्षीबलवान्पार्थःसंरंभीदृढविक्रमः १० भवेत्सुतुमुलंयुद्धंसर्वशो
प्यपराजितं सर्वेह्यस्त्रविदःशूराःसर्वेप्राप्तामहद्यशः ११ अपिसर्वेश्वरत्वंहितेवाञ्छेयुरपराजिताः वधे
नूनंभवेच्छांतिस्तेषांफाल्गुनस्यवा १२ नतुहंतार्जुनस्यास्तिजेतावास्यनविद्यते मन्युस्तस्यकथंशा
म्येन्मंदान्प्रतिसमुत्थितः १३ त्रिदशेशसमोवीरःखांडवेग्निमतर्पयत् जिगायपार्थिवान्सर्वान्राजसूये

घृणीदयालुःप्रमादीअनवहितःसंरंभीउद्यमी १० १५ ॥ महाक्रतौ १४ शेषंकुर्याद्गिरौवज्रोनिपतन्मूर्ध्निसंजय नतत्कु

अपीति सव्यसाचिनः रथघोषेणापि तन्नश्यति २७ यत् यदा उद्वहमनन्तिबंगाडद्दरन्प्रवपन्श्चेरयन् स्थाता स्थास्यति आततायी शस्त्रपाणिः यथोक्तं अ
ग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिन इति अपारणीयः अनुल्लंघनीयः जेतुमशक्यः २८ अध्यायः ४ यदेतत्

यथाहिकिरणाभानोस्तपंतीहचराचरं तथापार्थभुजोत्सृष्टाःशरास्तप्स्यंतिमत्सुतान् २६ अपितद्रथघो
षेणभयार्तासव्यसाचिनः प्रतिभातिविदीर्णेवसर्वतोभारतीचमूः २७ यदुद्वहन्नुपवपंश्चैवबाणान्स्थाता
ततायीसमरेकिरीटी सृष्टोंतकःसर्वहरोविधात्राभवेद्यथातद्वदपारणीयः २८ इत्यारण्यके ४८ संज
य० यदेतत्कथितंराजंस्त्वयादुर्योधनंप्रति सर्वमेतद्यथात्थत्वंनैतन्मिथ्यामहीपते १ मन्युनाहिसमावि
ष्टाःपांडवास्तेमहौजसः दृष्ट्वाकृष्णांसभांनीतांधर्मपत्नींयशस्विनीं दुःशासनस्यतावाचःश्रुत्वातेदारु
णोदयाः कर्णस्यचमहाराजनसुप्स्यंतीतिमेमतिः ३ श्रुतंहिमेमहाराजयथापार्थेनसंयुगे एकादशात
नुःस्थाणुर्धनुषापरितोषितः ४ कैरातंवेषमास्थाययोधयामासफाल्गुनं जिज्ञासुःसर्वदेवेशःकप
र्दीभगवान्स्वयं ५ तत्रैनंलोकपालास्तेदर्शयामासुरच्युतं अस्त्रहेतोःपराक्रांतंतपसाकौरवर्षभं ६
नैतदुत्सहतेचान्योलब्धुमन्यत्रफाल्गुनात् साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणांनरोभुवि ७ महेश्वरेणयो
राजन्नजीर्णोह्यष्टमूर्तिना कस्तमुत्सहतेवीरोयुद्धेजरयितुंप्रमात् ८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ नजीर्णोनक्षीणः अष्टौपंचभूतानिसूर्यचंद्रपुरुषाम्मूर्तयोयस्य ८ ॥ ८ ॥

म० भा० व० टी० १८२

१० दुर्द्यूतदेविनः छद्मद्यूतेन जेतुकामस्य ११ १२ श्रुतेनाशो १३ १४ विनयेनीतौ १५ २२ वह्निसंतीतिशेषः २३ अध्यायः ४९ ॥

प्रासादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणं द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ९ यत्तत्स्फुरमाणो
ष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् दृष्ट्वा दुर्योधनेनोक्तौ द्रौपद्या दर्शितावुभौ १० ऊरू भेत्स्यामि ते पापं गदया भीम
वेगया अयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ११ सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः सर्वे सर्वास्त्र
विद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः १२ मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति भार्याम
र्षसमन्विताः १३ भरतर्षभ किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः पर्याप्तं वैरमेतावत् यत्कृष्णा सा सभाम्
आगता १४ अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेयुर्मन्दचेतसः येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनयेनावतिष्ठते १५ ममा
पि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनं ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौ
बलकादयः तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः १६ स्वैरमुक्ता ह्यपि शराः पार्थेनामिततेजसा नि
र्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः १७ पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः दिव्यास्त्रमन्त्रमुदि
ताः सादयेयुः सुरानपि १८ यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न
निर्जितं १९ इदं हि सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः २१ प्रत्यक्षं सर्व
लोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा फाल्गुनेन सहायार्थं वह्नेर्दामोदरेण च २२ सर्वथा न हि मे पुत्राः सहामात्याः स
सौबलाः क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते २३ इत्यारण्यके ४९

१८२

यदिदं शोचितमित्यादेरध्यायद्वयस्य तात्पर्यं संरक्षणे कृते देवा मानुषाश्च तुष्यन्तीति १।२ वानेयं वनभवं नीवारादि कृष्टं कर्षणजं ग्राम्यधान्यं ३ शुद्धैः

जनमेजय० यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने प्रव्राज्य पांडवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकं १ कथं च
राजा पुत्रेषु तेषु तेष्वल्पचेतसः दुर्योधने पांडुपुत्रान्कोपमानो महारथान् २ किमासीत्पांडुपुत्राणां वने भो
जनमुच्यतां वानेयमथवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ३ वैशंपायन० वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्नि
पातितान् ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुंजन्पुरुषर्षभाः ४ तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने अन्वयुर्ब्रा
ह्मणा राजन्साग्नयोनग्नयस्तथा ५ ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां दश मोक्षविदां तत्र
यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् बाणैरुन्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो
न्यवेदयत् ७ न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोपि वा पुनः ८
पुत्रानिव प्रियान्भ्रातॄन्ज्ञातीनिव सहोदरान् पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः पतींश्च द्रौपदी स
र्वान्द्विजातींश्च यशस्विनी मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा १० प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो य
मौ प्रतीचीमथवाप्युदीचीं धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ११ ॥

विषालिप्तैः विषलिप्तेन बाणेन यो हतो मृगपतिर्णो तयोर्मांसं कलंजं तद्भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति स्मृतेः अग्रं हंतकारप्रदेयं ४ अनग्नयः परिव्राजकाः ५

१ अध्यायः ५. तेषामिति समनुनाद्देन्येन १८ नंदंस्येति तस्मान्न करिष्यतः ४ ९. सहितुं सोढुं ११ शोकयापि शोकव्यथया भूमिं भित्वा पातालं

तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानां पंचैव वर्षाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्व
तां च १ अस्मारण्यके ५. वैशंपायन. तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतं चिंताशोकपरीतात्मा मम
मुनाभिपरिप्लुतः १ दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य धृतराष्ट्रोम्बिकासुतः अब्रवीत्संजयं सूत आमंत्र्य पुरुषर्षभ २ न
रात्रौ न दिवा सूत शांतिं प्राप्नोमि वै क्षणं संचिंत्य दुर्नयं घोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ३ तेषाममसह्यवीर्याणां शौ
र्यधैर्यधृतिं परां अन्योन्यमनुरागं च भ्रातॄणामतिमानुषं ४ देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती नकुलः स
हदेवश्च पांडवौ युद्धदुर्मदौ ५ दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ त
रस्विनौ ६ भीमार्जुनौ पुरो धाय यदा तौ रणमूर्धनि स्थास्येते सिंहविक्रांतावश्विनाविव दुःसहौ ७ न शे
षमिह पश्यामि मम सैन्यस्य संजय तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ८ द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते
त्वमर्षिणौ वृष्णयो वा महेष्वासाः पंचाला वा महौजसः ९ युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः प्रधक्ष्य
ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीं १० रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनंदन न शक्यः सहितुं वेगः सर्वैः
सैन्यैरपि संयुगे ११ तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः शोकया वी

प्रवेक्ष्यतीति भयादंतर्विक्षेपवश्यतयेत्यर्थः १२ ॥

१२ १४ भ्रश्यत्त्वया १५ २९ प्रतिसारिणीप्रतीतिनीचानुगामिनीत्यर्थः आहरिष्यामिइदानीमेवेतिशेषः २७ ॥

तदागांडीवनिर्घोषविस्फूर्जितमिवाशनेः गदावेगंचभीमस्यनालंसोढुंनराधिपाः २३ ततोहंसुहृदां
वाचादुर्योधनवशानुगः स्मरणीयाःस्मरिष्यामिमयायानकृताःपुरा १४ संजयउ॰ व्यतिक्रमोयंसुमहांस्त्व
याराजन्नुपेक्षितः समर्थेनापियन्मोहात्पुत्रस्तेननिवारितः १५ ज्ञात्वाहिनिर्जितान्द्यूतेपांडवान्मधुसूद
नः त्वरितःकाम्यकेपार्थान्समभावयदच्युतः १६ द्रुपदस्यतथापुत्राधृष्टद्युम्नपुरोगमाः विराटोधृष्टके
तुश्चकेकयाश्चमहारथाः १७ तैश्चयत्कथितंराजन्दृष्ट्वापार्थान्पराजितान् चारेणविदितंसर्वंतन्मयावे
दितंचते १८ समागम्यवृतस्तत्रपांडवैर्मधुसूदनः सारथ्येफाल्गुनस्याजौतथेत्याहचतान्हरिः १९ अ
मर्षितोहिकृष्णोपिदृष्ट्वापार्थांस्तथागतान् कृष्णाजिनोत्तरासंगानब्रवीच्चयुधिष्ठिरं २० यासासमृद्धिःपा
र्थानामिंद्रप्रस्थेबभूवह राजसूयेमयादृष्टानृपैरन्यैःसुदुर्लभा २१ यत्रसर्वान्महीपालान्शस्त्रतेजोभयार्दि
तान् सवंगांगान्सपौंड्रौड्रान्सचोलद्राविडांध्रकान् २२ सागरानूपकांश्चैवयेचपत्तनवासिनः सिंहला
न्बर्बरान्म्लेच्छान्येचलंकानिवासिनः २३ पश्चिमानिचराष्ट्राणिशतशःसागरांतिकान् पह्लवान्दरदान्स
र्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् हारहूणांश्चचीनांश्चतुषारान्सैंधवांस्तथा जागुडान्रामठान्मुंडान्स्त्रीराज्य
मथतंगणान् २५ केकयान्मालवांश्चैवतथाकाश्मीरकानपि अद्राक्षमहमाहूतान्यज्ञेतेपरिवेषकान् २६

२१ ॥

म. भा. व. टी. ९४

२८ २२ अत एव प्रार्थिता सतं संमोक्षर्विति २३ २४ समयामाहुः संमंत्र्युक्तमित्यावत्तुः समप्राहुत्मदा च एतु इति गिरिचालिदिग्राम शमयामाहुरितिपा

रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा अक्रूरगदसांबप्रद्युम्नेनाहुकेन च १८ धृष्टद्युम्नेन वीरेण
शिशुपालात्मजेन च दुर्योधनेन कर्णेन हतास्सर्वः कोपि च भारत १९ दुःशासने सौबले येयस्त्वाम्मः प्रति
योत्स्यते तत्र त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् यावद्रात्र्यस्त्रिरात्रं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमां प्र
श्रेयस्त्वं मब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे २१ शृणु वक्ष्ये तव वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च युधिष्ठिरः प्रति
गृह्णामि ते वाचमिमां सत्यां जनार्दन २१ अभिरात्मेन महाबाहो सात्वतं पालयिष्यामि वर्षाद्वयोदशा
द्यैस्त्वं संमोक्ष्यकेशव २२ प्रतिज्ञातो वनेवासो राजमध्ये मया हृयं तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य स
भासदः २४ धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते समयामासुरंजसा केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितं पां
चालीं प्राह राजेन्द्र वासुदेवस्य शृण्वतः दुर्योधनस्तव कोपाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितं २६ प्रतिजा
नीमहे सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ये स्म ते व्यजितां कृष्णे हृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा २७ मांसानि तेषां खादि
तो हसिष्यन्ति वृकद्विजाः पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रगोमायवस्तथा उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो येः कृष्टासि स
भातले २८ तेषां दृक्ष्यसि पंचालि गात्राणि पृथिवीतले क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत्

ठस्योत्तरार्धः २५ ५. न २९ परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चाप्युपेक्षिता तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितं ५. ९४

आहवलक्षणाः आवेडितध्वजाः आहवलक्षणा इति पाठे आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषामित्यर्थः ४१ ४२ युयुधानः

एवं बहुविधा वाचस्तत्र ऊचुर्भरतर्षभाः सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहवलक्षणाः ४१ ते धर्मराजेन हृताव धीरैर्वर्षत्रयोदशान् परवृत्तोपयास्यन्ति वासुदेवमहारथाः रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च प्रद्युम्नसाम्बौ च युयुधानभीमौ माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः पांचालपुत्राः सह मत्स्यराज्ञा ४३ एतान्सर्वान्लोकवीरानजेयान्महात्मनः सानुबंधान्ससैन्यान् को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीयात्क्रुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ४४ एतन्मया बहु यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पांडवान्जेष्यसि चेन्नरेंद्र ध्रुवं कुरूणामयमंतकालो महाभयो भविता शोणितौघः ४५ मन्ये तथा तद्भविता हि सूत यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा मां असंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पांडवानां यथोक्तं ४६ आरण्यके ५१ जनमेजय उ० अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोके महात्मनि युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वत पांडवाः १ वैशंपायन उ० अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोके महात्मनि आवसन्कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभाः २ ततः कदाचिदेकान्ते विविक्ते शुभशाड्वले दुःखार्त्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ३ धनंजयं शोचमानाः साश्रुकंठाः सुदुःखिताः तद्वियोगा हितान्सर्वान्शोकः समभिपुप्लुवे ४ धनंजयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः अथ भीमो महाबाहुः

सात्यकिः ४३ केसरिणः क्रोधेनोत्क्षिप्तसटान् ४४ ४६ आरण्यके ५१ अस्त्र १ आवसन्नावासं कृतवंतः २३ पुप्लुवे प्लावितवान् ४ ५

निदेशात् आज्ञातः ६ ७ ९ अमुं लोकं परलोकं १० ११ १२ अहीनपौरुषाः अपि वयं उपप्लुताः कृताः ये बालाः सर्वे दुर्योधनादयस्ते बलिभिः सामं

निदेशान्मे महाराज गतोसौ भरतर्षभः अर्जुनः पांडुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ६ यस्मिन्विनष्टे पांचा
लाः सह पुत्रैस्तथा वयं सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः योसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्क्लेशान्वि
चिंतयन् भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किं ८ यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः मन्या
महे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीं ९ यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये प्रबुध्यतः नीता लोकममुं सर्वे
धार्तराष्ट्राः सहैव बलाः १० ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पा
लिताः ११ वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधरां १२ भव
तो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः १३ क्षात्रं धर्मं महाराज त्वमवे
क्षितुमर्हसि न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः १४ राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः स क्षत्रध
र्मविद्राजा मा धर्म्यान्नीनशः पथः १५ प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि निवर्त्य च वनात्पार्थमा
नाय्य च जनार्दनं व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महामते धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशांपते १७
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहैव बलान् दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते १८ मया प्रशमिते प

तदैन्यैर्यत्नैः बलवत्तराः १३ १४ मा नीनशः मा नाशय १५ १६ ॥ श्चात्त्वमेष्यसि वनं पुनः एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशांपते १९

१९ बालिशः बालवद्बुद्धिः शठोदीर्घसूत्रः चिरकारी २० २१ २२ वेदे श्रूयते विश्वसृजां षट्त्रिंशत्सहस्रसंवत्सरे सत्रे द्विसंवत्सरः शाहो दिन परः कृतः अन्यथा शतायुर्वै पु
रुष इति श्रुतेः अनर्थिका विकं स्यात् मम प्रमाणं स्यात् तावदायुषो लोके दर्शनात् कृच्छ्रं तः द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं शतिसंज्ञातं ततः कृच्छ्रं तः कृतैरपि सद्यो भवति

यज्ञैश्च विविधैः स्नातकृतं पापमरिंदम अवभृथ महाराज गच्छेमस्वर्गमुत्तमं १९ एवमेतद्भवेद्राजन्यदि
राजानबालिशः आस्माकं दीर्घसत्त्रः स्यात् भवान् धर्मपरायणः २० निष्कृतानि निष्कृतिप्रज्ञा हेतवश्चाप्यति
निश्चयः नहि नैष्कृतिकं हत्वा निष्कृता पापमुच्यते २१ तथा भावतधर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते अहोरात्रं
महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह २२ तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति
कृच्छ्रतः २३ यादिवेदाः प्रमाणं ते दिवसाहर्धमच्युत त्रयोदशसमाकालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः २४
कालाद्भूयो यथैवं हेतुसानुबंधमरिंदम एकाग्राद्रष्ट्यवीसर्वो पुरा राजन् कुरोति सः २५ द्यूतप्रियेणाराज
ज्ञे दत्तया तद्भवता कृतं प्रायेणाज्ञानचर्यायां वयमत्र निपातिताः २६ नतदेशं प्रपश्यामि यत्र सोस्मान्नु
डुजेनः न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः २७ ॥

तथा हि त्रिंशता प्राजापत्यकृच्छ्रैरेकोऽब्दो भवति एवं मित्रविंदेष्टि पवित्रेष्टि प्रभृतिभिर्दशप्राजापत्यस्थाने धर्मशास्त्रविदितानिः द्वादशवार्षिकं व्रतं समापयि

वंशकमित्रपर्वः ४३ प्रायश्चि ४४ ४५ ४८ ॥

म. भा. व. टी. ९६

२८ २९ द्यूतेद्यूतार्थंपुनराह्वयेत् नचाहूतोप्यहंनगमिष्यामीत्याशंक्याह पुनर्द्यूतमवर्ततएवंमप्यनुद्यूतस्यकृतत्वात्पुनरपिद्यूतंकरिष्यसेवेत्यर्थः अपनेष्य
तिहरीकरिष्यतिश्रियमितिशेषः ३० ३१ ३२ ३३ कर्तुंत्वांप्रमिलसेतिशेषः ३४ ३५ ३६ अनृतमिति विप्रस्तृजोसत्रेसंवत्सरशब्दोनकालपरःकिंतुपंच

प्रथिताम्यचसर्वोत्रोवनवासमिमंततः प्रव्राजयिष्यतिपुनर्विकृत्यापमपूरुषः २८ यद्यस्मात्नमिगच्छे
तपापःसहिकथंचन अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वाचपुनराह्वयेत् २९ द्यूतेतस्मेमहाराजपुनर्द्यूतमवर्तत
भवांश्चपुनराहूतोद्यूतेनैवापनेष्यति ३० सतथाहंनृशंसोनिश्चितोगतचेतनः चविष्यामिमहारा
जवनेषुवसतीःपुनः ३१ यद्यस्मान्नमहाराजकृपणान्कर्तुमर्हसि यावज्जीवमवेतस्ववेदधर्मोश्चकृ
तज्ञशः ३२ विकृत्याविकृतिमज्ञाहंतत्पारतिनिश्चयः अनुज्ञातस्त्वयागत्वायावच्छक्तिसुयोधनं यथै
वकक्षमुत्सृष्टोदहेदनिलसारथिः हनिष्यामितथामंदमनुजानातुनोभवान् ३४ वैशंपायनःएवंब्रु
वाणंभीमंतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः उवाचसांत्वयन्राजामूर्ध्न्युपाघ्रायपांडवं ३५ असंशयंमहाबाहोह
निष्यसिसुयोधनं वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वंसहगांडीवधन्वना ३६ यत्वंमांभाषसेपार्थप्राप्तःकालइतिप्रभो
अनृतंनोत्सहेवक्तुंनह्येतन्मयिविद्यते ३७ ॥

पंचाशतस्त्रिवृतःसंवत्सराःपंचपंचाशतःपंचदशाइत्यादिश्रुतौसंवत्सरपदस्यत्रिवृदादिशब्दसामानाधिकरण्यादहःशब्दवाच्यक्रतुपरत्वंदृष्टं अतःसंवत्स
रशब्दोदिनपरइतिप्रवादमात्रं पंचपंचाशतइतिपंचाशदधिकंशतद्वयमुच्यते नहिकालेनकर्तव्यंव्रतंकर्मणासमापयितुंशक्यमितिभावः ३७ ॥

३८ ५८ अत्रैवार्थे सत्यंसर्वथानत्याज्यमितिआख्यायिकाद्वाराभीमसेनंबोधयितुंवक्ताबृहदश्वःप्रवर्तते अस्तिराजामयाकश्चिदित्यादिना ४९ प० ५१५२

अंतरेणापिकौंतेयनिकृतिंपापनिश्चयं हंतास्मसमितिदुर्धर्षंसानुबंधंसुयोधनं ३८ एवंब्रुवतिभीमे
तुधर्मराजेयुधिष्ठिरे आजगाममहाभागोबृहदश्वोमहानृषिः ३९ तमभिप्रेक्ष्यधर्मात्मासंप्राप्तंधर्मचा
रिणं शास्त्रवन्मधुपर्केणपूजयामासधर्मराट् ४० आश्वस्तंचैनमासीनमुपासीनोयुधिष्ठिरः अ
भिप्रेक्ष्यमहाबाहुःकृपणंबह्वभाषत ४१ अक्षद्यूतेनभगवन्धनंराज्यंचमेहृतं आहूयनिकृतिप्रज्ञैः
कितवैरक्षकोविदैः ४२ अनागसस्यहिसतोनिकृत्यापापनिश्चयैः भार्याचमेसभांनीताप्राणेभ्योपि
गरीयसी ४३ पुनर्द्यूतेनमांजित्वावनवासंसुदारुणं प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैःपरिवारितं ४४ अहं
वनेदुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः अक्षद्यूताधिकारेचगिरःशृण्वन्सुदारुणाः ४५ आर्तानांसुहृदांवाचो
द्यूतप्रभृतिशंसतां अहंहृदिश्रिताःस्मृत्वासर्वरात्रीर्विचिंतयन् ४६ यस्मिंश्चैवसमस्तानांप्राणागांडीव
धन्वनि विनामहात्मनातेनगतसत्वइवाभवं ४७ कदाद्रक्ष्यामिबीभत्सुंकृतास्त्रंपुनरागतं प्रियवादिनम
नुद्वेदयाशुक्रमतंद्रितः ४८ अस्तिराजामयाकश्चिदल्पभाग्यतरोभुवि भवतादृष्टपूर्वोवाश्रुतपूर्वो
पिवाक्वचित् ४९ नमत्तोदुःखिततरःपुमानस्तीतिमेमतिः ५० बृहदश्व उ० यद्ब्रवीषिमहाराजनमत्तोवि
द्यतेक्वचित् अल्पभाग्यतरःकश्चित्पुमानस्तीतिपांडव ५१ अत्रतेवर्णयिष्यामियदिशुश्रूषसेनघ य

मत्तोदुःखिततरोराजास्तीति ... ४ ॥

५३ ५४ पुष्करेणाभाज्य ५६ शिष्यंते अवशिष्टाः कालस्त्वविवर्तितः ५७ ५८ नलोपाख्याने ५२ आसीत् उपपन्नः युक्तः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥

वैशंपायन॰ अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवं ५३ बृहदश्व॰ शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत यत्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ५४ निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतं वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ५६ न तस्य दासा न रथो न भ्राता न च बांधवाः वने निवसतो राजन्नशिष्यंत कदाचन ५७ भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुं ५८ इत्यारण्यके नलोपाख्याने ५२ बृहदश्व॰ आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः १ अतिष्ठन्मनुजेंद्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा २ ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ३ ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतेंद्रियः रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयं ४ तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ५ स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ६ तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् महिष्या सह राजेंद्र सत्कारेण सुवर्चसं ७ ॥

८ ९ १० ११ सौदामिनी प्रावृषेण्यमेघसंबंधिनी सा हि जगतो जीवनं ददातीति सुदामानो मेघास्तेषां समूहः सौदामनः प्रावृट्कालः तत्संबंधिनी सा हि अत्यंतं द्योते।

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ८ दमयंतीं दमं दांतं दमनं च सुवर्चसं उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ९ दमयंती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा १० अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतं शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ११ तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता सखीमध्येऽनवद्यांगी विद्युत्सौदामिनी यथा अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् १३ मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वाथवा श्रुता चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुंदरी १४ नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि कंदर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयं १५ तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् नैषधस्य समीपे तु दमयंतीं पुनः पुनः १६ तयोरदृष्टः कामोऽभूत्छृण्वतोः सततं गुणान् अन्योन्यं प्रति कौंतेय स व्यवर्धत हृच्छयः १७ अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा अंतःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः स ददर्श ततो हंसाञ्जातरूपपरिष्कृतान् वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणं १९ ॥

न माता भवतीति प्रसिद्धं १३ १४ मूर्तिमान् शरीरी १५ प्रशशंसुः वार्ताहारा इति शेषः १६ हृच्छयः कामः १७ १८ जातरूपपरिष्कृतान् सुवर्णाचितान्

१९

अंतरिक्षगः खगः २० २१ गरुत्मंतः पक्षवंतः २३ २४ २५ संग्रामः कामयुद्धे रतमित्यर्थः संगम इति पाठेपि स एवार्थः ३१ ३२ अध्यायः ५२ ॥

ततोंतरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा हंतव्योस्मि न ते राजन्करिष्यामि तव प्रियं २० दमयंतीसकाशे
त्वां कथयिष्यामि नैषध यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् २१ एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज म
हीपतिः ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः २२ विदर्भनगरीं गत्वा दमयंत्यास्तदांतिके निपेत
स्ते गरुत्मंतः सा ददर्श च तान्गणान् २३ सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता हृष्टा ग्रहीतुं खग
मांस्त्वरमाणोपचक्रमे २४ अथ हंसा विसस्रपुः सर्वतः प्रमदावने एकैकशस्तदा कन्यास्तान्हंसान्स
मुपाद्रवन् दमयंती तु यं हंसं समुपाधावदंतिके स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयंतीमथाब्रवीत् २६ दमयं
ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः २७ कंदर्प इव रूपेण मूर्
तिमानभवत्स्वयं तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि २८ सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे
वयं हि देवगंधर्वमनुष्योरगराक्षसान् २९ दृष्टवंतो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः त्वं चापि रत्नं ना
रीणां नरेषु च नलो वरः ३० विशिष्टाया विशिष्टेन संग्रामो गुणवान्भवेत् एवमुक्ता तु हंसेन दमयंती वि
शांपते ३१ अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नले वद तथेत्युक्त्वांडजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते ३२ पुनराग
म्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ३३ इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्याने ५२ ॥

दमयंतीत्व १२३४ जज्ञुः ज्ञातवतः इंगितैः अभिप्रायसूचकैः चेष्टितैः ५ नैषधेन नलेति मित्रै ९ ७ ८ संनिमंत्रयामास आमंत्रितवान् अनुभूयतां प्रेक्ष्यतां भवद्भिः ९ १५

नृहंसः ३॰ दमयंतीतु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ततः प्रभृति न स्वस्था नलं प्रति बभूव सा १ ततश्चिंतापरा दीना विवर्णवदना कृशा बभूव दमयंतीतु निःश्वासपरमा तदा २ ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना पांडुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ३ न शय्यासनभोगेषु रतिं विंदति कर्हिचित् न नक्तं न दिवा शेते हा हेति रुदती पुनः ४ तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिंगितैः ततो विदर्भपतये दमयंत्याः सखीजनः ५ न्यवेदयत तामस्वस्थां दमयंतीं नरेश्वरे तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयंतीं सखीगणात् ६ चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत्स्वां सुतां प्रति किमर्थं दुहिता मेद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ७ स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनां अपश्यदात्मना कार्यं दमयंत्याः स्वयंवरं ८ स संनिमंत्रयामास महीपालान् विशांपतिः अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ९ श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयंत्याः स्वयंवरं अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशासनात् १० हस्त्यश्वरथघोषेण पूरयंतो वसुंधरां विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनां यथार्हमकरोत्पूजां ते वसंस्तत्र पूजिताः ११ एतस्मिन्नेव काले तु सुराणामृषिसत्तमौ अटमानौ महात्मानाविंद्रलोकमितो गतौ नारदः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ १३ तावर्चयित्वा मघवा ततः कुशल

म॰
भा॰ व॰
नै॰
१९९

१८ १९ महीक्षितः पृथ्वीश्वराः १ २८ विगतो विनष्टः स्मरयंती प्राप्यामद्रूलिसंकल्पो येषां २९ ३० ॥

नारद उ॰ आवयोः कुशलं देव सर्वत्र गतमीश्वर लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ९ बृहदश्व उ॰ नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः १० शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छंत्यपराङ्मुखाः अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक ११ क्वनु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहं आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम १२ एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत नारद उ॰ शृणु मे मघवन्येन न दृश्यंते महीक्षितः १३ विदर्भराज्ञो दुहिता दमयंतीति विश्रुता रूपेण समतिक्रांता पृथिव्यां सर्वयोषितः १४ तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव तत्र गच्छंति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः १५ तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयंतो महीक्षितः कांक्षंति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन १६ एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः १७ ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् श्रुत्वैव चाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत १८ ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः १९ नलोऽपि राजा कौंतेय श्रुत्वा राज्ञां समागमं अभ्यगच्छददीनात्मा दमयंतीमनुव्रतः २० अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितं साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा २१ तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविं तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा २२ ततोंतरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः अब्रुवन्नै

यथान्तरवत्ती देवसत्कलात् ३० ॥

१९९

२१ नलोपाख्यानेध्यायः ५४ तेभ्यः १२५८ एकार्थं एकप्रयोजनं दूत्यमिवाहमपिदमयंतीं प्रार्थयामीत्यर्थः ७ १० प्रवेक्ष्यसे ति अदर्शनशक्तिस्तभ्यं दत्ते ति भावः ॥

भोभो निषधराजेंद्र नल सत्यव्रतो भवान् अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम २१ अथ वारणपक्षेण नलोपा-
ख्यानं ५४ बृहदश्व उ॰ तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत अथैनान्परिपप्रच्छ कृतांजलिरुपस्थितः १
के वै भवंतः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथं २ एवमुक्ते नैषधेन
मघवानभ्यभाषत अमरान्वै निबोधास्मान्दमयंत्यर्थमागतान् अहमिंद्रोयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः
शरीरांतकरो नृणां यमोयमपि पार्थिव ४ त्वं वै समागतानस्मान्दमयंत्यै निवेदय लोकपाला महेंद्रा-
द्याः समायांति दिदृक्षवः ५ प्राप्तुमिच्छंति देवास्त्वां शक्रोग्निर्वरुणो यमः तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरय
स्वह ६ एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्रांजलिरब्रवीत् एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ७ कथं तु जात-
संकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमंतु महेश्वराः ८ देवा ऊचुः करिष्य इति संश्रु-
त्य पूर्वमस्मासु नैषध न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरं बृहदश्व उ॰ एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुन-
रब्रवीत् सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे १० प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत जगाम स तथे-
त्युक्त्वा दमयंत्या निवेशनं ११ ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृतां देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीं
अतीव सुकुमारांगीं तनुमध्यां सुलोचनां आक्षिपंतीमिव प्रभां शशिनः स्वेन तेजसा १२ तस्य दृष्ट्वैव ववृधे

धर्षिताः अभिभूताः १५ १६ प्रणयः ५५ इति यथाश्रद्धं देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्वेति संबंधः प्रणयस्व परिणयस्व मामिति शेषः १ विस्रब्धं वि

ततस्तानैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः १५ प्रशशंसुश्च सुप्री
ताननलं ता विस्मयान्विताः नचैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् १६ अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महा
त्मनः कोयं देवोथवा यक्षो गन्धर्वो वा भविष्यति १७ नतास्तं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किंचन तेजसा ध
र्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराङ्गनाः १८ अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी दमयन्ती नलं वीरम
भ्यभाषत विस्मिता १९ कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन प्राप्तोस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेनघ
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः २१ एवमुक्तस्तु वैद
र्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह नल उ॰ नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतं २२ देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति श
क्रोग्निर्वरुणो यमः तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने २३ तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोहमलक्षितः प्र
विशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् २४ एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं
प्रकुरुष्व यथेच्छसि २५ इत्यारण्यके नलोपाख्याने ५५ बृहदश्व उ॰ सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नल
मब्रवीत् प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते १ अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन तत्सर्वं

श्वासं यथा स्यात्तथा प्रणये परिणयने विवाहे २ सन्निपातिताः मेलिताः ३ ॥ तव विस्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर २ हंसानां वच

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

यदित्वंभजमानांमांप्रत्याख्यास्यसिमानद विषमग्निंजलंरज्जुमास्थास्येतवकारणात् ४ एवमुक्तस्तुवैद
र्भ्यानलस्तांप्रत्युवाचह तिष्ठत्सुलोकपालेषुकथंमानुषमिच्छसि येषामहंलोककृतामीश्वराणांमहा
त्मनां नपादरजसातुल्योमनस्तेतेषुवर्तता ६ विप्रियंह्याचरन्मर्त्योदेवानांमृत्युमर्छति त्राहिमामनव
द्योगिवरयस्वसुरोत्तमान् ७ विरजांसिचवासांसिदिव्याश्चित्राःस्रजस्तथा भूषणानितुमुख्यानिदेवान्
प्राप्यतुभुंक्ष्ववै ८ यइमांपृथिवीकृत्स्नांसंक्षिप्यग्रसतेपुनः हुताशमीशंदेवानांकातंनवरयेत्पतिं ९ यस्यदं
डभयात्सर्वेभूतग्रामाःसमागताः धर्ममेवानुरुध्यंतिकातंनवरयेत्पतिं १० धर्मात्मानंमहात्मानंदैत्यदान
वमर्दनं महेंद्रंसर्वदेवानांकातंनवरयेत्पतिं ११ क्रियतामविशंकेनमनसायदिमन्यसे वरुणंलोकपाला
नांसुहृद्वाक्यमिदंशृणु १२ नैषधेनैवमुक्तासादमयंतीवचोब्रवीत् समाप्लुताभ्यांनेत्राभ्यांशोकजेना
थवारिणा १३ देवेभ्योहंनमस्कृत्यसर्वेभ्यःपृथिवीपते वृणेत्वामेवभर्तारंसत्यमेतद्ब्रवीमिते १४ तामु
वाचततोराजावेपमानांकृतांजलिं दौत्येनागत्यकल्याणितथाभद्रेविधीयतां १५ कथंह्यहंप्रतिश्रुत्यदेव
तानांविशेषतः परार्थेयत्नमारभ्यकथंस्वार्थमिहोत्सहे १६ एषधर्मोयदिस्वार्थोममापिभविताततः एवं
स्वार्थंकरिष्यामितथाभद्रेविधीयतां १७ ततोबाष्पाकुलांवाचंदमयंतीशुचिस्मिता प्रत्याहरंतीशनकैर्नलं

राजानमब्रवीत् २८॥

१९ २० २४ महाकक्षंमहांतंराजद्वारप्रदेशे २५ नलोपाख्याने ५५ ग्रंथेति १२ ॥

म॰ भा॰ व॰ टी॰ १०१

उपायोयंमयादृष्टोनिरपायोनरेश्वर येनदोषोनभविताराजन्कथंचन १९ त्वंचैवहिनरश्रेष्ठदेवाश्चेंद्र पुरोगमाः आयांतुसहिताःसर्वेममयत्रस्वयंवरः २० ततोहंलोकपालानांसंनिधौत्वांनरेश्वर वरयिष्येनर व्याघ्रनैवंदोषोभविष्यति २१ एवमुक्तस्तुवैदर्भ्यानलोराजाविशांपते आजगामपुनस्तत्रयत्रदेवाःसमाग ताः २२ तमपश्यंस्तथायांतंलोकपालामहेश्वराः दृष्ट्वाचैनंततोपृच्छन्वृत्तांतंसर्वमेवतं २३ कच्चिद्दृष्टात्व याराजन्दमयंतीशुचिस्मिता किमब्रवीच्चनःसर्वान्वदभूमिपतेनघ २४ नलउ॰ भवद्भिरहमादिष्टोदमयं त्यानिवेशने प्रविष्टःसुमहाकक्षंदंडिभिःस्थविरैर्वृतं २५ प्रविशंतंचमांतत्रनकश्चिद्दृष्टवान्नरः ऋतेतांपा र्थिवसुतांभवतामेवतेजसा २६ सख्यश्चास्यामयादृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः विस्मिताश्चाभवन्सर्वादृ ष्ट्वामांविबुधेश्वराः २७ वर्ण्यमानेषुचमयाभवत्सुरुचिरानना मामेवगतसंकल्पावृणीतेसासुरोत्तमाः २८ अब्रवीच्चैवमांबालाआयांतुसहिताःसुराः त्वयासहनरव्याघ्रममयत्रस्वयंवरः २९ तेषामहंसंनिधौत्वांवरयि ष्यामिनैषध एवंतवमहाबाहोदोषोनभवितेतिह ३० एतावदेवविबुधायथावृत्तमुपाहृतं मयाशेषेप्रमाणंतु भवंतस्त्रिदशेश्वराः इतिनलोपाख्याने ५५ बृहदश्वउ॰ अथकालेशुभेप्राप्तेतिथौपुण्येक्षणेतथा आजुहाव महीपालान्भीमोराजास्वयंवरे १ तच्छ्रुत्वापृथिवीपालाःसर्वेहृच्छयपीडिताः त्वरिताःसमुपाजग्मुर्दमयंती

नलीयः २॥

१०१

३ ४ ५ ६ ७ ८ मुष्णंतीहरंती ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

कनकस्तंभरुचिरं तोरणेन विराजितं ३ विविशुस्ते नृपा रंगं महासिंहा इवाचलं तत्रासनेषु विविधेष्वासी
नाः पृथिवीक्षितः ४ सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुंडलाः तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव तत्र स्म पीना दृश्यंते बाहवः परिघोपमाः ६ आकारवंतः सुश्ल
क्ष्णाः पंचशीर्षा इवोरगाः सुकेशांतानि चारूणि सुनासाक्षिभ्रुवाणि च ७ मुखानि राज्ञां शोभंते नक्षत्राणि यथा
दिवि दमयंती ततो रंगं प्रविवेश शुभानना ८ मुष्णंती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च तस्या गात्रेषु प
तिता तेषां दृष्टिर्महात्मनां ९ तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यतां ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भार
त ददर्श भैमी पुरुषान् पंच तुल्याकृतीनिह तान् समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन् स्थितान् ११ संदेहादथ
वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृप यं यं हि ददृशे येषां तं तं मेने नलं नृप १२ सा चिंतयंती बुद्ध्याथ तर्कयामास भा
मिनी कथं हि देवाञ्जानीयां कथं विद्यां नलं नृप १३ एवं संचिंतयंती सा वैदर्भी भृशदुःखिता श्रुतानि दे
वलिंगानि तर्कयामास भारत १४ देवानां यानि लिंगानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे तानीह तिष्ठतां भूमावेक
स्यापि न लक्षये १५ सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत १६
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा देवेभ्यः प्रांजलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् १७ हंसानां वचनं श्रुत्वा

२१ २५ मनुष्यास्सस्वेदास्सनिमेषाः म्लायमानस्रजः सरजस्काः भूमिस्पृशः देवास्तद्विपरीताः हृषितस्रजश्च्युतरजोहीनाश्चेति समासः २६ २२ यथ

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे २१ यथेदं व्रतमारब्धं नलस्या
राधने मया तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे २२ स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः यथाहमभिजा
नीयां पुण्यश्लोकं नराधिपं २३ निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं प्रतिदेवितं निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नै
षधे २४ मनो विशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैषधे यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिंगधारणे २५ सापश्य
द्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिं २६ छायाद्वितीयो
म्लानस्रक्रजःस्वेदसमन्वितः भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः २७ सा समीक्ष्य तु तान्देवान्पुण्य
श्लोकं च भारत नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव २८ विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना स्कं
धदेशेसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनां २९ वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ततो हा हेति सहसा मुक्तः श
ब्दो नराधिपैः ३० देवैर्महर्षिभिस्तत्र साधु साध्विति भारत विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृप ३१ दम
यन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ३२ यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं
देवसन्निधौ तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतं ३३ यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते तावत्त्वयि
स्मान्मां भजसि तस्मात्ते तव वचने रतं रत्येतद्विद्धि ३३ ३५ ॥ भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ३४ दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनं

द्य कृतांजलिः तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ॥ ३५ ॥

३६ ३७ आत्मभवं आत्मनआविर्भावं ३८ अन्नरसं याहशोताहशोप्यन्नेविशिष्टरसवत्तां ३९ भावं स्वतां मिथुनं एकैकेन द्वयंद्वयमपीत्यर्थः ४० अ

तानेवशरणंदेवानजग्मतुर्मनसातदा कृतेतुनैषधेभैम्यालोकपालामहौजसः ३६ प्रहृष्टमनसःसर्वेनला
याष्टौवरान्ददुः प्रत्यक्षदर्शनंयज्ञेगतिंचानुत्तमांशुभां ३७ नैषधायददौशक्रःप्रीयमाणःशचीपतिः अ
ग्निरात्मभवंप्रादाद्यत्रवाञ्छतिनैषधः ३८ लोकानात्मप्रभांश्चैवददौतस्मैहुताशनः यमस्त्वन्नरसंप्रादाद्धर्मे
चपरमांस्थितिं ३९ अपांपतिरपांभावंयत्रवाञ्छतिनैषधः स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याःसर्वेचमिथुनंददुः ४०
वरानेवंप्रदायास्यदेवास्तेत्रिदिवंगताः पार्थिवाश्चानुभूयास्यविवाहंविस्मयान्विताः ४१ दमयन्त्याश्च
मुदिताःप्रतिजग्मुर्यथागतं गतेषुपार्थिवेन्द्रेषुभीमःप्रीतोमहामनाः ४२ विवाहंकारयामासदमयन्त्यान
लस्यच उष्यतत्रयथाकामंनैषधोद्विपदांवरः ४३ भीमेनसमनुज्ञातोजगामनगरंस्वकं अवाप्यनारीरत्नं
तुपुण्यश्लोकोपिपार्थिवः ४४ रेमेसहतयाराजन्शच्येवबलवृत्रहा अतीवमुदितोराजाभ्राजमानोंशुमा
निव ४५ अरञ्जयत्प्रजावीरोधर्मेणपरिपालयन् ईजेचाप्यश्वमेधेनययातिरिवनाहुषः ४६ अन्यैश्च
बहुभिर्धीमान्क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः पुनश्चरमणीयेषुवनेषूपवनेषुच ४७ दमयन्त्यासहनलोविजहा
रामरोपमः जनयामासचनलोदमयन्त्यांमहामनाः ४८ इन्द्रसेनंसुतंचापिइन्द्रसेनांचकन्यकां एवंसयज
मानश्चविहरंश्चनराधिपः ररक्षवसुसंपूर्णांवसुधांवसुधाधिपः ५० इतिनलोपाख्याने ५७ ॥

उभयरष्ट्वा ४१ ४२ उष्यवासंकृत्वा ४३ ५० इतिनलोपाख्यानेदमयन्तीस्वयंवरः ५७ ॥

एवंदेवेभ्यो लब्धवरस्य नृपोदर्पो द्विमितो दमयंतीलाभजं सुखं भुक्त्वा तस्यैव संप्रति तद्विध्वंसनं नामापदं वक्तुमुपक्रमते वृते त्वित्यादिना १ २ ३ निर्वृत्तः समाप्तः ४ ५ यस्मिन्निति [illegible] सत्यमिति पाठे यथार्थभाषणं धृतिः वाङ्मनःकायानामवसादप्राप्तौ तदुत्तम्भनार्थो यत्नविशेषो मनोध

बृहदश्व उ॰ वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः यांतो ददृशुरायांतं द्वापरं कलिना सह १ अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि २ ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयंत्याः स्वयंवरं गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतं ३ तमब्रवीत्प्रहस्येंद्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ४ एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः देवानामंत्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ५ देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविंदत तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दंडधारणं ६ एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः अस्माभिः समनुज्ञाते दमयंत्या नलो वृतः ७ का च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपं यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ८ योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानाख्यानपंचमान् नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ९ अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः यस्मिन्दाक्ष्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः शमः ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे १० ॥

र्मः ज्ञानं शास्त्रतोऽर्थतश्च तपः स्वधर्मनिष्ठा शौचं बाह्यं मृज्जलादिजं आभ्यंतरं भावशुद्धिः दमो बाह्येंद्रियनिग्रहः शमो मनोनिग्रहः ध्रुवाणि स्थिराणि [illegible]

११ १४ नलोपाख्याने ५८ एवमिति समयं संकेतं १२ अन्वास्त उपासितवान् सोऽन्वास्तेति पाठे स उपास्त इत्यर्थः आर्षः संधिः ३ सः कलिः न
लं समाविश्य पश्चात् नरेण पुष्करं चाब्रवीत् दीव्य द्यूतं कुरु ४ ५ साहाय्यमेवाह कलिश्चेति गवां वृषः अग्रगो गवां श्रेष्ठो ललितलक्षणायाः तस्याः

एवंरूपं नलं यो वै कामयेन्मूढधीः कले आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ११ कृच्छ्रे स नर
के मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः १२ ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्र
वीत् संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर १३ भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते त्वमप्यक्षान्स
माविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि १४ इति नलोपाख्याने ५८ वृहदश्व उ० एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः
सह आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः १ स नित्यमन्तरप्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरं अथास्य द्वादशे वर्षे
ददर्श कलिरन्तरं २ कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्त नैषधः अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविं
शत् ३ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ४ अक्षद्यूते नलं
जेता भवान्हि सहितो मया निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपं ५ एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नल
मभ्ययात् कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ६ आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा दीव्यावे
त्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ७ न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः प
णकालममन्यत ८ ॥

अक्षेषु पाशेषु वर्तते वृषः श्रेष्ठः पाशश्रेष्ठो भूत्वा ६ वृषेण अग्रजमुख्येन ७ पणकालं द्यूतकालं ८ ॥

म० भा० व० टी० १४

यानेषु युग्मेषु गवहेरण्यादितस्य ९ १७ नायमस्तिनष्टोयमित्यर्थः पुण्यः पावनः श्लोकोयशोयस्यसजीयतजितः १९ नलोपाख्याने ५९ दमयंतीततो १ ३

हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससां आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ९ तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन निवारणेभवच्छक्तो दीव्यमानमरिंदम १० ततः पौरजनाः सर्वे मंत्रिभिः सह भारत राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरं ११ ततः सूत उपागम्य दमयंत्यै न्यवेदयत् एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् १२ निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः १३ ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना १४ राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः मंत्रिभिः सहितः सर्वैः राजभक्तिपुरस्कृतः १५ तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत तां तथा रुचिरापांगीं विलपंतीं तथाविधां १६ आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ततस्ते मंत्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः १७ नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् तथा तदभवद्द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च १८ युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत १९ नलोपाख्याने ५९ बृहदश्व उ० दमयंती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपं उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसं १ भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः चिंतयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति २ सा शंकमाना तत्पापं चिकीर्षंती च तत्प्रियं नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ३ ॥

४ ५ ८ द्वितीयं द्वितीयवारं १८ ९ ७ विनशेत विनश्येत नलस्य इति शेषः ९ मिथुनं कुमारीकुमारं च कुण्डिनं भीमस्य नगरं १९ ॥

बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकां हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषितां ४ बृहत्सेने व्रजामात्या
नानाय्य नलशासनात् आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ५ ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनं अ
पि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नलमाव्रजन् ६ तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः न्यवेदयद्भीमसु
ता न च तत्प्रत्यनन्दत ७ वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ८ नि
शम्य सततं चाक्षान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ९ बृहत्सेने पुनर्गच्छ वा
र्ष्णेयं नलशासनात् सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितं १० बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषि
तं वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ११ वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा उवाच देश
कालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता १२ जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं
कर्तुमर्हसि १३ यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणावजीयते तथा तथास्य वै द्यूते रागो भूयोभिवर्धते १४ तथा
च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते १५ सुहृत्स्वजनवाक्यानि
यथावन्न शृणोति च ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः १६ नूनं मन्ये न शेषोस्ति नैषधस्य महात्म
नः यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः १७ शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः न हि मे शुध्यते भावः
कदाचिद्विनशेदपि १८ नलस्य दयितानश्वान् योजयित्वा मनोजवान् इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि १९

२० मुख्यशः मुख्येषु श्रेष्ठेषु २१ वाहिना अश्वसमूहेन २२ २३ अटमानः वेतनार्थी पर्यटन् २४ भृतिं वेतनं २५ नलोपाख्याने ९ ततस्तु १ प्र

समनुज्ञाप्य तु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा अश्वांश्चैमान्यथाकामं वस चान्यत्र गच्छ वा १९ दमयन्त्यास्तु तद्वा
क्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः २१ तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो मही
पते ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना २२ हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तं इन्द्रसेनां च तां
कन्यामिन्द्रसेनं च बालकं २३ आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपं अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नग
रीं तदा २४ ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपते २५ नलोपा
ख्याने ९ बृहदश्व उ० ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंच
न १ हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव २ शिष्टा ते द
मयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ३ पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लो
कस्य मन्युना व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ४ ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् उत्सृ
ज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ५ एकवासा ह्यसंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः निश्चक्राम ततो राजा
त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियं ६ दमयन्त्येकवस्त्राथ गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽव
सत् ७ पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ८ ॥

तिपाणः पणनीयं द्रव्यं १ ३ ४ ५ ६ तया सार्धं बाह्यतः बहिः ७ ८ ॥

तस्य नलस्य ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ नगराभ्याशे नगरस्समीपं २० २१ २२ २३ २४ ॥

पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च पौरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ९ स तथा नगराभ्याशे सत्कारा
र्हो न सत्कृतः त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् १० पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् प्रातिष्ठ
त ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धि
रण्यसदृशच्छदान् १२ स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति त
तस्तान्परिधानेन वाससा समवाहृणोत् तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदा
हुस्ततो नलं दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखं १५ वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः आगता
न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि १६ तान्समीपगतान्दृष्ट्वा नात्मानं च विवाससं पुण्यश्लोकस्तदा राजन्दम
यन्तीमथाब्रवीत् १७ येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयान्वितः १८
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः इमे ते शकुना भूत्वा वासो भीरु हरन्ति मे १९ वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो
गतचेतनः भर्ता ते हं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः २० एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथं अवन्तीमृक्षव
न्तं च समतिक्रम्य पर्वतं २१ एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोशलान् अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः २३ एतद्वाक्यं नलो राजा
दमयन्तीं समाहितः उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत २४ ॥

म॰
भा॰ वं॰
टी॰
१८५

२५ २६ २७ २८ २९ ३० अलंप्रत्यर्थे ३१ ३२ अपकृष्टेनकलिकर्षितेन ३३ ३५ यद्यपिपूजयिष्यतितथापित्वंसुखंनोवत्स्यसिनवासंकरिष्यसिस्वगृहे

ततःसाबाष्पकलयावाचादुःखेनकर्षिता उवाचदमयंतीतंनैषधंकरुणंवचः २५ उद्विजतेमेहृदयंसीदं
त्यंगानिसर्वशः तवपार्थिवसंकल्पंचिंतयंत्याःपुनःपुनः २६ हृतराज्यंहृतद्रव्यंविवस्त्रंक्षुच्छ्रमान्वितं
कथमुत्सृज्यगच्छेयमहंत्वांनिर्जनेवने २७ श्रांतस्यतेक्षुधार्तस्यचिंतयानस्यतत्सुखं वनेघोरेमहाराज
नाशयिष्याम्यहंक्लमं २८ नचभार्यासमंकिंचिद्विद्यतेभिषजांमतं औषधंसर्वदुःखेषुसत्यमेतद्ब्रवीमि
ते २९ नलउ॰ एवमेतद्यथात्थत्वंदमयंतिसुमध्यमे नास्तिभार्यासमंमित्रंनरस्यार्तस्यभेषजं ३० नचा
हंत्यक्तुकामस्त्वांकिमलंभीरुशंकसे त्यजेयमहमात्मानंनत्वेवत्वामनिंदिते ३१ दमयंत्युवा॰ यदिमां
त्वंमहाराजनविहातुमिहेच्छसि तत्किमर्थंविदर्भाणांपंथाःसमुपदिश्यते ३२ अवैमिचाहंनृपतेनतु
मांत्यक्तुमर्हसि चेतसात्वपकृष्टेनमांत्यजेथामहीपते ३३ पंथानंहिममाभीक्ष्णमाख्यासिचनरोत्तम
अतोनिमित्तंशोकंमेवर्धयस्यमरोपम ३४ यदिचायमभिप्रायस्तवज्ञातीन्व्रजेदिति सहितावेवगच्छा
वोविदर्भान्यदिमन्यसे ३५ विदर्भराजस्तत्रत्वांपूजयिष्यतिमानद तेनत्वंपूजितोराजन्सुखंवत्स्यसिनो
गृहे ३६ नलोपाख्याने ६१ नलउ॰ यथाराज्यंतवपितुस्तथाममनसंशयः नतुतत्रगमिष्यामिविषम
स्थःकथंचन १ कथंसमृद्धोगत्वाहंतवहर्षविवर्धनः परिद्युतोगमिष्यामितवशोकविवर्धनः २ ॥

हर्षवृद्धिंनीचत्वावहत्वात् ३६ नलोपाख्याने ६१ एतदेवसमर्थयन् नलउवाच यथेति २ ॥

१८

३ उपेयतुःप्राप्तवंतौपाठांतरेउपेयतुःउपेत्यवासेचकतुः ४ ५ विकटःकटस्तृणासनंतद्रहितःअतएवपांसुगुंठितः ६ ७ ८ परिध्वंसंकलिनावस्त्रा

इतिब्रुवन्नलोराजादमयंतींपुनःपुनः सांत्वयामासकल्याणींवाससोर्धेनसंवृतां २ तावेकवस्त्रसंवीतावट मानावितस्ततः क्षुत्पिपासापरिश्रांतौसभांकांचिदुपेयतुः ३ तांसभामुपसंप्राप्यतदासनिषधाधिपः वैद र्भ्यासहितोराजानिषसादमहीतले ४ सवैविवस्त्रोविकटोमलिनःपांसुगुंठितः दमयंत्यासहश्रांतःसुष्वा पधरणीतले ५ दमयंत्यपिकल्याणीनिद्रयापहृतातततः सहसादुःखमासाद्यसुकुमारीतपस्विनी ६ सु प्तायांदमयंत्यांतुनलोराजाविशांपते शोकोन्मथितचित्तात्मानस्मशेतेयथापुरा ७ सतद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागंचसर्वशः वनेचतंपरिध्वंसंप्रेक्ष्यचिंतामुपेयिवान् ८ किंनुमेस्यादिदंकृत्वाकिंनुमेस्यादकुर्वतः किंनुमेमरणंश्रेयःपरित्यागोजनस्यवा ९ मामियंह्यनुरक्तेदंदुःखमाप्नोतिमत्कृते मद्विहीनात्वियंग च्छेत्कदाचित्स्वजनंप्रति १० मयानिःसंशयंदुःखमियंप्राप्स्यत्यनुव्रता उत्सर्गेसंशयःस्यात्तुविंदेतापिसुखं क्वचित् ११ सविनिश्चित्यबहुधाविचार्यचपुनःपुनः उत्सर्गेमन्यतश्रेयोदमयंत्यानराधिपः १२ नचै षातेजसाशक्याकैश्चिद्धर्षयितुंपथि यशस्विनीमहाभागामद्भक्तेयंपतिव्रता १३ एवंतस्यतदाबुद्धिर्द मयंत्यांन्यवर्तत कलिनादुष्टभावेनदमयंत्याविसर्जने १४ ॥

पहरणादिक्लेशं ९ जनस्यपरिशेषाद्भार्यायाएव १० ११ १२ १३ १४ दमयंत्याविषयेन्यवर्ततनिवृत्तासतीविसर्जनेभूदितिशेषः १५ ॥ १५

१६ १७ विवस्त्रपरिधाय १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ नलोपाख्याने ६२ अ० १ २ ॥

सोवस्थान्तामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवाससो चिंतयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्थस्यावकर्तने १५ कथं वाससो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया विचिंत्यैवं नलो राजा सभां पर्यचरत्तदा १७ परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमं १८ तेनार्द्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवन्नष्टचेतनः १९ ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभां दमयंतीं तदा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः २० यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियां सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् २१ इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति २२ कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते २३ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणाः रक्षंतु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता २४ एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः २५ गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते २६ द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां प्रति २७ अवकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु २८ नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः जगामैको वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः २९ नलोपाख्याने ६२ बृहदश्व उ० अपक्रांते नले

३ तथासत्यंयत्स्वयेवेउक्तंत्वांनत्यक्ष्यामीति ४ अनपकृतेअपकाराभावे ५ ६ ७ ८ ९ शोचिमिशोचामि १० ११ मन्युनाशोकेन १२ १३ १४

हानाथहामहाराजहास्वामिन्किंजहासिमां हाहतास्मिविनष्टास्मिभीतास्मिविजनेवने २ ननुनाममहारा
जधर्मज्ञःसत्यवागसि कथमुक्त्वातथासत्यंसुप्तामुत्सृज्यकानने ३ कथमुत्सृज्यगंतासिदक्षांभार्यामनुव्र
तां विशेषतोनपकृतेपरेणापकृतेसति ४ शक्यसेतागिरःसम्यक्कर्तुंमयिनरेश्वर यास्त्वयालोकपा
लानांसंनिधौकथिताःपुरा ५ नाकालेविहितोमृत्युर्मर्त्यानांपुरुषर्षभ यत्रकांतात्वयोत्सृष्टामुहूर्तमपि
जीवति ६ पर्याप्तःपरिहासोयमेतावान्पुरुषर्षभ भीताहमतिदुर्धर्षदर्शयात्मानमीश्वर ७ दृश्यसेदृश्य
सेराजन्नेषदृष्टोसिनैषध आवार्यगुल्मैरात्मानंकिंमांनप्रतिभाषसे ८ नृशंसंबतराजेंद्रयन्मामेवंग
तामिह विलपंतींसमागम्यनाश्वासयसिपार्थिव ९ नशोचाम्यहमात्मानंनचान्यदपिकिंचन कथं
नुभवितास्येकइतित्वांनृपशोचिमि १० कथंनुराजंस्तृषितःक्षुधितःश्रमकर्षितः सायाह्नेवृक्षमूलेषुमा
मपश्यन्भविष्यसि ११ ततःसातीव्रशोकार्ताप्रदीप्तेवचमन्युना इतश्चेतश्चरुदतीपर्यधावतदुःखिता १२
मुहुरुत्पततेबालामुहुःपततिविह्वला मुहुरालीयतेभीतामुहुःक्रोशतिरोदिति १३ अतीवशोकसं
तप्तामुहुर्निःश्वस्यविह्वला उवाचभैमीनिःश्वस्यरुदत्यथपतिव्रता १४ यस्याभिशापाद्दुःखार्तोदुःखंवि
कलिशापतियस्येति अभिशापात् हृत्याद्वेषात् नोदुःखात् अस्मत्संबंधिदुःखात् १५॥ दतिनैषधः तस्यभूतस्यनोदुःखाद्दुःखम
मभ्यधिकंभवेत् १६॥

म० भा० व० १०८

१ १९ वाशतीं क्रोशंती २० ग्राहः सर्पः अजगरः तद्वत्स्थूलः २१ २२ बुद्धिलाभात् हर्षं मां विना कथं भविष्यसि कथं जीविष्यसि २४ २ विशस्य विदार्य २८ २९ ३२

अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलं तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकः ८ एवं तु विलपंती सा राज्ञो भार्या महात्मनः अन्वेषमाणा भर्तारं वने श्वापदसेविते ९ उन्मत्तवद्भीमसुता विलपंती इतस्ततः हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति १९ तां क्रंदमानामार्तां कुररीमिव वाशतीं करुणं बहु शोचंतीं विलपंतीं मुहुर्मुहुः २० सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीं जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः २१ सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधं २१ हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि २२ कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध कथं भवान् जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो २४ पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च श्रांतस्य ते क्षुधार्तस्य परिम्लानस्य नैषध कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मे नच २५ ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन् गहने वने आक्रंदमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह २६ तां तु दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणां त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः २७ मुखतः पातयामास शस्त्रेण निशितेन च निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः २८ मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वने कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनि ३० दम

अरालानि कुटिलानि शोभमानानि वा पक्ष्माणि नयनप्रांतकेशाः यस्याःस्तादृशे नयने यस्याः इति तया ३३ ३४ मन्युना क्रोधेन ३५ ३६ पतिराज्यविनाकृतापाया

अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीं लक्षयित्वा मृगव्याधः काममस्य वशमीयिवान् ३३ तामेवं श्लक्ष्णया
वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया सांत्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी ३४ दमयंती तु तं दुष्टमुपलभ्य पति
व्रता तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ३५ स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः दुर्धर्षां तर्कया
मास दीप्तामग्निशिखामिव ३६ दमयंती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता अतीतवाक्पथे काले शशापैनं
रुषान्विता ३७ यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिंतये तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ३८ उक्तमात्रे तु
वचने तया स मृगजीवनः व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ३९ नलोपाख्याने १२ बृहदश्व उवाच
सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा वनं प्रतिभयं शून्यं किलिकागणनादितं १ सिंहद्वीपिरुरुव्या
घ्रमहिषर्क्षगणैर्युतं नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितं २ शालवेणुधवाश्वत्थतिंदुकेंगुदकिंशु
कैः अर्जुनारिष्टसंछन्नं स्यंदनैः सशाल्मलैः ३ जंब्वाम्रलोध्रखदिरसालवेत्रसमाकुले पद्मकामलक
प्लक्षकदंबोडुंबरावृते ४ बदरीबिल्वसंछन्ने न्यग्रोधैश्च समाकुले प्रियालतालखर्जूरहरीतकिबिभीतकैः
नानाधातुशतैर्नद्धान् विविधानपि चाचलान् निकुंजान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ६ ॥

राज्येन च रहिता अतीतवाक्पथे वाचामनिवार्ये सति काले पुमर्गोव्याये ३७ परासुः गतप्राणः ३८ व्यसुः विगतप्राणः ३९ नलोपाख्याने १२ सानि प्र

निमर्धिकाणां किलिकातीतलाभ्रुङ्ः पतंगविशेषः १८

म०
भा० व०
टी०
२०५

७ ९ ११ १२ १४ १९ अरण्यराट् शार्दूलः २० मांममचित्तंकर्षयतिव्यथयति २१ २२ ॥

नदीःसरांसिवापीश्चविविधांश्चमृगद्विजान् साबहून्भीमरूपांश्चपिशाचोरगराक्षसान् १ पल्वलानितडागानि
गिरिकूटानिसर्वशः सरितोनिर्झरांश्चैवददर्शाद्भुतदर्शनान् ८ यूथशोददृशेचात्रविदर्भाधिपनंदिनी महिषा
न्वराहांश्चऋक्षांश्चवनपन्नगान् ९ तेजसायशसालक्ष्म्यास्थित्याचपरयायुता वैदर्भीविचरत्येकानलमन्वे
षतीतदा १० नाबिभ्यत्सान्नृपसुताभैमीतत्राथकस्यचित् दारुणामटवींप्राप्यभर्तृव्यसनपीडिता ११ विदर्भतन
याराजन्विललापसुदुःखिता भर्तृशोकपरीतांगीशिलातलमथाश्रिता १२ दमयन्त्युवाच व्यूढोरस्कमहाबाहो
नैषधानांजनाधिप क्वनुराजन्गतोस्यद्यविसृज्यविजनेवने १३ अश्वमेधादिभिर्वीरक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः क
थमिष्ट्वानरव्याघ्रमयिमिथ्याप्रवर्तसे १४ यत्त्वयोक्तंनरश्रेष्ठमत्समक्षंमहाद्युते स्मर्तुमर्हसिकल्याणवचनंपा
र्थिवर्षभ १५ यच्चोक्तंविहगैर्हंसैःसमीपेतवभूमिप मत्समक्षंयदुक्तंचतदवेक्षितुमर्हसि १६ चत्वारएकतोवे
दाःसांगोपांगाःसविस्तराः स्वधीतामनुजव्याघ्रसत्यमेकंकिलैकतः १७ तस्मादर्हसिशत्रुघ्नसत्यंकर्तुंनरेश्वर
उक्तवानसियद्वीरमत्सकाशेपुरावचः १८ हावीरननुनामाहमिष्टाकिलतवानघ अस्यामटव्यांघोरायांकिंमांन
प्रतिभाषसे १९ भर्त्सयत्येषमांरौद्रोव्यात्तास्योदारुणाकृतिः अरण्यराट्क्षुधाविष्टःकिंमांनत्रातुमर्हसि नमेत्वदन्या
काचिद्धिप्रियास्तीत्यब्रवीःसदा तामृतांकुरुकल्याणपुरोक्तांभारतींनृप २१ उन्मत्तांविलपंतींमांभार्यामिष्टांनराधि

प इक्षितामोमित्तोमिचकिंमांनप्रतिभाषसे २२॥
२.५९

१३ २९ परव्यूहाःसैन्यानिपरव्यूहमनेनेतिपाठेपरेषांव्यूहस्यनाशनं ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ॥

कथंदीनांविवर्णांचमलिनांवसुधाधिप वस्त्रार्धप्रावृतामेकांविलपंतीमनाथवत् २३ यूथभ्रष्टामिवैकांमांह
रिणींपृथुलोचन नमानयसिमामार्यरुदंतीमरिकर्शन २४ महाराजमहारण्येमामिहैकाकिनींसती दम
यंतीमभिभाषेत्वांकिंमांनप्रतिभाषसे २५ कुलशीलोपसंपन्नंचारुसर्वांगशोभनं नाद्यत्वांप्रतिपश्यामिगि
रावस्मिन्नरोत्तम २६ वनेचास्मिन्महाघोरेसिंहव्याघ्रनिषेविते शयानमुपविष्टंवास्थितंवानिषधाधिप २७ प्र
स्थितंवानरश्रेष्ठममशोकविवर्धन कंनुपृच्छामिदुःखार्तात्वदर्थेशोककर्शिता २८ कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्येसं
गतेनेहलोकपः कोनुमेवाद्यपृच्छ्योवनेस्मिन्व्यस्थितंनलं २९ अभिरूपंमहात्मानंपरव्यूहविनाशनं य
मन्वेषसिराजानंनलंपद्मनिभेक्षणं ३० अयंसइतिकस्याद्यश्रोष्यामिमधुरांगिरं अरण्यराडयंश्रीमांश्च
तुर्दंष्ट्रोमहाहनुः ३१ शार्दूलोभिमुखोयातिव्रजाम्येनमशंकिता भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने
प्रभुः ३२ विदर्भराजतनयांदमयंतीतिविद्धिमां निषधाधिपतेर्भार्यांनलस्यामित्रघातिनः पतिमन्वेषती
मेकांकृपणांशोककर्शितां आश्वासयमृगेंद्रेहयदिदृष्टस्त्वयानलः ३४ अथवात्वंवनपतेनलंयदिनशंस
सि मांखादयमृगश्रेष्ठदुःखादस्माद्विमोचय ३५ श्रुत्वारण्येविलपितंममामाश्वासयत्ययं याम्येनांस्वा
दुसलिलामापगांसागरंगमां ३६ इमंशिलोच्चयंपुण्यंशृंगैर्बहुभिरुच्छ्रितैः विराजद्भिर्दिवानेकैर्नैकवर्णैर्म
नोरमैः ३७ नानाधातुसमाकीर्णंविविधोपलभूषितं अस्यारण्यस्यमहतःकेतुभूतमिवोत्थितं सिंहशार्दूल

॥ ३९ मांनावसरद्दत्त्वामागृत पतिर्विकीर्यैःसमंतात्प्रदृश्यते

५० ४५ ब्रह्मण्यः ब्रह्मणि ब्राह्मणजातौ वेदे वैदिककर्मणि परमात्मनि वा रतः ४६ अग्निमान् नित्ययोगेन तपसा देवाग्निविच्छेदरहितः समर्थः ५०

किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितं कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितं ४० सरिद्भिः सविहंगा
भिः शिखरैश्च समाकुलं गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ४१ भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रु
त शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ४२ प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध मां राज्ञः स्नुषां राज
भार्यां दमयन्तीति विश्रुतां ४३ विदर्भराजाधिपतिः पिता मम महारथः भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षि
ता राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतां आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वंचितेक्षणः ४४ ब्रह्मण्यः
साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जि
तारिगणः प्रभुः तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थितां निषधेषु महाराजः श्वशुरो मे नरोत्तमः गृही
तनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ४८ तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः क्रमप्राप्तं पितुः स्व
यं राज्यं समनुशास्ति ह ४९ नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्य
कृत्सोमपोऽग्निमान् ५० यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता तस्य मामबलां श्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागतां
तां ५१ त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्वितां अन्वेषमाणां भर्तारं वै तं पर्वतसत्तम ५२ समुल्लिखद्भि
रेतैर्हि त्वया शृंगशतैर्नृपः कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरम
४८ ५५ ॥ र्षणः ५३ विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशाः निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ५४

किंस्विद्विलपतीमिकांपतेस्त्वंशुचिस्मिते ५४ ॥

निष ४

५६ ५८ आम्नायसारिणीं वेदानुगां सत्यामित्यर्थः ऋद्धां अदीनां आश्वासयतेति बकत्वं वक्रैर्वक्ष्यमाणदोषाद्वहं ६२ अवृभसैतिविति सर्वैर्वाक्यैः सावधारणामिति

गिरीणामाश्वासयस्व घसां ह्रताभिवडः स्थितो वीरविक्रांत धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ५६ यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना कदा नु स्निग्धगंभीरां जीमूतस्वनसन्निभां ५७ श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं तामसृतोपमां वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ५८ आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं भीतामाश्वासय तमां नृपते धर्मवत्सल ५९ इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनंदिनी दमयंती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तरां ६० सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमांगना तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितं वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितं नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ६१ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च जितेंद्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ६३ वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेंद्रियैः तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममंडलं ६४ नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणायुतं तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ६५ सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ६६ सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया योषिद्रत्नं महाभागा दमयंती तपस्विनी ६७ साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ६८ पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः आस्यतामित्यथो

न्यायेन ग्रंथमात्रभक्तेति विस्तर्यर्थः ६३ ६५ सुद्विजानना शोभनदंतयुक्तमुखी वर्चस्विनी धर्मजेन तेजसा युक्ता सुप्रतिष्ठा शोभनजघना प्रतिष्ठा शोभनजघनवा

नानुवाच वरारोहा काचिद्भगवतामिह तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः १० कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मच
रणेषु च तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ११ ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्यु
तिं च परमामिह १२ विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः १३
अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता १४ न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा
नैव नद्याश्च देवता मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः १५ विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः १६ तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः निषधाधिपतिर्धीमान्नलो
नाम महायशाः १८ वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशाम्पतिः देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः १९ गो
प्ता निषधवंशस्य महातेजा महाबलः सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः २० ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान्प
रपुरंजयः नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः २१ मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा आहर्ता क्रतु
मुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्मभिः
आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च २४ तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां रा
जर्षभस्य वै दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् २५ सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा पल्वलानि च सर्वा
णि तथारण्यानि सर्वशः २६ अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदं महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता २७

८८ ८९ श्रेयसामेदेनणयोस्येयोजयिष्य योगवलेनदेहं त्यक्त्वा मोक्षं प्राप्स्ये इत्यर्थः अन्यथा आत्महत्यादोषात् श्रेयो योगो न संभवेत् ९० ९२ उ

क्वचिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं त्वया भवेसामीन नलो नाम निषधानां जनाधिपः ८८ यत्कृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रप
न्ना भृशदारुणं वने प्रतिभये घोरं शार्दूलमृगसेवितं ८९ यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपं आत्मानं श्रे
यसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ९० को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभं कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशो
काभिपीडिता ९१ तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनंदिनीं दमयंतीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ९२ उ
दर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधं ९३ निषधानामधिपतिं नलं
रिपुनिपातिनं भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरं ९४ विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितं तदेव
नगरं श्रेष्ठं प्रशासंतमरिंदमं ९५ द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनं पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्या
णाभिजनं नृपे ९६ एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजां तापसांतर्हिताः सर्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा
९७ सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा दमयंत्यनवद्यांगी वीरसेननृपस्नुषा ९८ किं नु स्वप्नो मया दृ
ष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममंडलं ९९ क्व सा पुण्यजला रम्या नदी द्विजनिषेवि
ता क्व नु ते हि नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः १०० ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयंती शुचिस्मिता भर्तृशोकपरा

दर्कः उत्तरकालः ९३ ९४ प्रशासतं जक्षित्यादयः षडिति नुमभावः ९५ ९६ तापसा इति च्छेदः संधिरार्षः ९७ १०१ बाष्पः बाष्पवत् उत्तः उ

पल्लवैः आपीडितं भूषितं ३ अगमः वृक्षः आपीडैः पुष्पफलादिरूपैरलंकारैः ४ ६ सुकुमारा तनुः त्वग्महायतनस्तनुः सूक्ष्मा नकयस्य तं ७ अशोकनग हे वी

उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितं ३ अहो बतायमगमः श्रीमा-
नस्मिन्वनान्तरे आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ४ विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोकप्रियदर्शन वी-
तशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपं ५ नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिं निषधानामधिपतिं दृष्टवा-
नसि मे प्रिय ६ एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचं व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतं ७ यथा वि-
शोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु सत्यनामा भवाशोक अशोकः शोकनाशनः ८ एवं साशोकवृक्षं
तमार्तैवं परिगम्य ह जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ९ सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्त-
था नैकांश्च पर्वतान्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः १० कंदरांश्च नितम्बांश्च नदीश्चाद्भुतदर्शनाः ददर्श ता-
न्भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ११ गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्व-
रथसंकुलं १२ उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभां सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृतां १३ प्रो-
द्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजितां कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभितां १४ सा दृष्ट्वैव महासा-
र्थं नलपत्नी यशस्विनी उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह १५ उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता

तशोकवृक्ष ८ १२ महासार्थं महान्तं जनसमूहं १३ १४ उपसर्प्य उपसमर्प्य अभ्यासमेलापः आर्षः वरारोहा विस्तीर्णजघना १५ पांसवः रुक्षाः ध्वस्ताः अश्रुकवे

[illegible]

कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा १६ तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचि

पांसुध्वस्ताः शिरोरुहाः केशा यस्याः १६ १८॥

मार्गेमिमन्वेषयामि १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ इतिनलोपाख्याने ६४ ॥

कासिकस्यासिकल्याणिकिंवान्मृगयसेवने तांदृष्ट्वाव्यथिताःस्मेहकच्चित्त्वमसिमानुषी १९ वदसत्यंवन
स्यास्यपर्वतस्याथवादिशः देवतात्वंहिकल्याणित्वांवयंशरणंगताः २० यक्षीवाराक्षसीवात्वमुताहोसि
वरांगना सर्वथाकुरुनःस्वस्तिरक्षचास्माननिंदिते २१ यथायंसर्वथासार्थःक्षेमीशीघ्रमितोव्रजेत् त
थाविधत्स्वकल्याणियथाश्रेयोहिनोभवेत् २२ तथोक्तातेनसार्थेनदमयंतीनृपात्मजा प्रत्युवाचततः
साध्वीभर्तृव्यसनपीडिता २३ सार्थवाहंचसार्थंचजनायेचात्रकेचन युवस्थविरबालाश्चसार्थस्यचपु
रोगमाः २४ मानुषींमांविजानीतमनुजाधिपतेःसुतां नृपस्नुषांराजभार्यांभर्तृदर्शनलालसां २५ विद
र्भराड्ममपिताभर्ताराजाचनैषधः नलोनाममहाभागस्तंमार्गाम्यपराजितं २६ यदिजानीतनृपतिंक्षि
प्रंशंसतमेप्रियं नलंपुरुषशार्दूलममित्रगणसूदनं २७ तामुवाचानवद्यांगींसार्थस्यमहतःप्रभुः सार्थ
वाहःशुचिर्नामशृणुकल्याणिमद्वचः २८ अहंसार्थस्यनेतावैसार्थवाहःशुचिस्मिते मनुष्यंनलनामा
नंनपश्यामियशस्विनि २९ कुंजरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि पश्याम्यस्मिन्वनेकृत्स्नेह्यमनुष्यनि
षेविते ३० ऋतेत्वांमानुषीमर्त्यांनपश्यामिमहावने तथानोयक्षराडद्यमणिभद्रःप्रसीदतु ३१ साब्रवीद्व
णिजःसर्वान्सार्थवाहंचतंततः क्वनुयास्यतिसार्थोयमेतदाख्यातुमर्हसि ३२ सार्थवाहउवाच सार्थोयंचेदि
राजस्यसुबाहोःसत्यदर्शिनः क्षिप्रंजनपदंगंतालाभायमनुजात्मजे ३३ इतिनलोपाख्याने ६५ ॥

म. भी. व. ली. ११३

सा १ पद्मैः सौगंधिकैश्च पद्मविशेषैर्युक्तत्वात् पद्मसौगंधिकं नाम सरः २ यवसं घासः ३ श्रांतवाहाः श्रांतवाहनाः निवेशाय वासाय ४ पश्चि

वृहत्स्था ३ सा तत्र तानवघोगी सार्थवाहवचस्तदा जगाम सह तेनैव सार्थेन पतिलालसा १ अथ काले

बहुतिथे वने महति दारुणे तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगंधिकं महत् २ ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेंधने

बहुपुष्पफलोपेते नानापक्षिनिषेविते ३ निर्मलस्वादुसलिलमनोहारिशिलातले सुपरिश्रांतवाहा

स्ते निवेशाय मनो दधुः ४ संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमं उवास सार्थः स महान्वेलामासाद्य प

श्चिमां ५ अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा सुप्ते सार्थे परिश्रांते हस्तियूथमुपागमत् ६ पानी

यार्थी गिरिनदीमदप्रस्रवणाविलां अथापश्यत सार्थं ते सार्थजालं बहुलाजान् ७ तेनानत्रास्यगजा

न्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा समाद्रवन्त वेगेन क्षिप्तासत्तो मदोत्कटाः ८ तेषामापततां वेगः कोपि गाढः स

हो भवत् नगाग्रादिव शीर्णानां शृंगाणां पततां ध्वनिः ९ स्पंदनामपि नागानां मार्गेण धावतां द्रुवाः मा

र्गमेकरूपमस्वप्नपश्चिमाः सार्थमुत्तमं १० ततः समर्दः सहसा चक्रमाने महीतले हाहाकारप्रमुखेनतः सार्थि

कः प्रभवणार्थिनः ११ वनगुल्माश्रया ये ते निद्राघावहता भवन् केचिद्दंतैः करैः केचित्केचिच्चरणाहताग

जैः १२ निहता ह्यश्वबहुलाः पदातिजनसंकुलाः भयाद्धावमानाश्च परस्परहतास्तदा १३ घोरा नादा

त्रिभुवंतो निपेतुर्धरणीतले दृष्टेभ्याकृहास्मरब्धाः पतिता विषमेषु च १४ एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्यहे

मां वेलां संध्यां समरात्रीभुवं वा ५ ८ ९ पक्षिन्याः पद्मवत्याः सरस्याः ९ १५ ॥ करिभिः राजन्विनिहते सर्वे समृद्धे सार्थमंडले

११३

७ २४ लोष्टभिरिति प्रयोगादेव लोष्टशब्दोऽनकारांतोऽप्यस्तीति ज्ञायते २५ कृत्येव कृत्यका कुत्सिता कृत्या कृत्यकेति वा तां २६ २ ३१

वत्सराणी विशीर्णांगं यं शुष्कौ ध्रुं किं प्रधावत सामान्यमेतद्दृष्टं विनं न मिथ्या वचनं मम ७ एवमेवाभिभाषंतो
विद्रवंति भयार्तास्ता पुनरेवाभिधास्यामि चिंतयध्वं सकातराः तस्मिंस्तु यावते सा नेदाहृणो जनसंततये ८
मयंती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ९ अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरं अदृष्टपूर्वं तद्दृष्ट्वा बालाप
द्मनिभेक्षणा १० संसक्तवदना श्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ये तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिदविक्षताः ११
ते ब्रुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलं नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ११ तथा यक्षाधिपः
श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः न पूजा विघ्नकर्तॄणामथवा प्रथमं कृताः १२ शकुनानां फलं वाथ विपरीतमि
दं ध्रुवं ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतं १३ अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः यासावद्य म
हासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना १४ प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषं तयेयं विहिता पूर्वं माया पर
मदारुणा १५ राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा १६
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदां लोष्टभिः पांसुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः १७ अवश्य
मेव हन्यामः सार्थस्यास्य किल कृत्यकां दमयंती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणं १८ ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रव
द्यत्र कानने आशंकमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् १९ अहो ममोपरि विधेः संरंभो दारुणो महान् नानु

म. भा. व. ती. ११४

३२ अपश्चिमां च अपरावर्तिनी ३३ ३६ पापकृतं पापं कर्म ३० ३८ ३९-४० ४१ अमार्जितां धूसरवेणी ४६ ४० ॥

न मया शुभं किंचित्कृतं कस्यचिदण्वपि कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलं ३१ नूनं जन्मान्तरकृ
तं पापं मे पतितं महत् अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहं ३३ भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराज
यः भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युति ३४ निर्नाथता वने वासो बहुव्यालनिषेविते अथापरेद्युः
संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ३५ देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्ते वैशसं कृतं भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च
नराधिप ३६ अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतं यो ऽपि मे निर्जने ऽरण्ये संप्राप्तो ऽयं जनार्णवः ३७ स
हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ३८ नाप्राप्तकाले म्रिय
ते श्रुतं वृद्धानुशासनं या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ३९ न ह्यदैवकृतं किंचिन्नराणामिह वि
द्यते न च मे बालभावे ऽपि किंचित्पापकृतं कृतं ४० कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतं मन्ये स्वयं
वरकृते लोकपालाः समागताः ४१ प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः नूनं तेषां प्रभावेण वियो
गं प्राप्तवत्यहं ४२ एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ४३
हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः अगच्छद्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी ४४ गच्छन्ती सा चिराद्बाला
पुरमासादयन्महत् सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ४५ अथ वस्त्रार्धसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमं तां

११४

प्रासादतलंप्रासादोपरि ४८ ५२ सैरंध्रीसीराःप्रतिसीरातासांसमूहःसैरंध्यावयविनी नेपथ्यप्रसाधिनीति ग्रेतःपुरचारीभुजिष्यांदासीमित्यर्थःकामवा

अनुव्रजमनुलप्यबालाग्रामप्रवाःकृतहलात् सातैःपरिवृतागच्छत्समीपंराजवेश्मनः ४८ तांप्रासादगतापश्य

द्राजमाताजनैर्वृतां धात्रीमुवाचचैवैनामानयेहममांतिके ४९ जनेनक्लिश्यतेबालादुःखिताशरणार्थि

नी नाहरूपंचपश्यामिविद्योतयतिमेगृहं ५० उन्मत्तवेषाकल्याणीश्रीरिवायतलोचना साजनेवारयि

त्वातेप्रासादतलमुत्तमं ५१ आरोप्यविस्मिताराजन्दमयंतीमपृच्छत एवमप्यसुखाविष्टाबिभर्षिपरमंवपुः

५२ भासिविद्युदिवाभ्रेषुशंसमेकासिकस्यवा नहितेमानुषंरूपंभूषणैरपिवर्जितं ५३ असहायानरेभ्यश्च

नोद्विजस्यमरप्रभे तच्छ्रुत्वावचनंतस्याभैमीवचनमब्रवीत् ५४ मानुषींमांविजानीहिभर्तारंसमनुव्रतां

सैरंध्रींजातिसंपन्नांभुजिष्यांकामवासिनीं ५५ फलमूलाशनामेकांयत्रसायंप्रतिश्रयां असंख्येयगुणो

भर्तामांचनित्यमनुव्रतः ५६ भक्ताहमपितंवीरंछायेवानुगतापथि तस्यदैवात्प्रसंगोभूदतिमात्रंस्मदेवने

द्यूतेसनिर्जितश्चैववनमेकउपेयिवान् तमेकवसनंवीरमुन्मत्तमिवविह्वलं ५७ आश्वासयंतीभर्तार

महमप्यगमंवनं सकदाचिद्वनेवीरःकस्मिंश्चित्कारणांतरे ५८ क्षुत्परीतस्तुविमनास्तदप्येकंव्यसर्जे

यत् तमेकवसनंनग्नमुन्मत्तवदचेतनं ५९ अनुव्रजंतीबहुलानस्वपामिनिशास्तदा ततोबहुतिथेका

सिनीयत्रकामंफलाशेवेववसंती ५२ यत्रसायंकालस्तत्रैवप्रतिश्रयोगृहंयस्याःसा ५४ ६० ६१ लेसुप्तामुत्सृज्यमांक्वापि ६२

६२ ९४ हेवीरप्रजायिनिवीरानेवप्रजायतेसृतेसावीरप्रजायिनी ६५ ६७ पथेष्वयं दृष्ट्वाचनान्दृष्टयमपि ६८ ७५ नलोपाख्याने ६५ ॥
वासमेर्धंपरिसंछिद्य यत्कृतवान्मामनागसं तमार्गमाणाभर्तारं दह्यमानादिवानिशं ९२ साहंकमलगर्भाभम
पश्यंतीहृदयप्रियं नविंदाम्यमरप्रख्यंप्रियंप्राणेश्वरंप्रभुं ९३ तामस्रुपरिपूर्णाक्षीविलपंतीतथाबहु रा
जमाताब्रवीदार्त्तांभैमीमार्त्ततरास्वयं ९४ वससमयिकल्याणिप्रीतिर्मेपरमात्वयि मृगयिष्यंतितेभद्र
भर्तारंपुरुषाममं ९५ अपिवासस्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः इहैववसतीभद्रेभर्तारमुपलप्स्यसे ९६
राजमातुर्वचःश्रुत्वादमयंतीवचोब्रवीत् समयेनोत्सहेवस्तुंत्वयिवीरप्रजायिनि ९७ उच्छिष्टंनैवभुंजी
यांनकुर्यांपादधावनं नचाहंपुरुषानन्यान्संभाषेयंकथंचन ९८ प्रार्थयेद्यदिमांकश्चिद्दंड्यस्तेसपुमान्भवे
त् वध्यश्चतेसकृन्मंदइतिमेव्रतमाहितं ९९ भर्तुरन्वेषणार्थंतुपश्येयंब्राह्मणानहं यद्येवमिहवत्स्यामि
त्वत्सकाशेनसंशयः ७० अतोन्यथानमेवासोवर्त्ततेहृदयेक्वचित् तांप्रहृष्टेनमनसाराजमातेदमब्रवीत् स
र्वमेतत्करिष्यामिदिष्ट्यातेव्रतमीदृशं ७१ एवमुक्त्वाततोभैमींराजमाताविशांपते उवाचेदंदुहितरंसुनंदांना
मभारत ७२ सैरंध्रीमभिजानीष्वसुनंदेदेवरूपिणीं वयसातुल्यतांप्राप्तासखीतवभवत्वियं ७२ एतयासहमो
दस्वनिरुद्विग्नमनाःसदा ततःपरमसंहृष्टासुनंदागृहमागमत् ७३ दमयंतीमुपादायसखीभिःपरिवारिता
सातत्रपूज्यमानावैदमयंतीव्यनंदत सर्वकामैःसुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ७४ नलोपाख्याने ६५ ॥

उक्तं १ मयाप्रलब्धोब्रह्मर्षिर्नारदइतिपाठांतरं २ ५ तत्रकाले ६ ७ लघुःस्वत्वरहितः ८ दाववर्जितंवक्तिहीनं ९ ११ दशैत्यकेदशात्

बृहदश्वउ॰ उत्सृज्यदमयंतींतुनलोराजाविशांपते ददर्शदावंदह्यंतंमहांतंगहनेवने १ तत्रशुश्रावशब्दंवैम ध्येभूतस्यकस्यचित् अभिधावनलेत्युच्चैःपुण्यश्लोकेतिचासकृत् २ माभैरितिनलश्चोक्त्वामध्यमग्नेःप्रवि श्यतं ददर्शनागराजानंशयानंकुंडलीकृतं ३ सनागःप्रांजलिर्भूत्वावेपमानोनलंतदा उवाचमांविद्धिरा जन्नागंकर्कोटकंनृप ४ मयाप्रलब्धोब्रह्मर्षिरनागाःसुमहातपाः तेनमन्युपरीतेनशप्तोस्मिमनुजाधि प ५ तिष्ठत्वंस्थावरइवयावदेवनलःक्वचित् इतोनेताहितत्रत्वंशापान्मोक्ष्यसिमत्कृतात् ६ तस्यशापा न्नशक्तोस्मिपदाद्विचलितुंपदं उपदेक्ष्यामितेश्रेयस्त्रातुमर्हतिमांभवान् ७ सखाचतेभविष्यामिमत्समो नास्तिपन्नगः लघुश्चतेभविष्यामिशीघ्रमादायगच्छमां ८ एवमुक्त्वासनागेंद्रोबभूवांगुष्ठमात्रकः तं गृहीत्वानलःप्रायादुद्देशंदावविवर्जितं ९ आकाशदेशमासाद्यविमुक्तंकृष्णवर्त्मना उत्स्रष्टुकामंतंनागः पुनःकर्कोटकोब्रवीत् १० पदानिगणयन्गच्छस्वानिनैषधकानिचित् तत्रतेहंमहाबाहोश्रेयोधास्या मियत्परं ११ ततःसंख्यातुमारब्धमदशद्दशमेपदे तस्यदष्टस्यतद्रूपंक्षिप्रमंतरधीयत १२ सदृष्ट्वावि स्मितस्तस्थावात्मानंविकृतंनलः स्वरूपधारिणंनागंददर्शसमहीपतिः १३ ततःकर्कोटकोनागःसांत्व आत्तांविनानागोनदशतीतिभावः १२ १३ १४॥ यन्नलमब्रवीत् मयातेंतर्हितंरूपंनत्वाविद्युर्जनाइति १४ ॥

यत्कृते इति सः कलिः पतेन योयच्छरीरे प्रविशति स तेन शरीरेण सुखं दुःखं वा प्राप्नोतीति सूचितं दृष्टं चैतद्ग्रहावेशादौ इदं मयं त्वादतस्य शापस्य फले कलिर्भुंक्त इति भावः १५ १६ अनागाः निरपराधः निकृतः वंचितः मे मया १७ अक्षहृदयं द्यूते जयावहं अश्वहृदयेन विद्याविनिवर्तं

यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति १५ विषेण संवृतैर्गात्रै र्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति १६ अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता १७ न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोपि वा ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप १८ राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति संग्रामेषु च राजेंद्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोहमिति ब्रुवन् समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः २० अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर स तेक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै २१ इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा २२ समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २३ स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप संस्मर्तव्यस्तदा तेहं वासश्चेदं निवासयेः २४ अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा २५ एवं नलं च संदिश्य वासो दत्वा च कौरव नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवांतरधीयत २६ नलोपाख्याने ६६ ॥

येदित्यर्थः १९ २० २१ २२ २३ निवासयेः परिधेहि २४ २५ २६ नलोपाख्याने ६६ ॥

तस्मिन्निति १५ शतंशताःशतानिमासिकंवेतनंदशसहस्रंसुवर्णानिइत्यर्थः ६७ तस्यमंदस्यतेमंदंउपतिष्ठतिजीवनार्थमितिशेषः ८ ९

बृहदश्व उ॰ तस्मिन्नंतर्हितेनागेप्रययौनैषधोनलः ऋतुपर्णस्यनगरेप्राविशद्दशमेहनि १ सराजानमुपा
तिष्ठद्बाहुकोहमितिब्रुवन् अश्वानांवाहनेयुक्तःपृथिव्यांनास्तिमत्समः २ अर्थकृच्छ्रेषुचैवाहंप्रष्टव्योनैपु
णेषुच अन्नसंस्कारमपिचजानाम्यन्यैर्विशेषतः ३ यानिशिल्पानिलोकेस्मिन्यच्चैवान्यत्सुदुष्करं सर्वंयति
ष्येतत्कर्तुमृतुपर्णभरस्वमां ४ ऋतुपर्णउवाच वसबाहुकभद्रंतेसर्वमेतत्करिष्यसि शीघ्रयानेसदाबुद्धि
र्ध्रियतेमेविशेषतः ५ सत्वमातिष्ठयोगंतंयेनशीघ्राहयामम भवेयुरश्वाध्यक्षोसिवेतनंतेशतंशताः ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौनित्यंवार्ष्णेयजीवलौ एताभ्यांरंस्यसेसार्धंवसवैमयिबाहुकः ७ बृहदश्व उ॰ एवमु
क्तोनलस्तेनन्यवसत्तत्रपूजितः ऋतुपर्णस्यनगरेसहवार्ष्णेयजीवलः ८ सवैतत्रावसद्राजावैदर्भीमनु
चिंतयन् सायंसायंसदाचेमंश्लोकमेकंजगादह ९ क्वनुसाक्षुत्पिपासार्ताश्रांताशेतेतपस्विनी स्मरंती
तस्यमंदस्यकंवासाद्योपतिष्ठति १० एवंब्रुवंतंराजानंनिशायांजीवलोब्रवीत् कामेनांशोचसेनित्यंश्रो
तुमिच्छामिबाहुक ११ आयुष्मन्कस्यवानारीयामेवमनुशोचसि तमुवाचनलोराजामंदप्रज्ञस्यकस्य
चित् १२ आसीद्बहुमतानारीतस्यादृढतरंवचः सवैकेनचिदर्थेनतयामंदोव्ययुज्यत १३ विप्रयुक्तःस

१०॥१२ अदृढतरंदृढमयंत्यामिथ्याप्रतिज्ञातंतस्यस्यानुसंधायेयमुक्तःव्ययुज्यतवियुक्तः १३ १४ ॥ मंदात्माभ्रमत्यसुखपीडितः

म. भा. व. टी. ११२

१५ १८ मारिषग्रार्थे १९ नलोपाख्याने ६० हृतेप्रेष्यन्तांदासवती १ २ ३ अथैर्न्ब्राह्मणभोजनंतदर्थेक्रियेतेराजयनात्स्थक्रियेतेतेग्रहाःराः

निशाकालेस्मरंस्तस्याःश्लोकमेकंस्मगायति सविभ्रमन्नमहीसर्वांक्कचिदासाद्यकिंचन १५ वसमन हेलतुःखंविभूयपवानुसंस्मरन् सातंतेपुरुषंनारीकृच्छ्रमनुगतावने १६ सक्लानेनाल्पपुण्येनदुःखंक्ले यदिजीवति एकाबालानभिज्ञाचमार्गाणामतथोचिता १७ क्षुत्पिपासापरीतागीदुःखंयदिजीवति श्वापदाचरितेनित्यंवनेमहतिदारुणो १८ सक्लानेनाल्पभाग्येनसंदग्धेनमारिष इमंवैनैषधोराज्ञा दमयन्तीमनुस्मर अज्ञातवासंन्यवसद्राज्ञस्तस्यनिवेशने १९ नलोपाख्याने ६० बृहदश्व उ० हृत राज्येनलेभीमःसभार्येप्रेष्यतांगते द्विजान्प्रस्थापयामाससनलदर्शनकांक्षया १ संदिदेशचतान्भी मोवसुदत्वाचपुष्कलं मृगयध्वंनलंचैवदमयन्तीचमेसुताम् २ अस्मिन्कर्मणिसंपन्नेविज्ञातेनिषधाधि पे गवांसहस्रंदास्यामियोवस्तावानयिष्यति ३ अग्रहारांश्चदास्यामिग्रामंनगरसंमितं नचेत्तश क्याविहानेतुंदमयन्तीनलोपिवा ४ ज्ञातमात्रेपिदास्यामिगवांदशशतंधनं इत्युक्तास्तेययुर्हृष्टाब्रा ह्मणाःसर्वतोदिशं ५ पुरराष्ट्राणिचिन्वंतोनैषधंसहभार्यया नैवक्वापिप्रपश्यंतिनलंवाभीमपुत्रिकां ततश्चेदिपुरींरम्यांसुदेवोनामवैद्विजः विचिन्वानोथवैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि पुण्याहवाचनेराज्ञः तेत्रादयः ५ ५ ६ ७ ॥

संदेवासहितासिता ॥ ७ ॥

८ कारणैर्लिङ्गैः उपपादयन् एवमेव दमयन्तीं निश्चिन्वन् ९ १० यथा मां सदा षोडशवार्षिकीं प्रीतेचैवोक्षणा निरंग्रीक्षेचातीवप्रीतला म

मंदंप्रख्यायमानेनरूपेणाप्रतिमेनतां निबद्धांधूमजालेनप्रभामिवविभावसोः ८ तांसमीक्ष्यविशा
लाक्षीमधिकंमलिनांकृशां तर्कयामासभैमीतिकारणैरुपपादयन् ९ सुदेवः यथेयंमेपुरादृष्टा
तथारूपेयमंगना कृतार्थोस्म्यद्यदृष्ट्वेमांलोककांतामिवश्रियं १० पूर्णचंद्रनिभांश्यामांचारुवृत्तपयो
धरां कुर्वंतीप्रभयादेवीसर्वावितिमिरादिशः ११ चारुपद्मविशालाक्षींमन्मथस्यरतीमिव इष्टांसम
स्तलोकस्यपूर्णचंद्रप्रभामिव १२ विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृतां मलपंकानुलिप्तांगींमृणा
लीमिवचोद्धृतां १३ पौर्णमासीमिवनिशांराहुग्रस्तनिशाकरां पतिशोकाकुलांदीनांशुष्कस्रोतां
नदीमिव १४ विध्वस्तपर्णकमलांवित्रासितविहंगमां हस्तिहस्तपरामृष्टांव्याकुलामिवपद्मिनीं १५
सुकुमारींसुजातांगींरत्नगर्भगृहोचितां दह्यमानामिवार्केणमृणालीमिवचोद्धृतां १६ रूपौदा
र्यगुणोपेतांमंडनार्हाममंडितां चंद्रलेखामिवनवांव्योम्निनीलाभ्रसंवृतां १७ कामभोगैःप्रियैर्हीनां
हीनांबंधुजनेनच देहंधारयतींदीनांभर्तृदर्शनकांक्षया १८ भर्तानामपरंनार्याभूषणंभूषणैर्विना

१५ःलीनास्तुयस्मात्तस्मात्तथामेतदभिधीयत इत्यर्थः ११ १३ शुष्कस्रोतांशुष्कप्रवाहांक्षीणोदसंतानवत्त्वं १४ पद्मिनींसरसीं १५ सुजातांगींसु

२० २१ २२ लब्ध्वा च लब्ध्वेव २३ २६ ३२ सुनन्दा कथयामासेति संबंधः ३३ वेद विचारय वेदयते विदं दृष्टपूर्वां निजभावग्राहि(?)ः ३४ ॥

दुःखं वेत्त्यन्ते नैषैते हीनो यदनया नलः याचयन्नात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति २० इमामसितकेशान्तां
शतपत्रायतेक्षणां सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः २१ कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति
वै शुभा भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा २२ अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति रा
जा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीं २३ तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंवृतां नैषधोऽर्हति वैद
र्भीं तं चेयमसितेक्षणा २४ युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्श
नलालसां २५ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननां अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्परां
बृहदश्व उ० एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च तां उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् २७
अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः २८ कुशली ते पिता
राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च तौ २९ त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवा
सते अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीं ३० बृहदश्व उ० अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर पर्य
पृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ३१ रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रा

३५ ३९ नलोपाख्याने ६८ विदर्भः १ ४ पिप्लुः पक्ष्मतिलकाकृतिर्लाञ्छनेन महाराष्ट्राणां मम स्मृतिप्रसिद्धं ५ ६ ७ ८ ९ ॥

अथ चेदिपतेर्माता राजन्नन्तःपुरात्तदा जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ३५ ततः सुदेवमाना
य्य राजमाता विशांपते पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ३६ कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वा
मलोचना त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ३७ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः तत्त्वेन हि
ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीं ३८ एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः सुखोपविष्ट आचष्टे दमयंत्या
यथातथं ३९ नलोपाख्याने ६८ सुदेव उ॰ विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो नाम महाद्युतिः सुतेयं तस्य क
ल्याणी दमयंतीति विश्रुता १ राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोक
स्य धीमतः २ स द्यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः दमयंत्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ३ ते व
यं दमयंत्यर्थे चरामः पृथिवीमिमां सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ४ अस्या रूपेण सदृशी मानु
षी नेह विद्यते अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ५ श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया
मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽभ्रेणेव चंद्रमाः ६ चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः प्रतिपत्कलुषस्येंदो
र्लेखा नातिविराजते ७ न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितं असंस्कृतमभिव्यक्तं भाति कांचनसंनिभं ८
अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव हि लक्षितेयं मया देवी निभृतोऽग्निरिवोष्मणा ९ ॥

१० अपकृष्टेन हरीकृतेन ११ १२ १८ १९ दारकौ सुतः सुता च बालकौ अल्पवयस्कौ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते सुनंदा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलं १० समलेनापकृष्टेन पि
प्लुस्तस्या व्यरोचत दमयंत्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ११ पिप्लुं दृष्ट्वा सुनंदा च राजमाता च भारत रु
दत्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः १२ उत्सृष्टबाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् भगिन्या दुहिता मेसि
पिप्लुनानेन सूचिता १३ अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे १५ यथैव ते पितुर्गेहं तथे
दमपि भामिनि यथैव च ममैश्वर्यं दमयंति तथा तव १६ तां प्रहृष्टेन मनसा दमयंती विशांपते अभिवाद्य मातुर्भ
गिनीमिदं वचनमब्रवीत् १७ अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषिता त्वयि सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा
सदा त्वया १८ सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि १९ दा
रकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ २० यदि चापि प्रियं किंचि
न्मयि कर्तुमिहेच्छसि विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश २१ बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्व
सा नृप गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः २२ प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमती नरवाहिना यानेन भरत श्रे
ष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदा २३ ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत्पुनः तां तु बंधुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत्

२५ २७ सुप्तावासं कृतवती २८ यत यत्नं कुरु अत्र दातेर्लक्षणस्यात्मनेपदस्य चक्षिङो ङित्करणेनानित्यत्वज्ञापनात् २९ ३३ प्रचोदितः प्रकर्षे

सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बांधवान्दारकौ च तौ मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनं २५ देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी परेण विधिना देवी दमयन्ती विशां पते २६ अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च २७ सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भाविनी विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् २८ दमयन्त्युवाच मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत २९ दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता बाष्पेण पिहिता राज्ञी नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ३० तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ३१ ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ३२ अपकृष्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ३३ तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ३४ ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ३५ अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ब्रुवाणा जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ३६ क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम उत्सृज्य विपिने सुप्ता-

णप्रेरितः ३४ दृष्ट्वा गता गतेति तथा प्रस्थिताः संतः अब्रुवन् नलान्वेषणाय प्रस्थिताः स्म इति शेषः ३५ ब्रूयास्त्वं वदत ब्रुवध्वमिति पाठे त्वार्षे

३८ वदस्वभासनोपमेभाषेत्यादिनावदेत्यत्तुः ३९ वायुनेति शोकाग्निःकालेवायुनादिनेदिनेवर्धमानः दमयंतीशरीरवनंपश्यतीति रूपके
णोक्तेदहतीतिलट्प्रयोगस्त्ववर्तमानसामीप्ये ४० भर्तृत्यागादिना रक्षणीयाद्रक्षप्रभृतिभ्यः पतिनेति पत्याश्रसमासेपिसंज्ञाकार्यमा

सावैयथात्वयादृष्टातथानित्यमपतीक्षिणी दह्यमानाभृशंबालावस्त्रार्धेनाभिसंवृता ३८ तस्यारु
दंत्याःसततंतेनशोकेनपार्थिव प्रसादंकुरुवैवीरप्रतिवाक्यंवदस्वच ३९ एवमस्यास्त्ववंकांक्षकृपां
कुर्यायथामयि वायुनाधूयमानोहिवनंदहतिपावकः ४० भर्तव्यारक्षणीयाचपत्नीहिपतिना
सदा तन्नष्टमुभयंकस्माद्धर्मज्ञस्यसतस्तव ४१ ख्यातःप्राज्ञःकुलीनश्चसानुक्रोशोभवान्सदा सं
वृत्तोनिरनुक्रोशःशंकेमद्भाग्यसंक्षयात् ४२ तत्कुरुष्वनरव्याघ्रदयांमयिनरर्षभ आनृशंस्यंप
रोधर्मस्त्वत्तएवहिमेश्रुतः ४३ एवंब्रुवाणांयदिवःप्रतिब्रूयात्कथंचन सनलःसर्वथाज्ञेयःक
श्चासौकुत्रवर्तते ४४ यश्चैवंवचनंश्रुत्वाब्रूयात्प्रतिवचोनरः तदादायवचस्तस्यममावेद्यंद्विजो
त्तमाः ४५ यथावचोनजानीयाद्ब्रुवतोममशासनात् पुनरागमनंचैवतथाकार्यमतंद्रितैः ४६
यदिवासौसमृद्धःस्याद्यदिवाप्यधनोभवेत् यदिवाप्यसमर्थःस्याज्ज्ञेयमस्यचिकीर्षितं ४७ एवमुक्ता
स्त्वगच्छंस्तेब्राह्मणाःसर्वतोदिशं नलंमृगयितुंराजंस्तदाव्यसनिनंतथा ४८ ॥ र्षभयंरक्षणभरणात्मकं

४२ सानुक्रोशःसदयः ४३ ४५ ममशासनात् ब्रुवतोवःयुष्मान् यथावचइतिपाठेब्रुवतोभवतस्मदायस्यवचोनजानीयादितियोज्य

४९ ५० नलोपाख्याने ६९ अथ १ भांगास्वरिं ऋतुपर्णं २ ३ ४ ५ ६७ जितः स्वर्गस्ताभिरिति शेषः ८ ९ १० ११ १२ ॥

तेषु तानि च राष्ट्राणि ग्रामान् घोषांस्तथाश्रमान् अन्वेषंतो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ४९ तच्च
वाक्यं तथा सर्वं तत्र तत्र विशांपते श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयंत्या यथेरितं ५० नलोपाख्याने ६९
बृहदश्व उ० अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् १ नैष
धं मृगयानेन दमयंति मया नलं अयोध्यां नगरीं गत्वा भांगास्वरिरुपस्थितः २ श्रावितश्च मया वा
क्यं त्वदीयं स महाजने ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ३ तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिदृतुप
र्णो नराधिपः न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ४ अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्र
वीत् ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः सूतस्तस्य नरेंद्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः शीघ्रयाने
सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ६ स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चा
दिदमभाषत ७ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संश
यः ८ रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यंति कदाचन प्राणांश्चारित्रकवचा धारयंति वरस्त्रियः ९ विषमस्थेन मू
ढेन परिभ्रष्टसुखेन च यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति १० प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवा
ससः आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ११ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतं भ्रष्टराज्यं

२३ १४ २० २४ संभाविनीसंभाविताइयंगतिरितिशेषः २७ २८ नलोपाख्याने १०॥

तस्यतद्वचनंश्रुत्वात्वरितोहमिहागतः श्रुत्वाप्रमाणंभवतीराज्ञश्चैवनिवेदय १३ एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षीप
र्णादस्यविशांपते दमयंतीरहोभ्येत्यमातरंप्रत्यभाषत १४ अयमर्थोनसंवेद्योभीमेमातःकथंचन त्वत्स
न्निधौसमादेक्ष्येसुदेवंद्विजसत्तमं १५ यथाननृपतिर्भीमःप्रतिपद्येतमेमतं तथात्वयाप्रकर्तव्यंममचे
त्प्रियमिच्छसि १६ यथाचाहंसमानीतासुदेवेनाशुबांधवान् तेनैवमंगलेनाशुसुदेवोयातुमाचिरं १७ स
मानेतुंनलंमातरयोध्यांनगरीमितः विश्रांतंतुततःपश्चात्पर्णादंद्विजसत्तमं १८ अर्चयामाससवैदर्भीध
नेनातीवभामिनी नलेचेहागतेविप्रभूयोदास्यामितेवसु १९ त्वयाहिमेबहुकृतंयदन्योनकरिष्यति य
द्भर्त्राहंसमेष्यामिशीघ्रमेवद्विजोत्तम २० सएवमुक्तोर्चयित्वाआशीर्वादैःसुमंगलैः गृहानुपययौचापि
कृतार्थःसुमहामनाः २१ ततःसुदेवमाभाष्यदमयंतीयुधिष्ठिर अब्रवीत्सन्निधौमातुर्दुःखशोकसमन्वि
ता २२ गत्वासुदेवनगरीमयोध्यावासिनंनृपं ऋतुपर्णंवचोब्रूहिसंपतन्निवकामगः २३ आस्थास्यतिपु
भैमीदमयंतीस्वयंवरं तत्रगच्छंतिराजानोराजपुत्राश्चसर्वशः २४ तथाचगणितःकालःश्वोभूतेसभविष्य
ति यदिसंभावनीयंतेगच्छशीघ्रमरिंदम २५ सूर्योदयेद्वितीयंसाभर्तारंवरयिष्यति नहिसज्ञायतेवीरो
नलोजीवतिवानवा २६ एवंतयायथोक्तोवैगत्वाराजानमब्रवीत् ऋतुपर्णंमहाराजसुदेवोब्राह्मणस्तदा

श्रुत्वा १ ६ सापत्या अपत्यसहिता ७ १२ तेजः कांतिविशेषः बलं शक्तिः कुलं जातिविशेषः शीलं सादिचित्तत्व सा विता हीनैर्लक्षणै प्रोत पदी प्रभ

चिहृदयम् ॥ श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः सांत्वयन् श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत १
विदर्भान् यातुमिच्छामि दमयंत्याः स्वयंवरे एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक २ एवमुक्तस्य कौ
तेय तेन राज्ञा नलस्य ह व्यदीर्यत मनो दुःखात् प्रदध्यौ च महामनाः ३ दमयंती वदेदेतत् कुर्याद् दुःखेन मो
हिता अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिंतितो महान् ४ नृशंसं बत वैदर्भी भर्तृकामा तपस्विनी मया क्षु
द्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ५ स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः स्यादेवमपि कुर्या
त्सा विवशा गतसौहृदा ६ मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या
च विशेषतः ७ यदत्र सत्यं वासत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयं ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहं ८
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः कृतांजलिरुवाचेदमृतुपर्णं जनाधिपं ९ प्रतिजाना
मि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप १० ततः परीक्षामश्वानां चक्रे
राजन् स बाहुकः अश्वशालामुपागम्य भांगस्वरिनृपाज्ञया ११ स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहु
कः अध्यगच्छत्कृशानश्वान् समर्थानध्वनि क्षमान् १२ तेजोबलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् व

तिभिः वर्जितान् प्रोथं नासिका हनुः अपरं शुरवेफलके १३ शुद्धान् ह्रदावर्तादि दुष्टावर्तहीनान् सिंधुजान् सिंधुदेशजान् १४ ॥ र्जितांल्लक्ष

तेत्वया न विप्रलब्धास्मान वंचनीयाः बुले भारसहिष्णुता प्राणाः वेगवत्त्वात् वक्ष्यंति वहनं करिष्यंति अध्वानं निःशब्दं महत् अतिदूरे देशमयं यास्य पुनर्भूत्वा
ततं दुर्गो महती लज्जा तथा च यदुक्तं महन्नरालेज्ञति प्रच्छन्नतयैव तत्र गंतव्यमपि वेगवत्त्वाद्गतमिव यथा भवति तथा गंतव्यमिति भावः १५ एको

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धास्मान ते वयं कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यंतीमे हया मम १४ महदध्वानमपि च गंतव्यं कथमीदृशैः १५ बाहुक उ० एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु १६ एते हया गमिष्यंति विदर्भान्नात्र संशयः यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते १७ ऋतुपर्ण उ० त्वमेव हयतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय १८ ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः १९ ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः २० ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते सांत्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् २१ रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परं २२ ते नोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन हयोत्तमाः समुत्पेतुरथाकाशं रथिनं मोहयन्निव २३ ॥

ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे
चैक एव तु इति श्लोकः क्वचित्तत्र पतेन दर्शनस्तु वक्षसि द्वौ पुरस्तात् द्वौ पश्चादिति प्रयाणे पृष्ठभागे एवं द्वादशावर्तपदं प्रत्नुषष्ठ्यपयोज्यं १६
एते षड्लक्षणावर्तवंत इति शेषः १७ १८ १९ २० २१ २२ सूतमिति आरोप्य सतस्यानाद्युपर्युपवेश्य स्वयमेव सूततत्त्वं चकारेत्यर्थः २३ ॥

१४ २९ शालिहोत्रोऽश्वशास्त्रप्रणेताश्वाचार्यः ३० ३१ अंततः निर्णयेन ३३ ३६ नलोपाख्याने २१ सनदीः १ ॥

तथा तद्दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वातरंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् विस्मयं परमं ययौ ॥ २४ ॥ रथघोषं तु
तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् । वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञतां ॥ २५ ॥ किंनु स्यान्मातलिरयं देवरा
जस्य सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २६ ॥ शालिहोत्रोऽथ किंनु स्याद्धयानां कुलतत्त्व
वित् । मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनं ॥ २७ ॥ उताहो स्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः । सोऽयं नृपतिरायात
इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २८ ॥ अथ वै हन्त लोके विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः । तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य
च ॥ २९ ॥ अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च । नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३० ॥ प्रच्छन्ना
हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमां । दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः । भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवै
रूप्यतां प्रति । प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मतिर्मम ॥ ३१ ॥ वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः । नलं स
र्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३२ ॥ एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् । हृदयेन महाराज पुण्यश्लो
कस्य सारथिः ॥ ३४ ॥ ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञतां । चिन्तयन्मुमुदे राजा सह वार्ष्णेयसारथिः ॥ ३५ ॥
एकाग्र्यं च यथोत्साहं हयसंग्रहणं च यत् । परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३६ ॥ नलोपाख्याने २१ बृह
दश्व उ० । स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च । अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १ ॥

तथाप्रयातेतुरथेतदाभांगस्वरिर्नृपः उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टंपरपुरंजयः १ ततःसत्वरमाणस्तुपटेनिपतिते
तदा ग्रहीष्यामीतितंराजानलमाहमहामनाः ३ निगृह्णीष्वमहाबुद्धेहयानेतान्महाजवान् वार्ष्णेयोयावदे
तंमेपटमानयतामिह ४ नलस्तंप्रत्युवाचाथदूरेभ्रष्टःपटस्तव योजनंसमतिक्रांतोनाहर्तुंशक्यतेपुनः एव
मुक्तेनलेनाथतदाभांगस्वरिर्नृपः आससादवनेराजन्फलवंतंविभीतकं ६ तंदृष्ट्वाबाहुकंराजात्वरमाणो
भ्यभाषत ममापिसूतपश्यत्वंसंख्यानेपरमंबलं ७ सर्वःसर्वंनजानातिसर्वज्ञोनास्तिकश्चन नैकत्रपरिनिष्ठा
स्तिज्ञानस्यपुरुषेक्वचित् ८ वृक्षेस्मिन्यानिपर्णानिफलान्यपिचबाहुक पतितान्यपियान्यत्रतदेकमपिके
शते ९ एकपत्राधिकंचात्रफलमेकंचबाहुक पंचकोट्योथपत्राणांद्वयोरपिचशाखयोः १० प्रचिनुह्यस्य
शाखेद्वेयाश्चाप्यन्याःप्रशाखिकाः आभ्यांफलसहस्रेद्वेपंचोनंशतमेवच ११ ततोरथमवस्थाप्यराजानंबा
हुकोब्रवीत् परोक्षमिवमेराजन्कत्थसेशत्रुकर्शन १२ प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मिशातयित्वाविभीतकं अथा
थगणितेराजन्विद्यतेनपरोक्षता १३ प्रत्यक्षंतेमहाराजगणयिष्येविभीतकं अहंहिनाभिजानामिभवेदेवं
नवेतिवा १४ संख्यास्यामिफलान्यस्यपश्यतस्तेजनाधिप मुहूर्तमपिवार्ष्णेयोरश्मीन्यच्छतुवाजिनां तमब्र
वीन्नृपःसूतंनायंकालोविलंबितुं बाहुकस्त्वब्रवीदेनंपरंयत्नंसमास्थितः १५ प्रतीक्षस्वमुहूर्तंत्वमथवात्वरते
भवान् एषयातिशिवःपंथायाहिवार्ष्णेयसारथिः १६ अब्रवीदृतुपर्णस्तुसांत्वयन्कुरुनंदन त्वमेवयंतानान्यो

१९ २५ अक्षहृदयं तं प्रक्षाणां प्रक्षाभिमानिदेवताया हृदयं वशीकरणार्थो मंत्रः अक्षहृदयं येन ज्ञानेन द्यूते द्यूतेः ज्ञा अनुकूला भवंति संख्याने राशीकृतानां पत्रपुष्पफलधान्यादीनां गणनायामविलंबेनाकुक्ष्या याघालोचनेन पाटीगणितरीत्याकृदितितत्संख्याकथने २६ २७ अनयोर्मध्ये त्वाणांहृदयं परं श्रेष्ठं इत उत्तरं त्वया पिज्ञायत इति भावः २८ २९ ऋतुकालः तद्वत् शीघ्रगामिपर्णा प्रियते अप्रियते वा यच्छते देशान्तरमने

त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भानद्य कोविद शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि १९ कामं च ते करि
ष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे २० अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्या
य च विभीतके ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वैवं वचो मम २१ अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ए
कदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयानघ २२ गणयस्वाश्वतत्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह सोवतीर्य रथात्तू
र्णं शातयामास तं द्रुमं २३ ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फ
लानि तु २४ अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलं श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप २५ त
मुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृपः विध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदं २६ बाहुकस्तमुवाचाथ
देहि विद्यामिमां मम मत्तोपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ २७ ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौ
रवात् हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः २८ यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परं निक्षेपो मे
श्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ३० एवमुक्त्वा ददौ विद्या

नेति पूर्णो वाहनं पस्येति ऋतुपर्णनामनिरुक्तिः अन्ये तु ऋतानि सत्यानि गणितानि पर्णानि यस्येति पाठे तत्वं विप्रकल्प्य आकुर्वते तस्मात् हृ
दयज्ञस्येति सर्वेषां मंत्राणां तत्वं मनोमयकोशस्थः स ज्ञाता अतएव तत्प्रकृतमुच्यते तस्य यजुरेव शिरः ऋक् दक्षिणः पक्षः सामानि वः पदः ३॥

सत्वपरीक्षणापेक्षयास्य पाठीतिसमः
श्रीतेः कर्मीटकर्मविदर्भादिगाथाम्नमसहसम्य ३॥

विज्ञांतेयमित्यमिकलितिविद्यायते गतमंत्रमितिभावः ३१॥

शापाग्निर्दमयन्तीनिःसृष्टः सः विषरूपः अनात्मवान् हृदयशून्यो मूढ इत्यर्थः ३१ ३७ अदृश्य इति छेदः कथयन्कथां कुर्वन् ३८ फलानि सं

कलेस्तस्य तदा तेन शापाग्निः स विनिःसृतः स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ३१ ततो
विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ३२ तमुवाच क
लिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ३३ इन्द्रसेनस्य जननी कुपि
ता मां शपत्तदा यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ३४ अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजि
तः विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ३५ शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम ये च
त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ३६ भयार्तं शरणं
यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ३७ ततो भीतः कलिः क्षिप्रं
प्रविवेश विभीतकं कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः कथयन्नैषधेन वै ३८ ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीर
हा संप्रणष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ३९ मुदा परमया युक्तस्तेजसाथ परेण वै रथमारु=
ह्य तेजस्वी प्रययौ जववद्धयैः ४० विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् हयोत्तमानुत्पततो द्वि=
जानिव पुनः पुनः ४१ नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः

ख्यायेत्यत्र विद्यासामर्थ्यात् तत्रारोहणायासादिकमन्तरेणैवेति भावः ३९ द्विजानिव पक्षिण इव ४१ ॥

७३ नलोपाख्याने ७२ ततो १२ नलाश्वाः विदर्भनगरे ये दमयंत्याः पत्राभ्यां सह प्रेषिताः ३ ६ शिखिनो मयूराः मेघध्वनितभ्रमात् उन्मुखाः ७ १२

नलेन तु समतिक्रांते कलिरप्यगमद्गृहं ततो गतज्वरो राजा नलोभूत्पृथिवीपतिः विमुक्तः कलिना रा
जन् रूपमात्रेवियोजितः ७३ नलोपाख्याने ७२ बृहदश्व उ॰ ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्र
मं ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् १ स भीमवचनाद्राजा कुंडिनं प्राविशत्पुरं नादयन् रथघो
षेण सर्वाः स विदिशो दिशः २ ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः श्रुत्वा तु समहृष्यंत पुरेव नल
संनिधौ ३ दमयंती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तं यथा मेघस्य नदतो गंभीरं जलदागमे ४ परं विस्मय
मापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनं नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ५ सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा
हयाः प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ६ त
च्छ्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघनादेश्ववोत्सुकाः ७ दमयंत्युवाच
यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीं ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ८ अद्य चंद्राभवक्त्रं तं न
पश्यामि नलं यदि असंख्येयगुणं वीरं विनंक्ष्यामि न संशयः ९ यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमंतरं
प्रविशामि सुखस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयं १० यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः अद्य चामीकर
प्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ११ यदि मां सिंहविक्रांतो मत्तवारणविक्रमः नाभिगच्छति राजेंद्रो विनंक्ष्यामि

पर्युषितेप्रतिज्ञातकालातिलंघि १३ जितेंद्रियत्वमेवाह रहइति रहसिकर्तव्येस्वव्रतविषयेनीचंकर्मपारदार्यादितदनुवर्तत इतितदन्यःपुनी

नस्मराम्यनृतंकिंचिन्नस्मराम्यपकारितां नचपर्युषितेवाक्येस्वप्नेष्वपिकदाचन १३ प्रभुःक्षमावान्वी
रश्चदान्ताचाभ्यधिकोन्यैः रहोनीचानुवर्तीचक्लीबवन्ममनैषधः १४ गुणांस्तस्यस्मरंत्यामेतस्य
रायादिवानिशं हृदयंदीर्यतइदंशोकात्प्रियविनाकृतं १५ एवंविलपमानानासानष्टसंज्ञेवभारत
प्राकृतोहमस्हेश्मश्रुपूर्णाक्षाकादहनया १६ ततोमध्यमकक्षायांरथदर्शरथमास्थिते ऋतुपर्णेमही
पालेसहवार्ष्णेयबाहुके १७ ततोवतीर्यवार्ष्णेयोबाहुकश्चरथोत्तमात् हयांस्तानवमुच्याथस्था
पयामासतूरथं १८ सोवतीर्यरथोपस्थादृतुपर्णोनराधिपः उपतस्थेमहाराजंभीमंभीमपराक्रमं
१९ तंभीमःप्रतिजग्राहपूजयापरयाततः सतेनपूजितोराज्ञाऋतुपर्णोनराधिपः २० सतत्रकुंडिने
रम्यंवसमानोमहीपतिः नचकिंचित्तदापश्यत्प्रेक्षमाणोमुहुर्मुहुः सतुराज्ञासमागम्यविदर्भपति
नातदा २१ अकस्मात्सहसाप्राप्तंस्त्रीमंत्रंनस्मविंदति किंकार्यंस्वागतंतेस्तुराज्ञापृष्टःसभारत २२
नाभिजज्ञेसनृपतिर्दुहित्रर्थेसमागतं ऋतुपर्णोपिराजासधीमान्सत्यपराक्रमः २४ राजानंराजपु
त्रंवानस्मपश्यतिकंचन नैवस्वयंवरकथांनचविप्रसमागमं २५ ततोविगणयन्राजामनसाकोश
लाधिपः आगतोस्मीत्युवाचैनंभवंतमभिवादकः २६

चानुवर्तीपरस्त्रीषुक्लीबवत्तत्यर्थः १५ १९ २३ २५ २६ ॥

२७ २८ नैतदेवंप्रतत् अस्मिन्कालेएवंविचार्यनव्यसर्जयत् किंतुविश्राम्यतामित्येवोवाच २९ ३० दिष्टंनिर्दिष्टं ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ अ

राजापिचस्मयन्भीमोमनसासमचिंतयत् अधिकंयोजनशतंतस्यागमनकारणं २७ आगमात्बाहु
नतिक्रम्यनाध्यगाछ्यथातथं अल्पकार्यंविनिर्दिष्टंतस्यागमनकारणं २८ पश्चादुदर्केज्ञास्या
मिकारणंयद्भविष्यति नैतदेवंसनृपतिस्तंसत्कृत्यव्यसर्जयत् २९ विश्राम्यतामितिसुवाचक्लांतोसी
तिपुनःपुनः ससत्कृतःप्रहृष्टात्माप्रीतःप्रीतेनपार्थिवः ३० राजप्रेष्यैरनुगतोदिष्टंवेश्मसमावि
शत् ऋतुपर्णेगतेराजन्वार्ष्णेयसहितेनृपे ३१ बाहुकोरथमादायरथशालामुपागमत् स
मोचयित्वातानश्वाननुपचर्यचशास्त्रतः ३२ स्वयंचैतान्समाश्वास्यरथोपस्थउपाविशत् दमयंती
तुशोकार्ताहृष्ट्वाभांगास्वरिंनृपं ३३ सूतपुत्रंचवार्ष्णेयंबाहुकंचतथाविधं चिंतयामाससावैदर्भी
कस्यैषरथनिस्वनः ३४ नलस्येवमहानासीन्नचपश्यामिनैषधं वार्ष्णेयेनभवेन्नूनंविद्यासैवो
पशिक्षिता तेनास्यरथनिर्घोषोनलस्येवमहानभूत् आहोस्वित्ऋतुपर्णोपियथाराजानलस्तथा
तथायंरथनिर्घोषोनैषधस्येवलक्ष्यते ३५ एवंसातर्कयित्वातुदमयंतीविशांपते दूतींप्रस्थाप

होस्विदिताश्चर्यार्थसमानार्थकंवाक्यमावर्तिते ३६ ३७ नलोपाख्याने ७३ ॥ यामाससानैषधान्वेषणेशुभा ३८ नलोपाख्या

म. भा. व. टी. १२८

गच्छति १२३ पर्णादवचनं कृतं तत्किं तद्वक्ष्यति तावत्स्वार्थे प्रस्थितोऽस्मि मेत्यादि श्रुत्वा विरूपो ह्रस्वबाहुकः कश्चित्तस्मात्त्वं दृष्ट्वा बाहुलक्षणा

दमयंत्युवाच गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिंदिते २ अत्र मे महती शंका
भवेदेष नलो नृपः यथा मे मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ३ ब्रूयाश्चैनं कथांते त्वं पर्णादवचनं य
था प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिंदिते ४ ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् दम
यंत्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ५ केशिन्युवाच स्वागतं ते मनुजेंद्र कुशलं ते ब्रवीम्यहं द
मयंत्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ६ कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः तत्त्वं ब्रूहि यथा
न्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ७ बाहुक उ॰ श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कोशलेन महात्मना द्वितीयो दम
यंत्या वै भविता श्व इति द्विजात् श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः हयैर्वातजवैर्मुख्यै
रहमस्य च सारथिः ९ केशिन्युवाच अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः त्वं च कस्य कथं
चेदं त्वयि कर्म समाहितं १० बाहुक उ॰ पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः स नले विद्रुते भ
द्रे भांगास्वरिमुपस्थितः ११ ॥

एवायमिति भावः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ ॥

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० विकारं हृदयव्यथायाः अश्रुनेत्रतादिकं २१ २२ २३ २४ ॥

अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयं २ केशिन्यु॰ अथ
जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः कथं च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ३ बाहुक उ॰ इहै
व पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधं ४ न चान्यः पुरुषः
कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि गूढश्चरति लोकेस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ५ आत्मैव तु नलं वेद या चास्य
तदनन्तरा न हि वै तानि लिङ्गानि नलः शंसति कर्हिचित् ६ केशिन्यु॰ योसावयोध्यां प्रथमं गतो
ब्राह्मणस्तदा इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ७ क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्र
स्थितो मम उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रियः ८ सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते त्वत्प्रती
क्षिणी दह्यमाना दिवारात्रौ वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ९ तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव प्र
सादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ० तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते तदेव वाक्यं वैदर्भी
श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता १ एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतु
मिच्छसि २ बृहदश्व उ॰ एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च
लोचने ३ स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ४ ॥

२५ २६ २७ २८ २९ ३० नलोपाख्याने ७४ दमयंती १२ ललयंतीति पाठांतरे सललं संलग्नगीयंतेत्वया ३ ४ ५ ६ ७ ॥

बाहुक उ॰ वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायंति कुलस्त्रियः आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः २५ रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यंति कदाचन प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयंति वरस्त्रियः २६ प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति २७ सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथाविधं राज्यभ्रष्टं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतं २८ एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुर्मनाः न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत २९ ततः सा केशिनी गत्वा दमयंत्यै न्यवेदयत् तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तं ३० आरण्यके नलोपाख्याने ७४ बृहदश्व उ॰ दमयंती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा शंकमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् १ गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय २ यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयंती विचेष्टितं ३ न चास्य प्रतिबंधेन देयोग्निरपि केशिनि याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ४ एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषं ५ यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम दमयंत्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ६ निशम्याथ हयज्ञस्य लिंगानि पुनरागमत् सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयंत्यै न्यवेदयत् ७ ॥

शुचुपचारः जलस्थलस्थशुश्रूषादिपरः ८ संचारं द्वारं कृत्स्नमपि तत्सर्पति दीर्घं भवति ९ संकटे संकुचिते पतेन भूमिजयो दर्शितः १० पाशावेष्ट
संबंधे ११ कुंभाः पूर्णाएवेति जलधातुजय उक्तः १२ वह्निजयमाह तत्रापीति त्रिभिः सवितुः सकाशात् समादयत उद्दीपितवान् १३ १४

तस्मिन्तं यत्नयाहं पृष्टे बाहुके दैवमानुषं केशिन्यु॰ इदं शुचुपचारो सौ न मया मानुषः क्वचित् [illegible] दृष्ट
पूर्वः श्रुतो वापि दमयंति तथाविधः ८ कृत्स्नमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् तं तु दृष्ट्वा यथासं
गमुत्सर्पति यथासुखं ९ संकटेप्यस्य सुमहान् विवरो जायते धिकः ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनी
यं तु तेन कुम्भाः प्रेषिते तत्र राजा तान् मांसं बहु च पाशवं तस्य प्रक्षालनार्थाय कुंभास्तत्रोपकल्पिताः ११ ते
तेनावेक्षिताः कुंभाः पूर्यमाणा भवंत्युत ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः १२ तृणमु
ष्टिं समादाय सवितुस्तं समादयत् अथ वा प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः १३ तदद्भुततमं दृष्ट्वा वि
स्मिताहमिहागता अन्यच्च तस्मिन् सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया १४ यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते
शुभे छंदेन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतं १५ अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहं यत्स पुष्पाण्यु
पादाय हस्ताभ्यां समदेशनैः १६ मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा भूय एव सुगंधीनि हृ
षितानि भवंति हि एतान्यद्भुतलिंगानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता १७ इदं दमय॰ दमयंती तु तत्श्रुत्वा पुण्यश्लो

१५ वायुजयमाह अतीवेति हस्ताभ्यां पुष्पेषु स्तीर्णेषो जटिति वायुनाप्यायितत्वादर्थः १६ १७ कर्मपाकादिषे सप्तजयादि १८ ॥

कर्मचेष्टितं प्रमथनतदनेकविक्षमचेष्टितं १८ ॥

म०
भा० व०
टी०
१२८

बाहुकं बाहुकस्त्वपि। रूपभेदात्संशयोऽस्ति न त्वाकृत्या तथ्यधीः १९ २२ मांसस्य मांसं बहुशः बहुवारं २३ २८ संपतंती प्रायांती दोषतः कामदोषे

माशोकमाना भर्तारं बाहुके पुनरिंगितैः केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदंती पुनरब्रवीत् १९ पुनर्गच्छ प्र
मत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतं महानसाद्धृतं मांसं समानयस्वेह भामिनि २० सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मां
समपकृष्य च अत्युष्णमेव तत्तूर्णं तत्क्षणात्प्रियकारिणी २१ दमयंत्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनंदन सो
चितानलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा २२ प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता वैक्लव्यं परमं गत्वा
प्रक्षाल्य च मुखं ततः २३ मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत इंद्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्यांकमानयत् बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ २५ भृशं दुःखप
रीतात्मा सस्वरं प्ररुरोद ह नैषधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा २६ उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिद
मब्रवीत् २७ इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः अतो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहं २८ बहुशः सं
पतंतीं त्वां जनः शंकेत दोषतः वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे यथासुखं २९ नलोपाख्याने ७५ दृ
ष्ट्वा सर्वं विकारं तं ज्ञात्वा पुण्यश्लोकस्य धीमतः आगत्य केशिनी सर्वं दमयंत्यै न्यवेदयत् १ दमयंती तत
नो भूयः प्रेषयामास केशिनीं मातुः सकाशं दुःखार्ता नलदर्शनकांक्षया २ परीक्षितो मे बहुशो बाहुको
ए १९ ३० नलोपाख्याने ७५ सर्ग १२३॥ नलशंकया रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुं ३ ॥

४ ५ प्रतिश्रयः शृहे ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

सर्वाप्रवेश्यतांमातर्मांवातुज्ञातुमर्हसि विदितेवाथवाज्ञातेपितुर्मेसंविधीयतां ४ एवमुक्तातुवैद
र्भ्याःसादेवीभीममब्रवीत् दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्सपार्थिवः ५ सावैपित्राभ्यनुज्ञातामात्रा
चभरतर्षभ नलंप्रवेशयामासयत्रतस्याःप्रतिश्रयः ६ तांस्मदृष्ट्वैवसहसादमयंतींनलोनृपः आवि
ष्टःशोकदुःखाभ्यांबभूवाश्रुपरिप्लुतः ७ तंतुदृष्ट्वातथायुक्तंदमयंतीनलंतदा तीव्रशोकसमावि
ष्टाबभूववरवर्णिनी ८ ततःकाषायवसनाजटिलामलपंकिनी दमयंतीमहाराजबाहुकंवाक्य
मब्रवीत् ९ पूर्वंदृष्टस्त्वयाकच्चिद्धर्मज्ञोनामबाहुक सुप्तामुत्सृज्यविपिनेगतोयःपुरुषःस्त्रियं १०
अनागसंप्रियांभार्यांविजनेश्रममोहितां अपहायतुकोगच्छेत्पुण्यश्लोकमृतेनलं ११ किंनुतस्य
मयाबाल्यादपराद्धंमहीपतेः योमामुत्सृज्यविपिनेगतवान्निद्रयार्दितां १२ साक्षाद्देवानपाहाय
वृतोयःसपुरामया अनुव्रतांसाभिकामांपुत्रिणींत्यक्तवान्कथं १३ अग्नौपाणिंगृहीत्वातुदेवाना
मग्रतस्तथा भविष्यामीतिसत्यंतुप्रतिश्रुत्यक्वतद्गतं १४ दमयंत्याब्रुवंत्यास्तुसर्वमेतदरिंदम शो
कजंवारिनेत्राभ्यामसुखंप्रास्रवद्बहु १५ अतीवकृष्णसाराभ्यांरक्तांताभ्यांजलंतुतत् परिस्रवन्नलो
दृष्ट्वाशोकार्तामिदमब्रवीत् १६ ममराज्यंप्रणष्टंयन्नाहंतत्कृतवान्स्वयं कलिनातत्कृतंभीरुयच्च

म॰
भा॰व॰
टी॰
१२९

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ सदागतिःवायुः ३२ ॥

ममकृच्छ्रीरेत्वच्छापादहमार्तोवसत्कलिः त्वच्छापदग्धःसततंसोग्नावग्निरिवाहितः १९ ममच
व्यवसायेनतपसाचैवविनिर्जितः दुःखस्यांतेनचानेनभवितव्यंहिनौशुभे २० विमुच्यमांगतःपाप
स्ततोहमिहचागतः त्वदर्थंविपुलश्रोणिनहिमेन्यत्प्रयोजनं २१ कथंनुनारीभर्तारमनुरक्तमनु
व्रतं उत्सृज्यवरयेदन्यंयथात्वंभीरुकर्हिचित् २२ दूताश्चरंतिपृथिवींकृत्स्नांनृपतिशासनात् भै
मीकिलस्वभर्तारंद्वितीयंवरयिष्यति २३ स्वैरवृत्तायथाकाममनुरूपमिवात्मनः श्रुत्वैवचैवंव
रितोभांगासुरिरुपस्थितः २४ दमयंतीतितच्छ्रुत्वानलस्यपरिदेवितं प्रांजलिर्वेपमानाचभीता
वचनमब्रवीत् २५ दमयंत्यु॰ नमामर्हसिकल्याणदोषेणपरिशंकितुं मयाहिदेवानुत्सृज्यवृतस्त्वं
निषधाधिप २६ तवाभिगमनार्थंतुसर्वतोब्राह्मणागताः वाक्यानिममगाथाभिर्गायमानादिशो
दश २७ ततस्त्वांब्राह्मणोविद्वान्पर्णादोनामपार्थिव अभ्यगच्छत्कोशलायामृतुपर्णनिवेशने २८
तेनवाक्येकृतेसम्यक्प्रतिवाक्येतथाहृते उपायोयंमयादृष्टोनैषधानयनेतव २९ त्वामृतेनहिलो
केन्यःएकाह्नापृथिवीपते समर्थोयोजनशतंगंतुमश्वैर्नराधिप ३० स्पृशेयंतेनसत्येनपादावेतौमही
पते यथानासत्कृतंकिंचिन्मनसापिचराम्यहं ३१ अयंचरतिलोकेस्मिन्भूतसाक्षीसदागतिः एष

[illegible] ३३ ॥

१२९

३३ चंद्रमाः चित्ताभिमानिनी देवता ३४ ३६ कल्पप्रभाते ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ॥

यथाचरतितिग्मांशुःपरेणभुवनंसदा समुंचतुममप्राणान्यदिपापंचराम्यहं ३३ चंद्रमाःसर्वभूता
नामंतश्चरतिसाक्षिवत् समुंचतुममप्राणान्यदिपापंचराम्यहं ३४ एतेदेवास्त्रयःकृत्स्नंत्रैलोक्यं
धारयंतिवै विब्रुवंतुयथासत्यमेतद्देवास्त्यजंतुमां ३५ एवमुक्तस्तयावायुरंतरिक्षादभाषत नैषा
कृतवतीपापंनलसत्यंब्रवीमिते ३६ राजन्शीलनिधिःस्फीतोदमयंत्यासुरक्षितः साक्षिणोरक्षि
णश्चास्यावयंत्रीन्परिवत्सरान् ३७ उपायोविहितश्चायंत्वदर्थमतुलोनया नह्येकाह्नाशतंगंता
त्वदृतेन्यःपुमानिह ३८ उपपन्नात्वयाभैमीत्वंचभैम्यामहीपते नात्रशंकात्वयाकार्यासंगच्छ
सहभार्यया ३९ तथाब्रुवतिवायौतुपुष्पवृष्टिःपपातह देवदुंदुभयोनेदुर्ववौचपवनःशिवः ४०
तदद्भुततमंदृष्ट्वानलोराजाथभारत दमयंतींविशंकांतामुपाकर्षदरिंदमः ४१ ततस्तद्वस्त्रमर
जःप्रावृणोद्वसुधाधिपः संस्मृत्यनागराजंततोलेभेस्वकंवपुः ४२ स्वरूपिणंतुभर्तारंदृष्ट्वाभी
मसुतातदा प्राक्रोशदुच्चैरालिंग्यपुण्यश्लोकमनिंदिता ४३ भैमीमपिनलोराजाभ्राजमानोय
थापुरा सस्वजेस्वसुतौचापियथावत्प्रत्यनंदत ४४ ततःस्वोरसिविन्यस्यवक्त्रंतस्यशुभानना परी
तातेनदुःखेननिशश्वासायतेक्षणा ४५ तथैवमलदिग्धांगीपरिष्वज्यशुचिस्मिता सुचिरंपुरु

चक्रवाकसहितोनागपरिगृहीतः ४६ ॥

म० भा० व० टी० १३

४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ नलोपाख्याने ७९ अथ १ २ ३ ४ ५ ६ पुष्पभंगःपुष्पसंमर्दः १ ॥

ततःसर्वंयथावृत्तंदमयंत्यानलस्यच भीमायाकथयामासवैदर्भ्याजननीनृप ४७ ततोब्रवीन्महाराजः
कृतशौचमहंनले दमयंत्यासहोपेते कल्येद्रष्टासुखोषिते ४८ ततस्तौसहितौरात्रिंकथयंतौपुरातनं
वनेविचरितंसर्वमूषतुर्मुदितौनृप ४९ गृहेभीमस्यनृपतेःपरस्परसुखैषिणौ वसेतांहृष्टसंकल्पौवैद
र्भीचनलश्चह ५० सचतुर्थेततोवर्षेसंगम्यसहभार्यया सर्वकामैःसुसिद्धार्थोलब्धवान्परमांमुदं ५१ द
मयंत्यपिभर्तारमासाद्याप्यायिताभृशं अर्धसंजातसस्येवतोयंप्राप्यवसुंधरा ५२ सैवंसमेत्यव्यपनी
यतंद्रांशांतज्वराहर्षविवृद्धसत्वा रराजभैमीसमवाप्तकामाशीतांशुनारात्रिरिवोदितेन ५३ इतिन
लोपाख्याने ७८ बृहदश्व० अथतांव्युषितोरात्रिंनलोराजास्वलंकृतः वैदर्भ्यासहितःकालेददर्शव
सुधाधिपं १ ततोभिवादयामासप्रयतःश्वशुरंनलः ततोनुदमयंतीचववंदेपितरंशुभा २ तंभीमःप्रति
जग्राहपुत्रवत्परयामुदा यथार्हंपूजयित्वाचसमाश्वासयतप्रभुः ३ नलेनसहितांतत्रदमयंतींपतिव्र
तां तामर्हणांनलोराजाप्रतिगृह्ययथाविधि ४ परिचर्यांस्वकांतस्मैयथावत्प्रत्यवेदयत् ततोबभूव
नगरेसुमहान्हर्षजःस्वनः ५ जनस्यसंप्रहृष्टस्यनलंदृष्ट्वातथागतं अशोभयच्चनगरंपताकाध्वजमा
लिनं ६ सिक्ताःसुमृष्टपुष्पाढ्याराजमार्गाःस्वलंकृताः द्वारिद्वारिचपौराणांपुष्पभंगःप्रकल्पिताः १

उपाकर्तुं दातुं ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ नलोपाख्याने ७७ ॥

अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ऋतुपर्णोपि शुश्राव बाहुकच्छद्मिनं नलं ८ दमयंत्या समा
युक्तं जहृषे च नराधिपः तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवं स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमितः
स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः उवाच वाक्यं तत्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ९ दिष्ट्या समेतो दा
रैः स्वैर्भवानित्यभ्यनंदत किंचित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधा
धिप ११ यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षंतुमर्हसि १२
नल उ॰ न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव कृतेपि च न मे कोपः क्षंतव्यं हि मया तव १३ पूर्वं ह्य
सि सखा मेसि संबंधी च जनाधिप १४ अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि सर्वकामैः सुविहितैः
सुखमस्म्युषितस्त्वयि १५ न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि ति
ष्ठति १६ तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः १७ स च
तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन्भांगासुरिर्नृपः १९ निषधाधिपतेश्चा
पि दत्वाक्षहृदयं नृपः सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह २० ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांप
ते नगरे कुंडिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् २१ नलोपाख्याने ७७ ॥

म० भा० व० टी० १३१

उष्यवासं कृत्वा १ २ ५ राज्येप्येकपणेनैव मम त्वं दमयंत्यादिकं च प्राणयोश्च पणावहे युद्धमपि प्रवर्ततामित्यर्थः ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ ॥

बृहदश्व उ० मासमुष्य कौंतेय भीममामंत्र्य नैषधः पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति १ रथेनै
केन शुभ्रेण दंतिभिः परिवारितः षोडशैः पंचाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः २ स कंपयन्निव मही
त्वरमाणो महीपतिः ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जित
दमयंती च यच्चान्यन्मम किंचन विद्यते एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ५ पुनः प्रवर्ततां द्यूतमि
ति मे निश्चिता मतिः पणेनैकेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ६ जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा व
सु प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ७ न चेद्वांछसि त्वं द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्ततां द्वैरथेनास्तु वै
शांतिस्तव वा मम वा नृप ८ वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा येन केनाप्युपायेन वृद्धाना
मिति शासनं ९ द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर कैतवेनाक्षवत्यां तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिं ११ दिष्ट्या त्वयार्जितं वि
त्तं प्रतिपाणाय नैषध दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयंत्याः क्षयं गतं १२ दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोद्य महा
भुज धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता १३ मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः नित्यशो
हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षे चापि नैषध १४ ॥

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ ॥

देवनेनममप्रीतिर्नभवत्यसुहृद्गणैः जित्वात्वद्यवरारोहांदमयंतीमनिंदितां १५ कृतकृत्योभविष्या
मिसाहिमेनित्यशोहृदि श्रुत्वातुतस्यतावाचोबहुबद्धप्रलापिनः १६ इयेषसशिरश्छेत्तुंखड्गेनकु
पितोनलः स्मयंस्तुरोषताम्राक्षस्तमुवाचनलोनृपः १७ पणावःकिंव्याहरसेजित्वानव्याहरिष्यसि
ततःप्रावर्ततद्यूतंपुष्करस्यनलस्यच १८ एकपाणेनभद्रंतेनलेनसपराजितः सरत्नकोशनिचयैः
प्राणेनपणितोपिच १९ जित्वाचपुष्करंराजाप्रहसन्निदमब्रवीत् ममसर्वमिदंराज्यमव्यग्रंहतकं
टकं २० वैदर्भीनत्वयाशक्याराजापसदवीक्षितुं तस्यास्त्वंसपरीवारोमूढदासत्वमागतः २१ नत्वया
तत्कृतंकर्मयेनाहंविजितःपुरा कलिनातत्कृतंकर्मत्वंचमूढनबुध्यसे २२ नाहंपरकृतंदोषंत्वय्या
धास्येकथंचन यथासुखंवैजीवत्वंप्राणानवसृजामिते २३ तथैवसर्वसंभारंस्वमंशंवितरामिते त
थैवचममप्रीतिस्त्वयिवीरनसंशयः २४ सौहार्दंचापिमेत्वत्तोनकदाचित्प्रहास्यति पुष्करत्वंहिमे
भ्रातासंजीवशरदःशतं २५ एवंनलःसांत्वयित्वाभ्रातरंसत्यविक्रमः स्वपुरंप्रेषयामासपरिष्वज्य
पुनःपुनः २६ सांत्वितोनैषधेनैवंपुष्करःप्रत्युवाचतं पुण्यश्लोकंतदाराजन्नभिवाद्यकृतांजलिः
कीर्तिरस्तुतवाक्षय्याजीववर्षायुतंसुखी योमेवितरसिप्राणानधिष्ठानंचपार्थिव २८ ॥

२९ ३२ ३३ नलोपाख्याने ७८ प्रशांतेवीतशोके १ २ ३ ४ वसुदेवीपितृश्वेवशाकांतातुत्वस्वरूपं ५ ६ ७ ८ ९ ॥

सतथासत्कृतोराज्ञामानसम्पूज्यतदानलः प्रत्यर्च्याप्रकृतीर्हृष्टः स्वपुरंस्वजनावृतः २९ महत्यासेनया
सार्धंविनीतैःपरिचारकैः भ्राजमानइवादित्योवपुषापुरुषर्षभ ३० प्रययौपुष्करोराजावित्तवंतमल
मयं प्रविवेशपुरींश्रीमाननत्यर्थमुपशोभितां ३१ प्रविश्यसांत्वयामासपौरांश्चनिषधाधिपः पौरजा
नपदाश्चापिसंप्रहृष्टतनूरुहाः ३२ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेसामात्यप्रमुखाजनाः अद्यस्मनिर्वृताराजन्पु
रेजनपदेपिच उपासितुंपुनःप्राप्तादेवाइवशतक्रतुं ३३ नलोपाख्याने ७८ बृहदश्व उ० प्रशांतेतु
पुरेहृष्टेसंप्रवृत्तेमहोत्सवे महत्यासेनयाराजादमयंतीमुपानयत् १ दमयंतीमपिपितासत्कृत्यप
रवीरहा प्रास्थापयदमेयात्माभीमोभीमपराक्रमः २ आगतायांतुवैदर्भ्यांसपुत्रायांनलोनृपः व
र्तयामाससंहृष्टोदेवराडिवनंदने ३ तथाप्रकाशतांयातोजंबूद्वीपेथराजसु पुनःशशासतद्राज्यंप
त्याहृत्यमहायशाः ४ ईजेचविविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः तथात्वमपिराजेंद्रससुहृद्यक्ष्यसेचि
रात् ५ दुःखमेतादृशंप्राप्तोनलःपरपुरंजयः देवनेननरश्रेष्ठसभार्योभरतर्षभ ६ एकाकिनैवसु
महत्क्लेशेनपृथिवीपते दुःखमासादितंघोरंप्राप्तश्चाभ्युदयःपुनः ७ त्वंपुनर्भ्रातृसहितःकृष्णयाचैव
पांडव रमसेस्मिन्महारण्येधर्ममेवानुचिंतयन् ब्राह्मणैश्चमहाभागैर्वेदवेदांगपारगैः नित्यमन्वास्यसेता

१ १४ १८ पुनर्द्यूतंकरिष्यसीतिराजानंप्रतिएवंभीमसेनेनोक्तंतत्प्रतिविधानमाह वेदेति वेदवेद्मिउपपद्यस्वगृहाण १९ २० अश्वशिरोश्वविद्यो य

कर्कोटकस्यनागस्यदमयंत्यानलस्यच ऋतुपर्णस्यराजर्षेःकीर्तनंकलिनाशनं १ इतिहासमिमं

चापिकलिनाशनमच्युत शक्यमाश्वासितुंश्रुत्वात्वद्विधेनविशांपते ११ अस्थिरत्वंचसंचिंत्यपुरु

षार्थस्यनित्यदा तस्यायेव्ययेचापिनचिंतयितुमर्हसि १२ श्रुत्वेतिहासंनृपतेसमाश्वसिहिमाशुचः

व्यसनेत्वंमहाराजनविषीदितुमर्हसि १३ विषमावस्थितेदैवेपौरुषेफलतांगते विषादयंतिनात्मानं

सत्त्वोपाश्रयिणोनराः १४ येचेदंकथयिष्यंतिनलस्यचरितंमहत् श्रोष्यंतिचाप्यभीक्ष्णंवैनालक्ष्मी

स्तान्भजिष्यति १५ अर्थास्तस्योपपत्स्यंतेधन्यतांचगमिष्यति इतिहासमिमंश्रुत्वापुराणंशश्वदुत्त

मं १६ पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चापिलभतेनृषुचाग्र्यतां आरोग्यप्रीतिमांश्चैवभविष्यतिनसंशयः १७

भयात्त्रस्यसियच्चत्वमाह्वयिष्यतिमांपुनः अक्षज्ञइतितत्तेहंनाशयिष्यामिपार्थिव १८ वेदाक्षहृद

यंकृत्स्नमहंसत्यपराक्रम उपपद्यस्वकौंतेयप्रसन्नोहंब्रवीमिते १९ वैशंपायन॰ ततोहृष्टमना

राजाबृहदश्वमुवाचह भगवन्नक्षहृदयंज्ञातुमिच्छामितत्त्वतः २० ततोक्षहृदयंप्रादात्पांडवायमहा

त्मने दत्वाचाश्वशिरोगच्छदुपस्प्रष्टुंमहातपाः २१ ॥

याबृहदश्व इतिमुनेर्नाम उपस्प्रष्टुंस्नानादिकंकर्तुं २१ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
१३३

२२ २५ जयेजयमाजमर्जुनं २६ २७ नलोपाख्यानेसमाप्तेएकोनाशीतितमोऽध्यायः ७९ भगवन्काम्यकात्पार्थेगतेमेप्रपितामहे इत्यादिरध्याय
स्तीर्थयात्राप्रस्तावार्थःयज्ञदानाद्यसमर्थस्यहितीर्थयात्राचैवावश्यकी यथोक्तंद्वाविमौग्रसतेभूमिः सर्पोविलशयानिवराजानंचाविरोद्धारं

वृहदश्वेगतेपार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनं वर्तमानंतपस्युग्रेवायुभक्षंमनीषिणं २२ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्वि
भ्यःसंपतद्भ्यस्ततस्ततः तीर्थशैलवनेभ्यश्चसमेतेभ्योदृढव्रतः २३ इतिपार्थोमहाबाहुर्दुरापंतपआ
स्थितः नतथादृष्टपूर्वोन्यःकश्चिदुग्रतपाइति २४ यथाधनंजयःपार्थस्तपस्वीनियतव्रतः मुनिरेक
चरःश्रीमान्धर्मोविग्रहवानिव २५ तंश्रुत्वापाण्डवोराजंस्तप्यमानंमहावने अन्वशोचतकौंतेयःप्रि
यंवैभ्रातरंजयं २६ दह्यमानेनतुहृदाशरणार्थीमहावने ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधि
ष्ठिरः २७ नलोपाख्यानेसमाप्ते ७९ जनमेजयउ॰ भगवन्काम्यकात्पार्थेगतेमेप्रपितामहे पांड
वाःकिमकुर्वंस्तेतमृतेसव्यसाचिनं १ सहितेषांमहेष्वासोगतिरासीदनीकजित् आदित्यानांयथा
विष्णुस्तथैवप्रतिभातिमे २ तेनेंद्रसमवीर्येणसंग्रामेष्वनिवर्तिना विनाभूतावनेवीराःकथमास
न्पितामहाः ३ वैशंपायन॰ गतेतुपांडवेतातकाम्यकात्सत्यविक्रमे बभूवुःपांडवेयास्तेदुःखशोकप

दरिद्रंचाप्रवासिनमिति तत्रापिबंधुवियोगःसर्वेषांदुःखदः तेनचचित्तस्यानवस्थितत्वंभवतीत्यवांतरतात्पर्यम् १२३४ ॥ गयगाः ४

आदित्यमस्त्राः छिन्नमस्त्राः द्विजाः पतिताः ५ १ मेध्यान्यन्तान्हीन् ८ उपाकृत्यहिंसित्वा उपाहृत्य यज्ञार्थे समाहृत्य ९ ७ मौर्वीकृतकिणौ कि

आदित्यमस्त्राणामग्र्यच्छिन्नपक्षा इव द्विजाः अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ५ वृत्ते तु तदभूते
न हीनमक्लिष्टकर्मणा कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ६ तमृते तेन व्याघ्राः पाण्डवा जनमे
जय मुदं समवापुर्वनेनैकाम्यकेन्द्रवसंस्तदा ७ ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः निघ्न
तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ८ नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः उपाकृत्य समाहृ
त्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ९ सर्वे संन्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्ध
नंजये १० विशेषतस्तु पाञ्चाली स्मरन्ती मध्यमं पतिं उद्विग्नं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ११ यो
र्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना तमृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे १२ शून्यामिव प्रप
श्यामि तत्र तत्र महीमिमां बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमं १३ न तथा रमणीयं वै तमृते सव्यसा
चिनं नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनं १४ तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे यस्य वा
पनुर्घोषो घोषः श्रूयते ह्यशनिनिःस्वनः न लभे शर्म वै राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनं १५ तथा लालप्यमानां
तां निशम्य परवीरहा भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् १६ भीमसेन उ॰ मनःप्रीतिकरं भद्रे
णं प्राचीनतविग्रहे १८॥ यद्ब्रवीषि सुमध्यमे तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमं ७ यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भु

ज्योपविष्यमविमो मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ बहुयुपगतौ १८॥

श्री०
भा० व०
ही०
१३४

निष्क्रांगदकृतापीडो मासाहस्रंतेसुवर्णनः निष्कः तत्कृतेनांगदेन कृतमवरोग्रे १९ २५ २९ हंसीग्रासकं ३० अध्यायः ८० ॥

निष्कांगदकृतापीडो पंचशीर्षाविवोरगो तमहंतेपकृष्णमात्रेनहस्तं येमितांवरे १९ यमाश्रित्यमहाबा
हुं पांचालाः कुरवस्तथा सुराणामपियत्तानां पृतनासुनविभ्यति २० यस्यबाहू समाश्रित्यवयंसर्वे
महात्मनः मन्यामहेजितानाजौपरान्प्राप्तांचमेदिनी २१ तमृतेफाल्गुनंवीरं नलभेकाम्यकेधृतिं
पश्यामिचदिशःसर्वास्तिमिरेणावृतामिव २२ ततोब्रवीन्नाकुलकंठो नकुलःपांडुनंदनः नकुलउ०
यस्मिन्दिव्यानिकर्माणिकथयंतिरणाजिरे देवा अपियुधांश्रेष्ठं तमृतेकारतिर्वने २४ उदीचीं
योदिशंगत्वाजित्वायुधिमहाबलान् गंधर्वमुख्यान्शतशोहयांल्लेभेमहाद्युतिः २५ राजंस्तित्तिरि
कल्माषान्श्रीमतोनिलरंहसः प्रादाद्भ्रात्रेप्रियःप्रेम्णाराजसूयेमहाक्रतौ २६ तमृतेभीमधन्वा
नंभीमादवरजंवने कामयेकाम्यकेवासंनेदानीममरोपम २७ सहदेवउ० योधनानिचकन्या
श्चयुधिजित्वामहारथः आजहारपुराराज्ञोराजसूयेमहाक्रतौ यःसमेतान्मृधेजित्वायादवान
मितद्युतिः सुभद्रामाजहारैकोवासुदेवस्यसंमते २९ तस्यजिष्णोर्बृसींदृष्ट्वाशून्यामस्मनिवेशने
हृदयंमेमहाराजनशाम्यतिकदाचन ३० वनादस्माद्विवासंतुरोचयेहमरिंदम नहिनस्तमृतेवी
रेरमणीयमिदंवनं ३१ अध्यायः ८० ॥

१२३४५६७८९१०१११२ १३ १४ ॥

वैशंपायन उ॰ धनंजयोक्तां कांतां भ्रातृणां कृष्णया सह श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽभ्यजा
यत १ अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदं दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या हुतार्चिषमिवानलं २ तमा
गतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् अभ्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ३ स तैः परिवृतः श्रीमा
न्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ४ यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी
तथा पतीन् न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ५ प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः
आश्वासयद्धर्मसुतं पुत्रवत्सुमिवानघ ६ उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरं ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ
केनार्थः किं ददानि ते ७ अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह उवाच प्रांजलिर्भूत्वा नारदं दे
वसंमतं ८ त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ९ य
दि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्छेत्तुमर्हसि १० प्रदक्षिणां यः कुरु
ते पृथ्वीं तीर्थतत्परः किं फलं तस्य कार्त्स्न्येन तद्भवान्वक्तुमर्हति ११ नारद उ॰ शृणु राजन्नवहितो
यथा भीष्मेण धीमता पुलस्त्यस्य सकाशाद्धि सर्वमेतदुपश्रुतं १२ पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृ
तां वरः पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिभिः सह १३ शुभे देशे तथा राजन्पुण्ये देवर्षिसेविते गंगाद्वा
रे महाभाग देवगंधर्वसेविते १४ ॥

१४ १५ १९ २० २१ २२ अध्यायः ८१ अनेन यस्य हस्तौ चेति दुष्प्रतिग्रहपरपीडादिभ्यो निवृत्तिर्हस्तसंयमः दुष्टपथे देशे पादन्यासः पादसंयमः प

सपितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ऋषींश्च तर्पयामास विधिदृष्टेन कर्मणा १४ कस्यचित्त्वथ का
लस्य जपन्नेव महायशाः ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमं १५ स तेनोग्रतपसं दीप्यमानमि
व श्रिया प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं परमं ययौ १७ उपस्थितं महाभागं पूजयामास भारत भीष्मो धर्म
भृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा १९ शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः नाम संकीर्तयामा
स तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे १९ भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं स
र्वकिल्बिषैः २० एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठि
र २१ तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायाम्नायकर्शितं भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमना भवत् २२
इत्यारण्यके ८० पुलस्त्य उ० अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सु
व्रत १ यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्च परमा त्वयि २ अमो
घदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ३ भीष्म उ० प्रीते त्व
यि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुं ४ यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव

रानिष्टचिंतनाभावो मनःसंयमः विद्यासंयमः अभिचारराहित्यं तपःसंयमः दंभराहित्यं कीर्तिसंयमः पापकीर्तिराहित्यं १ २ ३ ४ ५ ॥

धर्मभृतां वर संदेहं मे छेत्तुमर्हसि ५ ॥

६० ८९ अस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं प्रतिगृह्णादिति त्रयं अपावृत्तो निवृत्तः संतोषात्त्वबुद्धिः १० अकल्ककः दंभादिहीनः कल्कः शाठ्ये च दं

अस्ति मे हृदये कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ६ प्रदक्षिणां यः
पृथिवीं करोत्यमरसंनिभ किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोनिधे ७ पुलस्त्य उ० हंत ते कथयिष्या
मि यदृषीणां परायणं तदेकाग्रमनाः पुत्र शृणु तीर्थेषु यत्फलं ८ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सु
संयतं विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ९ प्रतिग्रहादपावृत्तः संतुष्टो येन केनचित् अहं
कारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते १० अकल्कको निरारंभो लघ्वाहारो जितेंद्रियः विमुक्तः सर्वपापे
भ्यः स तीर्थफलमश्नुते ११ अक्रोधनश्च राजेंद्र सत्यशीलो दृढव्रतः आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफ
लमश्नुते १२ ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता देवेष्विह यथाक्रमं फलं चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः १३
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः १४ प्राप्यंते पा
र्थिवैरेतैः समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरसाधनैः १५ यो दरिद्रैरपि विधिः शा
क्यः प्राप्तुं नरेश्वर तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर १६ ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्त
म तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते १७ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च अदत्वा

भे चेति विश्वः ११ आत्मोपमः दयावान् १२ १४ अवगणैः असहायैर्नीचसहायैर्वा एकात्मभिः असहायैः असाधनैः पत्न्यादिरहितैः १५ १८

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ॥

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वाविपुलदक्षिणैः नतत्फलमवाप्नोतितीर्थाभिगमनेनयत् १९ पुलस्त्यउ० नृ
लोकेदेवदेवस्यतीर्थंत्रैलोक्यविश्रुतं पुष्करंनामविख्यातंमहाभागःसमाविशेत् २० दशकोटिसह
स्राणितीर्थानांवैमहामते सान्निध्यंपुष्करेयेषांत्रिसंध्यंकुरुनंदन २१ आदित्यावसवोरुद्राःसाध्याश्च
समरुद्गणाः गंधर्वाप्सरसश्चैवनित्यंसन्निहिताविभो २२ यत्रदेवास्तपस्तप्त्वादैत्याब्रह्मर्षयस्तथा
दिव्ययोगामहाराजपुण्येनमहतान्विताः २३ मनसाप्यभिकामस्यपुष्कराणिमनस्विनः पूयंतेस
र्वपापानिनाकपृष्ठेचपूज्यते २४ तस्मिंस्तीर्थेमहाराजनित्यमेवपितामहः उवासपरमप्रीतोभगवा
न्कमलासनः २५ पुष्करेषुमहाभागदेवाःसर्षिगणाःपुरा सिद्धिंसमभिसंप्राप्ताःपुण्येनमहतान्विताः
तत्राभिषेकंयःकुर्यात्पितृदेवार्चनेरतः अश्वमेधाद्दशगुणंफलंप्राहुर्मनीषिणः अप्येकंभोजये
द्विप्रंपुष्करारण्यमाश्रितः तेनासौकर्मणाभीष्मप्रेत्यचेहचमोदते २८ शाकैर्मूलैःफलैर्वापिये
नवर्तयतेस्वयं तद्वैदद्याद्ब्राह्मणायश्रद्धावाननसूयकः २९ तेनैवप्राप्नुयात्प्राज्ञोहयमेधफलंनरः
ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्रावाराजसत्तम ३० नवियोनौप्रजायंतेस्नातास्तीर्थेमहात्मनः कार्तिकीं
तुविशेषेणयोभिगच्छतिपुष्करे ३१ प्राप्नुयात्सनरांल्लोकान्ब्रह्मणःसदनेक्षयान् सायंप्रातःस्मरेद्य
स्तुपुष्कराणिकृतांजलिः ३२ ॥

उपस्पृष्टे स्नातं भवेत् ३३ ३४ उष्ट्वा वासं कृत्वा ३५ ऋतून् सर्वानाप्नोति संवत्सरात्मक प्रजापतिसायुज्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ऋतूनित्यपि पाठः ऋतवो भूत्वा संव
त्सरमप्येति संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वा एष इति श्रुतेः ३६ ३७ अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्या त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्र
वणानि च पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणमिति श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च स इदानीं मद्बुद्धिभिर्व्याख्यायते यथा परिस्फुट इति न पु
स्तकान्तरेषु दृश्यते अत्र प्राचां व्याख्या श्रूयते शृङ्गाणीति शृङ्गाणि शृङ्गिभिराश्रयणीयानि पापहिंसकानि वा शुभ्राणि भ्राजिष्णूनि त्रीणि पु
ष्कराणि तेषां मध्ये सरस्वती प्रस्रवतीति तान्येव त्रीणि प्रस्रवणानि आदिसिद्धानि तीर्थान्तरव्यवधानरहितानि अत एव तत्र तीर्थत्वापाद

उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषेण वा ३३ पुष्करे स्नातमात्र
स्य सर्वमेव प्रणश्यति यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ३४ तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामा
दिरुच्यते उष्ट्वा द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ३५ क्रतून् सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छ
ति यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ३६ कार्त्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ३७ त्रीणि
शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणं ३८ ॥

के कारणं न विद्म इति वस्तुतस्तु केदारं पञ्चनदं गौरीमायूरमार्जुनं श्रीवाञ्छं कुम्भकोणं च काशीक्षेत्रसमानि षडित्यादिवदिह काशीसाम्येन
पुष्करं स्तूयते तथा चायमर्थः पुराणान्तरेषु वाराणस्यास्त्रिकोणत्वस्मरणात् त्रयः कोणा एव त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि स्वस्तमोमलहीनत्वेन
शुद्धसत्त्वमयानि ज्ञानप्रदत्वात् तथा च श्रुतिरविमुक्तं प्रकृत्याह अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा
मोक्षी भवतीति त्रीणि प्रस्रवणानि त्रयः प्रवाहाः असीवरणयोर्गङ्गायाश्च अथवानेन त्रिवेण्येव व्याख्याता तथा त्रीणि पुष्कराणि पतन्ति त्रीणि काशीप्र
यागपुष्कराणि आदिसिद्धानीत्यादि प्राग्वत् तेन काशीप्रयागाभ्यां वा समानमिदं पुष्करं तीर्थत्वसामान्यादिति पुष्करस्तुतिः कृता भवति ३८ ॥

म०
भा० व०
टी०
१३२

दुष्करंपुष्करेगंतुंदुष्करंपुष्करेतपः दुष्करंपुष्करेदानंवस्तुंचैवसुदुष्करं ४९ उष्यद्वादशरात्रंतुनियतोनियता
शनः प्रदक्षिणमुपावृत्तोजंबूमार्गंसमाविशेत् ५० जंबूमार्गंसमाविश्यदेवर्षिपितृसेविते अश्वमेधमवा
प्नोतिसर्वकामसमन्वितः ५१ तत्रोष्यरजनीःपंचपूतात्माजायतेनरः नदुर्गतिमवाप्नोतिसिद्धिंप्राप्नोतिचो
त्तमां ५२ जंबूमार्गादुपावृत्तोगच्छेत्तंडुलिकाश्रमे नदुर्गतिमवाप्नोतिब्रह्मलोकंचगच्छति ५३ अगस्त्य
सरआसाद्यपितृदेवार्चनेरतः त्रिरात्रोपोषितोराजन्नग्निष्टोमफलंलभेत् ५४ शाकवृत्तिःफलैर्वापिकौ
मारंविंदतेपदं कण्वाश्रमंततोगच्छेत्श्रीजुष्टंलोकपूजितं धर्मारण्यंहितत्पुण्यमाद्यंचभरतर्षभ य
त्रप्रविष्टमात्रोवैसर्वपापैःप्रमुच्यते ५६ अर्चयित्वापितॄन्देवान्नियतोनियताशनः सर्वकामसमृद्धस्यय
ज्ञस्यफलमश्नुते ५७ प्रदक्षिणंततःकृत्वाययातिपतनंव्रजेत् हयमेधस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतितत्रवै ५८
महाकालंततोगच्छेन्नियतोनियताशनः कोटितीर्थमुपस्पृश्यहयमेधफलंलभेत् ५९ ततोगच्छेतध
र्मज्ञःस्थाणोस्तीर्थमुमापतेः नाम्नाभद्रवटंनामत्रिषुलोकेषुविश्रुतं ६० तत्राभिगम्यचेशानंगोसह
स्रफलंलभेत् महादेवप्रसादाच्चगाणपत्यंचविंदति ६१ समृद्धमसपत्नंचश्रियायुक्तंनरोत्तमः नर्मदाम
थासाद्यनदींत्रैलोक्यविश्रुतां ६२ तर्पयित्वापितॄन्देवानग्निष्टोममफलंलभेत् दक्षिणंसिंधुमासाद्यब्र

१८ द्वाविंशतिर्दिवः अग्निष्टोममवाप्नोतिविमानंचाधिरोहति ५३ ॥

५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ॥

चर्मण्वतींसमासाद्यनियतोनियताशनः रंतिदेवाभ्यनुज्ञातमग्निष्टोमफलंलभेत् ५४ ततोगच्छे
तधर्मज्ञहिमवत्सुतमर्बुदं पृथिव्यांयत्रवैछिद्रंपूर्वमासीद्युधिष्ठिर ५५ तत्राश्रमोवसिष्ठस्यत्रिषुलो
केषुविश्रुतः तत्रोष्यरजनीमेकांगोसहस्रफलंलभेत् ५६ पिंगातीर्थमुपस्पृश्यब्रह्मचारीजितेंद्रियः
कपिलानांनरश्रेष्ठशतस्यफलमश्नुते ५७ ततोगच्छेतराजेंद्रप्रभासंतीर्थमुत्तमं तत्रसंनिहितोनित्यं
स्वयमेवहुताशनः ५८ देवतानांमुखंवीरज्वलनोनिलसारथिः तस्मिंस्तीर्थेनरःस्नात्वाशुचिःप्रय
तमानसः ५९ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यांफलंप्राप्नोतिमानवः ततोगत्वासरस्वत्याःसागरस्यचसंगमे ६०
गोसहस्रफलंतस्यस्वर्गलोकंचविंदति प्रभयादीप्यतेनित्यमग्निवद्भरतर्षभ ६१ तीर्थंसलिलराज
स्यस्नात्वाप्रयतमानसः त्रिरात्रमुषितःस्नातस्तर्पयेत्पितृदेवताः ६२ प्रभासतेयथासोमःसोश्वमेधं
चविंदति वरदानंततोगच्छेत्तीर्थंभरतसत्तम ६३ विष्णोर्दुर्वाससायत्रवरोदत्तोयुधिष्ठिर वरदानेनरः
स्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ६४ ततोद्वारवतींगच्छेन्नियतोनियताशनः पिंडारकेनरःस्नात्वालभे
द्बहुसुवर्णकं ६५ तस्मिंस्तीर्थेमहाभागपद्मलक्षणलक्षिताः अद्यापिमुद्रादृश्यंतेतदद्भुतमरिंद
म ६६ त्रिशूलांकानिपद्मानिदृश्यंतेकुरुनंदन महादेवस्यसांनिध्यंतत्रैवपुरुषर्षभ ६७ ॥

सागरस्य च सिंधोश्च संगमं प्राप्य भारत तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरत
र्षभ प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानं स्वतेजसा ६९ शंकुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर अश्वमेधाद्दशगुणं
प्रवदंति मनीषिणः ७० प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ७१ दमी
ति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनं तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासते महेश्वरं ७२ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च रुद्रं देवग
णार्चितं जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति ७३ दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुतः तत्र स्नात्वा नरव्या
घ्र हयमेधमवाप्नुयात् ७४ गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैतेयदानवान्
ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुतां गमनादेव तस्यापि हयमेधफलं लभेत् ७६ स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रय
तात्मा समाहितः तर्प्य देवान्पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते ७७ तीर्थं चात्र सरः पुण्यं वसूनां भरतर्षभ तत्र
स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ७८ सिंधूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनं तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ल
भेद्बहु सुवर्णकं ७९ भद्रतुंगं समासाद्य शुचिः शीलसमन्वितः ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत्
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितं तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ८१ रेणुकायाश्च तत्रै
व तीर्थं सिद्धनिषेवितं तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चंद्रमा यथा ८२ अथ पंचनदं गत्वा नियतो नियताशनः प
च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येनुकीर्तिताः ८३ ततो गच्छेत राजेंद्र भीमायाः स्थानमुत्तमं तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो

८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ॥

देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ८५ श्रीकुण्डे तु समा
साद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुते पितामहेन मस्तक्यगोसहस्रफलं लभेत् ८६ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विम
ले तीर्थमनुत्तमे यथापि पत्रह रूपं ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ८७ तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवलोक
माप्नुयात् सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिं ८८ वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः न
रः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत काश्मीरेषु वनागस्य भवने तक्षकस्य च वितस्ताख्यमिति
ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं ८९ तत्र स्नात्वा नरो नित्यं वाजपेयमवाप्नुयात् सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छे
त्तु परमां गतिं ९० ततो गच्छेत वडवां विष्णुलोकेषु विश्रुतां पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य य
थाविधि ९१ चरुं सप्तार्चिषे राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् पितृणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ९३
ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ९४ गत
साद्दितिं ज्ञात्वा ब्रह्मा च समनुज्ञाय यच नियतः परमां दीक्षां मासं याहि सहस्रकां ९५ विप्राः प्रसाद
नेजृवेश्म कुचश्वपर्यस्तदा सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋषिभिस्तुष्टाव केशवं ददौ वहुगुणैश्वर्यं तेषां तु तु
ष्टस्तु केशवः ९६ यथाभिलषितान्सर्वान्कामान्दत्वा महीपते ९७ तत्रैवान्तर्दधे देवो विप्रदश्रेष्ठैवेय

छा नानाममसर्वतेनलोकेषु विश्रुते ९८ ॥

९९ १० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥

गवांशतसहस्रेणराजसूयशतेनच अश्वमेधसहस्रेणश्रेयान्सप्तर्षिषेचकः ९९ ततोनिवृत्तोराजें
द्रुद्रपदमथाविशेत् अर्चयित्वामहादेवमश्वमेधफलंलभेत् १० मणिमंतंसमासाद्यब्रह्मचारीस
माहितः एकरात्रोषितोराजन्नग्निष्टोमफलंलभेत् ११ अथगच्छेतराजेंद्रदेविकांलोकविश्रुतां प्र
सूतिर्यत्रविप्राणांश्रूयतेभरतर्षभ २ त्रिशूलपाणेःस्थानंचत्रिषुलोकेषुविश्रुतं देविकायांनरः
स्नात्वासमभ्यर्च्यमहेश्वरं ३ यथाशक्तिचरुंतत्रनिवेद्यभरतर्षभ सर्वकामसमृद्धस्ययज्ञस्यलभते
फलं ४ कामाख्यंतत्ररुद्रस्यतीर्थंदेवनिषेवितं तत्रस्नात्वानरःक्षिप्रंसिद्धिंप्राप्नोतिमानवः ५
यजनंयाजनंचैवतथैवब्रह्मवालुकं पुष्पांभश्चउपस्पृश्यनशोचेन्मरणंगतः ६ अर्धयोजनवि
स्तारांपंचयोजनमायतां एतावतींदेविकांतुपुण्यांदेवर्षिसेवितां ७ ततोगच्छेतधर्मज्ञदीर्घसत्रं
यथाक्रमं तत्रब्रह्मादयोदेवाःसिद्धाश्चपरमर्षयः दीर्घसत्रमुपासन्तेदीक्षितानियतव्रताः ८ गमना
देवराजेंद्रदीर्घसत्रमरिंदम राजसूयाश्वमेधाभ्यांफलंप्राप्नोतिभारत ९ ततोविनशनंगच्छेन्नियतो
नियताशनः गच्छत्यंतर्हितायत्रमेरुपृष्ठेसरस्वती १० चमसेचशिवोद्भेदेनागोद्भेदेचदृश्यते स्नात्वा
तुचमसोद्भेदेअग्निष्टोमफलंलभेत् ११ शिवोद्भेदेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् नागोद्भेदेनरःस्ना

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ अध्यायः ८३ ॥

शशयाने च राजेंद्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत १४ सरस्वत्यां महा
राज अनु संवत्सरं च ते स्नायंते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा १५ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशि
वत्सदा गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ १६ कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुरुनंदन तत्राभिषे
कं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः १७ गवामयुतमाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रको
टिं समाहितः १८ पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता हर्षेण महताविष्टा रुद्रदर्शनकांक्षया १९
अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजं एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत २० ततो योगीश्वरेणापि
योगमास्थाय भूपते तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनां २१ सृष्टा कोटीति रुद्राणामृषी
णामग्रतः स्थिता मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् २२ तेषां तुष्टो महादेवो मुनीनां भावितात्मनां
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् २३ अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति तत्र स्नात्वा नर
व्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः २४ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ततो गच्छेत राजेंद्र संगमं लो
कविश्रुतं २५ सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः २६ अ
भिगच्छंति राजेंद्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीं तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विंदेद्बहुसुवर्णकं सर्वपापविशुद्धात्मा ब्र

म० भा०व० टी० १५०

ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमिति कुरुक्षेत्रप्रस्तावे बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जाबालोपनिषत्प्रसिद्धमनु कुरुक्षेत्रं वैतीति ब्रह्मक्षेत्रमिति कुशिनेत्यैतीति कुरुपापं तस्य क्षेत्रं पापाज्ज्ञायत इति कुरुक्षेत्रं पापनिवर्तकं ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वात् ब्रह्मसदनमिति श्रौतपदद्वयार्थं संगृह्णाति अर्थेन पापानि च प्रणश्यंति ब्रह्मलोकं च गच्छति ब्रह्मैव लोकस्तं ब्रह्मविद्भूत्वा ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः श्रौतस्य देवयजनपदस्यार्थं संगृह्णाति राजसूयेति कुरुक्षेत्रस्य प्रस्तुतस्य ततपत्याभिवंदनादि केदारं प्रापकं तच्चेदं कुरुक्षेत्रमविमुक्तारव्यं अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति श्रुतेः स्मृतिश्च अन्यानि तु पवित्राणि काशीप्राप्तिकराणि चेति अतिपवानु कुरुक्षेत्रमिति श्रुत्यानिद्दिष्टं कुरुक्षेत्रं आदिसेवनप्राप्यत्वात् काशीश्वरस्य तीर्थं शुभमणिकर्णिकादिशुस्नानमात्रत्वात् ब्रह्मलोके क्रममुक्तिस्थाने महीयते पूज्य

पुलस्त्य उवाच ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतं पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनात्सर्वजंतवः १ ॥

ते हिमस्वन्निभं अतिश्वेतमित्त्व विकारं रवंडशर्करालं पृष्टदके जप्यपरो यस्तत्तु त्यजेत्तं स्वामरणं पुनर्मरणेन न तपेत् यद्वा शर्वैघ पुरेव कृतजपस्यापि जीवितान्तमरणेन न तपेत् एकरात्रेणैव सर्वपापविमोको भवतीत्यर्थः संनिहत्यां कुरुक्षेत्रे यस्यैव नामान्तरं संनिहतिति विति तन्निर्वक्ति पृथिव्यामित्यादिना अत्र उपक्रमोपसंहारयोः कुरुक्षेत्रमात्रपरत्वात्तद्देवत्रं गितीर्थान्तराणि तु फलवत्संनिधावफलं तदंगमिति न्यायेन तत्साम्भोक्षंगभूतानि तेषामपि पृथक्फलश्रवणं तु गुणफलन्यायेनत्त्वेयं यथा योगांगानामपि यमनियमादीनामहिंसाप्रतिष्ठानां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्यादिना पृथक्फलं स्मर्यते तद्वदिति भावः पृथिव्यामिति नैमिषं नैमिषारण्योपस्थितं पुण्यं पृथिव्यामेव संततित स पनिस्पार्वभौमादिपदप्राप्तिहेतुरित्यर्थः अंतरिक्षे स्वर्ये च ब्राह्मादिमार्गेनत्तद्वादिच्छिकं पुष्करं प्रापयतीत्यर्थः ॥

त्रयाणां इन्द्रादिलोकेन सह त्रयाणां उपरि ब्रह्मलोके कुरुक्षेत्रसेवी क्रममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीत्यर्थः नयन्ति परमां गतिमिति मुक्तिप्रदर्शकवा
क्यशेषात् अत्र कुरुक्षेत्रपदेन काश्येव काशीस्थवसतीर्थेषु स्नात्वा भवतमनम सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते इत्यनेन समा
नार्थत्वात् तथा च पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करं इत्यतः परं ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्ट
पे इत्यत्र येऽग्रेऽथो द्रष्टव्याः अन्यथान्तरीयलोकस्यानुक्तेस्त्रयाणामित्यसंगतं स्यात् त्रिविष्टपेत्यध्याहारेण वा वाक्यपूरणं स्यात् तच्चायुक्तं
श्रोतार्थसंभवे दर्शिता चाविमुक्तेऽपि कुरुक्षेत्रपदस्य श्रौती वृत्तिः अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमिति जाबालोपनिषदि नचोपक्रमोपसंहारैक
रूप्येण प्रसिद्धकुरुक्षेत्रस्य प्राकरणिकत्वेन तीर्थान्तरवद्वाराणस्यास्तावकत्वेन पठितत्वात् तदंगत्वं स्यादिति वाच्यं प्रकरणाल्लिंगस्य बलीय
स्त्वात् तथाहि ते वसन्ति त्रिविष्टपे स्वर्गलोके महीयत इत्यादिवाक्यशेषात् स्वर्गप्राप्तिरेव कुरुक्षेत्रफलमवगम्यते नचात्र त्रिविष्टपादिप
दं ब्रह्मलोकपरं कर्तुं शक्यो ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रमिति वाक्यशेषविरोधात् तत्र च वेदीशब्देन तस्य कर्मभूमित्वावगमात् तेषां कुरुक्षेत्रं
वेदिरासीदिति तैत्तिरीयकब्राह्मणात् तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासेति शतपथश्रुतेश्च नच कर्मभूमेर्विद्याफलप्रदत्वं युज्यते क
र्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति तयोः फलभेदश्रवणात् पितृलोकः स्वर्गलोको देवलोको ब्रह्मलोकः वाराणस्यास्तु ज्ञा
नभूमित्वं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं एतदेवात्र पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुनापि समीरिताः अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिमिति
प्रदर्शितं दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वती ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे इत्यनेन तत्र श्लोकेन प्रसिद्धकुरुक्षेत्रफलं प्रदर्श्यते नचै
तदेव पूर्वश्लोकेनोच्यत इति वाच्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिबलात् संभूतार्थवादत्वसंभवे भूतार्थवादत्वोपगमस्यायोगात् वाल्मीकी
ये मातोपाये षट्छायास्मृचीता पस्मृचीमुख्यस्मृचीति च त्रिकं त्रिकोणेन तपसा पूतं वाराणस्याः समं कृते गतास्तेन त्रिकोणेन ये के विदिहजं
तवः वायवः पांसवो वापि तेऽपि मुक्तिं परां गता इति भंग्यन्तरेण पूर्वश्लोकार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात् ॥

तथाचयद्यपिकाश्यपाःकुरुक्षेत्रांगत्वंप्रकरणात्प्रसक्तं तथापियोगपतयाफलतारतम्यलिंगान्नतत्संभवति सान्निध्या
त्तुपरस्पराकांक्षादिकमुत्पाद्यप्रतीतत्वशेषीभूतस्यापिकुरुक्षेत्रस्यकाशीप्रकरणात्प्रसक्तं तथापियोगपतयाफलतारत
म्यलिंगान्नतत्संभवतिसान्निध्यात्तुपरस्पराकांक्षादिकमुत्पाद्यप्रतीत्यातत्वशेषीभूतस्यापिकुरुक्षेत्रस्यकाशीशेषत्वंज्ञेयं
तथाचवाक्यात्तदुर्वेलोपिमन्त्रिपिरानर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्यायेनबलवत्तयास्वर्गेलोकेमहीयत
इतिवाक्यावगतमपिकुरुक्षेत्रफलंतिरोधायप्रतितिष्ठंतिहवैयएताराज्ञीरुपयंतीत्यादिभाविसत्रस्यप्रतिष्ठाशेषितामिव
पांसवोपिकुरुक्षेत्रस्यार्थवादेनमुक्तिफलशेषतां अविमुक्तसंज्ञस्यकुरुक्षेत्रस्यव्यवस्थापयत् सहिपकवाक्यतांगत्वाप्र
सिद्धकुरुक्षेत्रस्याविमुक्तशेषतांगमयति तथाचायंपांसवोपीत्यादिश्लोकद्वयार्थः येपरमांगतिप्राप्ताःकाशीगंतुमिच्छंति
तेकुरुक्षेत्रेवसेयुरिति तेवसंतिविविष्टपेइतितुयोगांगफलवर्णनफलमितिप्रागुक्तेनप्रसक्तं
तत्सिद्धंसर्वेषांतीर्थानांकुरुक्षेत्रप्रापकत्वमितिकुरुक्षेत्रस्यतुकाशी
प्रापकत्वमितिच १ ॥

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं य एवं सततं ब्रूयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते २ पांसवोपि कुरुक्षेत्रे वायुना स
मुदीरिताः अपि दुष्कृतकर्माणं नयंति परमां गतिं ३ दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ये वसंति कुरु
क्षेत्रे ते वसंति त्रिविष्टपे ४ तत्र मासं वसेद्धीरः सरस्वत्यां युधिष्ठिर यत्र ब्रह्मादयो देवाः ऋषयः सिद्धचारणाः
५ गंधर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छंत भारत ६ मनसाप्यभिकामस्य कु
रुक्षेत्रं युधिष्ठिर पापानि विप्रणश्यंति ब्रह्मलोकं च गच्छति ७ गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह फलं
प्राप्नोति च तत्र राजसूयाश्वमेधयोः ८ ततो मकणकं नाम द्वारपालं महाबलं यक्षं समभिवाद्यैव गोसहस्र
फलं लभेत् ९ ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमं सततं नाम राजेंद्र यत्र संनिहितो हरिः १० तत्र
स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिं अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ११ ततः पारिप्लवं गच्छेत्ती
र्थं त्रैलोक्यविश्रुतं अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत १२ पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं
लभेत् ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप १३ दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् सर्पदे
वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमं १४ अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विंदति ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपा
लं तरंडकं १५ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ततः पंचनदं गत्वा नियतो नियताशनः १६ ॥

कोटितीर्थमुपस्पृश्यहयमेधफलंलभेत् अश्विनोस्तीर्थमासाद्यरूपवानभिजायते १८ ततोगच्छेतधर्मज्ञवराहंतीर्थमुत्तमं विष्णुर्वाराहरूपेणपूर्वंयत्रस्थितोभवत् १९ तत्रस्नात्वानरश्रेष्ठअग्निष्टोमफलंलभेत् ततोजयंत्यांराजेंद्रसोमतीर्थंसमाविशेत् स्नात्वाफलमवाप्नोतिराजसूयस्यमानवः एकहंसेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् २० कृतशौचंसमासाद्यतीर्थसेवीनराधिप पुंडरीकमवाप्नोतिकृतशौचोभवेन्नरः २१ ततोमुंजवटंनामस्थाणोःस्थानंमहात्मनः उपोष्यरजनीमेकांगाणपत्यमवाप्नुयात् २२ तत्रैवचमहाराजयक्षिणीलोकविश्रुता स्नात्वाभिगम्यराजेंद्रसर्वान्कामानवाप्नुयात् २३ कुरुक्षेत्रस्यतद्द्वारंविश्रुतंभरतर्षभ प्रदक्षिणमुपावृत्यतीर्थसेवीसमाहितः २४ संमितेपुष्कराणांचस्नात्वार्च्यपितृदेवताः जामदग्न्येनरामेणआहृतंतन्महात्मना २५ कृतकृत्योभवेद्राजन्नश्वमेधंचविंदति ततोरामह्रदान्गच्छेत्तीर्थसेवीसमाहितः २६ तत्ररामेणराजेंद्रतरसादीप्ततेजसा क्षत्रमुत्साद्यवीरेणह्रदाःपंचनिवेशिताः २७ पूरयित्वानरव्याघ्ररुधिरेणेतिविश्रुतं पितरस्तर्पितास्तेनतथैवप्रपितामहाः २८ ततस्तेपितरःप्रीतारामम्नचुर्नराधिप पितरऊचुः रामराममहाभागप्रीताःस्मतवभार्गव २९ अनयापितृभक्त्याचविक्रमेणचतेविभो वरंवृणीष्वभद्रंतेकिमिच्छसिमहाद्युते ३० एवमुक्तःसराजेंद्ररामःप्रहरतांवरः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंपितॄन्सगगनेस्थितान् ३१

३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ॥

भवेतो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यतामपि पितृप्रसादमिच्छेयं तत्प्रसाद्याप्यायनं पुनः ३२ यत्त्वरोषाभि
भूतेन त्वत्र प्रसादितं मया ततस्त्रुपापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाप्यहं रुद्रस्य तीर्थमतुलं मे भवेयुर्भु
वि विश्रुताः एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ३४ प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ३५ यत्त्वरोषाभिभूतेन त्वत्र प्रसादितं त्वया ततस्त्रुपापान्मु
क्तस्त्वं पातितास्ते स्वकर्मभिः ३६ रुद्रास्तु नव तीर्थं त्वं गमिष्यति न संशयः रुद्रेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄ
न्संतर्पयिष्यति ३७ पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभं ईप्सितं च मनःकामं स्वर्गलोके च शाश्वतं
एवं दत्वा वरान्राजन्रामस्य पितरस्तदा आमंत्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्हितास्ततः ३९ एवं रामह्रदा पुण्या
भार्गवस्य महात्मनः स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ४० राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्बहुसुवर्णकं
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ४१ स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके कायशोधनमासाद्य ती
र्थं भरतसत्तम ४२ शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः शुद्धदेहश्च संयाति शुभाल्लोकाननुत्तमान्
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ४४ लोकोद्धारं
समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं स्नात्वा तीर्थवरे राजँल्लोकानुद्धरते स्वकान् ४५ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
१४३

श्रीतीर्थंचसमासाद्यस्नात्वानियतमानसः अर्चयित्वापितॄन्देवान्विंदतेश्रियमुत्तमां ५६ कपिलातीर्थमासा
द्यब्रह्मचारीसमाहितः तत्रस्नात्वार्चयित्वाचपितॄन्स्वान्दैवतान्यपि ५७ कपिलानांसहस्रस्यफलंविंदतिमा
नवः सूर्यतीर्थंसमासाद्यस्नात्वानियतमानसः ५८ अर्चयित्वापितॄन्देवानुपवासपरायणः अग्निष्टोमम
वाप्नोतिसूर्यलोकंचगच्छति ५९ गवांभवनमासाद्यतीर्थसेवीयथाक्रमं तत्राभिषेकंकुर्वाणोगोसहस्रफ
लंलभेत् ५० शंखिनीतत्रआसाद्यतीर्थसेवीकुरूद्वह देव्यास्तीर्थेनरःस्नात्वालभतेरूपमुत्तमं ५१ ततोगच्छे
तराजेंद्रद्वारपालंतरंडकं तस्यतीर्थंसरस्वत्यांयक्षेंद्रस्यमहात्मनः ५२ तत्रस्नात्वानरोराजन्नग्निष्टोमफलं
लभेत् ततोगच्छेतराजेंद्रब्रह्मावर्तंनरोत्तमः ५३ ब्रह्मावर्तेनरःस्नात्वाब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ततोगच्छे
तराजेंद्रसुतीर्थकमनुत्तमं ५५ तत्रसन्निहितानित्यंपितरोदैवतैःसह तत्राभिषेकंकुर्वीतपितृदेवार्चनेरतः
अश्वमेधमवाप्नोतिपितृलोकंचगच्छति ततोंबुमत्यांधर्मज्ञसुतीर्थकमनुत्तमं ५६ काशीश्वरस्यती
र्थेचस्नात्वाभरतसत्तम सर्वव्याधिविनिर्मुक्तोब्रह्मलोकेमहीयते ५७ मातृतीर्थंचतत्रैवयत्रस्नातस्यभा
रत प्रजाविवर्धतेराजन्ननंतांश्रियमश्नुते ५८ ततःशीतवनंगच्छेन्नियतोनियताशनः तीर्थंतत्रमहा
राजमहदन्यत्रदुर्लभं ५९ पुनातिगमनादेवंदृष्टमेकंनराधिप केशानभ्युक्ष्यचैकस्मिन्पूतोभवतिभारत ६०

८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ॥

तीर्थंतत्रमहाराजश्वाविल्लोमापहंस्मृतं यत्रविप्रानरव्याघ्रविद्वांसस्तीर्थतत्पराः ८१ प्रीतिंगच्छन्तिपरमां
स्नात्वाभरतसत्तम श्वाविल्लोमापनयनेतीर्थेभरतसत्तम ८२ प्राणायामैर्निर्हरन्तिश्वलोमानिद्विजो
त्तमाः पूतात्मानश्चराजेन्द्रप्रयान्तिपरमांगतिं ८३ दशाश्वमेधिकंचैवतस्मिंस्तीर्थेमहीपते तत्रस्नात्वा
नरव्याघ्रगच्छेतपरमांगतिं ८४ ततोगच्छेतराजेन्द्रमानुषंलोकविश्रुतं यत्रकृष्णमृगाराजन्व्या
धेनशरपीडिताः ८५ विगाह्यतस्मिन्सरसिमानुषत्वमुपागताः तस्मिंस्तीर्थेनरःस्नात्वाब्रह्मचारी
समाहितः ८६ सर्वपापविशुद्धात्मास्वर्गलोकेमहीयते मानुषस्यतुपूर्वेणक्रोशमात्रेमहीयते ८७
आपगानामविख्यातानदीसिद्धनिषेविता श्यामाकभोजनंतत्रयःप्रयच्छतिमानवः ८८ देवान्पि
तॄंश्चउद्दिश्यतस्यधर्मफलंमहत् एकस्मिन्भोजितेविप्रेकोटिर्भवतिभोजिता ८९ तत्रस्नात्वार्चयि
त्वाचपितॄन्वैदेवतानिच उषित्वारजनीमेकामग्निष्टोमफलंलभेत् ९० ततोगच्छेतराजेन्द्रब्रह्मणःस्था
नमुत्तमं ब्रह्मोदुम्बरमित्येवप्रकाशंभुविभारत ९१ सप्तर्षिकुण्डेषुस्नातस्यनरपुंगव केदारेचैवरा
जेन्द्रकपिलस्यमहात्मनः ९२ ब्रह्माणमभिगत्वाचशुचिःप्रयतमानसः सर्वपापविशुद्धात्माब्रह्मलो
कंप्रपद्यते ९३ कपिष्ठलस्यकेदारंसमासाद्यसुदुर्लभं अन्तर्धानमवाप्नोतितपसादग्धकिल्बिषः ९४

७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ॥

ततोगच्छेतराजेंद्र सरकंलोकविश्रुतं कृष्णपक्षेचतुर्दश्यामभिगम्यवृषध्वजं ७५ लभेतसर्वकामान्हि
स्वर्गलोकंचगच्छति तिस्रःकोट्यस्तुतीर्थानां सरकेकुरुनंदन ७६ रुद्रकोटिस्तथाकूपेहृदेषुचमही
पते इलास्पदंचतत्रैवतीर्थंभरतसत्तम ७७ तत्रस्नात्वार्चयित्वाचदैवतानिपितॄंस्तथा नदुर्गतिमवा
प्नोतिवाजपेयंचविंदति ७८ किंदानेचनरःस्नात्वाकिंजप्येचमहीपते अप्रमेयमवाप्नोतिदानंजप्यंच
भारत कलश्यांवार्युपस्पृश्यश्रद्दधानोजितेंद्रियः अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ८० स
रकस्यतुपूर्वेणनारदस्यमहात्मनः तीर्थंकुरुकुलश्रेष्ठअनाजन्मेतिविश्रुतं ८१ तत्रतीर्थेनरःस्ना
त्वाप्राणानुत्सृज्यभारत नारदेनाभ्यनुज्ञातोलोकान्प्राप्नोत्यनुत्तमान् ८२ शुक्लपक्षेदशम्यांचपुं
डरीकंसमाविशेत् तत्रस्नात्वानरोराजन्पुंडरीकफलंलभेत् ८३ ततस्त्रिविष्टपंगच्छेत्त्रिषुलोकेषुवि
श्रुतं तत्रवैतरणीपुण्यानदीपापप्रमोचिनी ८४ तत्रस्नात्वार्चयित्वाचशूलपाणिंवृषध्वजं सर्वपा
पविशुद्धात्मागच्छेतपरमांगतिं ८५ ततोगच्छेतराजेंद्रफलकीवनमुत्तमं तत्रदेवाःसदाराजन्फल
कीवनमाश्रिताः ८६ तपश्चरंतिविपुलंबहुवर्षसहस्रकं दृषद्वत्यांनरःस्नात्वातर्पयित्वाचदेवताः ८७
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यांफलंविंदतिभारत तीर्थेचसर्वदेवानांस्नात्वाभरतसत्तम ८८ गोसहस्रस्यराजेंद्र

फलंविंदतिमानवः पाणिखातेनरःस्नात्वातर्पयित्वाचदेवताः ८९ ॥

ग्निष्टोमातिरात्राभ्यांफलंविंदतिभारत तीर्थेचसमवाप्नोतिऋषिलोकंचविंदति ९० ततोगच्छेत्तराजें
द्रमिश्रकंतीर्थमुत्तमं तत्रतीर्थानिराजेंद्रमिश्रितानिमहात्मना ९१ व्यासेननृपशार्दूलद्विजार्थमितिनः
श्रुतं सर्वतीर्थेषुसस्नातिमिश्रकेस्नातियोनरः ९२ ततोव्यासवनंगच्छेन्नियतोनियताशनः मनोज
वेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ९३ गत्वामधुवटींचैवदेव्यास्तीर्थेनरःशुचिः तत्रस्नात्वार्चयित्वाच
पितॄन्देवांश्चपूरुषः ९४ सदेव्यासमनुज्ञातोगोसहस्रफलंलभेत् कौशिक्याःसंगमेयस्तुदृषद्वत्याश्चभा
रत ९५ स्नातिवैनियताहारःसर्वपापैःप्रमुच्यते ततोव्यासस्थलीनामयत्रव्यासेनधीमता ९६ पुत्रशोका
भितप्तेनदेहत्यागेकृतामतिः ततोदेवैस्तुराजेंद्रपुनरुत्थापितस्तदा ९७ अभिगत्वास्थलींतस्यगोस
हस्रफलंलभेत् किंदत्तंकूपमासाद्यतिलप्रस्थंप्रदायच ९८ गच्छेतपरमांसिद्धिमृणैर्मुक्तःकुरूद्वह वे
दीतीर्थेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ९९ मृगधूमंततोगच्छेत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतं तत्राभिषेकं
कुर्वीतगंगायांनृपसत्तम १ अहश्चसुदिनंचैवद्वेतीर्थेलोकविश्रुते तयोःस्नात्वानरव्याघ्रसूर्यलोकम
वाप्नुयात् १०० अर्चयित्वामहादेवमश्वमेधफलंलभेत् देव्यास्तीर्थेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् २
ततोवामनकंगच्छेत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतं तत्रविष्णुपदेस्नात्वार्चयित्वाचवामनं सर्वपापविशुद्धात्माविष्णु

लोकेसप्रकृति ३॥

कुलंपुनेनरःस्नात्वापुनातिस्वकुलंततः पवनस्यह्रदेस्नात्वामरुतांतीर्थमुत्तमं तत्रस्नात्वानरव्याघ्रविष्णुलो
केमहीयते ५ अमराणांह्रदेस्नात्वाममरेष्वथनराधिपं अमराणांप्रभावेनस्वर्गलोकेमहीयते शालि
होत्रस्यतीर्थेचशालिसूर्येयथाविधि स्नात्वानरवरश्रेष्ठगोसहस्रफलंलभेत् ७ श्रीकुंजंचसरस्वत्यांतीर्थंभर
तसत्तम तत्रस्नात्वानरश्रेष्ठअग्निष्टोमफलंलभेत् ततोनैमिषकुंजंचसमासाद्यकुरूद्वह ऋषयःकिलराजेन्द्र
नैमिषेयास्तपस्विनः तीर्थयात्रांपुरस्कृत्यकुरुक्षेत्रंगताःपुरा ततःकुंजःसरस्वत्यांकृतोभरतसत्तम १० ऋ
षीणामवकाशःस्याद्यथातुष्टिकरोमहान् तस्मिन्कुंजेनरःस्नात्वाअग्निष्टोमफलंलभेत् ११ ततोगच्छेतध
र्मज्ञकन्यातीर्थमनुत्तमं कन्यातीर्थेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् १२ ततोगच्छेतराजेन्द्रब्रह्मणस्तीर्थ
मुत्तमं तत्रवर्णावरःस्नात्वाब्राह्मण्यंलभतेनरः १३ ब्राह्मणश्चविशुद्धात्मागच्छेतपरमांगतिं ततोगच्छेन्न
रश्रेष्ठसोमतीर्थमनुत्तमं तत्रस्नात्वानरोराजन्सोमलोकमवाप्नुयात् १४ सप्तसारस्वतंतीर्थंततोगच्छेन्नराधि
प यत्रमंकणकःसिद्धोमहर्षिर्लोकविश्रुतः १५ पुरामंकणकोराजन्कुशाग्रेणेतिनःश्रुतं क्षतःकिल
करेराजंस्तस्यशाकरसोस्रवत् सवैशाकरसंदृष्ट्वाहर्षाविष्टःप्रनृत्तवान् ततस्तस्मिन्प्रनृत्तेतुस्थावरंजंगमं
चयत् प्रनृत्तमुभयंवीरतेजसातस्यमोहितं ब्रह्मादिभिःसुरैराजन्नृषिभिश्चतपोधनैः विज्ञप्तोवैमहादेवऋषे

रक्षितमाषियं ॥

नायन्त्स्येद्यथादेवतथात्वंकर्तुमर्हसि तंप्रनृत्तंसमासाद्यहर्षाविष्टेनचेतसा सुराणांहितकामार्थमृषिंदेवो
भ्यभाषत २१ भोभोमहर्षेधर्मज्ञकिमर्थंनृत्यतेभवान् हर्षस्थानेकिमर्थंवातवाद्यमुनिपुंगव २२ ऋषिरुवाच
तपस्विनोधर्मपथेस्थितस्यद्विजसत्तम किंनपश्यसिमेब्रह्मन्कराच्छाकरसंस्रुतं २३ यंदृष्ट्वाहंप्रनृत्तोहिहर्षे
णमहतान्वितः तंप्रहस्याब्रवीद्देवमृषिंरागेणमोहितं २४ अहंतंविस्मयंविप्रनगच्छामीतिपश्यतां ए
वमुक्त्वानरश्रेष्ठमहादेवेनधीमता २५ अंगुल्यग्रेणराजेन्द्रस्वांगुष्ठस्ताडितोनघ ततोभस्मक्षताद्राजन्निर्ग
तंहिमसन्निभं २६ तत्दृष्ट्वाव्रीडितोराजन्समुनिःपादयोर्गतः नान्यंदेवात्परंमेनेरुद्रात्परतरंमहत् २७ सु
रासुरस्यजगतोगतिस्त्वमसिशूलधृक् त्वयासर्वमिदंसृष्टंत्रैलोक्यंसचराचरं २८ त्वमेवसर्वान्ग्रससि
पुनरेवयुगात्यये देवैरपिनशक्यस्त्वंपरिज्ञातुंकुतोमया २९ त्वयिसर्वेप्रदृश्यन्तेसुराब्रह्मादयोनघ स
र्वस्त्वमसिलोकानांकर्ताकारयिताचह त्वत्प्रसादात्सुराःसर्वेमोदन्तीहाकुतोभयाः एवंस्तुत्वामहादेवमृ
षिर्वचनमब्रवीत् ३१ त्वत्प्रसादान्महादेवतपोमेनक्षरेतवै ततोदेवःप्रहृष्टात्माब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ३२ त
पस्तेवर्धतांविप्रमत्प्रसादात्सहस्रधा आश्रमेचेहवत्स्यामित्वयासहमहामुने ३३ सप्तसारस्वतेचास्मिन्योमामर्च
यिष्यतियेत्वमा नतेषांदुर्लभंकिंचिदिहलोकेपरत्रच ३४ सारस्वतंचतेलोकंगमिष्यन्तिनसंशयः एवमुक्त्वा

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतं यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रि
संध्यं किल भारत सान्निध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ३९ कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनं त
त्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चै
व समुद्धरेत् विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मण्यमधिगच्छति ४० ब्रह्मयो
निं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ४१ पुनात्यासप्तमं चैव कुलं ना
स्त्यत्र संशयः ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ४२ पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप तत्रा
भिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ४३ अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं
मानुषबुद्धिना ४४ तत्सर्वं नश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत अश्वमेधफलं चास्य स्वर्गलोकं च गच्छति ४५
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वती सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकं ४६ उत्तमं सर्वतीर्थानां
यस्त्यजेदात्मनस्तनुं पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वो मरणं तपेत् ४७ गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना प
वेस नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकं ४८ पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरूद्वह तन्मेध्यं तत्पवित्रं च पावनं
च न संशयः ४९ तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः पृथूदके नरश्रेष्ठ एवमाहुर्मनीषिणः ५० ॥

मधुवटंचतत्रैवतीर्थंभरतसत्तम तत्रस्नात्वानरोराजन्गोसहस्रफलंलभेत् ५१ ततोगच्छेतराजेंद्रतीर्थंमध्ये
यथाक्रमं सरस्वत्यारुणायाश्चसंगमेलोकविश्रुतं ५२ त्रिरात्रोपोषितःस्नात्वामुच्यतेब्रह्महत्यया अग्निष्टो
मातिरात्राभ्यांफलंविंदतिमानवः ५३ आसप्तमंकुलंचैवपुनातिभरतर्षभ अर्धकीलंचतत्रैवतीर्थंकुरुकु
लोद्वह ५४ विप्राणामनुकंपार्थंदर्भिणानिर्मितंपुरा व्रतोपनयनाभ्यांवाप्युपवासेनवाप्युत ५५ क्रियामंत्रै
श्चसंयुक्तोब्राह्मणःस्यान्नसंशयः क्रियामंत्रविहीनोपितत्रस्नात्वानरर्षभ ५६ चीर्णव्रतोभवेद्विद्वान्दृष्टमेत
त्पुरातनैः समुद्राश्चापिचत्वारःसमानीताश्चदर्भिणा तेषुस्नातोनरश्रेष्ठनदुर्गतिमवाप्नुयात् ५८ फला
निगोसहस्राणांचतुर्णांविंदतेचसः ततोगच्छेतधर्मज्ञतीर्थंशतसहस्रकं ५९ सहस्रकंचतत्रैवद्वेतीर्थे
लोकविश्रुते उभयोर्हिनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ६० दानंवाप्युपवासोवासहस्रगुणितंभवे
त् ततोगच्छेतराजेंद्ररेणुकातीर्थमुत्तमं ६१ तीर्थाभिषेकंकुर्वीतपितृदेवार्चनेरतः सर्वपापविशुद्धा
त्माग्निष्टोमफलंलभेत् ६२ विमोचनमुपस्पृश्यजितमन्युर्जितेंद्रियः प्रतिग्रहकृतैर्दोषैःसर्वैःसपरि
मुच्यते ६३ ततःपंचवटींगत्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः पुण्येनमहतायुक्तःसतांलोकेमहीयते ६४ यत्रयो
गेश्वरःस्थाणुःस्वयमेववृषध्वजः तमर्चयित्वादेवेशंगमदेवसिध्यति ६५ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
१५७

तैजसंवारुणंतीर्थंदीप्यमानंस्वतेजसा यत्रब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्चतपोधनैः ६६ सेनापत्येनदेवानामभि
षिक्तोगुहस्तदा तैजसस्यतुपूर्वेणकुरुतीर्थंकुरूद्वह ६७ कुरुतीर्थेनरःस्नात्वाब्रह्मचारीजितेंद्रियः सर्वपापवि
शुद्धात्माब्रह्मलोकंप्रपद्यते ६८ स्वर्गद्वारंततोगच्छेन्नियतोनियताशनः स्वर्गलोकमवाप्नोतिब्रह्मलो
कंचगच्छति ६९ ततोगच्छेदनरकंतीर्थसेवीनराधिप तत्रस्नात्वानरोराजन्नदुर्गतिमवाप्नुयात् ७० त
त्रब्रह्मास्वयंनित्यंदेवैःसहमहीपते अन्वास्तेपुरुषव्याघ्रनारायणपुरोगमैः ७१ सान्निध्यंतत्रराजेंद्ररुद्र
पत्न्याःकुरूद्वह अभिगम्यचतांदेवींनदुर्गतिमवाप्नुयात् ७२ तत्रैवचमहाराजविश्वेश्वरमुमापतिं अभिगम्य
महादेवंमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः ७३ नारायणंचाभिगम्यपद्मनाभमरिंदम शोभमानोमहाराजविष्णुलोकं
चगच्छति ७४ तीर्थेषुसर्वदेवानांस्नातःसपुरुषर्षभ सर्वदुःखैःपरित्यक्तोद्योततेशशिवन्नरः ७५ ततःस्व
स्तिपुरंगच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप प्रदक्षिणमुपावृत्यगोसहस्रफलंलभेत् ७६ पावनंतीर्थमासाद्यतर्प
यित्वापितृदेवताः अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिभारत ७७ गंगाह्रदश्चतत्रैवकूपश्चभरतर्षभ तिस्रःको
स्तुतीर्थानांतस्मिन्कूपेमहीपते ७८ तत्रस्नात्वानरोराजन्स्वर्गलोकंप्रपद्यते आपगायांनरःस्नात्वार्च
यित्वामहेश्वरं ७९ गाणपत्यमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् ततःस्थाणुवटंगच्छेत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतं ८०

१५७

तत्रस्नात्वास्थितोरात्रिंरुद्रलोकमवाप्नुयात् वदरीपाचनंगच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमंगतः ८१ वदरींभक्षयेत्तत्रत्रिरा
त्रोपोषितोनरः सम्यग्द्वादशवर्षाणिवदरींभक्षयेत्तुयः ८२ त्रिरात्रोपोषितस्तेनभवेत्तुल्योनराधिप इन्द्रमार्गं
समासाद्यतीर्थसेवीनराधिप ८३ अहोरात्रोपवासेनशक्रलोकेमहीयते एकरात्रंसमासाद्यएकरात्रोषितो
नरः ८४ नियतःसत्यवादीचब्रह्मलोकेमहीयते ततोगच्छेतराजेन्द्रतीर्थंत्रैलोक्यविश्रुतं ८५ आदित्यस्याश्र
मोयत्रतेजोराशेर्महात्मनः तस्मिंस्तीर्थेनरःस्नात्वापूजयित्वाविभावसुं ८६ आदित्यलोकंव्रजतिकुलंचैव
समुद्धरेत् सोमतीर्थेनरःस्नात्वातीर्थसेवीनराधिप ८७ सोमलोकमवाप्नोतिनरोनास्त्यत्रसंशयः ततोग
च्छेतधर्मज्ञदधीचस्यमहात्मनः ८८ तीर्थंपुण्यतमंराजन्पावनंलोकविश्रुतं यत्रसारस्वतोयातःसोङ्गिरा
स्तपसोनिधिः तस्मिंस्तीर्थेनरःस्नात्वावाजिमेधफलंलभेत् सारस्वतींगतिंचैवलभतेनात्रसंशयः ९० ततः
कन्याश्रमंगच्छेन्नियतोब्रह्मचर्यवान् त्रिरात्रोपोषितोराजन्नियतोनियताशनः ९१ लभेत्कन्याशतंदिव्यंस्व
र्गलोकंचगच्छति ततोगच्छेतधर्मज्ञतीर्थंसन्निहतीमपि ९२ तत्रब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः मासिमा
सिसमायान्तिपुण्येनमहतान्विताः ९३ सन्निहत्यामुपस्पृश्यराहुग्रस्तेदिवाकरे अश्वमेधशतंतेनतत्रेष्टंशा
श्वतंभवेत् ९४ पृथिव्यांयानितीर्थानिअन्तरिक्षचराणिच नद्योनदास्तडागाश्चसर्वप्रस्रवणानिच ९५ ॥

उदपानानि वाप्यश्च तीर्थान्यायतनानि च । निःक्रम्य च समावृत्य समेष्यन्ति युगेयुगे १९ मासि मासि
नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः तीर्थसंनयनाद्देवमतिहत्येति विश्रुता २० तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गे
लोके महीयते अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु अश्व-
मेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं १९ स्नात एवमवाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः यत्किंचिद्दुष्कृतं क-
र्मस्त्रिया वा पुरुषेण वा २० स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्र-
पद्यते १ अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालं मचक्रुकं कोटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्बहुसुवर्णकं २ गंगा-
ह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ३ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं
विन्दति मानवः पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरिक्षे च पुष्करं ४ त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते
पांसवोपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ५ अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिं उत्तरेण दृषद्वत्यां द-
क्षिणेन सरस्वतीं ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं ७ अप्येकां
वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितं ८ तस्मिन्वसन्ति ये मर्त्या न ते शो-

मा° भा° व° ही° १५८

स्मृचारणे ८४॥

१५८

१२३४५६७८ शम्या शुद्ध्याकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः सबलवता क्षिप्ता यावद्दूरं पतेत् तावान्देशः शम्यानिपातः तेषु षट्सु संपेति पाठे संप

पुलस्त्य उ० ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमं यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः १ तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतं तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः २ आसप्तमं कुलं चैव पुनीते नात्र संशयः ततो गच्छेत राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमं ३ अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति सौगंधिकवनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ४ तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः सिद्धचारणगंधर्वाः किंनराः समहोरगाः ५ तत्प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ६ प्लक्षाद्देवी स्रुता राजन्महापुण्या देवी सरस्वती तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ७ अर्चयित्वा पितॄन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभं ८ षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विंदति ९ तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने सुगंधां शतकुंभां च पंचयज्ञां च भारत १० अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ११ तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः गाणपत्यं च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः १२ ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभं शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता १३

तत्र नव्येति यष्टिः संपा ९ पुरातने भविष्यपुराणे १०।१४ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रता आहारं सा कृतव

तीर्थयात्रापर्वणि २४ ॥

वा८

म॰
भा॰ व॰
टी॰
१४९

१५ १६ १७ छंदेनइच्छया १८ १९ २० त्वन्मुखंत्वत्प्रधाने २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ॥

ऋषयोभ्यागतास्तत्रदेव्याभक्त्यातपोधनाः आतिथ्यंचकृतंतेषांशाकेनकिलभारत १५ ततःशाके
भरीत्येवनामतस्याःप्रतिष्ठितं शाकंभरींसमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः १६ त्रिरात्रमुषितःशाकंभ
क्षयित्वानरःशुचिः शाकाहारस्ययत्किंचिद्वर्षैर्द्वादशभिःकृतं १७ तत्फलंतस्यभवतिदेव्याश्छंदेनभा
रत ततोगच्छेत्सुवर्णाख्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतं तत्रविष्णुःप्रसादार्थंरुद्रमाराधयत्पुरा वरांश्चसुब
हूंल्लेभेदैवतेषुसुदुर्लभान् १९ उक्तश्चत्रिपुरघ्नेनपरितुष्टेनभारत अपिचत्वंप्रियतरोलोकेकृष्ण
भविष्यसि २० त्वन्मुखंचजगत्सर्वंभविष्यतिनसंशयः तत्राभिगम्यराजेंद्रपूजयित्वावृषध्वजं २१ अ
श्वमेधमवाप्नोतिगाणपत्यंचविंदति धूमावतींततोगच्छेत्त्रिरात्रोपोषितोनरः २२ मनसाप्रार्थि
तान्कामाँल्लभतेनात्रसंशयः देव्यास्तुदक्षिणार्धेनरथावर्तोनराधिप २३ तत्रारोहेतधर्मज्ञश्रद्द
धानोजितेंद्रियः महादेवप्रसादाद्धिगच्छेतपरमांगतिं २४ प्रदक्षिणमुपावृत्यगच्छेतभरतर्षभ
धारांनाममहाप्राज्ञःसर्वपापप्रमोचनीं २५ तत्रस्नात्वानरव्याघ्रनशोचतिनराधिप ततोगच्छेत
धर्मज्ञनमस्कृत्यमहागिरिं २६ स्वर्गद्वारेणयत्तुल्यंगंगाद्वारंनसंशयः तत्राभिषेकंकुर्वीतकोटितीर्थे
समाहितः २७ पुंडरीकमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् उष्यैकांरजनींतत्रगोसहस्रफलंलभेत् २८

समगोविंदगोवृषकावीयात्वपर देवानित्यंशुचिर्नित्यंसितकेलोयम्प्ये ॥२॥

१४९

ततःकनखलेस्नात्वात्रिरात्रोपोषितोनरः अश्वमेधमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ३० कपिलावटंततोगच्छे
त्तीर्थसेवीनराधिप उपोष्यरजनींतत्रगोसहस्रफलंलभेत् ३१ नागराजस्यराजेंद्रकपिलस्यमहात्मनः ती
र्थंकुरुवरश्रेष्ठसर्वलोकेषुविश्रुतं ३२ तत्राभिषेकंकुर्वीतनागतीर्थेनराधिप कपिलानांसहस्रस्यफलंवि
ंदतिमानवः ३३ ततोललितिकंगच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमं तत्रस्नात्वानरोराजन्नदुर्गतिमवाप्नुयात् ३४ ग
ंगायमुनयोर्मध्येस्नातियःसंगमेनरः दशाश्वमेधानाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् ३५ ततोगच्छेतराजेंद्रसुगं
धंलोकविश्रुतं सर्वपापविशुद्धात्माब्रह्मलोकेमहीयते ३६ रुद्रावर्तंततोगच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप तत्रस्ना
त्वानरोराजन्स्वर्गलोकंचगच्छति ३७ गंगायाश्चनरश्रेष्ठसरस्वत्याश्चसंगमे स्नातोश्वमेधमाप्नोतिस्वर्गलो
कंचगच्छति ३८ भद्रकर्णेश्वरंगत्वादेवमर्च्ययथाविधि नदुर्गतिमवाप्नोतिनाकपृष्ठेचपूज्यते ३९ ततःकु
ब्जाम्रकेगच्छेत्तीर्थसेवीनराधिप गोसहस्रमवाप्नोतिस्वर्गलोकंचगच्छति ४० अरुंधतीवटंगच्छेत्तीर्थ
सेवीनराधिप सामुद्रकमुपस्पृश्यब्रह्मचारीसमाहितः ४१ अश्वमेधमवाप्नोतित्रिरात्रोपोषितोनरः गोसह
स्रफलंविंद्यात्कुलंचैवसमुद्धरेत् ४२ ब्रह्मावर्तंततोगच्छेद्ब्रह्मचारीसमाहितः अश्वमेधमवाप्नोतिसोमलो
कंचगच्छति ४३ यमुनाप्रभवंगत्वासमुपस्पृश्ययामुने अश्वमेधफलंलब्ध्वास्वर्गलोकेमहीयते ४४ ॥

दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ४५ सिंधोश्च प्रभवं गत्वा
सिद्धगंधर्वसेवितं तत्रोष्य रजनीः पंच विंदेद्बहुसुवर्णकं ४६ अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमां अश्वमे
धमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ४७ ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत वासिष्ठीं समतिक्रम्य सर्वे
वर्णा द्विजातयः ४८ ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते
यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप भृगुतुंगं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः
प्रमुच्यते कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ५१ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः तत्र संध्यां
समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमं ५२ उपस्पृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोच
ने ५३ एककालं निराहारो लोकान्नावसते शुभान् षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ५४ सर्वपाप
विशुद्धात्मा विंदेद्बहुसुवर्णकं दशापरान्दशपूर्वान्नरानुद्धरते कुलं ५५ अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनि
षेवितां अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिं ५६ अथ सुंदरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितं रूपस्य भा
गी भवति दृष्टमेतत्पुरातनैः ५७ ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेंद्रियः पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं
प्रपद्यते ५८ ततस्तु नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितं तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ५९ ॥

९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० ०१ अवसायात्तन्निस्युयात् ०२ ०३ ०४ ॥

नैमिषं मृगयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ९० तत्र मासं वसेद्धीरो नैमि
षे तीर्थतत्परः पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ९१ कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ९२ पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणा
नुपवासपरायणः ९३ स मोदेत्स्वर्गलोकेषु एवमाहुर्मनीषिणः नित्यं मेध्यं च पुण्यं च नैमिषं नृपसत्त
म ९४ गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत्सदा ९५ सरस्वतीं स
मासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ९६ ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी
समाहितः तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ९७ देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव ततः क्षी
रवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतरैर्वृतां पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचा
री समाहितः ९९ तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् १००
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ०१ रामस्य च प्रसादेन व्य
वसायाच्च भारत तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ०२ सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके मही
यते रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ०३ अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः शतसाहस्रि

म० भा० व० टी० १५१

७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ महानद्यां गयाप्रदेशाख्यायां ८६ ॥

तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ७५ ततो गच्छेत रा
जेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमं अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ७६ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्च
यित्वा गुहं नृपः गोसहस्रफलं विंद्यात्तेजस्वी च भवेन्नरः ७८ ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजं
कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ७९ अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह दर्शना
द्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ८० प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः मार्कंडेयस्य राजेन्द्र ती
र्थमासाद्य दुर्लभं गोमतीगंगयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्ध
रेत् ८२ ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ८३ तत्राक्ष
यवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यक्षयमुच्यते ८४ महानद्यामुपस्पृश्य
तर्पयेत्पितृदेवताः अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ८५ ततो ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्यो
पशोभितं ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीं ८६ ब्रह्मणा तत्र सरसि यूपः श्रेष्ठः समुच्छ्रितः
यूपं प्रदक्षिणीकृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ८७ ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतं एकरात्रो
षितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकं ८८ सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्ध्रुवं तत्र चिह्नं महद्राजन्नद्या

[illegible] ८२ ॥

१५१

कपिलायाः सवत्सायाश्शृंग्याः पर्वते कृते सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यंते द्यापि भारत ९० तेषूपस्पृश्य राजेंद्र
देषु त्वपसत्तम यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ९१ ततो गृध्रवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः स्नायी
त भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजं ९२ ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकं इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रण
श्यति ९३ उद्यंतं च ततो गच्छेत्पर्वतं गीतनादितं सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ९४ तत्र संध्यामुपा
सीत ब्राह्मणः संशितव्रतः तेन ह्युपास्ता भवति संध्या द्वादशवार्षिकी ९५ योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्ष
भ तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकटात् ९६ कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः पुनात्यास
प्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ९७ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत् यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा
वृषमुत्सृजेत् ९८ ततः फल्गुं व्रजेद्राजन्तीर्थसेवी नराधिप अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत्
ततो गच्छेत राजेंद्र धर्मप्रस्थं समाहितः तत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर तत्र कूपोदकं कृत्वा तेन
स्नातः शुचिस्तथा पितॄन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत् १०० मतंगस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्म
नः तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनं १ गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः धर्मं तत्राभि
संस्पृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात् २ ॥

म० भा० व० टी० १५२

३ ४ नित्यकं नैवेद्यं नैत्यकं नैष्ठिकं चतद्देव ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ ॥

ततो गच्छेत राजेंद्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमं तत्राभिगम्य राजेंद्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ राजसूयाश्वमेधाभ्यां फ
लं विंदति मानवः ततो राजगृहं गच्छेत् तीर्थसेवी नराधिप उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते य
क्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ५ यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्यया मणिनागं त
तो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ६ नैत्यकं भुंजते यस्तु मणिनागस्य भारत दष्टस्याशीविषेणापि न त
स्य क्रमते विषं ७ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियं ८
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिं अभिगम्य श्रियं राजन्विंदते श्रियमात्मनः ९ तत्रोदपानं
धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् १० जनकस्य तु राजर्षेः कू
पस्त्रिदशपूजितः तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ११ ततो विनशनं गच्छेत् सर्वपापप्र
मोचनं वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति १२ गंडकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवां वाजपे
यमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ततो विशल्यामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां अग्निष्टोममवाप्नोति
स्वर्गलोकं च गच्छति ततोऽधिवंगं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनं गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः १५ १५२

कंपनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेवितां पुंडरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति १६ ॥

अथमाहेश्वरीधारांसमासाद्यनराधिप अश्वमेधमवाप्नोतिकुलंचैवसमुद्धरेत् १७ दिवौकसांपुष्करिणींसमासा
द्यनराधिप नदुर्गतिमवाप्नोतिवाजिमेधंचविंदति १८ अथसोमपदंगच्छेद्ब्रह्मचारीसमाहितः माहेश्वरपदेस्ना
त्वावाजिमेधफलंलभेत् १९ तत्रकोटीस्तुतीर्थानांविश्रुताभरतर्षभ कूर्मरूपेणराजेंद्रह्यसुरेणदुरात्मना २०
ह्रियमाणाहृताराजन्विष्णुनाप्रभविष्णुना तत्राभिषेकंकुर्वीततत्रकोट्यांयुधिष्ठिर २१ पुंडरीकमवाप्नोतिवि
ष्णुलोकंचगच्छति ततोगच्छेतराजेंद्रस्थानंनारायणस्यच २२ सदासन्निहितोयत्रविष्णुर्वसतिभारत यत्र
ब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः २३ आदित्यावसवोरुद्राजनार्दनमुपासते शालग्रामइतिख्यातोवि
ष्णुरद्भुतकर्मकः २४ अभिगम्यत्रिलोकेशंवरदंविष्णुमव्ययं अश्वमेधमवाप्नोतिविष्णुलोकंचगच्छति २५
तत्रोदपानंधर्मज्ञसर्वपापप्रमोचनं अभिगम्यमहादेवंवरदंरुद्रमव्ययं विराजतियथासोमोमेघैर्मुक्तोनरा
धिप २६ जातिस्मरमुपस्पृश्यशुचिःप्रयतमानसः जातिस्मरत्वमाप्नोतिस्नात्वातत्रनसंशयः २७ माहेश्वरपु
रंगत्वाअर्चयित्वावृषध्वजं ईप्सितांल्लभतेकामानुपवासान्नसंशयः २८ ततस्तुवामनंगत्वासर्वपापप्रमोचनं
अभिगम्यहरिंदेवंनदुर्गतिमवाप्नुयात् २९ कुशिकस्याश्रमंगच्छेत्सर्वपापप्रमोचनं कौशिकींतत्रगच्छेत
महापापप्रणाशिनीं ३० राजसूयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः ततोगच्छेतराजेंद्रपंचकारणमुत्तमं ३१ ॥

म० भा० व० टी० १५२

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभं ३१ तत्रोष्य रजनीमेकां गोसह-
स्रफलं लभेत् तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिं ३२ मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ त्रिरात्रो-
पोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ३४ कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नो-
ति पुरुषर्षभ कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्वपि भारत ३५ तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ततो नि-
र्वीरमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ३६ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्वीरा-
संगमे नराः ३७ ते यान्ति नरशार्दूल शक्रलोकमनामयं तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ३८ तत्रा-
भिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेविते ३९ अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चै-
व समुद्धरेत् ततो गच्छेन्नराजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदं ४० यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोथ कौशिकः तत्र मा-
सं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ४१ अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महा-
ह्रदे ४२ न दुर्गतिमवाप्नोति विंद्याद्बहुसुवर्णकं कुमारमभिगम्याथ वीराश्रमनिवासिनं ४३ अश्वमेधमवा-
प्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतां ४४ तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोममवा-
प्नुयात् अधिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययं ४५ पितामहसरो गत्वा शैलराजसमीपतः तत्राभिषेकं कुर्वाणो

४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ॥

पितामहस्यसरसःप्रसृतालोकपावनी कुमारधारातत्रैवत्रिषुलोकेषुविश्रुता ४७ यत्रस्नात्वाकृता
र्थोस्मीत्यात्मानमवगच्छति षष्ठकालोपवासेनमुच्यतेब्रह्महत्यया ४८ ततोगच्छेतधर्मज्ञतीर्थसेवन
तत्परः शिखरंवैमहादेव्यागौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुते ४९ समारुह्यनरश्रेष्ठस्तनकुण्डेषुसंविशेत् स्तनकु
ण्डमुपस्पृश्यवाजपेयफलंलभेत् ५० तत्राभिषेकंकुर्वाणःपितृदेवार्चनेरतः हयमेधमवाप्नोतिशक्र
लोकंचगच्छति ५१ ताम्रारुणंसमासाद्यब्रह्मचारीसमाहितः अश्वमेधमवाप्नोतिब्रह्मलोकंचगच्छ
ति ५२ नन्दिन्यांचसमासाद्यकूपंदेवनिषेवितं नरमेधस्ययत्पुण्यंतत्प्राप्नोतिनराधिप ५३ कालिका
सङ्गमेस्नात्वाकौशिक्यारुणयोर्गतः त्रिरात्रोपोषितोराजन्सर्वपापैःप्रमुच्यते ५४ उर्वशीतीर्थमा
साद्यततःसोमाश्रमंबुधः कुम्भकर्णाश्रमेस्नात्वापूज्यतेभुविमानवः ५५ कोकामुखमुपस्पृश्यब्रह्म
चारीयतव्रतः जातिस्मरत्वमाप्नोतिदृष्टमेतत्पुरातनैः ५६ प्राङ्नदींचसमासाद्यकृतात्माभवति
द्विजः सर्वपापविशुद्धात्माशक्रलोकंचगच्छति ५७ ऋषभद्वीपमासाद्यसेव्यंक्रौञ्चनिषूदनं सर
स्वत्यामुपस्पृश्यविमानस्थोविराजते ५८ औद्दालकंमहाराजतीर्थंमुनिनिषेवितं तत्राभिषेकंकृ
त्वावैसर्वपापैःप्रमुच्यते ५९ धर्मतीर्थंसमासाद्यपुण्यंब्रह्मर्षिसेवितं वाजपेयमवाप्नोतिविमानस्थ

॥ ॐ ॥

श्री॰
भा॰व॰
टी॰
१५४

९१ ९२ पुलस्त्यतीर्थयात्रायां ५४ अथ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ॥

अथ वेणां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः दंडार्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ९१ ललीतिकां ततो गच्छे
त्सुरण्यां पुण्योपशोभितां राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ९२ इत्यारण्यके पुलस्त्यतीर्थयात्रायां ५४

पुलस्त्य उ॰ अथ संध्यां समासाद्य सेवयेत्तीर्थमुत्तमं उपस्पृश्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः १ रामस्य च प्र
भावेणातीर्थं राजन्कृतं पुरा तल्लोहित्यं समासाद्य विंद्याद्बहुसुवर्णकं २ करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपो
षितो नरः अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ३ गंगायास्तत्र राजेंद्र सागरस्य च संगमे अश्वमेधं द
पाठं शगुणं प्रवदंति मनीषिणः गंगायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति मानवः त्रिरात्रमुषितो राजन्सर्वपापैः प्रमुच्य
ते ५ ततो वैतरणीं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनीं विरजंतीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ६ प्रभवेच्च कुले पु
ण्यं सर्वपापं व्यपोहति गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं नरः शोणस्य ज्योतिरथ्यायाः संगमे निय
तः शुचिः तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ८ शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनंदन वंशगुल्म
उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ९ ऋषभंतीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपो
षितो नरः १० गोसहस्रफलं विंद्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् कोशलां तु समासाद्य कालतीर्थमुपस्पृशेत् ११ वृष
भैकादशफलं लभते नात्र संशयः पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः १२ गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति

ऋकंतेद्वा नदीकूर्द्दिकातीर्थानामागमम् १३॥

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ ॥ २७ २८ ॥

दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोके च गच्छति तथा वेण्यां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः १४ दंडाख्यम
भिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् लपेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभितां १५ वाजपेयमवाप्नोति
देवैः सर्वैश्च पूज्यते ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितं १६ रामतीर्थे नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभे
त् मतंगस्य तु केदारं तत्रैव कुरुनंदन १७ तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् श्रीपर्वतं समा
साद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् १८ अश्वमेधमवाप्नोति पूजयित्वा वृषध्वजं श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह म
हाद्युतिः १९ न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः २० अश्व
मेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ऋषभं पर्वतं गत्वा ऋषभे देवपूजिते २१ वाजपेयमवाप्नोति नाक
पृष्ठे च मोदते ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् तत
स्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते २३ अथ गोकर्णमासाद्य
त्रिषु लोकेषु विश्रुतं समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतं २४ यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोध
नाः भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः समहोरगाः २५ सिद्धचारणगंधर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा सरितः
सागराः शैला उपासंत उमापतिं २६ तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः अश्वमेधमवाप्नोति गाण

निदर्शनेउदाहरणं २९ तदेवाह गायत्रीमिति योयोनिसंकरजः सचेत्तत्र गायत्रीं पठति तस्य सम्यक्पठतोपि तीर्थमाहात्म्यात्सा गायत्री गाथा स्वरवति

त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलंलभेत् निदर्शनेच प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप २९ गायत्रीं पठते यस्तु
योनिसंकरजस्तथा गाथावागीतिकावापि तस्य संपद्यते नृप ३० अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणा
श्यति संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभां ३१ रूपस्य भागी भवति सुभगश्च प्रजायते ततो वेण्णांस
मासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनरः ततोगोदावरींप्राप्य नित्यंसिद्धनिषेवितां मयूरहंससंयुक्तं विमानंलभते
नरः ३३ गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमुत्तमं वेण्णायाः संगमेस्नात्वा वाजिमेधफलंलभेत् ३४ व
रदासंगमेस्नात्वा गोसहस्रफलंलभेत् ब्रह्मस्थानंसमासाद्य त्रिरात्रोपोषितोनरः ३५ गोसहस्रफलं
विंद्यात्स्वर्गलोकंचगच्छति कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारीसमाहितः ३६ त्रिरात्रमुषितःस्नात्वा अश्व
मेधफलंलभेत् ततोदेवह्रदेरम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ३७ जातिस्मरह्रदेस्नात्वा भवेज्जातिस्मरोन
रः यत्रक्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजोदिवंगतः ३८ अग्निष्टोमफलंविंद्यात् गमनादेवभारत ततःसर्वह्रदे
स्नात्वा गोसहस्रफलंलभेत् ३९ ततोवापींमहापुण्यांपयोष्णींसरितांवरां पितृदेवार्चनरतो गोसह
स्रफलंलभेत् ४० दंडकारण्यमासाद्य पुण्यंराजन्नुपस्पृशेत् गोसहस्रफलंतस्य स्नानमात्रस्य भारत ४१

यमहीनागाद्यवत्सुस्वानिस्वरवति गाथिका ग्राम्यगीतं वास्वरवर्णविकृता गीतिकेतिपाठेपि सएवार्थः अब्राह्मणस्य तु प्राकसिद्धापि तत्रनस्फुर

तीर्थ ५८ ॥

शरभंगाश्रमंगत्वाशुक्रस्यचमहात्मनः नदुर्गतिमवाप्नोतिपुनातिचकुलंनरः ततःसूर्पारकंगच्छेत्जामद
ग्न्यनिषेविते रामतीर्थेनरःस्नात्वाविंद्याद्बहुसुवर्णकं ५३ सप्तगोदावरींस्नात्वानियतोनियताशनः म
हत्पुण्यमवाप्नोतिदेवलोकंचगच्छति ५४ ततोदेवपथंगत्वानियतोनियताशनः देवसत्रस्ययत्पुण्यंतदे
वाप्नोतिमानवः ५५ तुंगकारण्यमासाद्यब्रह्मचारीजितेंद्रियः वेदानध्यापयत्तत्रऋषिःसारस्वतःपुरा ५६
तत्रवेदेष्वनष्टेषुमुनेरंगिरसःसुतः ऋषीणामुत्तरीयेषूपविष्टोयथासुखं ५७ ओंकारेणयथान्यायंसम्य
गुच्चारितेनह येनयत्पूर्वमभ्यस्तंतत्सर्वंसमुपस्थितं ५८ ऋषयस्तत्रदेवाश्चवरुणोग्निःप्रजापतिः हरि
र्नारायणस्तत्रमहादेवस्तथैवच ५९ पितामहश्चभगवान्देवैःसहमहाद्युतिः भृगुंनियोजयामासयाज
नार्थेमहाद्युतिं ५० ततःसचक्रेभगवानृषीणांविधिवत्तदा सर्वेषांपुनराधानंविधिदृष्टेनकर्मणा ५१ आ
ज्यभागेनतत्राग्निंतर्पयित्वायथाविधि देवाःस्वभवनंयाताऋषयश्चयथाक्रमं ५२ तदरण्यंप्रविष्टस्यतुंग
कंराजसत्तम पापंप्रणश्यत्यखिलंस्त्रियोवापुरुषस्यवा ५३ तत्रमासंवसेद्धीरोनियतोनियताशनः ब्रह्म
लोकंव्रजेद्राजन्कुलंचैवसमुद्धरेत् ५४ मेधाविकंसमासाद्यपितॄन्देवांश्चतर्पयेत् अग्निष्टोममवाप्नोति
स्मृतिंमेधांचविंदति ५५ अत्रकालिंजरंनामपर्वतेलोकविश्रुते तत्रदेवह्रदेस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ५६

योस्नातस्त्रापयेत्तत्रगिरौकालिंजरेनृप स्वर्गलोकेमहीयेतनरोनास्त्यत्रसंशयः ५७ ततोगिरिवरश्रेष्ठेचित्रकू
टेविशांपते मंदाकिनींसमासाद्यसर्वपापप्रणाशिनीं ५८ तत्राभिषेकंकुर्वाणःपितृदेवार्चनेरतः अश्वमेधम
वाप्नोतिगतिंचपरमांव्रजेत् ५९ ततोगच्छेतधर्मज्ञभर्तृस्थानमनुत्तमम् यत्रनित्यंमहासेनोगुहःसंनिहितोनृप ६०
तत्रगत्वानृपश्रेष्ठगमनादेवसिध्यति कोटितीर्थेनरःस्नात्वागोसहस्रफलंलभेत् ६१ प्रदक्षिणमुपावृत्यज्ये
ष्ठस्थानंव्रजेन्नरः अभिगम्यमहादेवंविराजतियथाशशी ६२ तत्रकूपेमहाराजविश्रुतोभरतर्षभ समुद्रा
स्तत्रचत्वारोनिवसंतियुधिष्ठिर ६३ तत्रोपस्पृश्यराजेंद्रपितृदेवार्चनेरतः नियतात्मानरःपूतोगच्छेतप
रमांगतिं ६४ ततोगच्छेतराजेंद्रशृंगवेरपुरंमहत् यत्रतीर्णोमहाराजरामोदाशरथिःपुरा ६५ तस्मिंस्ती
र्थेमहाबाहोस्नात्वापापैःप्रमुच्यते ६६ गंगायांतुनरःस्नात्वाब्रह्मचारीसमाहितः विधूतपाप्माभवतिवा
जपेयंचविंदति ततोमुंजवटंगच्छेत्स्थानंदेवस्यधीमतः ६७ अभिगम्यमहादेवमभिवाद्यचभारत प्रद
क्षिणमुपावृत्यगाणपत्यमवाप्नुयात् ६८ तस्मिंस्तीर्थेतुजाह्नव्यांस्नात्वापापैःप्रमुच्यते ततोगच्छेतराजें
द्रप्रयागमृषिसंस्तुतं ६९ यत्रब्रह्मादयोदेवादिशश्चसदिगीश्वराः लोकपालाश्चसाध्याश्चपितरोलोक
संमताः ७० सनत्कुमारप्रमुखास्तथैवपरमर्षयः अंगिरःप्रमुखाश्चैवतथाब्रह्मर्षयोमलाः ७१ ॥

वक्रचराः सूर्यादयः २२ २४ गंगायमुनयोरिति स्त्रीरूपायाः पृथिव्या मेखलपृष्ठपीठीयायाः हरिद्वारादारभ्य जघनं नाभेरधोभागः तस्य स्थानेऽप्रव

तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा सरितः सागराश्चैव गंधर्वाप्सरसोपि च २२ हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः तत्र त्रीण्यग्निकुंडानि येषां मध्येन जाह्नवी २३ वेगेन समतिक्रांता सर्वतीर्थपुरस्कृता तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता २४ यमुना गंगया सार्द्धं संगता लोकपावनी गंगायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतं २५ प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः प्रयागं सप्रतिष्ठानं कंबलाश्वतरौ यथा २६ तीर्थं भोगवती चैव वेदिषा प्रजापतेः तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमंतो युधिष्ठिर २७ प्रजापतिमुपासंते ऋषयश्च तपोधनाः यजंते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः २८ ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदंत्यधिकं विभो २९ श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि मृत्तिकालंभनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ३० यष्टा जपन्नभिषिक्तो हि देवानामभिषेकं कृत्वा तत्र दत्तं सहस्रमपि महद्भवति भारत ३१ ॥

स्थानं समाश्रितं तदिति यावत् तदेवोपस्थं तथा च पृथिव्याः प्रपन्नभूतानि तीर्थानि तत्फलभूताः स्वर्गाद्यास्तानि सर्वाणि प्रयागादुत्पन्नानीति प्रयाग

तीर्थयात्रामाहात्म्ये १६ ८८ ॥ [uncertain]

नवेदवचनादिति लोकवेदविरुद्धस्य हठमरणस्यापवादोयं अहिंसाविधेरिवपश्वालम्भविधिरिति प्राचः वस्तुतस्तु वाराणसीमरणवद्यदृच्छि
कमरणविषयपरश्चायं ग्रन्थो न हठमरणप्रतिपादकः सितासिते सरिते यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति ये वै तन्वं विसृजन्ति धीरास्ते जना
सो अमृतत्वं भजन्ते ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते प्रयागमरणेन वेत्यादिश्रुतयः स्मृतयश्च तावत्प्रापव हठमरणे जलेवाग्निस्थलेवापि शस्त्रेणात्महत्यया वा
पुनः नरके ते प्रयान्त्यात्मघ्ना आत्मानं घातयन्तीति ते इति दोषस्मरणात् न चास्यैवापवादः प्रयागमरणविधिरिति वाच्यं तस्य हठमरणपरत्वासि
द्धेः सिद्धौ वा अचिकित्स्यरोगादिदोषवतो भृगुपतनादिनापि मरणे प्रयागमरणनियमविधिरयं भविष्यति न च काम्योयं मरणवि
धिः नित्यस्य मरणनिषेधविधेर्बाधकः काम्यत्वाच्च नायमुल्लंघने प्रत्यवायावह इति वाच्यं उक्तदोषैर्बाधकाभावेपि वाक्यस्य हठमरणपरत्वम
पूर्वविध्यर्थत्वं च कल्प्यते गौरवापत्तेः अभ्युपगमवादश्चायं ज्ञानाद्यतिरिक्तविषयपरश्चायं विधिः भृग्वादिपतनेन मरणमत्यन्तं ब्रह्मज्ञानादि

नवेदवचनात्तात न लोकवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ८२॥

तिस्मृतेः शुक्लाम्बुशुद्धश्यावलब्रह्मज्ञानयोरिव काशीप्रयागमरणयोः सद्योमुक्तिक्रममुक्तिपरत्वे तथाहि तीर्थमाहात्म्योपसंहारे य
त्र गंगा महाराज स देशस्तत्तपोवनं सिद्धिक्षेत्रं च विज्ञेयं गंगातीरसमाश्रितमिति गंगायास्तदाश्रितस्य सिद्धिक्षेत्रस्य च विज्ञेयत्वोक्त्या नयोरे
व महत्त्वं दर्शितं तत्र यमुनया संगताया एव गंगाया अत्र ग्रहणं प्रयागप्रशंसाधिकारात् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितानां तीर्थयात्रेत्युपसंहाराच्च प्र
तिष्ठाने प्रयागे सिद्धिक्षेत्रपदेन वाराणस्येव सिद्धिग्राह्यस्य तिरूपपदस्य मुक्तिवाचित्वात् काश्यास्तु मुक्तिक्षेत्रत्वप्रसिद्धेः तदेवमध्यायचतुष्टयेपि
भङ्गपतेरणसाक्षाद्धा काशीकीर्तनादुक्तविधोपसंहाराच्च पुष्करगंगाप्रयागादीनां सेवनं काशीप्राप्तिकरमिति अन्यानि तु पवित्राणि काशीप्राप्ति
कराणि हि काशीं प्राप्य विमुच्यन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिरित्यादि पूर्वोदाहृतपुराणान्तरसंवादेन सिद्धिं ८२॥

८२ चातुर्विद्ये चतस्रो विद्या वेदत्रयं आत्मविद्या चेति विद्यन्ते स्मिन् स चातुर्विद्यस्तस्मिन् ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ॥

दशतीर्थसहस्राणि षष्टिः कोट्यस्तथापराः येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ८२ चातुर्विद्ये च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ८३ तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ८४ तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ८५ कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ८६ यद्यकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनं सर्वं तत्तस्य गङ्गाम्भो दहत्यग्निरिवेन्धनं ८७ सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतं द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ८८ पुष्करे तु तपस्तप्येद्दानं दद्यान्महालये मलये त्वग्निमारोहेद्भृगुतुङ्गे त्वनाशनं ८९ पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा ९० पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलं ९१ यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलं तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ९२ यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ९३ न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ९४ यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनं सिद्धक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितं ९५ इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मज

९७ १० १ अगम्यानि प्रगम्याति २ समीक्ष्य यादृशीनेच्छया ३ ४ भावितैः शुद्धैः करणैः इंद्रियैः ५ अकृतात्मा अवशीकृतचित्तः ६ प्रतिष्ठितास्म
इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्ग्यमनुत्तमं इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमं ९१ महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपा
पप्रमोचनं अधीत्य ब्राह्मणमध्ये च निर्मलं स्वर्गमाप्नुयात् ९२ श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शि
वं मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनं ९३ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् महीं विजयते
राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ९४ शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् यश्चेदं शृणुयान्नित्यं
तीर्थपुण्यं नरः शुचिः १ जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्य
गम्यानि च २ मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ४ व्रज तीर्थानि
नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धयन् विभितैः करणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ५ प्राप्यन्ते तानि तीर्था
नि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः नाव्रती नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ६ स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च
वक्रमतिर्नरः त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ७ पिता पितामहश्चैव सर्वे च प्रपितामहाः पि
तामहपुरोगाश्च सर्वे च प्रपितामहाः ८ पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप तव धर्मेण धर्मज्ञ नि
माम्रा १ ८९ १० ॥ त्यमेवाभितोषिताः ९ अवाप्स्यसि त्वं लोकान्वै वसूनां वासवोपम कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्य

११२ अश्वमेधेति अग्र्यं फलं क्रमयुक्तिस्थाने तु पाठो वा अश्वमेधस्य शिरस्त्वादिश्रुतेः सोमासनस्याश्वमेधस्य तन्मापकत्वावगमात् साम्राज्यफलत्वं

नामदः एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत १ भीष्मश्च कु
रुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे २ एवमेषा महाभागा प्रति
ष्ठाने प्रतिष्ठिता तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ३ अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ४ ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् भीष्मः कुरूणां प्रव
रो यथा पूर्वमवाप्तवान् ५ नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलं रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येता
नि भारत न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ६ इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितं यः पठेत्क
ल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ७ ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ कश्यपः आत्रेयः कुण्डजठ
रो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ८ असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दा
लकस्तथा ९ शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतां वरः दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ११ एष ते लोम
शो नाम महर्षिरमितद्युतिः समेष्यति महाराज तेन सार्धमनुव्रज १२ मया पि सह धर्मज्ञ तीर्थान्येता

इ पद प्राप्स्यसि इति प्रसिद्धं ५ अष्टगुणं अणिमाद्यष्टगुणयुक्तं धर्मं धर्मफलं हेतुमाह नेता चेति गणफलेन तत्फलत्वात्तेनत्वं तत्फलमित्यर्थः

सप्तकमाल प्राप्स्यसे मतीक्षीर्णकीर्णान्विधायराजामहाषिमिषः ४

१५६४ महासिमिवः प्रांतकुंदेपुणवतीर्णः ४ ॥

रश्मिमान्सूर्यः २५ ३१ इत्यारण्यके का॰ पुलस्त्यतीर्थयात्रा का॰ अध्यायः ८५ भ्रातॄणां १ अमितात्मा अमितधैर्यः आत्मा बुद्धौ धृतौ देहे

यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः तथा त्वं राजशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे २४ यथा भगीरथो रा
जा यथा रामश्च विश्रुतः तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिमानिव २५ यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पू
रुर्महायशाः यथा वैण्यो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः २६ यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पु
रा त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः २७ तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि २८ स्वध
र्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा २९ वैशंपायन॰
एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः अनुज्ञाप्य महाराज तत्रैवान्तरधीयत ३० युधिष्ठिरोपि धर्मा
त्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ३१ इति श्रीमहाभारते आरण्य
पर्वणि पुलस्त्यतीर्थयात्रायां समाप्ता ८५ वैशंपायन उ॰ भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः पि
तामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः १ मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः अस्त्रहेतोर्महाबा
हुरमितात्मा विवासितः २ स हि वीरोनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन कृती च भृशमप्येवं वासुदेव इव प्रभुः
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिविघातिनौ अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ४ त्रिषु

 लोकेषु पुंडरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ नारदोपि तथा वेद सोप्यशंसत्सदा मम ५॥

त्रियुगोऽयमिस्य भार्यायां मूर्तिसंज्ञायां कृतयुगेवतीर्णौ नरनारायणौ तावेव ब्रह्मप्रार्थिते पिकेशवार्जुनावितित्र्याणपुरुषावेतौ नास्मदादिवन्मा
नुषाविति भावः पुंडरीकाक्षो महात्मा हिरण्यगर्भी णिगुणानि गुणगलानि षडैश्वर्याणि भगसंज्ञानि वा षड्गुणानि वा यस्यासौ त्रियुगो नानि च गु
णानि ऐश्वर्यमिति पैश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य च यमैस्य षण्णां भग इतीरणा उङ्गनासंज्ञा सर्वज्ञतानादिमिनतादि बोधः
स्वतंत्रता नित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि महेश्वरस्येति अन्ये तु ज्ञानैश्वर्यवीर्यबलतेजः पराक्रमो चेति त्रि

तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी शक्रोयमिस्य तो मत्वा मया संप्रेषितोर्जुनः ८ इंद्रादनवरः श
कं सग्रमृत्युः सुरावपि दृष्टमस्त्राणि चादातुमिंद्रादिति विवासित ७ भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रो
णिश्च दुर्जयः एतावाहूस्य पुत्रेण कृतावुपि महारथाः ८ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेस्त्रविदस्तथा यो
द्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ९ स च दिव्यास्त्रविकर्णाः स्मृत पुत्रो महारथः पोऽस्त्रवेगानिल
बलः शरार्चिस्तलनिस्वनः १० रजोधूमोऽस्त्रसंपातो धार्तराष्ट्रानिलाहतः धिस्तष्ट्रववकालेन युगां
तेज्वलनो महान् मम सैन्यमयं केलेप्रपत्स्यति न संशयः ११ ते सवृक्षमानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रज्वल ॥ २८ ॥
णि गुणगलानीत्याहुः तत्र ज्ञानं स्वप्रनुपरोधत्रैकालिकार्थस्फुरणं ऐश्व नो महान् सेतवाजिबलाकाभोड्गाडीवेंद्रायुधोल्व
र्यं इच्छानभिघातः बलं उपक्रांत निर्वाहः वीर्यं कामं मंत्रशक्तिः तेजः पराभिघातः पराक्रमो यथाकालमुत्थानमिति तद्वाचवन्ते च तन्निर्मु
लेश्वनत्वक्ति दोषादयुक्तेच ८ अनवरः अन्यूनः ७ ८ अस्त्रविदुषः अस्त्रविहंसः ९ १० रजइति रजः कार्यकोधः स एव धूमो यस्य धार्तराष्ट्र

१३ १४ अलंजेतुंपर्याप्तः तत्त्वशः पत्त्रांतरे प्रतिक्रियाजयोपायः अर्जुनेनविनारणोऽर्जयाऽसमर्थः १५ द्रष्टुमः द्रक्ष्यामः १६ अवध्यानेस्वाहृत्य ७ १८

संरब्धःशरधाराभिःसद्वीपंकर्णपावकं अर्जुनोदीरितोमेघःशमयिष्यतिसंयुगे १३ समस्तान्देवसं
घानीशक्रात्स्वर्गेंजयः दिव्यान्यस्त्राणिबीभत्सुस्तत्त्वशःप्रतिपत्स्यते १४ अलंसतेषांसर्वेषामितिमे
धीयतेमतिः नास्तित्वतिकृताधोनारणारीणांप्रतिक्रिया १५ तेवयंपांडवेसर्वेगृहीतास्त्रमरिंदम
द्रष्टारोनहिबीभत्सुंभीमसुधयस्यसीदति १६ वयंतुतमृतेवीरंवनेऽस्मिन्द्विपदांवर अवध्यानेनगच्छा
मःकाम्यकेसहकृष्णया भवानन्यद्वनंसाधुबह्वन्नंफलवच्छुचि आख्यातुरमणीयंचसेवितंपुण्य
कर्मभिः १८ यत्रकंचिद्वनंकालंवसंतःसत्यविक्रमं प्रतीक्षामोऽर्जुनंवीरंवृष्टिकामाइवांबुदं १९ वि
विधानाश्रमान्कांश्चिद्द्विजातिभ्यःप्रतिश्रुतान् सरांसिसरितश्चैवरमणीयांश्चपर्वतान् २० आच
क्ष्वनहिमेब्रह्मन्रोचतेतमृतेर्जुनं वनेऽस्मिन्काम्यकेवासोगच्छामोऽन्यांदिशंप्रति २१ इत्यारण्यके
धौम्यतीर्थयात्रायां ८६ वैशंपायन. तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वापांडवान्दीनचेतसः आश्वासयंस्तथा
धौम्योबृहस्पतिसमोऽब्रवीत् १ ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ दिशस्तीर्थानिशैलांश्च
शृणुमेवदतोनघ २ यांश्रुत्वागदतोराजन्विशोकोभवितासिह द्रौपद्याचानयासार्धंभ्रातृभिश्चन

१९ २१ अध्यायः तीर्थयात्रा ८६ तान्सर्वान् १ २ ४ ॥ रेश्वर ३ श्रवणाच्चैवतेषांत्वंपुण्यमाप्स्यसिपांडव गत्वाशतगु

५ ६ शामित्रं शामितुः कर्म यज्ञे पशुमारणं विवस्वतः पुत्रस्य यमस्येति शेषः ७ तीर्थांतरमाह तस्यामिति तस्यां प्राच्यां दिशि राजर्षिरपि गायसे
पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेवितां रम्यां ते कथयिष्यामि पुण्यां विहितयथास्मृति ४ तस्यां देवर्षिजु
ष्टायां नैमिषं नाम भारत यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक्पृथक् ५ यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षि
सेविता यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ६ तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः शिवं
ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ७ यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयंति पुरातनाः एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येको
पि गयां व्रजेत् ८ यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशापरान् ९ म
हानदी च तत्रैव तथा गयशिरो नृप यत्रासौ कीर्त्यते विप्रै रक्षय्यकरणो वटः ११ यत्र दत्तं पितृभ्योन्नम
क्षयं भवति प्रभो सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनाम महानदी १२ बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्ष
भ विश्वामित्रोभ्यगाद्यत्र ब्राह्मण्यं तपोधनः १३ गंगा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः अयजत्तत्र बहु
भिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः १४ पांचालेषु च कौरव्य कथयंत्युत्पलावनं विश्वामित्रोयजद्यत्र पुत्रेण सह कौशि
कः १५ यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीं १६ कन्यकु
ब्जेपिबत्सोममिंद्रेण सह कौशिकः ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोस्मीति चाब्रवीत् १७ पवित्रमृषिभिर्जुष्टं
तः ८ ७ पवित्रमिति पवित्रं त्रत अल्पजन्ममरणादिदुःखं तस्मात्त्रायत इति पवित्रं अत एव ऋषिभिर्जुष्टं सेवितं पुण्यं परधर्मवृद्धिहेतुः पावनेण

१९ २२ यत्रभागीरथीतिस्मरन्तिमणिकाख्येप्रविशन्त्यासीद्रूयस्थानात्ब्रह्मोपलब्धिमहर्शेवाराणस्यांअविमुक्तंवैक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषां

यत्रायजतभूतात्मापूर्वमेवपितामहः प्रयागमितिविख्यातेतस्माद्भवतसत्तम १९ अगस्त्यस्यतुराजेन्द्रतत्र
आश्रमवरोत्तम तत्रख्यातापसारण्यंतापसैरुपशोभितं २० हिरण्यबिन्दुःकथितोगिरौकालिंजरेमहान्
अगस्त्यपर्वतोरम्यःपुण्योगिरिवरःशिवः २१ महेन्द्रोनामकौरव्यभार्गवस्यमहात्मनः अयजत्तत्रकौन्ते
यपूर्वमेवपितामहः २२ यत्रभागीरथीपुण्यासरस्यासीद्युधिष्ठिर यत्रसाब्रह्मशालेतिपुण्याख्यातावि
शांपते २३ धूतपाप्मभिराकीर्णंपुण्यंतस्यास्तुदर्शनं पवित्रोमंगलीयश्चख्यातोलोकेमहात्मनः २४
केदारश्चमतंगस्यमहानाश्रमउत्तमः कुण्डोदःपर्वतोरम्योबहुमूलफलोदकः २५ नैषधस्तृषितो
यत्रजलंशर्मचलब्धवान् यत्रदेववनंपुण्यंतापसैरुपशोभितं २६ बाहुदाचनदीयत्रनंदाचगिरिमू
र्धनि तीर्थानिसरितःशैलाःपुण्यान्यायतनानिच २७ प्राच्यांदिशिमहाराजकीर्तितानिमयातवति
सृषुत्वन्यासुपुण्यानिदिक्षुतीर्थानिमेशृणु २८ सरितःपर्वतांश्चैवपुण्यान्यायतनानिच २९ इतिश्री
आरण्यकेधौम्यतीर्थयात्रायां ८७ धौम्यउ॰ दक्षिणस्यांतुपुण्यानिशृणुतीर्थानिभारत विस्तरेणय
थाबुद्धिकीर्त्यमानानितानिवै १ यस्यामाख्यायतेपुण्यादिशिगोदावरीनदी बह्वारामाबहुजलाता

मतानांब्रह्मसदनमितिप्रसिद्धं २३ आकीर्णत्वात्मंगलीयः मंगलावहः २४ केदारोपिकापण्यमेवनैषधोनलःतत्रैवलोकार्कदक्षिणेनलया

३ ४ अनुवंश्यानुरूपं नतन्नृगमात्रानुरूपं ५९१ ९ ११ कुमार्यः कुमारीवन्याचरंतः बाल्यात् राजादिहीनाश्रयि परमेव पतिं प्रार्थयंतः भगा

वेण्णा भीमीरथी चैव नदी पापभयापहे मृगद्विजसमाकीर्णा तापसालयभूषिते ३ राजर्षेस्तस्य च सरिन्
नृगस्य भरतर्षभ रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ४ अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशाः
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ५ नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् अमाद्यदिन्द्रः सो
मेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदी
रितम् ७ पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः स्वमात्मवि
हितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् ८ एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः पयोष्णी चैकतः पुण्या
तीर्थेभ्यो हि मता मम ९ माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ
प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति १० वेदी शूर्पा
रके तात जमदग्नेर्महात्मनः रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ११ अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय
बहुलाश्रमे अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर १२ कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ

वस्त्रकारस्यार्थः अतएव श्रीभागवते द्रविडेष्वभवाव ब्रह्मभय... पाण्ड्ये... द्रविड विशेषेषु १३ ॥ स ताम्रपर्णीं तु कौन्ते

महत्स्नोक्षफलं १५ २२ तत्संगात्कृतनपस्कः २३ सनातनो धर्मः योगः इज्याचारदमाहिंसादानं स्वाध्यायकर्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्म

यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे गोकर्णमिति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः १५ शीततोयो ब
हुजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः १६ तत्र वृक्षस्तृणाद्येश्च सं
पन्नफलमूलवान् आश्रमोगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः १७ वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्म
णिमयः शिवः अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः १८ सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायत
नानि च आश्रमान्सरितश्चैव सरांसि च नराधिप १९ चमसोद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत प्रभा
सं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर २० तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवं उज्जयन्तश्च शिख
री क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् २१ तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः पुराणः श्रूयते श्लोकस्तन्नि
बोध युधिष्ठिर २२ पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीय
ते २३ पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः साक्षाद्देवः पुराणोसौ स हि धर्मः सनातनः २४
ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनं २५ ॥

दर्शनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः तत्रात्मदर्शनात्मकस्य धर्मस्यात्मनोनन्यत्वात्स हि धर्म इति सामानाधिकरण्यं २४ ते वदन्ति ये चेत्यादिना २५

२६ अव्ययात्मा अनश्वरस्वरूपी अव्ययात्मा नश्वरस्वरूपी तेषां मतः जीवः स एव परमेश्वरः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति भगवद्वचनात् तेषां जीवः ईशश्च
यमप्यव्ययात्मेत्युक्त्वा वेत्यर्थः भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति श्रुते २७ योऽसौ तीर्थयात्रायां २८ अवन्तिषु स्नान

पवित्राणां हि गोविंदः पवित्रं परमुच्यते पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मंगलानां च मंगलं त्रैलोक्ये पुंडरीका
क्षो देवदेवः सनातनः २६ अव्ययात्मा अव्ययात्मा च लोकनाथः परमेश्वरः आस्ते हरिरचिंत्यात्मा तत्रैव मधु
सूदनः २७ योऽसौ तीर्थयात्रायां २८ योऽसौ अवंतिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि यानि तत्र पवि
त्राणि पुण्यान्यायतनानि च १ शिप्रा नाम्ना सुवर्णोपेता वानीरफलमालिनी अग्र्यकल्लोला नदी पुण्या न
र्मदा तत्र भारत २ त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपिताम
हाः ३ नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः स्नातुमायांति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ४ निकेतः
श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ५ वैडूर्यशिखरो नाम पुण्यो गि
रिवरः शिवः नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ६ तस्य शैलस्य शिखरे सरः पुण्यं महीपते
फुल्लपद्मं महाराज देवगंधर्वसेवितं बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते पुण्यं स्वर्गोपमं चैव देवर्षि

तेषु पश्चिमाश्रितेषु अवंतिष्विति पाठे अवंतिषु प्रतीच्यां वै इत्यर्थः १ अग्र्यकल्लोला पश्चिमवाहिनी २ ७ बह्वाश्चर्यं वेदध्वनिश्रवणादि ८

नम्मवित ८ ॥

९ १० ११ १२ १३ शाम्यतां शमवतां १४ १५ वैखानसानां हैरण्यगर्भाणां कर्ममार्गैस्तत्का ध्यानपराणामित्यर्थः १६ संश्रयार्थाय वासार्थं

कौशिकी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् विश्वामित्रनदी राजन्पुण्या परपुरंजय ९ यस्यास्तीरे स
तां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मात्सनातनात् १० तत्र पुण्यो ह्रदः ख्यातो मै
नाकश्चैव पर्वतः बहुमूलफलोपेतस्त्वसितो नाम पर्वतः ११ आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठि
र च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव १२ तत्राल्पेनैव सिध्यंति मानवास्तपसा विभो जंबूमार्गो
महाराज ऋषीणां भावितात्मनां १३ आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः ततः पुण्यतमा राज
न्सततं तापसैर्युता १४ केतुमाला च मेध्या च गंगारण्यं च भूमिप ख्यातं च सैंधवारण्यं पुण्यं द्विजनि
षेवितं १५ पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः १६
अप्यत्र संश्रयार्थाय प्रजापतिरथो जगौ पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर १७ मनसाप्यभिका
मस्य पुष्कराणि मनस्विनः विप्रणश्यंति पापानि नाकपृष्ठे च मोदते १८ धौम्यतीर्थयात्रायां ८९ यो
ध्यायः ९० उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च १ श्र

१७ अभिकामस्य गंतुमिच्छोः १८ धौम्यतीर्थाध्यायः ८९ उदीच्यां १ संश्रयतः कथयतः कथाप्रतिग्रहः कथायामनसिधारणं २ ॥

३ सारस्वतैःसरस्वत्यांप्राप्तैः ४ सहदेवःसंजयपुत्रःशम्याक्षेपेणबलवतालिंगाशम्यालगुडविशेषःयावद्दूरंपतेत्तावान्यज्ञमंडपोयस्मिन्यज्ञेसप्त
शम्याक्षेपस्तेन ५ ७ विंशति विंशतिवारमावर्तिताःसप्तग्रहैश्चेतिअष्टाचत्वारिंशदधिकंशतंत्रयस्त्रिंशच्छतंराज्ञेतितद्श्रुतिः विंशतिमिति

सरस्वतीमहाभागाप्रफुद्दिनीतीर्थमालिनी समुद्रंवेगामहावेगायमुनायत्रपांडव २ यत्रभागपतंरे
तीर्थंस्नात्वावतरणंशुभं यत्रसारस्वतैरिष्टागच्छत्यवभृथंद्विजाः पुण्यंचाख्यायतेदिव्यंशिवमग्नि
शिरोनघ सहदेवोयजत्यत्रशम्याक्षेपेणभारत एतस्मिन्नेवचार्थेसौइंद्रगीतायुधिष्ठिर गाथाचरतिलो
केस्मिन्गीयमानाद्विजातिभिः ६ अग्नयःसहदेवेनयेचितायमुनामनु तेनसप्तकृष्णाहेलसहस्र
हस्रशतदक्षिणाः ७ तस्मैवभरतोराजाचक्रवर्तीमहायशाः विंशतिसप्तचाष्टौचहयमेधानुपाह
रत् ८ कामकृद्योद्विजातीनांश्रुतस्तातयथापुरा अत्यंतमाश्रमःपुण्यःशरभंगस्यविश्रुतः ९
सरस्वतीनदीसद्भिःसततंपार्थपूजिता बालखिल्यैर्महाराजयत्रेष्टमृषिभिःपुरा १० दृषद्वतीमहा
पुण्यायत्रख्यातायुधिष्ठिर न्यग्रोधाख्यस्तुपांचाल्यःपांचाल्योद्विपदांवरः ११ दाल्भ्यघोषश्चदा
ल्भ्यश्चपृथिव्यांमहात्मनः कौंतेयानंतयशसःसुव्रतस्यामितौजसः १२ आश्रमःख्यायतेपुण्य
स्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः एतावर्णावर्णांचविख्यातौमनुजाधिप १३ वेदतौवेदविद्वांसौवेदविद्याविं

पाठेत्यंतहीनसंख्यात्वात्पंचविंशात् ८ १२ एताकुरुसत्तमगीतद्वौर्णाकुसैानरनारायणोविमर्थौः वस्तुतस्तत्रवर्णावर्णाःलोहितशुक्लौकु

दक्षिणे कृष्णेतल्पिस्थितौ पुण्याश्रमेतिसमस्त ॥७॥

सारस्वतसमासितसहितौ १४ ॥७॥

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ विशालायांनामतः वदरीमनुवदरीसमीपे २५ २६ २७ २८ ॥

समेत्यबहुशोदेवाःसेन्द्राःसवरुणाःपुरा विशाखयूपेतप्यंततेनपुण्यतमश्चसः १४ ऋषिर्महान्महाभा
गोजमदग्निर्महायशाः पलाशकेषुपुण्येषुरम्येष्वयजतप्रभुः १६ यत्रसर्वाःसरिच्छ्रेष्ठाःसाक्षात्तमृषिस
त्तमं स्वंस्वंतोयमुपादायपरिवार्योपतस्थिरे १७ अपिचात्रमहाराजस्वयंविश्वावसुर्जगौ इमंश्लोकंत
दावीरप्रेक्ष्यदीक्षांमहात्मनः १८ यजमानस्यवैदेवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः आगम्यसरितोविप्रान्मधुना
समतर्पयन् १९ गंधर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्चसेवितं किरातकिंनरावासंशैलंशिखरिणांवरं २०
विभेदतरसागंगागंगाद्वारेयुधिष्ठिर पुण्यंतत्ख्यायतेराजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितं २१ सनत्कुमारःकौर
व्यपुण्यंकनखलंतथा पर्वतश्चपुरुर्नामयत्रजातःपुरूरवाः भृगुर्यत्रतपस्तेपेमहर्षिगणसेविते रा
जन्सआश्रमःख्यातोभृगुतुंगोमहागिरिः २३ यःसभूतंभविष्यच्चभवच्चभरतर्षभ नारायणःप्रभुर्वि
ष्णुःशाश्वतःपुरुषोत्तमः २४ तस्यातियशसःपुण्यांविशालांवदरीमनु आश्रमःख्यायतेपुण्यस्त्रिषु
लोकेषुविश्रुतः २५ उष्णतोयावहागंगाशीततोयावहापरा सुवर्णसिकताराजन्विशालांवदरीमनु
ऋषयोयत्रदेवाश्चमहाभागामहौजसः प्राप्यनित्यंनमस्यंतिदेवंनारायणंप्रभुं २७ यत्रनारायणोदेवः
परमात्मासनातनः तत्रकृत्स्नंजगत्सर्वंतीर्थान्यायतनानिच २८ तत्पुण्यंपरमंब्रह्मतत्तीर्थंतत्तपोवनं

३९ ३३ वर्द्धयंता धौम्यतीर्थयात्रा विजहिष्यसि हरिष्यसि ३४ धौम्यतीर्थयात्रासमाप्तनवतितमः ९० पर्व १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

प्राप्स्यते परमं चैव यथा तां च परमं पदं यं विदित्वा न शोचंति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ३० तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे
चैव तपोधनाः आदित्येव महायोगी यज्ञात्तेमधुसूदनः ३१ पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयो यत्नमा
एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ३२ कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च एतानि व
सुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुद्भिरश्विभिः ३३ ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः चरन्नेतानि कौंतेय सहि
तो ब्राह्मणर्षभैः भ्रातृभिश्च महाभाग उत्कंठां विजहिष्यसि ३४ इति श्रीआरण्यके धौम्यतीर्थयात्रासमाप्ता
वैशंपायन उ० एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनंदन लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह १ तं पां
डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते उपातिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः २ तमभ्यर्च्य यथान्याय
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनं ३ स पृष्टः पांडुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः उ
वाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पांडवान् ४ संचरन्नस्मि कौंतेय सर्वलोकान्यदृच्छया गतः शक्रस्य भव
नं तत्रापश्यं सुरेश्वरं ५ तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनं शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान्
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतं आह मां तत्र देवेशो गच्छ पांडुसुतानिति ७ सोहमभ्यागतः क्षि
प्रं दिदृक्षुस्त्वां सहानुजं वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ८ आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पांडवनंदन

११ सर्वमंत्रप्रयोगादौ मंत्रसहितं संहारस्तत्पक्तस्याकर्षणं प्रायश्चित्तं भ्रस्त्राभिनाभिरपराधानां दाहे योदोषस्तस्य शोधने मंगलं दग्धानामेवारामादीनां पुनर्विकसनं वज्रं वज्रवद्दृष्तीकार्ये रौद्रमेव १२ १३ गीतं लौकिकं गानं सामस्तूत्वगानं १४ अनुजस्य भीमस्य अनुजः १५ १६ १७ सुरकार्यं

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ११ तत्समंत्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमंगलं वज्रमस्त्राणि चान्यानि दंडादीनि युधिष्ठिर १२ यमात्कुबेराद्वरुणादिंद्राच्च कुरुनंदन अस्त्राण्यधीतवानस्मि दिव्यान्यमितविक्रमः १३ विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्यं च साम च वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविंदं यथाविधि १४ एवं कृतास्त्रः कौंतेय गांधर्वं वेदमाप्तवान् सुखमवसं तत्र बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव १५ यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे १६ भवान्मनुष्यलोकेपि गमिष्यति न संशयः ब्रूयाद्युधिष्ठिरं त्वद्वचनान्मे द्विजोत्तम १७ आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः १८ तपसा पितमात्मानं योजय भ्रातृभिः सह तपसो हि परं नास्ति तपसा विंदते महत् १९ अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलं २० महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदं महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्मिणं २१ महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुं तथार्जुनमतिस्कंधं सहजोल्वणपौरुषं २२ न

निवातकवचादीनां वधः १८ १९ सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञं २० वरवर्मिणं अतिसुंदरं २१ महेश्वरसुतप्रख्यं स्कंदतुल्यं अतिस्कंधं उन्नतांसं ज्ञानगति

अपहरिष्यामि कवचकुंडलापहरणोद्देशेन कृते सति तत्तद्विद्वत्संपर्कतः प्रविश्य संपादयिष्यामि आर्षेण प्रभेददर्शनेन अहं मनुष्यभवमित्यादिवद्देहमेवेंद्र

तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचिन्युपागते तच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां शृणु २४ स महर्षिर्लोमशस्ते
कथयिष्यत्यसंशयं यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ब्रह्मर्षिरेष धर्मात्मा तच्छ्रद्धेयमन्यथा २५ इ
ति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां ९१ लोमश उ० धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधि
ष्ठिर युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेर्धर्म्यया श्रिया १ त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन श्रीमतां चापि
जानासि धर्मं राज्ञां सनातनं २ स भवान्परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पांड
वान् ३ यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्याच्च पार्थिवः तथा सर्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ४ भ
वता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ५ दधीच इव देवेंद्रं यथा चाप्यं
गिरा रविं तथा रक्षस्व कौंतेयान्राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ६ यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः त्वयाभि
गुप्तान्कौंतेयान्नातिवर्तेयुरंतिके ७ सोहमिंद्रस्य वचनान्नियोगादर्जुनस्य च रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्या
मि त्वया सह द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनंदन इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ९ ॥

पीकरिष्यामीति २४ तच्छ्रद्धेयं न तत्त्वन्यथा ग्रहीतव्यमित्यर्थः २५ लोमशतीर्थयात्रायां ९१ धर्म्यं योजयेः योजय धर्म्यया धर्मादनपेतया १२ पुरुषं

९ ११ सत्यसंगरः सत्यपत्तः यान्येव संग्राममनागमानि तानि यज्ञनामानीति यास्कवचनात् १२ १७ लघुः अल्पपरीवारः १८ १९ विकल्पकाः मिष्टानि

इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ९ नानृजुर्नाकृतात्मा च
नाविद्यो न च पापकृत् स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः १० त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः
विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो भूय एव भविष्यसि ११ यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः यथा ययातिः कौ
न्तेय तथा त्वमपि पाण्डव १२ युधिष्ठिर उ० न हृष्यात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् स्मरेद्धि देवरा
जो यं को नामाभ्यधिकस्ततः १३ भवन्तं संगमो यस्य भ्राता चैव धनंजयः वासवः स्मरते यस्य को नामा
भ्यधिकस्ततः १४ यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे १५
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन् गमनं तीर्थदर्शने तदैव गन्तास्मि तीर्थान्येष मे निश्चयः परः १६ वैशंपायन उ० गम
ने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि १७ युधिष्ठिर उ० भिक्षाभु
जो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः १८ ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये
च मिष्टभुजो द्विजाः पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः १९ तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुया
यिनः मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च

एविभाजकाः २० आजीव्यैः भृत्यादिभिः वृत्तिभिर्जीवनहेतुभिरन्नादिभिः २१ २२॥

२३ पांचाल्यानुपदः वःयुष्मभ्यं २४ २८ लोमशतीर्थयात्रायां ९२ ततः १२ दुर्गाणिकंटकाद्याक्रांतत्वात् विषमाणिहिंस्रव्याघ्राद्याहृतत्वात् ४ ९

सदास्यति यथाकालमुचितां यस्य या भृतिः सचेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः अस्मत्प्रियहितार्थाय
पांचाल्या वः सदास्यति २४ वैशंपायन उ॰ ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीडिताः विप्राश्च यतयो युक्ता ज
ग्मुर्नागपुरं प्रति २५ तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् २६
ततः कुंतीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यके वसत् २७ तीर्थयात्रायां ९२
वैशंपायन उ॰ ततः प्रयांतं कौंतेयं ब्राह्मणा वनवासिनः अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् १ राजं
स्तीर्थानि गंतासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ऋषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना २ अस्मानपि महा
राज नेतुमर्हसि पांडव अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ३ श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि वि
षमाणि च अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ४ भवंतो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा भवद्भिः
पालिताः शूरैर्गच्छाम वयमप्युत ५ भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलं तीर्थानां पृथिवीपाल
वनानां च विशांपते ६ तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृ
प ७ भवानपि नरेंद्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ८ भरतस्य च वीरस्य
सार्वभौमस्य पार्थिव ध्रुवं प्राप्स्यति दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ९ ॥

म० भा० व० ती० १६०

१० ११ १२ अनुकीर्णानि व्याप्तानि नः अस्मात् १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ आर्जवं ऋजुबुद्धिं ग्रहाभिप्रायार्थः २० २१ २२ २३ २४ ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् गंगाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् १० त्वया सह
महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयं यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ११ कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं त
तः श्रेयोऽभिपत्स्यते तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा १२ अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातु
मर्हसि तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता १३ यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः विधि
वत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेनाभिपालितः स तथा पूज्यमान
स्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः बाढमित्यब्रवीत्सर्वांस्तानृषीन्पां
डवर्षभः १६ लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितं ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी १७ द्रौप
द्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समा
जग्मुर्मनीषिणः तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि १९ सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथा
ब्रुवन् ऋषयः युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवं मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ २०
शरीरनियमं प्राहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतं मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः २१ मनो ह्यदुष्टं शौचाय प
र्याप्तं वै नराधिप मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत २२ ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः

१६०

२५ २६ कठिनानियष्टीः काष्ठानिमहाराष्ट्रप्रसिद्धेः अन्येतुशिक्यानिकरंडानिवेतिव्याचख्युः २७ परिचतुर्दशैः पंचदशभिः चतुर्दशभ्यः परिउप
रीतिप्रयुक्तेसंख्ययाव्ययासन्नेतिसमासः बहुब्रीहौसंख्येयेडजितिडच् २९ लोमशतीर्थयात्रायां ९३ नैवेतिनिर्गुणंउत्तमगुणहीने १ परान्शत्रून्

लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च नारदस्य च राजेंद्र देवर्षेः पर्वतस्य च २५ धौम्येन सहिता वीरा
स्तथा तैर्वनवासिभिः मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः २६ कठिनानि समादाय चीराजिन
जटाधराः अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा २७ इंद्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः महा
नसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः २८ सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवंतः समार्गणाः प्राङ्मुखाः प्र
ययुर्वीराः पांडवा जनमेजय २९ इत्यारण्यके तीर्थयात्रायां ९३ युधिष्ठिरउ० नैवनिर्गुणमात्मानम
न्ये देवर्षिसत्तम तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः १ परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मगता
नपि ते च लोमश लोकेस्मिन्नृध्यंते केन हेतुना २ लोमशउ० नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ क
थंचन यदधर्मेण वर्धेयुरधर्मरुचयो जनाः ३ वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ततः सपत्ना
ञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ४ मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोप
गताः पुनः ५ पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ६ तीर्थानि दे

न् २३ समूलः पुत्रपौत्रादिवंशवृद्धिमूलेन सहितः ४ ६ विविशुः स्नातार्थमिति शेषः अधर्मस्तीर्थयात्राप्रवेशजः तत्कर्तृत्वेनअधर्मकृतः

म०भा०व०प० ७ ॥

[illegible] नाविषयानीविषमारसमृतः तानथमधिकोपर्वैः

ततः प्रजायाप्रलाभे प्रतिघाते वा क्रोधः ततो ह्रीः अकार्यप्रवृत्तिः ततः अलज्जा लज्जानाशः निंदिता दोषदुष्यं तस्य नाशः ८ नचिरात्शीघ्रमेव ९

दर्पात्स्मात्तः समभवन्मानात्क्रोधोऽभ्यजायत क्रोधादह्रीस्ततो लज्जा हृतैस्तेषां ततोऽनशत् ८ तानलज्जा-
नतान्ह्रीकान्हीनवृत्तांस्तथाव्रतान् त्वमा लक्ष्मीश्च धर्मेश्च न चिरात्सन्नकरलतः ९ लक्ष्मीस्तु देवा-
नगामद्दलक्ष्मीरसुरानृप तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः १० दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरं-
प्याविशत्ततः तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिनाहतान् दर्पाभिभूतान्क्रोधे युक्तान्क्रियाहीनान-
चेतसः मानाभिभूतानचिराद्विनाशः समपद्यत ११ निर्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च १२ अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च तपोभिः
क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव प्रजग्मुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे एवमादानवन्तश्च निरादा-
नाश्च सर्वशः १४ तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमां तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सा-
नुजः १६ पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा १७
भगीरथो वसुमना गयः पुरुः पुरूरवाः चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनाद्दम्भसश्च ते १८ तीर्थाभिगम-
नात्पूतास्दर्शनाच्च महात्मनां अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशांपते १९ तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धा

१०.११ नचिरात्शीघ्रमेव १२.१४ आदानवन्तः आर्जवादिनियमग्रहणवन्तः निरादानाः अप्रतिबद्धाः सर्वशः देवादिभिरपि १५ वेत्स्यसि लप्स्य

११ १२ लोमशतीर्थयात्रायां ९४ ते तथा १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ वानीरमालिनी वेत्रपंक्तियुक्ता १० ११ १२ १३ ॥

श्रुतं कौन्तेय मे यानात् मन्तस्य महीपतिः कीर्तिं पुण्यामविंदत यथा देवास्तपोबलात् देवर्षयश्च कौन्तेय त-
था त्वमपि वेत्स्यसि ११ यातेनात्तास्त्वधर्मेण मोहेन च वशीकृताः न चिराद्वै विनंक्ष्यन्ति दैत्या इव न संशयः
इत्यारण्यके लोमशतीर्थयात्रायां ९४ वैशंपायन उ० ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह क्रमेण पृथि-
वीपाल नैमिषारण्यमागताः १ ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वि-
त्तं च भारत २ तत्र देवान्पितॄन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च भारत काल-
कोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च कौरवाः ३ बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनं प्रयागे देवयजने देवा-
नां पृथिवीपते ४ ऊषुराप्लुत्य गात्राणि तपश्चास्थुरुत्तमम् गंगायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ५
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ६ जग्मुः पाण्डुसु-
ता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ७ संतर्पयन्तः सततं वन्येन हवि-
षा द्विजान् ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतं ८ राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते नगो गय-
शिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ९ वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रं धर-
णीधरं १० ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ११ उवास च स्वयं यत्र

१४ २१ ब्रह्मघोषेणवेदध्वनिना २२ २३ सिकतादिवियज्ञेदक्षिणाः नगानागियितं शक्याउत्पत्तयः २५ २९ तीर्थयात्रायां ९५ ॥

ऋषियज्ञेनमहतायत्राक्षयवटोमहान् अक्षयोदेवयजनेअक्षय्यंयत्रवैफलं ९ नेतुंतत्रोपवासांस्तुचक्रुर्नि
यतमानसाः ब्राह्मणास्तत्रशतशःसमाजग्मुस्तपोधनाः १० चातुर्मास्येनायजंतआर्षेणविधिनातदा
तत्रविद्यातपोवृद्धाब्राह्मणावेदपारगाः ११ कथांप्रचक्रिरेपुण्यांसदसिस्थामहात्मनां तत्रविद्याव्रतस्ना
तःकौमारंव्रतमास्थितः शमठोकथयद्राजन्नमूर्तरयसंगयं १२ लोमशउ० अमूर्तरयसःपुत्रोगयोराज
र्षिसत्तमः पुण्यानियस्यकर्माणितानिमेशृणुभारत १३ यस्ययज्ञोबभूवेहबह्वन्नोबहुदक्षिणः य
त्रान्नपर्वताराजन्शतशोथसहस्रशः १४ घृतकुल्याश्चदध्नश्चनद्योबहुशतास्तथा व्यंजनानांप्रवाहा
श्चमहार्हाणांसहस्रशः १६ अहन्यहनिचाप्येवयाचतःसंप्रदीयते अन्येचब्राह्मणाराजन्भुंजतेन्नंसुसंस्कृ
तं १७ तत्रवैदक्षिणाकालेब्रह्मघोषोदिवंगतः नचप्रज्ञायतेकिंचिद्ब्रह्मशब्देनभारत १८ पुण्येनचरताराज
न्भूर्दिशःखंनभस्तथा आपूर्णमासीच्छब्देनतदप्यासीन्महाद्भुतं १९ तत्रस्मगाथागायंतिमनुष्याभरतर्षभ
अन्नपानैःशुभैस्तृप्तादेशेदेशेसुवर्चसः २० गयस्ययज्ञेकेत्वद्यप्राणिनोभोक्तुमीप्सवः तत्रभोजनशिष्टस्य
पर्वताःपंचविंशतिः २१ नतस्मैजनाश्चक्रुर्नकरिष्यंतिचापरे गयोयदकरोद्यज्ञेराजर्षिरमितद्युतिः २२ क
थंतुदेवाहविषागयेनपरितर्पिताः पुनःशास्यंत्युपादातुमन्यैर्दत्तानिकानिचित् २३ सिकतावायथालोकेयथा

ततः संदुर्जयायां वातापिपुर्यां मणिमतीसंज्ञायां १५ नादात् नददवान् ८० कामरूपी यथाकामं रूपाणि कर्तुं समर्थः संस्कृत्य पक्त्वा ८९ सचइ

वैशंपायन॰ ततः संप्रस्थितो राजा कौंतेयो भूरिदक्षिणः अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह १ तत्रैव
लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः २ आसीद्वा किंप्रभावश्च स दै
त्यो मानवांतकः किमर्थं चोद्भितो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ३ लोमश॰ इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरव
नंदन मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ४ स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनंदनः पुत्रं मे भगवा
नेकमिंद्रतुल्यं प्रयच्छतु ५ तस्मिन्स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितं चुकोप सोसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो
भृशं ६ तदाप्रभृति राजेंद्र इल्वलो ब्रह्महासुरः मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्ततः ७ मेषरूपी च वा
तापिः कामरूप्यभवत्क्षणात् संस्कृत्य भोजयति तं तो विप्रं जिघांसति ८ स चाह्वयति यं वाचा गतं वैव
स्वतक्षयं स पुनर्देहमास्थाय जीवन्स्म प्रतिदृश्यते ९ ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतं तं ब्राह्म
णं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् १० तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरितां श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षि
प्रं ब्राह्मणकंटकः ११ तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशांपते १२
एवं ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः १३ अगस्त्यश्चापि भगवा
ललश्च १० ११ १२ १३ १४ ॥ वानेतस्मिन्काल एव तु पितॄन्ददर्श गर्ते वै लंबमानानधोमुखान् १४ ॥

म. भा. व. टी. १२०

सोऽपृच्छदिति। तान् अंबं लंबमानेन रूपेण तेषां स्वरूपमपृच्छत् पृच्छति द्विकर्मा किमर्थं यूयं लंबध्वमित्यपृच्छदित्यर्थः तेऽब्रुवन् कं पितामह संतते
नवसंतानहेतोर्वयमस्माकं भवस्त्विति प्रत्युचुरिति संबंधः १५ एतस्यैव विवरणं तेतस्माइति ६ वः युष्माकं कामं ईप्सितं करिष्ये १८ प्रसवसंतानं प्र
ततेरविच्छेदं १९ तस्य तस्य सिंहमृगादेः अंगं कांतिदृक्प्रभृतिसर्वशुभावतीमित्यर्थः २१ जज्ञे जाता सौदामिनीति विशेषणं विद्युदिति विशेष्यं

सोऽपृच्छल्लंबमानांस्तान्भवन्तोत्र किमर्थिनः। संतानहेतोरिति ते तमूचुर्ब्रह्मवादिनः १५ ते तस्मै कथयामा
सुर्वयं ते पितरः स्वकाः। गर्तमेतमनुप्राप्ता लंबामः प्रसवार्थिनः १६ यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमु
त्तमं। स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्राप्नुया गतिं १७ स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः करिष्ये
पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः १८ ततः प्रसवसंतानं चिंतयन्भगवानृषिः आत्मनः प्रसवस्यार्थे ना
पश्यत्सदृशीं स्त्रियं १९ स तस्य तस्य सत्वस्य तत्तदंगमनुत्तमं संभृत्य तत्समैरंगैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमां २०
तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थे तप्यतस्तपः निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः २१ सा तत्र जज्ञे सुभ
गा विद्युत्सौदामिनी यथा विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना २२ जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृ
थिवीपतिः प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत २३ अभ्यनंदंत तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप लोपामु

द्रेति तस्याश्चक्रिरे नाम ते द्विजाः २४ ॥

द्युतिविशेषोपपादनार्थं ऊर्यो हस्तापि पिनाकपाणेः पर्यंत्युतिके समयत्विनो देवे रुद्रस्याद्वेऽपि नाकपाणिपदस्य जितचापवत्वयोतनार्थं सुपत्नीणां स
मेविशेषस्य समर्पणाय लामिति हरस्येति पृथक् प्रयुक्तं तदुक्तं हापि ध्येयं २२ सुब्राह्मणे तत्रस्य गादि जाति गतानां समसाधारणानां चिह्नानां कमनीय
वस्तुच्छादीनां लोपः इव लोपाख्यस्य कामोदयया सा लोपामुद्रा प्राहितास्याद्रिवत्सर्वनिपातः अग्रेष्वपि दृश्यत इति दीर्घः अकांतत्वेनयोगे तु वेदे पदपाठे लो

८ पद्याद्वइति प्रग्रहः स्यात्तचनरद्रपते उक्तविधेयवस्तु तिर्यक्ता २५

वशानुगाः स्वच्छानुरूपाः २६ २७ २८ २९ ३० लोमशतीर्थयात्रायां ९६ यदा निवेशो विवाहे १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥

ववृधे सा महाराज विद्युतीरूपशत्तमं क्षिप्रमेवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा २५ तां यौवनस्थां राजें
द्र शतं कन्याः स्वलंकृताः दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः २६ सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्या
शतस्य च आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा २७ यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्वितां न
वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः २८ सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोप्यति तोषयामास पितरं शीले
न स्वजनं तथा २९ वैदर्भीं तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता मनसा चिंतयामास कस्मै दद्यामिमां सुतां ३०
॥ इत्यारण्यके अगस्त्यतीर्थयात्रा· ९६ लोमश उ· यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति तदाभिग
म्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिं १ राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् वरये त्वां महीपाल लोपामु
द्रां प्रयच्छ मे २ एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुं चैव नैच्छत ३ त
तः सभार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ४ तं तथा दुःखितं दृ
ष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिं लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ५ न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्ह
सि प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ६ दुहितुर्वचनाद्राजा सोगस्त्याय महात्मने लोपामुद्रां त
तः प्रादाद्विधिपूर्वं विशांपते ७ प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभ

९ १२ स्नातां ऋतुमतीमिति शेषः परिचारेण सेवया १३ ७ भूषणानां येचीरकषायादिलक्षप्रसिद्धानां आश्रयोऽयं सामग्रीकलापो भोगसंपर्केणापविद्धो नैव
ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना गंगाद्वारमथागम्य भ
गवानृषिसत्तमः उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ११ सा प्रीता बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा अ
गस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामाचरत्तदा ९ ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशांपते तपसा द्योतितां
स्नात्वा ददर्श भगवानृषिः १३ स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनाया
जुहाव तां ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी १४ सा तदा प्रणयेवाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत्
असंशयं प्रजाहेतोर्भार्यां पतिरविन्दत १५ या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि यथा पितुर्गृहे
विप्र प्रासादे शयनं मम १६ तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणै
श्च विभूषितं १७ उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता अन्यथा नोपतिष्ठेयं चीरकाषायवासिनी
नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथंचन १८ अगस्त्य उ० न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम यथा
विधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे १९ लोपामुद्रा ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहौजसा क्षणेन जी
वलोके यद्वसु किंचन विद्यते २० अगस्त्य उ० एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु तत् यथा तु मे न नश्येत
भवतीति शेषः १९ २१ ऋतोः कालः षोडशदिनानि तेषु अल्पावशिष्टः २२॥ तपस्तन्मां प्रचोदय २१ लोपामुद्रा अल्पावशि

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ दित्सितंमयायुष्मभ्यं एतेनपरवित्ताभिज्ञत्वमगस्त्यस्यपरीक्षितं १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

मस्यमपसंवीर्यवत्तरं १६ ॥

धुर्यासनमथासाद्यनिषसादमहामुनिः तंपर्यवेषद्दैत्येन्द्रइल्वलःप्रहसन्निव ५ अगस्त्यएवकृत्स्नंतु
वातापिंबुभुजेततः भुक्तवत्यसुरोह्वानमकरोत्तस्यचेल्वलः ६ ततोवायुःप्रादुरभूदगस्त्यस्यम
हात्मनः शब्देनमहतातातगर्जन्निवयथाघनः ७ वातापेनिष्क्रमस्वेतिपुनःपुनरुवाचह तंप्र
हस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्योमुनिसत्तमः ८ कुतोनिष्क्रमितुंशक्तोमयाजीर्णस्यरक्षसः इल्वलस्तु
विषण्णोभूद्दृष्ट्वाजीर्णंमहासुरं ९ प्राञ्जलिश्चसहामात्यैरिदंवचनमब्रवीत् किमर्थमुपयाताः
स्थब्रूतकिंकरवाणिवः १० प्रत्युवाचततोगस्त्यःप्रहसन्निल्वलंतदा ईशंह्यसुरविद्मस्त्वांवयंस
र्वेधनेश्वरं ११ इमेचनातिधनिनोधनार्थश्चमहान्मम यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागंप्रयच्छनः
ततोभिवाद्यतमृषिमिल्वलोवाक्यमब्रवीत् दित्सितंयदिवेत्सित्वंततोदास्यामितेवसु १३ अग
स्त्यउ॰ गवांदशसहस्राणिराज्ञामेकैकशोसुर तावदेवसुवर्णस्यदित्सितंतेमहासुर १४ मह्यंततो
वैद्विगुणंरथश्चैवहिरण्मयः ततःप्रव्यथितोदैत्योददावभ्यधिकंवसु १५ विरावश्चसुरावश्चतस्मि
न्युक्तौरथेहयौ ऊहतुःसवसून्याशुतानगस्त्याश्रमंप्रति १६ सर्वान्राज्ञःसहागस्त्यान्निमेषादिवभार
त अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाताजग्मूराजर्षयस्तदा १७ कृतवांश्चमुनिःसर्वंलोपामुद्राचिकीर्षितं १८ लो

१० दशसंमितेदशशतसंमिते ११ समभवत्संगमंचकार १३ शारदानश्शरदाकृतुनायुक्तान्संवत्सरानित्यर्थः १४ प्राच्यवत्तउदरात् निर्गतो

ऽगस्त्य३० त्वष्टोहमस्मिकल्याणितवदृत्तेनशोभने विचारणामपश्येतुनववत्सामितोस्पृशत् १० स
हस्रेतेसुश्रोणिशतेवादशसंमिते दशवाशतत्तुल्यासुवैकोवापिसहस्रजित् ११ लोपामुद्रा० सह
स्त्रसंमितःपुत्रएकोप्यस्तुतपोधन एकोहिबहुभिःश्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः १२ सतथेतिप्रति
ज्ञायतयासमभवन्मुनिः समयेसमशीलिन्याश्रद्धावानश्रद्धानया १३ ततआधायगर्भंतमगमद्
वनमेवसः तस्मिन्वनगतेगर्भोववृधेसप्तशारदान् १४ सप्तमेब्देगतेचापिप्राच्यवत्समहाकविः
ज्वलन्निवप्रभावेणदृढस्युर्नामभारत १५ सांगोपनिषदान्वेदाञ्जपन्निवमहातपाः तस्यपुत्रोभव
दृषिःसतेजस्वीमहाद्विजः सबालएवतेजस्वीपितुस्तस्यनिवेशने इध्मानांभारमाजह्रेइध्मवाहस्त
तोभवत् १७ तथायुक्तंतुतंदृष्ट्वामुमुदेसमुनिस्तदा एवंसजनयामाससुभाग्यतापत्यमुत्तमं लेभिरेपि
तरश्चास्यलोकान्राजन्यथेप्सितान् ततऊर्ध्वमयंख्यातस्तत्रागस्त्यस्याश्रमोभुवि १९ प्रह्लादिर्नेववा
तापिर्ब्राह्मणेनोपशामितः तस्यायमाश्रमोराजन्रमणीयैर्गुणैर्युतः २० एषाभागीरथीपुण्यादे
वगन्धर्वसेविता वातेरितापताकेवविराजतिनभस्तले २१ प्रतार्यमाणाकूटेषुयथानिम्नेषुनित्य

भवदित्यर्थः १५ १६ युक्तंप्रयत्नेध्मवाहनादौ १८ १९ प्रह्लादिःप्रह्लादगोत्रोद्भवः २० शिलानीतलेषु अधोभागेषु संलग्नालीनाततेपातालगा

ॐ शिलानीतलेषु ... ॥ २९ ॥

शिवसुतं ३१ ॥

शेषणस्वर्गमृगानत्वमितित्रिपथगात्वमुक्तंगंगायाः ३३ ३४ रामःजामदग्न्यःहृततेजादाशरथिरामेण ३५ ३६ ३७ तस्ययुधिष्ठिरस्यतीर्थस्यतीर्थस्ना

दक्षिणांवैदिशंसर्वांप्लावयंतीचमारवत् एवंशंभोर्जटाभ्रष्टासमुद्रमहिषीप्रिया अस्यांनयांसुपाण

वायथेष्टमवगाह्यतां ३३ लोमशउ० युधिष्ठिरनिबोधेदंत्रिषुलोकेषुविश्रुतं भृगोस्तीर्थंमहाराज

महर्षिगणसेवितं ३४ यत्रोपस्पृष्टवान्रामोहृततेजास्तदाभवान् अत्रत्वंभ्रातृभिःसार्धंकृष्णयाचैवपां

डव ३५ दुर्योधनहृततेजाःपुनरादातुमर्हसि कृतवैरेणरामेणयथाचापहृतंपुनः ३६ वैशंपायनउ०

सतत्रभ्रातृभिश्चैवकृष्णयाचैवपांडवः स्नात्वादेवान्पितृंश्चैवतर्पयामासभारत ३७ तस्यतीर्थस्यरूपं

वैदीप्तिमत्तरंविभो अप्रधृष्यतरश्चासीच्छत्रुणांनरर्षभ ३८ अपृच्छच्चैवराजेंद्रलोमशंपांडु

नंदनः भगवन्किमर्थंरामस्यहृतमासीद्वपुःप्रभो कथंप्रत्याहृतंचैवपतदाचक्ष्वपृच्छतः ३९

लोमशउवाच शृणुरामस्यराजेंद्रभार्गवस्यचधीमतः जातोदशरथस्यासीत्पुत्रोरामोमहात्मनः ४०

विष्णुःस्वेनशरीरेणरावणस्यवधायवै पश्यामस्तमयोध्यायांजातंदाशरथिंततः ४१ ऋचीक

नंदनोरामोभार्गवोरेणुकासुतः तस्यदाशरथेःश्रुत्वारामस्याक्लिष्टकर्मणः ४२ कौतूहलान्वि

तोरामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः धनुरादायतद्दिव्यंक्षत्रियाणांनिवर्हणं ४३ ॥

तस्य ३८ वपुःतेजः ३९ ४०-४१ दाशरथेःश्रुत्वाधनुर्भंजनादिपराक्रममितिशेषःकर्मगीवाबद्दी ४२ ४३ ॥

५४ ५५ कृतकालं कृताः हिंसिताः कालतुल्याः क्षत्रिया येन तत् धनुः कृतहिंसाभ्यां स्वादेर्विदंरूपं ५६ ५७ बाहुवीर्येणाविषयेणाकथ्यनं श्लाघनं नास्ति ५८

जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयांतमुपागतं ५४ प्रेषयामास राम
स्य रामं पुत्रं पुरस्कृतं स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितं ५५ प्रहसन्निव कौंतेय रामो वचनमब्रवीत्
कृतकालं हि राजेंद्र धनुरेतन्मया विभो ५६ रामारोपय यत्नेन यदि शक्तोसि पार्थिव इत्युक्तस्त्वाह भगवं
स्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि ५७ नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्येण
कथ्यते ५८ तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ५९ ततो ज
ग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनं रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकं ६० धनुरारोपयामास सली
लइव भारत ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ६१ तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसंत्यशनेरिव अथा
ब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ६२ इदमारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत्करवाणि ते तस्य रामो ददौ दिव्यं जा
मदग्न्यो महात्मनः शरमाकर्णदेशांतमयमाकृष्यतामिति ६३ लोमश उ॰ एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदी
प्तइव मन्युना श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोसि राघव ६४ त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः पिता
महप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवं ६५ पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहं ततो रामशरीरे वै रामः पश्य

व्यपदेशेन उक्त्या ५९ ६३ श्रूयते चकाराद्दृश्यते च तव दर्पयुक्तत्वमिति शेषः अथापि क्षम्यते ६४ क्षत्रियेभ्यः क्षत्रियाज्जित्वा ६५ ६६ ॥

५० ५१ चेतोमंतिचेतनावेतिआर्षपदत्वमुक्तं कृतं चेतस्वंतीत्यपेक्षिते ६० ६१ लोमशतीर्थयात्रायां ९९ ॥

आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् पितरोऽकृताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ५७ गंध
र्वाप्सरसश्चैव यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ५८ देवर्षयश्च
कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः ५९ चेतोमंति च सामानि
धनुर्वेदश्च भारत मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ६० ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै वाणं मुमोच ह
शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ६१ पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतले भूमिकंपैश्च
निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ६२ स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलं आगच्छज्ज्वलितो वाणो
रामबाहुप्रचोदितः ६३ स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनां रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्वि
ष्णुतेजसं ६४ विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः भीतस्तु तत्र न्यवसद्व्रीडितस्तु महातपाः ६५
ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितं निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ६६ पितर ऊचुः
न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतं स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ६७ गच्छ पुत्र नदीं पु
ण्यां वधूसरकृताह्वयां तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ६८ दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपि
तामहः भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः ६९ तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः प्राप्तवां

भूयः १७ सवोदास्यतिरीप्सितमितिशेषः ८-९ षडस्त्रिंषट्कोणं ११ जीवंजीवमिवल्गुप्रेोपमायतेजीवकैः स्वरज्जीवैःपक्षादिभिर्लीदितमतश्चु
शुपिष्टि१३ भूयएवाहमिच्छामिमहर्षेस्तस्यधीमतः कर्मणोविस्तरंश्रोतुमगस्त्यस्यद्विजोत्तम १ लो
मश३ शृणुराजन्कथांदिव्यामद्भुतामतिमानुषीं अगस्त्यस्यमहाभागप्रभावममितौजसः आसन्कृत
युगेघोरादानवायुद्धदुर्मदाः कालेयाइतिविख्यातागणाःपरमदारुणाः ३ तेवृत्रंसमाश्रित्यनानाप्रह
रणोद्यताः समन्तात्पर्यधावन्तमहेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ४ ततोवृत्रवधेयत्नमकुर्वंस्त्रिदशास्तदा पुरंदरंपु
रस्कृत्यब्रह्माणमुपतस्थिरे ५ कृतांजलीस्तुतान्सर्वान्परमेष्ठीसउवाचह विदितंमेसुराःसर्वंयद्वःकार्यं
चिकीर्षितं ६ तमुपायंप्रवक्ष्यामियथावृत्रंवधिष्यथ दधीचइतिविख्यातोमहानृषिरुदारधीः ७ तंग
त्वासहिताःसर्वेवरंवैसंप्रयाचत सवोदास्यतिधर्मात्मासुप्रीतेनान्तरात्मना ८ सवाच्यःसहितैःस
र्वैर्भवद्भिर्जयकांक्षिभिः स्वान्यस्थीनिप्रयच्छेतित्रैलोक्यस्यहितायवै ९ सशरीरंसमुत्सृज्यस्वान्य
स्थीनिप्रदास्यति तस्यास्थिभिर्महाघोरंवज्रंसंक्रियतांदृढं १० महच्छत्रुहणंघोरंषडस्त्रिभीमनिस्व
नं तेनवज्रेणवैवृत्रंवधिष्यतिशतक्रतुः ११ एतद्वःसर्वमाख्यातंतस्माच्छीघ्रंविधीयतां एवमुक्तास्त
तोदेवाअनुज्ञाप्यपितामहं १२ नारायणंपुरस्कृत्यदधीचस्याश्रमंययुः सरस्वत्याःपरेपारेनानाद्रुमल
तनमिवेत्यर्थः १४॥ तावृतं १३ षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टैःसामगैरिव पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रंजीवंजीवकना

१५ करेणुभिर्हस्तिनीभिः प्रतिभिन्नं मदस्राविकरटा मदोद्भेदस्थानं गण्डस्थलैकदेशस्तस्य खण्डपविभागो येषां तैः १६ २१ त्रिविष्टपसमप्रख्यं स्वर्गतु

महर्षेश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः १५ करेणुभिर्वारणैश्च प्रभि
न्नकरटामुखैः सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितं १६ सिंहैर्व्याघ्रैः महानादान्नदद्भिरनुनादितं
अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः १७ तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमं त्रिविष्टपसमप्रख्यं
दधीचाश्रममागमन् १८ तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिं जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पिता
महं १९ तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना २० ततो दधीचः प
रमप्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच करोमि यद्वो हितमद्य देवाः स्वं चापि देहं स्वयमुत्सृजामि २१
स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ततः सुरास्ते जगृहुः परासोरस्थीनि तत
स्याथ यथोपदेशं २२ प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः त्वष्टा तु तेषां वचनं निश
म्य प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् २३ चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः अनेन वज्रप्रव
रेण देव भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रं २४ ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः त्व
ष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् २५ इत्यारण्यके १०० लोमशउ॰ ततः स वज्री ब

लप्रकाशं परासोः गतप्राणस्य २२ २५ लोमशतीर्थयात्रा १०० ततः रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ ॥ लिभिर्दैवतैरभिरक्षितः आससाद

२२ वीरबाहुभिः सार्धं आदौ उद्यताः पश्चाद्दैत्यैः प्रतिपिष्टाः तेषां ४ तालैस्तालफलैः ५ ६ व्यदधत् निहितवान् १० १२ बलस्थं बलवंतं १३ १४

कालकेयैर्महाकायैः समंतादभिरक्षितं समुद्यतप्रहरणैः सशृंगैरिव पर्वतैः २ ततो युद्धं समभवद्देवानां दानवैः सह मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ३ उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यतां ४ शिरोभिः प्रपतद्भिश्चाप्यंतरिक्षान्महीतले तालैरिव महाराज वृंताद्भ्रष्टैरदृश्यत ५ ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः त्रिदशानभ्यवर्तंत दावदग्धा इवाद्रयः ६ तेषां वेगवतां वेगं सहमानाः प्रधावतां न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ७ तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ८ कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुं ९ तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः स्वं तेजो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् १० विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः सर्वे तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ११ स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत १२ ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु ननाद वृत्रो महतो निनादान् तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वं १३ ततो महेंद्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महांतं भये निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः कांचनमाल्य(धारी) यथा महाशैलवरः पुरस्तात्स मंदरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः १५

माल्यधारी मालाधारी १५ ॥

ततमपि हृतं भयात् न हतमिव मेने १९ २० ध्रियन्ते जीवन्ति २१ गतबुद्धिभावाः प्राप्तधीनिश्चयाः २२ वरुणस्यालये समाश्रित्य २३ लोमशतीर्थया

तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुं वज्रं स मेने न कराद्विमुक्तं वृत्रं भयाच्चापि हतं न मेने १९
सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभि-
तप्तान् २० ते त्रास्यमानास्त्रिदशैः समेतैः समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं झ-
षाकुलं नक्रसमाकुलं च २१ तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः तत्र स्म केचि-
न्मतिनिश्चयज्ञास्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति २२ तेषां तु तत्र क्रमकालयोगाद्घोरा मतिश्चिन्तयतां ब-
भूव ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः २३ लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते तस्मा-
त्त्वरध्वं तपसः क्षयाय ये सन्ति केचिद्धि वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदस्तदज्ञाः २४ तेषां वधः क्रियतां क्षि-
प्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत्प्रणष्टं एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः २५ दुर्गं समाश्रि-
त्य महोर्मिमन्तं रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म २६ इत्यारण्यकेऽगस्त्य ९१ लोमश ३. समुद्रं ते समा-
श्रित्य वारुणं निधिमम्भसः कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने १ ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षय-
न्ति सदा मुनीन् आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः

त्रा. ११ समुद्रं कालेयाः कालायाः कश्यपभार्यायाः १४ ॥ अशीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ३ च्यवनस्या-

५ ६ कालोपसृष्टाः मृत्युना ग्रस्ताः ७ तापसेषु प्रवृत्तान्दैत्यांस्तापसा एव तपसा कुतो न वारयंतीत्याशंक्याह तपस्विष्विति तपसैव पनवत्त्व

एवं रात्रौ स्म कुर्वंति विविशुश्चार्णवं दिवा भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ५ वाय्वाहारांबुभक्षाश्च विंशतिः संनिषूदिताः एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्दानवास्तदा ६ निशायां परिधावंते मत्ता भुजबलाश्रयात् कालोपसृष्टाः कालेया घ्नंतो द्विजगणान्बहून् ७ नचैवानन्वबुध्यंत मनुजा मनुजोत्तम एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ८ प्रभाते समदृश्यंत नियमाहारकर्शिताः महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जांत्रैर्विसंधिभिः आकीर्णैराचिता भूमिः शंखानामिव राशिभिः ९ कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुग्भिर्भग्नैस्तथैव च विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता १० निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियं जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितं १२ एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवंत दिशो भयात् १३ केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे तथा अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् १४ केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे १५ नचैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् श्रमं जग्मुश्च परमं आजग्मुः क्षयमेव च १६ जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर २०॥

देहनाशेपि तपोनाशो माभूदिति भावः शरीरैर्मांसादिरहितत्वादस्थिमात्रैरित्यर्थः ९ अतएव शंखराशितुल्यैः १० कलशैः शिरोभ्द्वैः ११ १४

दानवानांयत्नपर्येषणं १५ तंपहृष्टनाद्यंतो १८॥

१८ १९ ईङ्गति चलतीति इङ्गं पचाद्यच् जङ्गमं नेङ्गति स्थावरं २ २९ लोमशः १९ नव चतुर्विधाः सुरनरतिर्यक्स्थावराः दिवौकसः देवान् १ २ ३ ४ ५

समेत्य सम महेन्द्राद्या भयात्संत्रस्तचक्रिरे शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुं १८ ते भित्वा नमस्कृत्य वैकु-
ण्ठमपराजितं ततो देवाः समस्तास्ते तदोचुर्मधुसूदनं १९ त्वं नः स्रष्टा च कर्ता च हर्ता च जगतः प्रभो त्व-
या सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति २० त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्सूकरेण वाराहं वपुराश्रित्य
जगदर्थं समुद्धृता २१ आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषो-
त्तम २२ अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया २३ असुर-
श्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः २४ एवमादीनि कर्मा-
णि तेषां संख्या न विद्यते अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन २५ तस्मात्त्वां देवदेवेश लोकार्थं
ज्ञापयामहे रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् २६ इत्यारण्यके पुराणस्य १९ देवा ऊचुः त-
व प्रसादाद्वर्धन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः त्वया भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः १ लोका ह्येवं वि-
वर्धन्ते ह्यन्योन्यं समुपाश्रिताः त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः २ इदं च समनुप्राप्तं लोका-
नां भयमुत्तमं न च जानीमः केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ३ क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते विनाशं नाधि-

गच्छेयुर्यत्नविरहिताः ५॥

६ १३ वारुणिं मैत्रावरुणपुत्रं अभिष्टुवन् अगस्त्यवन अ३ भाव प्रार्थः १४ १५ नगोत्तमः विंध्यः १६ तमसा विंध्यवृद्ध्या ग्रस्ता लोके जगति सति १७ १८

विष्णुरुवाच विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणं भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ६ काले
य इति विख्याता गणाः परमदारुणाः तैस्तु वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रमाथितं ७ ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्रा
क्षेण धीमता जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयं ८ ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलं उत्साद
नार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ९ न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः
संप्रधार्यतां १० अगस्त्येन विना को हि शक्तोन्योर्णवशोषणे अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोष
णं ११ एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतं परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः १२ ततोपश्य
न्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसं उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहं १३ तेभिगम्य महात्मानं मैत्रावरु
णिमच्युतं आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् १४ देवा ऊचुः नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां
गतिः पुरा भ्रंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककंटकः १५ क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः
वचस्तवानतिक्रामन्विंध्यः शैलो न वर्धते १६ तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः त्वामेव नाथ
मासाद्य निर्वृतिं परमां गताः १७ अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ततस्त्वां तः प्रयाचामो वरं त्वा

इत्यारण्यके आ० किमर्थं १॥ वरदो ह्यसि १८ इत्यारण्यके अगस्त्य १०२ युधिष्ठिर उ० किमर्थं सहसा विंध्यः प्रवृद्धः क्रो

लोमश उ० अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतं उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत २ तं तु दृष्ट्वा तथा विंध्यः
शैलः सूर्यमथाब्रवीत् यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ३ प्रदक्षिणश्च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर एव
मुक्तस्ततः सूर्यः शैलेंद्रं प्रत्यभाषत ४ नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणं एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं
निर्मितं जगत् ५ एवमुक्तस्ततः क्रोधात् प्रवृद्धः सहसाचलः सूर्यचंद्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन् परंतप ६ ततो दे
वाः सहिताः सर्व एव विंध्यं समागम्य महाद्रिराजं निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्म तेषां वचनं चकार ७ अ
थाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठं अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं तं चार्थमूचुः सहिताः सुरा
स्ते ८ देवा ऊचुः सूर्याचंद्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा शैलराजो वृणोत्येष विंध्यः क्रोधवशानुगः ९
तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय १० तच्छ्रुत्वा वचनं वि
प्रः सुराणां शैलमभ्यगात् सोऽभिगम्याब्रवीद्विंध्यं सदारः समुपस्थितः मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्त
म दक्षिणामभिगंतास्मि दिशं कार्येण केनचित् ११ यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय निवृत्ते मयि
शैलेंद्र ततो वर्द्धस्व कामतः १२ एवं स समयं कृत्वा विंध्येनामित्रकर्षण अद्यापि दक्षिणाद्देशाद्वारुणिर्न नि
वर्तते १३ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विंध्यो न वर्धते अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि १४ कालेयास्तु
यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निषूदिताः अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु १५ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरु

गिरयवीत किमर्थमभियाताश्चर्वं समेतः कस्मिंश्च २॥

१८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ इत्यारण्यके अगस्त्य १०३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ॥

एवमुक्तास्ततस्तेथ देवता मुनिमब्रुवन् १८ एवं त्वयेच्छामः कर्तुं हि कार्यं महार्णवं पीयमानं महात्मन् त
तो वधिष्यामः सहानुबन्धान् कालेयसंज्ञान् सुरविद्विषस्तान् १९ त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत्
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखं २० एवमुक्त्वा ततो गच्छत् समुद्रं सरितां पतिं ऋषिभिश्च तपः
सिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रत २१ मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तदा अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तद
द्भुतं २२ ततोभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनं नृत्यन्तमिव चोर्मीभिः वल्गन्तमिव वायुना हसन्तमि
व फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणान्वितं २४ अगस्त्यसहिता देवाः स
गन्धर्वमहोरगाः ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिं २५ इत्यारण्यके अगस्त्य १०३ लोमश उ० स
मुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः उवाच सहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् अहं लोकहितार्थं वै
पिबामि वरुणालयं १ भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयतां एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः
समुद्रमपिबत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा सेन्द्रास्तदामराः ३ विस्मयं परमं जग्मु
स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ४ त्वत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छे
त्सामरं जगत् ५ संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो महा

९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० इत्यारण्यपर्वणि अगस्त्य १०४ १ २ ३ ४ ५ ॥

ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ९ ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः १० ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः निहता बह्वशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ११ हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमास्थिताः १२ निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गवं तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं वचनमब्रुवीत् १३ त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकैः प्राप्तं महत्सुखं त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः १४ पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज १५ एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुङ्गवः जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोन्यः प्रचिन्त्यतां १६ पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः १७ विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवं १८ प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतं त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहं १९ पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणं २० इत्यारण्यपर्वणि अगस्त्य १०४ लोमश उ० तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकालं यथेप्सितं १ महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्य

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

युधिष्ठिरउ॰ कथंवैजातयोब्रह्मन्कारणार्थंचकिंमुने कथंसमुद्रःपूर्णश्चभगीरथप्रतिश्रयात् ४ ए
तदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन कथ्यमानंत्वयाविप्रराज्ञांचरितमुत्तमं ५ वैशंपायनउ॰ एवमु
क्तस्तुविप्रेंद्रोधर्मराज्ञामहात्मना कथयामाससमाहात्म्यंसगरस्यमहात्मनः ६ लोमशउ॰ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातःसगरोनामपार्थिवः रूपसत्वबलोपेतःसत्ववुक्तःप्रतापवान् ७ सहैहयान्समुत्साद्यतालजंघां
श्चभारत वशेचकृत्वाराजन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ८ तस्यभार्येत्वभवतांरूपयौवनदर्पिते वैदर्भीभ
रतश्रेष्ठशैब्याचभरतर्षभ ९ सपुत्रकामोन्टपतिस्तप्यतेस्ममहत्तपः पत्नीभ्यांसहराजेंद्रकैलासंगिरि
माश्रितः १० सतप्यमानःसुमहत्तपोयोगसमन्वितः आससादमहात्मानंत्र्यक्षंत्रिपुरमर्दनं ११ शंकरंभ
वमीशानंपिनाकिंशूलपाणिनं त्र्यंबकंशिवमुग्रेशंबहुरूपमुमापतिं १२ सतंदृष्ट्वैववरदंपत्नीभ्यांस
हितान्टपः प्रणिपत्यमहाबाहुःपुत्रार्थंसमयाचत १३ तंप्रीतिमान्हरःप्राहसभार्यंन्टपसत्तमं यस्मि
न्वृत्तोमुहूर्तेहंत्वयेहन्टपतेवरं १४ षष्टिःपुत्रसहस्राणिशूराःपरमदर्पिताः एकस्यांसंभविष्यंतिपत्न्यां
नरवरोत्तम १५ तेचैवसर्वेसहिताःक्षयंयास्यंतिपार्थिव एकोवंशधरःशूरएकस्यांसंभविष्यति १६ एव
मुक्त्वातुतंरुद्रस्तत्रैवांतरधीयत सचापिसगरोराजाजगामस्वंनिवेशनं १७ पत्नीभ्यांसहितस्तत्रसोति

१९ २० २१ २२ २३ २४ इत्यारण्यकेऽगस्त्ये १०५ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ॥

ततःकालेनवैदर्भीगर्भालाबुंव्यजायत शैब्याचसुषुवेपुत्रंकुमारंदेवरूपिणं २० तदालाबुंसमुत्स्रष्टुंम
नश्चक्रेसपार्थिवः अथांतरिक्षाच्छुश्रावबाचंगंभीरनिस्वनां राजन्मासाहसंकार्षीःपुत्रान्नत्यक्तुमर्हसि २१
अलाबुमध्यान्निष्कृष्यबीजंयत्नेनगोप्यतां सोपस्वेदेषुपात्रेषुघृतपूर्णेषुभागशः ततःपुत्रसहस्राणि
षष्टिंप्राप्स्यसिभारत महादेवेनदिष्टंतेपुत्रजन्मनराधिप २३ अनेनक्रमयोगेनमातेबुद्धिरतोन्यथा २४ इ
त्यारण्यकेऽगस्त्ये १०५ लोमशउ॰ एतच्छ्रुत्वातुवचनंसराजाराजसत्तम यथोक्तंतच्चकाराथश्रद्दध
द्भरतर्षभ एकैकशस्ततःकृत्वाबीजंबीजंनराधिपः घृतपूर्णेषुकुंभेषुतान्भागान्विदधेततः २ धा
त्रीश्चैकैकशःप्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ततःकालेनमहतासमुत्तस्थुर्महाबलाः ३ षष्टिःपुत्रसहस्राणि
तस्याप्रतिमतेजसः रुद्रप्रसादाद्राजर्षेःसमजायंतपार्थिव ४ तेघोराःक्रूरकर्माणआकाशपरिसर्पिणः
बहुत्वाच्चावजानंतःसर्वांल्लोकान्सहामरान् त्रिदशांश्चाप्यबाधंततथागंधर्वराक्षसान् सर्वाणिचैवभू
तानिशूराःसमरशालिनः बाध्यमानास्ततोलोकाःसागरैर्मंदबुद्धिभिः ब्रह्माणंशरणंजग्मुःसहिताः
सर्वदैवतैः ७ तानुवाचमहाभागःसर्वलोकपितामहः गच्छध्वंत्रिदशाःसर्वेलोकैःसार्धंयथागतं नाति
दीर्घेणकालेनसागराणांक्षयोमहान् भविष्यतिमहाघोरःस्वकृतैःकर्मभिःसुराः एवमुक्तास्ततेदेवालो

म॰
भा॰ व॰
टी॰
९८

११ १२ कृमुकैः क्रमयति सर्पयते अभिविति मृत्तिकोत्क्षेपणेः सर्वद्वैर्लोहपत्रैः क्रमप्रसर्पणोस्त्ररूपे १३ सागरैः सागरसमूहैः १४ १५ १६ ॥

ततः कालेन कृतवति येऽतीते भरतर्षभ दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ११ तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः समुद्रं स समासाद्य निस्तोये भीमदर्शने १२ रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमं १३ आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतं तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनं १४ ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयं अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतले १५ ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परं नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च १६ आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा १७ सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप अस्माभिर्विचिता राजन् शासनात्तव पार्थिव १८ न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः १९ उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशान्नृप अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनं २० यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः प्रतिगृह्य तु सन्देशं ततस्ते सगरात्मजाः भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः अथापश्यंस्ततो वीराः पृथिवीमवदारितां २२ समासाद्य बिलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः कुद्दालैर्ह्रसकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः २३ स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः २४ अगच्छत्परमामार्तिं दीर्यमाणः समन्ततः असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सा

९८

२७ एवंतेविवेशानां २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ॥

एवंहिखनतांतेषांसमुद्रंवरुणालयं अतीतःसुमहान्कालोनचाश्वःसमदृश्यत २७ ततःपूर्वोत्तरेदेशेसमु
द्रस्यमहीपते विदार्यपातालमथसंक्रुद्धाःसगरात्मजाः २८ अपश्यंततहयंतत्रविचरंतंमहीतले कापिलंचम
हात्मानंतेजोराशिमनुत्तमं २९ तेजसादीप्यमानेनज्वालाभिरिवपावकं लोमशउ॰ तेतंदृष्ट्वाहयंराज
न्संप्रहृष्टतनूरुहाः अनादृत्यमहात्मानंकपिलंकालचोदिताः ३० संक्रुद्धाःसमधावंतअश्वग्रहणकांक्षि
णः ततःक्रुद्धोमहाराजकपिलोमुनिसत्तमः ३१ वासुदेवेतियंप्राहुःकपिलंमुनिपुंगवाः सचक्षुर्विकृते
कृत्वातेजस्तेषुसमुत्सृजन् ३२ ददाहसुमहातेजामंदबुद्धीन्ससागरान् तान्दृष्ट्वाभस्मसाद्भूतान्नारदः
सुमहातपाः सगरांतिकमागच्छत्तच्चतस्मैन्यवेदयत् सतच्छ्रुत्वावचोघोरंराजामुनिमुखोद्गतं ३४ मु
हूर्तंविमनाभूत्वास्थाणोर्वाक्यमचिंतयत् अंशुमंतंसमाहूयअसमंजःसुतंतदा ३५ पौत्रंभरतशार्दूल
इदंवचनमब्रवीत् षष्टिस्तानिसहस्राणिपुत्राणाममितौजसां ३६ कापिलंतेजआसाद्यमत्कृतेनिध
नंगताः तवचापिपितातातपरित्यक्तोमयानघ ३७ धर्मंसंरक्षमाणेनपौराणांहितमिच्छता ३८ युधि
ष्ठिरउ॰ किमर्थंराजशार्दूलसगरःपुत्रमात्मजं त्यक्तवानदुस्त्यजंवीरंतन्मेब्रूहितपोधन ३९ लोमशउ॰
असमंजाइतिख्यातःसगरस्यसुतोह्यभूत् यंशैब्याजनयामासपौराणांसहिदारकान् ४० गलेषुक्रोश

तोदुर्बलान्नद्यांक्षिपतिस्म ततःपौराःसमागत्यभयशोकपरिप्लुताः ४१

४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३५४ ५५ ५६ ५७ ॥

सगरंचाभ्ययाचंतसर्वेप्रांजलयःस्थिताः त्वंनस्त्रातामहाराजपरचक्रादिभिर्भयात् ४२ असमंजोभयाद्घो
रात्ततोनस्त्रातुमर्हसि पौराणांवचनंश्रुत्वाघोरंनृपतिसत्तमः ४३ मुहूर्तंविमनाभूत्वासचिवानिदम
ब्रवीत् असमंजाःपुरादद्यसुतोमेविप्रवास्यतां ४४ यदिवोमत्प्रियंकार्यमेतच्छीघ्रंविधीयतां एवमु
क्तानरेंद्रेणसचिवास्तेनराधिप ४५ यथोक्तंत्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः एतत्तेसर्वमाख्यातंय
थापुत्रोमहात्मना ४६ पौराणांहितकामेनसगरेणविवासितः अंशुमांस्तुमहेष्वासोयदुक्तःसग
रेणहि तत्तेसर्वंप्रवक्ष्यामिकीर्त्यमानंनिबोधमे ४७ सगरउ॰ पितृश्चतेहंत्यागेनपुत्राणांनिधनेनच ४८
अलाभेनतथाश्वस्यपरितप्यामिपुत्रक तस्माद्दुःखाभिसंतप्तंयज्ञविघ्नाच्चमोहितं ४९ हयस्यानयना
त्पौत्रनरकात्मांसमुद्धर अंशुमानेवमुक्तस्तुसगरेणमहात्मना ५० जगामदुःखात्तंदेशंयत्रवैदारि
तामही सतत्रैवमार्गेणसमुद्रंप्रविवेशह ५१ अपश्यच्चमहात्मानंकपिलंतुरगंचतं सहृष्टस्तेजसो
राशिंपुराणमृषिसत्तमं प्रणम्यशिरसाभूमौकार्यमस्मैन्यवेदयत् ततःप्रीतोमहाराजकपिलोंशुमतो
भवत् ५३ उवाचचैनंधर्मात्मावरदोस्मीतिभारत सवव्रेतुरगंतत्रप्रथमंयज्ञकारणात् ५४ द्वितीयं
वरंवव्रेपितॄणांपावनेच्छया तमुवाचमहातेजाःकपिलोमुनिपुंगवः ५५ ददानितवभद्रंतेयद्यत्प्रा

तवचैवप्रभावेनस्वर्गंयास्यंतिसागराः पौत्रस्तेत्रिपथगांत्रिदिवाद्दानयिष्यति ५६ पावनार्थंसागराणांतो
षयित्वामहेश्वरं हयंनयस्वभद्रंतेयत्तियेंनरपुंगव ५७ यज्ञःसमाप्यतांतातसागरस्यमहात्मनः अंशुमाने
वमुक्तस्तुकपिलेनमहात्मना ५८ आजगामहयंगृह्ययज्ञवाटंमहात्मनः सोभिवाद्यततःपादौसगरस्य
महात्मनः ५९ मूर्ध्नितेनाप्युपाघ्रातस्तस्मैसर्वंन्यवेदयत् यथादृष्टंश्रुतंचापिसागराणांक्षयंतथा ६० ते
चास्मैहयमाचष्टयज्ञवाटमुपागतं तच्छ्रुत्वासगरोराजापुत्रजेंदुःखमसज्जत् ६१ अंशुमंतंचसंपूज्यसमाप
यततंक्रतुं समाप्तयज्ञःसगरोदेवैःसर्वैःसभाजितः ६२ पुत्रत्वेकल्पयामाससमुद्रंवरुणालयं प्रशास्यस
चिरंकालेराज्यंराजीवलोचनः ६३ पौत्रेभारंसमावेश्यजगामत्रिदिवंतदा अंशुमानपिधर्मात्मामहीसाग
रमेखलां ६४ प्रशशासमहाराजयथैवास्यपितामहः तस्यपुत्रःसमभवद्दिलीपोनामधर्मवित् तस्मै
राज्यंसमाधायअंशुमानपिसंस्थितः दिलीपस्तुततःश्रुत्वापितॄणांनिधनंमहत् ६६ पर्यतप्यतदुःखेनतेषां
गतिमचिंतयत् गंगावतरणेयत्नस्तुमहत्स्वाकरोन्नृपः ६७ नचावतारयामासचेष्टमानोयथाबलं तस्यपु
त्रःसमभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ६८ भगीरथइतिख्यातःसत्यवागनसूयकः अभिषिच्यतुतंराज्येदिलीपोवन
माश्रितः ६९ तपःसिद्धिसमायोगात्सराजाभरतर्षभ वनाज्जगामत्रिदिवंकालयोगेनभारत ७० इत्यारण्य
केप्यगास्ते· १०६॥

म·
भा·व·
ती·
८८३

लोमशउ· सतुराजामहोत्साहश्चक्रवर्तीमहारथः बभूवसर्वलोकस्यमनोनयननंदनः १ सशुश्रावमहाबा
हुःकपिलेनमहात्मना पितॄणांनिधनंघोरमप्राप्तिंत्रिदिवस्यच २ सराज्यंसचिवेन्यस्यहृदयेनविगर्हयता
जगामहिमवत्पार्श्वंतपस्तप्तुंजनेश्वरः ३ आरिराधयिषुर्गंगांतपसादग्धकिल्बिषः सोपश्यतनरश्रेष्ठहि
मवंतंनगोत्तमं ४ शृंगैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतं पवनालंबिभिर्मेघैःपरिषिक्तंसमंततः ५ नदी
कुंजनितंबैश्चसौधैरुपशोभितं गुहाकंदरसंलीनैःसिंहव्याघ्रैर्निषेवितं ६ शकुनैश्चविचित्रांगैःकूजद्भि
र्विविधागिरः भृंगराजैस्तथाहंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ७ मयूरैःशतपत्रैश्चजीवंजीवककोकिलैः चको
रैरसितापांगैस्तथापुत्रप्रियैरपि ८ जलस्थानेषुरम्येषुपद्मिनीभिश्चसंकुलं सारसानांचमधुरैर्व्याहृ
तैःसमलंकृतं ९ किंनरैरप्सरोभिश्चनिषेवितशिलातलं दिग्वारणविषाणाग्रैःसमंताद्घृष्टपादपं १०
विद्याधरानुचरितंनानारत्नसमाकुलं विषोल्बणभुजंगैश्चदीप्तजिह्वैर्निषेवितं ११ क्वचित्कनकसंका
शंक्वचिद्रजतसंनिभं क्वचिदंजनपुंजाभंहिमवंतमुपागमत् १२ सतुतत्रनरश्रेष्ठस्तपोघोरंसमाश्रितः
फलमूलांबुसंभक्षःसहस्रपरिवत्सरान् १३ संवत्सरसहस्रेतुगतेदिव्येमहानदी दर्शयामासतंगंगा
तदामूर्तिमतीस्वयं १४ गंगोवाच किमिच्छसिमहाराजमत्तःकिंचददानिते तद्ब्रवीहिनरश्रेष्ठकरिष्या
मिवचस्तव १५ ॥

१६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ इत्यारण्यके अध्यायः १०७ १२३ ॥

एवमुक्तः स तु वाच राजा हैमवती तदा पितामहा मेव दे कपिलेन महानदि १६ अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वै
वस्वतक्षयं षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मना १७ कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः तेषा
मेवं विनष्टानां स्वर्गवासो न विद्यते १८ यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिंचसि तावत्तेषां गतिर्नास्ति
सागराणां महानदि १९ स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन्सगरात्मजान् तेषामर्थेन याचामि त्वामहं वै महा
नदि २० लोमश उ० एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गंगा लोकनमस्कृता भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत २१
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाद्भुवं २२ न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चि
द्धारयितुं नृप अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् २३ तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरं स तु मां प्र
च्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति २४ स करिष्यति ते कामं पितृणां हितकाम्यया एतच्छ्रुत्वा ततो राजन्महा
राजो भगीरथः २५ कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरं तपस्तीव्रमुपागम्य कालयोगेन केनचित् २६
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गंगाया धारणे नृप स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः २७ इत्यारण्यके अध्याय
लोमश उ० भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसां एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत १ धारयिष्ये म
हाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवां दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम २ एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवंतमुपाग

भ. मा. कृ. ती. १८४

तत्रस्थितं नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह। प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीं ४ पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्यति त्रिवि
ष्टपात् एतच्छ्रुत्वा वचो राजा पार्वत्या समुदाहृतं ५ प्रयतः प्रणतो भूत्वा गंगां सममनुचिंतयत् ततः पुण्यजला रम्या रा
ज्ञा सममनुचिंतिता ६ ईशाने चास्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसाच्युता तां प्रच्युतामथो दृष्ट्वा देवाः सार्द्धं महर्षिभिः ७ गंधर्वो
रगयक्षाश्च समाजग्मुर्दिदृक्षवः ततः पपात गगनात्कुंभात् हिमवतः शुभा ८ समुद्धतमहावर्त्ता मीनग्राहसमाकुला
तां दधार हरो राजन् गंगां गगनमेखलां ९ ललाटदेशपतितां मालां मुक्तामयीमिव सा बभूव विसर्पंती त्रिधा राज
न्समुद्रगा १० फेनपुंजाकुलजला हंसानामिव पंक्तयः क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलंती क्वचित्क्वचित् ११ सा फे
नपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदंती नादमुत्तमं १२ एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वंती गगना
च्च्युता पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् १३ दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहं त्वदर्थमवतीर्णा
स्मि पृथिवीं पृथिवीपते एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनां १४
प्लावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन च गंगाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः १५ कैलासपर्वतश्रेष्ठं जगा
म त्रिदशैः सह समासाद्य समुद्रं च गंगाया सहितो नृपः १६ पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयं दुहितृत्वे च नृ
पतिर्गंगामसमनुकल्पयत् १७ पितृणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः एतत्ते सर्वमाख्यातं गंगा त्रिपथगा यथा
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थं महात्मना २१ वातापिश्च यथानीतः क्षयं स

१८४

ततः १ भावान्पदार्थान् २ वाचा बद्धा वाचनिबद्धाः मेघाः उपलाश्चाभवन् वातं विनैव महता मेघाः शिलाश्च प्रयुज्यंते इत्यर्थः भवन्नित्यत्र भावश्चार्षः वाचा यत्र भवन्नितिपाठे शब्दोच्चारणे नैव यत्र मेघा उपलाश्च इहे भवन्भासमानाश्चाविर्भवंतीति शेषः ३ नच दृश्यते ध्येता ४ ५ निर्वेदो गिरिदर्शी

वैशंपायन उ॰ ततः प्रयातः कौंतेयः क्रमेण भरतर्षभ नंदामपरनंदां च नद्यौ पापभयापहे १ पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयं अचिंत्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः २ वाचा बद्धाभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ३ वायुर्नित्यं ववौ तत्र नित्यं देवश्च वर्षति स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ४ सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पांडवः ६ लोमशं पुनरेवाथ पर्यपृच्छत्तदद्भुतं लोमश उ॰ यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ७ तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम अस्मिन्नृषभकूटेभूदृषभो नाम तापसः ८ अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशं स वै संभाष्यमाणोन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेस्तदा ९ वातं चाहूय माशब्दमित्युवाच स तापसः व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते १० एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा कृतानि कानि चित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ११ ॥

नैव राज्यं गृहाणि स्मरादीनि ६ एतच्च लोमश उवाच यथा श्रुतमिति ७ ऋषभकूटे ऋषभाश्रिते शैलशृंगे ८ ९ माशब्दं कुरु इति शेषः १०

म. भा. व. टी. १८५

अल्पपथ्यंतम्अनुगातवंतः देवदर्शनार्थिनः २२ प्रतमहद्रूपकंदर्शनेविघ्नरूपं २३ १८ हेकुरुश्रेष्ठ १९ २२ काश्यपस्यविभांडकस्य ऋष्यतितालव्या

नेदंत्वभिगतादेवाःपुराराजन्निति श्रुतिः अल्पपथ्यंतमहसापुरुषादेवदर्शिनः २ तेदर्शनेत्वनिर्वक्ते
देवाःशक्रपुरोगमाः दुर्गंचक्रुरिमंदेशंगिरिप्रत्यूहरूपकं ३ तदाप्रभृतिकौंतेयनरागिरिमिमंसदा
नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुंकुतएवाधिरोहितुं ४ नातप्ततपसाशक्योद्रष्टुमेषमहागिरिः आरोढुंवापि
कौंतेयतस्मान्नियतवाग्भव ५ इहदेवास्तदासर्वेयज्ञानाजह्नुरुत्तमान् तेषामेतानिलिंगानिदृश्यं
तेद्यापिभारत ६ कुशाकारेवदूर्वेयंसंस्तीर्णेवचभूरियं यूपप्रकाराबहवोवृक्षाश्चेमेविशांपते ७
देवाश्चऋषयश्चैववसंत्यद्यापिभारत तेषांसायंतथाप्रातर्दृश्यतेहव्यवाहनः इहाप्लुतानांकौंतेयस
द्यःपाप्माभिहन्यते कुरुश्रेष्ठाभिषेकंवैतस्मात्कुरुसहानुजः ९ ततोनंदाप्लुतांगस्त्वंकौशिकीमभि
यास्यसि विश्वामित्रेणयत्रोग्रंतपस्तप्तमनुत्तमं १० ततस्तत्रसमाप्लुत्यगात्राणिसगणोनृपः जगाम
कौशिकींपुण्यांरम्यांशीतजलांशुभां ११ लोमशउ॰ एषादेवनदीपुण्याकौशिकीभरतर्षभ विश्वामि
त्राश्रमोरम्यएषचात्रप्रकाशते १२ आश्रमश्चैवपुण्याख्यःकाश्यपस्यमहात्मनः ऋष्यशृंगःसुतोयस्यत
पस्वीसंयतेंद्रियः १३ तपसोयःप्रभावेनवर्षयामासवासवं अनावृष्ट्यांभयाद्यस्यववर्षबलवृत्रहा १४

दि: सर्वस्यादिपाठःप्रमादिकः ऋष्योमृगस्तस्येवशृंगमस्यास्तीतिऋष्यशृंगः ऋश्येणनऋष्यनितिमंत्रवर्णात् १३ १४ ॥

२५ ३० शुश्रूषोर्मेऽशतिसंबंधः २२ ३० महार्हस्यअतिरूज्यस्य ३३ ३५ तोयेनमहापिबदितिमन्वयः ३६ स्वयमस्य विधेः विधिवाक्यस्य दैवनिर्मितादेतोः

मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः विषये लोमपादस्य यश्चकाराद्भुतं महत् २५ निर्वर्तितेषु सस्येषु
यस्मै शांतां ददौ नृपः लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा २६ युधिष्ठिर उ० ऋष्यशृंगः कथं मृग्यां समुत्पन्नः
काश्यपात्मजः विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः २७ किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः अना
वृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा २८ कथंरूपा च सा शांता राजपुत्री यतव्रता लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य
तस्य वै २९ लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ३० एतन्मे
भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथं वक्तुमर्हसि शुश्रूषोः ऋष्यशृंगस्य चेष्टितं ३१ लोमश उ० विभांडकस्य वि
प्रर्षेस्तपसा भावितात्मनः अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ३२ शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृंगः
प्रतापवान् महाह्रदस्य महातेजा बालः स्थविरसंमतः ३३ महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः दी
र्घकालं परिश्रांतः ऋषिः स देवसंमितः ३४ तस्य रेतः प्रचस्कंद दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीं अप्सूपस्पृशतो राजन्
मृगी तच्चापिबत्तदा ३५ सह तोयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् तस्यां मृग्यां समभ
भावित्वात् अपरिहार्यत्वाच्च २ ३८ ॥ तस्य पुत्रो महानृषिः ऋष्यशृंगस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्तत ३८ ॥

म० भा० व० टी० १९८

३९ अंगानां देशानां ४१ तेन कामात् बुद्धिपूर्वं ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतमिति शेषः मिथ्याकृतं मयालंभं दातव्यं किमपि न प्रतिश्रुतमित्यपलापं कृतवानित्य

तस्यर्षेः शृंगं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः तेन ऋश्यशृंग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ३९ न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ४० एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै लोमपाद इति ख्यातो अंगानामीश्वरोऽभवत् तेन कामात्कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः ४२ पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपते ४४ कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यतां तमूचुश्चोदितास्ते तु स्वमतानि मनीषिणः ४५ तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ४६ ऋश्यशृंगं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतं ४७ स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ४८ एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ४९ राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ५० ऋश्यशृंगागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ५१ शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ततश्चानाय

र्थः ४२ तत्र हेतुः पुरोहितस्याप्यपचारो दोषः सोपि यदृच्छया ब्राह्मणापराधाभावेपि स्वेच्छयाकृतः ४३ ४५ निष्कृतिं प्रायश्चित्तं ४६ वानेयं वनभवं ४७

सर्वत्रपश्यंचनादौतिस्नाताःकृपालाः ५३ ५४ जरद्घोषाद्वृद्धास्त्री ५५ अन्वजानानमनुज्ञातवान् ५७ ऋष्यशृंगोपाख्याने १९ सान्त्वनाख्याश्रमेनावा

वैशंपा॰ सर्वेषुतेषुस्नातास्वाउवाचसपार्थिवः ऋष्यशृंगमृषेःपुत्रमानयध्वमुपायतः ५३ लोभयित्वाभिवि
श्वास्यविषयंममशोभनाः ताराजभयभीताश्चशापभीताश्चयोषितः ५४ अशक्यमूचुस्तत्कार्यंविवर्णा
गतचेतसः तत्रत्वेकाजरद्घोषाराजानमिदमब्रवीत् ५५ प्रयतिष्येमहाराजतमानेतुंतपोधनं अभिप्रे
तांस्तुमेकामांस्त्वमनुज्ञातुमर्हसि ५६ ततःशक्ष्याम्यानयितुंऋष्यशृंगमृषेःसुतं तस्याःसर्वमभिप्रेत
मन्वजानात्सपार्थिवः ५७ धनंचप्रददौभूरिरत्नानिविविधानिच ततोरूपेणसंपन्नावयसाचमहीपते स्त्रि
यआदायकाश्चित्साजगामवनमंजसा ५८ इत्यारण्यकेऋष्यशृंगोपाख्याने १९ लोमशउ॰ सान्त्वनाख्या
श्रमेचक्रेराजकार्यार्थसिद्धये संदेशाच्चैवनृपतेःस्वबुद्ध्याचैवभारत १ नानापुष्पफलैर्वृक्षैःकृत्रिमैरुप
शोभितं नानागुल्मलतोपेतैःस्वादुकामफलप्रदैः २ अतीवरमणीयंतदतीवचमनोहरं चक्रेनाव्याश्रम
रम्यमद्भुतोपमदर्शनं ३ ततोनिबध्यतांनावमदूरेकाश्यपाश्रमात् चारयामासपुरुषैर्विहारंतस्यवैमुनेः
ततोदुहितरंवेश्यासमाधायेतिकार्यतां दृष्ट्वांतरंकाश्यपस्यप्राहिणोद्बुद्धिसंमतां ५ सातत्रगत्वाकुश
लंतपोनित्यस्यसंनिधौ आश्रमंतंसमासाद्यददर्शतमृषेःसुतं ६ वैश्योवाच कच्चिन्मुनेकुशलंतप

तार्येआश्रमे १३ मुनेर्विभांडकस्यविहारंबहिर्गमनंचारयामासचारैरयितगतवती ४ समभ्यायबोधयित्वा इतिकार्यतांइतिकर्तव्यतां अंतरं

स्त्रीं दैन्यशंसमाप्तमागोस्त्रि ८ ॥

सानाकिञ्चिद्वेकोमलफलप्रदैः कश्चिद्वनान्तरमनेकाश्रमेषु

प्रकाशितयं ५८ ॥

८ ९ कौश्यांत्वंबृष्यामास्वकुशासनेउपविश यथोपजोषंयथासुखं सुखायांसुखकर्यां १० १३ अनर्हाणिअप्रतिउत्तमत्वादमौल्यानि १४ १५ मूलेस

कच्चित्तपोवर्धतेतापसानांपिताचतेकच्चिदहीनतेजाः कच्चित्त्वयाप्रीयतेचैवविप्रकच्चित्स्वाध्यायःक्रियतेचर्श्य
शृंग ८ ऋष्यशृंगउ॰ ऋद्धोभवाञ्ज्योतिरिवप्रकाशतेमन्येचाहंत्वामभिवादनीयं पाद्यंवैतेसंप्रदास्यामिका
म्यंयथाधर्मंफलमूलानिचैव ९ कौश्यांत्वंबृष्यामास्वयथोपजोषंकृष्णाजिनेनावृतायांसुखायां क्वचाश्र
मस्तवकिंनामचेदंव्रतंब्रह्मंश्चरसिहिदेववत्त्वं १० वेश्योवाच ममाश्रमःकाश्यपपुत्ररम्यस्त्रियोजनंशैल
मिमंपरेण तत्रस्वधर्मोनाभिवादनंमेनचोदकंपाद्यमुपस्पृशामि ११ भवतानाभिवाद्योहमभिवाद्योभवा
न्मया व्रतमेतादृशंब्रह्मन्परिष्वज्योभवान्मया १२ ऋष्यशृंगउ॰ फलानिपक्वानिददानितेहंभल्लातका
न्यामलकानिचैव करूषकाणिंगुदधन्वनानिप्रियालानांकामकारंकुरुष्व १३ लोमशउ॰ सतानिसर्वाणि
विवर्जयित्वाभक्ष्यान्महार्हान्प्रददौतस्य तान्यृष्यशृंगस्यमहारसानिभृशंसुरूपाणिरुचिंददुर्हि १४ ददौ
चमाल्यानिसुगंधवंतिचित्राणिवासांसिचभानुमंति पेयानिचाग्र्याणिततोमुमोदचिक्रीडचैवप्रजहासचैव
साकंदुकेनारमतास्यमूलेविभज्यमानाफलितालतेव गात्रैश्चगात्राणिनिषेवमानासमाश्लिषच्चासकृदृ
ष्यशृंगं १६ सर्जानशोकांस्तिलकांश्चवृक्षान्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य विलज्जमानेवमदाभिभूताप्र
मीपे विभज्यमानाअंगमोटनादीनिकुर्वाणा निषेवमानासूचीवदभ्यंतरंप्रविशतीषिद्धतेनुसंतानेइतिभावः १६ १७॥ लोभयामास सुतंमहर्षेः॥ १७॥

कायें देहे पीड्या आलिंगनेन निपीड्य आपदेशं छलं १८ भावेन अभिप्रायेण १९ प्रवेशितः आश्रमः २० २१ कल्प्यंते सिद्धाः क्रियंते निरीक्ष्य प्रशालितं सव

अथर्ष्यशृंगं विकृतं समीक्ष्य पुनः पुनः पीडनचकामस्य प्रवेश्यमाणाशनकेजं गामकृत्वाग्निहोत्रस्य तदा
पदेशे १८ तस्यां गतायां मदनेन मग्नो विचेतनश्चाभवदृष्यशृंगः तामेव भावेन गतेन शून्ये विनिश्वसन्ना
तद्रूपो बभूव १९ ततो मुहूर्ताद्धरिपिंगलाक्षः प्रवेशितो रामभिधानखाश्रात् स्वाध्यायवान् वृतसमाधियु
क्तो विभांडकः काश्यपः प्रादुरासीत् २० सोपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायंतमेकं विपरीतचित्तं विनिःश्वसंतं मु
हुर्मुहुर्हि विभांडकः पुत्रमुवाच दीनं २१ न कल्प्यते समिधः किं नु नातः कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य स्वनिर्णि
क्तं स्रुवकं स्रुवं होमधेनुः कच्चित्स्वस्त्ययनं कृतं त्वया च २२ नैवं यथा पूर्वमिवासि पुत्र चिंतापरश्चासि विचेत
नश्च दीनोऽसि मा ते त्वमिहाद्य किं तु एकाकिना क इहायागतोऽभूत् २३ अथारण्यके ऋष्यशृंगोपाख्याने १८
ऋष्यशृंग उ· इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी नैवं ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी स्वर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वतः
सुराणामिव शोभमानः १ समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः सुश्लक्ष्णकृष्णाक्षिरतीव गौरः नीलाः प्रसन्नाश्च
जटाः सुगंधा हिरण्यरज्ज्वा ग्रथिताः सुदीर्घाः २ आधाररूपा पुनरस्य कंठे विभ्राजते विद्युदिवांतरिक्षे द्वौ चास्य
पिंडौ वपरेण कंठात् जातरोमौ सुमनोहरौ च ३ विलग्नमध्यश्च सनाभिदेशे कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा त

स्या कृता दोहनायेति शेषः २२ २३ ऋष्यशृंगोपाख्याने १० इहागतः स्वतपवनालंकारादिना १ २ आधाररूपा आलवालसदृशी कंठाभरणावि

कलापकौभूषणविशेषौ स्वार्थेकः कलापः संहतेवर्हे तूणीरेभूषणेहवेइति विश्वः कंकणाविपर्ययः ५ ६ तथाफलं फलसदृशेकंडके ७ प्रीतिम
ग्न्यच्चतस्याद्भुतदर्शनीये विकूजिते पादयोः संप्रभाति पाणेणाश्रुतहृत्स्वनवेलिबद्धौ कलापकावद्यमालाय
थेयं विचेष्टमानस्यचतस्यतानिकूजेतिहंसाः सरसीवमग्नाः वीणाणितस्याद्भुतदर्शनातिनेमानितद्धस्म
मद्रूपवेति ८ वक्त्रंचतस्याद्भुतदर्शनीयं सत्यात्पतेक्रादयतीवचेतः पुंस्कोकिलस्येववचनस्यवाणीतोस्म
एवतोमेष्वयितोतरात्मा यथावनेमाधवमासिमध्येसमीरितेश्वसनेनैवभाति तथासभात्स्वतमम्बुणगंधी
निषेव्यमाणाः पवनेनताति स्रंसयताश्चापिजटाविषक्ताद्वैधीकृतानातिसमाललाटे कर्णौचचित्रैरिव
चक्रवाकैः समावृतौ तस्यसुरूपवद्भिः ९ तथाफलेवृत्तमथोविचित्रंसमाहरत्पाणिनादक्षिणेन तद्भूमि
मासाद्यपुनः पुनश्चसमुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः १० तच्चाभिहत्वापरिवर्तते सौवातेरितोवृक्षइवावघूर्णन् तेस्य
ततः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः परातातरतिश्चजाता ११ समेसमाश्लिष्यपुनः शरीरेजटासुगृह्याथ्यवनाम्य
वक्त्रं वक्त्रेणवक्त्रं प्रणिधायशब्दंचकारतन्मेजनयत्प्रहर्षं १२ नचापिपाद्यंबहुमन्यतेसौ फलानिचेमानिम
याहृतानि एवंव्रतोस्मीतिचमाम्सवोचत्फलानिचान्यानिसमाददन्मे १३ मयानियुक्तानिफलानियानिने
मानितद्वत्प्रविशन्नतेषां नचापितेषांत्वगियंयथैषांसाराणितेषामिवसंतितेषां १४ तोयानिचैवातिरसा
ह्लादः रतिरासक्तिः ११ १४ अस्खलितेवेतिमधुपानजाभ्रांतिः सूचिता १५ १६॥ तिमहात्मादात्मेवपातुम्मुदारहृपः पीत्वैवयाम्

१२ १९ ऋष्यशृङ्गोपाख्याने ॥ रक्तासि १ ४ श्रमाय आश्रमाय ५ अश्रावणेन अपाखंडेन वैदिकेन श्रावणो मासि पाखंडे इति विश्वः । आश्रावणेनेति

गतेन तेनास्मि कृता विचेता गात्रं च मे संपरिदह्यतीव इच्छामि तस्यांतिकमाशु गंतुं तेनेह हीनं परिवर्तमानं १०

गच्छामि तस्यांतिकमेव तात का नाम सा ब्रह्मचर्या च तस्य इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः संचरता यथा मे

चर्येत नयेच्छा हृदये ममालिङ्गनानि विज्ञे यदि तेन पश्ये ॥ अध्यायः ॥ विभाण्डकः । रक्तांसि चैतानि चरंति तु

रूपेणानेनाद्भुतदर्शनेन अतुल्यवीर्याण्यपि भूपवंति विघ्नं सदा तपसश्चिंतयंति सुरूपरूपाणि च तानि ता

तितान्प्रलोभयंते विविधैरुपायैः सर्वांश्च लोकांश्च निपातयंति तानुग्ररूपाणि मुनीत्वनेषु २ न तानि सेवेत मु

निर्यतात्मा सततं लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् कृत्वा विघ्नं तापसानां रमंते पापाचाराः तापसं तान्न पश्येत् ३ अ

सज्जनेनाचरितानि पुत्र पापान्यपेयानि मधूनि तानि माल्यानि चैतानि न तैव मुनीनां स्मृतानि विप्रोज्ज्वलगंधवंति

रक्तांसि तानीति निवार्य पुत्रं विभाण्डकस्तां मृगयां बभूव नासादयामास यदा स्वहेणात्तदा स पर्याव हृते श्रमाय ५

यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्तुं विधिना आश्रावणेन तदा पुनर्लोभयितुं जगाम सा वेशयोषा मुनिमृ

ष्यशृंगं ६ दृष्ट्वैव तामृष्यशृंगः प्रहृष्टः संभ्रांतरूपोऽभ्यपतत्तदानीं प्रोवाच चैनां भवतोऽश्रमाय गच्छाव यावन्न

पितायमेति ७ ततो राजन् काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावं प्रमोदयंत्यो विविधैरुपायै राजन्नंगा

प्रश्लेषत इत्याद्यर्थे तत्राश्रावयेत्यादिशब्दप्रयोगात् वेशयोषा वेश्या ६ । ८ ॥ धिपतेः समीपं ८ ॥

आश्रमोयथेत्येष्टिप्यतेतावतिदेशेआश्रमदर्शने ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

संस्थाप्यतामाश्रमदर्शनेतुसंतारितोनावमथातिसृष्टो तीरादुपारायततथैवचक्रेनाव्याश्रमंनावमनेविचित्रे
अन्तःपुरेतेनतुनिवेश्यराजाविभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रं ददर्शदेवंसहसाप्रविष्टमापूर्यमाणंचजगज्जलेन १०
सलोमपादःपरिपूर्णकामःसुतांददावृष्यशृङ्गायशान्तां क्रोधप्रतीकारकरंचचक्रेगोभिश्चमार्गेष्वभिकर्षणानि
विभाण्डकस्याव्रजतःसराजापशून्प्रभूतान्पशुपांश्चवीरान् समादिशत्पुत्रगृद्धीमहर्षिर्विभाण्डकःपरिपृच्छेद्यदावः
सवक्तव्यःप्राञ्जलिभिर्भवद्भिःपुत्रस्यतेपशवःकर्षणंच किंतेप्रियंवैक्रियतांमहर्षेदासाःस्मसर्वेतववाचिबद्धाः
अथोपायात्सपुनिश्चण्डकोपःस्वमाश्रमंमूलफलेगृहीत्वा अन्वेषमाणश्चनतत्रपुत्रंददर्शचुक्रोधततोभृशंसः
ततःसकोपेनविदार्यमाणआशङ्कमानोनृपतेर्विधानं जगामचम्पांप्रदिधक्षमाणस्तमङ्गराजंसपुरंसराष्ट्रं १५
सवैश्रान्तःक्षुधितःकाश्यपस्तान्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् गोपैश्चतैर्विधिवत्पूज्यमानोराजेवतांरात्रिमु
वासतत्र १६ संप्राप्यसत्कारमतीवतेभ्यःप्रोवाचकस्यप्रथितास्थगोपाः ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्यसर्वेधनंतवेदंवि
हितंसुतस्य १७ देशेषुदेशेषुसपूज्यमानस्तांश्चैवशृण्वन्मधुरान्प्रलापान् प्रशान्तभूयिष्ठरजाःप्रहृष्टःसमास
सादाङ्गपतिंपुरस्थं १८ संपूजितस्तेननरर्षभेणददर्शपुत्रंदिविदेवयथेन्द्रं शान्तांस्नुषांचैवददर्शतत्रसौदामिनी
मुच्चरन्तीयथैव १९ ग्रामांश्चघोषांश्चसुतंचदृष्ट्वाशान्ताचशान्तोस्यपरःसकोपः चकारतस्यैवपरंप्रसादंविभाण्डको

भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥

२१ २५ ऋष्यशृंगोपाख्याने ११२ ततः १ ४ उत्तरंतीरंवैतरण्याः ५ ७ मापरस्वमभिद्रोग्धा याः पद्मभागस्यनाशोमाकुर्वितर्षः धर्मात्मावशीः यमिमा

सतत्रनिवसन्तंमहर्षिंरुवाचसत्योग्निसमप्रभावः जातेतुपुत्रेवनमेवायाजेयथाराज्ञः प्रियाण्यस्यसर्वाणिकृ
त्वा २१ सतद्वचःकृतवानृष्यशृंगोययौचयत्रास्यपिताबभूव शान्ताचैनंपर्यचरन्नरेंद्रखेरोहिणीसोममिवानु
कूला २२ अरुंधतीवासुभगावसिष्ठंलोपामुद्रावापियथाह्यगस्त्यं नलस्यवैदमयंतीयथाभूद्यथाशचीवज्र
धरस्यचैव २३ नारायणीचेंद्रसेनाबभूववश्यानित्यंमुद्गलस्याजमीढ तथाशान्ताऋष्यशृंगंवनस्थंप्रीत्या
युक्तापर्यचरन्नरेंद्र २४ तस्याश्रमःपुण्यएषोविभातिमहाह्रदंशोभयन्पुण्यकीर्तेः अत्रस्नातःकृतकृत्यो
विशुद्धस्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहिराजन् २५ इत्यारण्यकेऋष्यशृंगोपाख्याने ११३ वैशंपायन० ततःप्रया
तःकौशिक्याःपांडवोजनमेजय आनुपूर्व्येणसर्वाणिजगामायतनान्यथ १ ससागरंसमासाद्यगंगायाः
संगमेनृप नदीशतानांपंचानांमध्येचक्रेसमाप्लवं २ ततःसमुद्रतीरेणजगामवसुधाधिपः भ्रातृभिःसहि
तोवीरःकलिंगान्प्रतिभारत ३ लोमश उ० एतेकलिंगाःकौंतेययत्रवैतरणीनदी यत्रायजतधर्मोपिदे
वाञ्छरणमेत्यवै ४ ऋषिभिःसमुपायुक्तंयज्ञियंगिरिशोभितं उत्तरंतीरमेतद्धिसततंद्विजसेवितं ५ समा
नेदेवयानेनपथास्वर्गमुपेयुषः अत्रवैऋषयोन्येपिपुराक्रतुभिरीजिरे ६ अत्रैवरुद्रोराजेंद्रपशुमादत्तवान्म
यनान्यस्तभागान्सर्वान्माकामयेथाः वशाकांतोप्यस्यलुडिं नृपं ८ ॥ खे पशुमादायराजेंद्रभागोयमितिचाब्रवीत् ७ हृतेप

९ १० अथातयामे तत्कालिकं ११ १८ भूमिर्हि जगावित्युदाहरंति न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिथ निमंक्ष्येऽहं सलिल
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते लोमशमस्तुवन् इच्छाचैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ९ ततः सपत्न्यः सुतस्
स्पदेवयानेन जग्मिवान् तत्रानुवंशं हृष्टस्सततन्निबोध युधिष्ठिर १० अथ यातयामे सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमु
त्तमे देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वते ११ इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः देवयानोऽस्य
पंथाश्च चक्षुषाभिप्रकाशते १२ वैशंपायन उ० ततो वैतरणीं सर्वे पांडवा द्रौपदी तथा अवतीर्य महाभा
गास्तर्पयांचक्रिरे पितॄन् १३ युधिष्ठिर उ० उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोबलात् मानुषादस्मि वि
षयादपेतः पश्य लोमश १४ सर्वांल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत वैखानसानां जपतामेष शब्दो
महात्मनां १५ लोमश उ० त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्व विशां
पते १६ एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं दिव्यं प्रकाशते यत्रायजत राजेंद्र विश्वकर्मा प्रतापवान् १७ यस्मिन्यज्ञे हि
भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणार्थे स्वयंभुवा १८ अवासीदच्च कौंतेय दत्तमात्रा म
ही तदा उवाच चापि क्रुद्धा सा लोकेश्वरमिदं प्रभुं १९ न मां मर्त्याय भगवान्कस्मैचिद्दातुमर्हसि प्रदानं मो
घमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलं २० विषीदंतीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं
स्य मध्ये मोघ एष कश्यपायास संगर इति श्रुतेरर्थस्तु ज्ञाप्यते यत्रायजत राजेंद्र इत्यादिना १७ २३ ॥ विशांपते २१ ततः प्रसन्ना पृथि

२४ २५ स्नानार्थमर्घ्यमस्तुद्रमार्थनामेत्रमाह ओंनमइति विष्णुर्गृहंलीनमस्मिन्मलयेइतिविष्णुगृहः विष्णुस्मान्यरायणश्रेष्ठायविष्मवेइत्यर्थः लवणांभसि
नारोदके २६ अग्निर्मिमस्युतेजस्त्वात् अग्निवत्त्वयोपिग्रणायोनिः श्रयामितिशेषः विष्णोर्व्यापकस्यात्मनोदेतः शरीराकारपरिणतेअभिव्यक्तिस्थानेत्वं

मेषासागरमासाद्यराजन्वेदीसमाश्रिता एतामारुह्यभद्रंतेत्वमेकस्तरसागरं २४ अहंवतेस्वस्त्ययनेप्रयोक्ष्ये
यथात्वमेनामपिरोक्ष्यसे स्पृष्ट्वाद्दिमवेनततः समुद्रमेषावेदीप्रविशन्नाजसत्तम २५ ॐनमोविष्णुगृहायनमो
मोविष्णुपरायणे स्नात्विष्यंकजदेवेशसागरेलवणांभसि २६ अग्निर्मित्रोयोनिरापोथदेव्यो विष्णोरेतस्त्वम
मृतस्यनाभिः एवंब्रुवन्पांडवसत्यवाक्यो वेदीमिमांत्वंतरसाधिरोह २७ अग्निश्चतेयोनिरिडाचदेहोरेतोधा
विष्णोरमृतस्यनाभिः एवंजपन्पांडवसत्यवाक्यो ततोवगाहेतपतिंनदीनां २८ अन्यथाहिकुरुश्रेष्ठदेव
योनिरपांपतिः ऊर्णाग्रमणिपिकौंतेयनस्प्रष्टुमसिमहोदधिः २९ वैशंपायनउ॰ ततः कृतस्वस्त्ययनोमहा
त्मायुधिष्ठिरः सागरमभ्यगाच्छत् कृत्वाचतच्छासनमस्यसर्वंमहेंद्रमासाद्यनिशामुवास ३० इत्यारण्यके
लोमशतीर्थयात्रायां ११४ वैशंपाय॰ सतत्रतामुषित्वैकोरजनींपृथिवीपतिः तापसानांपरंचक्रेसत्कारंभ्रा
तृभिःसह १ लोमशस्तस्यतान्सर्वानाचख्यौतत्रतापसान् भृगूनंगिरसश्चैववासिष्ठानथकाश्यपान् २ ता
तान्समेत्यसराजर्षिरभिवाद्यकृतांजलिः रामस्यानुचरंवीरमपृच्छदकृतव्रणं ३ कदानुरामोभगवांस्ता

हेसमुद्रअमृतस्यनाभिः स्त्रयायागर्भस्थाने २७ इडायज्ञः विष्णोरेतोयाः विष्णोरेतः जीवः स्थीयतेस्मिन्देहेअमृतस्यनाभिः मोक्षस्यसाधने २८ देवस्या

आयानेनागच्छत् ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

म॰ भा॰ व॰ ती॰ १५२

अकृतव्रण उ॰ आयानेवासि विदितो रामस्याविदितात्मनः प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति चतुर्दशी
मष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री श्वश्चतुर्दशी ६ युधिष्ठिर उ॰ भवाननुगतो रामं जा
मदग्न्यं महाबलं प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ७ स भवान्कथयत्वद्य यथा रामेण निर्जिताः आहवे क्ष
त्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ८ अकृतव्रण उ॰ हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं भृगूणां राजशार्दूल वं
शे जातस्य भारत ९ रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितं हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत १० रामेण चा
र्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः तस्य बाहुशतान्यासन् त्रीणि सप्त च पाण्डव ११ दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं त
था ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते १२ अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः रथेन तेन तु सदा वरदा
नेन वीर्यवान् १३ ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडयामास सर्वतः १४ ततो देवाः
समेत्याहुरृषयश्च महाव्रताः देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमं १५ भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो
विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः १६ शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवं ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण
सहितस्तदा १७ कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदिते १९ संप्रतिश्रुत्य तत्
सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलं २० एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः

कथयक्षे महातमीमाख्यिवः समहाबलः २॥

१५२

२२ २५ एकतइति बहिःश्यामाः अंतरावक्ताः कर्णायेषांतेएकतःश्यामकर्णास्तेषां २८ २९ जन्याः वरपक्षीयाः २९ ३४ अवलोककः अवलोकनार्थी ३५

गाधीतिविश्रुतोलोकेवनवासंजगामह वनेतुतस्यवसतःकन्याजज्ञेप्सरःसमा २२ ऋचीकोभार्गवस्तांच
वरयामासभारत तमुवाचततोगाधिर्ब्राह्मणंसंशितव्रतं उचितंनःकुलेकिंचित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितं एकतः
श्यामकर्णानांपाण्डुराणांतरस्विनां २४ सहस्रंवाजिनांशुल्कमितिविद्धिद्विजोत्तम नचापिभगवान्वाच्यो
दीयतामितिभार्गव देयामेदुहिताचेयंत्वद्विधायमहात्मने २५ ऋचीकउ० एकतःश्यामकर्णानांपाण्डुरा
णांतरस्विनां दास्याम्यश्वसहस्रंतेममभार्यासुतास्तुते २६ अकृतव्रणउ० सतथेतिप्रतिज्ञायराजन्वरुण
मब्रवीत् एकतःश्यामकर्णानांपाण्डुराणांतरस्विनां २७ सहस्रंवाजिनामेकंशुल्कार्थंप्रतिदीयतां तस्मै
प्रादात्सहस्रंवैवाजिनांवरुणस्तदा २८ तदश्वतीर्थंविख्यातमुत्थितायत्रतेहयाः गंगायांकन्यकुब्जेवैददौ
सत्यवतींतदा २९ ततोगाधिःसुतांचास्मैजन्याश्चासन्सुरास्तदा लब्ध्वाहयसहस्रंतुतांश्चदृष्ट्वादिवौकसः
धर्मेणलब्ध्वातांभार्यामृचीकोद्विजसत्तमः यथाकामंयथाजोषंतयारेमेसुमध्यया ३१ तंविवाहेकृतेरा
जन्सभार्यमवलोककः आजगामभृगुश्रेष्ठःपुत्रंदृष्ट्वाननंदह ३२ भार्यापतीतमासीनंगुरुंसुरगणार्चि
तं अर्चित्वापर्युपासीनौप्रांजलीतस्थतुस्तदा ३३ ततःस्नुषांसभगवान्प्रहृष्टोभृगुरब्रवीत् वरंवृणीष्वसुभ
गेदाताह्यस्मितवेप्सितं ३४ सावैप्रसादयामासतंगुरुंपुत्रकारणात् आत्मनश्चैवमातुश्चप्रसादंचचकारसः ३५

३९ विपर्ये विपरीते पुरुषे आवर्तयित्वा पुष्पधर्मे जरन्नुसंध्यायापत्ययोः सूर्याभिर्लक्षणेन विपर्यस्तैष्टत्वं लिङ्गाद्‌ ब्रह्मभविष्यतइतिभावः ४० तेउभेप्रतिश्रुत्यकेतीकाय

भृगुरुवाच ऋतौत्वंचैवमाताच स्नातेपुंसवनायवै आलिङ्गेतांपृथग्वृक्षौ साश्वत्थंत्वमुदुम्बरं ३९ व

रुद्वयमिमं भद्रे जननी ते श्रुतं मया । मिथ्या मा वर्तयित्वा त्वं मया यत्नेन साधिते ४० प्राशितं च प्रयत्नेन

तेन त्वत्कारणं गतः आलिङ्गने चरोश्चैव चरुतुल्यो विपर्ययः ततः पुनः स भगवान्‌ काले बहुतिथे गते दि

व्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ४१ अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषां उपयुक्तश्चरुर्भद्रे

तेचालिङ्गने कृते ४२ विपरीतेन ते सुभ्रु मात्रा चैवासि वञ्चिता ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति

क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान्‌ भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ४३ ततः प्रसा

दयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः न मे पुत्रो भवेदीदृक्कामं पौत्रो भवेदिति ४४ एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रति

नन्दिता जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ४५ तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनं स वर्धमानस्ते

जसा वेदस्याध्ययनेन च ४६ बहूनृषीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्ष

भ चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसं ४७ इत्यारण्यके कार्तवीर्योपाख्याने ११४ प्रकृतब्राह्म

स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः तपस्तेपेन ततो वेदान्नियमाद्वशमानयत्‌ १ स प्रसेनजितं राजन्नधि

लोपः संधिर्वा आर्षः आलिङ्गने अश्वत्थोदुम्बरयोः ३८ ४१ कार्तवीर्योपाख्याने ११४ सवेदा १२३ ॥ गम्य नराधिप रेणुकां वरयामा

श्वत्थयोगमार्गेण तदपत्ययोः प्रस्तुतत्वालिङ्गनं विप्र ३ ॥

आश्रम ... वरः ... भार्गव ... समयानुसारेणैकैक ... १ रेणुकायां ...

५ २ ततस्तस्य स्पृहयामास तं पेच्छुत्र अंभसि समरस्य वक्लिन्ना द्रुता तथा चोक्तं संदंशरूपं दृष्ट्वा भ्रातरं पितरं सुतं योनिः स्रवति नारीणां सत्यं सत्यं जनार्दन

तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपंचमाः सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ४ फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्व
थ सुतेषु वै रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ५ सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपं ददर्श रेणु
का राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ६ क्रीडंतं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनं ऋद्धिमंतं ततस्तस्य स्पृहयामास रे
णुका ७ व्यभिचाराच्च तस्मात्सा क्लिन्नांभसि विचेतना प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ८ स तां दृष्ट्वा
च्युतां धैर्याद्ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जितां धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ९ ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रु
मण्वान्नाम नामतः आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा १० तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदय
त् न च ते जातसंमोहाः किंचिदूचुर्विचेतसः ११ ततः शशाप तान्कोपात्ते शापाच्चेतनां जहुः मृगपक्षिसध
र्माणः क्षिप्रमासन्जडोपमाः १२ ततो रामोऽभ्ययात्पश्चादाश्रमं परवीरहा तमुवाच महाबाहुर्जमदग्निर्महा
तपाः १३ जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् १४ ततस्तस्य
महर्षेर्जमदग्नेर्महात्मनः कोपोऽभ्यगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदं १५ ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करं
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वांछसे हृदा १६ स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै पापेन तेन चास्पर्शं भ्रा
नेति ८ १९॥ तॄणां प्रकृतिं तथा १७ अप्रतिद्वंद्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महा

तपाः १८ कदाचित्तु तथैवास विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो अथानूपपतिर्वी

रः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥१९॥

ज

२० २४ कालधर्मणाम्मृत्युना २५ भार्गवधदोषात्स्वयमपिताहृशमेवमरणंप्रापेत्याशयः २२ २९ कार्तवीर्योपाख्याने ११५ समा १२३ ॥

तमाश्रमपदंप्राप्तमृषेर्भार्यासमार्चयत् सयुद्धमदसंमत्तोनाभ्यनंदत्तथार्चनं २० प्रमथ्यचाश्रमात्तस्माद्धोम
धेनोस्तथाबलात् जहारवत्संक्रोशंत्याबभंजचमहाद्रुमान् २१ आगतायचरामायतदाचष्टपितास्वयं गां
चरोरुदतींदृष्ट्वाकोपोरामंसमाविशत् २२ समृत्युवशमापन्नंकार्तवीर्यमुपाद्रवत् तस्याथयुधिविक्रम्य
भार्गवःपरवीरहा २३ चिच्छेदनिशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसन्निभान् सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्यरुचिरंधनुः
अभिभूतःसरामेणसंयुक्तःकालधर्मणा अर्जुनस्याथदायादारामेणकृतमन्यवः आश्रमस्थंविनारामं
जमदग्निमुपाद्रवन् तेतंजघ्नुर्महावीर्यमयुध्यंतंतपस्विनं २५ असकृद्रामरामेतिविक्रोशंतमनाथवत्
कार्तवीर्यस्यपुत्रास्तुजमदग्निंयुधिष्ठिर पीडयित्वाशरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः अपक्रांतेषुचैतेषुजम
दग्नौतथागते २८ समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमंभृगुनंदनः सदृष्ट्वापितरंवीरस्तथामृत्युवशंगतं अन
र्हंतंतथाभूतंविललापसुदुःखितः २९ इत्यारण्यकेकार्तवीर्योपाख्याने ११५ रामउवाच ममापराधा
त्तैःक्षुद्रैर्हतस्त्वंतातबालिशैः कार्तवीर्यस्यदायादैर्वनेमृगइवेषुभिः १ धर्मज्ञस्यकथंतातवर्तमानस्यस
त्पथे मृत्युरेवंविधोयुक्तःसर्वभूतेष्वनागसः २ किंनुतैर्नकृतंपापंयैर्भवांस्तपसिस्थितः अयुध्यमानोवृद्धः
सन्हतःशरशतैःशितैः ३ किंनुतेतत्रवक्ष्यंतिसचिवेषुसुहृत्सुच अयुध्यमानंधर्मज्ञमेकंहत्वानपत्रपाः ४

३ नारीतीर्थानि ग्राहरूपाः पंचाप्सरसो मुनिशापवशात्तत्र स्थिताः अर्जुनेन च शापान्मोचितास्तानि नारीतीर्थानि ४ ६ अंबुधरोत्तमस्य समुद्रस्य ७ ८ तेषु

तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः संतर्पयामास पितॄन्सुरांश्च द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य गोदावरीं सागरगामगच्छत् २ ततो विपाप्मा द्रविडेषु राजन्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यं अगस्त्यतीर्थं च महापवित्रं नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ४ तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य निशम्य तत्कर्म परैरशक्यं संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः परां मुदं पांडुसुतः स लेभे ५ स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोनुजैश्च संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य रेमे महीपालपतिः पृथिव्याः ६ ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वंबुधरोत्तमस्य हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानं ७ स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ८ तत्रोदधेः किंचिदतीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपरैर्नरेंद्रैः ९ स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः समावृतां पुण्यकृदर्चनीयां १० ततो वसूनां वसुधाधिपः स मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च वैवस्वतादित्यधनेश्वराणामिंद्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ११ भगस्य चंद्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां साध्यगणस्य चैव धातुः पितॄणां च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव १२ सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि १३ तेषूपवासान्विविधानुपोष्य दत्वा च रत्नानि महांति राजा तीर्थेषु

तीर्थेषूपवासान्समीपवासिनः विबुधान्पंडितान् उपोष्य वस्त्रैः रत्नानि च तेभ्यो दत्वा १३ १४ ॥

[illegible] ॥ १५ ॥

तेनतीर्थेनसिंधुतीरमार्गेण १५ १९ कार्ष्णिप्रद्युम्नशिनेःपौत्रंसात्यकिं २० २२ तीर्थयात्रा १७ प्रभास १२३ ॥

सतेनतीर्थेनतुसागरस्यपुनःप्रयातःसहसोदरीयैः द्विजैःपृथिव्यांप्रथितंमहद्भिस्तीर्थंप्रभासंसमुपाजगाम १५
तत्राभिषिक्तःपृथुलोहिताक्षःसहानुजैर्देवगणान्पितॄंश्च संतर्पयामासतथैवकृष्णातेचापिविप्राःसहलोम
शेन १६ सद्वादशाहंजलवायुभक्षःकुर्वन्क्षपाहःसुतदाभिषेकं समंततोग्नीनुपदीपयित्वातेपेतपोधर्मभृ
तांवरिष्ठः १७ तमुग्रमास्थायतपश्चरंतंशुश्राववरामश्चजनार्दनश्च तौसर्ववृष्णिप्रवरौससैन्यौयुधिष्ठिरंज
ग्मतुराजमीढं १८ तेवृष्णयःपांडुसुतान्समीक्ष्यभूमौशयानान्मलदिग्धगात्रान् अनर्हतींद्रौपदींचापिदृ
ष्ट्वासुदुःखिताश्चुक्रुशुरार्तनादं १९ ततःसरामंचजनार्दनंचकार्ष्णिंचसांबंचशिनेश्चपौत्रं अन्यांश्चवृष्णी
नुपगम्यपूजांचक्रेयथाधर्ममहीनसत्वः २० तेचापिसर्वान्प्रतिपूज्यपार्थांस्तैःसत्कृताःपांडुसुतैस्तथैव यु
धिष्ठिरंसंपरिवार्यराजन्नुपाविशन्देवगणायथेंद्रं २१ तेषांससर्वंचरितंपरेषांवनेचवासंपरमप्रतीतः अस्त्रा
र्थमिंद्रस्यगतंचपार्थंनिवेशनेस्पष्टमनाःशशंस २२ श्रुत्वातुतेतस्यवचःप्रतीतास्तांश्चापिदृष्ट्वासुकृशान
तीव नेत्रोद्भवंसंमुमुचुर्महार्हादुःखार्तिजंवारिमहानुभावा २३ इत्यारण्यकेतीर्थयात्रायां ११७ जनमेजयउ
प्रभासतीर्थंसंप्राप्यपांडवावृष्णयस्तथा किमकुर्वन्कथाश्चैषांकास्तत्रासंस्तपोधन १ तेहिसर्वेमहात्मा
नःसर्वशास्त्रविशारदाः वृष्णयःपांडवाश्चैवसुहृदश्चपरस्परं २ वैशंपायनः प्रभासतीर्थंसंप्राप्यपुण्य

तीर्थंमहोदधेः वृष्णयःपांडवास्तीरेपरिवार्योपतस्थिरे ३ ॥

म॰ ४ भवाय अभ्युदयाय ५ विवरं शरीररहस्यं नायनदृदातीत्यर्थः ६ मिथः शंका धर्माधर्मयोः किं बलीय इति शास्त्रानुभवयोर्विरोधात्संशयः ७ ८ ९
भा॰पु॰ टी॰ राज्याच्च सुखाच्च चलेत् न तु धर्मादिति शेषः तत्र हेतुः धर्मादिति कथमिमं पहास्यामीत्यर्थः एवं निश्चयानोपनतराष्ट्रः ९ नासादि न सीदति किं नाम

१९५

ततो गौरीरकुंदेंदुमृणालरजतप्रभः वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणः ४ बलदेव उ॰ न कुलस्य धर्मस्थ
तिरो भवाय जन्तोऽयं धर्मस्य पराभवाय युधिष्ठिरोऽयं जटी महात्मा वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति न चास्य भूमिर्विवरं ददाति धर्मादधर्मश्चरितो गरीयानितीव मन्येत नरो
ऽल्पबुद्धिः दुर्योधने चापि विवर्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः शंका मि
थः संजनिता नराणां ७ अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रो धर्मे धृतः सत्यधृतिः प्रदाता चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च
पार्थो धर्मादपेतस्तु कथं विवर्धेत् ८ कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः प्रव्रा
ज्य पार्थान्सुखमाप्नुवंति धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ९ किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः पितॄन्समागम्य
परत्र पापः पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति पुत्रानपापान्व्यपरोप्य राज्यात् १० नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म किं
नाम कृत्वाहमचक्षुरेव जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रव्राज्य कौंतेयमिति स्म राज्यात् ११ नूनं समृद्धा
न्पितृलोकभूमौ चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म

पापं कृत्वाहं अचक्षुर्जातः कौंतेयं प्रव्राज्य कीदृशो भविष्यामीति धिया नासौ पश्यतीत्यध्याहृत्य योज्यं ११ चामीकराभान् कनकप्रभान् पतन्भयाच्चि फुल्ल

धर्मविवेकाध्याय ५९॥
१९५

इमान्नीक्षादीन् शृणोति हिनस्ति शृणोतीति लेखकप्रमादः नशृणोतीति गौडपाठे तु प्रथममग्निर्वैश्वानरो योयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम
द्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोतीति श्रुत्यर्थोनुसंधेयः १३ शोषं नकुर्यात् निःशेष

यस्पेदान्तं समान्स्पृष्टुलोहितान्तानि मान्समहरत्वं सशृणोति नूनं प्रोष्याप यद्यस्त्वमवनेमसंशेको युधिष्ठिरं मातृ
जमातलशावे १२ योयं परेषां पृतनां समृद्धां निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् श्रुत्वैव शाकुर्हि वृकोदरस्य मे
वेति सेन्या निशाकुत्समन्दे १२ सत्वाविपासाधकरणान्तरस्त्रीसमेतयनानायुधवाणपाणिं वनेसावन्त्वा
समिमरत्युत्तेरणेषुनक्तुर्यादिति निश्चितं मे नहास्यवीर्येण बलेन कश्चित्समः पृथिव्यामपि विद्यते न्यः
सशीतवातातपकर्शितांगो न शेषमाजावहितान्पर्यात् १५ प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः सा
नुचरान् रणेषु स्वस्त्यागमद्योतिवयस्तवस्त्रीसोयं वने क्लिश्यति चीरवासाः १६ यः सिंधुकूले व्यजयन्नरेन्द्रे
वान्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् तं पश्य तेमं सहदेवमद्यतपस्विनं तापसवेषरूपं १७ यः पार्थिवानेक
करथेन जिग्ये दिशं प्रतीच्यां प्रतियुद्धशौण्डः सोयं वने मूलफलेन जीवञ्जटी चरत्यद्य मलाचितांगः १८ सत्रे
समृद्धे तिरथस्य राज्ञो वेदीतलादुत्पतिता सुता या सेयं वने वासमिमं सुदुःखं कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा
त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य देवेश्वरस्याप्यथवाश्विनोश्च एषां सुराणां तनयाः कथं नु वने चरन्त्यस्तसुखाः

मेव नाशयेदित्यर्थः १४ १५ स्वस्ति तेमेण आगमत् आगतः १६ १७ राज्ञः द्रुपदस्य १८ त्रिवर्गमुख्यस्य धर्मस्य त्रिवर्गो धर्मकामार्थास्त्रयमरः

नराम १ नाथवंतः ऐश्वर्यवंतः भावेयजनात्मनानस्वयं नाथाः कार्यसाधकाः शिष्यादयः तेषेव पाठः शैव्यादयः इति तत्स्वार्थे ष्यञ् १९ सपार्थोपि

सात्यकिरुः न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्र तदेव सर्वे समाचरामो ह्यनतीतकाले युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किंचित् १ ये नाथवंतो हि भवंति लोके ते नात्मना कर्म समारभंते तेषां तु कार्येषु भवंति नाथाः शैब्यादयो राम यथा ययातेः २ येषां तथा राम समारभंते कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ते नाथवंतः पुरुषप्रवीरा नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवंति ३ कस्मादिमौ रामजनार्दनौ च प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ वसंत्यरण्ये सह सोदर्यैः स्वैर्लोकनाथानभिगम्य पार्थाः ४ निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा यमलोकं गच्छंतु धार्तराष्ट्राः सबांधवा वृष्णिबलाभिभूताः ५ त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा सधार्तराष्ट्रं जहि सानुबंधं वृत्रं यथा देवपतिर्महेंद्रः ६ भ्राता च मे यः सखा च गुरुश्च जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः यदर्थमिच्छंति नराः सुपुत्रं शिष्यं गुरुर्वाप्रतिकूलवादं ७ यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं तत्करोति कर्माग्र्यमपारणीयं तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ८ कोपाग्निदग्धैः सवैर्विषाग्निकल्पैः शरोत्तमैर्मन्मथितास्मि राम खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात्समस्य ९ ततोस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये दुर्योधनं चापि कुरूंश्च सर्वान् आत्तायुधं मामिह रौहिणेय पश्यंतु भौमा

तिष्ठत्विति शर्वेगणान्वयः ७ यदर्थं सत्त्रवधार्थं तत्सहायाः किं अस्माकमस्तीति शेषः ८ ९ भौमा भीमकर्तारः भीमं वधं जावा १० ११ ॥ ११

सामिवांतमाले प्रद्युम्नसाम्बाभिप्रियाः सौतिकृत्तमपरोग विकसितकर्माणः ११ ॥

जयात्मजस्य प्रभिमन्योः १२ १३ १२ मायवमथुदेशो मथुराप्रदेशात्तत्र संजात २३ ॥

ज्ञातामिवीर्यं च जयात्मजस्य कालिभिर्भवतेषु यथा बभास्यः सौबः समृद्धे नेमरथे भुजाभ्यां डः श्रामत्ते शास्त्र बला
त्समस्य ११ तविद्यते जोऽबवती मतस्य शूरो विषह्योहिरणात्कटस्य पतेन बालेन हि शौबरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा
ममर्द १३ हतो रुक्मणायतपीनबाहू रेतेन संख्ये निहतो स्वचक्रः कोनाम सौबस्य महारथस्य रणे समन्तर
थमभ्युदीयात् यथा प्रविष्टो न तमन्तकस्य काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत तथा प्रविष्टा न तमस्य संख्ये कोना
म जीवन्पुनराव्रजेत १५ द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ सुतं तु हित्वा चाप्यथ सोमदत्ते सर्वाणि सैन्यानि च वासु
देवः प्रयच्छते मायकवह्निजालैः १६ किं नाम लोकेषु विहास्ति कृत्स्नस्य सर्वेषु सदेवकेषु आनायुधस्या
तं मबाणपाणेः स्वक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे १७ ततो निरुद्धाप्यसिचर्मपाणि महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसृष्टः स
तोन्नमार्गैर्निहितैः करोतु कीर्णां कुमारो विदितैमिवाध्वरेषु १८ गुडेल्मकोवाऽकभानुनीयाः सूर्यस्य संख्ये नि
घ्नतः कुमारः रणे त्कटौ सारणचारुदेष्णौ कुलोचिते विप्रथयन्तु कर्म १९ महात्मि भोजोऽथ कयोयथ तु रव्यास
मागता सा बलतश्च शूरसेना हत्वा रणे तान्नृन राष्ट्रप्रधानलोके यशः स्फीतमुपाकरोतु २० ततोऽभिमन्युः पृथि
वीं प्रशास्तु यावद्युनयमेष्यतो वरिष्ठः युधिष्ठिरः पारयते महात्मा यूतेयथाक्रकृतमेव २१ असमग्र तु शैवि
शिष्टैर्जितारिस्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः निर्यान्तेन ह्यहतमूलतपश्चामेन हि नः कृतपतमेयशस्य २२ वासुदेवः

२४ ३१ सुतेनअभिषुतेनयज्ञेसोमपानतत्वंतज्जलपायमितमर्थः पयोष्णीप्रति पयोष्णींपयोमात्रंप्रध्युवासभक्षितवान् ३२ तीर्थः ११९ नृगेणा १

नहोषकामान्नभयान्नलोभाद्युधिष्ठिरोजातुजह्यात्स्वधर्मं भीमार्जुनौचातिरथौयमौचतथैवकृष्णाद्रुपदा
त्मजेयं २४ उभौहिपुत्रौप्रतिमौपृथिव्यांवृकोदरश्चैवधनंजयश्च कस्मान्नकृत्स्नांपृथिवींप्रशासेन्माद्रीसु
ताभ्यांचपुरस्कृतोयं २५ यदात्तपंचालपतिर्महात्मासकेकयश्चेदिपतिर्वयंच युध्येमविक्रम्यबलेनसमे
तास्तदैवसर्वेविपवोहिनस्युः २६ युधिष्ठिरउ० नेदंचित्रंमाधवयद्ब्रवीषिसत्यंतुमेरक्ष्यतमंनराज्यं कृष्ण
स्तुमांवेदयथावदेकः कृष्णंचवेदाहमथोयथावत् २७ यदैवकालंपुरुषप्रवीरोवेत्स्यत्ययंमाधवविं
क्रमस्य तदारणेत्वंचशिनिप्रवीरस्वयोधनंजेष्यथकेशवश्च २८ प्रतिप्रयांत्वद्यदशार्हवीरादृढोस्मि
नाथैर्नरलोकनाथैः धर्मेप्रमादंकुरुताप्रमेयाद्रष्टास्मिभूयःसुखिनःसमेतान् २९ तेन्योन्यमामंत्र्यत
थाभिवाद्यवृद्धान्परिष्वज्यशिशूंश्चसर्वान् यदुप्रवीराःस्वगृहाणिजग्मुस्तेचापितीर्थान्यनुसंविचेरुः
विसृज्यकृष्णंत्वथधर्मराजोविदर्भराजोपचितांसतीर्थां जगामपुण्यांसरितंपयोष्णींसभ्रातृभृत्यः
सहलोमशेन ३१ सुतेनसोमेनविमिश्रतोयांपयःपयोष्णींप्रतिसोध्युवास द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महा
त्मासंस्तूयमानःस्तुतिभिर्वराभिः ३२ इत्यारण्यकेलोमशतीर्थयात्रायां ११९ लोमशउ० नृगेणयजमा
नेनसोमेनेहपुरंदरः तर्पितःश्रूयतेराजन्सतृप्तोमदमभ्यगात् १ ॥

१ आमूर्तरयसः गयनामा २ वानस्पत्यं हुत्वजं चषालादि भौमं मृन्मयं स्थाल्यादि ४ चषालो यूपकटकः यूपः यज्ञस्तंभः चमसाः सोमपानपात्राणि पा

इष्टदैवैः सहैर्दैश्च प्रजापतिभिरेव च इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः १ आमूर्तरयसश्चेह गयोऽजाववृषप्रभुः

तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु २ तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयं वानस्पत्यं च भौमं च यद्द्रव्यं

मुपनियते मखे ४ चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः तेष्वेवास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः

५ सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ६ स्वयमुत्था

पयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ७ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्वि

जातयः प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णन्त द्विजातयः ८ सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः

यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ९ तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः सदस्येभ्यो महाराज

तेषु यज्ञेषु सप्तसु १० भवेत्संख्येयमेतद्धि यदेतत्परिकीर्तितं न तस्य शक्याः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणाव

तः ११ हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् १२

अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशांपते १३ स लोकान्प्राप्तवानैं

द्रान्कर्मणा तेन भारत सलोकतां तस्य गच्छेद्यस्तस्याख्यानमुपस्पृशेत् १४ तस्मात्त्वमथ राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितो

यः हविस्थापनार्थानि मृन्मयानि स्रुचः हविःप्रदानार्थाः स्रुवाः हविरवदानार्थाः ५।७ असंख्यान् एकयज्ञेन भूयसः स्वर्णमयान्देवोपकान्रवारीन्द्रो

म॰ भा॰ व॰ टी॰ १९८

१९ २३ सोमस्य पीथः पानं तं हर्तुं तौ सोमपीथिनौ २४ सौकन्ये १२० भृगोः १ वीरस्थानेन वीरासनेन २ ३ ४ ॥

वैशंपायन॰ स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह वैडूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीं १६ समाग
मत तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोनघ तत्रास्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः १७ तीर्थानि रमणी
यानि पुण्यान्यायतनानि च यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह तत्र तत्राददद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः
सहस्रशः १८ लोमश उ॰ देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकतां वैडूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवती
र्य च १९ संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते २० एष शर्यातिय
ज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः २१ चकोप भार्गवश्चापि म
हेंद्रस्य महातपाः संस्तंभयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः २२ सुकन्यां चापि भार्यां च राजपुत्रीमवाप्त
वान् युधिष्ठिर उ॰ कथं विष्टंभितस्तेन भगवान्पाकशासनः २३ किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महा
तपाः नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम २४ इत्या
रण्यके सौकन्ये॰ १२० लोमश उ॰ भृगोर्महर्षेः पुत्रोभूच्च्यवनो नाम भारत समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे
महाद्युतिः १ स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पांडव अतिष्ठत चिरं कालमेकदेशे विशांपते २ स व
ल्मीकोभवदृषिर्लताभिरिव संवृतः कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ३ तथा स संवृतो धी

५ १० क्षामकंठः क्षीणध्वनिः ११ अतएव सा तद्वचनं न शृणोति १२ १८ आनाहः मलविष्टंभः १९ ॥

अथदीर्घस्यकालस्यशर्यातिर्नामपार्थिवः आजगामसरोरम्यंविहर्तुमिदमुत्तमं ५ तस्यस्त्रीणांसहस्रा
णिचत्वार्यासन्परिग्रहः एकैवचसुतासुभ्रूःसुकन्यानामभारत ६ सासखीभिःपरिवृतादिव्याभरणभू
षिता चंक्रम्यमाणावल्मीकंभार्गवस्यसमासदत् ७ सावैवसुमतींतत्रपश्यंतीसुमनोरमां वनस्पतीन्वि
चिन्वंतीविजहारसखीवृता ८ रूपेणवयसाचैवमदनेनमदेनच बभंजवनवृक्षाणांशाखाःपरमपुष्पि
ताः ९ तांसखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृतां ददर्शभार्गवोधीमांश्चरंतीमिवविद्युतं १० तांपश्यमा
नोविजनेसरेमेपरमद्युतिः क्षामकंठश्चविप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ११ तामाबभाषेकल्याणींसाचास्यन
शृणोतिवै ततःसुकन्यावल्मीकेदृष्ट्वाभार्गवचक्षुषी १२ कौतूहलात्कंटकेनबुद्धिमोहबलात्कृता किं
नुखल्विदमित्युक्त्वानिर्बिभेदास्यलोचने १३ अक्रुध्यत्सतयाविद्धेनेत्रेपरममन्युमान् ततःशर्यातिसैन्यस्य
आनाहंतेनहृत्सैन्यस्यसमावृणोत् २५ ॥
शकृन्मूत्रेसमावृणोत् १४ ततोरुद्धेशकृन्मूत्रेसैन्यमासीत्सुदुःखितं तथागतमभिप्रेक्ष्यपर्यपृच्छत्स
पार्थिवः १५ तपोनित्यस्यवृद्धस्यरोषणस्यविशेषतः केनापकृतमद्येहभार्गवस्यमहात्मनः १६ ज्ञातं
वायदिवाज्ञातंतद्द्रुतंब्रूतमाचिरं तमूचुःसैनिकाःसर्वेनविद्मोपकृतंवयं १७ सर्वोपायैर्यथाकामंभवां
स्तदधिगच्छतु ततःसपृथिवीपालःसाम्नाचोग्रेणचस्वयं १८ पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गंपर्यजानन्नचैवते

म॰ भा॰ व॰ टी॰ १९९

२० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ सौकन्ये॰ १२१ कस्य निवृत्तोग्रनाच्छादितो १२३४ ॥

पितरंदुःखितंदृष्ट्वासुकन्येदमथाब्रवीत् मयाटंत्येहवल्मीकेदृष्टंसत्वमभिज्वलत् २० खद्योतव
दभिज्ञातंतन्मयाविद्धमंतिकात् एतच्छ्रुत्वातुवल्मीकंशर्यातिस्तूर्णमभ्ययात् २१ तत्रापश्यत्तपो
वृद्धंवयोवृद्धंचभार्गवं अयाचदथसैन्यार्थंप्रांजलिःपृथिवीपतिः २२ अज्ञानाद्बालयायत्तेकृतंतत
त्क्षंतुमर्हसि ततोब्रवीन्महीपालंच्यवनोभार्गवस्तदा २३ अपमानादहंविद्धोह्यनयादर्पपूर्णया
रूपौदार्यसमायुक्तांलोभमोहबलात्कृतां २४ तामेवप्रतिगृह्याहंराजन्दुहितरंतव क्षंस्यामीति
महीपालसत्यमेतद्ब्रवीमिते २५ लोमश उ॰ ऋषेर्वचनमाज्ञायशर्यातिरविचारयन् ददौदुहित
रंतस्मैच्यवनायमहात्मने २६ प्रतिगृह्यचतांकन्यांभगवान्प्रससादह प्राप्तप्रसादोराजावैससैन्यः
पुरमाव्रजत् २७ सुकन्यापिपतिंलब्ध्वातपस्विनमनिंदिता नित्यंपर्यचरत्प्रीत्यातपसानियमेनच २८
अग्नीनामतिथीनांचशुश्रूषुरनसूयिका समाराधयतविप्रंच्यवनंसाशुभानना २९ इत्यारण्यकेसौक
न्ये १२१ लोमश उ॰ कस्यचित्त्वथकालस्यत्रिदशावश्विनौनृप कृताभिषेकांविवृतांसुकन्यांतामपश्य
तां १ तांदृष्ट्वादर्शनीयांगींदेवराजसुतामिव ऊचतुःसमभिद्रुत्यनासत्यावश्विनाविदं २ कस्यत्वमसि
वामोरुवनेस्मिन्किंकरोषिच इच्छावभद्रेज्ञातुंत्वांतत्त्वमाख्याहिशोभने ३ ततःसुकन्यासव्रीडातावुवा

५ गताध्वनेअतीतवयसेइत्यर्थः ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

दृष्ट्वाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ५ भ्राजसेऽस्मिन्वने भीरु विद्यु
त्सौदामिनी यथा न देवेष्वपि तुल्या हि त्वया पश्याव भाविनि ६ अनाभरणसंपन्ना परमांबरवर्जिता शोभयस्य
धिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ७ सर्वाभरणसंपन्ना परमांबरधारिणी शोभसे त्वनवद्यांगि नैवं मलपंकिनी
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिं त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृते ८ असमर्थं परित्राणे पो
षणे च शुचिस्मिते सा त्वं च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः एवमुक्ता
सुकन्या पि सुरौ ताविदमब्रवीत् ११ रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मां पर्यशंकिथाः तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभि
षग्वरौ १२ युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ततस्तस्यावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिं १३ एतेन समयेनैनमा
मंत्रय पतिं शुभे सा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवं १४ उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति तच्छ्रुत्वा च्य
वनो भार्यामुवाच क्रियतामिति १५ भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः
क्रियतामिति १६ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह १७ अश्विनाव
पि तद्राजन्सरः प्राविशतां तदा ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्तदा १८ दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुंडलाः
तुल्यवेषधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्द्धनाः १९ तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे

वनपर्वणि २॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
२००

२१ २२ अश्विनौवैदेवानामसोमपावास्तामितिश्रुतंतस्यैतदुपबृंहणंतस्माद्युवामितियुवयोरसोमपत्वंमिषतःपश्यतःस्वीकरिष्यामीत्यर्थः

यत्रवाप्यभिकामासितंवृणीष्वशुभानने सासमीक्ष्यततःसर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् २१ निश्चित्यमन
साबुद्ध्यादेवीववेस्वकंपतिं लब्ध्वातुच्यवनोभार्यांवयोरूपंचवाञ्छितं २२ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौनास
त्याविदंवचः यथाहंरूपसंपन्नोवयसाचसमन्वितः २३ कृतोभवद्भ्यांवृद्धःसन्भार्यांचप्राप्तवानिमां तस्मा
द्युवांकरिष्यामिप्रीत्याहंसोमपीथिनौ २४ मिषतोदेवराजस्यसत्यमेतद्ब्रवीमिवां तच्छ्रुत्वाहृष्टमनसौ
दिवंतौप्रतिजग्मतुः च्यवनश्चसुकन्याचसुराविवविजह्रतुः २५ इत्यारण्यकेसौकन्ये. १२२ लोमश
उ. ततःश्रुत्वाशर्यातिर्वयस्थंच्यवनंकृतं संहृष्टःसेनयासार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमं १ च्यवनंचसुकन्यां
चदृष्ट्वादेवसुताविव रेमेसभार्यःशर्यातिःकृत्स्नांप्राप्यमहीमिव २ ऋषिणासत्कृतस्तेनसभार्यःपृथि
वीपतिः उपोपविष्टःकल्याणीःकथाश्चक्रेमनोरमाः ३ अथैनंभार्गवोराजन्नुवाचपरिसान्त्वयन् याजयि
ष्यामिराजंस्त्वांसंभारानवकल्पय ४ ततःपरमसंहृष्टःशर्यातिरवनीपतिः च्यवनस्यमहाराजतद्वाक्यं
प्रत्यपूजयत् ५ प्रशस्तेहनियज्ञीयेसर्वकामसमृद्धिमत् कारयामासशर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमं ६ त
त्रैनंच्यवनोराजन्याजयामासभार्गवः अद्भुतानिचतत्रासन्यानितानिनिबोधमे ७ अगृह्णाच्च्यवनःसो

२४ २५ सौकन्ये. १२२ ततःवयस्थंयुवानंयुवंच्यवानमश्विनाजरंतंपुनर्युवानंचक्रथुःशचीभिरितिमंत्रलिंगात्च्यवानंच्यवनं चरथायधर्माचरणा

२००

९ १० सर्वं सोमे ११ १२ आम्रेडयति पुनः पुनरावर्तयति १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ ॥

इंद्र उवाच उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ९ च्यवन
उ० महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृंदारकमिवाजरं १० ऋते त्वां विबुधांश्चा
न्यान्कथं वै नार्हतः सवं अश्विनावपि देवेंद्र देवौ विद्धि पुरंदर ११ इंद्र उवाच चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरू
पसमन्वितौ लोके चरंतौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः १२ लोमश उ० एतदेव यदा वाक्यमाम्रेडयति दे
वराट् अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः १३ ग्रहीष्यंतं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा समीक्ष्य बलभि
द्देव इदं वचनमब्रवीत् १४ आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयं वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनु
त्तमं १५ एवमुक्तः स्मयन्निंद्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहं १६ ततो
ऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः तस्य प्रहरतो बाहुं स्तंभयामास भार्गवः १७ तं स्तंभयित्वा च्यवनो जुहु
वे मंत्रतोनलं कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः १८ ततः कृत्या समभवदृषेस्तस्य तपोबलात्
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः १९ शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः तस्यास्यमभवद्घोरं ती
क्ष्णाग्रदशनं महत् २० हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं श
तं २१ इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दश योजनाः प्राकारशिखराकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः २२ ॥

१३ १५ सौकन्ये० १२३ तं दृष्ट्वा १७ सृक्किणी गलगर्भौ ८ मदं चेति सुरापानस्त्रीद्यूतमृगयाख्यव्यसनानि मदकरत्वात्तान्यपि मदनामानीति भावः ९ ॥

बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रं कालाग्निसन्निभं १३ लेलिहञ्जिह्वया व
क्त्रं विद्युच्चपललोलया व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् १४ स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्र
वत् महता घोररूपेण लोकाञ्छब्देन नादयन् १५ इत्यारण्यके सौकन्ये० १२३ लोमश उ० ततो दृष्ट्वा घोर
वदनं मदं देवः शतक्रतुः आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकं १ भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी
लेलिहन्मुहुः ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः २ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव भवि
ष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ३ न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः जानामि चाहं विप्रर्षे न मि
थ्या त्वं करिष्यसि ४ सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनं ६ तस्मात्प्रसादं कु
रु मे भवत्वेवं यथेच्छसि एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ७ स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरं
मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ८ अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः तदा मदं विनिक्षिप्य
शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ९ अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपं विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदतां
वरः १० सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुकूलया तस्यैतद्द्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ११ ॥

१।१३ संधिर्द्वयोरिति संप्रति कलिद्वापरसंध्यावपि अत्र तीर्थे त्रेताद्वापरसंधिवत् अल्पः कालोऽस्ति अत्र स्नातानां कलिस्पर्शो नास्तीति भावः १४ सदास्रोतः
सदाप्रवाहयुक्ते १८ पावकाइव दीप्यमानाः पावकाः २० त्रीणि शृङ्गाणीति प्रसिद्धान्युत्तरीत्या त्रिकोणाकाराणि एतानि त्रीणि प्रस्रवणानीति च प्रयागा
एतानि सर्वाणीति अनुपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य यथाकाममिह स्नाहि यथाकाममित्यस्य काशीप्रयागसेविनां चेदं तीर्थमेव नमेच्छिकं इतरेषाम

अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पय एतद्दृष्ट्वा महीपाल सिकतात्वं च भारत ११ सैंधवारण्यमासाद्य
कृत्वा नाकृतदर्शने पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश १३ स्थाणोर्मंत्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि
भारत संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च १४ अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः अत्रोपस्
पृश्यैव त्वं सर्वपापप्रणाशने १५ आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् सदाफलः सदास्रोतो
मरुतां स्थानमुत्तमम् १६ चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर एतच्चंद्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते
वैखानसा वालखिल्याः पावका वायुभोजनाः १७ शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च सर्वा
ण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश १८ शंतनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकश्च नराधिपः नरनारायणौ चोभौ स्थानं
प्राप्ताः सनातनं १९ इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर २०

ण्यावश्यकमिति भावः गौडास्तु त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्मस्तत्र कारणमिति श्लोकमत्रापि
पठंति स च प्रागेव व्याख्यातः अत्र पाठस्तु काश्यपादिस्तु तस्माद्विशेषार्थसङ्ग्रहीकारार्थः १८ १९ नित्यशयाः नित्यं शयानाः संनिहिता इत्यर्थः ते

२१ २५ साहदेविः सृंजयपुत्रस्य पुत्रः २६ सोकल्पे समाप्ते १२४ यौवनाश्वः युवनाश्वपुत्रः १ परांकाष्ठां स्वर्गिष्विव श्रेष्ठस्थानं २ ५ आत्मानं वित्तं आत्म

इहतेवैचतुर्ब्रह्मन्नृषयस्त्वाविशांपते यमुनाचालयच्छ्रीमान्कृमश्चेहतपोरतः २१ यत्रैवभीमसेनस्य
कृत्वाचामित्रकर्शन सर्वेचात्रगमिष्यामस्त्वयैवसहपाण्डव २२ एतत्प्रस्रवणंपुण्यमिंद्रस्यमनुजेश्वर
यत्रधाताविधाताचवरुणश्चोर्ध्वमागताः २३ इहतेप्यवसन्राजन्क्षान्ताःपरमधर्मिणः मैत्राणामृजु
बुद्धीनामयंगिरिवरःशुभः २४ एषासायमुनाराजन्महर्षिगणसेविता नानायज्ञचिताराजन्पुण्या
पापभयापहा २५ अत्रराजामहेष्वासोमांधातायजतस्वयं साहदेविश्चकौंतेयसोमकोददतांवर २६
इत्यारण्यकेसोकल्पेसमाप्ते १२४ युधिष्ठिरउ॰ मांधाताराजशार्दूलस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः कथंजातो
महाब्रह्मन्यौवनाश्वोनृपोत्तमः १ कथंचैतांपरांकाष्ठांप्राप्तवानमितद्युतिः यस्यलोकास्त्रयोव
शेविष्णोरिवमहात्मनः २ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंचरितंतस्यधीमतः यथामांधातृशब्दश्चतस्य
शक्रसमद्युतेः जन्मचाप्रतिवीर्यस्यकुशलोह्यसिभाषितुं ३ लोमशउ॰ शृणुष्वावहितोराजन्राज्ञ
स्तस्यमहात्मनः यथामांधातृशब्दोवैलोकेषुपरिगीयते इक्ष्वाकुवंशप्रभवोयुवनाश्वोमहीपतिः
सोयजत्पृथिवीपालःक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ५ अश्वमेधसहस्रंचप्राप्यधर्मभृतांवरः अन्यैश्चक्रतुभि
वाञ्छितचित्तःसंयोज्यरुद्रदेवतयापेक्षांनीत्वा ८॥ र्मुख्यैर्यजत्साप्तदक्षिणैः ६ अनपत्यस्तुराजर्षिःसमहात्मामहाव्र

१ सौद्युम्नेः युवनाश्वस्य १० ४४ क्रोशतः शकुनेर्वतः १५ निर्वाणं तपःफलं १६ १९ २४ दृष्टिर्दुष्मितं २५ ॥

पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः तामेव रात्रिं राजेंद्र महात्मा भृगुनंदनः ९ इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्म
हर्षिः पुत्रकारणात् संभृतो मंत्रपूतेन वारिणा कलशो महान् १० तत्रातिष्ठत राजेंद्र पूर्वमेव समाहितः य
त्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतं ११ तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः रात्रिजागरणाच्छ्रांतान्सौ
द्युम्निः समतीत्य तान् १२ शुष्ककंठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः तं प्रविश्याश्रमं श्रांतः पानीयं सोभ्यया
चत १३ तस्य श्रांतस्य शुष्केण कंठेन क्रोशतस्तदा नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशतः १४ ततस्तं क
लशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चांभो व्यवासृजत् १५ स पीत्वा शीतलं तोयं पिपा
सार्तो महीपतिः निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा १६ ततस्ते प्रत्यबुध्यंत मुनयः सतपोधनाः
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते १७ कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन्समागताः युवनाश्वो ममेत्येवं
सत्यं समभिपद्यत १८ न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृ
ताः १९ मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणं पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम २० महाबलो महा
वीर्यस्तपोबलसमन्वितः यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनं २१ अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादि
तं अभक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै २२ न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोन्यथा नूनं दैवकृतं ह्येत

२६ किंधास्यतिपास्यतिस्तन्याभावात् २८ मांधास्यतीतिमांधातातांधातेतिलुडंतस्यव्याख्यानेधास्यतीतिप्रदेशिनीतर्जनी ३० ३१ किंहूतंहस्तान्वित

यथाशक्रसमंपुत्रंजनयिष्यसिवीर्यवान् गर्भधारणजंवापिनखेदंसमवाप्स्यसि २६ ततोवर्षशतेपू
र्णेतस्यराज्ञोमहात्मनः वामपार्श्वंविनिर्भिद्यसुतःसूर्यइवास्थितः २७ निश्चक्राममहातेजानचतन्मृत्यु
राविशत् युवनाश्वंनरपतिंतदद्भुतमिवाभवत् २८ ततःशक्रोमहातेजास्तंदिदृक्षुरुपागमत् ततो
देवामहेंद्रंतमपृच्छन्धास्यतीतिकं २९ प्रदेशिनींततोस्यास्येशक्रःशममिमंदधे मामयंधास्यतीत्येवे
भाषितेचैववज्रिणा ३० मांधातेतिचनामास्यचक्रुःसेंद्रादिवौकसः प्रदेशिनींशक्रदत्तामास्वाद्यस
शिशुस्तदा ३१ अवर्धतमहातेजाःकिष्कूंस्त्रयोदश ३२ वेदास्तमपनुर्वेदादिव्यान्यस्त्राणिचेश्वरम्
उपतस्थुर्महाराजध्यातमात्रस्यसर्वशः ३३ आजगवंनामधनुःशराःशृंगोद्भवाश्चये अभेद्यंकवचंचैव
सद्यस्तमुपशिश्रियुः ३४ सोभिषिक्तोमघवतास्वयंशक्रेणभारत धर्मेणाविजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णोरि
वविक्रमैः ३५ तस्याप्रतिहतंचक्रंशासनंतन्महात्मनः रत्नानिचैवराजर्षिस्स्वयमेवोपतस्थिरे ३६ तस्येयं
वसुसंपूर्णावसुधावसुधाधिप तेनेष्टंविविधैर्यज्ञैर्बहुभिःस्वाप्तदक्षिणैः ३७ चितैचैत्यैर्महातेजाध
र्मोव्याप्यचपुष्कलान् शक्रस्यार्धासनंराजंल्लब्धवानमितद्युतिः एकाहात्पृथिवीतेनधर्मनित्येनधीम

तीन्वाकिष्कुर्हस्तेवितस्तैश्चेत्यमरः ३२ ध्यातमात्रस्यस्वयंध्यानेनआयमेवंविधोभवत्वितिसंकल्पितस्य ३३ शृंगोद्भवाःस्वर्गजाःशृंगप्रभृतेशिखरेइत्यादि स्व

४० पद्मंशतकोटयःतेषामपिसहस्राणिदृष्ट्वा ४१ ४२ चतुर्विधाःसृष्टवन्तस्तिर्यक्स्थावराः ४४ ४० मांधात्रुपाख्याने १२५ कथं १२३४५ ॥
तस्यचैवंमहाराजकृत्स्नेयंहस्तिनावती चतुरंतामहीह्यासीन्नासीत्किंचिदनावृते ४० तेनपद्मसहस्राणि
गोदशमहात्मना ब्राह्मणानांमहाराजदत्तानीतिप्रचक्षते तेनद्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यांमहात्मना ४२
वृष्टंसस्यविवृद्ध्यर्थंमिषतोवज्रपाणिनः तेनसोमकुलोत्पन्नोगांधाराधिपतिर्महान् ४३ गर्जन्निवमहामे
घःप्रमथ्याभिहतःशरैः प्रजाश्चतुर्विधास्तेनत्राताराजन्कृतात्मना ४४ तेनात्मतपसालोकास्तापिता
श्चातितेजसा तस्यैतद्देवयजनंस्थानमादित्यवर्चसः ४५ तस्यपुण्यतमेदेशेकुरुक्षेत्रस्यमध्यतः पतेन
सर्वमाख्यातंमांधातुश्चरितंमहत् ४६ जन्मचाग्र्यंमहीपालयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ४७ वैशंपायनउ०
एवमुक्तःसकौंतेयोलोमशेनमहर्षिणा पप्रच्छानंतरंभूयःसोमकंप्रतिभारत ४८ इत्यारण्यकेमांधा
त्रुपाख्याने १२५ युधिष्ठिरउ० कथंवीर्यःसराजाभूत्सोमकोवदतांवर कर्माण्यस्यप्रभावंचश्रोतुमि
च्छामितत्त्वतः १ लोमशउ० युधिष्ठिरासीन्नृपतिःसोमकोनामधार्मिकः तस्यभार्याशतंराजन्सदृशी
नामभूत्तदा २ सवैयत्नेनमहतातासुपुत्रंमहीपतिः कंचिन्नासादयामासकालेनमहतापि ३ कदाचि
त्तस्यवृद्धस्यघटमानस्ययत्नतः जंतुर्नामसुतःतस्मिन्स्त्रीशतेसमजायत ४ तंजातंमातरःसर्वाःपरि
वार्यसमासते सततंपृष्ठतःकृत्वाकामभोगान्विशांपते ५ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
२०४

स्फिचि कट्यां ६ ७ अमात्यपर्षदः मंत्रिसभातः ८ क्षत्ता दौवारिकः ९ १० ॥

ततःपिपीलिकाजंतुंकदाचिददशत्स्फिचि सदष्टोव्यनदद्राजंस्तेनदुःखेनबालकः ६ ततस्तामातरः
सर्वाःप्राक्रोशन्भृशदुःखिताः परिवार्यजंतुंसहसासशब्दस्तुमुलोभवत् ७ तमार्तनादंसहसाशुश्रावस
महीपतिः अमात्यपर्षदोमध्येउपविष्टःसहर्त्विजा ८ ततःप्रस्थापयामासकिमेतदितिपार्थिवः तस्मै
क्षत्तायथावृत्तमाचचक्षेस्वपुत्रजम् ९ त्वरमाणःसचोत्थायसोमकःसहमंत्रिभिः प्रविश्यांतःपुरंपुत्र
माश्वासयदरिंदम १० सांत्वयित्वातुतंपुत्रंनिष्क्रम्यांतःपुरान्नृपः ऋत्विजासहितोराजन्सहामात्यउ
पाविशत् ११ सोमकउ॰ धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वंवरंभवेत् नित्यातुरत्वाद्भूतानांशोकएवैकपु
त्रता १२ इदंभार्याशतंब्रह्मन्परीक्ष्यसदृशंप्रभो पुत्रार्थिनामयावोढंनतासांविद्यतेप्रजा १३ एकःक
थंचिज्जातोजंतुरयंमम यतमानासुसर्वासुकिंनुदुःखमतःपरं १४ वयश्चसमतीतंमेसभार्यस्य
द्विजोत्तम आसांप्राणाःसमायत्तामममचात्रैकपुत्रके १५ स्यान्नुकर्मतथायुक्तंयेनपुत्रशतंभवेत् म
हतालघुनावापिकर्मणादुष्करेणवा १६ ऋत्विगुवाच अस्तिवैतादृशंकर्मयेनपुत्रशतंभवेत् य
दिशक्नोषितत्कर्तुमथवक्ष्यामिसोमक १७ सोमकउवाच कार्यंवायदिवाकार्यंयेनपुत्रशतंभवेत्
कृतमेवेतितद्विद्धिभगवान्प्रब्रवीतुमे १८ ॥

२०४

जंतुना पशुभूतेन सवकरणं राजानमुपसस्मार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजेइति पुत्रस्यापि पशुकरणं वक्तुं च ब्राह्मणेष्वरामृष्टं ततो न शास्त्रविरोधः ९ ११

ऋत्विगुवाच यजस्व जंतुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते १ वपा
यां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ततस्ताः सुमहावीर्यान् जनयिष्यंति ते सुतान् २ तस्यामेव तु ते जं
तुर्भविता पुनरात्मजः उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ३ इत्यारण्यके जंतूपाख्याने १२८ सो
मक उ० ब्रह्मन्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव १ लोमश उ०
ततः स याजयामास सोमकं तेन जंतुना मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः २ हा हताः स्मेति वा
शंत्यस्तीव्रशोकसमाहताः रुदंत्यः करुणं चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ३ सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजको
पि स्म कर्षति कुररीणामिवार्तानां समाकृष्य तु तं सुतं ४ विशस्य चैनं विधिवद्वपामस्य जुहाव सः व
पायां हूयमानायां गंधमाघ्राय मातरः ५ आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनंदन सर्वाश्च गर्भानल
भंस्ततस्ताः पार्थिवांगनाः ६ ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशांपते जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भार
त ७ जंतुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव पार्थिव स तासामिष्ट एवासीन्न तथा ते निजाः सुताः ८ तच्च लक्ष
णमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैरपि ९ ततः स लोकमगमत्सोमकस्य

जंतूपाख्याने १२९ ब्रह्मन् १ वाशंत्यः क्रोशंत्यः ३ ४ वपां देहांतर्गतमेदः आकारं मांसं ५ ८ लक्षणं चिह्नं ९ १० ॥ गुरुः परं अथ कालेव्य

सोमकस्य स्मृतिर्गतिरिति शेषः ११ । १८ क्षान्तः क्षमावान् उष्य उषित्वा २० अभिचाररूपपंक्तिमार्गोपदेष्टृत्वाद्याजके क्षेत्रयाज्यस्य निपातस्तु शरीरे कल्माण

अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ११ तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्य
मानोऽग्निना भृशं त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलं १२ एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्मराजानम
ब्रवीत् अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः १३ मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना धर्म
उवाच नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुंक्ते कदाचन १४ इमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदतां वर सोमक उ॰
पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनं इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये १५ नरके वा धर्म
राज कर्मणास्य समो ह्यहं पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदं १६ धर्मराज उ॰ यद्येवमीप्सितं
राजन्भुंक्ष्वास्य सहितः फलं तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिं १७ लोमश उ॰ स चकार त ॥
था सर्वं राजा राजीवलोचनः क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह १८ लेभे कामान् शुभान्
राजन्कर्मणा निर्जितान्स्वयं सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः १९ एष तस्याश्रमः पुण्यो य ए
षोऽग्रे विराजते क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जी भव कुरूद्वह २१ इत्यारण्यके जन्तूपाख्याने १२८ लोमश उ॰ अस्मिन्किल स्व

यत्युक्तः स्वयं कृतानन्तु न्याय्यमिति अध्यायतात्पर्यं २१ जंतूपाख्याने १२८ अस्मिन् १ ॥ यं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः सत्रमिष्टी कृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकं

दशपद्मानि गवामिति शेषः तस्य ह्रादशपद्मान्तं दक्षिणा इति यागीयदक्षिणादौ सर्वत्र गोपदस्यैवाध्याहारदर्शनात् अभिसृष्टवान् दत्तवान् २ ३ यज्ञ
वास्तु यज्ञभूमिः ४ अग्निभिः अग्निस्थापनार्थैरिष्टकारचितैः स्थंडिलैः ५ शमी अग्निसिद्ध्यर्थं दक्षुत्पादनार्थमानीता शमीशाखा एकपत्रा शाखा तितपत्रा
अन्ते वै दिशाखायाः पलाशस्य सर्वाणि प्रपर्णानि मूलतः शाखोपरिवासोपवेशं करोतीति सृज्ञात या एवं एकपत्रा शाखा भूत्वैषा उपवेषरूपेणाव

अंबरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु यत्रेष्ट्वा दशपद्मानि सदस्येभ्योऽभिसृष्टवान् २ यज्ञैश्च तप
सा चैव परां सिद्धिमवाप सः देशो नाहुषस्यायं यज्वनः पुण्यकर्मणः ३ सार्वभौमस्य कौन्तेय
ययातेरमितौजसः स्पर्धमानस्य शक्रेण तस्येदं यज्ञवास्त्विह ४ पश्य नानाविधाकारैरग्निभि
र्निचितां महीं मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ५ एषा शम्येकपत्रा या सरकं चैतदुत्तमं
पश्य रामह्रदानेतान्पश्य नारायणाश्रमं ६ एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीं प्रसर्पणं महीपा
ल रूप्यायाममितौजसः ७ अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभा
षत ८॥

शिखारूपपते अग्रभागस्य वक्रोग्रहः तत्वात् परिवासच्छित्त्वा सरकं सुराग्रहपात्रं सरकोऽस्त्री सीधुपात्रमिति मेदिनी ६ प्रसर्पणं संचारभूमिः रू
प्यायां रूप्यवत् श्वेतवर्णायां स्थल्यां नद्यां वा सामीप्ये सप्तमी प्रसर्पणं तीर्थमित्यर्थः ७ अनुवंशं परंपरागतमाख्यानश्लोकं उलूखलैरिति उलूखलै
लसदृशानि स्त्रीणां कर्णाभरणानि भवन्तीति स्वयमुलूखलैरेवाभरणैर्युक्ता सतीति शेषः एतेन विकृतवेषत्वं पिशाच्या उक्तं ८ ॥

भाषणमेवाहहस्ताभ्यां युगंधर इति अत्र ग्रंथः अस्मिन्तीर्थे सपुत्रा ब्राह्मणी स्नातुमागता तां प्रति पिशाची वदति त्वया युगंधरे पर्वते तद्देशे वा दधिप्राशनं कृतं तत्र उष्ट्रीक्षीरं गर्दभ्यादिक्षीरं च दधीक्रियते तथा अच्युतस्थलाख्ये संकरजातीनां ग्रामे वासश्च कृतः तथा भूतिलयाख्ये दस्युग्रामे ऽनग्निदग्धानां मृतानां तेषणं यस्यां नद्यां क्रियते तस्यां स्नाताऽसि अतो दोषत्रयवती त्वमेतत्कारणे हि प्रायश्चित्तं यमेव श्यामे प्रसिद्धमेव मेकशाकं त्रीं संहरात्त्वमिति संसृज्य संकेतैः सार्धं आज्ञापयेद्व्रतं चरेदिति प्रोष्य भूतिलये विप्रः आज्ञापयेद्व्रतं चरेदिति च तच्च त्वया न कृतं अतः कथमत्र वस्तुमिच्छसि दोषवता इह तीर्थे वा सोऽङ्गलेभ इत्यर्थः एवं पिशाचीवाक्यं श्रुत्वापि सा ब्राह्मणी तत्र स्नानादिकं कृतवती ततस्तया वा तस्या तस्याश्चटपिटादिकं नाशितं उक्तं च एतत्तव दिवा हृतं रात्रौ हृतं तद्वत्सर्वमिति हृतं जातं रात्रौ तु तव पुत्रमपि नाशयिष्यामीति भावः अथापि द्वितीयरात्रिं वस्तुमिच्छसि चेत्तव पुत्रं अपकारं करिष्यामीति युगंधरादिदेशत्रयनिंदापरत्वेन आचष्टे अर्वाचस्तु युगंधरादौ दधिप्राशनादिकं त्रयमपि

युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले । तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमर्हसि ९ ॥

कारणं कृत्वा एकरात्रं इह यदि वस्तुमिच्छसि चेद् इह सत्र अत्र पिशाचीवचनमाजेनैकरात्रवासो नियम्यते यदि तु द्वितीयं दिनं रात्रं वा वत्स्यसि तर्हि एतत्तव दिवाकाले हृतं भविष्यति एतद् दिनिवसनपात्रापहारताडनादिकं अभिनीय दर्शयति रात्रौ तु इतो मया प्राणापहारो नित्यर्थ इति ब्रह्मज्ञानि निवेशनवंतं सलक्षणानुचराः त्वा हारमेतत्कुरुक्षेत्रस्य तु उपसंहारात् अस्य क्षेत्रस्य हि विपक्षकुरुक्षेत्रप्रापकत्वमवगतं कुरुक्षेत्रं ह्यथ चपकेशान पथ्येषु पर्याकाडे तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमासतस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति कर्मांगकुरुदेशानतमितं प्रसिद्धं अपरं च अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रमित्यादिना ज्ञानांगभूमविमुक्ताख्यं जाबालरामतापनीयोपनिषदोः प्रसिद्धं तत्राश्वास्यत्वेत्र स्वकर्मसुक्तो सद्योमुक्तोपरं प्रयाहेतुत्वात् अत्र वासे देवाः विघ्नमाचरति मुक्तो हि देवपशुत्वान्निवर्तत इति तथा बृहदारण्यके आत्मेत्येवोपासीत सोऽपि कान्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति भेददर्शिनो देवपशुत्वमुक्तं तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या वि

ष्युरित्यैकात्म्यज्ञानं देवानामपि प्रियं पशुर्नाश इव पशुपतेरिति संज्ञानैकात्म्यस्तत् देवा अप्रियं कर्तुमसमर्थास्तथा च तत्रैव श्रूयते तस्य ह न देवा

श्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति देवाश्च न देवा अपि अभूत्यै अनैश्वर्याय प्रवसति यद्धिष्ठासितर्हत्र चिरकालं वस्तुमर्हसीति पिशा

चीकाचित्स पुत्रास्थिद्दं इह वस्तुमिच्छतीति प्रतिप्रब्रवीति युगंधर इति युगानि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञानि धारयतीति युगंधरः स्थूलशरीराभिमानी जी

वः तथा हि श्रुतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्निति शयानो धर्ममाचार्यादिभ्यो ज्ञानस्पृषः कलिः

स एव संजिहानस्तज्ज्ञानं द्वापरो भवति उत्तिष्ठन् मानुष्ठानार्थं यतमानस्त्रेता भवति धर्मं चरन् अनुतिष्ठंस्तु कृतं भवतीति पुत्र एव युगंधरस्तमाह दधि

प्राशनशब्देन धर्मप्रजासंपत्त्यर्थो दारसंयोग उच्यते तथा हि गृह्यसूत्रे समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदिति विवाहोत्तरं पत्न्योर्हृदयसंयोगार्थं

दधिप्राशनं विधीयते तत्र समापो हृदयानि नौ सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ इति मन्त्रशेषः मन्त्रार्थस्तु विश्वे देवा नौ आवयोर्हृदयानि हृतिव

ज्ञत्वात् बहुवचनं समञ्जन्तु श्लिष्टानि कुर्वन्तु संश्लिष्टाहृदयाः समञ्जन्तु इति समस्याप्याहुतिरेषा आपो नौ हृदयानि समञ्जन्तु विरुद्धयोः स्निग्धयोर्हि हृदयोः संधा

नं भवतीति मातरिश्वा प्राणवायुः नौ हृदयानि संदधातु एवं धाता संदधातु उ इति स्थिते देष्ट्री युवतयोर्मिर्माणी देवता च संदधातु व्यवहिताश्चेति छन्दसि व्यव

हितोपसर्गेणापि क्रियायाः संबन्धः एवं च उपसर्गा हृत्वा क्रियापदस्याहृतिरिति तथा च लोमेव मानो जायापती सहोभौ चरतां धर्मं प्रजां प्रजनया

वहा इति श्रुतिलिंगाभ्यां धर्मप्रजोत्पादने सहाधिकारात् जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इ

ति च श्रुतानामृणानामपाकरणं दारसंयोगं विना न भवतीति दधिप्राशनशब्देन लक्षितलक्षणया आनृण्यं प्राह्यते तेन स्वधर्मनिष्ठः प्रजावान्

पत्नीसंस्थं सवितुमर्हतीति एवं पादार्थः अच्युतस्थले च्युतियोगः स्थूलशरीरापेक्षया अच्युतमस्थूलं लिंगशरीरं तत्र उषित्वा सूक्ष्मात्मानं उपास्येत्यर्थः भ

ताति विपद्वादी निलीयते अस्मिन्निति कारणं ब्रह्म भूतलयः भूतिलय इति पाठे भूतिरैश्वर्यं तस्यापि च लयो यस्मिन्निति शुद्धं ब्रह्म तयोरन्यतरत्र स्नात्वा मलं

संक्षाय यद्यषीकावत् मलमशोधितं महस्यते वे ह्यास्य सर्वे पाप्मानः प्रहूयन्त इति तज्ज्ञानफलश्रवणात् तद्वदिति तच्छब्देन पूर्वोक्तं लोके कर्मोपास्ती उच्येते ताभ्यां यु

क्तं यथा स्यात्तथा भूतिलये स्नानं तेनैतेनैव दिनेन सोऽशुभनिवृत्तिः तथापि प्रत्यहं ब्रह्मप्राप्तिः श्रूयते यथैतत् पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति

सता ब्रह्मणा तथा च कर्मोपास्तिपूर्वकं यो ब्रह्म जानाति सोऽत्र वस्तुमर्हतीति तस्यापि

शाचादिबाधा नास्तीत्यर्थः ९ ॥

म॰
भा॰वृ॰
टी॰
२०

त्वं तु अब्रह्मवित् एकरात्रमेवात्र वस्तुं योग्यः यदि द्वितीयां वस्तुमिच्छसि तर्हि ते तव पतनं मदीयं कृत्तं भविष्यति मद्वत् पिशाचीभूत्वा न स्नानेन नल
स्य मे पतदिति स्वकृतस्याभिनीयप्रदर्शनं द्वितीयदिनवासस्यैवेतत्फलं द्वितीयरात्रिवासे तु उक्तो न्यथा अहस्यादिवत् मोहस्याभ्याशिलाभावो भवि
ष्यति तेन तीर्थदर्शनमपि न लप्स्यसे इति अतो ब्रह्मराणां रात्रिमेव एकां वत्स्यामः प्रातरेव प्रस्थास्याम इति भावः द्वारमित्यर्थं मुक्त्वार्थमिति १ ११

एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि पतद्धै ते दिवा कृते राज्ञो नूनं मतो यथा १ अथ चात्र निवत्स्यामः
त्वयो भरतसत्तम द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ११ अत्रैव नहुषो राजा राजन् क्रतुभिरिष्टवा
न् ययातिर्बहुवित्तो येयजं ज्ञा मुदमभ्यगात् १२ पतत्स्नात्वा वतरणं यमुनातीर्थमुत्तमं पतद्धै नाक
पृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः १३ अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः यूपोलूखलिकास्तात गच्छे
स्नवभृथ प्लवं १४ अत्रैव भरतो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् हयमेधेन यज्ञेन मेध्यमश्वमवासृजत् १५
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणाप्य च मेदिनीं अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमं १६ आप चैव ऋषिमुख्येन
संवर्तेनाभिपालितः अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वांल्लोकान्प्रपश्यति पूयते दुष्कृताच्चैव सम्यगापि समुपस्पृश १७

अत्रैव कुरुक्षेत्रद्वारे १२ १३ सारस्वतैर्ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिर्यज्ञैः ईजानाः यूपोलूखलिकाः यूपान् उलूखलानि च यज्ञसाधनान्याददते ते यूपो
लूखलिकाः पञ्चभिः श्रेवोडापो स्नुः स्पृष्टं नद्यर्थः १४ १५ कृष्णसारङ्गं कृष्णहरिणसदृशं एकदेशं कृष्णवर्णं प्रणमकर्णमित्यर्थः १६ १७

इहस्थः यमुनांतर्गीतज्ञात्वावतरणस्थः २० तीर्थांतरमाहसरस्वतीमिति २० २३ तीर्थ० १२९ । ८ बद्धापाशैरितिशेषः विपाशः पाशहीनः अतएव

वैशंपायन० तत्रसभ्रातृकःस्नात्वास्तूयमानोमहर्षिभिः लोमशंपांडवश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् १९ सर्वां

ल्लोकान्प्रपश्यामितपसासत्यविक्रम इहस्थःपांडवश्रेष्ठंपश्यामिश्वेतवाहनं १९ लोमश उ० एवमेतन्म

हाबाहोपश्यंतिपरमर्षयः सरस्वतीमिमांपुण्यांपश्यैकशरणावृतां २० यत्रस्नात्वानरश्रेष्ठधूतपा

प्माभविष्यसि इहसारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवंतःसुरर्षयः २१ ऋषयश्चैवकौंतेयतथाराजर्षयोपिच वेदीप्रजा

पतेरेषासमंतात्पंचयोजना २२ कुरोर्वैयज्ञशीलस्यक्षेत्रमेतन्महात्मनः २३ इत्यारण्यकेतीर्थयात्रायां०

लोमश उ० इहमर्त्यास्तनूस्त्यक्त्वास्वर्गंगच्छंतिभारत मर्तुकामानराराजन्निहायांतिसहस्रशः १

एवमाशीःप्रयुक्ताहिदक्षेणयजतापुरा इहयेवैमरिष्यंतितेवैस्वर्गजितोनराः २ एषासरस्वतीरम्यादि

व्याचौघवतीनदी एतद्विनशनंनामसरस्वत्याविशांपते ३ द्वारंनिषादराष्ट्रस्ययेषांदोषात्सरस्वती

प्रविष्टापृथिवींवीरमानिषादाहिमांविदुः ४ एषवैचमसोद्भेदोयत्रदृश्यासरस्वती यत्रैनामभ्यवर्तंत

सर्वाःपुण्याःसमुद्रगाः ५ एतत्सिंधोर्महत्तीर्थंयत्रागस्त्यमरिंदम लोपामुद्रासमागम्यभर्तारमवृणी

तवै ६ एतत्प्रकाशतेतीर्थंप्रभासंभास्करद्युते इंद्रस्यदयितंपुण्यंपवित्रंपापनाशनं ७ एतद्विष्णुपदं

विपाशानाम ९ ॥ नामदृश्यतेतीर्थमुत्तमं एषारम्याविपाशाचनदीपरममपावनी ८ अत्रैवपुत्रशोकेनव

सिष्ठोभगवानृषिः बध्वात्मानंनिपतितोविपाशःपुनरुत्थितः ॥ ५ ॥

१ अत्रैवनागाणांग्रोदीच्यानां ११ वर्षवसतिस्थानं १२ एषइतियोरामःप्रख्यातःसत्यविक्रमस्त्वविदेहाउत्तरेचयद्द्वारेयद्वर्षस्यद्वारंएषोनुभूयमानोवाति
कांविदेहोवातानीतः पश्चादिमस्त्रह्योनात्यवर्ततेतेनरामेणाकृतमितिएवंवान्वयःअनेनवायोरपिअस्मिन्वर्षेप्रवेशोनास्तिकिंतुतेनरक्षितिपश्चा
देवांतानीतस्यअत्रप्रवेशाद्वासस्यसामर्थ्यमत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः १३ युगंपंचसंवत्सरात्मकंतस्मिन्क्षीणेसमाप्तेसतियदामेरुसावनवार्हस्पम

काश्मीरमंडलेचैतत्सर्वंपुण्यमरिंदम महर्षिभिश्चाध्युषितंपश्येदंभ्रातृभिःसह १० यत्रैवनागाणांसर्वे
षामृषीणांनाहुषस्यच अग्नेश्चैवात्रसंवादःकश्यपस्यचभारत ११ एतद्द्वारंमहाराजमानसस्यप्रका
शते वर्षमस्यगिरेर्मध्येरामेणश्रीमताकृतं १२ एषवातिकखंडोवैप्रख्यातःसत्यविक्रमः नात्यवर्त
तयद्द्वारंविदेहाउत्तरंचयः १३ इदमाश्चर्यमपरंदेशेस्मिन्पुरुषर्षभ क्षीणेयुगेतुकौंतेयसर्वस्यसह
पार्षदैः १४ सहोमयाचभवतिदर्शनेकामरूपिणः अस्मिन्सरसिसत्रैर्वैचैत्रमासिपिनाकिनं १५ यजं
तेयाजकाःसम्यक्परिवारंशुभार्थिनः अत्रोपस्पृश्यसरसिश्रद्दधानोजितेंद्रियः १६ क्षीणपापःशुभाँ
ल्लोकान्प्राप्नुतेनात्रसंशयः एषउज्जानकोनामयावकिर्यत्रशांतवान् अरुंधतीसहायश्चवसिष्ठोभ
गवानृषिः १७ ह्रदश्चकुशवानेषयत्रपद्मंकुशेशयं आश्रमश्चैवरुक्मिण्यायत्रशाम्यदकोपना १८

नात्रचांद्रःसंवत्सरएककालंसमाप्यतेमध्यगतत्रयकालस्तस्मिन्नित्यर्थः युगेक्षीणेइत्यस्यसंवत्सरांतइतिवार्थःचैत्रप्रतिपत्प्रभृत्यादिरितिभाव
हारात् १५ अतएवसर्वेदिनेष्वेवशुक्लप्रतिपदमारभ्यमासमात्रंपिनाकिनंयजंतइतिसंगच्छते १५ १६ पावकिःस्कंदःशांतवान्शमंप्रापवसिष्ठो

२०८ निषण्णंतवान् १७ कश्यपवान् जलवानपश्चिमंकपंनीरमित्यंजयः स्त्रकोपला
सितकोप १८॥

समासःसंक्षेपःयस्मिन्दृष्टेसमाधिफलंभवतीत्यर्थः २१ देवसमितिंराजसभां २२ निलिल्येलीनः २४ श्येनकपोतीये १२९ १२३४५६७८९

समाधीनांसमासस्तुपाण्डवेयश्रुतस्त्वया तंद्रक्ष्यसिमहाराजभृगुतुंगंमहागिरिं १९ वितस्तांपश्यराजेंद्रस
र्वपापप्रमोचनीं महर्षिभिश्चाध्युषितांशीततोयांसुनिर्मलां २० जलांचोपजलांचैवयमुनामभितोनदीं
उशीनरोवैयत्रेष्ट्वावासवादत्यरिच्यत २१ तांदेवसमितिंतस्यवासवश्चविशांपते अभ्यागच्छन्नृपवरं
ज्ञातुमग्निश्चभारत २२ जिज्ञासमानौवरदौमहात्मानमुशीनरं इंद्रःश्येनःकपोतोग्निर्भूत्वायज्ञेभिज
ग्मतुः २३ ऊरुंराज्ञःसमासाद्यकपोतःश्येनजाद्भयात् शरणार्थीतदाराजन्निलिल्येभयपीडितः २४ इ
त्यारण्यकेश्येनकपोतीये १२९ श्येनउवाच धर्मात्मानंत्वाहुरेकंसर्वेराजन्महीक्षितः सवैधर्मविरु
द्धंत्वंकस्मात्कर्मचिकीर्षसि १ विहितंभक्षणंराजन्पीड्यमानस्यमेक्षुधा मारक्षीर्धर्मलोभेनधर्ममुत्सृ
ष्टवानसि २ राजोवाच संत्रस्तरूपस्त्राणार्थीत्वत्तोभीतोमहाद्विज मत्सकाशमनुप्राप्तःप्राणगृध्नुरयं
द्विज ३ एवमभ्यागतस्येहकपोतस्याभयार्थिनः अप्रदानेपरंधर्मंकथंश्येननपश्यसि प्रस्पंदमानः
संभ्रांतःकपोतःश्येनलक्ष्यते मत्सकाशेजीवितार्थीतस्यत्यागोविगर्हितः ५ योहिकश्चिद्द्विजान्हन्या
द्गांवालोकस्यमातरं शरणागतंचत्यजतेतुल्यंतेषांहिपातकं ६ श्येनउ० आहारात्सर्वभूतानिसंभवं
तिमहीपते आहारेणविवर्धंतेतेनजीवंतिजंतवः ७ शक्यतेदुस्त्यजोप्यर्थश्चिररात्रायजीवितुं नतुभो

१० १९ कदलीस्कंधमासज्जेति कदलीस्कंधं यत्नल्पनिःसारेस्मिन्धर्मे मा सज्जो भवेत्यर्थः २० २१ २३ २४ ॥

प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारादि नंक्ष्यति रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्न रक्षसि १० धर्मं यो बाधते धर्मो
न स धर्मः कुधर्म तत् अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ११ विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघ-
वं न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् १२ गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये यतो भूयांस्ततो रा-
जन्कुरुष्व धर्मनिश्चयं १३ राजोवाच बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं
धर्मज्ञश्चास्यसंशयं १४ तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं च भाषसे न तेस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहं
शरणैषिपरित्यागं कथं साध्विति मन्यसे आहारार्थं समारंभस्तव चायं विहंगम १५ शक्यश्चाप्यन्यथा
कर्तुमाहारोप्यधिकस्त्वया गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोपि वा त्वदर्थमद्य क्रियतां यच्चान्यदभि-
कांक्षसि १७ श्येन उ० न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन
केनचित् १८ यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे १९ श्ये-
नः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा सनातनी मा राजन्सारमज्ञात्वा कदलीस्कंधमासज २० राजोवाच राष्ट्रं शि-
बीनामृद्धं वै ददानि तव खेचर यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददामि ते २१ विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थि-
नमागतं येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकं २२ श्येन उ०

२४ २५ स्वदेहत्यागेनापि शरणागतो रक्षणीय इति श्येनाय तात्पर्यं २६ ३४ श्येनकपोतीये १३१ ॥

यदा स्वमांसं कपोतेन समं तुलया धृतम् तदा देयं तु तन्मांसं सा मे तुष्टिर्भविष्यति २४ राजोवाच अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतं २५ लोमशउ· उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् तुलयामास कौन्तेय कपोतेन समं विभो २६ ध्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः २७ न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतं तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलां २८ श्येनउ· इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयं जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ २९ यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशांपते एषा ते भास्वती कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ३० यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ३१ इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ३२ विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपं तदेतत्सदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः ३३ पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनं तत्रैव सततं देवा मुनयश्च सनातनाः दृश्यन्ते ब्राह्मणै राजन् पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ३४ इत्यारण्यके श्येनकपोतीये १३१

लोमशउ· यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं सदाफलैरुपपन्नं महीजैः १ साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श सरस्वतीं मानुषदेहरूपां वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां सरस्वती

म॰
भा॰ व॰
टी
२८

३ वंदिं वंदिनं निजग्राहतुः विजगृहतुः संप्रसारणाभावादिरार्षं नितरां ग्राहवदाचरतामिति वा ४ ॥ अष्टकृत्वः अष्टवारं अष्टस्थानेष्वित्यर्थः ॥ १२

अस्मिंस्तु गोत्रे ह्यभूतां वरिष्ठौ वाक्यज्ञौ मुनी मातुलभागिनेयौ अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनुरौद्दालकिः श्वेतकेतुः
पृथिव्यां २ विदेहराजस्य महीपतेस्तौ विप्रौ गतौ मातुलभागिनेयौ प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे बंदिं निज
ग्राहतुरप्रमेयौ ३ उपास्व कौन्तेय महानुजस्त्वं तस्याश्रमं पुण्यमेतं प्रविश्य अष्टावक्रो यस्य दौहित्र आसीद्यो
बंदिं जनकस्याथ यज्ञे ४ वादी विप्रोऽग्र्यो बाल एवाभिगम्य वादे भंक्त्वा मज्जयामास नद्यां ५ युधिष्ठिर उ॰
कथंप्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं यो निजग्राह बंदिं अष्टावक्रः केन चासौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश शंस
तत्त्वं ६ लोमश उ॰ उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत् शुश्रूषुराचार्यवशानु
वर्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ७ तं वै विप्राः पर्यचरन्स शिष्यस्तं च ज्ञात्वा परिचर्यां गुरुः सः तस्मै प्रादा
त्सद्य एव श्रुतं च भार्यां च वै दुहितरं स्वां सुजातां ८ तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरं चाप्यु
वाच सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ९ वेदान्सांगान्सर्वशास्त्रैः सहोपेतानधीतवान
स्मि तव प्रसादात् इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्तते १० उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
स तं कोपादुदरस्थं शशाप यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ११ स वै तथा वक्र ए
वाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव १२॥

१२ सुजातप्रसूता १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ अध्यायः २३१ ॥

संपीड्यमानात्तु तदा सुजाता सा वर्धमानेन सुतेन कुक्षौ उवाच भर्तारमिदं द्विजो गता प्रसाय हीनं वसुनाथ ना
थिनी १३ कथं करिष्याम्यधना महर्षे मासस्त्वायं दशमो वर्तते मे नैवास्ति ते वसु किंचित् प्रजाता येनाहमेता
मापदं निस्तरेयं उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो वित्तस्यार्थे जनकमभ्यगच्छत् स वै तदा वादविदा निगृ
हीतो निमज्जितो वादिनेहाप्सु विप्रः १५ उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य सूतेन वादेप्सु निमज्जितं तथा उवाच तां
तत्र ततः सुजातामष्टावक्रे गूहितव्यो यमर्थः १६ ररक्ष सा चापि तमस्य मंत्रं जातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने तथाष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुं १७ ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतुरष्टावक्रं पितुरं
के निषण्णं अपाकर्षद् गृह्य पाणौ रुदन्तं नायं तवांकः पितुरित्युक्तवांश्च १८ यत्तेनात्युक्तं दुरुक्तं तदानीं हृदि
स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् गृहं गत्वा मातरं सोऽभिराम्य पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति १९ ततः सुजाता प
रमार्तरूपा शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय रात्रावित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः २० गच्छा
वयं तं जनकस्य राज्ञो यज्ञं बह्वाश्चर्यं श्रूयते तस्य यज्ञः श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवादमन्नं चाग्र्यं तत्र भोक्ष्याव
है वै २१ विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ यज्ञं स
मृद्धं जनकस्य राज्ञः २२ अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद २३ अन्धस्य पन्था बधिरस्य

म० भा० व० टी० २११

अंधादीनामक्षमत्वान्मार्गो देय इत्यर्थः असमेत्य समीपमप्राप्य १ ऐंद्रद्युम्ने हे जनक ४ ८ ज्ञानागमे ज्ञानशास्त्रे वेदांतेष्वित्यर्थः निष्ठां निश्चयं ७

अष्टावक्र उ० अंधस्य पंथा बधिरस्य पंथाः स्त्रियाः पंथा भारवाहस्य पंथाः राज्ञः पंथा ब्राह्मणेनासमे
त्य समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पंथाः १ राजोवाच पंथा अयं तेद्य मयातिदिष्टो येनेच्छसि तेन कामं व्र
जस्व न पावको विद्यते वै लघीयानिंद्रोपि नित्यं नमते ब्राह्मणानां २ अष्टावक्र उ० प्राप्तौ स्व यज्ञं
नृप संदिदृक्षू कौतूहलं नौ बलवद्वै नरेंद्र प्राप्तावेहावामतिथी प्रवेशं कांक्षावहे द्वारपते तवा
ज्ञां ३ ऐंद्रद्युम्ने यज्ञदृशाविहावां विवक्षू वै जनकेंद्रं दिदृक्षू नो वै क्रोधव्याधिना दह्यमानाव
यं च नौ द्वारपालो रुणद्धि ४ द्वारपाल उ० वंदेः समादेशकरा वयं स्म निबोध वाक्यं च मयेर्यमा
णं नैव बालाः प्रविशंत्यत्र विप्रा वृद्धा विद्वांसः प्रविशंत्यत्र विप्राः ५ अष्टावक्र उ० यद्यत्र वृद्धेषु
कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च वेदप्रभावेन समन्विताश्च ६
शुश्रूषवश्चापि जितेंद्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठां न बाल इत्यवमंतव्यमाहुर्बालोप्य
ग्निर्दहति स्पृश्यमानो ७ ॥

वेदज्ञानीतेयदितर्हिईश्वरयजुषांश्रुतिसेवितांपकमेवअन्तरंब्रह्मप्रतिपाद्यंयस्यांतांपकान्तरांबहुरूपांमन्त्रार्थवादादिरूपांविराजंविशेषेणकर्म
कोऽज्ञदाधिकोऽनराजमानो अंगेतिसेवोपने ८ शाल्मलेरष्ठीलाशाल्मलिफलांतर्गतग्रंथिः सहिकेवलतूलमयत्वात्निःसारः अतोदे

द्वारपाल उ॰ सरस्वतीमीरयवेदजुष्टामेकाक्षरांबहुरूपांविराजं अंगात्मानंसमवेक्षस्ववालेकिंश्लाघ
सेदुर्लभोवैमनीषी ८ अष्टावक्र उ॰ नज्ञायतेकायवृद्ध्याविवृद्धिर्यथाष्ठीलाशाल्मलेःसंप्रवृद्धा ह्रस्वो
ल्पकायःफलितोविवृद्धोयस्त्वाफलस्तस्यनवृद्धभावः ९ द्वारपालउवाच वृद्धेभ्यएवेहमतिंस्मबाला
गृह्णंतिकालेनभवंतिवृद्धाः नहिज्ञानमल्पकालेनशक्यंकस्माद्बालस्थविरइवप्रभाषसे १० अष्टाव
क्रउवाच नतेनस्थविरोभवतियेनास्यपलितंशिरः बालोपियःप्रजानातितंदेवाःस्थविरंविदुः ११ न
हायनैर्नपलितैर्नवित्तेननबंधुभिः ऋषयश्चक्रिरेधर्मंयोनूचानःसनोमहान् १२ दिदृक्षुरस्मिसंप्रा
प्तोवंदिनंराजसंसदि निवेदयस्वमांद्वाःस्थराज्ञेपुष्करमालिने १३ द्रष्टास्यवदतो`स्मान्द्वारपालमनीषिभिः
सहवादेविवृद्धेतुवंदिनंचापिनिर्जितं पश्यंतुविप्राःपरिपूर्णविद्याःसहैवराज्ञासपुरोधमुख्याः उताहो
वाप्युच्चतांनीच
तांवातूष्णींभूते

हत्वहिर्यथाअल्पकायःकृशः ९ ११ अनूचानःसांगवेदाध्यायी १२ पुष्करमालिनेस्वर्णमालाधारिणे १३ १५॥

उपायतः प्रयतिष्ये उपायत्वं कार्यं तत्त्ववादाद्यन्यत्र तस्य राजदर्शनं कारयित्वा अहं प्रवेशने कुरु यत्नमिति राजानः पुरस्तात् किं चित्तज्ञाने प्रकाशयेत्यर्थः १६ सम्राट् सार्वभौमः १७ सः अहं अद्वैतं ब्रह्म कथयितुं आगतोऽस्मि पतेन कृत्स्नस्यास्य प्रपञ्चस्य तात्पर्येणोपपन्नत्वं १९ २१ विज्ञानमत्ता अ।

द्वारपाल उ॰ कथं यज्ञे दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशं । उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् १६ अष्टावक्र उ॰ भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ त्वं वै सम्राट् त्वयि सर्वं समृद्धं । त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् १७ विद्वान्वन्दी वादविदो निगृह्य वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः । त्वया सृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भिर्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतं १८ सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोऽस्मि । क्वासौ वन्दी यावदेनं समेत्य नक्षत्राणीव सविता नाशयामि १९ राजोवाच आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य । विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वेदशीलैः २० आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः २१ आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः । विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः २२ अष्टावक्र उ॰ विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि सिंहीकृतस्तेन वदत्यभीतः । समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य मार्गे भग्नं शकटमिवाचलाक्षं २३ ॥

पि पराजयं प्राप्य सभातः निःसृताः २२ निहतः निर्जितः शेष्यते प्रसभं पुरुषवत् जडो भविष्यति २३ ॥

ब्रह्माद्वैतं कथयितुमागतोस्मीति प्रतिजानानमष्टावक्रं प्रति पृच्छति राजा त्रिंशकेति उभयतस्तीक्ष्णाग्राभिः षड्भिः शलाकाभिरेकस्मिन्
शंकौ प्रोतमध्याभिः प्रथितान्ताभिः द्वादशारं षण्णाभि चक्रं जायते तत्र द्वादशारा या योंशाः राशिद्वयात्मानः षट् ऋतवो नाभयः एकैकस्मि
न्नंशे त्रिंशत्त्रिंशदंशाः तदेतद्वचक्रं षष्ट्या नाडीभिः परिवर्तते अस्य षष्ट्यधिकशतत्रयपरिवर्तैः सावनः संवत्सरो भवति अस्मिंश्चक्रे कु
लालचक्रवत्प्रदक्षिणमावर्तमाने पिपीलिकापंक्तिवत्प्रतीपं सूर्यादयः परिभ्रमन्ति तत्र चंद्रस्य सप्तविंशत्या होरात्रैर्भगणभोगः सू
र्यस्य सपादपंचषष्ट्यधिकेनाऽंशशतत्रयेण सम्पवसौरः संवत्सरः अस्मिन् चक्रे स्वस्वगत्या गच्छतोः सूर्यचंद्रयोः यदा त्यं तवि

राजोवाच त्रिंशकद्वादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः २४
अष्टावक्र उ० चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागति २५ ॥

प्रकर्षस्तदा पौर्णमासी यदा त्यंतं सन्निकर्षस्तदा दर्शः ते द्वे पर्वणी पर्वे चतुर्विंशस्य पर्वभिः चतुः पंचाशदधिकेनाऽंशशतत्रयेण चांद्रः सं
वत्सरः तत्र यं पृच्छति त्रयाणामपि श्रौतकर्मसु विनियोगात् तथा चोक्तं माधवेन अब्दः पंचविधः सौरो व्रतादौ तिलकादिके सज्जन्मादि
वते सौरो रोगास्त्यादिषु सावन इति त्रिंशकद्वादशांशस्य त्रिंशतो राशीन् त्रिंशकः ते एव द्वादश संख्याकाः अंशा यस्येति सौरसंवत्सरस्य प्रश्नः च
तुर्विंशति पर्वण इति चंद्रस्य त्रीणि षष्ट्या सहितानि शतानि अरा यस्येति सावनस्य त्रिविधस्यापि कालचक्रस्य योर्थं प्रयोजनं वेद स परः कविः
उत्कृष्टः क्रांतदर्शी २४ इति पृष्टोपरस्याह उत्तरं षण्णाभीति विशेषार्थोत्र स्याद्विद्वत्प्रकाशः शेषानुवादः प्रथयो मासाः राशयो वा ते

प्रत्येकं प्रयीयंते चक्रं पात्येवं अस्मिन्काले यथाकालं विहितो धर्मस्तं पातीत्यर्थः एतेन धर्मस्य श्रेयःसाधनत्वं विधीयते केवलकालज्ञानस्यापुरु
षार्थत्वात् मानांतरानवगतप्रयोजनवदर्थप्रतिपादकं हि शास्त्रं भवति अन्यथा शास्त्रत्वव्याघातः एवमन्यत्रापि विधानं द्रष्टव्यं राशिर्द्विश
लवध्वानं द्विषडनुपतंतो द्विकेणसौराहरश्मः सोमेष्विष्टोतुचाशीपादपि च चतुर्विंशकात्पर्वणा स्यात् गोमध्ये सावनो ह्येगगनगनदसगुणो रा
चहैराशिद्रुमाद्दत्वाद्व्यश्वत्थेजा योगा समयविहिताः श्रेयसे स्युर्मनोज्ञाः २८ रथस्य युक्ते अश्व इव सहचारिणि एकेन पातेन नवदक

राजोवाच वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसां कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् २९
अष्टावक्र उ॰ मास्म ते ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि ध्रुवं वातसारथिराधाता गर्भं सुषुवतुश्च तं ३०

स्यात् एतेन पतनशीले ये उभे वर्तेते दिवौकसां देवानां मध्ये तयोः संबंधिनं गर्भकः धत्ते कस्य गर्भं ते उत्पद्येते कं च जनयतः इत्यर्थः २९ अत्र
ते तयोर्नामाप्यमंगलमिति मत्वा परोक्षेण निर्दिशति ते उभे अधिदैवं विद्युदशनी अध्यात्मं तु एवमस्य विद्युदर्चिरशनिरंगारा इति पं
चाग्निविद्यायां तयोर्भेदेन व्यपदेशात् कुमाकाशेन देहेन रथेन वडवे इव नित्यं संयुक्ते श्येनपाते च ते तव गृहे मास्म स्यातां राजन् तव शा
त्रवाणामपि गृहे मास्म स्यातामित्यमंगलत्वं तयोर्दर्शितं वातसारथिर्मेघो मनश्च ॥

आगंताश्चाकाशात् तृष्णार्थं स्तुमागात्योत्कारणात् कर्मफलभोगार्थं उद्देश्यपनु तेउभेष्ट्वीं के विशुद्धशान्तीडुःखमनूस्य चगर्भे पत्नश्येकसुत्वं
तेचनमेववातसारथिं वैष्णुतमग्निमनस्यस्तुवत्वतिमपरेयथाग्नेज्योतिरादिस्मिन्निपातनूपत्वाद् ग्निरूपो मेघोग्निमेवविद्युदादिद्वारास्तते पवे
मनः प्रभवोडुःखमनूस्य स्ववासनानूपेणमनसः कारणंभवतः तथाचवीजोङ्कुरवन्मनसः डुःखादेश्चहेतुहेतुमद्भावात् मनसोलयोडुःखा
भावार्थमभ्यसनीयइत्यर्थः पतेनप्रज्ञापितंह्यमधुपर्यपप्वणन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षिप्तमितिमंत्रवर्णाउपहिहितः प्रभ्राभानवताजलेशो
षयताभेचेतविषयानुजानेनमनसावामधुसलिलंतद्धृदेकरसंब्रह्मवापिनद्धमाच्छादितं मनसोडुःखहेतुत्वंदृष्टांतसुखेनाह मत्स्यमि

राजोवाच किंस्वित्सुप्तंननिमिषति किंस्विज्जातंनचोप
तिकस्यस्विद्धृदयंनास्ति किंस्विद्वेगेवर्धते २८ ॥

तिनेत्युपमार्थोनिपातःदीनेल्पेउदनिउदकेक्षिप्तंनिवसंतंमत्स्यंतमिवाकुलमित्यर्थः क्षिप्तमित्यस्यैववाल्मिप्यमानमित्यर्थः ह्यत्रे
योडुःखमनूस्ततडिद्दशानिसमेघणनवच्छीघ्रपातेनित्यैवहेरथेस्येडवकरणात्सुरार्थीरःप्राज्ञस्तोत्यःस्यगर्भेपत्नपनंस्तुवत्वतिवेवामना
तेवुजन्माचेतःशान्तीनिरूप्यादत्तपवनवशांविप्रचित्तोमुमुक्षुः २७ स्वप्नडि॰ति स्वपित्यषोनेजिडि॰तिजकारांतस्यस्वप्नकशब्दस्यस्वप्ना
वस्थांप्राप्तंकिंननिमिषतिलुप्तमङ्गनभवतीतिप्रश्नार्थः २८ ॥ श्री

म॰
भा॰व॰
टी॰
२५४

न यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति तथा हि श्रुत्यामेस्पापमितश्रिरूपः पुरुषो जाग्रत्स्वप्नयोरिहपरलोकयोश्च संचरणेन श्रान्तः मत्स्य इव कूलद्वयं चारेस्थिप्रलययोः कार्यकारणसंघातस्य निखिलप्राणनादिप्रपञ्चस्य परमेशुपरतष्टकशक्तिरेकपवासेन हि दृष्टे इष्टे विपविलो यो विद्यते विनाशित्वादि तिश्रुतेः तदुपरमाभ्युपगमे कृतहानादिदोषप्राप्तिः सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शानुपपत्तिश्च अस्य विनाशित्वादजातत्वं यज्जातमण्डं ब्रह्माण्डं भूतभौतिकात्मकं तन्न चोपति चुपमंदायोगतो न चेष्टते किं त्वयमेव तच्चेष्टयते इत्यर्थः अश्मनो शरीरस्य हृदयं शोकायतन

अष्टावक्र उ॰ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ४९ राजोवाच न त्वां मन्ये मानुषं देवसत्त्व न त्वं बालः स्थविरः संमतो मे न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितरा म्येष बन्दी ५॰ इत्यष्टावक्रीये १३३ अष्टावक्र उ॰ अत्रोग्रसेनसमितेषु राजन्समागतेष्वप्रतिमेषु राजन् नावैमि वक्तारमनन्तवादिनां महाजले हंसमिवादद्यामि १ न मेऽद्य वक्ष्यत्यतिवादिमानी ग्लहे प्रपन्नः सरितामिवागमः हुताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् २ व्याघ्रं शयानं प्रति माप्रबोधय आशीविषं सृक्किणी संलिहानं पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ३

नेनास्ति अस्य शरीरमिति यास्कः अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान् हृदयस्य भवतीति श्रुत्या तद्दृष्टेः देहाद्यसंगो योगी निर्मनस्कः जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः नदी चित्तनदी योगिनो व्युत्थितस्य वेगेन सद्यः कृत्स्नप्रपञ्चरूपेण वर्धते योगिदृष्ट्या सुप्तामत्स्यो ब्रह्मा वहाविको पिप्रपंचो हृदयेषिस्मसमयोत्पत्तिकृत इत्यर्थः प्रवंदगालोपोऽनुप्रपस्यजाड्यं देहासंगिनो मुक्तिः संसारस्य मनोमात्रत्वं चात्र दर्शितं पुमान्नो निर्निमेषः स्वपिति भवनदी चावरुद्धिनः स्वरूपे जातं ब्रह्माण्डपिण्डं जडमपि जवते येन सोऽहा प्रशरीत्यायस्याकायस्य नास्ति कश्चिदपि हृदयं शोकनीडं समाधौ

२५४

वाकप्रलापेवाचोग्रक्लृष्टेसंलापेपषवंदीटप्रपतामितिशेषः ३ अध्यायः १३२ अत्र १ ग्लहंपराजितस्यजलेनिपातनरूपंपणंप्रपन्नःस्वीकृतवान् स
त्येममप्रवृत्तः नवृत्तस्तिप्रतस्तुतरमितिशेषः समिद्धतेजसः प्रलयकालेयंतंप्रदीप्तस्याग्नेः प्रवेगयथानदीवेगःशुष्यतितथाशुष्कोभविष्यसीत्यर्थः २ मामा
प्रवोधज्ञानीहिभोवादिकस्यबुधेलोटिरूपं अस्त्रेधिरार्षःपदाहतस्य समस्पिवर्निर्ग्रहेणाहंसर्वमेवत्वयापदाहतःतस्यमेशिरोभिहस्यत्वेनसुच्यसेअदृष्टःम
न् सेहननेनदेहेनरूपकायत्वेनउपपन्नः ४ ५ वंदिंवदिनंविभक्तलोपेनकारलोपश्चार्षः ६ ७ एवंप्रतिज्ञातेहेतुमेववादकथासुखेनप्रपंच

योवैदर्प्यात्संहननोपपन्नःसुदुर्बलःपर्वतमाविहंति नस्यैवपाणिःसनखोविदीर्यतेनचैवशैलस्यहिदृ
श्यतेव्रणः सर्वेराज्ञोमैथिलस्यमैनाकस्येवपर्वताः निकृष्टभूतराजानोवत्सस्यानडुहोयथा ५ यथा
महेंद्रःप्रवरःसुराणांनदीषुगंगाप्रवरायथैव तथात्वमेकोवंदिनमध्यानयमत्सकाशं
६ लोमशउ० एवमष्टावक्रःसमितौहिगर्जन्नतक्रोधोवंदिनमाहराजन् उक्तेवाक्येचोत्तरंमेब्रवीहिवा
क्यस्यचाप्युत्तरंतेब्रवीमि ७ वंद्युवाच एकएवाग्निर्बहुधासमिध्यतेएकःसूर्यःसर्वमिदंविभाति एको

यत्वंदिसुखेनवोद्धुमुत्सुत्पापयतिएकएवेति यथाएको वीरोदेवराजोनिहंतायमःपितृणामीश्वरश्चैकएव ८ ॥

ग्निः सूर्योवाद्भुतरामप्रकाशेनामप्रकाशकस्यएवदेवानांइंद्रियाणांराज्ञाप्रधानभूतोयीयात्तुरहमिदमाद्याकारेणप्रकाशमानोवीरोविहंतेतिपरा
भिमततत्वांतराभिभावकोयमःसर्वेंद्रियाणांनियंतापितृणांविषयोपहारहारापालयितृणामिंद्रियाणांईश्वरोभोक्ताकर्ताचप्रधानभूतः
एकएवनान्यत्रत्वंदृश्यगास्तित्वमेसर्वेषांक्रियाकारकादीनांबुद्धिमात्रत्वोपलंभादित्यर्थः योर्देवेंद्रोग्निवत्सातदिदमहमितिव्यक्तनानास्वरूपास्व
चोयंचस्वयंसाप्रथयतिरविवन्साविप्रःसाचमृत्युःसाश्रेयादेःप्रयोक्तीसकलमिदमिहस्वमवहीमयंसादित्येवंतार्किकेणप्रथमसुपगतोवदि

नाटीकपत्रः ८ ॥

अष्टावक्रो द्वा सुपर्णेति मंत्रे तेनयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति पैंगिरहस्यब्राह्मणे व्याख्यातेन प्रकारेण बुद्धिचैतन्ययोः साक्षा
याविरुद्धैकर्मिंश्च ग्राह्यादिवत्तौ सहैव चरतः नहि दृश्यमाया बुद्धेर्द्रष्टृत्वं संभवति प्रकाश्यस्य च प्रकाशकत्वमिति परिहरति द्वाविंद्राग्नी इति स्वप्नेपि
बाधितोद्भवादवाधितो बोद्धान्योस्तीति भावः स्वातंत्र्यादिन्द्र आत्मानलवदिह पराधीनसिद्धिः स्वबुद्धिर्हृदृष्टपतेस्तत्सत्वे इति स्वल्पविहृतपैं
गिनाद्वेति मंत्रे भिन्नेदेवर्षिदृष्टप्रभृतिवदपि तेस्सूर्यचिद्रग्गुणकाभेऽप्यन्योन्यापेक्षया चव्यवहरति पथगेचक्रवद्दंपतीवत् वंदी वोढुः कर्मा
धीनत्वं मीमांसकमतमाह त्रिरिति त्रिरूपेण देवस्थावरमानुषरूपेण जन्मत्रयं सुकृतेनैव लभते पापेन नारकस्थावरतिर्यक्रूपं स्वर्गान्नरका
द्वाच्युतस्यौषधिभावपूर्वकमेव रेतोद्वारा नपशुतिर्यग्योनिसंभवस्य श्रौतप्रसिद्धेः अत एव त्रयो वेदाः युक्तास्तान्पर्यंगमेतन्द्वा उच वाजपेयो

अष्टावक्र उ॰ । द्वाविंद्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ९ ॥ वंदुवाच । त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं त्रयो युक्ता वाजपेयं वहंति । अध्वर्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ १० ॥

पलक्षितं श्राश्रमत्रयोचितं कृत्स्नं कर्मजातं वहंति वेदस्यापि कर्ममात्रपरत्वमित्यर्थः अध्वर्यवो यज्ञस्य योक्तारस्त्रैवर्णिकास्त्रीण्येव प्रा
तः सवनादीनि तन्वते ते न यथाकालं कृतस्य कर्मणः फलं कालान्तरेऽप्येव श्रनुभवंतीत्यर्थः त्रयो लोकाः स्वर्गो नरको भूश्चेति भोगभूम
यः त्रीण्येव देवज्योतिष्मतां ज्योतींषि सुखमार्गप्रकाशकानि ज्ञायद्वादीनि तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः नास्ति ततोऽन्यत्तत्त्वनिर्णि
यः देवस्याग्नेर्नरः स्यात्सुकृतदुःकृतादितरो नारकस्याग्नेस्तिर्यग्जन्मा त्रैवर्णिकस्याकृतिरूपगापि कृतो वाजपेयादियज्ञे कालेकालेयजंतेफ
लमपिचतथा भुंजते यज्ञभाजः सत्वाद्यैर्यान्ति लोकान्स्वर्भवनिरकान्स्वभजायत्त्वषम्मीः १० ॥

अष्टावक्र एतद्दूषयति चतुष्टयमिति ब्राह्मणानां ब्रह्मविदां निकेतं स्थानं नोपलब्धिस्थानं च चतुष्टयं चतुःसंख्यावयवोपेतं आश्रममच्चयाद्दृशोऽस्ति सोऽत्रा
श्रमः यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिसिद्धमित्यर्थः यज्ञे स्नान यज्ञे भूदृश्या पृथ्वी त्वद्धाधिकारेऽकर्म्मभूपत्वादित्यर्थः दिशः दिशंत इति दिशः
उपदिष्टाः सन्ति च तिस्रो वस्थाः विराट्सूत्रात्मनोर्यामितुर्य्य साक्षात्कारदृपाः विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यः सर्वप्राणिप्रसिद्धेभ्योऽन्या इत्यर्थः अत एव तासां वाचकं च
तुष्टयं अकारोकारमकारार्धमात्रारूपमुपनिषत्प्रसिद्धं न चार्धमात्रायाः अप्रसिद्धत्वेनाचंयस्मात्तच्च तुष्पदा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति पादचतुष्टयव
ती गौर्वाणी श्रुत्यास्तत्सर्वं देवउक्ता चत्वारि वाक्परिमिता निपदानीति मन्त्रे इति शेषः जिज्ञास्यं ब्रह्म सम्भवति वनियतिर्भिक्षानयज्ञेधिकारि चात्र वर्णश्च
तुष्पात्तदुपदिशति वागुड स्रहे शाश्रुद्धं चत्वारो वाचिवर्णाः अउमदलकलावैखरीमध्यमारव्यापश्यन्त्याख्यः पराख्यः स चतुरवयवः प्रणयोस्याः प्रसिद्धः
१ तृतीयमपलपन्नवन्दी उवाच पंचाग्नयः गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयसभ्यावसथ्याः पंचपदाः अष्टाक्षरैः पादैः पंक्तिश्छन्दः यज्ञाः पंच अग्निहोत्रदर्श

अष्टावक्र उ॰ चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिममेवहंति दिशश्चतस्रो वर्णश्चतुष्टयं च च
तुष्पदा गौरपि साध्युक्ता १ वन्द्युवाच पंचाग्नयः पंचपदा च पंक्तिर्यज्ञाः पंचैवाप्यथ पंचेन्द्रियाणि दृष्टावे
देपंचचूडाप्सरास्तु लोके ख्यातं पंचनदं च पुण्यं २॥

पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति श्रुताः एते त्रयः पंचकाय
स्था एवं पंचैवेन्द्रियाणि घ्राणादिपंचकं ग्राहकाणि न च षष्ठो विषयश्रुतेंद्रियं वास्तीत्यर्थः दृष्टा वेदे अप्सराश्चापः पुरुषवचसोभवन्तीति श्रुतेः शरीराका
रपरिणतेषु जलप्रधानेषु भूतेषु सरति अनुगच्छतीत्यप्सराः चितिः पंचचूडा पंचैव तत्तद्विषयाकारतया प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूप
वृत्तिपंचकसारूप्येण शिखापंचकवत्येव दृष्टा प्रवृत्तिनिरोधस्य समाधेरपि निद्रायामेवान्तर्भाव इति भावः लोकेपि पंचनदं विषयस्रोतसां समाहारः प
चनदं सपंयपवमेव चितिशक्तेरेव कर्त्तृत्वभोक्तृत्वे इत्युत्तरार्थः अग्निच्छेदः कर्तृत्वामिव खलु मनसः खानि पंचैव भावा भ्रान्तिर्निद्राविकल्पः स्मृतिव
मलमतिर्हितयः पंचतस्याताभिः शाश्वतावतीवस्तुजलहरि परिणामकायादुकर्षीमुहासुद्धप्रवाहा भवतीति चितिनदी तज्जसौख्यादिभोक्त्री २॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
२१९

कर्तृत्वादिषष्ठमेकमात्रिषष्ठमिंद्रियंमनःस्तुमावितवत्तलयस्याप्यनुभूयमानत्वात्कर्तृदेहस्तत्सहभावनियतत्वदेहेश्चविनाभावस्यातीत्वा
त्मातत्तःपृथगकर्तृदिव्रूपःसप्तमोस्तीत्याहाष्टावक्रःषडाधानेइति षड्गाश्चइतिशेषःदक्षिणादयोमनसश्चत्वारादिसाज्ञास्येदृष्टातः
साद्यस्काःयज्ञविशेषाः गोनज्ञत्वंयत्ताइवसमव्रषःषट्षडेवंसंचित्ताःआश्वाद्याइःस्वशाह्राद्यनुभवितइतोत्मानुभूतिःसमाची
धीयोगात्सप्तभिस्त्वेरद्वभवकरणैश्चसमर्पितेःकेऽर्कंत्छंदोभिधानानपरिमितवपुस्त्वाद्कानेष्ठमोर्थान् १६ अथतर्कमतेनवदी
मत्यवतिष्ठते सप्तग्राम्याःमनःषष्ठानींद्रियैर्बुध्याचात्मत्रणाभूतयासमर्पितामनत्स्वैवोहम्प्राह्लादयोविषयास्तेषैकैकस्मिन्नास
रूपकेकःपुरुषपशुःतेचग्राम्यापेहिकाःवान्याआमुष्मिकाविषयास्तेक्षासक्ततयाग्रस्तेकेसप्तसप्तपुरुषपशावःसप्तछंदांसिछाद

अष्टावक्र उ॰ षडाधानेद्वादशिनामाहुरेके षड्वैवमेऋतवःकालचक्रं षडिंद्रियाण्युतषट्कृत्तिका
श्चषट्साद्यस्काःसर्ववेदेषुदृष्टाः १६ बंदुवाच सप्तग्राम्याःपशवःसप्तवान्याःसप्तछंदांसि
क्रतुमेकंवहंति सप्तर्षयःसप्तचाप्यर्हणानिसप्ततंत्रीप्रथिताचैववीणा १७ ॥

यंतिस्वस्वरूपापर्णाज्ञानस्यावलेपेनपरमात्मानंगूहहयंतीतितान्सप्तविषयान् एकंक्रतुंकर्तारमात्मानंवहंतिप्रापयंतिकेसप्त
र्षयःप्राणावाऋषयइतिश्रुतेःसप्तैवोक्तामनःप्रादयस्तडपनीतानिसप्तैवार्हणानिअर्हणीयानिस्तुत्वानियथासप्तभिस्तंत्री
भिर्वाद्यमानापकावीणाशब्दंनिर्वर्तयतिएवमेतैःसप्तभिरात्मासुखमनुभवतिअस्यसाकरणत्वात्स्वभोजडएवमस्त्वावासनत्ववत् अवा
दित्ववीणावच्चतिष्ठतिनतावतास्यकर्तृत्वापगमइत्यर्थः भोगेषुषट्सुदिक्ष्वपिनरपशवःसप्तसप्तैववब्रह्माभोक्तारंप्रापयंतिकतुपदवि
दितसप्ततन्तास्मरणानि सप्तैवैषांस्मरणानिप्रतिविषयमवान्यकवीणावदेहीभोगंतंत्रीइंद्रियाण्यात्मावामिवकृतेयाजकर्तासभोक्ता १७ ॥

उक्तानेव समकर्त्तृत्वादिधर्मवताहंकारेण सार्द्धमष्टौ विवृत्तन्नष्टावक्रोऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति श्रुतेंद्रियविषयरूपग्रहातिग्रहरूपं बंधनमु
पन्यस्य तदन्यमात्मानं पृथक्करोति अष्टौ प्राणा इति प्राणाः श्रोत्रत्वेनाणि हेतृताः गोणप्रावपनविशेषाः तात्र बहिरिंद्रियप्रवेशयोग्याः विषयाः
अष्टौ ते शतमानेन अनंतं प्रमाणं धारयंति संत्येषां णाष्टावप्यनंता विषया इत्यर्थः अष्टौ पादाः विषयदेशं प्रतिगतिसाधनानि इंद्रियाणि यस्य सः
शरभः शल्लभं तेस्मात् पतत्येवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः परमानंदरूपः परमात्मा सोऽयं ज्ञातः सन् सिंहघातीति हि नास्ति इदंः ख
ददातीति सिंहो द्वैतं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तस्य द्वैतस्य घातकः स एष प्रोजडत्वे सद्ब्रमहमस्यास्मिति श्रुत्यित स्य स्वरूपस्य वपरामर्शो

अष्टावक्र उवाच अष्टौ प्राणाः शतमानं वहंति तथाष्टपादः शरभः
सिंहघाती अष्टौ वसन्तः शुश्रुमदेवतानामष्टयूपश्चाष्टाश्रिर्विहितः सर्वयज्ञे १५

नुपपत्तिः नचडः खाभात् अष्टैव विषयरामर्शाः तत्सकाशात् समालिङ्गनः सह्येतस्य तदानीं जडत्वात् कर्म्ययोगात् अतएवाष्टैव सत्त्वासनाः देवतास्वेवत
नत् इंद्रियाधिष्ठात्रीः लिंगात्मतीति यावत् शुश्रुमवेदे नत्वात्मनीत्यर्थः यूपश्चायोपयति मोहयतीति यूपो रूपयोर्बंधनस्यानेष्टाश्रा नंतदे
वाष्टाश्रिरष्टकोणः अष्टधारं सत् सर्वयज्ञेषु ग्रहातिग्रहसंज्ञकविषयेंद्रियसंयोगेषु वर्त्तत इति शेषः प्राणाना गोणपाष्टतेर्थ्याः शतमष्टशरभः
प्रसंगानंदपतेः स्वैकैः साहमर्थैर्व्रजति स विषयान् त्वानिताम् अत्रयोस्स सिंहघ्नो हिंसाभेदद्विडिति वस्तुपदभेदसंस्कारजातं लिंगस्येदेवतो
ह्येव सति स तु रूपयोर्बंधने मोहरूपे १५ ॥

तत्र हेतुत्वानित्वं पारमस्यानुपपन्नं सर्वेषां युगपत्संसारोच्छेदापत्तेरित्याशंक्य ते वेदी नवैवेति यथा पितृणां इष्टौ पकैवऊ पंतस्त्वानि धीमहीति ऋ
क्‌चित्रमस्त्वाश्रुत्ये केचित् समित्कान् वसामिधेन्यो प्रिसमिंधना या ऋचः संपद्यते तत्र व्याप्यकाप्रकृतिरेव त्रयो गुणाः स्वस्वतत्प्रधान गुणाभावेन प्रत्ये
केचित् विधाः संतो न वैव संयुज्यमाना अप्रधानीभूतत्वाल्पत्वतारतम्येन विविधं सर्गं कुर्वंति यथा नवाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बृहतीसंज्ञकश्छंदो भवति
यथा नवैव कांकाः क्रमभेदेन स्थिता यथैकं संख्याया विनाभवेत्तेन गुणा नवैवोक्ता विषयासंतो नेकथा भावं भजंते तस्मात्प्रधान निष्पत्ता या प्रव
प्रधानभूयगंतव्यत्वात् हेतुं सत्यमेवेति भावः त्रिःपठेनात्र पाठं त्रिसमिदिति यथा सामिधेन्यः कनवत्वे प्राप्तो मे वे प्रधाने त्रिगुणानमनुगुणं त्रिप्रवे

वेधुवाच नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राकृतैर्नवयोगं
विसर्गे नवान्तरा बृहती संप्रदिष्टा नवैव योगो गगणानामेति
शस्यते १९ ॥

प्राकृत वत्वेगत्वानेत्वे नवांकी गणितमिव महत्त्वमुख्यमेतन्न सतेतस्मान्नैतस्यथानाधिकमिह बृहतीवात्वरेभ्यो नवभ्यः १९ तदेतद्दिशोमा
याभिः प्रकृत्य पर्ईयते युक्ता ह्यस्य हृदयः प्राताद्दशो तिश्रुत्यनुसाराद्धेतस्मानिर्वचनीयमायामहायेब्रह्मण्येव नोभापपन्नोनसत्त्वाप्रकृतिरधु
पेयेत्प्राशयवानष्टावकः परिहरन्नाह दिशा इति ताग्रापताद्देशो वभूतमात्रा अधियज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतमिति तस्य वाचा सृष्टा पृथिवी
वाग्निस्त्विति च कौषीतकीयत्ररेयक योर्दर्शनात् दशैव वागाद्याः प्रज्ञामात्रा पृथ्व्यादीनां भूतमात्रा ॥

णं स्वप्नः दिशन्ति विषयस्वरूपं प्रति सृजन्तीत्यादिशः वागाद्या दशैव पुरुषस्य देहाद्युपरवे वस्तुतो जीवस्य पूर्णं परं ब्रह्मैव दशशता
नि सहस्रं च विभूतिभेदेन मायया बहुरूपं भूतानामीशाः कुर्वन्ति दाः एतेनायं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेत्युक्तास्य
स्य हरयः शता दशेत्येवं मन्त्रपादस्य श्रौती व्याख्या दर्शिता तथा च यजुर्वेदे एवं मायया बुद्धस्य व्याप्यता पीतरस्यास्तीति वक्तुं शक्य परम
तेतु विभो रत्नमहेशः पुरुषस्य युक्तोत तदर्शनो कि बहुपपन्ना हृदशता भावादिति भावः यद्वा एवं एषां संख्या हरणं कि वितर्कर्णोऽपरेभिरे
ति अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईय
ते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति दाशतय्यां अष्टकाध्यायवर्गैकर्चौ पठ्यमानावाम्नायेते अनयोरर्थः द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुरा
श्च तत्र कनीयांस एव देवा ज्यायांसोऽसुरा इति श्रुतिप्रसिद्धाः पूर्वे देवाः स्वाभाविकाः सरागपापरूपाः कामक्रोधादयः तेषां संख्यास
ख्यातिपरातिपराहरणं कि हरा हर्जयति वितर्कदृशः ततारेति तर्जुराणः तीर्णवान् तरतेः लिडादेशः कानच् छान्दसत्वं बहुलं छन्दसी
स्युकारोऽन्तादेशो वरपरः तीव्रवैराग्याभ्यासादिमान् अपरेभिः अपरैः देवैः शास्त्रीयैः शमदमादिभिः एति प्राप्नोति संख्यानमनुवर्त्य
ते ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३१८

कामादीञ्जित्वात्मादेवेण भ्रमादिपरो भवतीत्यर्थः एवंभूतः अनानुभूतीः अननुभवानि श्रोतिज्ञानानि शुक्तिरजतज्ञानतुल्यानि देहाद्यात्मज्ञानानि अवधूत्वा नोपजुदत्त आत्मनस्तत्त्वं यथाकारं तानि षिपन्द्र इदः परमैश्वर्यो विषयाञ्जीवभावमापन्नः सन्नलब्धात्मतत्त्वो विद्वान् एवीः शाद्वदः अनादिकालप्रवृत्तकर्मवासनास्तर्तरीति अतिशयेन तत्र तिवीतबन्धो भवतीत्यर्थः अत्र अननुभूतिपदे नञ्प्राक्तो रजतमप्रपत्र रजतं वा शुक्तिं वा नानुभवतीति लौकिकप्रत्ययेन देहाद्यात्मज्ञानस्यानुभूतित्ववदती श्रुतिर्दे ह्यादेर्मिथ्यात्वं सूचयति तत्सुप्तादनायमैश्वरूपमिथ्यादिस्तत्रमाययेति अत्र तेनाज्ञानेनेत्यर्थः स एव तेन तत्कार्यपदार्थदर्शनस्यानुभूतित्वायोगादिति शेषस्पष्टार्थे अनानुभूतीरित्यत्र आवयादीन्सहकम आद्याद्यन्तं लुतेतेषामनन्विमसमथ्यमित्येतेनाननुभूति वर्णत्रयस्य मध्यं लुप्तं दीर्घं भवतीति प्रातिशाख्यदीर्घत्वविधाना

अष्टावक्र उवाच दिशो दशेन्द्राः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दशधा शतानि
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका दश दाशा दशार्हाः ८

दननुभूतिरित्यर्थः पदपाठश्चैवमेवेति दिक् दशैव मासानिति यथाश्विया गर्भेणान्तर्गालिकः संबन्धो बीजाङ्कुरस्थलन्यायेनेव मसंगस्य चिदात्मनो देहकारेणेत्यर्थः दशैः एकाः आसमन्तादीरयति उपदिशति तत्त्वमित्येरकाः तत्त्वदर्शिन उपदेष्टारः दशादासाः तत्त्वस्य लेपकाः दशार्हास्तत्त्वविद्याधिकारिणः एवमुक्तविधं ब्रह्माद्वैतं बुद्धानामनुभवसिद्धं सूप्तानो विद्वेष्यं चित्तस्य शुद्धिमतामश्रेयमित्यर्थः श्लोकस्य प्रज्ञादिपेशस्मिन्दशा पुरिवसतः इदं विद्याष्टकाः स्मातः एणो नष्टत्वं तं ताद्वागाहिसमपरो मापनात्स्त्रणां तास्य प्रपुर्योर्गर्भमाजो विवस्थ्यगष्ठस्वैकेन समान्तेस्तः केप्याहुः एतदं तत्कतिचनविस्तरोऽः केपितत्समाप्नियोगपाः १० ॥

३१८

एकादशेति प्राणभृतां पशूनां जीवपशूनां एकादशिनः एकादशेंद्रियाणि प्रकाशकानि येषु ते विषयाः शब्दादयः ते एकादशैव संख्याताः तत एव सर्वे वि
षमे केरूपाः बंधकाः रागादयः नैषां कश्चिदस्य बंधकोऽस्तीति वक्ष्ये पुनरेकादशग्रहणं अतो न अविमृष्टविधेयांशता दोषो नास्तीति द्वेय विकाराः श
ब्दादिग्रहजाः हर्षविषादाः त एते दिविसर्गेऽपि रुद्राः रोदयितारो देवानामपि मतिं किमुत मनुष्याणां तथा च सत्यात्मनोऽसंगत्वं कथं स्यात् प्रमत्ते रागदुः
खानुभवादित्याक्षेपः रुद्रा एकादशोक्ताः स्वरपि सुरपशून् रोदयन्ती इंद्रियाणि तेषामेकादशार्थान् पशून् निराडने रूपभूता भवंति रागद्वेषद्वयानिप्र
तिविषयमभीतयुञ्जात्सु विकारास्तु हंत तेऽपि चैकादश युद्धे दृश्मिनोऽस्यैकपकेकमेषां ८ दृष्टांतमस्य वैनेव दर्शितिके निर्दिशन्नपि हरत्यपथावक्रः
यद्यपि अत्र संवत्सरजरास्यैः मासान्तरेभ्यो नातिरिक्ते एवं संघात दत्यः शुद्धः चेतनो मूढानामप्रसिद्धस्तथापि आनंदाश्च वत्र वत्त्वि मानिभतानि जा

वंदुरुवाच एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवंति यूपाः एकादश प्राणभृतां विकारा एका
दशाक्षादिविदेवेषु रुद्राः ८ अष्टावक्र उवाच संवत्सरं द्वादशमाससमाङ्गं गम्याः पादो द्वादशैवाक्षरा
णि द्वादशाहः प्रकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयंतीह धीराः ९ ॥

यंत इति क्रतेर्यथा अहर्गणानां द्वादशाहः एवं संघातस्य कृत्स्नस्य शुद्धं ब्रह्मैव प्रकृतिः एतदेव क्रतवः त्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्येकगम्योऽयमर्थो नशु
ष्कतर्कगम्य इत्याह द्वादशादित्यानीति धीराः ध्यानवंतो योगिनः आदित्यान् आददते इंद्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो वर्तयंति तद्द्वारा प्रमकतत्त्व
मधिगमयंतीति तान् द्वादशसंख्याकान् आहुः स तत्त्वजातायाः उद्योगादौ यमश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया यज्ञश्च दा
नं च धृतिर्यमो महान्तो व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्येति बंधप्रमत्वमेतत्कृत्स्नमध्यजरातीव वर्षवद्वर्णा मासास्तत्संघातात्मनयागात्मानायिक इति यदप्यस्ति
लोके तथापि वागादिभ्यो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिवत्काप्यस्त्येषामात्माशामिभिरधिगतो वैकृतानैनमीयुः १९ ॥

ब्रह्मलोकं गतानामेव ज्ञानं भवतीति केषांचिन्निर्बंधः कृतयुगादावेव ज्ञानं भवति न कलाविति केचित्तन्निराचष्टे त्रयोदशीति देशकालापेक्षा चि
न्तैव हि न पुरुषयत्नसाध्ये साक्षात्तेपः वेदप्रोक्तपदार्थेन नन्वेतादोसयमः सकलुषसमयेनापि भूरादिषट्केनापाता लेषु सप्तस्वपि तत्कृतयुगे सत्य
लोके च सोस्ति तस्मात्सर्वसिद्धातिथिर्विषयमपि न त्वामयती वशात्त्वं नोवा लोकालपतां ताइतिमावित पस्त्री श्रेयसे नात्मचर्या १॰ उत्तरार्धं तु के
षांचिदग्निर्वायुः सूर्यश्चकेषांन इति वैदिकप्रसिद्धेरन्यादिवत् अप्रसंगत्यात्मा त्रयोदशसंख्यानि दशेंद्रियाणि बुद्धिमनोहंकाराख्यानि ग्रहः
शाह्वोयकतत्वाचामिलक्षणया विषयेंद्रियसंबंधरूपभोगाख्ययज्ञे वर्तते अप्रसंगस्याप्यात्मनो बुद्ध्यादिसंगात्ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रु
तेः संगित्वमिव भाति अतो बुद्ध्यादयः क्रोधनीया एवं न तदासीत नतस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंते तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मा

वंधुवाच त्रयोदशीति थिर्ह्येकास्पष्टा त्वा त्रयोदशाह्वी पवतीमहीच लोमशउ॰ पतावङ्का विरामवेदीस्ता
के स्यार्थं व्याजहाराष्टवक्रः १॰ अष्टावक्रउ॰ त्रयोदशाहानि ससारकेशी त्रयोदशादीन्यतिछंदांसि चाहुः २१॥

स्मीति श्रुत्यवहंभेनरेहैवदेशे काले च मुक्तिरस्तीति भावः यतः अतिछंदांसि छादकमज्ञानमतिक्रांतानि यस्मादीनि अहादशत्रयोदशादीनि त्रयो
दशानां बुद्ध्यादीनां आदीनि ग्रदनशीलानि यस्मादिबलाइत्यनेजत्वानेबुद्ध्यादयो निवर्तंते इत्यर्थः तेषु बुद्ध्यादिषु निवृत्तेषु ब्रह्मादैतं कथयितु
मागतोस्मीति भाक्तितात्ततदिदमप्यमेवमकाशनत इत्युक्तमिति भावः एतद्येवदेवाउवसुनिमनुजाया तिसार्वोत्मामिमा घुक्तेः सोहमनो
पीत्वदशाकमत्रयत्नाग्निवाघ्वकेतल्पः संगीवासंगापिस्याञ्चिदत्रागणामदंमवधर्मादयस्तेयेतिछंदोभिधानास्तिमिमतिगतापवमदैतसि
द्धिः तदर्यंसंग्रहः नत्वयोः सांतिसासेश्रुतिषुकृतिपरोत्यस्यकर्तापिसोत्रापंचानां षष्ठमतत्त्वमथसमतिकेत्सेः करोत्यष्टमो गः सोहंसाक्षी
तेतान्सेगणामथमविलचिन्मयात्मसङः त्वाचिस्यातङःत्वीतरासाश्रमयुगिह चिदहैतभागष्टवक्रः ग्रंथविस्तरभयादुदाहृतोपक्रमानन्तु

२१५

सूतपुत्रं शोभनः ऊतः पटः तद्वत् यत्कृतिविकृत्यात्मकैस्तैस्तैरभिरोहैरभिस्रुप्रोतत्वात् ऊतः कतरपि सूतः शोभनयज्ञो वरुणस्तस्य पुत्रं सूतं तं स विज्ञाना
त्योतमिति संबन्धः वर्णान्तं तात्पर्यात्मकस्यकृतो सूतशाह्वाच्यत्वं उदीर्यं तं उदीर्यमाणां स्तूयमानमित्यर्थः २२ २३ शुश्रुवांसः पंडिताः २४ २५ जनिता

ततो महानुदतिष्ठन्निनादस्तूष्णीभूतं सूतपुत्रं निशम्य अधोमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रं चाप्युदी
र्यन्तमेव २२ तस्मिंस्तथा सङ्कुले वर्तमाने स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्वि
प्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः २३ अष्टावक्र उ॰ अनेनैव ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो वादे जित्वा सलिले मज्जिताः
शाक् तानेव धर्मानयमद्य वेदी प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनं २४ वंदुवाच अहं पुत्रो वरुणस्योत रा
ज्ञस्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै सत्रेण ते जनक तुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः २५ ते तु सर्वे
वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयान्ति भूयः अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये २६
अष्टावक्र उ॰ विप्राः समुद्राम्भसि मज्जिता यद्वाचा जिता मेधया आविदानाः तां मेधया वाचमथोज्जहार
यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः २७ ॥

रं वरुणे २६ विप्रा इति वाचा उच्चैःपाठेनैव उत मेधया ऊहापोहकौशलेन विप्राः विदा
ताः पंडिता अपि जिता मज्जिताश्च तां प्रसिद्धां वाचं वेदमयीं मेधया सहितां वदिना कृतकार्यो वे मज्जिता अहं यथा उज्जहार उद्धृतवानस्मि तथा सन्तः
सत्सद्वचनविवेककुशलाः अवचिन्वन्ति परीक्षयन्ति लोऽर्थे लट् परीक्षयन्त्वित्यर्थः २७ २७ ॥

म. भा. व. टी. २२.

नत्तु वंदिना उद्धृतां वाचं त्वमेव ऊर्ध्वं कर्णे वेमत्तितवान् सितत्र किं सद्भिः परीक्षणीयमित्याशंक्याह अग्निर्दहन्निति अग्निः दहनस्वभावेन दाह
कोपि जातवेदा ज्ञातानि सतामसतां च हृतानि वेद जानातीति जातवेदाः सतां सत्याभिसंधीनां गृहान् शरीराणि वर्जयन् तेजसा यथाश्च
धीत्यान्यथा दन्तानि संधिगृहान् अशाह्रूपमार्थे अपोनन्नावाडहितानतरे सेत्यादिवत् यथा तमपरस्तु ग्रहणे वह्निः सत्याभिसंधिं न

अग्निर्दहन् जातवेदाः सतां गृहान्विसर्जयेत्तेजसा नाभ्यतीत्यात् बालेषु
पुत्रेषु कृपणं वदत्सु तथा वाचमवचिन्वंति संतः २८ श्लेष्मातकीक्षीण
वर्चाः शृणोषि उताहो त्वां स्तुतयो मादयंति हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमा
नो न मामिकां वाचमिमां शृणोषि २९ ॥

दहति समपक्षपातीन तु जातिवयोविद्यादिपक्षपाती एवं संतोपि बालादिषु अतो बालवचनमिति महाक्यं मावमंतव्यमिति भावः
२८ श्लेष्मातकी शाहितस्तरुविशेषस्तस्य पत्रेषु भोजनेन तत्फलभक्षणेन च बुद्धिर्भ्रंशदोषकरे चेति प्रसिद्धं २९ ॥

२२.

अयतवकामोनिसृष्टःएषवंदीहप्यतामितिशेषः २० २३ इत्यर्थंपतदर्थं २४ २५ शितेननीहेणानतेतवरिपूणामितिसम्बन्धः यस्मादपितवशत्रुसंह

जनक उ॰ शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोसि साक्षात् अजैषीर्यद्बंदिनं त्वं विवादे निसृष्ट
एषस्तव कामोद्य बंदी २० अष्टावक्र उ॰ नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे विद्यते नृप पिता यद्यस्य वरुणो म
ज्जयैनं जलाशये २१ बंद्युवाच अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो न मे भयं विद्यते मज्जितस्य इमं मुहूर्तं पितरं द्र
क्ष्यतेयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडं २२ लोमश उ॰ ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना उदतिष्ठंस्त
तः सर्वे जनकस्य समीपतः २३ कहोड उवाच इत्यर्थमिच्छंति सुतान् जना जनक कर्मणा यदहं नाशकं क
र्तुं तत्सुतः कृतवान्मम २४ उताबलस्य बलवानुत बालस्य पंडितः उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जा
यते २५ शितेन ते परशुना स्वयमेवांतको नृप शिरांस्यपहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते २६ महदु
क्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे शुचीन्भागान्प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः साक्षाद्देवा जन
कस्योत यज्ञे २७ लोमश उ॰ समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राजन्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु अनुज्ञातो जनकेना
थ राज्ञा विवेश तोयं सागरस्योत बंदी २८ अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत्
प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं जित्वा बंदिं सहितो मातुलेन २९ ॥

रणशक्तिरपिकेतिभावः २६ ओकथ्यं उक्थ्याख्यक्रतुविशेषे गेयं साम साक्षाद्विग्रहवन्तो देवतासान्निध्यमुच्यते २७ २८ सोऽतिसत्रस्यवरुणस्य

समंगां समानिक्रष्टानि करोतीति समंगेति । या गोदर्शितः शाकेष्वादित्वात्पररूपं ४० ४१ प्रतीतो विप्रर्षभः ४२ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्या
दाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे आरण्यकेपर्वण्यष्टावक्रीये ग्रंथार्थप्रकाशः त्रय

ततोष्टावक्रं मातुरथांतिके पिता नदीं समंगां शीघ्रमिमां विशस्व । प्रोवाच चैनं स तथा विवेश समंगैरंगैस्था
पितभवमखः ४ नदी समंगा च बभूव पुण्या यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि । त्वमप्येनां स्नानपानाव
गाहैः सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ४१ अत्र कौंतेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ९
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ४२ इत्यारण्यके अष्टावक्रे १३२ लोमश०
एषा मधुविला राजन्समंगा संप्रकाशते एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनं १ अलक्ष्म्या किल संयुक्तो
वृत्रं हत्वा शचीपतिः आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत २ एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ३ एनं पर्वतराजानमारुह्य भरतर्षभाः अयशस्यामसंशब्द्यामल
क्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ४ एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः एषा प्रकाशते गंगा युधिष्ठिर महानदी
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पुरा आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ६ अपां ह्रदं च पुण्या
ख्यं भृगुतुंगं च पर्वतं उष्णीगंगं च कौंतेय सामात्यः समुपस्पृश ७ आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाश

स्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः १३२ एषा मधुविलेति अष्टावक्रांगसमीकरणात्सर्वं समंगा यापरनाम १२ अन्नं ब्रह्मौदनं अदितिः पुत्रकामा

९ १३ इतरोभरद्वाजस्तपस्येववनतत्परः शिष्यादिसपन्नः १७ १८ सर्वज्ञानानिसर्वप्राप्तज्ञानि १९ २१ विद्यातेनआत्मनापेन २२ ॥

एषवैभ्याश्रमःश्रीमान्पांडवेयप्रकाशते भारद्वाजोयत्रकविर्यवक्रीतोव्यनश्यत १ युधिष्ठिरउ॰ कथं युक्तोभवदृषिर्भरद्वाजःप्रतापवान् किमर्थंचयवक्रीतपुत्रोव्यनश्यतवैमुनेः २ एतत्सर्वंयथावृत्तंश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः कर्मभिर्देवकल्पानांकीर्त्यमानैर्भृशंरमे ३ लोमशउ॰ भरद्वाजश्चरैभ्यश्चसखायौसंबभूवतुः तावूषतुरिहात्यंतंप्रीयमाणौवनांतरे ४ रैभ्यस्यतुसुतावास्तामर्वावसुपरावसू आसीद्यवक्रीःपुत्रस्तुभरद्वाजस्यभारत ५ रैभ्योविद्वान्सहापत्यस्तपस्वीचेतरोभवत् तयोश्चाप्यतुलाकीर्तिर्बाल्यात्प्रभृतिभारत ६ यवक्रीःपितरंदृष्ट्वातपस्विनमसत्कृतं दृष्ट्वाचसत्कृतंविप्रैरैभ्यंपुत्रैःसहानघ ७ पर्यतप्यततेजस्वीमन्युनाभिपरिप्लुतः तपस्तेपेततोघोरंवेदज्ञानायपांडव ८ ससमिद्धेमहत्यग्नौशरीरमुपतापयन् जनयामाससंतापमिंद्रस्यसुमहातपाः ९ ततइंद्रोयवक्रीतमुपगम्ययुधिष्ठिर अब्रवीत्कस्यहेतोस्त्वमास्थितस्तपउत्तमं १० यवक्रीतउ॰ द्विजानामनधीतावैवेदाःसुरगणार्चित प्रतिभांत्वितितप्येहमिदंपरमकंतपः ११ स्वाध्यायार्थंसमारंभोममायंपाकशासन तपसाज्ञातुमिच्छामिसर्वज्ञानानिकौशिक १२ कालेनमहतावेदाःशक्यागुरुमुखाद्विभो प्राप्तुंतस्मादयंयत्नःपरमोममसमास्थितः १३ इंद्रउ॰ अमार्गएषविप्रर्षेयेनत्वंयातुमिच्छसि किंविघातेनतेविप्रगच्छाधीहि

एवक्रीतोपाख्यानेयवक्रीतस्यतपस्यितिविक्रम ३३ ॥

पर्वणि लोमशतीर्थयात्रायां यवक्रीतोपाख्याने २२ लोमशउ॰ एवक्रीतोपाख्याने

म०
भा० व०
टी०
२२२

२२ २३ नप्रतिभास्यंतीतिनकारोह्रस्वायोज्यं २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ॥

घोरेणतपसाराजंस्तप्यमानोमहत्तपः संतापयामासभृशंदेवेंद्रमितिनःश्रुतं २२ तंतथातप्यमा
नंतुतपस्तीव्रंमहाद्युतिं उपेत्यबलभिद्देवोवारयामासवैपुनः २३ अशक्योर्थःसमारब्धोनैतद्बुद्धिकृ
तंतव प्रतिभास्यंतिवैवेदास्तवचैवपितुश्चते २४ यवक्रीतउ० नचैतदेवंक्रियतेदेवराजममेप्सितं
महतानियमेनाहंतप्स्येघोरतरंतपः समिद्धेग्नावुपाकृत्यांगमंगंहोष्यामिवामघवंस्तन्निबोधयद्ये
तदेवंनकरोषिकाममममेप्सितंदेवराजेहसर्वं २६ लोमशउ० निश्चयंतमभिज्ञायमुनेस्तस्यमहात्म
नः प्रतिवारणहेत्वर्थंबुद्ध्यासंचिंत्यबुद्धिमान् २७ ततइंद्रोकरोद्रूपंब्राह्मणस्यतपस्विनः अनेकश
तवर्षस्यदुर्बलस्यसयक्ष्मणः यवक्रीतस्ययत्तीर्थमुचितंशौचकर्मणि २८ भागीरथ्यांतत्रसेतुंवा
लुकाभिश्चकारसः यदास्यवदतोवाक्यंनसचक्रेद्विजोत्तमः २९ वालुकाभिस्ततःशक्रोगंगांसमभि
पूरयन् वालुकामुष्टिमनिशंभागीरथ्यांव्यसर्जयत ३० सेतुमभ्यारभच्छक्रोयवक्रीतंनिदर्शयन्
तंददर्शयवक्रीतोयत्नवंतंनिबंधने प्रहसन्स्वाब्रवीद्वाक्यंकिमिदंसंप्रतिभगवः ३१ किमिदंवर्ततेब्रह्मन्
किंचतेहचिकीर्षितं अतीवहिमहान्यत्नःक्रियतेयंनिरर्थकः ३२ इंद्रउ० बंधिष्येसेतुनागंगांसुखःपं
थाभविष्यति क्लिश्यतेहिजनस्तावत्तरमाणःपुनःपुनः ३३ यवक्रीतउ० नायंशक्यस्त्वयाबद्धुंमहौघो

३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ अमर्त्य इति च्छेदः अमर इत्यर्थः ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ॥

इन्द्र उ॰ यथैव भवतो वेदास्तपो वेदार्थमुद्यते अशक्यं तद्ददस्माभिरयं भारः समाहितः ३५ यवक्रीत उ॰ य
थानत निर्ध्यायमारंभस्त्रिदशेश्वर तथायदि ममापीदं मन्यसे पावकशासन ३६ क्रियतां यद्भवेच्छक्यं त
यास्मगणेश्वर वरोऽस्त्मम प्रयच्छाम्यान्ययेरुमात्मविनाशयामि ३७ लोमश उ॰ तस्मै प्रादाद्वरानिंद्र उक्तवान्सा
न्महातपाः प्रतिभास्यंति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ३८ यच्चान्यत्कांक्षसे कामं यवक्रीत गम्यतामिति स
लब्धकामः पितरमभ्येत्येदमब्रवीत् ३९ यवक्रीत उ॰ प्रतिभास्यंति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः अतीवान्या
न्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ४० भरद्वाज उ॰ दर्पस्ते भविता तात वराँल्लब्ध्वा यथेप्सितान् सदर्प
पूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनंक्ष्यसि ४१ अत्राप्युदाहरंतीमा गाथा देवैरुदाहृताः मुनिरासीत्पुरा पुत्र बा
लधिर्नाम वीर्यवान् ४२ स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुष्करं भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः
तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो न त्वमरैः समः नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ४४ बालधिरु॰
यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठंति सुरसत्तमाः अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भविष्यति ४५ भरद्वाज उ॰ त
स्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनस्तदा स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ४६ विकुर्वाणो मुनीनां
वव्यचरत्स महीमिमां आससाद महावीर्यं धनुषाक्षं मनीषिणं ४७ तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्य

भवमतितीतोत्सः संसयः ममयत ५८ ॥ वीर

म० भा० व० टी० २२३

निमित्तं पर्वतान्भेदयामास खंडयामास ४९ ५१ दिष्टे दैवविहिते ५३ ५९ यवक्रीये १३४ चंक्रम्यमानः भृशं पर्यटन् माधवे वैशाखे १

धनुषा तस्य तेन इष्टा मे धाविनमनामयं निमित्तमस्य महर्षिर्भेदयामास वीर्यवान् ४९ स निमित्ते विनष्टे
तममात्य सहसा शिष्यः तेन हते पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ५० लालप्यमाने ते दृष्ट्वा मुनयः परमा
तेवन ऋचुर्वेदविदः सर्वे गाथा यां तां निबोध मे ५१ न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन महर्षि
र्भेदयामास धनुषा तो महीयवान् ५२ एवं लब्ध्वा वरान्बालाद्दर्पपूर्णास्तपस्विनः क्षिप्रमेव विन
श्यंति यथा न स्यात्तथा भवान् ५३ एष वै रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ तेयथा पुत्रनाभ्योषित
थाऽऽश्रयास्त्वं तेदृढितः ५४ सहि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्रपीडयितुं रुषा रैभ्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च म
हानृषिः यवक्रीतउ० एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः
पिता मम ५५ लोमशउ० उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः विप्रकुर्वन्नृषीनन्याननुष्यत्परया
मुदा ५६ इत्यारण्यके यवक्रीये १३ लोमशउ० चंक्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः जगाम स माध
वे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति १ स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते विचरंतीं स्नुषां तस्य किंनरीमिव भा
रत यवक्रीस्तामुवाचेदमुपातिष्ठस्व मामिति निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः २ सा तस्य शी
२ हृतचेतनः वशीकृतचितः २४ लमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती तेजस्वितां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम ह ४

एकान्तं उन्नीय एकान्ते कार्यं रन्तुं समाप्य मज्जयामास सस्नौ इति शेषः मज्जयामासेति पाठे स्वशत्रुमपकर्तुं रैभ्यं सन्नद्धं चकारेत्येवाह आजगामेत्यादिना

ततएकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ५ रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा
भार्यामार्तां परावसोः सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभा
षितं शुभा प्रसक्तं च यवक्रीतेः प्रेस्मा एवं तथात्मना ७ शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतेर्विचेष्टितं दहन्नि
व तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ८ स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी कोपनो भृशं अवलुप्य जटामेकां
जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ९ ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ ज
टां पुनः १० ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनं अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवावहे ११ ताव
ब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया १२ ततस्तं समुपस्थाय
कृत्या सृष्टा महात्मना कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वेव भारत १३ उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टक
मण्डलुं तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् १४ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया यवक्रीः स
हसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यास

५ ६ प्रसक्तं प्रसह्य आत्मानं मत्परि बलात्कारं कृतवानित्युक्तवती सार्थः ७ ८ सुसंस्कृतैः स्वरवर्णादिसंस्कारयुक्तैर्मन्त्रैः ९ नारी कृत्या १० १६

नविंशतिः ४९ ॥

म० भा० व० टी० २२५

कालयमानः सर्वतो निरोध्यमानः अग्निहोत्रे अग्निहोत्रशालायां १ २ अवातिष्ठत बहिरेव ३ २ः यवक्रीये १३५ भरद्वाज आह्निके स्वाध्याये

सकाल्यमानोघोरेणशूलहस्तेनरक्षसा अग्निहोत्रंपितुर्भीतःसहसाप्रविवेशह १ सवैप्रविशमा
नस्तुशूद्रेणान्धेनरक्षिणा निगृहीतोबलाद्द्वारिसोवातिष्ठतपार्थिव २ निगृहीतंतुशूद्रेणयवक्रीतं
सराक्षसः ताडयामासशूलेनसभिन्नहृदयोपतत् ३ यवक्रीतंसहत्वातुराक्षसोरैभ्यमागमत् अनु
ज्ञातस्तुरैभ्येणतयानार्यासहावसत् ४ इत्यारण्यकेयवक्रीये १३५ लोमशउ० भरद्वाजस्तुकौन्तेयकृ
त्वास्वाध्यायमाह्निकं समित्कलापमादायप्रविवेशस्वमाश्रमं १ तंस्मदृष्ट्वापुरासर्वेप्रत्युत्तिष्ठन्तिपाव
काः नत्वेनमुपतिष्ठन्तिहतपुत्रंतदाग्नयः २ वैकृतंत्वग्निहोत्रेसलक्षयित्वामहातपाः तमन्धंशूद्रमा
सीनंगृहपालमथाब्रवीत् ३ किंनुमेनाग्नयःशूद्रप्रतिनन्दन्तिदर्शनं त्वंचापिनयथापूर्वंकच्चित्क्षे
ममिहाश्रमे ४ कच्चिन्नरैभ्यंपुत्रोमेगतवानल्पचेतनः एतदाचक्ष्वमेशीघ्रंनहिशुध्यतिमेमनः ५
शूद्रउ० रैभ्ययातोनूनमयंपुत्रस्तेमन्दचेतनः ६ तथाहिनिहतःशेतेराक्षसेनबलीयसा ७ प्रकाल्यमा
नस्तेनायंशूलहस्तेनरक्षसा अग्न्यगारंप्रतिद्वारिमयादोर्भ्यांनिवारितः ८ ततःसोवहताशौचजल
कामोशुचिर्ध्रुवं निहतःसोतिवेगेनशूलहस्तेनरक्षसा ९ भरद्वाजस्तुतच्छ्रुत्वाशूद्रस्यविप्रियंमहत्

प्रत्यहंकर्तव्यंब्रह्मयज्ञं १ नत्वेनमिति हतपुत्रत्वेनअशौचयुक्तत्वात् २ ४ शुध्यतिनिःसंदेहंभवति ५ ६ अग्न्यागारंप्रविष्टस्यवधोभयं

गताःसंप्रत्रमादायविललापप्रदुःखितः ९॥

नमवेदितिभावः ७ ८ शूद्रस्यप्रकृतंविप्रियंप्रतिरोधेनकृतं ९॥

१ १४ किल्बिषी शोकाक्रान्तः १५ १६ यवक्रीये १३९ एतस्मिन् ३ अवलोककः अवलोकनार्थी गृहान्भार्या ४ ५ ६ ॥

भरद्वाज उ॰ ब्राह्मणानां किलाध्यायनं तु वेदनमवोक्तं तपः द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्तीति १ तं
शोकल्याणशीलं त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ११ प्रतिषिद्धो मया
तात वै भाव मयादर्शनात् गतवानेव तं रुद्रकालान्तकयमोपमं १२ यः स जानन्महातेजा ह्युद्दसे केममा
त्मजे गतवानेव कोपस्य वशमपरमं इमेतिः १३ पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा त्यक्ष्यामि तात
मृते पुत्रे प्राणानिष्टतमान्भुवि १४ यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिं
स्याच्छीघ्रमनागसं १५ सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथा
सुखं १६ ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः शपन्तीष्टान्सखीन्नार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः १७
गतश्च सुतो दृष्टः प्राप्तश्चेष्टः सखा मया ईदृशीमापदं कोऽद्य द्वितीयोऽनुभविष्यति १८ लोमश उ॰ विलप्यै
वं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतं सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनं १९ इत्याख्यानके यवक्रीये १३९
लोमश उ॰ एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्युम्नो महीपतिः सत्रं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् १ तेन रै
भ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू वृतौ सहायौ सत्रार्थं बृहद्युम्नेन धीमता २ तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग
मतुः आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ३ अथावलोककोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः कृष्णाजिने

१३ विट्पते हे प्रजाधीश १४ १६ प्रभाषितः मिथ्यावादयसीति प्रर्पितिमः १७ रहस्यवेदं सूर्यमंत्रप्रकाशकं वेदं ह्युणादितिहे प्रत्ने रेहूर्येइति

तस्य संप्रेषणकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत पुनरागम्य तत्स्थमब्रवीद्भ्रातरं वचः ७ इदं कर्म न शक्तस्त्वं
वोढुमेकः कथंचन मया चापि हिंसितस्तातो मन्यमानेन ते मृगः ८ सोस्मदर्थे व्रतं तात चर त्वं ब्रह्महिंसने
समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ९ अर्वावसुरु० करोत्वेव भवान्सत्रं बृहद्युम्नस्य धीमतः ब्रह्म
वध्यां चरिष्ये हं त्वदर्थे नियतेन्द्रियः १० लोमशउ० स तस्य ब्रह्मवध्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर अर्वावसु
स्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ११ ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितं बृहद्युम्नमुवाचेदं वचनं हर्षगद्ग
दं १२ एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेत्त्वामसंशयं १३ लोमशउ० तच्छ्रु
त्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विट्पते प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा १४ न मया ब्रह्महत्येयं
कृतेत्याह पुनः पुनः उच्यमानोसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत १५ नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मवध्यां स्वयं कृतां
मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः १६ स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैस्तु प्रेष्यैः प्रभाषितः तूष्णीं जगाम
ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः रहस्यवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्त

शीर्णानि आदित्यश्रुतिशीर्णानि पतहे मा विश्वस्याप्यात्मानं पदं श्रियाभिषक्तमिति मः मूर्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः १८
काठकब्राह्मणे कृतवान्ददर्श मूर्तिमान्सूर्यस्तं द्विजं ददर्श आत्मानं दर्शयामास १८ ॥

तं देवाः प्रकर्षेण वरयामासुः तिरश्चक्रुर्यज्ञादिति शेषः १९ २१ प्रतिष्ठां संप्रदायप्रवृत्तिं सौर्यो वेदः सूर्येणोक्तः २२ २३ समधीतं सम्यक् प्राप्तं ब्रह्म

लोमश उ॰ प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप तंते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुं १९ ततो दे
वा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः २० अनागास्त्वं ततो भ्रातुः पि
तुश्चास्मरणं वधे भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः २१ प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौर्यस्य द्विजसत्तमः
एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः २२ ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर अथाब्रवीद्यवक्रीतो
देवानग्निपुरोगमान् २३ समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च कथं च रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तप
स्विनं तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः २४ देवा ऊचुः मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ऋ
ते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा २५ अनेन तु गुरून्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा कालेन महता
क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमं २६ लोमश उ॰ यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः संजीवयित्वा तान्स
र्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपं २७ आश्रमस्तस्य पुण्योयं सदा पुष्पफलद्रुमः अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपा
पैः प्रमोक्ष्यसि २८ इत्यारण्यके यावक्रीतं समाप्तं १३० लोमश उ॰ उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भार
त समतीतोसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव १

वेदः २४ २८ यावक्रीतं समाप्तम् १३० उशीर १ ॥

यत्राग्निर्नित्यमिध्यत इति त्रियोगिनारायणाख्यो हरिद्वारात्परतः स्थानमस्ति २ ३ ९ विशालबदरी ॥ १५ ॥

एषा गंगा समा विप्रा राजते भरतर्षभ स्थानं विरजसं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते २ एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतं समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ एतद्दृश्यपतिदेवानामाक्रीडं चरणांकितं अतिक्रांतासि कौंतेय कालशैलं च पर्वतं ४ श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मंदरं चैव पर्वतं यत्र माणिवरो यक्षः कुबेरश्चैव यक्षराट् ५ अष्टाशीतिसहस्राणि गंधर्वाः शीघ्रगामिनः तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ६ अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते यक्षेंद्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ७ तेषामृद्धिरतीवाग्र्या गतौ वायुसमाश्च ते स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवं ८ तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः तैः समेष्याम कौंतेय संयतो विक्रमेण व ९ कैलासः पर्वतो राजन्षड्योजनसमुच्छ्रितः यत्र देवाः समायांति विशाला यत्र भारत ११ असंख्येयास्तु कौंतेय यक्षराक्षसकिंनराः नागाः सुपर्णा गंधर्वाः कुबेरसदनं प्रति १२ तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च १३ स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः गंगा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते १४ मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते १५ इंद्रस्य जांबूनदपर्वताद्धि शृणोमि घोषं तव देवि गंगे गोपायये मं सुभगे

देहस्य देहमेवेति नः जोहनदेसर्वेषां तन्मया तावद्वनात्मेयोः यो पाययेति निगंतव्यरूपं देवैरिति शेषः स्वार्थ्यं वाणिज्यं प्राजमी ध्वंसे आपचिते स्वजितेंद्रेह

युधिष्ठिर उ॰ आपद्येवायं संभ्रमो लोमशस्य कृष्णां च सर्वे रक्षत मा प्रमादं देशो ह्ययं दुर्गतमो मतो नस्तस्मात्सर्वे शौच मिहाचरध्वं १८ वैशंपायन उ॰ ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन शून्येऽर्जुने सन्निहिते च तात त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु १९ ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्ध्न्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे उवाच तौ बाष्पकलं स राजा मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ २० इत्यारण्यके १५८ युधिष्ठिर उ॰ अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्ति महान्ति च अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर १ संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलाश्रयात् ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व वृकोदर २ ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ३ अथवा सहदेवेन धौम्येन च सहैव विभो सूतैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ४ रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ५ त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ६ ममागमनमाकांक्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ७ भीम उ॰ राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ८ तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्तते तमपश्यतः गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनं ९ ॥

मित्रार्थे १९ दृढस्वदेहि १२ शौचं वाङ्मनःकायशुद्धिं १८ आरण्यके १५८ अन्तर्हि १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ ॥

किंपुनःसहदेवंचमांचकृष्णांचभारत द्विजाःकामंनिवर्तंतांसर्वेचपरिचारकाः १० सूताःपौरोगवाश्चै
वयंचमन्येततोभवान् नह्यहंहातुमिच्छामिभीमसेनमिहकर्हिचित् ११ शैलेस्मिन्राक्षसाकीर्णेदुर्गेषुवि
षमेषुच इयंचापिमहाभागाराजपुत्रीपतिव्रता १२ त्वामृतेपुरुषव्याघ्रनोत्सहेद्धिनिवर्तितुं तथैवसहदेवो
यंसततंत्वामनुव्रतः १३ नजातुविनिवर्तेतमतज्ञोह्यहमस्यवै अपिचायंमहाराजसव्यसाचिदिदृक्षया १४
सर्वेलालसभूताःस्मतस्माद्यास्यामहेसह यद्यशक्योरथैर्गंतुंशैलोयंबहुकंदरः पद्भिरेवगमिष्यामोमारा
जन्विमनाभव अहंवहिष्येपांचालींयत्रयत्रनशक्ष्यति १५ इतिमेवर्ततेबुद्धिर्माराजन्विमनाभव सुकुमा
रौतथावीरौमाद्रीनंदनकावुभौ १६ दुर्गेसंतारयिष्यामियत्राशक्तौभविष्यतः १७ युधिष्ठिरउ· एवंतेभा
षमाणस्यबलंभीमाभिवर्धतां यत्त्वमुत्सहसेवोढुंपांचालींचयशस्विनीं १८ यमजौचापिभद्रंतेनैतदन्यत्र
विद्यते बलंतवयशश्चैवधर्मःकीर्तिश्चवर्धतां १९ यत्त्वमुत्सहसेनेतुंभ्रातरौसहकृष्णया मातेग्लानिर्म
हाबाहोमाचतेस्तुपराभवः २० वैशंपायनउ· ततःकृष्णाब्रवीद्वाक्यंप्रहसंतीमनोरमा गमिष्यामिनसंतापः
कार्योमांप्रतिभारत २१ लोमशउ· तपसाशक्यतेगंतुंपर्वतोगंधमादनः तपसाचैवकौंतेयसर्वेयोक्ष्यामहेवयं
२२ नकुलःसहदेवश्चभीमसेनश्चपार्थिव अहंचत्वंचकौंतेयद्रक्ष्यामःश्वेतवाहनं २३ ॥

१४ २२ परिदायरत्नार्थसमर्थ २८ ३० गंधमादनप्रवेशे १४१ भीम भूतस्यप्राक्तनकर्माणः ९ ३ अपरामर्शःकेशेषुग्रहणं ४ ८ ॥

वैशंपायनउ॰ एवंसंभाषमाणास्तेसुबाहुविषयेमहत् ददृशुर्मुदिताराजन्प्रभूतगजवाजिमत् २४ किरात
तंगणाकीर्णंपुलिंदशतसंकुलं हिमवत्यमरैर्जुष्टंबह्वाश्चर्यसमाकुलं सुबाहुश्चापितान्दृष्ट्वापूजयाप्र
त्यगृह्णत २५ विषयांतेपुलिंदानामीश्वरःप्रीतिपूर्वकं तत्रतेपूजितास्तेनसर्वएवसुखोषिताः २६ प्रत
स्थुर्विमलेसूर्येहिमवंतंगिरिंप्रति इंद्रसेनमुखांश्चापिभृत्यान्पौरोगवांस्तथा २७ सूदांश्चपारिबर्हांश्चद्रौ
पद्याःसर्वशोनृप राज्ञःपुलिंदाधिपतेःपरिदायमहारथाः २८ पद्भिरेवमहावीर्याययुःकौरवनंदनाः ते
शनैःप्राद्रवन्सर्वेकृष्णयासहपांडवाः २९ तस्माद्देशात्सुसंहृष्टाद्रष्टुकामाधनंजयं ३० इत्यारण्यकेगंधमा
दनप्रवेशे १४१ युधिष्ठिरउ॰ भीमसेनयमौचोभौपांचालिचनिबोधत नास्तिभूतस्यनाशोवैपश्यतास्मा
न्वनेचरान् १ दुर्बलाःक्लेशिताःस्मेतियद्ब्रवीमेतरेतरं अशक्येपिव्रजामोयद्धनंजयदिदृक्षया २ तन्मेद
हतिगात्राणितूलराशिमिवानलः यच्चवीरंनपश्यामिधनंजयमुपांतिकात् ३ तस्यदर्शनतृष्णंमांसानु
जंवनमास्थितं याज्ञसेन्याःपरामर्शःसचवीरदहत्युत ४ नकुलात्पूर्वजंपार्थंनपश्याम्यमितौजसं अजेय
मुग्रधन्वानंतेनतप्येवृकोदर ५ तीर्थानिचैवरम्याणिवनानिचसरांसिच चरामिसहयुष्माभिस्तस्यदर्शन
कांक्षया ६ पंचवर्षाण्यहंवीरंसत्यसंधंधनंजयं यन्नपश्यामिबीभत्सुंतेनतप्येवृकोदर ७ तंवैश्यामंगुडाके

कांसिंहविक्रांतगामिनं नपश्यामिमहाबाहुंतेनतप्येवृकोदर ८ ॥

म॰
भो॰ऌ
टी॰
२२८

अप्रतिमानं नास्ति प्रतिमानं सादृश्यं यस्य सोऽप्रतिमानस्तं ९ प्रभिन्नं स्रवन्मदं १० अनवरः अग्रहीनः ११ १४ अभयस्य च दाताऽमित्राणाम्मास

कृतास्त्रे निपुणे युद्धे प्रतिमाने धनुष्मतां नपश्यामि कुरुश्रेष्ठे तेनतप्ये वृकोदर ९ वरंतमतिमेघपुका
लेनकुञ्जरमिवोन्नतं प्रभिन्नमिवमातङ्गं सिंहस्कन्धं धनञ्जयं १० यः सशक्रादनवरो वीर्येणाहविणोनच य
मयोरग्रजः पार्थः स्वनाम्नामितविक्रमः ११ दुःखेनमहताविष्टस्तं नपश्यामि फाल्गुनं अजेयमुग्रधन्वा
नं तेनतप्ये वृकोदर १२ सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताऽभयस्य
च १३ सतुजिह्मप्रवृत्तस्य माययाभिजिघांसतः अपिवज्रधरस्यापि भवेत्कालविषोपमः १४ शत्रो
रपिप्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् दाताऽभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः १५ सर्वेषामाश्रयोऽस्मा
कं रणेऽरीणां प्रमर्दिता आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः १६ रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यास
न्पुरामम बहूनि बहुजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः १७ यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम सर्व
रत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव १८ वासुदेवसमं वीर्ये कार्तवीर्यसमं युधि अजेयममितं युद्धे तं न
पश्यामि फाल्गुनं १९ संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजित अनुयातः स्ववीर्येण वासुदेवं च श
त्रुहा २० यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः २१ ॥

हामत्ताः १५ १७ अमितं अहिंसितमजितमिति यावत् १९ हे भीम २० सोमवदिति मधुरवाक्यत्वं लक्ष्यते २१ ॥

२२ २३ नलिनीपुष्करिणी २४ २६ अनियतःप्रशुचिः २२ २८ गंधमादनप्रवेशो ५५ भोद्दृष्टाः सर्वेमंदरादन्येपर्वताः दृष्टाइतिशेषः १२ म

तेवयंतेनरव्याघ्रंसर्वेवीरदिदृक्षवः प्रवेक्ष्यामोमहाबाहोपर्वतंगंधमादनं २२ विशालांबदरींयत्रनरस्ना

रायणाश्रमः तंसदाप्युषितंयक्षैर्द्रक्ष्यामोगिरिमुत्तमं २३ कुबेरनलिनींरम्यांराक्षसैरभिसेवितां पद्भि

रेवगमिष्यामस्तप्यमानामहत्तपः २४ नचयानवताशक्योगंतुंदेशोवृकोदर नक्रूरेणसलुब्धेनना

प्रशांतेनभारत २५ तत्रसर्वेगमिष्यामोभीमार्जुनगवेषिणः सायुधावद्धनिस्त्रिंशाःसार्धंविप्रैर्महाव्रतैः

मक्षिकादंशमशकान्सिंहान्व्याघ्रान्सरीसृपान् प्राप्नोत्यनियतःपार्थनियतस्तान्नपश्यति २८ तेवयं

नियतात्मानःपर्वतंगंधमादनं प्रवेक्ष्यामोमिताहारायनंजयदिदृक्षवः २९ इत्यारण्यकेगंधमादनप्र

वेशे ५५ लोमशउ० दृष्टाःपर्वताःसर्वेनद्यःसपुरकाननाः तीर्थानिचैवश्रीमंतिस्पृष्टंचसलिलंकरैः

१ पर्वतंमंदरंदिव्यमेषपंथाःप्रयास्यति समाहितानिरुद्विग्नाःसर्वेभवतपांडवाः २ अयंदेवनिवासोवै

गंतव्योयोभविष्यति ऋषीणांचैवदिव्यानांनिवासःपुण्यकर्मणां ३ एषाशिवजलापुण्यायातिसौ

म्यसदानदी बदरीप्रभवाराजन्देवर्षिगणसेविता ४ एषावैहायसैर्नित्यंवालखिल्यैर्महात्मभिः अ

र्चितावाप्ययाताचगंधर्वैश्चमहात्मभिः ५ ॥

सामगाः तैत्तिरीयके ब्रह्मविद्वेयं सामश्रूयते एतत्साम गायन्नास्ते हावु हावु हावु अहमन्नमित्यादि मरीच्यादयोऽत्र सामवेदोक्तं स्वस्वरूपं पश्यंतो गायंतीत्यर्थः

अत्र सामानि गायंति सामगाः शुद्धपाणिनः स्वनाः मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवांगिरास्तथा ६ अत्राह्निके
सुरश्रेष्ठा जपंते समरुद्गणाः साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावंति तं तदा ७ चंद्रमाः सह सूर्येण ज्योतीं
षि च ग्रहैः सह अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ८ एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषांकः पर्यधारय
त् गंगाद्वारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ९ एतां भगवतीं देवीं भवंतः सर्व एव हि प्रयतेनात्म
नाऽऽगत्य प्रतिगम्याभिवादत १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः आकाशगंगां प्रयताः पां
डवास्तेऽभ्यवादयन् ११ अभिवाद्य च ते सर्वे पांडवा यमचारिणः पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैः सह ऋषिग
णैः सह १२ ततो दूरात्प्रकाशंतं पांडुरं मेरुसन्निभं ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतो दिशं १३ तान्प्र
ष्टुकामान्विज्ञाय पांडवान्स तु लोमशः उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पांडुनंदनाः १४ एतद्विकीर्णं
सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमं यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितं १५ एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरक
स्य महात्मनः पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितं १६ पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना दैत्यो विनि

र्थः ६ आह्निकं नैयमिकं जपं परिधावंति परिचरंति तं रुद्रं ७ ९ वादत वादयत अत्र लोपश्चार्षः १० १२ पांडुरं श्वेतं अस्थ्नां राशिमिति शेषः १३ १४

१९ २९ पाणिनाचपेटाघातेनचेतनांहरस्प्राणाञ्जहार २ ३० केनचप्रकारेणउद्धरिताअद्भुतेसमर्थः ३१ ॥

तपोबलेनमहताबाहुवेगबलेनच नित्यमेवडरायधर्षयन्सदितेःसुतः १९ सततस्यबलेनाताधर्षेण
चविनब्रते भयाभिभूतःसंविग्नःशक्रआसीत्तदानघ २० तेनसंचिंतितोदेवोमनसाविष्णुरव्ययः सर्वज्ञ
गःप्रभुःश्रीमानागतस्त्रस्थितोविभो २१ ऋषयस्थापितेसर्वेतत्रैवस्थदिवौकसः तेदृष्ट्वाज्वलमानश्रीमं
गवाल्हत्वावाहनः २२ नष्टतेजाःसमभवत्तस्यतेजोभिभर्त्सितः तंदृष्ट्वावरदंदेवंविष्णुदेवगणोस्थितं २३
प्रांजलिःप्रणतोभूत्वानमस्कृत्यचवज्रभृत् प्राहवाक्यंततस्तस्मात्तेयतस्त्तस्यभयंभवेत् २४ विष्णुरुवाच
जानामितेभयंशक्र दैत्येंद्रात्तत्त्वकारणतः पैंद्रप्राप्येयतेस्थानेतपःसिद्धेनकर्मणा २५ सोहमेनंतवप्री
त्यातपःसिद्धमपिध्रुवं ध्रुवञ्जिदेहाद्देवेंद्रप्रहतेप्रतिपालय २६ तस्याविष्णुर्महातेजाःपाणिनाचेतनां
हरत् सपपाततत्तोभूमौगिरिराजइवाहतः २७ तस्यैतदस्थिसंघातंमायाविनिहतस्यवै इदंद्वितीयंप्र
बंधविष्णोःकर्मप्रकाशते २८ नष्टावसुमतीकृत्स्नापातालेचैवमज्जिता पुनरुद्धरितातेनवाराहेणे
कशृंगिणा २९ युधिष्ठिरउ० भगवन्विस्तरेणेमांकथांकथयतत्त्वतः कथंतेनसुरेशेननष्टावसुमती
तदा ३० योजनानांशतंब्रह्मन्पुनरुद्धरितातदा केनचैवप्रकारेणजगतोधरणीध्रुवा ३१ ॥

म० गताश्च पश्चादिति शेषः ३१ ३२ पश्चाद्दृश्यमानस्य पडकामेषाश्च पर्युषवेडकं ३८ ४४ ततेन्वयाहंमहिकर्मिकरोमि ४५ ॥

भा० व०
टी०
३३०

शिवादेवीमहाभागासर्वसस्यप्ररोहिणी कस्यचैवप्रभावाद्धियोजनानांघातेगता ३१ केनैतद्वीर्यसर्व
स्वंदर्शितंपरमात्मनः एतत्सर्वंयथातत्त्वमिच्छामिद्विजसत्तम ३३ श्रोतुंविस्तरशःसर्वंत्वंहितस्यप्र
तिश्रयः लोमश उ० यन्नेहंपरिपृष्टोस्मिकथामेतांयुधिष्ठिर तत्सर्वंसविस्तरेणेहश्रूयतांममभाषतः ३४
प्राकृतप्रलयेतातवर्तमानेभयंकरे यमनेकार्णवाकारयामासयःपादिदेवःपुरातनः ३६ यमनेकार्णवेतल्पेस्वपन्देव
देवस्यधीमतः नतत्रम्रियतेकश्चिज्जायतेवातथाच्युतः ३७ वर्द्धतेपत्तिसंज्ञाश्चतथापद्मगर्भवेड्क ग
वाश्चैवमृगाश्चैवसर्वेतेविनिपातिताः ३८ तथापुरुषशार्दूलमानुषाश्चपरंतप सहस्रशोह्यतुलशो
वर्द्धतेसलिलेयथा ३९ एतस्मिन्संकुलेतातवर्तमानेभयंकरे प्रतिभाराहृत्समतीयोजनानांशतानि
गता ४० सावेव्यथितसर्वांगीभारेणाक्रान्तचेतना नारायणंनरदेवंप्रपन्नाशरणंगता ४१ पृथिव्यु
वाच भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धितिष्ठेयंसुचिरंत्विह भारेणास्मिसमाक्रान्तानशक्नोमिस्ववर्तितुं ४२ मम
मेभगवन्भारंव्यपनेतुंत्वमर्हसि शरणागतास्मितेदेवप्रसादंकुरुमेविभो ४३ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वा
भगवानक्षरःप्रभुः प्रोवाचवचनंहृष्टःश्रव्याक्षरसमीरितं ४४ विष्णुरुवाच नतेमहीभयंकार्यंभारा
नेवह्यधारिणि अयमेवंतथाकुर्मियथालघ्वीभविष्यसि ४५ ॥

४९ एवमेवं ज्वलयन्निति हितो ग्रामः प्रत्ययः यथा यथा एषो ज्वलति तथा तथा वर्धते स्म वर्धः ५० ब्रह्मणः वेदात्मा ४८ ५१ वाक्यमुच्चारयन् ब्रह्मा वितस्ता ततः

सतो विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलां ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ४९ दंष्ट्राभ्यां न यत्नाभ्यां

तमभ्युद्धृत्य दर्पित एवं च ज्वलयन् लस्यां तद्देशे प्रवर्तत ५० सगृहीत्वा वितस्तमतीं शृङ्गाग्रेणैकेन भास्व

ता योजनानां शतं वीरः समुद्धरति सोत्सवः ४८ तस्याश्चोद्धार्यमाणाया महांस्तोभः समजायत देवाः संस्त

म्भिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ४९ हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा न पर्यवस्थितः कश्चिद्दे

वो वा मानुषो ऽपि वा ५० ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेक

शः ५१ उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकं भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा लोकाः संस्त

म्भिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरं ५२ समुद्राणां च संक्षोभः दिक्षु शब्दः प्रकाशते सेयं वितस्तमती क्रान्ता योज

नानां शतं गता ५३ किमेतत् किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् आख्याहि नो भगवान् शीघ्रं विस्मिताः स्म हे प्र

वेशः ५४ ब्रह्मोवाच एतेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कश्चिदिह क्वचित् श्रूयतां यत्कृते त्वेष संक्षोभो जायते

सुराः ५५ योऽसौ सर्वेश्वरः श्रीमाननन्तात्मा व्यवस्थितः तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ५६ ये

षा वितस्तमती क्रान्ता योजनानां शतं गता समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना ५७ तस्याश्चोद्धार्यमाणा

यां संक्षोभः समजायत एवं भवेतो जातेनाच्छिद्यतां संशयस्तु वः ५८ देवा ऊचुः कृतं तु नवस्तमती समुद्ध

म०
भा०व०
टी०
२३१

नंदनेंद्रवनेयत्रपतत्समीपे ९ ८४ गंधमादन० १४१ तेशूराः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ॥

ब्रह्मोवाच हंतगच्छतभद्रंवोनंदनेपश्यतस्थिते एषोऽत्रभगवान्श्रीमान्सुपर्णःसंप्रकाशते ९० वाराहे
णैवरूपेणभगवाँल्लोकभावनः कालानलइवाभातिपृथिवीतलमुद्धरन् ९१ एतस्यांतरिक्षमध्यकंश्री
वत्समभिराजते एषएवंविधाःसर्वेभूतमेतदनामयं ९२ लोमशउ० ततोदृष्ट्वामहात्मानंश्रुत्वाचाम
रवाम्सराः पितामहंपरंस्कन्दंप्रजग्मुर्देवायथागतं ९३ वैशंपायनउ० श्रुत्वातुतांकथांसर्वेपांडवाजन
मेजय लोमशादेशितेनाशुययाजग्मुःपदाष्टवत् ९४ इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवेशे० १४१ वैशंपा०
तेशूरास्ततधन्वानस्तूणवंतःसमार्गणाः बद्धगोधांगुलित्राणाःखड्गवंतोमितौजसः १ परिगृह्य
द्विजश्रेष्ठान्ज्येष्ठाःसर्वधनुष्मतां पांचालीसहिताराजन्प्रययुर्गंधमादनं २ सरांसिसरितश्चैवपर्व
तांश्चवनानिच वृक्षांश्चबहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्द्धनि नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवि
तान् आत्मन्यात्मानमाधायवीरामूलफलाशिनः ४ चेरुरुच्चावचाकारान्देशान्विषमसंकटान्
पश्यंतोमृगजातानिबहूनिविविधानिच ५ ऋषिसिद्धामरयुतंगंधर्वाप्सरसांप्रियं विविशुस्तेमहा
त्मानःकिन्नराचरितंगिरिं ६ प्रविशत्स्वथवीरेषुपर्वतंगंधमादनं चंडवातंमहद्वर्षंप्रादुरासीद्विशां
पते ७ ततोरेणुःसमुद्भूतःसपत्रबहुलोमहान् पृथिवींचांतरिक्षंचद्यांचैवमहसावृणोत् ८ ॥

१ १२ यथामार्गे गाण्डीवेन तदा वस्त्रविहितान्निलिल्यिरे निलीनाः १३ संग्रामादायेत्यन्वयः शृहीत्वेमर्थः १४ १८ अधमसहिताः कवकासहिताः १९ २० वा
नेष्वमन्त्रायते किंचिदाहुते ध्यानिरेणुना नचापि शोक्रुल्लकर्तुमन्यो नसस्याभिभाषणे १ नचापश्चेल्लतेतोन्या
येतमसाहृतचक्षुषः आकृष्यमाणावातेन साश्मवृष्टेन भारत १० द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतलेनि
शे अमेषोचमहीजानां शब्दः समभवन्महान् ११ द्यौः स्वित्पतति किंभूमिर्दीयते पर्वतो नु किं इतितेमति
रेसर्वेपवनेनापि मोहिताः १२ तेपथ्यानेतरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता
वायोर्निलिल्यिरे १३ ततः कार्मुकमादाय भीमसेनो महाबलः कृष्णामादाय संगम्य तथा चाश्रित्य पाद
पे १४ धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते १५ नकुलो ब्रा
ह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे १६ मन्दीभूते तु पवने तस्मि
न्रजसि शाम्यति महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह १७ भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ततः
स्ताश्चचलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः १८ ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः प्रपेतुरनिशं तत्र शी
घ्रवातसमीरिताः १९ तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां
पते २० वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतं परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् २१ ॥
विवहंत्योनद्यः २१ ॥

१२ १३ इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवेशे १५२ क्रोशमात्रे १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥

तस्मिन्नुपरतेशब्देवातेचसमतांगते गतेह्यभ्रसलिलस्रोते प्रादुर्भूतेदिवाकरे १२ निर्जग्मुस्तेशनैःस
र्वेसमाजग्मुश्चभारत प्रतस्थिरेपुनर्वीराःपर्वतंगंधमादनं १३ इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवेशे १५२
वैशंपायनः क्रोशमात्रंप्रयातेषुपांडवेषुमहात्मसु पद्भ्यामनुचितागंतुंद्रौपदीसमुपाविशत् १ श्रां
तादुःखपरीताचवातवर्षेणतेनच सौकुमार्याच्चपांचालीसंमुमोहतपस्विनी २ साकंपमानामोहे
नबाहुभ्यामसितेक्षणा वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरुभ्यांसमवलंबत ३ आलंबमानासहितावूरूगजकरोप
मौ पपातसहसाभूमौवेपंतीकदलीयथा ४ तांपतंतींवरारोहांभज्यमानांलतामिव नकुलःसम
भिद्रुत्यपरिजग्राहवीर्यवान् ५ नकुलउ० राजन्पांचालराजस्यसुतेयमसितेक्षणा श्रांतानिपतिताभूमौ
तामवेक्षस्वभारत ६ अदुःखार्हापरंदुःखंप्राप्तेयंमृदुगामिनी आश्वासयमहाराजतामिमांश्रमकर्षितां
वैशंपायनउ० राजातुवचनात्तस्यभृशंदुःखसमन्वितः भीमश्चसहदेवश्चसहसासमुपाद्रवन् ८ तामवे
क्ष्यतुकौंतेयोविवर्णवदनांकृशां अंकमानीयधर्मात्मापर्यदेवयदातुरः ९ युधिष्ठिरउ० कथंवेश्मसुगु
प्तेषुस्वास्तीर्णेशयनोचिता भूमौनिपतिताशेतेसुखार्हावरवर्णिनी सुकुमारौकथंपादौमुखंचकमल
प्रभं मत्कृतेद्यवरार्हायाःश्यामतांसमुपागते १० किमिदंद्यूतकामेनमयाकृतमबुद्धिना आदायकृष्णांच

रतोवनेमृगगणायुते १२ ॥

१९ २० २२ विहगइवविहगः विचरः २३ २४ २५ ॥

सुखंप्राप्स्यतिकल्याणीपांडवान्प्राप्यवैपतीन् इतिद्रुपदराजेनपित्रादत्तायतेक्षणा १२ तत्सर्वमनवाप्ये
येश्रमशोकाध्वकर्शिता शेतेनिपतिताभूमौपापस्यममकर्मभिः १४ वैशंपाय. तथालालप्यमानेतु
धर्मराजेयुधिष्ठिरे धौम्यप्रभृतयःसर्वेतत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः १५ तेसमाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन्
रक्षोघ्नांश्चतथामंत्रान्जेपुश्चक्रुश्चतेक्रियाः १६ पठ्यमानेषुमंत्रेषुशान्त्यर्थंपरमर्षिभिः स्पृश्यमानाकरैः
शीतैःपांडवैश्चमुहुर्मुहुः १७ सेव्यमानाचशीतेनजलमिश्रेणवायुना पांचालीसुखमासाद्यलेभे
चेतःशनैःशनैः १८ परिगृह्यचतांदीनांकृष्णामजिनसंस्तरे पार्थाविश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञांतप
स्विनी १९ तस्यायमौरक्ततलौपादौपूजितलक्षणौ कराभ्यांकिणजाताभ्यांशनकैःसंववाहतुः २० प
र्याश्वासयदप्येनांधर्मराजोयुधिष्ठिरः उवाचचकुरुश्रेष्ठोभीमसेनमिदंवचः २१ बहवःपर्वताभीमविष
माहिमदुर्गताः तेषुकृष्णामहाबाहोकथंनुविचरिष्यति २२ भीमसेनउ. त्वांराजन्राजपुत्रींचयमौच
पुरुषर्षभ स्वयंनेष्यामिराजेन्द्रमाविषादेमनःकृथाः २३ हैडिंबश्चमहावीर्योविहगोमहलोपमः वहेद
नघसर्वान्नोवचनात्तेघटोत्कचः २४ वैशंपायनउ. अनुज्ञातोधर्मराज्ञापुत्रंसस्मारराक्षसं घटोत्कचस्त्व

धर्मात्मास्तत्रकाः विहगमदा ५५ ॥

म० भा०व० टी० २३२

२८ २७ २८ गंधमादन० १४३ धर्मज्ञो १ २ ३ ४ ५ ८ वसंतिवहवनेकविध्यंति १ ८ ९ ॥

कृतांजलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथपांडवान् ब्राह्मणांश्चमहाबाहुःसचतैरभिनंदितः २६ उवाचभीम सेनंचपितरंभीमविक्रमं स्मृतोस्मिभवताशीघ्रंशुश्रूषुरहमागतः २७ आज्ञापयमहाबाहोसर्वंकर्ता स्म्यसंशयं तच्छ्रुत्वाभीमसेनस्तुराक्षसंपरिषस्वजे २८ इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवेशे १४४ युधिष्ठि र० धर्मज्ञोबलवान्शूरःसद्योराक्षसपुंगवः भक्तोस्माकमौरसःपुत्रोभीमगृह्णातुमाचिरं १ तववाहुब लेनाहमतिभीमपराक्रमः अक्षतःसहपांचाल्यागच्छेयंगंधमादनं २ वैशंपायनउ० भ्रातुर्वचनमा ज्ञायभीमसेनोघटोत्कचं आदिदेशनरव्याघ्रस्तनयंशत्रुकर्शनं ३ भीमसेनउ० हैडिंबेयपरिश्रांतात वमाताऽपराजिता त्वंचकामगमस्तातबलवान्वहताःखगा ४ स्कंधमारोप्यभद्रंतेमध्येस्माकंविहायसा गच्छनीचिकयागत्यायथाचैनांनपीडयेः ५ घटोत्कचउ० धर्मराजंचधौम्यंचकृष्णांचयमजौतथा ए कोप्यहमलंवोढुंकिमुताद्यसहायवान् ६ अन्येचशतशःशूराःविहगाःकामरूपिणः सर्वान्वोब्राह्म णैःसार्धंवक्ष्यंतिसहितानघ ७ एवमुक्त्वाततःकृष्णामुवाहसघटोत्कचः पांडूनांमध्यगोवीरःपांडवा नपिचापरे ८ लोमशःसिद्धमार्गेणजगामानुपमद्युतिः स्वेनैवप्रभावेणद्वितीयइवभास्करः ९ ब्रा णांश्चापितान्सर्वान्समुपादायराक्षसाः ॥

१० १२ रत्नाकरैः आसमंतात् युतान् १३ १७ अभ्याशे समीपे १८ २३ स्वभावतः एव विशेषेण हितैः स्वभावविहितैः जाता बदरी २४ ॥

नियोगाद्धातसैंद्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः १० एवं रमणीयानि वनान्युपवनानि च आलोकयंतस्ते
जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ११ तेनाभ्रगतिभिर्वीरा रात्तसैस्तैर्महाजवैः उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वा
नमल्पवत् १२ देशान्म्लेच्छजनाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमा
चितान् १३ विद्याधरसमाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः तथा किंपुरुषैश्चैव गंधर्वैश्च समंततः मयूरैश्चा
मरैश्चैव वानरैः रुरुभिस्तथा वाराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् १५ नदीजालसमाकीर्णान्नाना
पक्षियुतान्बहून् नानाविधमृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् १६ रम्यदेशानपि विहंगैः पादपैरन्वितान्
तथा ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि १७ ददृशुर्दिव्यमाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमं तस्याभ्याशे
तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमे १८ उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कं
धां मनोरमां १९ स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युतां पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शु
भां २० विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्वितां फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशं २१ म
धुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेवितां मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युतां २२ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
२२४

महर्षिगणसंबाधं ऋषिगणाव्याप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या ऋग्यजुःसामात्मिकया ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेः २९ सु
छुसंमृष्टं संमार्जनेन चयवनतत २९ अग्निशरणैः अग्न्यगारैः अर्चितव्याप्तं कठिनैः शिक्यैः करण्डैश्च ३० ३१ देवचर्यासमासंकल्पिता

प्रदेशमशकैर्दंशैर्वर्जितं मूलफलोदके नीलशाड्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ३३ सुसमीकृतभूभागे स्व
भावविहिते शुभे जाता हिममृदुस्पर्शे देशेपहतकंटके ३४ तामुपेत्य महात्मानः सहितैर्ब्राह्मणर्षभैः
प्रवेते हलतः सर्वैस्तात समस्कंपतः शनैः ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितं ददृशुः पाण्डवा राजन्म
हितं द्विजपुंगवैः ३६ तमसा वर्हितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकना
शनं ३७ महर्षिगणसंबाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितं दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ३८ बलि
होमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनं दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोभिविराजितं ३९ विशालैरग्निशरणैः
स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितं ४० शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोष
निनादितं दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनं ४१ श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितं फ
लमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ४२ सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः महर्षिभिर्मोक्षप
रैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ४३ ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः सोभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्स

दिकान्तया उपशोभितं ३२ ४३ ब्रह्मभूतैः ब्रह्मविद्भिर्न ब्रह्मभावं गतैः तथा च श्रुतिः ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति ४४ यतः शुचिः ४४ ॥

३५ ३८ सत्कारंचक्रुरितिशेषः ३७ ४५ तदुपेत्यस्थानंप्राप्यपुष्पविकचैःविकसितद्रुमैः ४६ ४७ ॥

भ्रातृभिःसहितोधीमान्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः दिव्यज्ञानोपपन्नास्तेदृष्ट्वाप्राप्तंयुधिष्ठिरं ३५ अभ्यगच्छंत
हृषीताःसर्वएवमहर्षयः आशीर्वादान्प्रयुंजानाःस्वाध्यायनिरताभृशं ३६ प्रीतास्तेतस्यसत्कारंवि
धिनापावकोपमाः उपाजह्रुःस्वसलिलंपुष्पमूलफलंशुचि ३७ सतैःप्रीत्याथसत्कारमुपनीतंमह
र्षिभिः प्रयतःप्रतिजग्राहधर्मराजोयुधिष्ठिरः ३८ तंशक्रसदनप्रख्यंदिव्यगंधंमनोरमं प्रीतःस्वर्गोप
मंपुण्यंपांडवःसहकृष्णया ३९ विवेशशोभयायुक्तंभ्रातृभिश्चमहाभुजः ब्राह्मणैर्वेदवेदांगपारगैश्च
सहस्रशः ४० तत्रापश्यतधर्मात्मादेवदेवर्षिपूजितं नरनारायणस्थानंभागीरथ्योपशोभितं ४१
पश्यंतस्तेनरव्याघ्रारेमिरेतत्रपांडवाः मधुस्रवफलंदिव्यंब्रह्मर्षिगणसेवितं ४२ तदुपेत्यमहात्मा
नस्तेवसन्ब्राह्मणैःसह मुदायुक्तामहात्मानोरेमिरेतत्रतेतदा ४३ आलोकयंतोमैनाकंनानाद्वि
जगणायुतं हिरण्यशिखरंचैवतच्चबिंदुःसरःशिवं ४४ तस्मिन्विहरमाणास्तुपांडवाःसहकृष्णया
मनोज्ञेकाननवरेसर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले ४५ पादपैःपुष्पविकचैःफलभारावनामिभिः शोभितेसर्वतो
रम्यैःपुंस्कोकिलगणायुतैः ४६ स्निग्धपत्रैरविरलैःशीतच्छायैर्मनोरमैः सरांसिचविचित्राणिप्र
सन्नसलिलानिच ४७ ॥

४८ ४९ शीतां नाम ततः प्रस्तारः सोपानपादार्पणादिरूपः ग्रहहस्तमर्थः ५० ५१ गंधमादनप्रवेशो १४५ तत्रैते १ पूर्वोत्तरे पश्चानकोणे २ ३ ॥

कमलैः सौगन्धिकैश्चैव भ्राजमानानि सर्वशः पश्यंतस्त्याकरूपाणि रेमिरे तत्र पांडवाः ४८ पुण्यगंधस्य च
स्पर्शोवैवीतश्च समीरणः ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सद्रौपद्या सहितान्प्रभो ४९ भागीरथीं सुतीर्थां च शी
तां विमलपंकजां मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभितां ५० दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनःप्रीति
विवर्धनीं वीक्षमाणा महात्मानो विशालां बदरीमनु ५१ तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे भागी
रथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ५२ देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः तत्र ते तर्पयंत
श्च जपंतश्च कुरुसत्तमाः ५३ ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः कृष्णायास्तत्र पश्यंतः क्रीडि
तान्यमरप्रभाः ५४ ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः कृष्णायास्तत्र पश्यंतः क्रीडितान्यम
रप्रभाः विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पांडवाः ५५ इत्यारण्यके गंधमादनप्रवेशो १४५ वैशंपायन.
तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षवः १ ततः पूर्वोत्तरे वायुः
प्लवमानो यदृच्छया सहस्रपत्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुपाहरत् २ तदवैक्षत पाञ्चाली दिव्यगंधं मनोरमं
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ३ ॥

शुभाकल्याणी शुभंशोभायुतं सौगंधिकंपद्मराजातिभेदः गंधेतिसंस्थानं आकारः ५ हरेदाहरेदिदंतज्जातीयं ६ ७ प्रभिन्नःमत्तः ११

तच्छुभाशुभमासाद्यसौगंधिकमनुत्तमं अतीवमुदिताराजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ४ पश्यदिव्यंसुरु
चिरंभीमपुष्पमनुत्तमं गंधसंस्थानसंपन्नंमनसोममनंदनं ५ इदंचधर्मराजायप्रदास्यामिपरंतप
हरेदंममकामायकाम्यकेपुनराश्रमे ६ यदितेहंप्रियापार्थबहूनीमान्युपाहर तान्यहंनेतुमिच्छा
मिकाम्यकंपुनराश्रमं ७ एवमुक्त्वातुभामिनीभीमसेनमनिंदिता जगामपुष्पमादायधर्मराजा
यतत्तदा ८ अभिप्रायंतुविज्ञायमहिष्याःपुरुषर्षभः प्रियायाःप्रियकामःसप्रायाद्भीमोमहाबलः
वातंतमेवाभिमुखोयतस्तत्पुष्पमागतं आजिहीर्षुर्जगामाशुसपुष्पाण्यपराण्यपि १० रुक्मपृष्ठं
धनुर्गृह्यशरांश्चाशीविषोपमान् मृगराडिवसंक्रुद्धःप्रभिन्नइवकुंजरः ११ ददृशुःसर्वभूतानिम
हाबाणधनुर्धरं नग्लानिर्नचवैक्लव्यंनभयंनचसंभ्रमः १२ कदाचिज्जुषतेपार्थमात्मजंमातरि
श्वनः द्रौपद्याःप्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः १३ व्यपेतभयसंमोहःशैलमभ्यपतद्बलीस

ग्लानिर्वैक्लव्यंदेहचित्तयोरवसादो भयंतत्कारणंस्वोच्छेदबुद्धिः तंद्रुमलतागुल्मच्छन्नंनीलाश्मशिलातलं १४
भयाभावादेवमयायत्नेनगंतव्यमित्यादरःसंभ्रमः १२ सोपितंजुषतेसेवते तत्रहेतुःआत्मजमिति मातरिश्वनःवायोः १२।१३।१४

१५ १६ अभिप्रायान्देवऋषिगन्धर्वादिलीलोत्पन्नहेतून् पुष्पकर्षणादिसंकल्पान् १७ १९ पितुर्यथा पुत्रस्पर्शः शीतलोदकस्पर्शवता वायुनेत्यर्थः पित्रा वायुना २० धातुविच्छेदैः धातुभेदैः अंगुलैरिव विषमच्छेदैः समपर्वादिभिर्नानाधातुरंजितपर्वैः वलिभिः त्रिपुंड्रा

गिरिं च वारणाभिहरः किन्नराचरिते शुभे नानावर्णैर्विचित्रैश्च धातुद्रुममृगाण्डजैः १५ सर्वभूषणसंपूर्णो भूमेर्भुजमिवोच्छ्रिते सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु १६ रमन्वक्त्रभिप्रायान्हृदयेनानुचिंतयन् पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च १७ बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः आजिघ्रन्स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवं १८ गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना १९ पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः २० सयक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेविते विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः २१ विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्गुलैः विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः २२ सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः २३ मुक्ताहारैरिवाचितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः अभिरामदरीकुञ्जनिर्झरोदककंदरं २४

कारैरनुलिप्तमिवेत्यर्थः अञ्जनमिति कृष्णधातुग्रहणं पीतकृष्णश्वेतधातुभिश्चित्रमित्यर्थः २२ पयोधरैर्मेघैः २३ दरी विलगृहं कंदरं महाप्रपातः अभिरामाः दरीप्रभृतयो यस्मिन् २४ ॥

विषाणाग्रैः दंताग्रैः विषाणं कूटेकेतकी वेत्रिषु शृंगे गभदंतयोरिति मेदिनी शिलासमपाषाणाः प्रायनासनयोगयाः उपलास्तद्वद्वे २५
शिष्यं बालतृणं कवलो ग्रासस्तद्युक्तैः २६ २७ कनकवर्णाभः पीतइत्यर्थः सिंहसंहननः सिंहवत्दृष्टांगः २८ वारणनामपि वार

अपरोऽनुपुरस्सैः प्रत्यन्नवबर्हिणं दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलं २५ स्वस्ताग्रुकमि
वाक्ताभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः सशाष्पकवलैः स्वैस्वैरहतपरिवर्तितिभिः २६ मयूनाभिस्तैर्हरिणैः
कौतूहलनिरीक्षितः चालयानः स्ववेगेन लताजालान्यनेकशः २७ आक्रीडमानो हृष्टात्मा श्रीमा
न्वायुसुतो यथा प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः २८ प्रांशुः कनकवर्णाभः सिंहसंहननो युवा
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् २९ मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः प्रियपार्श्वोपवि
ष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ३० यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः नवावतारं रूपस्य विक्री
डन्निव पाण्डवः चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ३२
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ३३ पुष्पहेतोः कथं न्वा
र्यः करिष्यति युधिष्ठिरः स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्बलस्य च ३४ नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठि

रः निवारकः संग्रामादौ विचेष्टितैर्व्यावृत्ताभिः निश्चेष्टाभिरेकाग्राभिरित्यर्थः ३० रूपस्य सौंदर्यस्य रूपं स्वभावे सौंदर्ये इति मेदिनी ३१ ॥

३८ निर्घात उत्पातः पर्वसु उत्सवेषु ३७ ३८ पोथयन्मर्दयन् लताभ्रवावलीवृत्तचरेतिभेदः ३९ ४१ अवलोकयनग्रवालोकयन् ४२

घतेष्वनरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ३६ द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ कंपयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ३७ त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्दयानो महाबलः उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंस्तरसा बली लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पांडुनंदनः ३९ उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ४० गुहां संत्यज्य वैयाघ्रा निलिल्युर्वनवासिनः समुत्पेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः ४१ ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाः व्यजृंभंत महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ४२ तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनं ४३ वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ४४ रथांगसाह्वा दात्यूहा हंसकारंडवप्लवाः शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौंचा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ४५ तथान्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमथाद्रवन् ४६ शकृन्मूत्रं च मुंचाना भयविभ्रांतमानसाः व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्भीषणान्रवान् ४७ ॥

४३ ४४ रथांगसाह्वाः चक्रसमाननामानश्चक्रवाका इति यावत् दात्यूहः मयूरश्चातको वा दात्यूहः कालकंठकेऽपीति मेदिनी ४५ क

रेणुः करेणुर्हस्तिनी कृते नो तेजनेन पीडिताः शरस्तु तेजने बाणोऽपीति मेदिनी ४५ ४७ ॥

४८ ५२ आस्रावी मत्तगजरवेत्यर्थः कदलीस्कंभान् मृगविशेषपादान् रंभाहृदेप्यकदलीपताकामृगभेदयोरिति मेदिनी ५३ बलिनो यस्ता

ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः गजेनान्यान्गजाञ्छ्रीमान्सिंहं सिंहेन वा विभुः ४८ तलप्रहा
रैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ते वध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ४९ भयाद्विससृजुर्भीमं शकृ
न्मूत्रं च सुस्रुवुः प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ५० वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्छब्देनापूरयन्दिशः
प्रत्यापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ५१ सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतं तमभ्यगच्छद्वेगे
न लोभयिष्यन्महाबलः ५२ महागज इवास्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् उत्पाट्य कदलीस्कंभान्ब
हुतालसमुच्छ्रितान् ५३ चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः विनदन्सुमहातेजा नृसिंह इव द
र्पितः ५४ ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि सुमहान्ति च रुरुवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाश्रयान् ५५ ते
न शब्देन चैवाथ भीमसेनरवेण च वनान्तरगताश्चापि वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ५६ तं शब्दं सहसा श्रु
त्वा मृगपक्षिसमीरितं जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ५७ तानौदकान्पक्षिगणान्निरी
क्ष्य भरतर्षभः तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ५८ काञ्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः वी

दीनां पताकास्कंभा त्वा ५३ ५९ नलिनी नामले पद्मपुष्पं उत्पलीत्वघपर्यासां क्लीवे ऽपि प्रसूनयोरिति मेदिनी उद्दामः बंधनच्युतः ६०

अध्यगं तं पर्वतोपरि ६१ ६३ आस्फोटितम् उन्नादितः बाहुघातो वा ६४ ६६ दिवंगमं मार्गं स्वर्गमार्गे ६७ एकायने अतिसंकुचिते ६८ वा

तस्मिन्देशे यावतीर्णाय प्रभञ्जनतनितोत्पलं महागजेन्द्रोद्दाममद्भिः क्रीडन्बलवद्वली ६० विक्रीडंस्तस्मिन्स
चिरमूतततारामितद्युति ततोऽध्यगं तं वेगेन तस्थौ नेबद्धपादपं ६१ दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पा
ण्डवः आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ६२ तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च बा
हुशब्देन चोग्रेण नदन्तीव गिरेर्गुहा ६३ तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितमहारवं श्रुत्वा शैलगुहासु
प्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ६४ सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो ये
न पूरितः ६५ तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवैः भ्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ६६
दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ६७ आस्त ए
कायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै ६८ मात्र प्राप्स्यति शापं
वा धर्षणां वेति पाण्डवः कदलीखण्डमध्यस्थो ह्येव संविष्टवानरः ६९ आजृम्भत महाकायो हनुमा
न्वानरर्षभः कदलीखण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ७० जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रि

नरः कपिः वानानि स्थूक्षफलानि राति आदत्ते इति वानरः अहिंसः स्वस्यार्थः ६९ ७१ उन्नादं प्रतिशब्दं गोर्विससर्ज ७२ ॥ ते आस्फो

१३ ११ वाहोः स्वस्तिकं चतुरस्रं मूलं येषां ते सरति यावत्तत्तनयस्तकं यथा स्मिन्नर्थः तत्र हेतुः स्कंधेति विपुलांसत्वादित्यर्थः १८ आभुग्नं ह्रिग्रणीकृते

तस्य लांगूलनिनदं पर्वतः सगुहामुखैः उद्गारमिव गौर्नर्दन्नुत्ससर्ज समंततः १२ लांगूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः विघूर्णमानशिखरः समंतात्पर्यशीर्यत १३ स लांगूलरवस्तस्य मत्तवारणनि स्वनं अंतर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु १४ स भीमसेनस्तच्छ्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः शब्दप्रभवमन्विच्छं श्चचार कदलीवनं १५ कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ददर्श स महाबाहुर्वानराधिपतिं तदा विद्युत्संपातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संपातपिंगलं विद्युत्संपातनिनदं विद्युत्संपातचंचलं ११ बाहुस्वस्तिकवि न्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरं स्कंधभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटं १८ किंचिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमां चितेन च लांगूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितं १९ ह्रस्वौष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलद्भ्रुवं विवृत्तदं ष्ट्रदशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितं ८० अपश्यद्वदनं तस्य रश्मिवंतमिवोडुपं वदनाभ्यंतरगतैः शुक्लै र्दंतैरलंकृतं ८१ केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवाकरं हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिं ८२ दीप्यमानेन वपुषा स्वर्चिष्मंतमिवानलं निरीक्षंतमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिंगलैः ८३ तं वानरवरं धी

१९ ८० उडुपं चंद्रं ८१ अशोकानां अशोकपुष्पाणां ८२ ८४ ॥ मानतिकायं महाबलं स्वर्गपंथानमावृत्य हिमवंतमि

वह्निपं ७४ ॥

८५ ८७ सरुजः सपीडः ते त्वया ८८ ९४ आस्व सिद्धि विस्थासे क्रम ९५ ९६ महामम ९७ अध्यायः १४५ ॥

दृष्ट्वैवैनं महाबाहुरेकं तस्मिन्महावने । अथोपसृत्य तरसा विभीर्भीमस्ततो बली । सिंहनादं चकारो-
ग्रं वज्राशनिसमं बली ८५ तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः । हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मी-
ल्य लोचने । दृष्ट्वा तमथ सावज्ञं लोचनेन मधुपिङ्गलैः । स्मितेनैवैनमाभाष्य हनूमानिदमब्रवीत् ८७
हनूमान्· किमर्थं सरुजस्तेहं सुखसुप्तः प्रबोधितः । ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ८८ वयं
धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः । नरास्तु बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ८९ क्रूरेषु कर्मसु क-
थं देहवाक्चित्तदूषिषु । धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ९० न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासि-
तास्त्वया । अल्पबुद्धितया बाल्यादुत्सादयसि यन्मृगान् ९१ ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा किमिदं वनमागा-
तः । वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ९२ क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ । अतः परमगम्यो-
यं पर्वतः सुदुरारुहः । विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते । देवलोकस्य मार्गोयमगम्यो मानुषैः स-
दा ९४ कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे । नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ९५ स्वाग-
तं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ । इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ९६ भक्षयित्वा निवर्तस्व माह

वृथा प्राप्स्यसे वधं ग्राह्यं यदि वचो मह्यं हितं मनुजपुंगव ॥ ९७ ॥

एतत् १ ४ वैशसेविशेयं ५ २ निर्गुणा इति गुणाः सत्वादयो रूपादयश्च तैर्वर्जितः अत एव परमः कोशपंचकेहि अनात्मत्वात्तत्वमसुख्यमा
ध्यासिकत्वात्तस्य ततो मस्तुनिरुपाधिचिन्मात्रोऽसुखो आत्मा प्रत्यग्भूतः आकाशो घटमिव देहं व्याप्य स्थितः एतेन शुद्धत्वं पदार्थ उक्तः अ

वैशंपायन. एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षणः १ भी
म उ. को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुरास्थितः ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति २ कौर
वः सोमवंशीयः कुंत्या गर्भेण धारितः पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ३ स वाक्यं कुरुवीरस्य
स्मितेन प्रतिगृह्य तत् हनुमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ४ हनुमानुवाच वानरोऽहं न ते मार्गं प्र
दास्यामि यथेप्सितं साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसं ५ भीमसेन उ. वैशसं वास्तु यद्वा
न्यन्न त्वा पृच्छामि वानर प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथां ६ हनूमानुवाच नास्ति शक्ति
र्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहं यद्यवश्यं प्रयातव्यं लंघयित्वा प्रयाहि मां ७ भीम उ. निर्गुणः प
रमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्येन लंघये ८ ॥

स्पनिर्गुणत्वेनुभवं प्रमाणयति ज्ञानविज्ञेयमिति ज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजप्रमा तेन ज्ञेयं ज्ञातविज्ञेयमिति पाठे सर्वप्रकाशकमहंका
रादिसाक्षिणमित्यर्थः तस्यावमाननाशालग्रामादिवत्तदुपाधिभूतस्य शरीरस्य लंघनेन भवति अतस्त्वं हयं न उर्वेशमर्थः ८ ॥

भूतभावनंभूतानांवियदादीनांजरायुजादीनांचभावनेरचनेयस्मात् आत्मनआकाशःसंभूतःआत्मनःसर्वएतआत्मनोव्युच्चरंतीत्यादिश्रु

यथागमैर्नविघ्नंचतमहंभूतभावनं क्रमेयंत्वांगिरिंचैवहनूमानिवसागरं ९ हनूमानुवाच कएषहनुमान्ना
मसागरोयेनलंघितः पृच्छामित्वांनरश्रेष्ठकथ्यतांयदिशक्यते १० भीमउवाच भ्राताममगुणश्लाघ्यो
बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेतिविख्यातःश्रीमान्वानरपुंगवः ११ रामपत्नीकृतेयेनशतयोज
नविस्तृतः सागरःप्लवगेंद्रेणक्रमेणैकेनलंघितः १२ समेभ्रातामहावीर्यस्तुल्योहंतस्यतेजसा ब
लेपराक्रमेयुद्धेशक्तोहंतवनिग्रहे १३ उत्तिष्ठदेहिमेमार्गंपश्यमेद्यपराक्रमं मच्छासनमकुर्वाणंत्वां
वानेष्येयमक्षयं १४ वैशंपायनउवाच विज्ञायतंबलोन्मत्तंबाहुवीर्येणदर्पितं हृदयेनावहस्यैनंहनूमा
न्वाक्यमब्रवीत् १५ हनूमानुवाच प्रसीदनास्तिमेशक्तिरुत्थातुंजरयानघ ममानुकंपयात्वेतत्पुच्छ
मुत्सार्यगम्यतां १६ वैशंपायनउवाच एवमुक्तेहनुमताहीनवीर्यपराक्रमे मनसाचिंतयद्भीमःस्वबा
हुबलदर्पितः १७ पुच्छेप्रगृह्यतरसाहीनवीर्यपराक्रमं सालोक्यमंतकस्यैनंनयाम्यद्यहवानरं १८
सावज्ञमथवामेनस्मयन्जग्राहपाणिना नचाशकच्चालयितुंभीमःपुच्छंमहाकपेः १९ ॥

तिभ्यः एतेनतत्पदार्थउक्तः तयोःसामानाधिकरण्यात् भेदेब्रह्माद्वैतंचदर्शितं ९ ११ क्रमेणपादविक्षेपेण १२ १६ एवमुक्तेसतितनमित्य

[illegible] ८ १९ ॥

२० २२ उपतस्थेवालिनंममचसुग्रीवेणप्रीतिरभवत् २८ निकृतःनिरस्तः २९ ३० ३१ ३२ ॥

उच्छ्रितेपश्चनदीर्भ्यामिंद्रायुधमिवोच्छ्रितं नोद्धर्तुमशकद्भीमोदोर्भ्यामपिमहाबलः २० उत्क्षिप्तभ्रूर्वि
वृत्ताक्षःसंहतभ्रुकुटीमुखः स्विन्नगात्रोऽभवद्भीमोनचोद्धर्तुमशाकत २१ यत्नवानपितुश्रीमांल्लांगू
लोद्धरणोद्धुतः कपेःपार्श्वगतोभीमःतस्थौव्रीडानताननः २२ प्रणिपत्यचकौंतेयःप्रांजलिर्वाक्यम
ब्रवीत् प्रसीदकपिशार्दूलदुरुक्तंक्षम्यतांमम २३ सिद्धोवायदिवादेवोगंधर्वोवाथगुह्यकः पृष्टः
सन्कामयाब्रूहिकस्त्वंवानररूपधृक् २४ नचेद्गुह्यंमहाबाहोश्रोतव्यंचेद्भवेन्मम शिष्यवत्त्वांतुपृ
च्छामिउपपन्नोस्मितेनघ २५ हनूमानुवाच यत्तेममपरिज्ञानेकौतूहलमरिंदम तत्सर्वमखिलेन
त्वंशृणुपांडवनंदन २६ अहंकेसरिणःक्षेत्रेवायुनाजगदायुना जातःकमलपत्राक्षहनूमान्नामवा
नरः २७ सूर्यपुत्रंचसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनं सर्ववानरराजानस्तथावानरयूथपाः २८ उपतस्थु
र्महावीर्याममचामित्रकर्षण सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निनायथा २९ निकृतःसततोभ्रात्रा
कस्मिंश्चित्कारणांतरे ऋष्यमूकेमयासार्धंसुग्रीवोन्यवसच्चिरं ३० अथदाशरथिर्वीरोरामोनामम
हाबलः विष्णुर्मानुषरूपेणचचारवसुधातले ३१ सपितुःप्रियमन्विच्छन्सहभार्यःसहानुजः सधनुर्ध
न्विनांश्रेष्ठोदंडकारण्यमाश्रितः ३२ तस्यभार्याजनस्थानाच्छलेनापहृताबलात् राक्षसेंद्रेणबलिना

३२ ॥

३३ अध्यायः १४८ सूत १० समेत्य विदिता संभाषणादिना निश्रुतेर्थः ८ अस्य रामस्य तत्र लंकायां ९ अवधार्य निश्चित्य १०-११ लोकरा

सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा वंचयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेन तदानघ २२ इत्यारण्यके हनुमद्भी
मसेनसंवादे १४८ हनुमानुवाच हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्री
वं वानरर्षभं १ तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवमभिषिक्तवान् २ स
राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे वानरान्प्रेषयामास शतशोथ सहस्रशः ३ ततो वानरकोटी
भिः सहितोहं नरर्षभ सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयातो दक्षिणां दिशं ४ ततः प्रवृत्तिः सीतायाः गृध्रेण सुम
हात्मना संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ५ ततोहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः
शतयोजनविस्तारमर्णवं सहसा प्लुतः ६ अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयं सुतां जनकराजस्य
सीतां सुरसुतोपमां ७ दृष्टवान्भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियां ८
दग्ध्वा लंकामशेषेण साट्टप्राकारतोरणां प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाशवे ९ मद्वाक्यं चावधा
र्य राघवो राजीवलोचनः सबुद्धिपूर्वं सैन्यस्य बध्वा सेतुं महोदधौ १० वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो
महार्णवं ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ११ रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणं निशा
चरेन्द्रं हत्वा तं सभ्रातृसुतबान्धवं १२ ॥

वणं लोकपीडाकरम् १२ ॥

१३ ४ अयोध्यां योद्धुमशक्यां १५ १८ कारितवान्कृतवान्कार्याणि च स्वभवनं वैकुण्ठं १९ २२ अध्यायः ५७ पर्व १ ४ हरिर्विनरः ५ ॥

राज्येभिषिच्य लंकायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलं १३ ततः प्रत्यागतस्ताभ्यां
यानेनाभ्रेण शक्तितिर्यथा तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः १४ गत्वा ततो निवर्तितः स्वां पुरीं
वृत्तेन्दनः अध्यावसत्ततोयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः १५ ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिसत्तमः वरं
मया याचितोसौ रामो राजीवलोचनः १६ यावद्रामकथेयं ते भवेल्लोकेषु शत्रुहन् तावज्जीवेयमित्ये
वं तथास्त्विति च सोब्रवीत् १७ सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम
यथेप्सिताः १८ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च राज्यं कारितवान्रामस्ततः स्वभवनं गतः १९
तदिहाप्सरसस्तात गंधर्वाश्च सदानघ तस्य वीरस्य चरितं गायंत्यो रमयंति मां २० अयं च मार्गो मर्त्या
नामगम्यः कुरुनंदन ततोहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितं २१ धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भार
त दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छंति मानुषाः २२ यदर्थमागतश्चासि तत्पद्मसरश्च तत् २३ इत्यारण्य
के हनुमद्भीमसंवादे १४८ वैशंपायन॰ एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् प्रणिपत्य ततः प्री
त्या भ्रातरं हृष्टमानसः १ उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमंतं कपीश्वरं मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्ट
वानहं २ अनुग्रहो मे सुमहांस्तुष्टिश्च तव दर्शनात् एवं तु कृतमिच्छामि त्वयाद्य प्रियमात्मनः यत्ते तदा

७ ८ वर्ष्मशरीरं ९ भावानतत्वानि कर्मशुभाशुभं वीर्यं फलोदयपर्यंतं शक्तिः भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ ऐश्वर्यानैश्वर्ये वा १० कृतमेव सर्वं कृ
तकृत्यमेवेत्यर्थः तत एव हेतोः कृतयुगं नाम ११ गुणतां मुख्यत्वमपि अमुख्यत्वं तां गते १२ १३ न सामेति त्रयीधर्मस्य चित्तशुद्ध्यर्थत्वात्तस्याश्च तु

नतच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्तति सांप्रतं ६ अन्यः कृतयुगे
कालस्त्रेतायां द्वापरे परः अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ७ भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्
षयः कालं समनुवर्तंते यथाभावा युगे युगे बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयंत्युद्भवंति च तदलं तव तद्रूपं द्र
ष्टुं कुरुकुलोद्वह युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ८ भीम उ० युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च
युगे युगे धर्मकामार्थभावांश्च कर्म वीर्यं भवाभवौ ९ हनुमानु० कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सना
तनः कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे १० न तत्र धर्माः सीदंति क्षीयंते न च वै प्रजाः ततः कृतयुगं
नाम कालेन गुणतां गतं ११ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्र
यः १२ न सामऋग्यजुर्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च १३ न तस्मि
न्युगसंसर्गे व्याधयो नेंद्रियक्षयः नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतं १४ न विग्रहः कुतस्तंद्री न द्वे

दानीं स्वभावसिद्धत्वात् न सामादीन्यासन् मानवी क्रिया कृष्याद्यारंभरूपा किंतु अभिध्याय फलं संकल्पादेव सर्वं संपद्यत इत्यर्थः १४ वैकृ
तं कपटं विग्रहो वैरं तंद्री आलस्यं द्वेषः परानिष्टचिंतनं पैशुन्यं तद्दोषकथनं ईर्ष्या असहमानता मत्सरः परोत्कर्षासहिष्णुत्वं १५ ॥

ततः अग्न्यादित्यागात् परमकं परमानंदात्मकं ब्रह्म प्राप्यत इति शेषः गतिः प्राप्यं आत्मेति शेषः नरकापीतकृष्णत्वरूपाणि कर्मणां कृतादिषु भवंतीति कृते
नारायणः शुक्ल इत्यन्वयः १७ कृतलक्षणाः कृतानि स्वतः सिद्धानि लक्षणानि शमदमसत्यप्रमुखादीनि येषां ते १८ समं ब्रह्म तदेव आश्रयो यादि येषां स
तत्वथा ब्रह्मैव फलं प्राप्यमेतेन स्मात् समर्थ एव आचारो यस्य तत् सम्यक् ज्ञानं केवलं निरुपाधि विषयं ब्रह्मैव कर्माणि गमागमादीनि येषां ते अहम
ग्निर्हरहुतमित्यादि वचनात् १९ एको देवः प्रमयगात्मा तत्रैव सदा युक्ता योगावंतः एको मंत्रः प्रणवः एको विधिर्वेदांतश्रवणादिः एकाक्रि

ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा १७ ब्राह्मणाः क्षत्रि
या वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः कृते युगे समभवन् स्वकर्मनिरताः प्रजाः १८ समाश्रयं समाचारं समज्ञानं
च केवलं तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् १९ एकवेदसमायुक्ता एकमंत्रविधिक्रियाः पृथग्ध
र्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः २० चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना अकामफलसंयोगात्प्रा
प्नुवंति परां गतिं २१ आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोयं कृतलक्षणः कृते युगे चतुष्पादः चातुर्वर्ण्यस्य शाश्व
तः २२ एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितं त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते २३ ॥

याध्यानादिः एक एव तत्त्वप्रतिपादको वेदो येषां सर्वे विज्ञाननिष्ठा न तु केवलकर्मठा अप्रमत्तानि नोवा २० कालोदर्शनादिः तद्युक्तेन कर्मणा काम
फलेन इच्छितफलेन स्वर्गादिना स्वर्गादिना वा संयोगस्तदभावात् २१ आत्मनि ब्रह्मणि योग एकता तेन समायुक्तोयं धर्मो योगाख्यः कृतलक्षणः
कृतयुगस्य चकः यदेव यत्रैव प्रसिद्धं इत्यर्थो वर्धते तदेव कृतयुगमित्यर्थः चतुष्पादः अविकलः २२ त्रैगुण्यं प्रकृतिप्रकाशमोहात्मकं रजः सत्वत

सर्वं समं साहेत्ववर्णितं समंत्रक्रियामिश्रत्वात् २४ ॥

प्रत्येनैव प्रवृत्ता २४ भावसंकल्पाः भावो भावना क्रिया अहमनेन कर्मणा इदं फलं अनेन प्रकारेण करिष्यामीत्येवंरूपा तद्विषय एव संकल्पो येषां अ
तएव क्रियादिफलोपगाः फलभुजो न तु कृतवत्संकल्पसिद्धाः २५ २६ द्विभागोनः पादद्वयहीनः चतुर्धा वेदः कृतः कृत्स्नस्यैकेनाध्येतुमश
क्यत्वात् २७ अनृचः ऋङ्मात्रेणापि हीना अतिमोघात् यद्वा चतुर्वेदा इति वेदत्रयोक्तकर्म ज्योतिष्टोमादिकं अथर्वणोपनिषदुक्तं ध्यानं

पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः २४ ततो यज्ञाः प्रवर्त
न्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगाः २५ प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपो
दानपरायणाः स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जना त्रेतायुगेऽभवन् २६ द्वापरे च युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च २७ ततोऽन्ये च चतुर्वेदा अनृचश्च तथापरे द्विवेदाश्चैकवेदाश्चा
प्यवेदाश्च तथापरे २८ एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा
२९ एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ३० ॥

च सहैवानुतिष्ठंतीति कर्मोपास्तिसमुच्चय उक्तः त्रिवेदा इति केवलकर्मठाः द्विवेदा इति स्वशाखोक्तं संध्यावंदनादिकर्म ध्यानं चानुतिष्ठंति एकवे
दध्याननिष्ठाः अनृचः कृतकृत्याः विपर्यस्तानि दिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्ययेयस्त्वृक्तेर्ध्यानादपि विरक्ताः २८ २९ सत्यस्य ब्रह्मणः विभ्रंशादत्यात ३०

३१ यैः आध्यादिभिः कामैश्च ३२ ३३ तामसं तमोगुणप्रधानं कलिं ३४ ईतयः अतिवृष्ट्यादयः ३५ आवर्तते नश्यति ३६ भावा धर्मज्ञानादयः
प्रार्थनानि विकुर्वते अप्रमत्तप्रार्थ्यतेऽन्यज्जायते पौष्टिकमपि कर्म विधिलोपान्नाशकं भवतीति भावः ३८ चिरजीविनो मादृशा अपि युगानुवर्ति

सत्यास्थ्यवमानानामाधयो बहवोऽभवन् कामाश्चापद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः ३१ यैरर्द्यमानाः
सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ३२ एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः
क्षीयंत्यधर्मतः पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ३३ तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ३४ ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा उपद्रवाश्च
वर्तन्ते आधयः क्षुद्भयं तथा ३५ युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्त
ते पुनः ३६ लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ३७ ए
तत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ३८ यच्च ते मत्परिज्ञाने कौ
तूहलमरिंदम अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ३९ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यतां ४० इत्यारण्यके बदरीखण्डे हनुमद्दर्शने १४९ ॥

नः कालानुसारिणो भवंति ३८ अनर्थकेषु निष्प्रयोजनेषु भावो ऽभिनिवेशः ३९ स्वस्ति कल्याणं ४० हनुमद्दर्शने १४९ ॥

एवं १ २ ३ गिरिश्चाविंध्यगिरिविवरवार्थेच: ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ पर्याप्तः समर्थः १६ ॥

भीमसेन· एवंतु रूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन यदि तेहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना १ वैशंपायन·
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलंघने २ भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै
चकार सुमहद्वपुः देहस्तस्य ततोतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ३ सतु सकदलीखंडं छादयन्नमितद्युतिः गि
रिश्चोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ४ समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदं
ष्ट्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ५ दीर्घलांगूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौर
वनंदनः ६ विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनःपुनः तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतं ७ प्रदीप्तमि
व चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ८ एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रू
पं ममानघ वर्धे चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसि स्थितं भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ९ वैशंपाय·
तदद्भुतं महारौद्रं विंध्यपर्वतसंनिभं दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रांतः पवनात्मजः १० प्रत्युवाच ततो भीमः सं
प्रहृष्टतनूरुहः कृतांजलिरदीनात्मा हनूमंतमवस्थितं ११ दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो संहर
त्वं महावीर्य स्वयमात्मानमात्मना १२ नहि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितं अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमि
व पर्वतं विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोद्य वै यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् १३ त्वमेव शक्त·

१८ १९ अविहंनिर्विघ्नं २१ २२ पुरुषेणमर्त्येन २३ २४ गमयस्वबोधयएवंकमतुतिष्ठस्वार्थेणिच् २५ २६ दुर्ज्ञेनवयोः धर्मोपिधर्मएवधरोपद्यातके

वैशंपायन० एवमुक्तस्तुभीमेनहनुमान्प्लवगोत्तमः प्रत्युवाचततोवाक्यंस्निग्धगंभीरयागिरा १८ एव
मेतन्महाबाहोयथावदसिभारत भीमसेननपर्याप्तोममासौराक्षसाधमः मयात्वनिहतेतस्मिन्रावणे
लोककंटके कीर्तिर्नश्येद्राघवस्यततएतदुपेक्षितं १९ तेनवीरेणतेहत्वासगणंराक्षसाधमं आनी
तास्वपुरंसीतालोकेकीर्तिश्चाख्यापितान्नृषु २० तद्गच्छविपुलप्रज्ञभ्रातुःप्रियहितेरतः अरिष्टंक्षेममध्वा
नेवायुनापरिरक्षितः २१ एषपंथाःकुरुश्रेष्ठसौगंधिकवनायते द्रक्ष्यसेधनदोद्यानंरक्षितंयक्षराक्षसैः
नचतेतरसाकार्यःकुसुमावचयःस्वयं देवतानिहिमान्यानिपुरुषेणविशेषतः २३ बलिहोमनम
स्कारैर्मंत्रैश्चभरतर्षभ देवतानिप्रसादंहिभक्त्याकुर्वंतिभारत २४ मातातसाहसंकार्षीःस्वधर्ममनु
पालय स्वधर्मस्थःपरंधर्मंबुध्यस्वगमयस्वच २५ नधर्ममविज्ञायवृद्धाननुपसेव्यच धर्मार्थौवेदि
तुंशक्यौबृहस्पतिसमैरपि २६ अधर्मोयत्रधर्माख्योधर्मश्चाधर्मसंज्ञितः सविज्ञेयोविभागेनयत्रमु
ह्यंत्यबुद्धयः २७ आचारसंभवोधर्मोधर्माद्वेदाःप्रतिष्ठिताः वेदैर्यज्ञाःसमुत्पन्नायज्ञैर्देवाःप्रतिष्ठिताः २८

सत्यंधर्मोप्यधर्मएव २७ आचारःशौचादिःतेनधर्मःप्राप्यतेततोवेदाधिगमःततोयज्ञानुष्ठानंततोदेवताप्रसादइत्यर्थः २८ ॥

वेदेति यज्ञैर्देवानां नीत्या मनुष्याणां च ह्रियंति तिरिस्यर्थः २९ पण्यमूर्तिस्तामर्हतीति पण्यासेवा पण्येन वर्तमानेस्याद्व्यवहारे भृतौ धनेऽपि इति मेदि
नी वार्ता जीविकार्था वृत्तिः ३० सा च कर्मणा ब्राह्मणस्य त्रयी याजनाध्यापनादिः वैश्यस्य वार्ता पण्यादिः क्षत्रियस्य दंडादिः ३१ सा लोकया ३२

वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः २९ पण्यकर्मणि
ज्याभिः कृष्या गोजाविपोषणैः वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ३० त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तिस्रो
विद्या विजानतां ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ३१ सा चेद्धर्मकृता न स्यात्त्रयीधर्मम
ते भुवि दंडनीतिमृते चापि निर्मर्याद मिदं भवेत् ३२ वार्ताधर्मे ह्यवर्तिष्यन् विनश्येयुरिमाः प्रजाः स
प्रवृत्तैस्त्रिभिरेतैर्धर्मं बृंहयंति वै प्रजाः ३३ द्विजातीनां मतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिनः यज्ञाध्ययनदा
नानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ३४ याजनाध्यापने विप्रे धर्मश्चैव प्रतिग्रहः पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्य
स्य धनपोषणे ३५ शुश्रूषा च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते भैक्ष्यहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासि
ताः क्षत्रधर्मोऽत्र कौंतेय तव धर्मोऽत्र रक्षणं स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेंद्रियः ३७ वृद्धैः संमंत्र्य
सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः स्थापितः शास्ति दंडेन व्यसनी परिभूयते ३८ ॥

३३ मतं सम्मतं आत्मज्ञानानामेकः एको वर्णः शुक्लः केवलसात्त्विको धर्मो योगाख्यः ३४ भैक्ष्येति गुरौ त्रिवर्णे वा सितं वासो येषां ते शूद्राः भैक्ष्यादिभि
हीनाः भवंति ३६ क्षत्रधर्मो च प्रकरणे उच्यते स च तव धर्मोऽत्र लोके ३७ आस्थितः स्वगृहीतः ३८ ॥

र्यनेकस्मिन्संस्थापनं ५० ५१ समासः सामादिपंचकः एकेन द्वाभ्यां वा कार्यसाधनं व्यासः सर्वैः तत्सिद्धिः ५२ ५४ स्निग्धैः हितैः एभिः नीतैः प्रजापार

निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते तदा भवति लोकस्य मर्यादाः सुव्यवस्थिताः ४९ तस्माद्देशे च दुर्गे
च शत्रुमित्रबलेषु च नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ५० राज्ञामुपायाश्चत्वारः बुद्धिमंत्रपराक्र
माः निग्रहप्रग्रहौ चैव दाक्ष्यं चैव कार्यसाधकं ५१ साम्ना दानेन भेदेन दंडेनोपेक्षणेन च साधनीयानि क
र्माणि समासव्यासयोगतः ५२ मंत्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ सुमंत्रितेन या सिद्धिस्तां द्विजैः सह
मंत्रयेत् ५३ स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनापि च न मंत्रयीत गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणं ५४ मं
त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् स्निग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ५५ धार्मिका
न्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पंडितान् स्त्रीषु क्लीबान्नियुंजीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ५६ स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च
कार्याकार्यसमुद्भवा बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलं ५७ बुद्ध्या सम्प्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्र
हं निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ५८ निग्रहे प्रग्रहे सम्यक् यदा राजा प्रवर्तते तदा भवति लो
कस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ५९ एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः तं स्वधर्मविभागेन विनयस्वानु
पालय ६० तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवं दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ६१ ॥

यत्याद्यैर्विन्यासाः स्थापनानि ५५ ५६ स्वेभ्यश्चारेभ्यः उत्कोचादिना लोभितेभ्यः ५७ बुद्ध्या जीवनाशया प्रतिपन्नेषु शरणागतेषु ५८ ५९ घोरोय

स्त्रियोऽतितथा सर्वे ऽभिविनिग्रहपालनैः सम्यक्कुर्णीत देशा हि कामद्वेषविवर्जिताः ५२ अलुब्धा विगतक्रोधाः स
न्तो यान्ति स्वलोकतां ५३ इत्यारण्यके गन्धमादनप्रवेशे १४९ वैशंपायन॰ ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामतः कृतं
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः १ परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चा
सीत्प्रदक्षिणं २ बलं चातिबलो मेने न मे ऽस्ति सदृशो महान् ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ३ भीममाभा
ष्य सौहार्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्यो ऽस्मि कथान्तरे ४ इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्यो ऽस्मि
कर्हिचित् धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ५ देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषितां ममापि सफलं
चक्षुः स्मारितस्त्वा राघव ६ रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्धृदयनन्दनं सीतावक्त्रारविंदार्कं दशास्यध्वान्तभास्करं ७
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ८ भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वर
य भारत यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयं ९ धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहं शिलया नगरं वा
पि मर्दितव्यं मया यदि १० बद्ध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिके यावदेतत्करोम्यद्य कामं तव महाबल ११ वै
शंपायन॰ भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना १२ कृतमेव त्वया
सर्वं मम वानरपुंगव स्वस्ति ते ऽस्तु महाबाहो कामये त्वां प्रसीद मे १३ सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् न
वै तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं परान् १४ एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चैव करिष्या

मिश्रितव २५ ॥

चमूं विगाह्य शत्रूणां परशक्तिसमाकुलां यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल १६ तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रव
वेण ते विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् १७ शत्रूणां ये प्राणहराः सुखं येन हनिष्यथ एवमाभाष्य
हनुमांस्तदा पांडवनंदनं १८ मार्गमाख्याय भीमाय तत्रैवांतरधीयत १९ इत्यारण्यके १५१ वैशंपायन. गते
तस्मिन्हरिवरे भीमोपि बलिनांवरः तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गंधमादनं १ अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रति
मां भुवि माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ २ सतानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च विलोकयामासत
दा सौगंधिकवनेप्सया फुल्लद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तदा नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च म
त्तवारणयूथानि पंकक्लिन्नानि भारत ३ वर्षतामिव मेघानां वृंदानि ददृशे तदा हरिणैश्चपलापांगैर्हरिणीस
हितैर्वने ४ सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टांद्रुतं ययौ महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितं ५ व्यपेतभी
र्गिरिं शौर्याद्भीमसेनोव्यगाहत कुसुमानतगंधैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकंपितैः
कृतपद्मांजलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ७ प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् सज्जमानमना दृष्टिः फुल्ले
षु गिरिसानुषु ८ द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ परिवृत्तेहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ९ कांचनैर्विम
लैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीं हंसकारंडवयुतां चक्रवाकोपशोभितां १० रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपंकजां

तस्मिन्नरोमहासरः सौगंधिकवनेमहत् ४१॥

१ अध्यायः १५१ सगत्वा सुपतीर्थां शोभनानि उपतीर्थानि तीर्थानि यस्यां सा ३ ४ लघु आरोग्यकरं ५ जातरूपं स्वर्णं ६ हंसादिपोतैः हंसा

अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति तद्दृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पांडुनंदनः १ वनवासपरि
क्लिष्टां जगाम मनसा प्रियां १ इत्यारण्यके १५१ वैशंपायनः सगत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षि
तां कैलासशिखराभ्याशे ददर्श शुभकाननां १ कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे सुरम्यां विपु
लच्छायां नानाद्रुमलतावृतां २ हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्करां नानापक्षिजनाकीर्णां
सुपतीर्थामकर्दमां ३ अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु विचित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतद
र्शनां ४ तत्रामृतरसं शीतं लघु कुंतीसुतः शुभं ददर्श विमलं तोयं पिबंश्च बहु पांडवः ५ तां तु पु
ष्करिणीं रम्यां दिव्यसौगंधिकावृतां जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगंधिभिः ६ वैडूर्यवरनालैश्च
बहुचित्रैर्मनोरमैः हंसकारंडवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ७ आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः
गंधर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चितां ८ सेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किंपुरुषैस्तथा राक्षसैः किन्न
रैश्चापि गुप्तां वैश्रवणेन च ९ तां च दृष्ट्वैव कौंतेयो भीमसेनो महाबलः बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य
तत्सरः १० ॥

पुनःतैर्वा १ आक्रीडं क्रीडास्थानं ८ ९ १० ॥

११ १२ १३ १४ १५ १६ अध्यायः १५२ पांडवः १ प्रतिलोमंवायुनाआनीतं २ ३ ४ ५ ६ ॥

तच्चक्रोधवशानामराक्षसाराजशासनात् रक्षंतिशतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ११ तेतदृष्ट्वैवकौं
तेयमजिनैःप्रतिवासितं रुक्मांगदधरंवीरंभीमंभीमपराक्रमं १२ सायुधंबद्धनिस्त्रिंशमशंकितमरिं
दमं पुष्करेभ्यःसमुपायांतमन्योन्यमभिचुक्रुशुः १३ अयंपुरुषशार्दूलःसायुधोजिनसंवृतः यच्चिकीर्षु
रिहप्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ १४ ततःसर्वेमहाबाहुंसमासाद्यवृकोदरं तेजोयुक्तमपृच्छंतकस्त्वमा
ख्यातुमर्हसि १५ मुनिवेषधरश्चैवसायुधश्चैवलक्ष्यसे यदर्थमभिसंप्राप्तस्तदाचक्ष्वमहामते १६ इत्या
रण्यकेसौगंधिकाहरणे १५२ भीमउ० पांडवोभीमसेनोहंधर्मराजादनंतरः विशालांबदरींप्राप्तोभ्रा
तृभिःसहराक्षसाः १ अपश्यत्तत्रपांचालीसौगंधिकमनुत्तमं अनिलोढमितोनूनंसाबहूनिपरीप्स
ति २ तस्यामामनवद्यांग्याधर्मपत्न्याःप्रियेस्थितं पुष्पाहारमिहप्राप्तंनिबोधतनिशाचराः ३ राक्ष
साऊचुः आक्रीडोयंकुबेरस्यदयितःपुरुषर्षभ नेहशक्यंमनुष्येणविहर्तुंमर्त्यधर्मिणा ४ देवर्षयस्त
थायक्षादेवाश्चात्रवृकोदर आमंत्र्ययक्षप्रवरंपिबंतिरमयंतिच गंधर्वाप्सरसश्चैवविहरंत्यत्रपांडव ५
अन्यायेनेहयःकश्चिदवमन्यधनेश्वरं विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तःसविनश्येन्नसंशयः ६ ॥

म.
भा. व.
टी.
१४८

७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

तमनाहत्य पश्यामि जिहीर्षसि बलादितः धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथं ॥७॥ आमंत्र्य यत्तराजे
वैतनः पिबस्व च नातोस्मथान्वयाशंक्यं किंचित्स्पृष्टुमीसित ॥८॥ भीमसेनः । राक्षसांस्तान पश्या
मि यैनेश्वरमिरंतिके दृष्टापि च महाराजं नेनाहं याचितुमुत्सहे ॥९॥ नहि याचंति राजान एष धर्मः सना
तनः नचाहं हातुमिच्छामि क्षत्रधर्मं कथंचन ॥१०॥ इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे नैव भवन
मासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥११॥ तुल्या हि सर्वभूतानामि- यं वैश्रवणस्य च एवं गतेषु द्रव्येषु कः कं
याचितुमर्हति ॥१२॥ वैशंपायनः । इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो ह्यमर्षणः व्यगाहत महाबाहुर्न
लिनीं तां महाबलः ॥१३॥ ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः
समंततः ॥१४॥ कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान्भीमविक्रमः व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥१५॥
गृह्णीत बध्नीत निकृंततेमं पचाम खादाम च भीमसेनं क्रुद्धा ब्रुवंतोभिययुर्द्रुतं ते शस्त्राणि चोद्यम्य
विवृत्तनेत्राः ॥१६॥ ततः स गुर्वीं यमदंडकल्पां महागदां कांचनपट्टनद्धां प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वीत
तोब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥१७॥ ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यैर्व्याविद्धशस्त्रैः सहसा निपेतुः जिघांसवः क्रोधव
शाः सुभीमा भीमं समंतात्परिवव्रुरुग्राः ॥१८॥

१९ विहग्यविनाशय वात्यपीत्यत्रुनाश्मिकलोपपत्नेदंष्ट्रयं २० सहितंपकीभूयापित्रणकुर्वतः २१ २२ विक्रम्यजित्वा अभिभूयवशीकृत्यत्वेत्यर्थः

वातेनकंपमानंवृत्तवान्नज्जातः शूरलरस्वीद्विषतांनिहंता सप्तैवचयस्मैचवतः सचैवपराक्रमेणशत्रुभिरप्रधृष्यः १९
तेषांसमार्गान्विविधान्महात्माविहत्यघाराण्यचशास्त्रवाणि यथाप्रवीरान्निजघानभीमः पंरशांतपु
ष्करिणीसमीपे २० तेतस्यवीर्यंचबलंचदृष्ट्वाविद्याबलंबाहुबलंतथैव अशक्नुवंतः सहितेसमंताद्धते
प्रवीराः सहसानिवृत्ताः २१ विहार्यमाणास्ततएवहंतुमाकाशमास्थायविमूढसंज्ञाः कैलासशृंगा
ण्यभिदुद्रुवुस्तेभीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः २२ सशक्रवद्दानवदैत्यसंघान्विक्रम्यजित्वाचरणेविसै
न्यान् विगाह्यतांपुष्करिणींजितारिः कामायजग्राहततोबुजानि २३ ततः सपीत्वामृतकल्पमंभोभूयो
बभूवोत्तमवीर्यतेजाः उत्पाट्यजग्राहचसोंबुजानि सौगंधिकान्युत्तमगंधवंति २४ ततस्तुतेक्रोधवशाः स
मेत्यधनेश्वरंभीमबलप्रणुन्नाः भीमस्यवीर्यंचबलंचसंख्येयथावदाचख्युरतीवभीताः २५ तेषांवच
स्तत्तुनिशम्यदेवः प्रहस्यरक्षांसिततोभ्युवाच गृह्णातुभीमोजलजानिकामात्कृष्णानिमित्तंविदितंममै
तत् २६ ततोभ्यनुज्ञाप्यधनेश्वरंतेजग्मुः कुरूणांप्रवरंविरोषाः भीमंचतस्यांददृशुर्नलिन्यांयथोपजोषंवि
हरंतमेकं २७ इत्यारण्यकेसौगंधिकाहरणे १५२

२३ २५ कामात्कामायस्वेच्छयेत्यर्थः २६ २७ अध्यायः १५२ ॥

ततः १० स्वभ्यग्रः स्वतरामासन्नः पराक्रमः पराक्रमकालः ८ ॥

वैशंपायन उ० ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे १ ततो वा
युर्महाञ्छीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् २ पपात महती चोल्का
सनिर्घाता महाभया निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ३ निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममा
श्रिते चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ४ सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः तमोवृ
तमभूत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ५ अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो
युधिष्ठिरः ६ उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ७ यथा
रूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षां चक्रे समन्ततः ८ अपश्यमानो भीमं
तु धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ततः कृष्णां यमौ चापि समीपस्थावरिंदमः ९ पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माण
माहवे कच्चिन्न भीमः पांचालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति १० कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ११
इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः १२ दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः तं तथा वादिनं कृष्णा
प्रत्युवाच मनस्विनी प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी १३ द्रौपद्यु० यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं
मातरिश्वना तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितं १४ ॥

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० उद्देशज्ञाः स्थलज्ञाः २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ ॥

प्रियं चेत्को मया वीरो यदि पथ्यं बहून्यपि तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति १४ स तु नूनं महा
बाहुः प्रियायाः स्म स पाण्डवः प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः १५ उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदम्
थाब्रवीत् गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः १६ वहेतां राक्षसा विप्रान्यथा श्रान्तान्यथा कृ
शान् त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच १७ व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः चिरं च तस्य
कालोऽयं स च वायुसमो जवे १८ तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लंघने उत्पतेदपि वाकाशं निपतेच्च यथे
च्छकं १९ तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनां २० तथेत्यु
क्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ २१ आदाय पांडवांश्चैव तांश्च वि
प्राननेकशः लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः २२ ते सर्वे त्वरिता गत्वा ददृशुः शुभकानने पद्म
सौगंधिकवतीं नलिनीं सुमनोरमां २३ तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे मनस्विनं ददृशुर्निहतांश्चैव य
क्षान्सुविपुलेक्षणान् २४ भिन्नकायाक्षिबाहूरून्संचूर्णितशिरोधरान् तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे
व्यवस्थितं २५ सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदं उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितं २६ प्रजासं
क्षये यथा दंडहस्तमिवान्तकं तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः २७ ॥

२८ ३४ सौगंधिकाहरणेसमाप्ते १५४ तस्मिन् १२३४५६७८ ॥

उवाचश्लक्ष्णयावाचाकौंतेयकिमिदंकृतं साहसंवतभद्रंतेदेवानामथवाप्रियं २८ पुनरेवंनकर्तव्यंमम
चेदिच्छसिप्रियं अनुशिष्यतुकौंतेयःपद्मानिपरिगृह्यच २९ तस्यामेवनलिन्यांतुविजह्रुरमरोपमाः
एतस्मिन्नेवकालेतुप्रगृहीतशिलायुधाः ३० प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्यरक्षिणः तेदृष्ट्वाधर्म
राजानंमहर्षिंचापिलोमशं ३१ नकुलंसहदेवंचतथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् विनयेननताःसर्वेप्रणिप
त्यचभारत ३२ सांत्विताधर्मराजेनप्रसेदुःक्षणदाचराः विदिताश्चकुबेरस्यततस्तेकुरुपुंगवाः ३३
ऊषुर्नातिचिरंकालंरममाणाःकुरूद्वहाः प्रतीक्षमाणाबीभत्सुंगंधमादनसानुषु ३४ इत्यारण्यके
सौगंधिकाहरणे १५५ वैशंपायनः तस्मिन्निवसमानोयधर्मराजोयुधिष्ठिरः कृष्णयासहितान्भ्रातॄनि
त्युवाचसहद्विजान् दृष्टानितीर्थान्यस्माभिःपुण्यानिचशिवानिच मनसोह्लादनीयानिवनानिच
पृथक्पृथक् २ देवैःपूर्वंविचीर्णानिमुनिभिश्चमहात्मभिः यथाक्रमविशेषेणद्विजैःसंपूजितानि
च ३ ऋषीणांपूर्वचरितंतथाकर्मविचेष्टितं राजर्षीणांचचरितंकथाश्चविविधाःशुभाः ४ शृण्वाना
लयतस्वस्माश्रमेषुशिवेषुच अभिषेकंद्विजैःसार्द्धंकृतवंतोविशेषतः ५ अर्चिताःसततंदेवाःपुष्पैर
द्भिःसदाचवः यथालब्धैर्मूलफलैःपितरश्चापितर्पिताः ६ पर्वतेषुचरम्येषुसर्वेषुचसरःसुच उदधौच

२० ११ १२ गतिरंतरधीयतां अंतर्गतिःकुबेरभवनेप्रवेशःकथंभवेदितिप्रधीयतांविचार्यतां १३ १७ गंधमादनप्रवेशो० १५५
गंगाद्वारमतिक्रम्यबहवःपर्वताःशुभाः हिमवानप्यतीतश्चनानाद्विजगणायुतः ९ विशालाबदरीदृ
ष्टानरनारायणाश्रमः दिव्याःपुष्करिणीर्दृष्टाःसिद्धदेवर्षिपूजिता १० यथाक्रमविशेषेणसर्वाण्या
यतनानिच दर्शितानिद्विजश्रेष्ठलोमशेनमहात्मना ११ इमंवैश्रवणावासंपुण्यंसिद्धनिषेवितं क
थंभीमगमिष्यामोगतिरंतरधीयतां १२ वैशंपायनउ० एवंब्रुवतिराजेंद्रवागुवाचाशरीरिणी नशक्यो
दुर्गमोगंतुमितोवैश्रवणाश्रमात् १३ अनेनैवयथाराजन्प्रतिगच्छयथागतं नरनारायणस्थानंब
दर्याख्यमितिविश्रुतं १४ तस्माद्यास्यसिकौंतेयसिद्धचारणसेवितं बहुपुष्पफलंरम्यमाश्रमंवृषपर्वणः
अतिक्रम्यचतंपार्थत्वार्ष्टिषेणाश्रमेवसेः ततोद्रक्ष्यसिकौंतेयनिवेशंधनदस्यच १५ एतस्मिन्नंतरेवा
युर्दिव्यगंधवहःशुचिः सुखप्रह्लादनःशीतःपुष्पवर्षंववर्षच १६ श्रुत्वातुदिव्यामाकाशाद्वाचंसर्वे
विसिस्मियुः ऋषीणांब्राह्मणानांचपार्थिवानांविशेषतः १७ श्रुत्वातन्महदाश्चर्यंद्विजोधौम्योऽब्रवी
त्तदा नशक्यमुत्तरंवक्तुमेवंभवतुभारत १८ ततोयुधिष्ठिरोराजाप्रतिजग्राहतद्वचः प्रत्यागम्यपुनस्तं
तंनरनारायणाश्रमे १९ भीमसेनादिभिःसर्वैर्भ्रातृभिःपरिवारितः पांचाल्याब्राह्मणैश्चैवन्यवसंतसुखं
तदा २० इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवेशो १५५ ॥

ततस्तान् १२ जहारधर्मादीनित्यर्थः तथा नत्वहं ब्राह्मणोस्मीति ब्रुवन् कलापानि निषंगादीनि ४ ९ कौशिकं कोशाद्गतं ग्रहं ग्रहणं ११ १५ ॥

वैशंपायन॰ ततस्तान्परिविश्रब्धान्वसतस्तत्र पांडवान् पर्वते च द्विजैः सार्धं पार्थागमनकांक्षया १ गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेपि च रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया २ जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ब्राह्मणो मंत्रकुशलः सर्वशास्त्रविदुत्तमः ३ इति ब्रुवन्पांडवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा परीप्समानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ४ अंतरं संपरिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ५ पोषणं तस्य राजेंद्र चक्रे पांडवनंदनः बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलं स भीमसेने निष्क्रांते मृगयार्थमरिंदम घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ७ लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ८ रूपमन्यत्समास्थाय विकृतं भैरवं महत् गृहीत्वा सर्वशास्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ९ प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पांडवान् सहदेवस्तु यत्नेन ततोपक्रम्य पांडवः १० विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहाद्रिपोः आक्रंदद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ११ तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः धर्मस्ते हीयते मूढ न चैतत्समवेक्षसे १२ येन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगताश्च ये धर्मं ते समवेक्षंते रक्षांसि च विशेषतः धर्मस्य रक्षसां मूलं धर्मं ते विदितोत्तमं एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं समीपे स्थातुमर्हसि १४ देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पित

॥ २५ ॥

१६ युष्माकं देवासुरादीनां ऋध्यति ऋच्छतीति पाठे वृद्धिं गच्छति १७ १९ विघसाशान् देवासुरब्राह्मणादिशेषान्नं विघसं तस्याशाः भोजनं येषां

तिर्यग्योनिगताश्चैव सर्पकीटपिपीलिकाः मनुष्यानुपजीवन्ति तथा त्वमपि जीवसि १६ मनुष्याश्चास्य लो
कस्य लोको युष्माकमृध्यति इमे च लोकं पोषयन्तमनुपोषयन्ति देवताः १७ इज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यै
र्यथाविधि वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो वर्तितारश्च वर्तस्व १८ राष्ट्रस्यारक्षमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखं व
वराजावमंतव्या रत्नसाजानवनागासि १९ अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं न वाशानं विघसाशान्मया
शान्त्या कुर्महे देवतादिषु २० गुरुश्च ब्राह्मणाश्चैव प्रणामप्रवणाः सदा शेषभोजनवासितेषु न विश्व
स्तेषु कर्हिचित् २१ येषां चान्नानि भुञ्जीत यच्च स्यात्प्रतिश्रयः स तं प्रतिश्रयेस्माकं इज्यमानः सुखे वा
षितः २२ भुक्त्वा चान्नानि कुष्ठानि कथमस्माञ्जिहीर्षसि एवमेव वृथाचारो वृथा देहो वृथा मतिः २३ वृ
थामरणमर्हश्च वृथायत्नं भविष्यसि अथ चेद्दुष्टबुद्धिस्त्वं सर्वधर्मविवर्जितः २४ प्रदाय प्राणानस्मा
कं दृष्टेन द्वेषदीरव अथ चेत्त्वमविज्ञानादिदं कर्म करि
ष्यसि २५ ॥

तान् २०.२१ प्रतिश्रयो गृहं २२.२३ न भक्ष्यामि मरिष्यामि २४ २५ ॥

१६ ३० सत्कार्यं साधुकार्यं ३१ ३२ राक्षसे इति सूर्योऽस्तमाक्रम्य ये करिष्यतीत्यर्थः ३४ तिष्ठस्व स्थिरो भव ३५ ३८ ॥

अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलं एतामद्य परामृष्य स्त्रियं राक्षस मानुषीं २६ विषमेतत्समा-
लोड्य कुंभेन प्राशितं त्वया ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत २७ स तु भाराभिभूतात्मा न तथा
शीघ्रगोऽभवत् अथाब्रवीद्द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः २८ मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हृ-
ता नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः २९ अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः सहदेवस्तु
तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनं ३० उवाच वचनं राजन्कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं राजन्किं नाम सत्कार्यं क्षत्रियस्या-
स्त्यतोऽधिकं ३१ यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रुं जयेन वा एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ३३ जयंतो हन्यमा-
ना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिं राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ३४ नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मी-
ति भारत भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पांडवः ३५ हत्वा वा मां नयस्वैनां हतो वाद्येह स्वप्स्यसि त-
दा ब्रुवति माद्रेये भीमसेनो यदृच्छया ३६ प्रत्यदृश्यत गदाहस्तः सवज्र इव वासवः सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौ-
पदीं च यशस्विनीं ३७ क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपंतं राक्षसं तदा मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसं ३८

क्रियतां क्रियमाणान् ३९ ५० आस्यात्वन्मा वर्णोप्यादरः ५१ ५४ वडिशेणमत्स्यवेदनं भविष्यसि जीविष्यसि ५५ ५८ असेणलोहितेन ५९ ग्रा

ध्रमेतं तत्र चत्तैवदैवेन विनिवारितं आहंल्लांन क्रियतां हृष्ट्वा द्रौपदी च महाबलः ३९ क्रोधमाहारयद्भीमो रा
क्षसं चेदमब्रवीत् विज्ञातोसि मया पूर्वं पापपरीक्षणे ५० यास्यात्वं विमेनालिय तोसि न हतस्तदा
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियं ५१ प्रियेषु रममाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणं अतिथिं ब्रह्मरूपं च
कथं हन्यामनागसं ५२ राक्षसं जानमानोपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न वि
द्यते ५३ नूनमद्यासि संपक्वो यथा ते मतिरीदृशी दत्ता कृष्णापहारेण कालेनाद्भुतकर्मणा ५४ वडि
शोयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लंबितः मत्स्योम्भसीव स्यूतास्यः कथमद्य भविष्यसि ५५ येनासि प्रस्थि
तो देशं मनः पूर्वं गतं च ते न तं गन्तासि गंतासि मार्गं बकहिडिंबयोः ५६ एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः का
लचोदितः भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ५७ अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः न
मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थमेव विलंबितं ५८ श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे तेषामद्य करिष्या
मि तवास्रेणोदकक्रियां ५९ एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्का
लान्तकोपमः ६० बाहुसंरंभमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसं

रूक्षसंरंभे तेजास्फोटे तेयस्यां क्रियायां यथास्यात्तथा बाहुसंरंभं ६०॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
२५३

५२ ६० आविध्यश्रामयित्वा ६१ पुंजीकृताः रज्ज्वर्थं मुंजवज्जर्जरीकृताः ६२ महाभ्रे इव विस्तृतोपमा ६३ ६४ ॥

मुहुर्मुहुर्व्याददानः सृक्किणी परिसंलिहन् अभिदुद्राव संरब्धो बलिर्वज्रधरं यथा ५२ वर्तमाने तदा ता
भ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे माद्रीपुत्रावतिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावतां ५३ न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुंतीपुत्रो वृको
दरः शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ५४ आत्मना भ्रातृभिश्चैव धर्मेण सुकृतेन च इष्टेन च
शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसं ५५ इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परं बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ
रक्षोवृकोदरौ ५६ तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरि
व ५७ आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः जीमूताविव गर्जंतौ निनदंतौ महाबलौ ५८ बभं
जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परवधैषिणौ ५९ तद्वृक्षयुद्धमभवन्मही
रुहविनाशनं वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा ६० आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमित
रेतरं ताडयामासतुरुभौ विनदंतौ मुहुर्मुहुः ६१ तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः पुंजीकृ
ताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ६२ ततः शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत महाभ्रैरिव शैलेंद्रौ युयुधा
ते महाबलौ ६३ शिलाभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परं वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ६४ ॥

९५ ९६ अभ्यवर्तत ग्रथितोऽत्यसाहवान् ९७ अरत्निनातलप्रहारेणेत्यर्थः ९९ १०० जटासुरवधः १५८ निहते १ जयं अर्जुनं २ कृतोद्देशः पंच

अभिद्रुत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ९४ मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ततः कटकटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ९५ ततः संहृत्य मुष्टिं तु पंचशीर्षमिवोरगं वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधरां ९६ ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतं सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ९७ तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो विनिष्पिष्य महीतले ९८ तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः अरत्निनाभिहत्याथ शिरः कायादपाहरत् ९९ संदष्टौष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतं जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतं १०० पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदं तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तु मरुद्भिरिव वासवः १०१ इत्यारण्यके जटासुरवधः १५८ वैशंपायन० निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमे अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः १ स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयं २ समाश्चतस्रोऽभिगताः शिवेन चरतां वने कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पंचमीमभितः समाः ३ ॥

मेर्वर्षमयावशपमागतं तमितिकृतसंकेतः ३ ॥

श्वेतं कैलासं ४ ५ ६ ७ तत्रापि देशे ८ ९ १० ११ सवोदर्कं सवोदर्कं १२ १३ १४ १५ १६ श्वेतं हिमाचलं १७ ॥

प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरं पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ४ मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषिते व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ५ श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेविते फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ६ प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि महापुण्ये पवित्रे च सुरासुरनिषेविते ७ तत्रापि चक्रुस्ते हृष्टाः समागममरिंदमाः कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ८ पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि अत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्स्यामः अरिंदमं ९ देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतं इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः १० कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनां तानुग्रतपसः प्रीतान्कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणं ११ ब्राह्मणास्तेनमोदन्त शिवेन कुशलेन च सवोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ १२ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि तत्तु राज्ञा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनां १३ प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरक्षितः १४ क्वचित्संज्ञातो गच्छन्राक्षसैरुह्यते क्वचित् तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशं १६ अवेक्षमाणः कैलासं

या

४ १० २१ २२ २४ उपन्यस्यानिवेद्यस्वनुसंसार्यप्रत्युगम्य १८ ३२ ॥

उपेत्युपरिशैलस्य वृकौरस्मभिरितः शिवाः पृष्ठेहिमवतः पुण्यं यथैषा सप्तदशोऽहनि १८ ददृशुः पांडवा राज
न्गंधमादनमंतिकात् पृष्ठेहिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृते १९ सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च मही
रुहैः समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः २० तमुपागम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः पांडवा वृषप
र्वाणमवंदंत गतक्लमाः अभ्यनंदत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः
अष्टमेहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतं आमंत्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् २२ एकैकशश्च तां
स्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणि न्यासभूतान्यथाकालं बंधूनिव महात्मनान् २४ परिबर्हं च ते शेषं परिदाय
महात्मने ततस्ते यज्ञपात्राणि रत्नान्याभरणानि च २५ न्यदधुः पांडवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः अ
तीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् २६ तेनुज्ञाता महा
त्मानः प्रययुर्दिशमुत्तरां तान्प्रस्थितानभ्यगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः २७ उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः
पांडवांस्तदा अनुसंसार्य कौंतेयानाशीर्भिरभिनंद्य च २८ वृषपर्वा निवृत्ते पंथानमुपदिश्य च ना
नामृगगणैर्जुष्टं कौंतेयः सत्यविक्रमः २९ पदातिर्भ्रातृभिः सार्द्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः नानाद्रुमति
रोपेषु वसंतः शैलसानुषु ३० पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेहनि पांडवाः महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहि

२३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ काश्मरीकेभारीत्तीविकाराजादनी ५६ ॥

अत्र मस्तुर्य्येयोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् उपर्युपरि शैलस्य शुशुभाः परमर्षयो मा: २३ मृद्वगोमांस्तेषु
बहूनाये नैवाभिववृधुः धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः २४ अगच्छन्सहितास्तत्र न
कश्चिदवहीयते तेमृगद्विजसंघुष्टे नानाद्रुमलतायुते २५ शाखामृगगणैश्चैव सेविते सुमनोर
मे पुण्यपद्मसरोयुक्ते सपल्वलमहावने २६ उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिं ततः किंपु
रुषावासं सिद्धचारणसेविते २७ ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गंधमादनं विद्याधरानुचरितं किंन
रीभिस्तथैव च २८ गजसिंहसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुते शरभोन्नादसंघुष्टे नानामृगनिषेवि
ते २९ ते गंधमादनवनं तन्नंदनवनोपमं मुदिताः पांडुतनया मनोहृदयनंदने ५० विविशुः क्र
मशो वीराः शरण्यं शुभकाननं द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ५१ शृण्वन्तः प्रीतिजन
नान्वल्गून्मदकलाः शुभान् श्रोत्ररम्यान्सुमधुरान्शब्दान्खगमुखेरितान् ५२ सर्वर्तुफलभाराढ्या
न्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ५३ आम्रानाम्रातकान्भव्या
न्नारिकेलान्सतिंडकान् मुंजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ५४ पनसांल्लकुचान्मोचान्
खर्जूरानम्लवेतसान् पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ५५ बिल्वान्कपित्थान्जंबूंश्च

[illegible]

५७ ५८ ५९ ५० ५६ तामरसनोरक्तोत्पलानांरसपद्मवासवोमयेतज्जेनमदेनअलसाः ५७ ५८ ५९ ॥

भल्लातकानामलकीर्हरीतकविभीतकान् इंगुदान्करमर्दांश्च तिंदुकांश्च महाफलान् ४७ पनान
न्गांश्च विविधान्नीपमाधवसानुषु फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ४८ तथैव चंपका
शोकान्केतकान्वकुलांस्तथा पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ४९ पाटलाः कुटजान्
रम्यान्मंदारेंदीवरांस्तथा शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान्हिंगुकांस्तथा शाल्मलीः किंशुकाशो
कान्शिंशपान्सरलांस्तथा ५१ चकोरैः शतपत्रैश्च भृंगराजैस्तथा शुकैः कोकिलैः कलविंकैश्च हा
रीतैर्जीवजीवकैः ५२ प्रियकैश्चातकैश्चैव तथान्यैर्विविधैः खगैः श्रोत्ररम्यसुमधुरैः कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठि
तान् ५३ सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताज्जलचारिभिः कुमुदैः पुंडरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ५४ क
ह्लारैः कमलैश्चैव व्याचितानि समन्ततः कादंबैश्चक्रवाकैश्च कारंडैर्जलकुक्कुटैः ५५ कारंडवैः प्लवैर्हंसै
र्वकैर्मद्गुभिरेव च एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ५६ हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदाल
सैः पद्माद्रच्युतरजःकिंजल्कारुणरंजितैः ५७ मंजुस्वरैर्मधुकरैर्विकृतान्कमलाकरान् अपश्यत्स
नरव्याघ्रो गंधमादनसानुषु ५८ तथैव पद्मखंडैश्च मंडितांश्च समन्ततः शिखंडिनीभिः सहितांल्लता
मंडलकेषु च ५९ ॥

७९ कुटजेषु वृक्षविशेषेषु ८० वल्लीलताः प्रतानानि तैः संकटेषु कुंजीकृतेषु ८२ ८३ सिंधुवारान् पुष्पविशेषान् ८४ कामवश्यान् अनन्यगामिनो मुकाकरान् ८६ ९१

मेघनिर्घोषरोहाममदनाकुलितान्भृशं श्रुत्वैव केकामधुरं संगीतं मधुरस्वरं ८० विचित्रान् कलापान् विस्ती
र्यसविलासान्मदालसान् मयूरान्दृष्ट्वा हर्षोत्पतो वनलालसान् ८१ कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्मृ
गमाणान्कलापिनः वल्लीलतासंकटेषु कुटजेषु स्थितांस्तथा ८२ कांश्चित्कुटजानां तु विटपेषूत्क
टानिव कलापरुचिराटोपनिचितान्मुकुटानिव ८३ विवरेषु तरूणां च कांश्चिद्दृष्ट्वा स्मृते सिंधुवारांस्त
थोदारान्मन्मथस्यचतोमरान् ८४ सुवर्णवर्णकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च कर्णिकारान्विकसि
तान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ८५ तथापश्यत्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् कामवश्यान्स्तबककरान्का
मस्य वशरोत्करान् ८६ तथैव वनराजीनां सुहारान्प्रचितानिव विराजमानान्सलिलसेपश्यत्तिलकांस्तिलका
निव ८७ तथानगशराकारान्सहकारान्मनोरमान् अपश्यत्स्रमराभावान्मंजरीभिर्विराजितान् ८८ हि
रण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि लोहितैरंजनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ८९ अतीवहृष्टाराजतेपुष्पिताः
शैलसानुषु तथाशालांस्तमालांश्च पाटलान्बकुलानपि ९० मालाइवसमायुक्ताः शैलानां शिखरेषु
च विमलस्फाटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः कलहंसैरुपेतानि सरांसि भिक्षतानिव ९१ ॥

स्फाटिकाभानि सारसानां ग्रभिकृतं च ये पुतानि सरांसी सुतरेणान्वयः ७१ ७५ हेमीम ७६ ७९ नलिनी सरसी विग्रहवती शारीरवती कमलोत्पलधारवांत

सरांसि बहुधाः पार्थाः पश्यंतः शैलसानुषु पद्मोत्पलविमिश्राणि स्वच्छशीतजलानि च ७२ पंकमेणानेवी
ग्णवीक्षमाणाः समंततः गंधवंत्यथ माल्यानि रसवंति फलानि च ७३ सरांसि च मनोज्ञानि हृत्वा श्रुतिमनोर
मान् विविशुः पांडवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ७४ कमलोत्पलकल्हारपुंडरीकसुगंधिना सेव्यमाना
वनेतस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ७५ ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः अहो भीम शिवं भीम गंधमा
दनकानने ७६ वने ह्यस्मिन्मनोरम्ये दिव्याः काननजा द्रुमाः लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोपगाः
भांत्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः नात्र कंटकिनः केचिन्न च विधंत्यपुष्पिताः ७८ स्निग्ध
पत्रफला हृत्वा गंधमादनसानुषु भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपंकजाः ७९ विलोड्यमानाः पश्यमाः
करिभिः सकरेणुभिः पश्य मानलिनी चान्यां कमलोत्पलमालिनी ८० स्रग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रि
यमिवापरां नानाकुसुमगंधाढ्यास्तस्यै माः काननोत्तमे ८१ उपगीयमाना भ्रमरै राजंते वनराजयः
पश्य भीमशुभान्देशान्देवाक्रीडान्समंततः ८२ अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्मवृकोदर लताभिः पु
ष्पिताग्राभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ८३ संश्लिष्टाः पार्थ शोभंते गंधमादनसानुषु शिखंडिनीभिश्च
नानां सहितानां शिखंडिना ८४ ॥

रजातिभेदः ७ तस्य शैलस्य ८१ ८२ ८३ ८४ ॥

८५ ८८ भृंगराजादयः पक्षिविशेषाः ८९ चतुर्विषाणाश्चतुर्दंताः पद्माभाः श्वेताः ९० ९१ यथोक्तं वृषपर्वणा निमित्तभूतेन उक्तं मयासुरेण तथाहि
नदत्तोश्शृणुनिर्घोषं भीमपर्वतसानुषु चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलसारिकाः ८५ पक्षिणः पुष्पिता
नेतांस्तेपतंतिमहाद्रुमान् रक्तपीतारुणाःपार्थपारपाश्च नतःखगाः ८६ परस्परमुदीक्षंते नव हरवोजीव
जीवकाः हरितारुणवर्णानांशाद्वलानांसमीपतः ८७ सारसाः प्रतिदृश्यंते शैलप्रस्रवणेष्वपि वदं
तिमधुरावाचःसर्वभूतमनोरमाः ८८ भृंगराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाः पतत्रिणः चतुर्विषाणाः पद्मा
भाःकुंजराःसकरेणवः ८९ एतेवैदूर्यवर्णाभे तोभयंतिमहत्सरः बहुतालसमुत्सेधाःशैलश्रृंगपरि
च्युताः ९० नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराःपतंतिच भास्कराभ्रप्रभाभीमाःशारदाभ्रघनोपमाः शो
भयंतिमहाशैलंनानारजतधातवः ९१ क्वचिदंजनवर्णाभाःक्वचित्कांचनसन्निभाः धातवोहरिताल
स्यक्वचिद्धिंगुलकस्यच ९२ मनःशिलागुहाश्चैव सध्याभ्रनिकरोपमाः शोभयंतिमहाशैलंनानारत्न
तथातवः ९३ शशलोहितवर्णाभाःक्वचिद्गैरिकधातवः सितासिताभ्रप्रतिमाबालसूर्यसमप्रभाः
९४ एतेबहुविधाःशैलंशोभयंतिमहाप्रभाः गंधर्वाःसहकांताभिर्यथोक्तंवृषपर्वणा ९५ दृश्यंतेशै
लश्रृंगेषुपार्थकिंपुरुषैःसह गीतानांसमतालानांतथासाम्नांचनिस्वनः ९६ श्रूयतेबहुधाभीमसर्व
सभापर्वणिमयेनवृषपर्वकथायुधिष्ठिरंप्रतिमभाकरणप्रसंगाडक्तेस्त्वक्तंमहर्षिदेवचरितेतदातत्रविप्रांपतेकथयामासदैतेयःपांडुपुत्रेभ्भार

स्तबकेनहैः महागन्धैरिक्षुर्गान्देवकीपुत्रः ८७ ॥

नेमिषमनाः सर्वदेवेश्वरः वृषपर्वणी ८५ ॥

९९ १०।९२ गंधमादनप्रवेशे १५० युधिष्ठिरःनामकीर्तयन्युधिष्ठिरोहंतामभिवादयेइतिवदन् १२३ मुनिःआर्ष्टिषेणः ४ ५ वृत्तिर्येथायो

कलहंसगणाज्जुष्टामृषिकिन्नरसेवितां पातृभिश्चसरिद्भिश्चकिन्नरैर्मृगपतिभिः ९८ गंधर्वैरप्सरोभि
श्चकाननैश्चमनोरमैः व्यालैश्चविविधाकारैःघातशीर्षैःसमंततः उपेतेपर्वतैःकान्तेयशैलराजमरिंद
म ९९ वैशंपायनउवाच तेप्रीतमनसःशूराःप्रापगतिमनुत्तमां नातृप्यन्पर्वतेंद्रस्यदर्शनेनपरंत
पाः १०० उपेतमथमाल्यैश्चफलवद्भिश्चपादपैः आर्ष्टिषेणराजर्षेराश्रमंददृशुस्तदा ततस्तेतिमत
पसंकृशंधमनिसंततं १०१ पाद्भ्यांसर्वेयमाणामार्ष्टिषेणमुपागमन् १०२ इत्यारण्यकेगंधमादनप्रवे
शे १५० वैशंपायनउवाच युधिष्ठिरस्तमासाद्यतपसादग्धकिल्बिषं अभिवादयतप्रीतःशिरसानाम
कीर्तयन् १ ततःकृष्णाचभीमश्चयमौचापितपस्विनौ शिरोभिःप्राप्यराजर्षिंपरिवार्योपतस्थिरे २
तथैवधौम्योधर्मज्ञःपांडवानांपुरोहितः यथान्यायमुपाक्रांतस्तमृषिंसंशितव्रतं ३ अन्वजानात्सध
र्मज्ञोमुनिर्दिव्येनचक्षुषा पांडोःपुत्रान्कुरुश्रेष्ठमास्यतामितिचाब्रवीत् ४ कुरूणामृषभंप्राज्ञंपू
जयित्वामहातपाः सहभ्रातृभिरासीनंपर्यपृच्छदनामयं नानृतेकुरुषेभावंकच्चिद्धर्मेप्रवर्तसे मा
तापित्रोश्चतेवृत्तिःकच्चित्पार्थनसीदति ६ ॥

गंध्राहापालस्वनग्राइकरणादिष्टपा ६ ॥

वैद्याः विद्यया विदिताः ७ सुकृतमस्मत्ते उपकारिणं दुष्कृते अपकारिणं हातुं त्यक्तुं न विकत्थसे ज्ञातास्मीति न श्लाघसे ८ ९ यथामाहं यथामा

कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु सुकृतं प्रतिकर्त्तुं च कच्चि
द्धातुं च दुष्कृतं यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न विकत्थसे ८ यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नंदंति साधवः व
नेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्त्तसे ९ कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते दानधर्मतपःशौचैरार्जवे
न तितिक्षया पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्त्तसे कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पांडव १ स्वे स्वे
किल कुले जाते पुत्रेण नप्तरि वा पुनः पितरः पितृलोकस्थाः शोचंति च हसंति च २ किं तस्य दुष्कृतेऽस्माभिः
संप्राप्तव्यं भविष्यति किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं ३ पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च
पंचमः यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ४ युधिष्ठिर उ॰ भगवन्यथा माहैतद्यथावद्धर्मनि
श्चयं यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ५ आर्ष्टिषेण उ॰ अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना वि
हायसा जुषंते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ६ कामिनः सह कांताभिः परस्परमनुव्रताः दृश्यंते शैल
शृंगस्था यथा किंपुरुषा नृप ७ अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च दृश्यंते बहवः पार्थ गंधर्वा
प्सरसां गणाः ८ विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगा

माह १५ १६ ॥

२० २४ यानेमार्गे २५ पर्वसंधिषु प्रतिपत्संचद्रेष्पारंतराले २६ २७ उद्यानेक्रीडावनयुते २८ ३२ ॥

अश्मौघोपरिशैलस्यश्रूयतेपर्वसंधिषु भेरीपणवशंखानांमृदंगानांचनिस्वनः २० इहस्थैरेवतत्सर्वंश्रोतव्यंभरतर्षभाः नकार्यावःकथंचित्स्यात्तत्राभिगमनेमतिः २१ नचाप्यतःपरंशक्यंगन्तुंभरतसत्तमाः विहारोह्यत्रदेवानाममानुषगतिस्तुसा २२ ईषच्चपलकर्माणंमनुष्यमिहभारत द्विषंतिसर्वभूतानिताडयंतिचराक्षसाः २३ अभ्यतिक्रम्यशिखरंकैलासस्ययुधिष्ठिर गतिःपरमसिद्धानांदेवर्षीणांप्रकाशते २४ चापलादिहगच्छंतंपार्थयानमितःपरं अयःशूलादिभिर्घ्नंतिराक्षसाःशत्रुसूदन २५ अप्सरोभिःपरिवृतःसमृद्ध्यानरवाहनः इहैवैश्रवणस्तातपर्वसंधिषुदृश्यते २६ शिखरेतंसमासीनमधिपंयक्षरक्षसां प्रेक्षंतेसर्वभूतानिभानुमंतमिवोदितं २७ देवदानवसिद्धानांतथावैश्रवणस्यच गिरेःशिखरमुद्यानमिदंभरतसत्तम २८ उपासीनस्यधनदंतुंबुरोःपर्वसंधिषु गीतसामस्वनस्तातश्रूयतेगंधमादने २९ एतदेवंविधंचित्रमिहतातयुधिष्ठिर प्रेक्षंतेसर्वभूतानिबहुशःपर्वसंधिषु ३० भुंजानामुनिभोज्यानिरसवंतिफलानिच वसध्वंपांडवश्रेष्ठायावदर्जुनदर्शनात् ३१ नतातचपलैर्भाव्यमिहप्राप्तैःकथंचन उषित्वेहयथाकामंयथाश्राद्धंविहृत्यच ततःशस्त्रजितांतातपृथिवींपालयिष्य

तीर्थयात्रायां १५८ आर्ष्टि १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥

इत्यारण्यके तीर्थयात्रायां १५८ जनमेजय उ॰ आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः पाण्डोः पुत्रा महा
त्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः १ कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने किं च चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौ
रुषाः २ कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनां वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ३ विस्त
रेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमं यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ४ न खल्वासीत्पुनर्युद्धं तस्य
यक्षैर्द्विजोत्तम कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ५ तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्र
वीत् एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ६ न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितं ६ वैशंपा
य॰ एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः प्राशंसन्त ततश्चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ७ भुञ्जाना मुनिभो
ज्यानि च सर्वाणि फलानि च शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ८ मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि वि
विधानि च एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ९ तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् शृण्वतां
लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि तु १० कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः राक्षसैः सह स
र्वैश्च एवमेव गतः प्रभो ११ आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनां अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महद्

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ ॥

तैस्तत्र विहरद्भिश्च रममाणैश्च पांडवैः प्रीतिमंतो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा १३ आजग्मुः पांडवा
न्द्रष्टुं शुद्धात्मानो यतव्रताः तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्यां भरतसत्तमाः १४ ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवा
सिनं जहार मतिमंत महानागं सुपर्णः सहसा हरत् १५ प्राकंपत महाशैलः प्रामृद्यंत महाद्रुमाः ददृशुः सर्वभू
तानि पांडवाश्च तदद्भुत १६ ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पांडवान्प्रति मारुतः अवहत्सर्वमाल्यानि गंधवंति
शुभानि च १७ तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पांडवाः ददृशुः पंचवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी १८
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजं १९ सुपर्णानिलवेगेन
श्वसनेन महाबलात् पंचवर्णानि पात्यंते पुष्पाणि भरतर्षभ २० प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति
खांडवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव महात्मना २१ गंधर्वोरगरक्षांसि वासवश्च महारथः हता मायाविनश्चोग्राः प्राप
तुः गांडिवे २२ तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते अविषह्यमनाधृष्यं शक्रतुल्यबलोपम २३ त्व
द्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः हित्वा शैलं प्रपद्यंतां भीमसेन दिशो दश २४ ततः शैलोत्तमस्याग्रं
चित्रमाल्यधरं शिवं व्यपेतभयसंमोहाः पश्यंतु सुहृदस्तव २५ एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः

दृष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलपालिता ॥ २६ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
२५९

२२ २९ ग्लानिः श्रमः कातर्यं भयं वैक्लव्यं पुनरुत्साहः मत्सरः पराेत्कर्षासहिष्णुत्वं ३४ एकायनं वामदक्षिणसंचारशून्यं परिक्षिप्तं परिवृतः आवृते ३६

ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः २७ सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः मनस्वी बलवान्दृप्तो मानी शूरश्च पाण्डवः २८ लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः सिंहदंष्ट्रो महास्कंधः शालपोत इवोद्गतः महात्मा चारुसर्वाङ्गः कंबुग्रीवो महाभुजः रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ३० स केसरीव चोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ३१ तं मृगेंद्रमिवायांतं प्रभिन्नमिव वारणम् ददृशुः सर्वभूतानि बाणकार्मुकधारिणम् ३२ द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाश्रितः ३३ न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ३४ तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनं बहुतालोच्छ्रयं शृंगमारुरोह महाबलः ३५ स किंनरमहानागमुनिगंधर्वराक्षसान् हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ३६ तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः कांचनैः स्फाटिकैश्चैव वेश्मभिः समलंकृतम् ३७ प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समंततः सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ३८ ॥

२५९

चयाट्टालकशोभिना चयः प्राकारस्य मूलबंधः अट्टालकः उपरिगृहं चयः समूहे प्राकारमूलबंधे समाहित इति मेदिनी तोरणं बहिर्द्वारं निर्व्यूहः ना
गदंतात् गृहान्निर्गते दारुनिर्व्यूहो नागदंते स्यात् इति विश्वः ३९ ४० वक्रभावेन वक्रेण बाहुना उपलक्षितः पतेस्मान्नूनमस्मक्रछेतीति वा वक्र

शैलाभं सुकुड्यवता चयाट्टालकशोभिना द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंबाधशोभिना ३९ विलासिनीभि
रत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समंततः वायुनाधूयमानाभिः पताकाभिरलंकृते ४० धनुष्कोटीमवष्टभ्य वक्रभावेन
बाहुना पश्यमानः सखेदेन द्रविणाधिपतेः पुरे ४१ मोदयन्सर्वभूतानि गंधमादनसंभवः सर्वगंधव
हस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ४२ चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमंजरिधारिणः अचिंत्या विविधास्तत्र द्रुमाः
परमशोभिनः ४३ रत्नजातपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यविभूषितं राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः
४४ गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ४५ त
तः शंखमुपाध्मासीद्द्विषतां लोमहर्षणं ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ४६ ततः प्रहृ
ष्टरोमाणस्तं शब्दमभिदुद्रुवुः यक्षराक्षसगंधर्वाः पांडवस्य समीपतः ४७ गदापरिघनिस्त्रिंशशूल
शक्तिपरश्वधाः प्रगृहीता व्यरोचंत यक्षराक्षसबाहुभिः ४८ ॥

सखेदेन तद्दर्शनात्स्वसंपत्स्मरणेन द्रविणाधिपतेः धनाधिपतेः ४१ ४२ ४३ ददृशे ददर्श ४४ ४५ ४६ ॥

४९ ५९ अदर्शयत्तस्याधिकारं स्वामं प्रागदर्शितवान् यः समणिमानिति यत्तदोरध्याहारेणायोज्यं ६० संख्ये संग्रामे ६१ ॥

ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत तैः प्रयुक्तान्महामायैः शूलशक्तिपरश्वधान् ४९ भल्लैः भीमः प्रवि
च्छेद भीमवेगतरैस्ततः अंतरिक्षगतानां च भूमिष्ठानां च गर्जतां ५० शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां
महाबलः सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलं ५१ गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवा काये
भ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ५२ भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्यक्षरक्षसां विनिकृत्तान्यदृश्यंप
न्ते शरीराणि शिरांसि च ५३ प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनं ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रघ
नैरिव स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः अभि
तर्जयमानाश्च रुवं तस्य महारवान् न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ५६ ते ता विहृतसर्वाङ्गा भी
मसेनभयार्दिताः भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ५७ उत्सृज्य ते गदाशूलानसिशक्तिपरश्व
धान् दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ५८ तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः सखा
वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ५९ अदर्शयद्धीकारं पौरुषं च महाबलः स तान्दृष्ट्वा पराहृत्तान्स्म
यमान इवाब्रवीत् ६० एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरं ६१

६१ ६५ प्रत्यहन्यंत प्रतिहताः वेगिताः वेगवंतो पि गदा वेगस्य गरुत्यां वेगो त्यभ्यासो यस्य तस्य ६६ सः भीमः ध्वंसयामास व्यर्थीचकार ६७ अयस्मयी

एवमाभाष्य तान्सर्वान्प्रवर्तनरात्तमः शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत्स पांडवं ६२ तमापतंतं वेगेन प्रभि
न्नमिव वारणं वत्सदंतैस्त्रिभिः पार्थो भीमसेनः समाहृयत् ६३ मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदां
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिगृह्य महाबलः ६४ विद्युद्रूपां महाघोरां मा काशे महतीं गदां शरैर्बहुभिरभ्य
च्छेद्भीमसेनः शिलाशितैः ६५ प्रत्यहन्यंत ते सर्वे गदाभासा घस्मायकाः नवेगं धारयामासुर्गदा वेग
स्य वेगिताः ६६ गदायुद्धसमाचारे वुध्यमानः स वीर्यवान् ध्वंसयामास तत्तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ६७
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदंडामयस्मयीं तस्मिन्नेवांतरे धीमान्ससर्ज हारायुधोत्तमः ६८ सा भुजे भीम
निर्भिद्याभिनवा भीमस्य दक्षिणं साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ६९ सोतिविद्धो महेष्वासः
शक्त्यामितपराक्रमः गदां जग्राह कौंतेयः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ७० रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयव
र्द्धिनीं प्रगृह्याथनदद्भीमः शैक्यां सर्वायसीं गदां ७१ तस्याश्चापि दृढां वमणिमंतं महाबले दीप्यमानं म
हाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ७२ प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् भंक्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्ध

छोदसंमलंप्रयोमयी ६९ ७० शैक्यां पीकयति शत्रून्परा भवतीति शैक्या शीकयतेः क्षरलेनार्पत इति ऋपत ७१ ७३ विशारदः ७३ ॥

म० भा० व० टी० २६२

७४ ७७ मणिमद्वधः १५९ श्रुत्वा १२ संप्रधार्यवनात्तीर्थसमर्प्य ३४ ५८ ॥

अभिद्रुत्यावतंहंतुंगरुत्मानिवपन्नगं सोऽतिविद्धमवस्त्रत्यविषण्यसहसागदां ७४ प्रचिक्षेपमहाबा
हुर्भीमंप्रतिमणिमान्‌हुति सैंद्राशनिनिर्वैद्धेगाविसृष्टावातरंहसा ७५ हत्वारक्षःक्षितिंप्राप्यकृत्येवनि
पपातह तेराक्षसंभीमबलंभीमसेनेनपातितं ७६ ददृशुःसर्वभूतानिसिंहेनेवगवांपतिं तंप्रे
क्ष्यनिहतंभूमौहतशेषानिशाचराः भीममार्तस्वरंकृत्वाजग्मुःप्राचींदिशंप्रति ७७ इत्यारण्यके
मणिमद्वधः १५९ वैशंपायनउ० श्रुत्वाबहुविधैःशब्दैर्नाद्यमानांगिरेर्गुहां अजातशत्रुःकौंते
योमाद्रीपुत्रावुभावपि १ धौम्यःकृष्णाचविप्राश्चसर्वेचसुहृदस्तथा भीमसेनमपश्यंतःसर्वेवि
मनसोऽभवन्‌ २ द्रौपदीमार्ष्टिषेणायसंप्रधार्यमहारथाः सहिताःसायुधाःशूराःशैलमारुरु
हुस्तदा ३ ततःसंप्राप्यशैलाग्रंवीक्षमाणामहारथाः ददृशुस्तेमहेष्वासाभीमसेनमरिंदमाः ४
स्फुरतश्चमहाकायान्गतसत्वांश्चराक्षसान्‌ महाबलान्महासत्वान्भीमसेनेनपातितान्‌ ५ शुशु
भेसमहाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः निहत्यसमरेसर्वान्दानवान्मघवानिव ६ ॥

७८९ मुनेरिववनवासिनस्तेतवपततनमहर्शनोचिंतयतत्पृषानिर्निमित्तंवयोरहसांहिंसा १० १४ सहिताःमिलिताः १५ ॥

ततस्तेभ्रातरंदृष्ट्वापरिष्वज्यमहारथाः तेनैवसहविविशुःपार्थाःप्रासादमुत्तमम् ७ तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गि
रेःशृंगमशोभत लोकपालैर्महाभागैर्दिवंदेववरैरिव ८ कुवेरसदनंदृष्ट्वाराक्षसांश्चनिपातितान् भ्राता
भ्रातरमासीनमब्रवीत्पृथिवीपतिः ९ युधिष्ठिरउ॰ साहसाद्यदिवामोहाद्भीमपापमिदंकृतं नैतत्तेसदृ
शंवीरमुनेरिवमृषावचः १० राजद्विष्टंनकर्तव्यमितिधर्मविदोविदुः त्रिदशानामिदंद्विष्टंभीमसेनत्वया
कृतं अर्थधर्मावनादृत्यपापेकृतेमतिः कर्मणांपार्थपापानांसफलंविंदतेध्रुवं पुनरेवंनकर्तव्यं
ममचेदिच्छसिप्रियं ११ वैशंपायनउ॰ एवमुक्त्वासधर्मात्माभ्राताभ्रातरमच्युतः अर्थतत्वविभागज्ञःकुं
तीपुत्रोयुधिष्ठिरः १२ विरराममहातेजास्तमेवार्थंविचिंतयन् ततस्तेहतशिष्टायेभीमसेनेनराक्षसाः १३
सहिताःप्रत्यपद्यंतकुवेरसदनंप्रति तेजवेनमहावेगाःप्राप्यवैश्रवणालयं १४ भीममार्तस्वरंचक्रुर्भीम
सेनभयार्दिताः न्यस्तशस्त्रायुधाःक्लांताःशोणिताक्ततनुच्छदाः १५ प्रकीर्णमूर्धजाराजन्यक्षाधिपति
मब्रुवन् गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः १६ राक्षसानिहताःसर्वेतवदेवपुरःसराः प्रमृद्यतरसा
शैलंमानुषेणापनेश्वर १७ एकेनसहिताःसंख्येहतास्तेक्रोधवशागणाः प्रवराराक्षसेंद्राणांयक्षाणांचवरा

लब्धशोभाः लब्धप्रसादाः शोभः संकर्षणो वधे अनंते नाप्रसादे चेति मेदिनी लब्धः शैल इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जितः शैलस्य रा
त्नस्य गणाः १० ११ द्वितीयमिव द्वितीयं भयहेतु द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः १२ युज्यतां रथ इति शेषः अभ्रघनः सजलमेघः अभ्रं मेघे

शैरवैते निहता देवगन्धर्वाः परासवः लब्धशोभा वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः १० मानुषेणाकृतेक
मविपत्त्वयदते नरे पत्रकृत्वा स संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ११ कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवी
द्वचः द्वितीयमपराध्यंतं भीमं स्मृत्वा धनेश्वरः १२ युज्यतां यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् अ
थाभ्रघनसंकाशं गिरिशृंगमिवोच्छ्रितं १३ रथं संयोजयामासुर्गंधर्वैर्हेममालिभिः तस्य सर्वगुणो
पेता विमलाक्षा हयोत्तमाः तेजोबलगुणोपेता नानारत्नविभूषिताः शोभमाना रथे युक्ता तरिष्य
न्त इवाशुगाः १५ हर्षयामासुरन्योन्यं हेषितैर्विजयावहैः स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथ
१६ प्रययौ देवगंधर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः तं प्रयांतं महात्मानं सर्वे यक्षा धनाधिपं १७ रक्ताक्षा हेम
संकाशा महाकाया महाबलाः सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतावराः १८ ते जवेन महावेगाः प्लव
माना विहायसा गंधमादनमाजग्मुः प्रकर्षंत इवांबरं १९ तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितं कु
वेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं २० ददृशुर्हृष्टरोमाणः पांडवाः प्रियदर्शनं कुवेरस्तु महासत्त्वान्पांडोः

वगगने धावत् भेदे च कांचने इति मेदिनी कोशात् कांचनमेघसंकाशमिति वा १३ विमलाक्षाः दशावर्तशुद्धाः १४ १९ केसरिमहाजाले अश्वा

३१ ३२ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ इत्येतेतः ४५ ४६ ॥

आर्त्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोभवत्तदा देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन त्वतोषह तेप तिणाश्चवापेन्वाशीर्वि
शृंगमहामनाः तस्युस्तेषां समाभ्याशे पथ तेश्वरपुरःसराः ३३ ततस्ते हृष्टमनसः पांडवा न्यतिभारत समी
स्यपतिशं पर्वतां निर्विकारमवस्थिताः ३४ पांडवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुं नकुलः सहदेवश्च य
मपुत्रश्च धर्मवित् ३५ अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः तस्थुः प्रांजलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरं
सहासनवरं श्रीमत्पुष्पके विश्वकर्मणा विहितं चित्रपर्यंतमातिष्ठत धनाधिपः ३७ तमसीनं महाकायाः
शंकुकर्णा महाजवाः उपोपविविशुर्यक्षाः रात्रसाश्च सहस्रशः ३८ शतशश्चापि गंधर्वास्तथैवाप्सरसां
गणाः परिवार्योपतिष्ठंत यथा देवाः शतक्रतुं ३९ कांचनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभां पाशख
ड्गधनूंषि हस्ते तथनाधिपं ४० भीमसेनस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः आसीत्तस्यामवस्थायां कु
वेरमपि पश्यतः ४१ आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितं दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ४२
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतं निर्भयश्चापि शैलाग्रे वसत्वं भ्रातृभिः सह ४३ न च मन्युस्त्वया कार्यो
भीमसेनस्य पांडव कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ४४ व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतं दृष्ट
श्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसां ४५ न भीमसेने कोपो मे प्रीतोस्मि भरतर्षभ कर्मणा भीमसेनस्य मम

[illegible] ४६ ॥

म० भा० व० टी० २६४

५६ ५० ममममयासंक्लेशोभाविडःखं ५१ ५२ अशाश्वतंजोऊशायपलीसंतेदेशाविशोवे ५४ पथितंसमिद्दं ५५ मोरव्यातविचारात्म

वैशंपायन उ० एवमुक्तस्तु राजानं भीमसेनमभाषत नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ५७ यदि
दैसाहसे भीमकृत्स्नार्थं कृतवानसि मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यत्त्वमाप्स्यसि ५८ स्वबाहुबलमा
श्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि शापादस्माद्विनिर्मुक्तो गाढस्मि वृकोदर ५९ शुहत्पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन तपव
मर्षिणा शापोपराधे कस्मिंश्चित्तस्येषा निष्कृतिः कृता ६० दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनंदन न
तवापराधोस्ति कथं विदर्पि पाण्डव ५१ युधिष्ठिर उ० कथं शप्तोसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणं ५२ इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्कोपात्तस्य धीमतः नदेवत्वेन
निर्दयः सबलः सपराक्रमः ५३ सर्प उ० देवतानामभून्मेवः कृशाव मानेश्वर वृतस्त्वयाहमगा
मे महापन्थाने त्रिभिः ५४ यत्नावृणानोरस्पाणि विविधानुपयान्तिमां मधुस्त्वहमथ्यापयसमगात्स्व
नृषिसत्तम ५५ उग्रेन तपसा लक्ष्यमानं यमुनातीरमाश्रिते नानापक्षिगणाकीर्णे पुष्पितद्रुमशोभिते
५६ नगर्भवाङ्गेहहुवल्लपुस्याभिषुत्तुश्यिते तेजोराशिं दीप्यमानं हुताशनामिवेधिते ५७ राजन्माधि
पतिः श्रीमान्नाणिमाज्ञामसेसरवा मोरव्यादत्तान भावात्स्वदर्पान्मोहाश्च पार्थिव ५८ ॥
तानत्रतपव प्रणस्त्यायमिस ज्ञानात्मोरव्यमस्वदमपिदर्पात्संपन्निगर्वात्सोपिमोहात् संपतेर्नश्वरत्वाज्ञानात् ५८ ॥

ग्रो

२६४

न्यष्ठीवत् थूत्कृतवान् ॥५९॥ ६१ सैन्यानामिति तव सैन्यानां मध्ये यन्न वशाज्ञां करिष्यति तत् तेषां रूपायं मानुषान्मरणात् रूपं न प्राप्स्यते तेषां वत्वे हेतुः पुत्रेति पु
त्रेति पुत्रपौत्राः बवाति सैन्यानि च ते पुत्रान्विते राक्षसाः सर्वे पुत्रादिष्वुक्ताः मानुषवध्या भवंति एकस्यापराधे बहूनां दंडरूपः इति स्योरत्वेशापश्रेपत्यर्थः
गंधमादनप्रवेशे ॥१९॥ पवेशापकीर्तनव्याजेन महतामवज्ञानकर्तव्येति सूचितमर्थं कंठतोपि वक्तुमाह युधिष्ठिरेत्यादिना ग्रंथेन संकटेष्वपि विक्र

न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि सकोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव मामवज्ञाय दुष्टात्मा
यस्मादेष सखा तव धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ॥८०॥ तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मा
नुषात् त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्येह दुर्मतिः तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥८१॥ सैन्या
नां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्विते न शापं प्राप्स्यते घोरं तत्तवाज्ञां करिष्यति ॥८२॥ एष शापो मया प्राप्तः
प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥८३॥ इत्यारण्यके गंधमादनप्र
वेशे ॥१९॥ युनय३· युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालपराक्रमाः लोकतंत्रविधानानामेष पंचविधो वि
धिः ॥१॥ धृतिमंतश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥२॥

वतां दार्ढ्यं यत्नशीलता पराक्रमः शत्रूणामभिभावनहेतुः क्रियादेशकालयोरानुकूल्यं चेति विविधानां कार्याणां विधिरभ्युदयहेतुः
प्रदेशश्च काले च कृतं धृत्यादिकमभिभवहेतुरित्यर्थः ॥१॥ धृतिमंत इति कृतयुगे हि ज्ञानप्राधान्यात् ज्ञानस्य च सर्वस्मिन्देशकाले चाभ्युदय

हेतुत्वात् नात्र देशकालप्रतीक्षासीदित्यर्थः ॥२॥

क्षत्रियाणां तु सर्वं दैवं पुनस्तं च कर्मावश्यकर्त्तव्यमाह धृतिमानिति ३ ४ वृत्तेहेति पराक्रमेति निर्दिशति ५ संरंभात्कोपात् ६ ७ निकृतीनां वंचनापराणां
८ इममुपदेशं शक्रते योजयति अधर्मज्ञ इति अवलिप्तो गर्वितः ९ १० प्रथमं प्रथमो मा स्वप्नानि तन्नो सितं तस्मे वेधितवास न्नोपि प्रथमः स
तो भयहेतावपि तामिस्वपन्नेव तत्र निर्भयो वसेत्यर्थः केचित्तु तत्पुनः प्रथमं प्रायात् मासारंभे कुसमपक्षस्य प्राथम्यमिच्छंति तदसत्

धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्ति पृथिवीं चिरं ३ य एवं वर्तते
पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु स लोके लभते वीरयशः प्रेत्य च सद्गतिं ४ देशकालांतरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः प
राक्रमं संग्राममहितिदिवे राज्यं ह्य च ह्लाव सुभिः सह ५ यस्तु केवलसंरंभात्प्रपातं न निरीक्षते पापात्मा
पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ६ कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति अकालज्ञः सुदुर्मेधाः का
र्याणामविशेषवित् ७ वृथाचारसमारंभः प्रेत्य चेह विनश्यति साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरा
त्मनां ८ सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः अधर्मज्ञो वलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ९ निर्भयो
भीमसेनो यं तं शाधि पुरुषर्षभ आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमं १० नामिंद्रस्य प्रथमं पदं वीतशो

एवं पतापरपक्षशाङ्क्योः क्रमेण शुक्लकृष्णयोरेव ग्रहणत्वात् श्रौतेपि पौर्णमासस्य तत्पूर्वेष्ट्यारंभात् नच पौर्णमासो मासोस्मादिति योगात् पौर्णमासं प्रति
मासस्त्विति वाच्यं तस्य मासशब्दस्य चंद्रवाचित्वात् सूर्यामासा विचरंतादिविति मंत्रवर्णात् सूर्यामासा सूर्याचंद्रमसावित्यर्थः निषेधान्तरमुपपादि

॥ २९ ॥

॥ २९ ॥

अलकाअलवासिनः मन्त्रियुक्ताःरक्षिष्यंतिसहितंत्वामितिशेषः १२ साहसादुग्रसंग्रामउग्रइतिप्रतिबुध्यवार्यतां १३ १५ यथेति इंद्रादीनांयो

अलकाःसहगंधर्वैर्यक्षाश्चसहकिंनरैः मन्त्रियुक्तामनुष्येंद्रसर्वैवगिरिवासिनः रक्षिष्यंतिमहाबाहोस
हितंद्विजसत्तमैः १२ साहसादुग्रसंग्रामःप्रतिबुध्यवृकोदरः वार्यतांसाधुयंराजंस्त्वयाधर्मभृतांवर १३
अतःपरंचवोराजन्द्रक्ष्यंतिवनगोचराः उपस्थास्यंतिवोराजन्रक्षिष्यंतिचवःसदा १४ तथैवचान्नपानानि
स्वादूनिचबहूनिच आहरिष्यंतिमत्प्रेष्याःसदावःपुरुषर्षभाः १५ यथाजिष्णुर्महेंद्रस्ययथावायोर्वृ
कोदरः धर्मस्यत्वंयथातातयोगोत्पन्नोनिजःसुतः १६ आत्मजावात्मसंपन्नौयमौचोभौयथाश्विनोः
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीहयूयंसर्वेयुधिष्ठिर १७ अर्थतत्वविधानज्ञःसर्वधर्मविधानवित् भीमसेनादवरजः
फाल्गुनःकुशलीदिवि १८ याःकाश्चनमतालोकेस्वर्ग्याःपरमसंपदः जन्मप्रभृतिताःसर्वाःस्थिता
तातधनंजये दमोदानंबलंबुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेजउत्तमं एतान्यपिमहासत्वेस्थितान्यमिततेजसि २० नमो
हात्कुरुतेजिष्णुःकर्मपांडवगर्हितं नपार्थस्यमृषोक्तानिकथयंतिनरान्नृषु २१ ॥

रक्ष्यत्वाद्यथायूयंरक्ष्यास्तथाममापीतिश्लोकद्वयार्थः १६ १७ अर्थेतितत्त्वंयाथात्म्यंविधानंप्राप्त्युपायं १८ स्वर्ग्याःस्वर्गप्रहिताःसं

कुरुतेऽभ्यस्यतीति २२ २४ महामेधानश्वमेधान् २५ २८ प्राध्वं कृत्वा बद्धाञ्जलिपुटं कृत्वेत्यर्थः प्राध्वं बन्धने इति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति
प्राध्वं पिसमासो मविभाषयानाहृतः नमश्चक्रे स्वदोषानर्जुनगुणांश्च श्रुत्वा लज्जितः स्वापराधं क्षमापयितुमित्यर्थः प्राञ्जलिं कृत्वेत्यपि पा

सदेवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत २२ योऽसौ सर्वान्मही
पालान्धर्मेणावशमानयत् स शांतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः २३ प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गांडि
वधन्वना सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्येण पार्थिवः २४ पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्पूजयित्वा महा
तपाः सप्तमुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनामनु २५ अधिराजः स राजंस्त्वां शांतनुः प्रपितामहः स्वर्गजि
च्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति २६ वैशंपायन॰ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं पनदेन प्रभाषिते पांडवाश्च
ततस्ते वै बभूवुः संप्रहर्षिताः २७ ततः शार्ङ्गिगदात्वङ्कं पत्रश्च भरतर्षभः प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृ
कोदरः २८ ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतं मान त्वाभवशत्रूणां सुहृदां नंदिवर्धनः २९ स्वेषु वे
श्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः कामान्न परिहास्यंति यक्षा वो भरतर्षभाः ३० शीघ्रमेव गुडाकेशः कृता
स्त्रः पुनरेष्यति साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ३१ ॥

ठः प्रकर्षेणाभ्रजं प्राज्ञेन त्यागरहितमित्यर्थः २८ नंदिः समृद्धिः २९ स्वेषु वेश्मस्वस्मदीयेषु वः युष्मत्संबंधिनः कामान् काम्यमानान् अर्था
न्न परिहास्यंति न त्यक्ष्यन्ति किं तु साधयिष्यन्त्येवेत्यर्थः ३० सृष्टः विसर्जितः संप्राप्स्यति युष्मान् ३१ ॥

अस्तं गृहे अपासोमम स्वमिंद्र प्रयाहीति मंत्रवर्णात् ३२ परिक्लामाश्चित्रकं बलाहस्तपादीनां पल्याणभृताः ३३ ऐरावतपथे इंद्रपुरीदेशे ३४ अ
पाकृष्यंत अपाकृतानि ३६ ३२ ३९ गंधमादनप्रवेशे १६० अन्तेनेततपोबलाद्देवेभ्यो ह्यानि लब्धानीति विस्मयो न कर्तव्य इत्यर्थक

एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरं अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ३२ तं पर्यस्तोमसंकी
र्णैर्नानारत्नविभूषितैः यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ३३ पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा ३४ ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः प्रकर्षंत इवाभ्रा
णि पिबंत इव मारुतं ३५ ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसां अपाकृष्यंत शैलाग्राद्धनाधिपति
शासनात् ३६ तेषां हि शापकालः स कृतोगस्त्येन धीमता समरे निहतास्तस्मात्तच्छापस्यांतो भवत्तदा
३७ पांडवाश्च महात्मानस्तेषु वेश्मसु तास्त्वपाः सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ३८ इ
त्यारण्यके गंधमादनप्रवेशे १६० वैशंपायनः ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम आर्ष्टिषेणे
न सहितः पांडवानभ्यवर्तत १ तेभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ततः प्रांजलयः सर्वे ब्राह्मणां
स्तानपूजयन् २ ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ३

र्मफलोपार्जितं विस्तुलोकधाम्यंतो वर्णयत्यध्यायेन धौम्यो युधिष्ठिरं गर्वपरिहारार्थं ततइत्यादिना १ २ ३ ॥

४ ७ प्रेतत्वगतिंमृतानांप्राणिनांगम्यां ८ संयमानेनामतः ९ १० आवसन्नधितिष्ठन् ११ १२ भूतात्मासर्वेषांभूतानामात्मानंशरणंब्रह्मांडपिं

असौसागरपर्यंतांभूमिमाहृत्यतिष्ठति शैलराजोमहाराजमंदरोतिविराजते ४ इंद्रवैश्रवणावेतांदिशंपा
डवरक्षतः पर्वतैश्चवनांतैश्चकाननैश्चैवशोभितः ५ एतदाक्रमहेंद्रस्यराज्ञोवैश्रवणस्यच ऋषयःसर्व
धर्मज्ञाःसप्रजाताममनीषिणः ६ अतश्चोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठंतिवैप्रजाः ऋषयश्चापिधर्मज्ञाःसिद्धाःसा
ध्याश्चदेवता ७ यमस्तुराजाधर्मज्ञःसर्वप्राणभृतांप्रभुः प्रेतसत्त्वगतिंसूक्ष्मांदक्षिणामाश्रितोदिशं ८ ए
तत्संयमनंपुण्यमतीवाद्भुतदर्शनं प्रेतराजस्यभवनमृद्ध्यापरमयायुतं ९ यत्रास्तंसविताराजन्सत्येन
प्रतितिष्ठति अस्तंपर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः १० एतंपर्वतराजानंसमुद्रंचमहोदधिं आवसन्वरु
णोराजाभूतानिपरिरक्षति ११ उदीचींदीपयन्नेषदिशंतिष्ठतिवीर्यवान् महामेरुर्महाभागशिवोब्रह्म
विदांगतिः १२ यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैवभूतात्माचावतिष्ठते प्रजापतिःसृजन्सर्वंयत्किंचिज्जगमागमं १३ या
नाहुर्ब्रह्मणःपुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमकान् तेषामपिमहामेरुःशिवंस्थानमनामयं १४ अत्रैवप्रतितिष्ठंति
पुनरस्तोदयंतिच सप्तदेवर्षयस्तातवसिष्ठप्रमुखास्तदा १५ देशंविरजसंपश्यमेरोःशिखरमुत्तमं यत्रा
त्मतृप्तैरध्यास्तेदेवैःस

ज्ञाभिमानित्वात् १३ १४ अत्रैवप्रजापतेः १५ १६ यमितिप्रकृतेःपंचभूतात्मिकायाःप्रकृतिंउपादानं १७ ॥

ब्राह्मणः चतुर्मुखस्य १८ २८ ननु सर्वं सोपाधिकं कार्यं ब्रह्मणोऽन्तःपातीति वैदिकसिद्धान्तः तत्कथं विष्णोः स्थानं ततः परमित्युच्यते अत आह ब्रा
ह्म्यामिति मेरावेवायं तावत् स्थूलदेशविशेषविभागः न तु सोपाधिकमपि किंचिज्जातमस्ति इममेव स्थानभेदमाश्रित्य ब्रह्मलोकादावर्तते न तु
विष्णुलोकादिति पौराणिको व्यवस्था तेषा २१ २५ ध्रुवमक्षयमव्ययमिति उत्पत्तिनाशशून्यमित्यर्थः पञ्चसु पद्याद्यटीका [illegible] मिथ्यातो

ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते देवाश्चित् न पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभं १८ अत्यर्कानलदीप्तं त
त्स्थानं विष्णोर्महात्मनः स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः १९ प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति वि
राजते यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः २० भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते नात्र ब्रह्म
र्षयस्तात कुत एव महर्षयः २१ प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भा
सन्ति पाण्डव २२ स्वयंप्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिं २३
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः २४ तत्र गत्वा पुन
र्नेमं लोकमायान्ति भारत स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनं २५ स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षय
मव्ययं ईश्वरस्य सदा ह्येतत् प्रणमात्र युधिष्ठिर २६ पञ्च त्वहरहर्नित्यं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवे प्रदक्षिणमुपा

विशेषोऽपि व्यवहारमाश्रित्य स्थूलः अनित्यः आकाशो नित्य इति विभागः एवं ब्रह्मलोकान्तमनित्यं वैकुण्ठं नित्यमिति परमार्थतस्तु कर्मभुक्तिस्थानत्वा
दौपविचारिकं ध्रुवत्वादि ज्ञेयं प्रणम नमस्कुरु २६ उपावृत्य प्रदक्षिणं गत्वैव भजकत्वेगात् कालात्यये प्रतीपं भ्रमन्तीति पिपीलिकेव प्रदक्षि

[illegible] २१॥

[illegible] २४॥

स·
भा·व·
टी·
२५८

२८ प्रकर्षयन् अभिभवन् प्रदक्षिणं कुरुतइत्यनुवादउत्तरार्धार्थः २९ अस्तं दर्शने अयमर्थः मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्योयत्रस्थानेदृश्यतेतेन देवास्तस्थानेततउदीचीकाष्ठादिशंनमय्यतिश्रेष्ठादिशंभजते अत्रसंध्योत्तरेउदक्स्रुवेः ३० ततउदीच्याः परांकाष्ठांप्राप्यप्राक्स्रुवेउतिवदतामे

ज्योतींषिचास्यशेषेणसर्वाण्येवतत्रसर्वतः पर्येतिमहाराजगिरिराजंप्रदक्षिणं २८ एवंज्योतींषिस र्वाणिप्रकर्षन्भगवानपि कुरुतेविततंसकर्मासौ आदित्योपिप्रदक्षिणं २९ अस्तंप्राप्यततः संध्यामति क्रम्यदिवाकरः उदीचींभजतेकाष्ठादिशमेषविभावसुः ३० समेरुमनुवृत्तः सपुनर्गच्छतिपाण्डव प्राक्स्रुवेः सवितादेवः सर्वभूतहितेरतः ३१ समासान्विभजन्कालेबहुधापर्वसंधिषु तेष्वेवभगवा न्सोमोनक्षत्रैः सहगच्छति ३२ एवमेषव्यतिक्रम्यमहामेरुमतंद्रितः भावयन्सर्वभूतानिपुनर्गच्छ तिमंदरं ३३ तथातमिस्रहादेवोमयूखैर्भावयञ्जगत् मार्गमेतदसंभाव्यमादित्यः परिवर्तते ३४ सिसृक्षुः शिशिराण्येषदक्षिणांभजतेदिशं ततः सर्वाणिभूतानिकालोभ्यर्च्छतिशैशिरः ३५ ॥

रोस्रुवइक्षांणत्वेस्फुवितंभवति एतदेवतत्त्वमिमाश्रिताः पावैडिनः द्वौसूर्यौउतिकल्पयंतिवस्तुतोत्रपरभ्रांतिरनूद्यते आकारेतात्पर्याभावादि तिध्येयं ३१ ससोमोमासान्विभजन्निति संबंधः तत्रमासविभागप्रकारोग्रहावक्रीयेउक्तः ३२ ३४ शिशिराणिशीतानि ३५ ॥

तेजोभिरभ्युपादत्ते ग्रीष्मे ४६ ४७ अनिर्देश्यं मार्गं प्रतिविते ४८ वह्निवायुपरस्परं वर्धयतो जलमुत्तिपतः इति प्रसिद्धं जलस्यात्यन्तं वायुः हीयते

स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा तेजोभिरभ्युपादत्ते निवृत्तः सविभावसुः ४६ ततः स्वेदक्लमौ

तेजो ग्लानिस्तु भजते न वायुं प्राणिभिः सततं स्वभावाश्च भीतानां च निषेव्यते ४७ एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमाह

स्य भानुमान् पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ४८ वृष्टिमारुतसन्तापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान्

वर्धयन्स महातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ४९ एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः प्रकर्षन्सर्वभूतानि

सविता परिवर्तते ५० सन्तता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः वि

भजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत अहोरात्राः कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ५१ इत्यारण्यके गं

धमादनप्रवेशे १६२ वैशंपायनः तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् रतिः प्रमो

दश्च बभूव तेषामाकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य १ तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धकामांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्र

धानान् संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च २ तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं प्रा

प्य महारथानाम् मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ३ मयूरहंसस्वननादितानि पु

ग्निर्वीप्यवायुं वर्धयति वायुश्च सुस्थालीजलमुत्तिपतीति वृष्टिमारुतसन्तापात्मतिसुखैरसेव हेतुत्वेयुक्तमिति भावः ४९ ५१ गंधः १६२ तस्मिन्

॥ ५ ॥

१८३

रोधसः रोधस्तस्मान्न वर्षो वालादिना छादितनीरा इत्यर्थः ५ १ अहोरात्रविभागो नासीत् निरस्तौषधिप्रभोपेतत्वात् अहो इति रूचमार्षं ८ येन
यं विभावसुर्वह्निरादित्यः आदित्योवाअस्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतेः यस्य सूर्यस्याग्रेर्येणैव रात्रौ वह्निर्जगद्दीपयति तस्योदयमित्यन्वयः
९ तमिस्राणामनिर्गमाः अस्तोदयस्थानानि बहुत्वं लोकान्तराभिप्रायं तथाहि यत् ग्रामिणस्मानामुदयस्थानं तदुदीच्यानामस्तस्थानं

सान्द्राल्कवैरेणकृताश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः कारण्डकारण्डवहंससंघाः पद्माकुलाः पुष्क
रिणीरपश्यन् ५ क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान् विचित्रमाल्यावृतजातशोभान् मणिप्रकीर्णांश्च मनो
रमांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ६ अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः संततमभ्रजालैः तपःप्रधा
नाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ७ स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनां च तथा प्रभावात् वि
भक्तभावो न बभूव कश्चिदहर्निशानां पुरुषप्रवीर ८ यमास्थितस्थावरजंगमानि विभावसुर्भावयते
ऽमितौजाः तस्योदयं चास्तमनं च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ९ रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
तथोदयं चास्तमनं च वीराः समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च १० स्वाध्यायव
न्तः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥

पाश्चात्यानां निशीथस्थानं प्राच्यानां मध्याह्नस्थानमिति क्रमेणोदयादिस्थानानां बहुत्वं गम्यते उदयं उदयाचलं अस्तमितिमांतमव्ययं अदर्श
नवाचि तदर्थं अनिति चेष्टते ऽस्मिन्निति अस्तमनं अस्तमयस्थानं अस्ताचलमित्यादौ तु अस्तपदं गृहवाचि प्रदिशः दिशामन्तरालानि १० सततक्रियाः

११ १४ यत्काम्यकात् यदा काम्यकाद्वनात् १५ २० अध्यायः १६३ ततः हरिभिरश्वैः संयुक्तं महेन्द्रस्य वाहं रथं १२३ ॥

इहैव हर्षास्ते समागता नो दिदृक्षतास्ते न पाण्डवं जयेन इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णं बभूव रात्रिर्दिवससश्च तेषां संवत्सरेणैव समान
रूपः १३ यदैव धौम्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिस्तद्ग
तमानसानां १४ भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः १५ तथैव ते चिन्तयतां सितास्वमस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतं मासोऽथ कृच्छ्रेण
तदा व्यतीतस्तस्मिन्नगे भारत भारतानां १६ उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने अवाप्य दिव्यान्य
स्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् १७ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं
प्रजापतेः १८ यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुं १९ अ
नुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणं आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनं २० इत्यारण्यके तीर्थ
यात्रायां १६३ वैशम्पायन उ० ततः कदाचिद्धरिसम्प्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहसोपयातं विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महार
थानां हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूवुः १ स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः बभौ महोल्के
व घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा २ तमास्थितः संददृशे किरीटी स्रग्वी नवान्याभरणानि बिभ्र

४८ [illegible] ४७ ॥

४ प्रह्वोऽनम्रः प्रह्वरे समीपे ५६ इगान्सुस्थाति ७ एनं मातलिं ८ ९ सुतसोमः भीमात् द्रौपद्यां जातः ११ १४ अर्जुनसमागमः १६४ ततः १२ ॥

सशैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् धौम्यस्य पादावभिवाद्य धीमानजातशत्रोस्तदनन्तरं
च वृकोदरस्यापि च वंद्य पादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां प्रह्वोऽभवद्भ्रातुरुपह्व-
रे सः बभूव तेषां परमप्रहर्षस्तेनाप्रमेयेण समागतानां स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली ननंद राजानमभिप्रशं-
सन् यमास्थितः सप्त समा जघान दैत्यान्सुराणां निहतान्स्वचेन्निहता तमिंद्रवाहं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणं चक्रुरदी-
नसत्त्वाः ७ ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः सत्कारमग्र्यं सुरराजवत्ते सर्वान्यथावच्च दिवौकसस्ते पप्रच्छुरे-
नं कुरुराजपुत्राः ८ तानप्यसौ मातलिरभ्यनंदत्पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ९ गते तु तस्मिन्वरदेववर्ये शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमाथी शक्रेण दत्तानि ददौ
महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवंति १० दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोममात्रे ततः
स तेषां कुरुपुंगवानां तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणां ११ विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत्कथयां ब-
भूव एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् १२ तथैव शीलेन समाधिना च प्रीताः
सुरा मे सहिताः सहेंद्राः संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिविप्रवासं १३ माद्रीसुताभ्यां सहि-
तः किरीटी सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः १४ इत्यारण्यके अर्जुनसमागमः १६४ वैशंपायन० ततो रजन्यां व्युष्टा-

ततोहरिभिर्युक्तेरथे ५७ अमितात्माअमितबुद्धिः विधिदृष्टेनवेदादवगतेन ८ १ अदीनेतिक्लेदः ११ १३ कृतप्रियःशत्रुवधेन १४ ७ इंद्रागमनं १६५ यथा १ २

रथनेमिस्वनश्चैवघंटानांचस्वनभारत पृथग्व्यालमृगाणांचपक्षिणामिवसर्वशः ३ तेसमंतादनुययुर्गंधर्वाप्सरसांगणाः
विमानैःसूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदम ४ ततःसहरिभिर्युक्तंजांबूनदपरिष्कृतं मेघनादिनमारुह्यश्रियापरमयाज्व
लन् ५ पार्थानभ्याजगामाथदेवराजःपुरंदरः आगम्यचसहस्राक्षोरथादवरुरोहवै ६ तंदृष्ट्वैवमहात्मानंधर्मरा
जोयुधिष्ठिरः भ्रातृभिःसहितःश्रीमान्देवराजमुपागमत् ७ पूजयामासचैवाथविधिवद्भूरिदक्षिणः यथार्हममिता
त्मानंविधिदृष्टेनकर्मणा ८ धनंजयश्चतेजस्वीप्रणिपत्यपुरंदरं भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौदेवराजसमीपतः ९ आघ्रायत
महातेजाःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः धनंजयमभिप्रेक्ष्यविनीतंस्थितमंतिके १० जटिलंदेवराजस्यतपोयुक्तमकल्म
षं हर्षेणमहताविष्टःफाल्गुनस्याथदर्शनात् ११ बभूवपरमप्रीतोदेवराजंचपूजयन् तंतथादीनमनसंराजानंह
र्षसंप्लुतं १२ उवाचवचनंधीमान्देवराजःपुरंदरः त्वमिमांपृथिवींराजन्प्रशासिष्यसिपांडव १३ स्वस्तिप्राप्नुहिकौंतेय
काम्यकंपुनराश्रमं अस्त्राणिलब्धानिचपांडवेनसर्वाणिमत्तःप्रयतेनराजन् १४ कृतप्रियश्चास्मिधनंजयेनजेतुंन
शक्यस्त्रिभिरेषलोकैः एवमुक्त्वासहस्राक्षःकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं जगामत्रिदिवंहृष्टःस्तूयमानोमहर्षिभिः १५ धनेश्व
रगृहस्थानांपांडवानांसमागमं शक्रेणयइदंविद्वानधीयीतसमाहितः १६ संवत्सरंब्रह्मचारीनियतःसंशितव्रतः सजी
वेद्धिनिराबाधःससुखीशरदांशतं १७ इत्यारण्यकेइंद्रागमनं १६५ वैशंपायनः यथागतंगतेशक्रेभ्रातृभिःसहसंगतः
कृष्णयाचैवबीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् १ अभिवादयमानंतंमूर्ध्न्युपाघ्रायपांडव हर्षगद्गदयावाचाप्रहृष्टोर्जुनमब्रवीत् २

कथमर्जुनकालोयंस्वर्गेव्यतिगतस्तव कच्चित्सर्वाण्यवाप्तानिदेवराजश्चतोषितः ३

प्रहृष्टोयर्मपुत्रः ४ ८ हंततेत्यभ्ययेवाक्यारंभेहर्षेवा हंतवाक्यारंभहर्षविषादखेदसंभ्रमेष्विति मेदिनी ९ १४ पैशाचंहिममयं १५ प्राणेगवले ७ अव

सम्प्रवातेगृहीतानिकश्चित्स्थानानिपाण्डव कश्चित्त्वराधिपःप्रीतोरुद्रोवाब्राह्मणप्रदानव ४ यथाहष्टस्त्वतेश्रुक्रो
भगवान्वापिनाकधृक् यथैवाब्राह्मणवान्मानि यथैवाराधितस्तुते ५ यथोक्तवांस्त्वांभगवोक्तुतःकतवदिदम
कृतप्रियस्त्वयास्मीतितस्यतेकिंप्रियंकृतं ६ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहाद्युते यथातुष्टोमहादेवोदे
वराजस्तथानघ ७ यश्चापिवज्रपाणेस्त्वप्रियंकृतमरिंदम एतदाख्याहिमेसर्वमाखिलेनधनंजय ८ अर्जुनः
श्रृणुहंतन्महाराजविधिनायेनदृष्टवान् शतक्रतुंमहादेवंभगवंतंचशंकरं ९ विद्यामधीत्यताराजेंस्त्व
योक्तामरिमर्दन भवताचसमादिष्टस्तपसेप्रस्थितोवनं १० भृगुतुंगमथोगत्वाकाम्यकादास्थितस्तपः
एकरात्रोषितःकंचिदपश्यंब्राह्मणंपथि ११ समामपृच्छत्कौंतेयक्वासिगंताब्रवीहिमे तस्माअवितथं
सर्वमब्रुवंकुरुनंदन १२ सतथ्यंममतच्छ्रुत्वाब्राह्मणोराजसत्तम अपूजयतमांराजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि
ततोमामब्रवीत्प्रीतस्तपआतिष्ठभारत तपस्वन्नचिरेणत्वंद्रक्ष्यसेविबुधाधिपं १४ ततोहंवचनात्तस्यगिरिमा
रुह्यशैशिरं तपोतप्यंमहाराजमासंमूलफलाशनः १५ द्वितीयश्चापिमेमासोजलंभक्षयतोगतः निराहा
रस्तृतीयेथमासेपाण्डवनंदन १६ ऊर्ध्वबाहुस्ततोर्थंतुमासमस्मिस्थितस्तदा नचमेहीयतेप्राणस्तदद्भुतमिवाभ
वत् १७ पंचमेत्वथसंप्राप्तेप्रथमेदिवसेगते वराहसंस्थितंभूतंमत्समीपंसमागमत् निघ्नप्रोथेनपृथिवींवि

राहवत्संस्थितंयस्याकारोयस्य १८ प्रोथेन मुखाग्रेणपोत्राख्येनविवर्तन्विषमेणाभावेनवर्तमानः इतस्ततःपर्यटन्वा १९ २० ॥ लिखंश्चरणैर्वापि

२१ २५ अनुपश्चात्तुर्यचितैः दृढाकृष्टैः २६ २२ स्थूणाकर्णिरिति शंकुकर्णास्त्राकृष्णावतारभेदस्तथैव सममसंजालेजलमयंवारुणं ३३ ३५ ॥

ततोहंधनुरादायतथाक्षय्येमहेषुधी अताडयंशरेणाशुतद्भूतंलोमहर्षणं २१ युगपत्तेकिरातस्तुविकृष्य

बलवद्धनुः अभ्याजघ्नेहृदिभृशंकंपयन्निवमेमनः २२ सतुमामब्रवीद्राजन्ममपूर्वपरिग्रहः मृगयाध

र्मस्त्वयाकिमर्थंताडितस्त्वया एषतेनिशितैर्बाणैर्दर्पंहन्मिस्थिरोभव सधनुष्मान्महाकायस्ततोमाम

भ्यभाषत २४ ततोगिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मांमहाशरैः तंचाहंशरवर्षेणमहतासमवाकिरं २५ ततःश

रैर्दीप्तमुखैर्यंत्रितैरनुमंत्रितैः प्रत्यविध्यमहंतंतुवज्रैरिवशिलोच्चयं २६ तस्यतच्छतधारूपमभवच्चस

हस्रधा तानिचास्यशरीराणिशरैरहमताडयं २७ पुनस्तानिशरीराणिएकीभूतानिभारत अदृश्यंत

महाराजतान्यहंव्यधमंपुनः २८ अणुर्बृहच्छिराभूत्वाबृहच्चाणुशिराःपुनः एकीभूतस्तदाराजन्सोभ्यव

र्ततमांयुधि २९ यदाभिभवितुंबाणैर्नैवशक्नोमितंरणे ततोमहास्त्रमातिष्ठंवायव्यंभरतर्षभ ३० नचै

नमशकंहंतुंतदद्भुतमिवाभवत् तस्मिन्प्रतिहतेचास्त्रेविस्मयोमेमहानभूत् ३१ भूयएवमहाराजसवि

शेषमहंततः अस्त्रपूगेनमहतारणेभूतमवाकिरं ३२ स्थूणाकर्णमथोजालंशरवर्षमथोल्बणं शल

भास्त्रमश्मवर्षंसमास्थायाहमभ्ययां ३३ जग्रासप्रसभंतानिसर्वाण्यस्त्राणिमेत्य तेषुसर्वेषुजग्धेषुब्रह्मा

स्त्रमहमादिशं ३४ ततःप्रज्वलितैर्बाणैःपर्वतःसोपचीयते उपचीयमानस्त्रमयामहास्त्रेणाभ्यवर्धत ३५

३६ ३७ ३८ ३९ व्यायामसंघट्टने अपारयन् अशक्नुवन् ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ॥

ततः संतापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा त्वया न हि दिशः खं च सर्वतो हि विदीपिते ३६ तदप्यस्त्रं महातेजाः
त्वरितेनैव व्यशातयत् ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ३७ ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषु
धी सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ३८ हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च मम तस्य च भूत
स्य बाहुयुद्धमवर्तत ३९ व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समागतैः अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं म
ही ४० ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमं ४१ एवं कृत्वा स भ
गवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरं ४२ हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिद
शेश्वरः स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ४३ अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः उमास
हायो व्यालधृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ४४ स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितं शूलपाणिरथोवा
च तुष्टोऽस्मीति परंतपः ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवी
त् ४६ तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते मनोगतं वीर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहं ४७ अमरत्वमपहा
य ब्रूहि यत्ते मनोगतं ततः प्राञ्जलिरेवाहं मनस्यस्त्रगतमानसः ४८ प्रणम्य मनसा शर्वं ततो वचनमाददे भग
वान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ४९ अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ददानीत्येव भगवा

नवतीतमोऽध्यायः ५० ॥

५१ ५२ ५३ ५४ गोवृषोवलीवर्द्दश्रेष्ठः ५५ ५७ अध्यायः १९८ ततः १२३ ॥

रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव प्रददौ च मम प्रीतः सोस्त्रं पाशुपतं महत् ५१ उवाच च महादे
वो दत्वा चाहं सनातनं न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ५२ जगद्धि निर्दहेदेवमल्पतेजसि पाति
ते पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं स्याद्धनंजय ५३ अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् तदप्रति
हतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनं ५४ मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे उत्सादनममित्राणां परसे
नानिकर्तनं ५५ दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशं ५६ प्रे
क्षतस्त्वेव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ५७ इत्यारण्यके गन्धमादनप्रवेशः १९८ अर्जुन उवाच ततस्तामव
वसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः १ व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पौ
र्वाह्णिकीं क्रियाः अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा २ तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयं भ
गवन्तं महादेवं समेतोस्मीति भारत ३ ॥

म॰ ५ ९ देवयानैर्विमानैः सद्मनिवासिनः स्त्रीबालादयः शचीजयन्तादयस्तथैः ११ यथास्थानं प्राग्यामिदं प्रतीच्यां वरुणमित्यादि १४ १६ ॥ ॥

म॰ भा॰ व॰ टी॰ २२३

समासमुवाच राजेन्द्र श्रीयमाणो हि जो नमः इष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ४ समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्देवगणादिभिः इष्टास्तान्न च देवेन्द्र स्वर्गतेऽस्त्राणि दास्यति एवमुक्त्वा समेतां राजन्नाशिषं ब्रुवतः पुनः आगच्छंस्तु यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसन्निभः ६ अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात् पुण्यः समीरणः पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ७ दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन् समीपतः ८ वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ९ गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः १० मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् महेन्द्रानुचरा ये च ये च सद्मनिवासिनः ११ ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः शचीसहायस्तत्रायात् सह सर्वैस्तदामरैः १२ एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः दर्शयामास तं राजँल्लक्ष्म्या परमया युतः १३ दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यद्व्यवस्थितं वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितं १४ ते समाश्वासयामासुर्महाराज सान्त्वयित्वा नरर्षभ सव्यसाचिविनिर्जित्यास्माँल्लोकपालानवस्थितान् १५ सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरं प्रसन्नोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः १६ ॥

२ ९ २० २५ त्वं क्रूरकर्मा भविष्यसीति संवेयः २५ अहमस्यैव प्रतिज्ञातार्थमनं मेसेनत्वन्यत्र मानुषे २६ २७ २८ ॥

ततोहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् प्रत्यगृह्णां तदास्त्राणि महान्ति विविधानि विभो ७ गृहीतास्त्रः ततो देवैरनुज्ञातोस्मि भारत अथ देवाः प्रसन्ना वै प्रत्यागतमरिंदम ८ मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुशुभं उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन त्वया ९ अत्रैवागमनाद्यस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ २० त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोसकृत् तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गगन्तासि पाण्डव भूयश्चैव चर्तव्यं तपश्चरणमुत्तमं स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन २२ मातलिर्मन्नियोगात्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनां च महात्मनां २३ ततोहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम आचार्यं वरयेयं त्वामस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर २४ इन्द्र उवाच क्रूरकर्मास्त्रवित्तात भविष्यसि परंतप यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि २५ ततोहमब्रवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनात् २६ तानि दिव्यानि मेस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चाल्लभेयं सुरपुंगव २७ इन्द्र उ० परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव २८ ॥

२९ ३१ मायामयमिवाद्भुतं ३२ ३८ पदात्स्थानान्नचलितः रथस्थश्चमतोपिहृष्यामनञ्जयतथैः ३९ ध॰ ॥

शिवमेभवनेगताम्सर्वाण्यस्त्राणिभारत वायोरग्नेर्वसुभ्योपिवरुणात्समरुद्गणात् २९ साध्यंपैताम
हंचैवगन्धर्वोरगरक्षसां वैष्णवानिचसर्वाणिनैरृतानितथैवच ३० मद्गतानिचजानीहिसर्वास्त्राणि
कुरूद्वह एवमुक्तानुमांशक्रस्तदैवान्तरधीयत ३१ अथापश्यंहरियुजंरथमैन्द्रमुपस्थितं दिव्यंमाया
मयंपुण्यंयत्तंमातलिनानृप ३२ लोकपालेषुयातेषुमामुवाचाथमातलिः द्रष्टुमिच्छतिशक्रस्त्वां
देवराजोमहाद्युते ३३ संसिध्यस्वमहाबाहोकुरुकार्यमनन्तरं पश्यपुण्यकृतांलोकान्सशरीरोदि
वंव्रज ३४ देवराजसहस्राक्षस्त्वांदिदृक्षतिभारत इत्युक्तोहंमातलिनागिरिमामन्त्र्यशैशिरं ३५ प्र
दक्षिणमुपावृत्यसमारोहंरथोत्तमं चोदयामाससहयान्मनोमारुतरंहसः ३६ मातलिर्हयतत्त्वज्ञो
यथावद्भूरिदक्षिणः अवैक्षतचमेवक्त्रंस्थितस्याथससारथिः ३७ तथाभ्रान्तेरथेराजन्विस्मितश्चे
दमब्रवीत् अत्यद्भुतमिदंत्वद्यविचित्रंप्रतिभातिमे ३८ यदास्थितोरथंदिव्यंपदान्नचलितःपदं दे
वराजोपिहिमयानित्यमत्रोपलक्षितः ३९ विचलन्प्रथमोत्पातेहयानांभरतर्षभ त्वंपुनःस्थितएवात्र
रथेभ्रान्तेकुरूद्वह ४० ध॰ ॥

४१ ४२ सुरर्षीणामिति देश्याभावस्यार्षः समाहारबहुत्वेवा बहुसमुदायाभिप्रायेण ४३ ५२ ॥

अतिशक्रमिदं सर्वं तवेति प्रतिभाति मे इत्युक्त्वा काश्यपमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ४१ दर्शयामास मे
राजन्विमानानि च भारत सुरथो हरिभिर्युक्तो ऽर्ध्वमाचक्रमे ततः ४२ ऋषयो देवताश्चैव पूजयंति ततो ऽनघम
ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरर्षीणाम् ४३ गंधर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसां नंदनादीनि देवा
नां वनान्युपवनानि च ४४ दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः ततः शक्रस्य भवनमपश्यम
मरावती ४५ दिव्यैः कामफलैर्वृक्षैर्रत्नैश्च समलंकृते न तत्र सूर्यस्तपति न शीतोष्णे न च क्लमः ४६
न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न जरा नृप न तत्र शोको दैन्यं वा दौर्बल्यं चोपलक्ष्यते ४७ दिवौकसां महारा
ज न ग्लानिररिमर्दन न कोपलोभौ तत्रास्तां सुरादीनां विशांपते ४८ नित्यतुष्टाश्च ते राजन्प्राणिनः
सुरवेश्मनि नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ४९ पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगंधिका
युताः शीतलस्तत्र ववौ वायुः सुगंधी जीवनः शुचिः ५० सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता मृगद्वि
जाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ५१ विमानगामिनश्चात्र दृश्यंते बहवो ऽंतरे ततो ऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च
समरुद्गणान् ५२ आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयन् ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ५३

अस्त्रज्ञानं तद्वीर्यादि मां भवेत्याशीर्वादान्तं विस्पष्टः ५४ ५५ तत्सर्वमिति अनवज्ञाय ग्राह्यत्वात् आदरपूर्वकं तथ्यं यथावत् अत्यर्थं पुरुषार्थ इति वि

अस्त्रैरस्त्राण्यस्त्रज्ञानं संग्रामे विजयेन च प्रविश्य तां पुरीं दिव्यां देवगन्धर्वपूजितां ५४ देवराजं सहस्रा
क्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ५५ बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम
वासवः तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ५६ अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे शिक्षाणोऽस्त्राणि भारत विश्वा
वसोश्चैव सुतश्चित्रसेनो भवत्सखा ५७ स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप तत्राहमवसं राजन्हृष्टो
ऽस्मि सुपूजितः ५८ सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्क
ले ५९ पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यन्तीर्भरतर्षभ तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत अत्यर्थं प्रति
गृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ६० ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः एवं मे वसतो राजन्नेष कालो
ऽगमद्दिवि ६१ इत्यारण्यके १६ अर्जुन उ० कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणि
भ्यामिदं वचनमब्रवीत् १ न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः २

तायप्रतिगृह्य रागशून्येन मनसाङ्गीकृत्यापि अहं अस्त्रेष्वेव व्यवस्थितोऽभवं न गीतादिषु ६० तेन कामेन अस्त्रेच्छया न तु भोगेच्छया ६२ इत्यारण्य

३ ५ पंचभिः प्रयोगादिभिः आवृत्तिः पुनः पुनः प्रयोगोपसंहारौ ६ प्रायश्चित्तं अस्त्राग्निना दग्धानाम नागसां पुनरुज्जीवनं प्रतीघातं पराख्रेण

अप्रमेयोप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः २ अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते
कश्चिद्भविष्यति अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेंद्रियः ४ ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पंच च ५ पंचभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः प्रयोगमुपसंहार
मावृत्तिं च धनंजय ६ प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतीघातं च सर्वशः ततो गुर्वर्थकालोयं समुत्पन्नः परंतप ७
प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्याम्यहं परं ततोहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ८ विषह्यं चेन्मया कर्तुं
कृतमेव निबोध तत् ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ९ नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किं
चन निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः १० समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसंत्युत तिस्रः कोट्यः स
माख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ११ तांस्तत्र जहि कौंतेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ततो मातलिसंयुक्तं मयूर
समरोमभिः १२ हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभं बबंध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमं १३ स्वरूपस
दृशं चैव प्रादादंगविभूषणं अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमं १४ ॥

भिभूतस्य स्वात्मस्वरूपदीपनं गुर्वर्थाद्दक्षिणा ७ वेत्स्यामि वेदयिष्यामि परं कार्यमिति शेषः ८ विषह्यं शक्यं ९ १० ११ १२ १३ १४ ॥

प्रायो प्रयाणं कृतवान् १५ १८ आशास्तआशासाथं १९ २५ निवातकवचवधे १६८ ततोहं १ २ तिमिर्मत्स्यः तं गिलतिमहामत्स्यस्तिमिंगिलः

अजरां ज्यामिमौ चाप्यगांडीवे समयोजयत् ततः प्रायामहं तेन स्यंदनेन विराजता १५ येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं प्रभुः ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः १६ मत्वा तां देवराजं मां समाजग्मुर्विशांपते दृष्ट्वा च मामपृच्छंत किं करिष्यसि फाल्गुन १७ तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणं १८ निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेनघाः तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरं १९ रथेनानेन मघवा जितवान् शंबरं युधि नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि २० बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि २१ त्वमप्यनेन कौंतेय निवातकवचान्रणे विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी २२ अयं च शंखप्रवरो येन जेतासि दानवान् अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना २३ प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवं प्रतिगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः २४ स शंखी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः दानवालयमत्युग्रं प्रयातोस्मि युयुत्सया २५ इत्यारण्यके निवातकवचवधे १६८ अर्जुन उ॰ ततोहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः अपश्यमुदधिं भीममपां पतिमथाव्ययं फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः ऊर्मयश्चा

तमपि गिलतीति तिमितिमिंगिलः तिमिवद्गिलनीयत्वात्तिमिंगिलो यस्येति विग्रहः ३ ॥ अत्र दृश्यंते वलंत इव पर्वताः १ ना

तिमितिमिंगिलाः ३॥

तिमितिमिंगिलकच्छपग्राहाः समंततः

४ ५ चूर्णितेभ्रमति ६ निपत्यगत्वापृथिवीतलेपाताले ७ आलक्ष्यसर्वसंपन्नेयेतमितिशेषः आश्लिष्येतिपाठेक्ष्मावतीर्यनिमग्नसंरथ्यच

मकराश्चात्रदृश्यंतेजलेमग्नाश्चवाद्रयः शंखानांचसहस्राणिमग्नान्यप्सुसमंततः ४ दृश्यंतेस्मयथाराजै
तारास्तन्वभ्रसंवृताः तथासहस्रशस्तत्ररत्नसंघाःप्लवंत्युत ५ वायुश्चघूर्णितेभीमस्तदद्भुतमिवाभ
वत् तस्योदीर्यमाहावेगःसर्वोभानिर्धिमुत्तमे ६ अपश्यंदानवाकीर्णंतद्दैत्यपुरमंतिकात् तत्रैवमात
लिस्तूर्णंनिपत्यपृथिवीतले ७ रथेनतत्समालक्ष्यप्राद्रवद्रथयोगवित् श्रामयन्रथघोषेणतत्पुरंसम
पाद्रवत् ८ रथघोषंततःश्रुत्वानायितोदिवौकसः मत्वानादेवराजंमामाविग्नादानवाभवन् ९ सर्वसं
भ्रांतमनसःशरचापधरास्थिताः तथासिशूलपरशुगदामुसलपाणयः १० ततोद्वाराणिपिदधुर्दान
वाव्याकुलचेतसः संविधायपुरेरक्षांनस्मकश्चिल्लक्ष्यते ११ ततःशंखमुपादायदेवदत्तंमहास्वनं परमा
मुदमाश्रित्यप्राधमंतंशनैरहं १२ सतुशब्दोदिवंस्तब्ध्वाप्रतिशब्दमजीजनत् वित्रेसुश्चनिलिल्युश्चभू
तानिसुमहांत्यपि १३ ततोनिवातकवचाःसर्वएवसमलंकृताः दंशिताविविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाण
यः १४ आयसैश्चमहाशूलैर्गदाभिर्मुशलैरपि पट्टिशैःकरवालैश्चरथचक्रैश्चभारत १५ ॥

संदृश्यमाश्लिष्यउन्नीतवानित्यर्थः प्राद्रवत्प्रकर्षेणवेगवानभूत् ८ १२ दिवंस्तब्ध्वा आकाशंव्याप्य १३ दंशिताःसंनद्धाःत्राणैःकवचैः १४ १५

म०
भा०व०
टी०
२२१

१८ १९ आप्लवंतः पलायनं कृतवंतः गतैः सत्वैः विगताभिर्बुद्धिभिः उपलक्षिताभ्रांताइत्यर्थः २० २२ तारकामये तारार्थे संग्रामे २४ निवातकवचवधे

शतघ्नीभिर्भुशुंडीभिः खड्गैः शूलैः स्वलंकृतैः प्रगृहीतैर्दितैः पुत्राः प्राद्रवंस्ते सहस्रशः १६ ततो विचार्य ब
हुधा रथमार्गेषु तान्हयान् प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ १७ तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छी
घ्रगामिनां नान्वपश्यंस्तदा किंचित्तन्मेद्भुतमिवाभवत् १८ ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वेप्यवादयन् १९ तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः आप्लवंतो गतैः
सत्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः २० ततो वेगेन महता दानवानभ्युपाद्रवन् विमुंचंतः शितान्बाणाञ्छत
शोथ सहस्रशः २१ स संप्रहारस्तुमुलस्तेषां च मम भारत अवर्तत महाघोरो निवातकवचांतकः २२
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे २३ ते वै मामनुरूपा
भिर्मधुराभिर्जयैषिणः अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेंद्रं तारकामये २४ इत्यारण्यके निवातकवचवधे
अर्जुन उ० ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे १ आच्छाद्य
रथपंथानमुत्क्रोशंतो महारथाः आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् २ ततोपरे महावीर्याः शूल
ध्यायः १७१ ततो निवात १४ ॥ पट्टिशपाणयः शूलानि च भुशुंडीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ३ तच्छूलवर्षं सुमहद्गदा

गदाशक्तिसमाकुलं अनिशं संसृजद्भिस्तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४ ॥

शताः शतानि प्रयुतमित्यर्थः यद्वा हयोत्साः शतापरीक्षिताः शमेरालोचनार्थानिष्ठा ९ १३ विच्छेदग्रहमिति शेषः परोक्तार्थे लिट् प्रयो

प्रत्येमामयावंत निवातकवचा युधि जितशस्त्रायुधा वीराः कालकल्पाः प्रहारिणः ५ तानहं विविधैर्बा
णैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः गांडीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ६ ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शि
लाशितैः ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ७ मार्गान्बहुविधांस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः सुसं
यता मातलिना प्रामथ्नंत दितेः सुतान् ८ शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ततो मातलिना
यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ९ तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसु
राः १० गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरासनाः हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यंत तुरंगमैः ११ ते दिशो वि
दिशः सर्वे प्रतिरुध्य प्रहारिणः अभ्यघ्नन्विविधैः शस्त्रैस्ततो मेऽव्यथितं मनः १२ ततोऽहं मातलेर्वीर्य
मपश्यं परमाद्भुतं अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् १३ ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्र
णे चिच्छेद सायुधानाजन्शतशोऽथ सहस्रशः १४ एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् प्रीतिमान
भवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः १५ वध्यमानास्ततस्तैस्तु हयैस्तेन रथेन च अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तं

गेणा अजानंतैवमयापतन्त्कृतमिति शत्रूणामयं तापकर्षः सूचितः १४ १६ अस्माभिः प्रजयेऽबहुत्वं प्रत्यायपेत्तयाभा १७॥

लघुभिः शीघ्रगैः १८ १९ तिग्मतेजसं तीक्ष्णां दाहकं वा माधवं नाम मयोर्दैत्यस्य वधार्थं निर्मितत्वात् २० ततो माधवास्त्रात् उत्तमेन खड्गसहितेन त्रिशूले

ततोऽहं लघुभिस्तीक्ष्णैर्ब्रह्मास्त्रपरिमंत्रितैः व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः १८ ततः संपीड्यमानास्ते कोपाविष्टा महासुराः प्रापीडयन्मां सहिताः खड्गशूलासिवृष्टिभिः १९ ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसं दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत २० ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिदं २१ छित्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः २२ गांडीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपंक्तयः निष्पतंति महाबाणास्तन्मातलिरपूजयत् २३ तेषामपि तु बाणास्तैस्तन्मातलिरपूजयत् अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः २४ वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः शरवर्षैर्महद्भिर्मां समंतात्पर्यवारयन् २५ शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः २६ तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजंति स्म शोणितं प्रावृषीवाभिवृष्टानि शृंगाणीव धराभृतां २७ इंद्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिर्जिह्मगैः मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः २८ शतधा भिन्नदेहास्ते क्षीणप्रहरणौजसः

न खड्गांश्च शूलांश्चेति पाठे शरैरिति मत्वनस्त्राकादपकर्षणीयं २१ २२ तेषां तु बाणानामप्यवाकिरन्निति संबंधः तदपि मातलिरपूजयत् २४ २९

२ पावकप्रकराः वह्निराघायः ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ ॥

ततस्तैर्वज्रसंकाशैर्महेन्द्रास्त्रप्रचोदितैः प्रचूर्णितं वेगवद्भिः शरजालैर्महाहवे २ चूर्ण्यमाने ऽश्मवर्षे तु पाव
कः समजायत तत्राश्मचूर्णान्यपतन् पावकप्रवरा इव ३ ततो ऽश्मवर्षे विहते जलवर्षं महत्तरं धाराभि
रक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ४ नभसः प्रच्युता धाराः स्तिग्मवीर्याः सहस्रशः आवृण्वन् सर्वतो ह्या
सदिशश्चापदिशस्तथा ५ धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत
किंचन ६ धारादिविचसंबद्धा वसुधायां च सर्वशः आमोहयंत मां तत्र निपतंत्यो निशं भुवि ७ ततो ऽप
हिष्ममिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणं दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलं ८ हते ऽश्मवर्षे च मया जलव
र्षे च शोषिते मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च भारत ९ ततो ऽहमग्निं व्यधमं सलिलाद्येन सर्वशः शैले
न च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयं १० तस्यां प्रतिहतायां ते दानवा युद्धदुर्मदाः प्राकुर्वन् विविधा मायाः यौ
गपद्येन भारत ११ ततो वर्षं प्रादुरभूत् सुमहल्लोमहर्षणं अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मना
मा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः १३ तमसा संवृते
लोके घोरेण परुषेण च हयाश्च विमुखा आसन् प्रास्खलच्चापि मातलिः १४ हस्ताद्धिरण्मयश्चास्य प्रतो
दः प्रापतद्भुवि असकृच्चाहमामीतः क्वासीति भरतर्षभ १५ ॥

म० भा० व० टी० २२९

१६ १८ वैरोचनेर्बलेः १९ २५ मोहनास्त्रेणपीड्यमानानास्त्रेणप्रमानानास्त्र २६ २२ २८ २९ ३० ॥

सोंचभीतोविषण्णोभ्रातस्मिन्विगतचेतसि सचमांविगतज्ञानः संप्रेक्ष्येदमब्रवीत् १९ सुराणांमसु
राणांचसंग्रामः सुमहानभूत् अमृतार्थेपुरापार्थमयाचदृष्टोमयानघ शंबरस्यवधेघोरः संग्रामः सुम
हानभूत् सारथ्यंदेवराजस्यतत्रापिकृतवानहं १० तथैववृत्रस्यवधेसंगृहीताहयामया वैरोचनेर्महा
युद्धंदृष्टंचापिसुदारुणं १९ एतेमयामहाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः नचापिविगतज्ञानोभूतपूर्वो
स्मिपांडव २० पितामहेनसंहारः प्रजानांविहितोध्रुवं नहियुद्धमिदंयुक्तमन्यत्रजगतःक्षयात् २१ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वासंस्तभ्यात्मानमात्मना मोहयिष्यन्दानवानांमहेमायाबलेमहत् २२ अब्रुवंमातलिं
भीतंपश्यमेभुजयोर्बलं अस्त्राणांचप्रभावंवैधनुषोगांडिवस्यच २३ अद्यास्त्रमाययैतेषांमायामे
तांसुदारुणां विनिहन्मितमश्चोग्रं माभैःसूतस्थिरोभव २४ एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायानराधिप
मोहनींसर्वभूतानांहितायत्रिदिवौकसां २५ पीड्यमानासुमायासुतासुदानवसत्तमाः पुनर्बहुविधामा
याःप्रादुश्चक्रुरमितौजसः २६ पुनःप्रकाशमभवत्तमसाग्रस्यतेपुनः भवत्यदर्शनोलोकः पुनरप्सुनि
मज्जति २७ सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशेसतिमातलिः व्यचरत्स्यंदनाग्र्येणसंग्रामेलोमहर्षणे २८ ततः
पर्यपतन्नुग्रानिवातकवचामयि तानहंविवरंदृष्ट्वाप्राहिणवंयमसादने २९ वर्तमानेतथायुद्धेनिवातक

वचांतके नापश्यमहंसहसासर्वांस्तानमायाहतान् ३० ॥

निवातकव० १७१ अदृश्य १२ ८ हरीन् अश्वांतहरणशीलान् प्रविध्यंत आपवंतः अचिन्त्वंते पिपाठे पिसपवार्थः ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ ॥

शल्यारण्यके निवातकवचवधे १७१ अर्जुन उ० अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयंति स्म मायया अदृश्येना
स्त्ववीर्येण तानप्यहमयोधयं १ गांडीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः अच्छिंदंस्तुत्तमांगानि
यत्र यत्र स्म तेभवन् २ ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्म
नः ३ व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने अपश्यं दानवांस्तत्र हतांश्च तसहस्रशः ४ विनिष्पिष्टानि त
त्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च शतशः स्म प्रदृश्यंते गात्राणि कवचानि च ५ हयानां नांतरं ह्यासीत्पदाद्वि
चलितुं पदं उत्पत्य सहसा तस्थुरंतरिक्षंगमास्ततः ६ ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवले अदृश्या
ह्यभ्यवर्तंत विसृजंतः शिलोच्चयान् ७ अंतर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणानथ अगृह्णन्दानवा घोरा
रथचक्रे च भारत ८ विनिगृह्य हरीनश्वान्रथं च मम युध्यतः सर्वतो माम विध्यंत सरथं धरणीधरैः
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः स देशो यत्र वर्तामस्गुहेव समपद्यत १० पर्वतैश्छाद्यमानोहं नि
गृहीतैश्च वाजिभिः अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ११ लक्षयित्वा च मां भीतमिदं वचनमब्र
वीत् अर्जुनार्जुन माभैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय १२ ततोहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयं देवराजस्य दयि
तं भीममस्त्रं नराधिप १३ अचलं स्थानमासाद्य गांडीवमनुमंत्र्य च अमुंचं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिता

म॰
भा॰व॰
टी॰
२८

१९ १॰ सारसाः लक्ष्मणाः इति पाठे सारसाः २२ २८ त्रासयन्निति नाथ्याः सेते ४९ अंतेनाशं निवातकवचानामिति शेषः ३॰ ॥

ते वज्रवेगविहता दानवाः पर्वतोपमाः इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले १६ अंतर्भूमौ च ये गुप्ता
दानवास्तत्र वाजिनः अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादने १७ हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्व
तोपमैः समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः १८ न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः मम
चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् १९ ततो मां प्रहसन्राजन्मातलिः प्रत्यभाषत नैतदर्जुन देवेषु त्वयि
वीर्यं यदीक्ष्यते २० हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शारदि सारसाः २१ त
तो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः २२ तान्दृष्ट्वा दश साह
स्रान्मयूरसदृशान्हयान् रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः २३ ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिता
भिः समीरितः शिलानामिव शैलेषु पततीनामभूत्तदा २४ वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथा
विशन् बहुरत्नविचित्राणि शातकौम्भमयानि च २५ तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमं विशिष्टं देवन
गराद्दृष्टं मातलिं ततः २६ इदमेवंविधं कस्माद्देवता नावसन्त्युत पुरंदरपुराद्धीदं विशिष्टमिति लक्षये
मातलिरुवाच आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरं ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः २८ तप
स्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहं इदं वृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि २९ ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभू

सितिवोचितः विपुलं ते मया ज्ञातं तेमा समेहितकाम्यया ३॰॥

२८॰

२१ २४ प्रणाम्यप्रकर्षेणआलोच्य २५ निवातकवचवधः १७२ निवर्त १२३४५६७८ ॥

ततस्तुष्टो भगवता दिष्टमेतेति भारत भवितान्तकरस्त्वमेषां देहेनान्येन शत्रुहन् २१ ततस्तेषां वधार्थाय शक्रो
ऽस्त्राणि दत्तवान् नहि शक्या हि ते हन्तुं य एते निहतास्त्वया २२ कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत प
र्यागतः कवचः प्राप्तस्त्वया च कृतेन तथा २३ दानवानां विनाशाय अस्त्राणि परमे बलं ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण
पुरुषेन्द्र तदुत्तमं २४ अर्जुन उ॰ ततः प्रणाम्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं दे
वसद्म तत् २५ इत्यारण्यके निवातकवचवधः १७२ अर्जुन उ॰ निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरं पु
रं कामगमं दिव्यं पावकार्कसमप्रभं १ रत्नद्रुममयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः पौलोमैः कालखञ्जैश्च
नित्यहृष्टैरधिष्ठितं २ गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदं सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनं ३ द्रुमैः
पुष्पफलोपेतैः सर्वरत्नमयैर्वृतं तथा पतत्रिभिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ४ असुरैर्नित्यमुदितैः शूल
ऋष्टिमुसलायुधैः चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतं ५ तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनं अपृच्छं
मातलिं राजन् किमिदं वर्तते ऽद्भुतं ६ मातलिरु॰ पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी दिव्यवर्षस ॥ ८
हस्रं ते चेरतुः परमं तपः ७ तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददद्वरं अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखितां

म० भा० व० नी० २८२

१९ ॥ खपुरं खेचरत्वात् १२ १६ नवध्या इति न अपितु वध्या एव १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ ॥

अवध्यतो वराज्जेद्भ्यः सुराणां तत्सपन्नगैः पुरं सुरमणीयं च खेचरं सुमहाप्रभं ॥ ९ ॥ सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरै-
रपि महर्षियक्षगन्धर्वपन्नगासुरराक्षसैः ॥ १० ॥ सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयं ब्रह्मणो भवनात् पु-
ष्य कालकेयकृते कृतं ॥ ११ ॥ तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितं पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः
हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ १३ ॥ त एते मुदिता राजन्
नवध्याः सर्वदेवतैः निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ॥ १४ ॥ मानुषान्मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा
एतानपि रणे पार्थ कालकंजाननुरासदान् वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ १५ ॥ अर्जुन उवाच । सु-
रासुरैरवध्यं तदहं ज्ञात्वा विशांपते अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत् पुरमंजसा ॥ १६ ॥ त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयम-
स्त्रैर्नयाम्यहं न कथंचिद्धि मे पापान्न वध्याये सुरद्विषः ॥ १७ ॥ उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमंतिकात् रथेन
तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः तेमामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्था-
य दंशिताः ॥ १९ ॥ ततो नालीकनाराचैर्भल्लैः शक्त्यृष्टितोमरैः अभ्यघ्नन् दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ २० ॥ त-
दहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयं अस्त्रवर्षं महद्राजन् विद्याबलमुपाश्रितः ॥ २१ ॥ व्यामोहयं च तान् सर्वान् रथमा-
र्गैश्चरन् रणे तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयंति स्म दानवान् ॥ २२ ॥ तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावतां शि-

२८ २७ व्यूढानि विशेषेण गृहीतवान् बाणवृष्ट्याऽरुद्धवानित्यर्थः २९ ३१ आरुह्य गगनमूर्ध्वम अवातरत् अवतीर्णोपाकं तं तरे मातलिं आरुह्य ग्रालंबम

ततोहं शरवर्षेण महता आकुलं तदा मार्गमाहत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयं २५ ततस्तं रथवरं दिव्यं कामगं गम

र्यमप्रभं दैतेयैर्वरदानेन पार्थिवेस पर्यवारयन् २६ अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते पुनस्तिर्यक्प्रया

त्याशु पुनरप्सु निमज्जति २७ अमरावतीसंकाशं तस्मात्कामगं महत् अहमस्त्रैर्बहुविधैर्यस्मात्शृङ्गोपमान

प २८ ततोहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च व्यूढानि सहदैतेयैस्तत्पुरं कुरुषर्षभ २९ विक्षतं चायसैर्बा

णैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरं ३० ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः प

र्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ३१ ततो मातलिरभ्येत्य पुरस्तान्निपतन्निव महीमवातरत्क्षिप्रं

रथेनादित्यवर्चसा ३२ ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणां युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत

तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ३४ नेमानि शक्यानि मानुषे

ण युद्धेनेति प्रचिन्त्य तत् ततोहमानुपूर्व्येण दिव्यान्यस्त्राण्ययोजयं ३५ ततस्तानि सहस्राणि रथिनां

चित्रयोधिनां अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नन् शनकैरिव ३६ रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महाबलाः प्रत्य

दृश्यन्त संग्रामे शतशोथ सहस्रशः ३७ विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः विचित्राभरणाश्चैव नन्दयं

ही अवातरं अवतीर्णो भवमिति शेषः ३२ पर्यवर्तन्त परिवार्य प्रवर्तन्त ३३ गार्ध्रवाजितैः गृध्रपक्षशोभितैः ३४ युद्धे निमित्ते प्रतिसंन्यवर्तन्त तद्वमेवयमि

[illegible] ६८ ॥

[illegible] ६५ ६८ ॥

अत्र प्रवृद्धितैः ग्रहाणां प्रवृद्धितैः प्रेरणाय दर्शितैः उत्तपथाज्ञावादिकर्मणो विति भावे निशायाः किल ३९ ५२ कृतं चीरं पीडितं निगृहीतं वसुं येन

अहं तत्र शरवर्षैर्ज्ञातनस्त्व प्रवृद्धितैरणे नाशक्नुवं पीडयितुं तं तत्र मां प्रत्यपीडयत् ३९ तैः पीड्यमानो बहुभिः कृ
तास्त्रैः शंकुलेशुभिः व्यथितोस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ४० ततो हं देवदेवाय रुद्रायाप्रयतो रणे
स्थाणवे भूतपतये शङ्कराय महात्मने समचोद्य ४१ यत्तदस्त्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनं ततो पश्यं त्रिशि
रस्कं पुरुषं त्रिलोचनं ४२ त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजं लेलिहानैर्महानागैः कृतचीरममित्रहन्
विभीतस्तत्र तद्दृष्ट्वा चोग्ररौद्रमनातनं दृष्ट्वा गांडीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ४४ नमः कृत्वा त्रिनेत्राय
शर्वायामिततेजसे मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ४५ मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्रूपाणामभवन्मह
स्रशः मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशांपते ४६ ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवां
शरभाणां गजानां च वानराणां च सर्वशः ४७ ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च शालावृकाणां
प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ४८ गृध्राणां गरुडाणां च मकराणां तथैव च देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां
च सर्वशः ४९ पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषां गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ५० ऋ
षाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च मीनवाजिसरूपाणां नानाशस्त्रासिपाणिनां ५१ तथैव यातुधाना
४४ पराभावायअसंतामावाय ४५ ५२॥ नां गदामुद्गरधारिणां यतेश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ५३ ॥

५३ मांसमेदोवसास्थिभिः संयुक्तैरिति शेषः ५४ निर्वर्हणैः नाशकैः ५५ ५६ निशाम्य दृष्ट्वा ५८ ५९ ६० ६२ ॥

सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते त्रिशिरोभिस्त्रुतैर्दंष्ट्रैस्त्रुतरासैस्त्रुतर्भुजैः ५३ अनेकरूपसंयुक्तैर्मां-
समेदोवसास्थिभिः अभीतैर्वध्यमानास्ते दानवा नाशमागताः ५४ अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्र-
भैः अहिमारमयैस्त्रास्त्रैर्वाणैरपि निर्वर्हणैः ५५ न्यहनद्दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत गांडीवाद्विप्रमुक्ता-
स्ते तातास्त्रेभ्यः समुत्थितान् ५६ दृष्ट्वाहमगमं भयस्त्रिशरच्छायवेपमे तथागोद्दानिषिद्धाद्दिव्याभरण-
भूषितान् ५७ निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः तदसह्यं कृतं कर्म दैवैरपि दुरासदं ५८ दृष्ट्वा मां पूज-
यामास मातलिः शक्रसारथिः उवाच वचनं चेदं प्रीयमाणः कृतांजलिः ५९ सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्सा-
धितं त्वया न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ६० सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् त्वया विमथितं
वीर स्ववीर्यतपसो बलात् विध्वस्ते खपुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च विनदंत्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ६१
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄन्शोचमाना महीतले ६२ रुदंत्यो दीनकं-
ठस्वना निनदंत्यो हतेश्वराः उरांसि पाणिभिर्घ्नंत्यो विस्रस्तस्रग्विभूषणाः ६४ तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्य-
समाहतं न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरं ६५ गंधर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदं शुष्कवृक्षमिवारण्य-
मदृश्यमभवत्पुरं ६६ मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ६७

ई० ७९ हिरण्यपुरवधः ७८ ततोऽतिविश्वस्तं अतिश्रयं तं विश्वस्तं शत्रूञ्जेष्यतीति विश्वासो यस्मिन् तं संरूढाः देहे निमग्नाः शरास्तैर्विक्षतं वि

हिरण्यपुरमुत्सृज्य निहत्य च महासुरान् निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमं २८ मम कर्म च देवेंद्रं मातलिर्विस्तरेण तत् सर्वं विज्ञापयामास यथाभूतं महाद्युते २९ हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणं निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसां ३० तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ३१ ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ३२ अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे गुर्वर्थश्च कृतः पार्थ महाशत्रून्घ्नता मम ३३ एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनं ३४ अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः सयक्षासुरगंधर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ३५ वसुधां चापि कौंतेय त्वद्बाहुबलनिर्जितां पालयिष्यति धर्मात्मा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ३६ इत्यारण्यके हिरण्यपुरवधः १७३ अर्जुन उ॰ ततो मामतिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतं देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् १ दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठंति भारत न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन २ भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः

शद्वविशेषेण गृहीत्वा सीयते नग्रंगीकृत्वेत्यर्थः १ त्वाद्वी २३॥ शकुनिः सहराजभिः संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हंति षोडशीं

४५ रुचिराणिदीप्तिमंति अतएवबृहंतिबहुमौल्यानि ६ १० देवानांराजाइंद्रः ११ ४ तेनत्वयाहताः १५ ७ निवातकवचवधः १७४ ॥

अर्जुनउ॰ इदंचमेतनुत्राणंप्रायच्छन्मघवान्प्रभुः अभेद्यंकवचंदिव्यंस्रजंचैवहिरण्मयीं देवदत्तंचमेशंखं
पुनःप्रादान्महारवं दिव्यंचेदंकिरीटंमेस्वयमिंद्रोयुयोजह ५ ततोदिव्यानिवस्त्राणिदिव्यान्याभरणानिच
प्रादाच्छक्रोममैतानिरुचिराणिबृहंतिच ६ एवंसंपूजितस्तत्रसुखमस्म्युषितोनृप इंद्रस्यभवनेपुण्येगंध
र्वशिशुभिःसह ७ ततोमामब्रवीच्छक्रःप्रीतिमानमरैःसह समयोर्जुनगंतुंतेभ्रातरोहिस्मरंतिते ८ एवमि
द्रस्यभवनेपंचवर्षाणिभारत उषितानिमयाराजन्स्मरताद्यूतजंकलिं ९ ततोभवंतमद्राक्षंभ्रातृभिःपरिवा
रितं गंधमादनपादस्यपर्वतस्यास्यमूर्धनि १० युधिष्ठिरउ॰ दिष्ट्याधनंजयास्त्राणित्वयाप्राप्तानिभारत
दिष्ट्याचाराधितोराजादेवानामीश्वरःप्रभुः ११ दिष्ट्याचभगवान्स्थाणुर्देव्यासहपरंतप साक्षाद्दृष्टःसुयु
द्धेनतोषितस्त्वयानघ १२ दिष्ट्याचलोकपालैस्त्वंसमेतोभरतर्षभ दिष्ट्यावर्धामहेपार्थदिष्ट्यासिपुनरा
गतः १३ अद्यकृत्स्नांमहींदेवींविजितांपुरमालिनीं मन्येचधृतराष्ट्रस्यपुत्रानपिवशीकृतान् १४ इच्छा
मितानिचास्त्राणिद्रष्टुंदिव्यानिभारत यैस्तथावीर्यवंतस्तेनिवातकवचाहताः १५ अर्जुनउ॰ श्वःप्रभातेभ
वान्द्रष्टादिव्यान्यस्त्राणिसर्वशः निवातकवचाघोरायैर्मयाविनिपातिताः १६ वैशंपायनउ॰ एवमागमनं
तत्रकथयित्वाधनंजयः भ्रातृभिःसहितःसर्वैरजनींतामुवासह १७ इत्यारण्यकेनिवातकवचवधः १७४

तस्यां १ मातलेरिदं मातलेः स्थानकरं २३ अस्त्राणि दर्शयितुमिच्छोरर्जुनस्य भावनामाह गिरीति पृथिवीमेव पार्थिवं मानसं भूमिरूपं रथं ... सवाय
सादिवत्स्वार्थे तद्धितः आस्थाय ध्यानवत्वेन आरूढः गिरयः पद्वकूबरादयः स्तद्वंतं कूबरं यस्मिन् स्युगं प्रियते तत्पादौ चक्रे अक्षः तयोः संधाने दारुशुभावे

वैशंपायन॰ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धर्मराजो युधिष्ठिरः उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं मातृनंदनं दर्शयास्त्राणि कौंतेय यैर्जिता दानवास्त्वया २ ततो धनंजयो
राजन्देवैर्दत्तानि पांडवः अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ३ यथान्यायं महातेजाः शौचं परम्
समास्थितः गिरिकूबरपादाक्षं शुभवेणुत्रिवेणुमत् ४ पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः दिव्ये
न संहतस्तेन कवचेन सुवर्चसा ५ धनुरादाय गांडीवं देवदत्तं च वारिजं शोभमानः कौंतेय आनुपूर्व्या
महाभुजः ६ अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे अथ प्रयोक्ष्यमाणेषु दिव्येष्वस्त्रेषु तेषु वै ७
समाक्रांता मही पद्भ्यां समकंपत सद्रुमा क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ८ शैलाश्चापि व्यदीर्यं
त न ववौ च समीरणः न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ९ न वेदाः प्रतिभांति स्म द्विजातीनां कथं
चन अंतर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय १० पीड्यमानाः समुत्थाय पांडवं पर्यवारयन् वेपमानाः प्रां
जलयस्ते सर्वे विकृताननाः ११ दह्यमानास्तदास्त्रैस्ते याचंति स्म धनंजयं ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव च म

णवस्त्रं वेणवो यस्मिन् तत् त्रिवेणु अग्रतः कूबरयोः संधानार्थं त्रिशिखं दारु तद्वंतं सुपर्णाः सलिलगिरिति क्षितीयाया आर्षो लुक् पदेवाक्षीवत्वं ध्येयं दिव्ये

१३ १९ निरधिष्ठाने लक्ष्याभावे मति १९ अधिष्ठानेपि वा अनार्तः नप्रयुंजीत २० २५ तीर्थयात्रासमाप्ता १७५ ॥

जंगमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे देवर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः १३ यक्षराक्षसगंधर्वास्तथैव
च पतत्रिणः खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे १४ ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः भगवां
श्च महादेवः सगणोभ्याययौ तदा १५ ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः समन्वितः अभितः पांडवांश्चित्रैरवच
क्रे समंततः १६ जगुश्च गाथा विविधा गंधर्वाः सुरचोदिताः ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः १७
तस्मिंस्तु तादृशे काले नारदस्तु प्रचोदितः सुरैः आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप १८ अर्जुनार्जुन मा
युंक्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यंते कथंचन १९ अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुंजीत
कदाचन प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनंदन २० एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमं बलवंति
सुखार्हाणि भविष्यंति न संशयः २१ अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पांडव भवंति स्म विनाशाय मै
वं भूयः कृथाः क्वचित् २२ अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने २३
वैशंपायन निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतं जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ २४ तेषु सर्वेषु कौ
रव्य प्रतियातेषु पांडवाः तस्मिन्नेव वने हृष्टास्तूषुः सह कृष्णया २५ इत्यारण्यके तीर्थयात्रासमाप्ता १७५

वृत्रहंतुरिंद्रस्य १ आक्रीडउद्याने २३ वासं स्थानं प्राणिनां भूमिस्थानामैश्वर्यमिति शेषः ४ पूर्वाश्च षट् समाः ५ ६ अपकृष्टदेशान् दूरस्था

जनमेजय उ॰ तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रवीरे प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहंतुः अतः परं किमकुर्वंत पार्थाः समेत्य शूरेणाथ धनंजयेन १ वैशंपायन उ॰ वनेषु तेष्वेव तु ते नरेंद्राः सहार्जुनेनेंद्रसमेन वीराः तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः २ वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्यन्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिबद्धाः चचार धन्वी बहुधा नरेंद्रः सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ३ अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः न प्राणिनां ते स्पृहयंति राजञ्छिवश्च कालः स बभूव तेषां समेत्य पार्थेन यथैकरात्रमूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः पूर्वाश्च षट् ता दश पांडवानां शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ५ ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य यमौ च वीरौ सुरराजकल्पावेकांतमास्थाय हितं प्रियं च ६ तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां चिकीर्षमाणास्त्वदनुप्रियं च ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य सुयोधनं सानुचरं निहंतुं ७ एकादशं वर्षमिदं वसामः सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः तं वंचयित्वाधमबुद्धिशीलमज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ८ तवाज्ञया पार्थिव निर्विशंका विहाय मानं विचरन्वनानि समीपवासेन विलोभितास्ते ज्ञास्यंति नास्मान

नान्नूनं ज्ञास्यंति अपि तु समीपस्थाने वयं ज्ञास्यंतीत्यर्थः ज्ञास्यंत नानाथानिति पाठे अनाथानिति देशविशेषणं अप्रकृष्टाद्देशान् तेषु संवत्सरेषु षट्सु विहृत्येति सं

तत्र युद्धेऽहदेवे सकंटकवत् हरीकरवामनिर्यातयप्रत्यर्थेमपकारिणोपकारं कृतेवत्यर्थः फलं राज्यप्राप्तिः पुण्यं शत्रुवधः निर्यामस्य उद्धरेमेत्यन्वयः १० ततो
हेतोर्महीं प्रावसम्प्रचितिष्ठन्नन्तु इहैव सुखं महदस्ति किं महीवासेनेत्याशंक्याह स्वर्गेति ११ १२ निग्रहे च बंधने वा आनन्त्वाद्दृष्टे ऽस्वदृष्टनस्त्वादितिभावः १३

संवत्सरं तत्र विहृत्य गूढं नरा यथा मंत्रे सुखं वसु हृदेम निर्यातयैवं सफलं सपुण्यं तस्मै नरेंद्राय महत्कृताय १० स्व
योपनायानुचरैर्हृताय ततो महीमावस धर्मराज स्वर्गोपमं देशमिमं चरद्भिः शोको विहृतस्तु नरदेव शोकः ११
कीर्तिस्तु ते भारत पुण्यगंधा नेष्पद्धि लोकेषु चराचरेषु तस्मात्त्वराज्यं कुरुपुंगवानां शोको महत्वाप्सुमयाकि
याश्च १२ इदं तु शाकं सततं नरेंद्र प्राप्तं त्वया यल्लभसे कुवेरात् कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय कृतागसां भावय
निग्रहे च १३ तेजस्तवोग्रं न सहेत राजन् समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ समेत्य दे
वैरपि धर्मराज १४ तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता तथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन त
थैव चाहं नरदेववर्य १५ तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रपन्नो यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः तथैव चाहं नरदेववर्यय
मौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे १६ त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः शमं करिष्याम परान्समेत्य १७ ॥

समेत्य युद्धं प्राप्य १४ सुपर्णकेतुः कृष्णः शिनेर्नप्ता सात्यकिः एतयोर्वीर्यहितकारित्वं चाहं तथैवेति कृष्णोऽर्जुनः अहं भीमसेनः प्रयोगे स्वप्रयोगे कृ
तिनौ कुशलौ १६ त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः त्वदर्थयोगोपनलाभः प्रभवप्रैश्वर्योत्कर्षः तद्द्वयं प्रधानं येषां ते तथा शमं साम शत्रुनाशेनत्वे

संवत्सरेस्मान्युद्धैरसा २ ॥

२२ २३ इति श्रीनैलकंठीये भारतभावदीपे आरण्यकेपर्वणि गंधमादनवासांतर्ग्रंथार्थप्रकाशः समाप्तः ७८ एवं तीर्थयात्रादिप्रभवेन पुण्येन देवताप्रसादात् उत्तमलोकप्राप्तिरद्भुतसामर्थ्यप्राप्तिश्चेति दर्शिते प्राप्तमपि चैतद्दुष्प्रवतामनर्थकरं भवतीति दर्पजयार्थेन ऋषभीमसेनयोर्द्धं

वैशंपायन० ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा तेषां च धर्मस्य हितो वरिष्ठः प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ८ आमंत्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः यथागतं मार्गमवेक्षमाणः पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ९ ततो महात्मा सविशुद्धबुद्धिः संप्रार्थयामास नरेंद्रवर्यः समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भिर्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यं १० शैलेंद्र भूयस्तपसे जितात्मा द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार वृतस्तु सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणां ११ उवाह चैनान्सगणांस्तथैव घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् १२ स लोमशः प्रीतमना जगाम दिवौकसां पुण्यतमं निवासं तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि महांति चान्यानि सरांसि पार्थाः संपश्यमानाः प्रययुर्नराग्र्याः १३ इत्यारण्यके गंधमादनवासः समाप्तः ७८

वैशंपायन० नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च सुखं निवासं जहतां हि तेषां न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणां १

रवस्थां वर्णयति नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतमित्यादिना नगोत्तमं गंधमादनं जहतां त्यजताम् १ ॥

कुबेरस्यकांतेप्रिये २ समुच्छ्रयान् उच्छ्रितानिसंनिरोधान्संकीर्णानिगोष्ठान्स्थानानिदरीणांसिंहानांगिरिषुनयुतान्गणार्थाः सततंबोमालाश्चमहत्सुप्र

ततस्तुतेषांपुनरेववर्षैःकैलासमालोक्यमहान्बभूव कुबेरकांतेभरतर्षभाणांमहीयसेवारिधरप्रकाशे २ स
मुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधान्गोष्ठान्दरीणांगिरिसेतुमालाः बहून्प्रपातांश्चसमीक्ष्यवीराःस्थलानिनिम्नानिच
तत्रतत्र ३ तथैववान्यानिमहावनानिमृगद्विजानेकपसेवितानि आलोकयन्तोभिययुःप्रतीतास्तेधन्विनः
खड्गधरानराग्र्याः ४ वनानिरम्याणिनदीःसरांसिगुहागिरीणांगिरिगह्वराणि एतेनिवासाःसततंबभू
वुर्निशानिशंप्राप्यनरर्षभाणां ५ तेदुर्गवासंबहुधानिरुष्यव्यतीत्यकैलासमचिन्त्यरूपं आसेदुरत्यर्थम
नोरमंतेतमाश्रमाग्र्यंवृषपर्वणस्तु ६ समेत्यराज्ञावृषपर्वणातेप्रत्यर्चितास्तेनचवीतमोहाः शशंसिरेवि
स्तरशःप्रवासंशिवंयथावद्वृषपर्वणस्ते ७ सुखोषितास्तत्रतएकरात्रंपुण्याश्रमेदेवमहर्षिजुष्टे अभ्याय
युस्तेबदरींविशालांसुखेनवीराःपुनरेववासं ८ ऊषुस्ततस्तत्रमहानुभावानारायणस्थानगताःसमग्राः
कुबेरकांतांनलिनींविशोकाःसंपश्यमानाःसुरसिद्धजुष्टां ९ तांचाथदृष्ट्वानलिनींविशोकाःपांडोःसुताः
सर्वनरप्रधानाः तेरेमिरेनंदनवासमेत्यद्विजर्षयोवीतमलायथैव १० ततःक्रमेणोपययुर्नृवीरायथागतंव
नैवपथासमग्राः विहृत्यमासंसुखिनोबदर्यांकिरातराज्ञोविषयंसुबाहोः ११ चीनांस्तुषारान्दरदांश्चसर्वा

वाहेषुतत्रैवदेवप्रयागादेःसांगाइतिप्रसिद्धाःप्रपातान्भृगून् ३ अनेकपाःद्विपाः ४ गुहाअल्पप्रमाणदरीगह्वरंमहतीनिशानिशंप्रतिदिनं ५ ८ न

१३ पौरागवैः पुरोगामिभिः पटगृहादिसामग्रीवाहैः १४ यामुनं यमुनोद्भवं १५ गिरौ पुरुमियथा श्वेतमुत्तरीयं श्वेताम्बरणानमुत्तीर्यं च तदद्गतं गिरिप्रस्र-
वणानि प्रस्रवणानि पाण्डुस्तानून्निचमंतीत्युपेत्ता विशाखयूपं स्थानविशेषः १६.१७ विषादः तेजःप्रतिघातजः क्षोभः मोहो वैचित्त्यं १८ द्वीपवत् त्रा-

श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रानाम्नायमान्यावाहुविषये समभ्यागान् प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा तं चाभ्यनंदन्वृष-
भाः कुरूणां १३ समेत्य राजानमुदारबाहुं तेनैव विशोकपर्वतैश्च सर्वैः सहेन्द्रसेनः परिचारकैश्च पौरा-
गवैर्यैश्च महानसस्थाः १४ स्वरोचिताः स्तवनप्रकारैस्तान्समादाय यमुनामुपसर्वान् सुदीर्घकालं समुपेत्य चैव
विसृज्य ततोऽभ्युपयौ स्तनमद्रिराजं १५ तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ विशाखयू-
पं समुपेत्य चक्रुस्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः १६ वराहनानामृगपक्षिजुष्टं महावनं चैत्ररथप्रकाशं शि-
वेन पार्थामृगयाप्रधानाः संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः तत्रास्ससादातिबलं भुजंगं क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपं
वृकोदरः पर्वतकंदरायां विषादमोहव्यथितान्तरात्मा १८ द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य युधिष्ठिरो धर्मभृतां
वरिष्ठः अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रं १९ ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं वने विहर्तुं कु-
रवः प्रतीताः तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशाच्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः २० ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वे
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः सरस्वतीमेत्य निवासकामाः सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः २१ समीक्ष्य तान्द्वैतवने

णयः ग्राहेण सर्पेण १९ २१ नृपोणेदपाद्यावरणः आसनार्थं तदेनं पाद्यार्घ्यमुदकपात्रेणाप्राहुरेवं इति पाठो तत्रेऽप्यहरंति प्रत्येकमतीते न स्वयंति तेन तथा

बभूवुःशोभावंतस्तुतिशेषः २४ आजगरे १०० कथं १६ तुंगंकालीयकंचकाष्ठविशेषौ ९ सकृपत्वसुगिरेर्निर्जलप्रदेशेषुसकृन्नागिरिपत्वनेति

प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्चस्नुह्योबदर्यःखदिराःशिरीषाः बिल्वेंगुदाःपीलुशमीकरीराःसरस्वतीतीररुहाब
भूवुः २३ तांयक्षगंधर्वमहर्षिकांतामायागभूतामिवदेवतानां सरस्वतींप्रीतियुताश्चरंतःसुखंविजह्रुर्नरदे
ववीराः २४ इत्यारण्यकेआजगरे १०० जनमेजयउ॰ कथंनागायुतप्राणोभीमोभीमपराक्रमः भयमा
हारयत्तीव्रंतस्मादजगरान्मुने १ पौलस्त्यंयधनदंयुद्धेयश्चाव्हयतिदर्पितः नलिन्यांकदनंकृत्वानिहंतायक्ष
रक्षसां २ तंशंससिभयाविष्टमापन्नमरिसूदनं एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ३ वैशंपायनउ॰
वृकाश्चर्यंवनेतेषांवसतामुग्रधन्विनां श्रामानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ४ यदृच्छयाधनुष्पा
णिर्बद्धखड्गोवृकोदरः ददर्शतद्वनंरम्यंदेवगंधर्वसेवितं ५ सददर्शशुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा देव
र्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ६ चकोरैश्चकवाकैश्चपक्षिभिर्जीवजीवकैः कोकिलैर्भृंगराजैश्चतत्र
तत्रनिनादितान् ७ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननंदनैः ८
संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः सलिलैर्हिमसंकाशैर्हंसकारंडवायुतैः वनानिदेवदारूणांमेघा
नामिववागुराः हरिचंदनमिश्राणितुंगकालीयकान्यपि ९ मृगयांपरियान्सस्मसमेषुमरुधन्वसु विध्य
न्मृगाञ्छुद्धैश्चचारसमहाबलः ११ ॥

तिमेदिनी ११ ॥

१२ २० २२ पर्वतस्याभोगः विस्तीर्णता तत्र विमार्गणं वर्ष्मशरीरं यस्य स ते २४ २५ एकाङ्कः सर्पः २६ ॥

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् निघ्नन्नागशतप्राणो मनुष्यशतवारणः ११ सिंहशार्दू-
लविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च १२ हरिण्याश्च प्रदेशान्वै नाद-
यंस्तु वनानि च पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानस्य विज्वरः १४ प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्म-
ही वेगेन स्म पतन्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः १५ आस्फोटयन्स्तु डयेश्च तलतालांश्च वादयन् चिरंस-
बद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा १६ गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्च-
न्गुहाभयात् १७ क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः
१८ सततं मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः १९ स प्रविष्टो महार-
ण्यं नादान्नदन्नतिवाद्भुतान् त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः २० ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गु-
हाशयाः अतिक्रान्तस्तु वेगेन जगामानुसृतं शनैः २१ ततो मत्तवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ददर्-
श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणं २२ गिरिदुर्गं समापन्नं कायेनावृत्य कंदरं पर्वताभोगवर्ष्माणमतिका-
यं महाबलं २३ चित्राङ्गमङ्गजैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छवि गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता २४ दीप्ताक्षे-
णातिताम्रेण लिहानं सृक्किणी मुहुः त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमं २५ निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयं-

२० ३० सत्वबुद्धिं ३१ ३२ आजगरे ७८ सभीम १ कामयाइच्छातः २० भोगेनदेहेन ८ विशुध्यतस्तस्यबाहुबलंजिज्ञासितुमिवाशयः ९ १०
जग्राहाजगरोग्राहोभुजयोरुभयोर्बलात् तेनसंस्पृष्टगात्रस्यभीमसेनस्यवैतदा २० संज्ञामुमोहसहसावरदा
नेनतस्याहि दशनागसहस्राणिधारयंतिहियद्बलं २९ तद्बलंभीमसेनस्यभुजयोरसमंपरैः सतेजस्वीतथा
तेनभुजगेनवशीकृतः ३० विस्फुरन्शनकैर्भीमोनशशाकविचेष्टितुं नागायुतसमप्राणःसिंहस्कंधोमहाभुजः
३१ गृहीतोव्यजहात्सत्वंवरदानविमोहितः सहिप्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ३१ नैवैनमशकद्वीरःक
थंचित्प्रतिबाधितुं ३२ इत्यारण्यकेआजगरे ७८ वैशंपायनः सभीमसेनस्तेजस्वीतथासर्पवशंगतः
चिंतयामाससर्पस्यवीर्यमत्यद्भुतंमहत् १ उवाचचमहासर्पंकामयाब्रूहिपन्नग कस्त्वंभोभुजगश्रेष्ठकिंम
याचकरिष्यसि २ पांडवोभीमसेनोहंधर्मराजादनंतरः नागायुतसमप्राणस्त्वयानीतःकथंवशं ३ सिंहाः
केसरिणोव्याघ्रामहिषावारणास्तथा समागताश्चबहुशोनिहताश्चमयायुधि ४ राक्षसाश्चपिशाचाश्च
पन्नगाश्चमहाबलाः भुजवेगमशक्तास्तेसोढुंपन्नगसत्तम ५ किंनुविद्याबलंकिंनुवरदानमथोतव उद्यो
गमपिकुर्वाणोवशगोस्मिकृतस्त्वया ६ असत्योविक्रमोनृणामितिमेधीयतेमतिः यथेदंमेत्वयानागब
लंप्रतिहतंमहत् ७ वैशंपायनः इत्येवंवादिनंवीरंभीममक्लिष्टकारिणं भोगेनमहताकृष्यसमंतात्पर्यवे
ष्टयत् ८ निगृह्यैनंमहाबाहुंततःसभुजगस्तदा विमुच्यास्यभुजौपीनाविदंवचनमब्रवीत् ९ दिष्ट्यात्वं

पितस्य पंचेदं भैमा महाभुज दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राप्ता हि दिष्ट्या

११ १४ तयादंसत्वं सर्पत्वं अत एवाक्यं अग्नेमप्यसिमितिपाठे वैस्थ देवायनर्हत्वादभक्ष्यं नरमोमसमित्यर्थः उपयोक्षामिभक्तित्वमिच्छामि विधाने देवं १५

यथा विदं मया प्राप्तं सर्पत्वमरिंदम तथा वक्ष्ये महाबाहो प्रेतेनवाद्य स्मृतात्मना ११ इमामवस्थां संप्राप्तोस्म्यहं कोपान्महर्षिणः शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्वं तत्कथयामि ते १२ नहुषो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशधरः सुतः १३ सोहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम १४ त्वां चेद्व्यसनाद्दायादमतीव प्रियदर्शनं अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशं १५ न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम १६ नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम १७ पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद्द्रुतं कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः १८ ममाथ उवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् १९ ततोस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः स्मार्तमस्मि पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा २० यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विभागवित् स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः २१ गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोपि बलीयसः सत्वभ्रंशोधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति २२ इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावतां मयि संजातहार्दानामथ ते तर्हिताद्वि

षष्ठे काले षष्ठ्याविभक्तस्याह्नो भागे १६ १९ स्मार्तं स्मृतिविषयं पुराणं चिरकालीनमपि स्मरामीत्यर्थः २० विभागवित् आत्मानात्मविवेकवित् २१ २४

२५ यस्मात् मनुष्यः पुण्यपापसाम्येनोपात्तजन्मा सुखदुःखयोरागमे कदाचित् अभावी सामर्थ्यहीनः कदाचित् भावी सामर्थ्यवान् प्रवर्ष्यो भवति एवं सुखस्यापि

तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमं । न चकुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५ ॥ यस्मादभावी भावी वा म
नुष्यः सुखदुःखयोः । आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६ ॥ दैवं पुरुषकारेण को वंचयितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७ ॥ पश्य दैवोपघातान्हि भुजवीर्यव्यपाश्रयं । इमामवस्थां संप्राप्तम
निमित्तमिहाद्य मां ॥ २८ ॥ किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितं । यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्रा
ज्यपरिच्युतान् ॥ २९ ॥ हिमवांश्च सुदुर्गोयं यक्षराक्षससंकुलः । मां समुद्वीक्षमाणास्ते प्रपतिष्यंति विह्वलाः ।
विनष्टमथ मां श्रुत्वा भविष्यंति निरुद्यमाः । धर्मशीला मया ते हि बाध्यंते राज्यगृद्धिना ॥ ३१ ॥ अथवा नार्जुनो
धीमान्विषादमुपयास्यति । सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगंधर्वराक्षसैः ॥ ३२ ॥ समर्थः स महाबाहुरेकाकी सुम
हाबलः । देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमंजसा ॥ ३३ ॥ किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनं । विद्विष्टं सर्व
लोकस्य दंभमोहपरायणं ॥ ३४ ॥ मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीं । यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वम
धिकं परैः ॥ ३५ ॥ तस्याः कथं त्वनाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम । अफलास्ते भविष्यंति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६ ॥

येऽशुभागमे वा मनो न ग्लपयेत् २६ ३१ मया राज्यगृद्धिना राज्यकामेन धर्मशीलाः सत्यप्रतिज्ञाः बाध्यंते परस्मात्तिभिरिति शेषः ३१ ३६ ॥

३९ ४१ वर्त्तिकापक्षिविशेषः ४२ ४४ विकारः स्फुरणं ४५ ४९ हृष्यपान्यतितान्दर्शीत्यन्वयः ५० ॥

नकुलः सहदेवश्च यमौ च गुरुवर्त्तिनौ महाबाहू बलसंयुक्तौ नित्यं पुरुषमानिनौ ३७ भविष्यतो निरुत्सा
हौ भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ मद्विनाशात्त्वविघ्नं वितिमे वर्त्तते मतिः ३८ एवं विविधं बहुतदा विललाप वृको
दरः भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुं ३९ युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः अनिष्ट
दर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ४० दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता दीप्तायां दिशि वि
वस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ४१ एकपक्षाक्षिचरणा वर्त्तिका घोरदर्शना रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यम
भास्वरा ४२ प्रववौ चानिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहियाहीति शंसति मुहुर्मुहुः स्फुरति च दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ४४ हृदयं
चरणश्चापि वामोऽस्य परितप्यते सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ४५ धर्मराजोऽपि मेधावी
मन्यमानो महद्भयं द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ४६ शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरं
मृगतेष्य महाबाहुर्धौम्येन सहितोऽनघः ४७ द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयं नकुलं सहदेवं
च आदिदेश द्विजातिषु ४८ स तस्य पदमुन्नीय तस्माद्देवाश्रमात्प्रभुः मृगयामास कौन्तेयो भीमसेनं
महाबलं ४९ स प्राचीं दिशमास्थाय महान्तं गजयूथपं ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्नितां ५०

५१ ५३ ईरिणे कुपेरोत्तपाः फलवृत्ताः फलशाखाशिफः तपध्वयमरः ५४ आजगरे १७९ युधिष्ठिरः १३ प्राणवान्वायुभक्षः सर्प उवनतुसर्पः ४ ९ ॥

ततो मृगसहस्राणि मृगेंद्राणां शतानि च पतितानि वने हृष्टो मार्गं तस्याविशत्तपः ५१ यावत्तस्य वीरस्य
मृगार्थं वातरंहसः ऊरुवातविनिर्भग्ना द्रुमा आवर्जिताः पथि ५२ स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे
ह्रस्व मारुत मध्ये तेनिष्पद्रद्रुमसंकुले ५३ ईरिणे निर्जले देशे कंटकिद्रुमसंकुले अश्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे
सङ्कटे विषमोत्कटे गृहीतं भुजगेंद्रेण निश्चेष्टमनुजं तदा ५४ इत्यारण्यके आजगरे १७९ वैशंपायन: युधि
ष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगेन वेष्टितं दयितं भ्रातरं भीममिदं वचनमब्रवीत् १ कौंतीमातः कथमिमामापदं त्व
मवाप्तवान् कश्चायं ताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः २ स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजं कथयामास त
त्सर्वं ग्रहणादिविचेष्टितं ३ भीम उवाच अयं पार्थं महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् नहुषो नाम राजर्षिः प्रा
णवानिव संस्थितः ४ युधिष्ठिर उ० मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मे मितविक्रमः वयमाहारमन्यं ते दास्यामः
क्षुन्निवारणं ५ सर्प उवाच आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वोभवानपि मे
भवेत् ६ व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् स मे भक्ष्यो भवेत्तात त्वं चापि विषमे मम ७ चिरेणाद्य म
याहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकांक्षये ८ युधिष्ठिर देवो वा यदि वा दैत्य
उरगो वा भवान्यदि सत्यं सर्पवचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ९ ॥

म.
भा.व.
टी.
२९१

किमाहात्म्यं विदित्वा वेत्ति स्वस्य सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वज्ञत्वं च सूचयति १०। ११। १६ नहुषस्तु ज्ञानमेव पुरुषार्थ इति मत्वा न चान्यदपि कामये इति स्वस्य
ज्ञानादन्यत्र वैराग्यं प्रदर्शनकामः प्रश्नमेव विवृणोति प्रश्नानिति १७ १८ ब्राह्मणेनेति च्छेदं करोतीति वक्ष्याविनीवृत्तिमाश्रित्य ब्राह्मणोपि मु

किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम किमाहारमविदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगमं किमाहारं प्रय
च्छामि कथं मुंचेद्भवानिमं १० सर्प उ. नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वं तवानघ प्रथितः पंचमः सोमा
द्याः पुत्रो नराधिप ११ क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो हं विक्रमे
ण च १२ तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम १३ ऐश्वर्य
मदमत्तोहमवमन्य ततो द्विजान् इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते १४ न तु मामजहात्स्मृतिरद्याया
वदद्येति पाण्डव तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः १५ षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोयमनुजस्त
व नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यदपि कामये १६ प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम अथ पश्चा
द्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरं १७ युधिष्ठिर उ. ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः अपि चेच्छक्नु
यां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम १८ वेद्यं च ब्राह्मणेनेह तन्नवान्वेत्ति केवलं सर्पराजन्ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि

मुक्तौ ब्रह्मविद्याधिब्राह्मणाशाब्दप्रयोगः श्रुतौ अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति श्रवणमनननात्मकममौनं निदिध्यासनात्मकं मौनं च निर्वि
घ्ननिष्पाद्य ब्राह्मणो ब्रह्मविद्भवतीति दर्शनात् केवलं निर्विशेषं वेत्ति पुरुषार्थत्वेन जानाति चेत् तर्हि तत्त्वक्ष्यामि मतिसंवादाय १९॥

तत्र यान्येव ब्रह्मविलक्षणानि ब्रह्मविद्यासाधकानीति मत्वा नो ब्रह्मविदो लक्षणं ब्रह्मस्वरूपं च पृच्छति ब्राह्मण इति १९ सत्यं यथार्थमहिंसं च वचनं
आनृशंस्यं अनैष्ठुर्यं तपः स्वधर्माचरणं घृणा कृपा २१ परं निर्विशेषं सविशेषस्य वाङ्मनसगोचरस्य ब्रह्मत्वं वा ब्रह्मत्वोक्तेः यन्मनसा न मनुते येनाहुर्म
नो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्यादिना ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं वस्तु तत्र परमते परमाणोः नित्यत्वात् कालतः परिच्छेदाभावे
पि देशतो वस्तुतश्च परिच्छेदोस्ति तथाकाशस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च कालतो देशतश्च तदभावेपि वस्तुतः परिच्छेदोस्त्येव अयमपि त्रिविधः वृक्ष
स्य स्वगतो भेदः पुत्रपुष्पफलादितः वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः इत्येवं लक्षणः स एव परमते ईश्वरस्य नित्यज्ञानादिभ्यः आ

सर्प उ० ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे २० युधिष्ठिर
सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतिः २१ वेद्यं सर्प परं ब्रह्म
निर्दुःखमसुखं च यत् यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितं २२ सर्प उ० चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्र
ह्म चैव हि शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर २३ ॥

त्मान्तराकाशादिभ्यश्चास्तीति तस्याप्यभावो ह्यभिप्रेतः अत एव सुखादिधर्मवत्त्वं न भवति यत्र अखण्डैकरसे गत्वा न शोचन्ति शोकायतनस्य हृदयस्यै
वाभावात् पुनः संसारं न प्राप्नोतीत्यर्थः एवं स्वमतमुक्त्वा परमतं जिज्ञासते भवतः किं विवक्षितमिति २२ सर्पस्तु ब्राह्मणपदे जातिमात्रं विव
क्षित्वा शूद्रे तल्लक्षणं व्यभिचारयति चातुर्वर्ण्यमिति सार्द्धेन चातुर्णां वर्णानां हितं सत्यं प्रमाणं च धर्मव्यवस्थापकं ब्रह्म शूद्रवेदः शूद्राचारस्मृते
रपि वेदमूलकत्वात्सर्वोप्याचारः श्रुतिमूलक इत्यर्थः एवं च सत्यादिकं यदि शूद्रेप्यस्ति तर्हि सोपि ब्राह्मण एव स्यादित्याह शूद्रेष्वपीति २३ ॥

स्तवेङः खोतीतं पदमेव नास्तीत्युक्तं तद्रूपं ब्रह्माप्याप्तिपति वेधमिति पदनीयं प्राप्यस्थानं २४ इतरस्तु ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदं विवक्षित्वा शूद्रादेरपिब्रा
ह्मणत्वमभ्युपगम्य परिहरति शूद्रेत्विति शूद्रलक्षणं कामादिकं न ब्राह्मणेऽस्ति नापि ब्राह्मणलक्षणं शमादिकं शूद्रेऽस्तीत्यर्थः शूद्रोपि शमाद्युपे
तो ब्राह्मण एव ब्राह्मणोपि कामाद्युपेतः शूद्र एवेत्यर्थः २५ २६ यदप्युक्तं स्तवेङः खोतीतं पदं नास्ति तदपि अनुवादपूर्वकं अभ्युपगमेनैव परिह
रति सार्धेन यस्त्वेनानिति पदं पदनीयं प्रागग्राभ्यं सत्कर्मणा प्राप्यस्थानं तत्तु स्तवेङः खाभ्यां हीनं नास्ति ब्रह्मलोकस्थानामपि पुनरावर्तनात् तस्य कृतं ङः
खमस्त्येव किं पुनर्लोकान्तरस्थानां २७ एतदेव दृष्टान्तेन उपपादयति यथेति यथाशीतलस्य जलस्य सम्पर्केण तप्तस्य अग्नेर्नास्ति नापि उष्णस्य अग्नेः शी
तलायुक्तं जलं तयोः परस्परविरोधेन संयोगायोगात् एवं पदं पदनीयं तत्तेयं वस्तु क्वचिद्देशकाले वा स्तवेङः खाभ्यां हीनं नास्ति अथ आस्तिकयोः

त्रृ १८ ॥

वेधं यस्त्वात्र निर्देः खमस्तं वचनाद्यपि नाभ्यां हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्षये २४ युधिष्ठिर उ॰
शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः २५ यत्रैतल्लक्ष्यते स
र्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः यत्रैतन्न भवेत् सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् २६ यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यती
ति च नाभ्यां हीनमतोऽन्यत्र पदं नास्तीति चेदपि एवमेतन्मतं सर्प नाभ्यां हीनं न विद्यते यथा शीतोष्ण

स्तवेङः खयोरपि हानेनेत्तेयं वस्तु नास्तीत्यहं सर्प पश्यामि त्र्वकालत्रयेपि संबंधो नास्तीत्यर्थः अथाहङ् गतोऽस्मद्यादितस्थितिनिष्ठा तस्य नः कुमारो
ति सत्त्वेन आर्तं इत्यागात्यर्थत्वाज्ज्ञानार्थत्वाच्च हीनं प्राप्तमिति पदं ज्ञेयमिति च व्याख्यातं २८ अन्यथापि प्रश्नोत्तरयोरेकरूपत्वादेषा मम मतिरिति
वाक्यशेषस्य मतेः पृथक्करणेनोपपद्यते अन्ये तु सिद्धान्ततेनाभ्यां हीनं पदं किं नास्ति अपि तु अस्त्येवेति काकाक्षा व्याचक्षते अयं भावः यत्कर्म प्राप्यस्था
नं तत्स्तवेङः खवर्जितं कदाचिदपि नास्ति यत्तु ज्ञेयं वस्तु नित्यप्राप्तं भ्रमान्नासामर्थ्यात् कंठगतविस्मृतचामीकरवत् तव कंठे चामीकरं त्वमेव ब्र
ह्मेति च वाक्येकसिद्धे अज्ञानापनयनमात्रमपेक्षते न तत्र स्तवेङः खसंबंधोऽस्ति अकर्मजत्वान्नत्याप्तेः अत एव च तस्य नित्यत्वमपि न अजन्यत्वादिति

प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाद्विपति यदीति ३० उत्तरमाह जातिरिति ३१ वागादीनामिव मैथुनस्यापि साधारण्यात् जातिर्दुर्ज्ञेया तथा च श्रुतिः न चैतद्वि
द्मो ब्राह्मणाः स्मो वयमब्राह्मणा वेति ब्राह्मण्ये संशयमुपन्यस्यति ३२ ननु जातिनिश्चये कथं ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानपूर्वः सर्वेषां यागादौ प्रवर्तत इ
त्याशंक्याह इदमार्षमिति प्रत्रये यजामहे इत्यनेन न च ये वयं स्मो ब्राह्मणा अन्ये वा ते वयं यजामह इति ब्राह्मण्येन वधारणं दर्शितं मंत्रलिंगमपि यथा प्रवा
सिमसत्यजे इति नन्वेवं तस्य ब्राह्मणत्वपक्षे यत्तस्यानिष्टकरत्वमापततीत्याशंक्य तत्परिहाराय यागे यजमानस्य प्रवरणं क्रियते याज्ञिकैः

एवं वै सत्यवेदः त्वाभ्यां हीनं नास्ति पदं क्वचित् एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् २९ सर्प उ० यदि ते
वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः वृथा जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न विद्यते ३० युधिष्ठिर उ० जातिरत्र
महासर्प मनुष्यत्वे महामते संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ३१ सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयं
ति सदा नराः वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ३२ इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि तस्मा
च्छीलं प्रधानमिष्टं विद्वद्भिर्ये तत्त्वदर्शिनः प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते तदास्य माता सावित्री
पिता चाचार्य उच्यते ३४ ॥

तथाग्निहोतेति मंत्रे गोतमवद्यास्यावदांगिरोवद्ब्रह्मण्वदिति कुर्वंति तस्य च प्रयोजनमब्राह्मणस्यापि यजमानस्य ब्राह्मणत्वसंपादनं तस्माद
चारस्य ब्राह्मण्यनिश्चये हेतुर्वेदप्रामाण्यादिरुपसंहरति तस्मादिति प्राधान्यं च तदिष्टं चेति कर्मधारयः ३३ कर्मैव ब्राह्मण्ये हेतुरित्याह प्रागि
ति नाभिवर्धनात् नालच्छेदनात् ३४ ॥

जायते संयुज्यते वेदसंयोगानंतरमेव ब्राह्मण्यमुदेतीति तद्वत्तमवरणानापीतिभावः द्वैधे ज्ञातो संशये सति ३५ वृत्तं वैदिकसंस्कारो यदि न विद्य
ते तर्हि सर्वाः प्रजाः कृतकृत्याः शूद्रतुल्याः तथा च स्मृतिः न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हतीति तेषां संस्कारानर्हत्वनिष्पापत्वाभिधाना
त्कृतकृत्यत्वं दर्शयतीति तद्वृत्तं वैदिकसंस्कारा अपि संस्कारा इत्यर्थः अग्रवृत्ताभावे ३६ उपसंहरति यत्रेति ३७ इत्यारण्यके आजगरे १८० एवं युधि

तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते तस्मिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ३५ कृतकृत्याः पु
नर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते संस्कारस्तत्र नागेंद्र बलवान्प्रसमीक्षितः ३६ यत्रेदानीं महासर्प संस्कृ
तं वृत्तमिष्यते तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ३७ सर्प उ० श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधि
ष्ठिर भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरं ३८ इत्यारण्यके १८० युधिष्ठिर उ० भवानेतादृशो लो
के वेदवेदांगपारगः ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा १ सर्प उ० पात्रे दत्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमु
क्त्वा च भारत अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम २ युधिष्ठिर उ० दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो
गुरु दृश्यते अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यते ३ सर्प उ० दाने च सत्यं तत्त्वं वा अहिंसा प्रियमेव च

पञ्चकोशीयमाजगरस्योपाख्याने ४ ॥

ष्ठिरमुखेन ब्रह्मविलक्षणानि ब्रह्म च निरूप्य सर्पमुखेन चित्तशुद्धिद्वारा आत्मविविदिषोत्पादनद्वारा वा ब्रह्मप्राप्त्युपायान्दानादीन्विधातुम
यमध्याय आरभ्यते भवानेतादृश इति अनुत्तमा गतिः स्वर्गवासिः १ २ ३ गुरुलाघवं गौरवलाघवं चेत्यर्थः ४ ॥

कार्य्यगरीयस्त्वमेव सामान्यतो विहृणोति कस्माच्चिदिति अयमत्र निर्णयः पिशुनायाभयं दात्तुं न सत्यं मतिमांस्त्यजेत् सापूतामभयायेह त्यजे
त्सत्यमपि ध्रुवं सन्ते तेषु च प्रियाख्यानादहिंसा श्रेयसी मता अहिंसातः परात्मा रज्ञप्रियाख्याने विशिष्यते एतच्च पुत्रान्तत्त्वोपदेशेन प्रव्राज्यपि
तरंडः खयतानाद्देन मदालसया च कृतं ५ तदेतदाह ततश्च प्रियमिष्यते अहिंसातोपि प्रियं गुरुतरमित्यर्थः ६ ७ देहातिविक्रमात्मानं
साधयित्वा क्रमेस्कन्दावदर्शयिष्यन्कर्मणां निष्फलत्वं तावदाशंकते कथमिति अशरीरस्य नष्टदेहस्य कथं स्वर्गतिः कथं वा तत्र विषयोप
भोगः कथं वा कर्मफलस्य प्रभवत्वमप्रत्याख्येयत्वमित्यर्थः सदेहस्य ह्येतच्च युज्यते न तु देहहीनस्येति भावः ८ अत्रोत्तरमाह तिस्र इति य

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते सत्यवाक्याच्च राजेंद्र किं चिद्दानं विशिष्यते ५ एवमेव महेष्वास
प्रियवाक्यान्महीपते अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ६ एवमेतन्महेन्द्रजनकार्यापेक्षमनंतरं य
दभिप्रेतमन्यते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहं ७ युधिष्ठिरउ॰ कथं स्वर्गो गतिः सर्व कर्मणां च फलं ध्रुवं अशरीरस्य
दृश्येत प्रब्रूहि विषयांश्च मे ८ मार्क॰ उ॰ तिस्रो वै गतयो राजन्परिदिष्टाः स्वकर्मभिः मानुषं स्वर्गवासश्च तिर्य
ग्योनिश्च तत्त्रिधा ९

थामनुष्यादिकारेष्वपि चतुर्दशधा वा देवतादिषु कुलालगतोसंकल्पक्रियाभेदो वैषम्यहेतुर्भवतः एवं भौतिकेष्वपि सत्स्वन
तिर्यक्शरीरेषु तदन्यकर्मात्मगतसंकल्पक्रियाभेदो वैषम्यहेतुर्भवन्तीति भावः तथा च श्रुतयः तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च यो
निमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्येनु संयंति यथाकर्म यथाश्रुतमित्याद्याः तं यत्र देहं विद्या उपासना कर्म यज्ञादि पूर्वप्रज्ञा प्राग्भ
वीयसंस्कारः समन्वारभेते अनुगच्छत इति श्रुतिपदानामर्थः स्थाणुं स्थाणुत्वं योनिं स्वरनरतिर्यग्रूपां तत्तद्गतित्रयं विद्यात्प्रत्येकमुत्तममध्यमा

पतेद्देवविहगो गाति तत्रेत्यादिना कारणैः कर्मभिः १० अयमर्थः पुण्यपापयोः साम्येन मानुषत्वं प्राप्य पुण्याधिक्ये स्वर्गं गच्छति पापाधिक्येन नरकं तत्र च तदधिकांशयोर्भोगेन क्षये जाते सति पुण्यपापयोः साम्ये स्वर्गादयस्तेन तिर्यग्योनेरुपरितनं च पुनर्मानुषत्वं गच्छतीति तत्रापि तिर्यग्योनौ विशेषमाह तिर्यग्योन्या इति इत्थम्भावस्ततो मुक्तिर्मनुष्यार्थं मनुष्यजन्मलाभाय विधीयते वेदेन बोध्यते यतो गवादिभ्यः गोज्ञाति तत एव य

तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते १० विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ११ कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते १२ तिर्यग्योन्याः पृथग्भावो मनुष्यार्थे विधीयते गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते १३ सोऽयमेतां गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते द्विजः १४ ॥

ते उपयुक्ताद्देवत्वमपि दृश्यते श्रूयते चोपलभ्यते बहवश्च ब्राह्मणैः पशवैर्नीयमानाः समस्तं प्रापश्यन्त देवान्नान्वकामयन्त ते तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति १३ सोऽयमिति यथा लोके कार्यवान्चरति इतस्ततः पर्यटनं करोति तद्वद्धितस्तस्य स्थानेष्वावर्तमानः एवमिहापि संसारे मोक्षमाविति भावः महति ब्रह्मणि आत्मानं जीवं अवस्थापयते उपाधित्यागेन महाकाशे घटाकाशमिव प्रलीनं करोति १४ ॥

एतद्कारणे दोषमाह जात इति स च देहवान् देहाभिमानी आत्मा जीवः बलवान् अदृष्टेन गृहीतः जातो जातः पुनः पुनर्लब्धजन्मा फलार्थः सुखका
मः भुङ्क्ते देहयोगजं फलमिति शेषः एतेन फलार्थिनः प्रवृत्तिः ततः कर्म ततो जन्म ततः फलभोगः ततो रागः अभुक्ते रागानुदयात् ततः फलार्थि
नेति संसाराविच्छेदो दर्शितः यस्तु निष्कामः निर्गतं कर्मफलासङ्गो यस्मात् स फलासङ्गी नेत्यर्थः प्रज्ञानां लक्षणं ज्ञापनं जन्ममरणादिकमसाधा
रणं यस्मै भावयतीति तथा निष्कामकर्मकर्ता चित्तशुद्ध्यतिशयात् जन्ममरणादीन् दोषान् पश्यतीत्यर्थः यद्वा प्रज्ञानां कार्यमात्रस्य लक्षणं अनि
र्वचनीयत्वं भावयतीति तथा असङ्गः पुमान् अधिष्ठानज्ञानेन तद्बाध्यत्वस्य समासास्य मिथ्यात्वं शुक्तिरजतस्येव पश्यतीत्यर्थः ॥ ५५ इदमपि
विति शब्देति तस्य प्रज्ञालक्षणलक्षस्यानिर्वचनीयस्य ग्रहमर्थप्रसिद्धप्रज्ञानुपकार्यस्य किमिदमधिष्ठानं तथा शब्दमर्थप्रसिद्धे शब्दादौ वि

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् फलार्थी तावन्निष्कामः प्रज्ञालक्षणभावनः ५५ यथापि हि· शब्दस्पर्शौ च रूपं च तथैव रसगन्धयोः तस्याधिष्ठानमव्यग्रो ब्रूहि सर्वं यथातथं ५६ किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ५७ सर्प उ· यदात्मद्रव्यमायुष्म

षये ग्राह्ये सति किं तस्याधिष्ठानं यथा प्रकाश्यप्रकाशकयोर्घटसूर्ययोः अधिष्ठाने भूतभूमीभिन्ने दृष्टे तद्वदिहमिदमर्थयोरप्यधिष्ठानं पृथक् वाच्य
मिति भावः ॥ ५६ यदि तु तर्कमते इव प्रकाश्यप्रकाशकयोः स्वरूपज्ञानयोरेकात्माधिष्ठानत्वमिष्टं तर्हि तद्वदेव युगपत् ज्ञानानुपलब्धिलिङ्गेन सि
द्धमनो नाम कर्मात्मातिरिक्तं द्रव्यान्तरमभ्युपेयं तेन विना आत्मनि तत्संयोगाभावे ज्ञानप्रसिद्धस्य कार्यवैजात्यस्योदयासंभवादिति शङ्कते किं नेति ५७
उत्तरमाह यदेति एतत् परमतप्रसिद्धमात्मद्रव्यं सुखदुःखादिगुणानामाश्रयभूतं देहसंश्रयेण न स्थूलस्य सूक्ष्मशरीरस्य पोपाध्यालेव तेन देहेन्द्रियैरा
अन्वितं बुद्ध्यादियुक्तं भवति आत्मनि सुखत्वादिभावं प्रवक्ष्याम्यौपाधिकं न स्वाभाविकं प्रत्यक्षान्तरगतस्य सुखत्वादेः अवश्यान्तरदर्शनाभावात् तदु
पाधिविशिष्टमात्मद्रव्यं करणैः वक्ष्यमाणैरधिष्ठितं संज्ञानान्वितं युक्तं तथा च श्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति यथा विधि

॥ ५८ ॥

ज्ञानं रूपाद्याकाराधीवृत्तिः तेन तत्साधनानीन्द्रियाणि गृह्यन्ते बुद्धिः कर्त्री द्विधर्मकं विज्ञानं यज्ञं तनुत इति श्रुतेः मनः सर्ववाह्यकरणानुग्राहकमंतः करणं भोगाधिकरणो देहे एतेन विकारभाजां कर्त्रीहीनां करणत्ववचनेन तदितरदकर्त्रात्मकमधिष्ठानं विवेचितं १९ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह मनसेति विषयस्य ग्राहकत्वेनायतनेष्वानेन्द्रियेषु तेषु मनसा करणेन भूतात्मा जीवः तेषामेतेन तैनद्वारेणा निःसृतः क्रमशः इमान् रूपादीन्पर्येति अनेन अन्यत्रमना अभवं नाश्रौषमन्यत्रमना अभूवं नाद्राक्षमित्याद्युक्तभवस्य श्रुत्यैव दर्शितत्वात्मनो नात्मा व्यापकं करणं सिद्धं २० त

ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे १९ मन
सा तान् पर्येति क्रमशो विषयानिमान् विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः २० त
त्र चापि तथा व्याप्तं मनो जैनो विधीयते तस्मादयुगपदस्य ग्रहणं नोपपद्यते २१ स आ
त्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः बुद्धिर्द्रव्येषु सृजति विविधेषु परावरा २२॥

चेतितच्च मनः तत्र विषयग्रहणे कर्तव्ये सति विधीयते बुद्ध्या कर्त्र्या व्यापारवद्विशिष्टं क्रियते तेन व्यापारकालभेदान्मनो युगपद्विषयान्न गृह्णातीत्यर्थः २१ बुद्धेरपि परमेयत्वमाह स इति यो बुद्धिमनइन्द्रियैः करणैरुपेतः स भोक्ता स च तत्त्वभोक्तेत्युक्तः स आत्मा भ्रुवोरन्तरमाश्रित इति हृत्पुण्डरीकस्थानोपासकस्य तदुपलब्धिस्थानमुक्तं बुद्धिं द्रव्येषु रूपादिमत्सु ग्राह्येषु सृजति प्रेरयति अयस्कांत इव लोहः परावरा आत्मानात्मविषयत्वेनोत्तमाधमा उत्तालस्य चक्रमिव बुद्धिं व्यापारविशेषमनो व्यापारयति आत्मा तु न तथेत्यर्थः २२॥

ननु बुद्धेरेव कर्तृत्वेन सर्वव्यवहारनिर्वाहे सति किं क्लीबसदृशेनात्मान्तरेणेत्याशंक्याह बुद्धेरिति बुद्धितदभाववयोर्या वेदनाज्ञानं सा हि रूपं बु
यैर्योगिभिः बुद्धेः सकाशाद्धि विक्तत्वा दृश्यते शुक्त्यानुभवेन च शृणुते एषः तदेव त्वात्तेन तत्त्वभावन आत्मप्रकाशको विधिर्ज्ञापने स्वप्रकाश
मित्यर्थः नहि लयोदयवत्या बुद्धेरात्मत्वं संभवति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्र विस्तरः २३ मनस इति बुद्धिमनसोरन्यतरस्यैक
त्वेवास्तु किमुभयकल्पनयेत्याशयः २४ कार्यभेदाद्रूपकल्प्यतइत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः प्रतीव आत्मानुगा अयं तेनात्मना सह हन्तादात्म्यप्रा
माले हपिण्डइवाग्निना अतः सा आत्मचैतन्यानुविद्धा उत्पातेन उत्क्रान्त्यादिना विधीयते वशीक्रियते तथा चोत्पातवत्याप्यनुगतः आत्मापि उत्पात
वान् जलचन्द्रश्चाचलत्वन्यायेन भवति एतेन बुद्ध्यात्मनोरन्यान्याध्यासो दर्शितः इममेवाश्रित्य तान् किंकालयोर्धर्मधर्मिभावमुपपद्यते ननु अध्यासे

बुद्धेस्तत्र काले च वेदनाहं प्रतीयते बुधैः । एवं वै राजशार्दूल विधिः तत्त्वभावनः २३ युधिष्ठिर उवाच
मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परं । एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते २४ सर्प उवाच बु
द्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते । तदाश्रिता हि संज्ञेया बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेत् २५ ॥

तासु पहितेष्वपि धर्माः घटाकाशेष्विव घटगतिः ननु विपरीतमपि घटे आकाशगतस्यास्पर्शत्वादेरदर्शनादित्याशंक्याह तदाश्रिता हि सं
ज्ञेयेति प्रसिद्धं हि आत्मचैतन्यं बुद्ध्या आश्रितं अत एव बौद्धा बुद्धिरेव चेतनेति वदन्ति घटश्चाहं शाह्योऽयमिति दृष्टान्तेऽपि शह्ववत्स्याकाशधर्मस्य घ
टे व्यासदर्शनात् ननु अन्यस्यान्यस्मिन्नन्यान्यधर्मयोरेवाध्यासस्तत् धर्मिणोरपि आद्यधर्मिणोः समसत्त्वेन नहि तापत्तिः अन्ते द्वयोरपि मिथ्यात्वाप
त्या शून्यशेषतापत्तिरित्याशंक्याह बुद्धिस्तस्यैषिणी भवेदिति बुद्धिः स्वरूपसिद्ध्यर्थमात्मानमप्यधिष्ठानमिच्छति रज्जुसर्प इव रज्जुं तथा च धर्मिणा
मेवान्यान्याध्यासो न तु धर्मिणोः शुक्तिरजतस्येव रजते शुक्तेरध्यासाभावात् अतो नोक्तदोषद्वयप्रसंगः २५ ॥

प्रापयतां हेतेनेत्न सर्वप्रमाणसिद्धाया बुद्धेर्मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यमित्याशंक्याह बुद्धिर्जन्यते कार्यादिति विषयेन्द्रियसंयोगादेः कार्यात् बुद्धि
र्जन्यते तत्त्विहेतो निवर्तते इति बुद्धेरनित्यत्वं प्रसिद्धं नित्यानित्ययोरात्मबुद्ध्योर्न धर्मधर्मिभावः सिध्यति चेद्रूपादिरूपाभावप्रसङ्गादर्शनेनात्मनि याव
द्दुःखाभावलक्षणस्य मोक्षस्यासिद्धेः नापि संयोगः स हि उभयकर्मजो ऽन्यतरकर्मजो वा मल्लयोः पतितहस्तयोर्वा देहस्य न च विभुनात्मना ताद
शः संयोगो बुद्धेरस्ति आकाशेनेव घटस्य यत्तु तयोरपि संयोगमभ्युपगच्छन्ति तन्न युक्तिशून्यपरिभाषामात्रं तस्मात् रज्जुरगयोरिवातिवि
वनी यस्तयोः संबन्ध इति रज्जुवदात्मा नित्यो रज्जुरगवदाविर्भावतिरोभाववती बुद्धिः सिध्यतीति युक्तमुत्पश्यामः नन्वेवं बुद्धेराकस्मिकत्वे तत

बुद्धिर्जन्मध्यते कार्यान्मनस्तत्पन्नमेव हि बुद्धेर्गुणविधानेन मनस्तद्गुणवद्भवेत् २६ एत
द्धि शेषणं तात मनोबुद्ध्योर्यदेकता त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् २७ गुरुरुवा
च अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ प्रभो बुद्धिरियं तव विदितं वेदितव्यं ते कस्मात्त्वमनुपृच्छसि २८
सर्वं श्रुत्वा कथं मोहमाविशत्त्वं गतोऽसि न एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् २९ ॥

दुर्मिलांश्च दुःखादीनामप्याकस्मिकत्वापातात् कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्ग एव स्यादित्याशंक्याह मनस्तत्पन्नमेव हीति बुद्धेर्नाशेऽपि तज्ज
न्यवासनानन्तसंतानात्मकं मनोऽस्त्येव ततश्च पूर्ववासनया बुद्धिर्जन्यते बुद्ध्या च वासना विवर्धते इति अनादिरनन्ता चैषा बुद्धिवासनयो
र्बीजाङ्कुरवत् संततिः तदेतदाह बुद्धेरिति गुणविधानेन सुखाद्याकारपरिणामप्रकारेण गुणविधिर्नास्तीति पाठे गुणविधिरूपादा
नत्वेनास्ति किंतु पादेयत्वमेव मनस्तु पादानेप दन्तन्त्रवदनयोर्भेद इत्यर्थः तद्गुणवत्तद्वासनायुक्तं २६ विशेषणं व्यावर्तकं तस्मात्का
र्यभेदात् मनोबुद्ध्योर्भेदस्तेन च वासनाबीजनाशात् संसाराङ्कुरो न जायत इति सिद्धं २७ ॥

१० जातमपि त्वानमैश्वर्यजाद्दर्पान्नपतीति ज्ञानतत्वोपि शमादीनाश्रयेदिति शेषः अग्रे यतात्मवर्थे ३१ ५१ ब्राह्मणत्वं ब्रह्मविलक्षणं स्पर्शार्थमत्वत् ५२

सप्त३० स्वयत्नमपि चेक्तुमस्महिम्नो मोहयते नरं वर्तमानः स्वलेमसर्वेगृह्णातीति मतिर्मम ३० सोहमैश्व
र्यमोहेन महाविद्यो युधिष्ठिर पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तमसेवो यथा स्पृह ३१ कृतं कार्यं महाराज त्वया
मम परंतप क्षीणः शापः स्वकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ३२ अहं हि दिवि देवेन विमानेन चरन्पु
रा अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिंतयं ३३ ब्रह्मर्षिदेवगंधर्वयक्षराक्षसपन्नगाः करान्मम प्र
यच्छंति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ३४ चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते तस्य तेजो हराम्याशु
तद्धि दृष्टेर्बलं मम ३५ ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास
वै श्रियः ३६ तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः अगस्त्येन ततोस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्र्यात्प्रच्युतश्च्युतलक्षणः प्रपतन्बुबुधेत्मानं व्यालीभूतमधोमुखं ३८ अयाचं
तमहं विप्रं शापस्यांतो भवेदिति सप्त३० प्रमादात्संप्रमूढस्य भगवन्क्षंतुमर्हसि ततः समामुवाचे
दं प्रपतंतं कृपान्वितः ३९ युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्वां मोक्षयिष्यति अभिमानस्य घोरस्य पाप
स्य च नराधिप ४० फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो
बलं ४१ ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदं सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता साधकानि

सर्पयुधिष्ठिरसंवादेन जगतिजनकत्वेतय ५८॥

५३ ५९ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपेवनपर्वणिआजगरार्थप्रकाशः १८० उक्तामेवब्रह्मविद्यांमार्कंडेयमुखेननानाख्यानपूर्वकंप्रपं

प्रविष्टएषतेभ्राताभीमसेनोमहाबलः स्वस्तितेस्तुमहाराजगमिष्यामिदिवंपुनः ५३ वैशंपायन॰
इत्युक्त्वाजगरंदेहंमुक्त्वासनहुषोनृपः दिव्यंवपुःसमास्थायगतस्त्रिदिवमेवह ५४ युधिष्ठिरोपिध
र्मात्माभ्रात्राभीमेनसंगतः धौम्येनसहितःश्रीमानाश्रमंपुनरागमत् ५५ ततोद्विजेभ्यःसर्वेभ्यःस
मेतेभ्योयथातथं कथयामासतत्सर्वंधर्मराजोयुधिष्ठिरः ५६ तच्छ्रुत्वातेद्विजाःसर्वेभ्रातरश्चास्य
तेत्रयः आसन्सुव्रीडिताराजन्द्रौपदीचयशस्विनी ५७ तेतुसर्वेद्विजश्रेष्ठाःपांडवानांहितेप्सया मै
वमित्यब्रुवन्भीमंगर्हयंतोस्यसाहसं ५८ पांडवास्तुभयान्मुक्तंप्रेक्ष्यभीमंमहाबलं हर्षमाहारयां
चक्रुर्विजह्रुश्चमुदायुताः ५९ इत्यारण्यकेआजगरंसमाप्तं १८० वैशंपायन॰ निदाघांतकरःकालः
सर्वभूतसुखावहः तत्रैववसतांतेषांप्रावृट्समभिपद्यत १ छादयंतोमहाघोषाःखंदिशश्चबला
हकाः प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताःसततंतदा २ तपात्ययनिकेताश्चशतशोथसहस्रशः अपेतार्कप्र
भाजालाःसविद्युद्विमलप्रभाः ३ विरूढशष्पापृथिवीमत्तदंशसरीसृपा बभूवपयसासिक्ताशांतास
र्वमनोरमा ४ नस्मप्रज्ञायतेकिंचिदंभसासमवस्तृते समंवाविषमंवापिनद्योवास्थावराणिच ५॥

वयिष्यंस्तदुपोद्घातत्वेनकाम्यकप्रवेशंतावदाह निदाघांतकरःकालइत्यादिना १ असिताःकृष्णवर्णाः २ तपात्ययेवर्षासुनिकेताःखमंडपीभ

आशुगा वायवस्तीव्रवेगाः सिंधवः नद्यः शोणस्त्वर्चवगाः ६ ७ लोका एव लोककाः ध्यातकाः लोकास्त्रिषु लोके चातके पुमानिति मेदिनी दर्दुराः मंडूकाः
८ मरुपल्वलगिरेः शुष्कस्थानेषु ९ रूढकक्षाणि बहुलतृणानि वनानि प्रस्थाः शोदिता निसानूनिव यसांसा तया प्रस्थास्थि यांमा नभे दे सानावमस्त्ववत्त

रुद्धस्तोया महावेगाः श्वसमाना इवाशुगाः । सिंधवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६ ॥ नदंतो का
ननांतेषु श्रूयंते विविधाः स्वनाः । बृंहितैर्भिद्यमानानां वराहमृगपक्षिणां ॥ ७ ॥ लोककाः शिखिनश्चैव
पुंस्कोकिलगणैः सह । मत्ताः परिपतंति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८ ॥ तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादि
ता । अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुपल्वले ॥ क्रौंचहंससमाकीर्णा शरत्प्रमुदिताभवत् । रूढकक्षवनप्रस्था
प्रसन्नजलनिम्नगाः । विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् । मृगद्विजसमाकीर्णा पांडवानां महा
त्मनां ॥ ११ ॥ दृश्यंते तेषां तत्र रजसः स्वल्पा जलदशीतलाः । ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२ ॥ कुमुदैः पुंड
रीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः । नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३ ॥ आकाशनीकाशतटां
तीरवानीरसंकुलां । बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीं ॥ १४ ॥ ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवां
पश्यंतो दृढधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीं ॥ १५ ॥ तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी । तत्रैव वसतामासी
त्कार्त्तिकी जनमेजय ॥ १६ ॥ पुण्यकृद्भिर्महासत्वैस्तापसैः सह पांडवाः । तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमु

नीति मेदिनी १० १३ नीकाशाः सदृशाः १४ १५ कार्त्तिकी कृत्तिकायुक्ता पौर्णमासी १६ योगं युज्यते ऽस्यामिति मुख्यमावाहनादिकं समूहुः आ

काम्यके १ २ शैशिरिः कृष्णः ३ आयाता विदिता इत्यन्वयः वो युष्माकं श्रेयोन्वेषी ४ ८ १३ भूतपतिः रुद्रः गुहेन कार्त्तिकेयेन १४ १५ ॥

वैशम्पायनः काम्यके शाम्यकौरव्य युधिष्ठिरपुरोगमाः कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सहकृष्णया १ त
तस्तान्विविस्त्रस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् २ अथाब्रवीद्द्विजः
कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा स एष्यति महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ३ विदिता हि हरेर्यूयमिहाया
ताः कुरुसत्तमाः सदा हि दर्शनाकांक्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ४ बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ५ तथैव ब्रुवतस्तस्य प्रत्यदृश्यत केशवः शैब्यसुग्रीव
युक्तेन रथेन रथिनां वरः ६ मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः
कुरुसत्तमान् ७ अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरं ८
पूजयामास धौम्यं स यमाभ्यामभिवादितः परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ९ स दृष्ट्वा फा
ल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतं पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमः तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्व
जे पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषी प्रिया १० ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः आनर्चुः पुण्डरी
काक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ११ कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्धनंजयेनासुरतर्जनेन बभौ यथा भूतपतिर्महा
त्मा समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन १२ ततः समस्तानि किरीटमाली वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय उक्त्वा यथावत्

नरनवल्कि श्रियहमदीवसमाविप्रसमुः १५ ॥

१५ मधुहा मधुसूदनः १६ तस्मायैधर्मस्य हेत्वर्थे ७ १९ यथारानादिनृपा सदा वर्तितिर्विषनीति विषयः २० २१ निग्रहेणोयता संस्मृतिशेषः २२ २४ न

मस्तज्जयितामधुहायथावस्यार्थे च कृष्णश्चापरोहितेन उवाच राजानमभिप्रशंसन्युधिष्ठिरं तत्र सहोपवि
ष्ट धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभात्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं जितस्त्वयायं
च परश्च लोकः १७ अधीतमग्र्येव रताव्रतानि समग्रयजुर्वेदमवाप्य कृत्स्नं त्यागेन धर्मेण वसूनि ल
ब्धा सर्वे स्वधामाः क्रतवः पुराणाः १८ न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति कामान्न किंचित्कुरुषे नरेंद्र न चा
र्थलोभात्प्रजहासि धर्मं तस्मात्प्रभावादसि धर्मराजः १९ दाने च सत्ये च तपस्सु राजञ्छ्रद्धा च बुद्धिश्च
क्षमा धृतिश्च अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगानेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते २० यदा जनौघः कुरुजांगला
नां कृष्णां सभायामवशामपश्यत् अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः २१ असंशयं स
र्वसमृद्धकामः क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् इमे वयं निग्रहणे कुरूणां यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता
धौम्यं च भीमं च युधिष्ठिरं च यमौ च कृष्णां च दशार्हसिंहः उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदि
तः कृतास्त्रः २२ प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः दिष्ट्या समग्रासि धनंजये
न समागतेत्येवमुवाच कृष्णः २४ कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानास्तवात्मजास्ते शिशवः सुशीलाः सद्भिः स
दात्मजाः प्रतिविंध्यादयः २५ २६ ॥ दैवाचरितं सुहृद्भिश्चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि २५ राज्येन राष्ट्रैश्च निमंत्र्यमाणाः

यानर्तेद्वारकादेशे २७ यथात्वं प्रार्हसि तथा हि भद्रार्हेति यथा कुंती प्रयोक्ते अर्हति तथा सुभद्रापि प्रार्हति यथा चार्हति तथैव करोति चेति संबंधः २८
यान्तमेवाभिमुखोः शिवेन गत्वा पश्चाद्वदेति यथा नाः तथा त्वम्मनाहूसि प्रवेशं प्रविशन्त दैवतेभ्यः स्पृहयंति
कुले २९ तथा त्वमेवार्हसि तेषु हि प्रयोक्तुमार्यो च तथैव कुंती नेषु प्रमादेन तथा करोति तथैव भूयश्च
तथा सुभद्रा २९ गच्छामि चमेय हणां शूरान् सेषु शिताः सुख्या याने सम्प्रविने नाविनये दन्तेषु
लोकाभिमन्युः सततं कुमारः ३० स चापि सम्यक्प्राणिपाय शिलांश शस्त्राणि चैषां विविधत्वमेव तथात्म
जानां च तथाभिमन्योः पराक्रमैस्तुष्यति यो किरीणोयः ३१ यथा विहारेषु समीपमानाः प्रयाति पुत्राल
वपात्तसेति पकैकमेषामनुयाति तत्र यथा स्वयानानि च दंति तस्य ३२ यथाब्रवीद्धर्मराजेन तत्कुलाद
शार्हयोधाः कुरुरांधकाश्च एते निदेशं तव पालयंतस्तिष्ठंतु यमेच्छसि तत्र राजन् ३३ यावत्तेनाका
शुकवेगवाताहलायुधप्रग्रहणामधूनां सेनात्वदर्थे पुनरेव यस्मात्समासादि पमस्य यथासनागा ३४ प्र
स्थाप्यतां पाण्डवयातेराष्ट्रः स्वयापनः पापकृतां वरिष्ठः समानुबंधः सहहस्रणाश्च भौमस्य सौभाधिप
तेश्च मार्गे ३५ कामं तथा निष्पनवेंद्र तस्मिन्यथा कृतं ते समयः सभार्यो दशार्हयोधैस्त्वहतारियोधैः
नीत्वतां नागपुरे भवंति ३६ अपेतमस्त्वपनीतपाप्मा विहारयथेच्छसि तत्र कामं ततः प्रसिद्धं प्रथमं वि
मध्यनां माधुराणां हलायुधः प्रग्रहणां नियंतायस्याः सासेना यत्नास्मन्तरा ३५ भौमस्य नरकासुरस्य सौभाधिपतेः शाल्वस्य ३६ ३७ ॥

३९ ४३ पंचविंशकः वर्षीरितिशेषः ४४ सविशास्तं भगवन्मायादीहृक्निश्चयं ४५ अवलोककः अवलोकनार्थी ४८ ५० ॥

अप्रमेशयं केशवं पांडवानां भवानातित्वच्छरणाहि पार्थाः कालोदयेन त्वं नतश्च भूयः कर्ताभवान्कर्मनसे
प्रयोऽस्ति ३९ यथाप्रतिज्ञे विहृतश्च कालः सर्वैः समा द्वादशनिर्जने ने अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य भव
द्भिः ताकेशवपांडवेयाः ५० पथैव बुद्धिर्जेषती सदा वो मत्ये स्थिताः केशवपांडवेयाः सदा तु धर्माः सज्ज
नाः सदाराः सर्वोपवाम्यत्वं च्छरणाहिपार्थाः ५१ वैशंपायन० तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत प्र
त्यपश्यात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ५२ प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कंडेयो महातपाः अजरश्चामरश्चै
व रूपौदार्यगुणान्वितः ५३ व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पंचविंशकः तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्ष
सहस्रिणं ५४ आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पांडवैः तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमं ब्रा
ह्मणानां मतेनाह पांडवानां च केशवः ५५ कृष्ण उ० शुश्रूषवः पांडवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः द्रौप
दी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ५६ पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचारान् सनातनान् राज्ञां स्त्रीणाम्
षीणां च मार्कंडेय विचक्षणः ५७ वैशंपायन० तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः आजगाम विशुद्धा
त्मा पांडवानवलोककः ५८ तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थु
र्मनीषिणः ५९ नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् मार्कंडेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ५०

म० भा० व० टी० ३००

सनातनकृत्स्नः ५१ ५२ भवत्येवहीति धर्माधर्मफलयोर्विपर्ययं दृष्ट्वा पुरुषः कर्मणः फलं कथं स्विदश्नाति ईश्वरो वा कथं स्वित्कर्तास्तीति धर्मेश्वरयोराक्षेपः
ऋध्यतः समृद्धियुक्तान् ५७ कथं स्विदित्यस्योभयत्र संबंधः ५८ कुतो वेति सुखभावान् कर्मणो वा अयमेवेह वा परत्रापि वा कृतं कर्मणामासाधितं सुखम

उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव सनातनः ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पांडवेषु विवक्षितं ५१ एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कंडेयो महातपाः तूष्णीं कुरुध्वं विपुलम् आख्यानं मे भविष्यति ५२ एवमुक्ताः तूष्णीं चक्रुः पांडवाः सह तैर्द्विजैः मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षंतस्तं महाद्युतिं ५३ वैशंपायनउ० तं विवक्षंतम् आलक्ष्य कुरुराजो महामुनिं कथासंजननार्थाय चोदयामास पांडवः ५४ भवान्दैवतदैत्यानाम् ऋषीणां च महात्मनां राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः पुरातनः ५५ सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः कांक्षितश्चिरं अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोस्मान् अवलोककः ५६ भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतं धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तान् ऋध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य वा स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्तास्विदीश्वरः कुतो वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर इह वा कृतम् अन्वेति परदेहेथवा पुनः ५९ देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ६० ऐहलौकिकमेवेह उताहो पारलौकिके क्व च कर्माणि तिष्ठंति जंतोः प्रेतस्य भार्गव ६१ ॥

नेतीत्यर्थः ५९ शुभाशुभैः कर्मभिः सद्योविनाशिभिर्विहवाकारीर्यादि
भिर्दृष्टायं यैर्विहितैः परत्र वा देहस्याभावे सति कथं संयुज्यते किमाश्रित्य च कर्माणि तिष्ठंतीति फलस्य व्यभिचारादाशुविनाशित्वादाश्रयाभावाच्चेति भेयाप्र

कर्मफलाक्षेपः

३००

स्थित्यर्थं लोककर्त्तार्थं ९२ ९३ तत्र धर्माधर्मफलयोस्तावदव्यभिचारं दर्शयन्प्रथमं दोषं निरस्यति निर्मला नीत्यादिना ९४ ९९ मायाकूटकार्षापणादिः

मार्कण्डेयउ॰ त्वयुक्तोयमनुप्रश्नोयथावद्दृढतोवर विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थं त्वं तु पृच्छसि ९२ अत्र ते
कथयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ९३ निर्मलानि शरीराणि
विशुद्धानि शरीरिणां ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ९४ अमोघफलसंकल्पाः सुव्रताः सत्य
वादिनः ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुसत्तम ९५ सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलं ततश्च
पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ९६ स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दचारिणः अल्पबाधा निरात
ङ्काः सिद्धार्था निरुपद्रवाः ९७ द्रष्टारो देवसङ्घानामृषीणां च महात्मनां प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता वि
गतमत्सराः ९८ आसन्वर्षसहस्रीयास्तथा पुत्रसहस्रिणः ततः कालान्तरे तस्मिन्पृथिवीतलचारि
णः ९९ कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः लोभमोहाभिभूतास्ते त्यक्ता देवैस्ततो नराः १०
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः मोघेष्टा मोघसं
कल्पा मोघज्ञाना विचेतसः सर्वाभिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशदायिनः १२ अशुभैः कर्मभिश्चापि
प्रायशः परिचिह्निताः दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः १३ ॥

व्याजो दम्भः तद् उपजीवति तेन तद्धर्मः तेमायाव्याजोपजीविनः १० ११ १२ १३ ॥

भ.
भा.व.
टी.
३१

नाथंतःप्रार्थ्यमानाःकामानांकामान् १४ एतंप्रश्नमनुवदति जंतोःप्रेतस्येतिद्वाभ्यां १५ अनुनयंसिद्धांतं १६ तस्मात्तरेणैवगुप्तार्थान्कर्मणा
मास्तुविनाशित्वदोषोनिरस्तोभवतीत्यभिसंधायाह अयमादीति आदिशरीरेणलिंगदेहेनयावन्मोक्षंस्थायिनादेवस्तुष्टेनधर्मसंस्पृष्टेन यद्वा
धर्माधनुरोधिनाईश्वरेणवास्पृष्टेनआविष्कृतेनसर्ववासनामयंलिंगमेवकर्मणामाश्रयइत्यर्थः १७ कलेवरंस्थूलदेहंयुगपदुद्दहयेनसंभ

भवेत्पल्यायुषःपापारीहकर्मफलोदयाः नाथंतःसर्वकामानांनास्तिकाम्भिवचेतसः १४ जंतोःप्रेत
स्यकैंतेयगतिःस्वैरिहकर्मभिः प्राज्ञस्यहीनस्वदेहस्यकर्मकोशःक्वतिष्ठति १५ कृस्यत्वत्तस्युपास्ना
तिस्वकृतंयदिवेतरत् इतितेदर्शनेयच्वतयाप्यनुयेपृणु १६ अयमादिशरीरेणदेवस्पृष्टेनमान
वः शुभानामशुभानांचकृतेसंचयमहत् १७ आयुषांतेप्रहायेदंत्वीणप्रायंकलेवरं संभवसेव
युगपद्योनैःनास्यंपतरोभवः १८ अत्रास्यत्वकृतेकर्मच्छायेवानुगतंसदा फलत्यथस्त्रवाहोवाडःखा
होवायजायते १९ ॥

वतिसंयुज्यतेएवंस्थाणास्यागेवृत्ताणजलौकान्यायेनापरमादृत्नेनत्वतदनंतरंश्रतपश्चांतरामध्येक्षणमात्रमपिश्रभवोअसंसारोनास्ति १८ तत्र
स्थूलदेहांतरेयन्मरणानंतरंमध्येयावद्गर्भवाससातिवाहिकशरीरानुप्रोदिविभुक्तंतद्विहेनरकेवाभवतीतितत्स्थूलदृष्टैववज्ञेयं उभयत्रभो
गसाम्येनस्थूलातिवाहिकयोर्भेदाभावात् यथोक्तंवसिष्ठेन आतिवाहिकएवायंत्वादृशोऽस्मिन्देहकः आधिभौतिकयाबुद्ध्यागृहीतश्चिरभावना

॥ हरि ॐ

३१

कृतो तोयमस्तत्संबंधी विधिः पुण्यपापफलभोगनियोगस्तेन संयुक्तात्मत्रुतिशनिरादानः प्राप्तं स्वखंडः खंबाहूरीकर्तुमयाक्तः दोवखंडेने इत्यस्वरू
पे ८० अबुद्धीनां तत्त्वज्ञानहीनानां गतिः स्वर्गनरकरूपा उत्तमां पुनरावृत्तिवर्जितां ८१ ८२ शुक्लजातीयाः शुक्लो योगजो धर्मस्तत्मकारात्मदे
काजेन तापरः प्रकारवचने जातीयरयोन्मंतरं आतिवाहिकयोग्मपेक्षयास्मा भौतिकीयोतिं ८३ वशिन ईश्वराः मंदरोगिणः नीरोगाः ननत्र घोको

कृतांतविधिसंयुक्ताः सजंतवर्लक्षणैः शुभैः अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ८० एषा
तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमां ८१ मनुष्यास्तमतप
सः सर्वागमपरायणाः स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ८२ सुशीलाः शुक्लजातीयाः
दांता दांताः सुतेजसः शुचियोन्यंतरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ८३ जितेंद्रियत्वाद्वशिनः शु
क्लत्वान्मंदरोगिणः अल्पाबाधपरित्रासाद्भवंति निरुपद्रवाः ८४ ॥

न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति श्रुतेः प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्कदाचित्प्राप्तसेवचापक्वयोगिनां रोगादिकं चेत् तत्राह अल्पेति अल्प
हैतदर्शने अप्रथ्ययश्चान्यमप्यपसक्कृणोति तदल्पमिति श्रुतेः तस्मात् आबाधोऽल्पः एवं तत्त्वाभ्यासात् निरुपद्रवाः उपसमीपे स्थित्वाद्भवति स्वीयधर्ममा
सिंचतीत्युपाधिरंतःकरणं तद्रहिताः एतेन प्रारब्धस्यापि प्रतिघातात् निर्बीजः समाधिः प्रभवतीति दर्शितं ८४ ॥

ननु तादृशेष्वपि तत्तत्समानामस्वेदाचार्यः कलिद्वापरयोः संधौ समस्तवस्त्वां व्याप्तस्तया समजनीति स्मर्यते मोक्षधर्मेषु अतः शुक्लजातीयानामस
पि उत्क्रान्तिगत्यागतयोः परिहार्यत्वात्शंकाह एवं तमिति आधिकारिणां तेषां लोकानुग्रहार्थं स्वेच्छया गृहाद्गृहांतरप्रवेशवद्देहपरमचसं
चारेण कर्माधीनतयास्माकमिव दुःखाय भवतीत्याशयः तथा तीर्णानि तयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यत्र ८५ ८६ दैवातस्तु
ष्टोन्मत्तजडभरतादिभिर्यल्लभ्यते तद्दैवादेव हठात् योगसिद्धैर्विद्याभिज्ञादिभिः इतरैः स्वकर्मभिः अन्यानेषामन्यतमापकेवका चित्स्थितिर

एवं ते जायमाने च गर्भशय्यैव सर्वशः स्वमात्मानं परं चैव बुध्यंते ज्ञानचक्षुषा ८५ ऋषयस्ते महात्मानः प्रमत्ता गमवुद्धयः कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यांति सुरालयं ८६ किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मभिः प्राप्नुवंति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ८७ इमामप्युपमां चापि निबोध वदतां वर मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ८८ इहैवैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ८९ धनानि येषां विपुलानि संति नित्यं रमंते सुविभूषितांगाः येषामयं शत्रुवरघ्न लोको नासौ सदा देहसुखे रतानां ९० ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः स्वाध्यायशीला जरयंति देहान् जितेंद्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ९१

स्तीति विचारणा तेन वमास्तु ८७ एवमात्मविदां स्वातं
त्र्यमुक्त्वा उत्तरेषां स्थितिचातुर्विध्यमाह इमामिति ८८ इहैवेति परं श्रेयः इत्यत्र कृष्यते वा शब्दः एवार्थे हि यावर्तते एकस्य इहैव परं श्रेयोऽस्ति नामुत्र एव
लोके एकस्य अमुत्रैवास्ति न त्विह इह चामुत्र च एकस्य श्रेयोऽस्ति एकस्य तु उभयत्रापि नास्तीति ८९ इममेव श्लोकं व्याचष्टे धनानीत्यादिना ९० ये इति

तेषामसौलोकएवत्रयं ॥

९२ प्रजनेपुत्रोत्पादने ९३ भवंतस्त्वलोकद्वयेपिश्रेयोसंत्यत्राहंसर्वेभवंतन्नुति ९४ ९५ तस्मात्त्वधर्माधर्मफलयोर्वैपरीत्यंयत्त्वयाप्राक्शंकितंतत्रस्थान
मेतन्नमितिउपसंहरतिमाभूदिति ९६ मार्कंडेयसमास्यायांसहासनेइत्यर्थः आसउपवेशनेऽस्मात्ल्युट् अध्यायः ९२ ब्रह्मविदांशुक्लजातीया

येधर्ममेवप्रथमंचरंतिधर्मेणलब्ध्वातिधनानिकाले दारानवाप्यक्रतुभिर्यजंतेतेषामयंचैवपरश्चलो
कः ९२ येनैवविद्यांनतपोनदानंनचापिमूढाःप्रजनेयतंते नचानुगच्छंतिसुखानिभोगांस्तेषाम
यंनैवपरश्चलोकः ९३ सर्वेभवंतस्त्वतिवीर्यसत्वादिव्यौजसःसंहननोपपन्नाः लोकादमुष्मादवनिंप्रप
न्नाःस्वधीतविद्याःसुरकार्यहेतोः ९४ कृत्वैवकर्माणिमहांतिशूरास्तपोदमाचारविहारशीलाः देवा
नृषीन्प्रेतगणांश्चसर्वान्संतर्पयित्वाविधिनापरेण स्वर्गंपरंपुण्यकृतांनिवासंक्रमेणसंप्राप्स्यथक
र्मभिःस्वैः माभूद्विशंकातवकौरवेंद्रदृष्ट्वात्मनःक्लेशमिमंसुखार्ह ९६ इत्यारण्यकेमार्कंडेयसमा
स्यायां ९२ वैशंपायनः मार्कंडेयंमहात्मानमूचुःपांडुसुतास्तदा माहात्म्यंद्विजमुख्यानांश्रोतुमिच्छा
मकथ्यतां १ एवमुक्तःसभगवान्मार्कंडेयोमहातपाः उवाचसुमहातेजाःसर्वशास्त्रविशारदः २ मा
र्कंडेयउ॰ हैहयानांकुलकरोराजापरपुरंजयः कुमारोरूपसंपन्नोमृगयामचरद्बली ३ ॥

तांस्त्वच्छंदमरणांस्तेषामित्यादिनाप्रोक्तंमहाभाग्यंप्रश्नपूर्वकंविवरीतुमयमध्यायआरभ्यतेमार्कंडेयमिति कथ्यतांत्वया १ २ कुमारत्वादविवेकत्वं

उत्तरासङ्गः प्रावरणं ४ अरिष्टनेमिनाहूय कारणं तेऽप्यत्र मतिन्नेतोऽपि तेषः तार्क्ष्यः तत्तस्य कश्यपस्यापत्यं ८ १३ स्यादयमितिसंगृह्यस्यानिर्दिशति १४

चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ४ स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगं व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनां ५ राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपतिः तेषां च यथावृत्तं कथयामास वै तदा ६ तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनं श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ७ कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः जग्मुश्चारिष्टनेमेस्तेऽथाश्रमं कश्यपात्मजाः ८ तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं नियतव्रतं तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ९ ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः १० तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलं ११ ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथं नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः १२ अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतचेतनाः तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरञ्जयः १३ स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ युष्माभिर्यो विनाशितः पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः १४ ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः महदाश्चर्यमिति वै ते ब्रुवाणा महीपते १५ मृतो ह्ययमुपानीतः कथं जीवितमाप्तवान् किमेतत्तपसो

वीर्यं येनायं जीवितः पुनः १६ श्रोतुमिच्छामहे विप्र यदि श्रोतव्यमित्युत

हेतुयोगः युक्तिसंबंधः समासः संक्षेपः ताभ्यामिति पंचम्यर्थे तसिः सत्यमेवाभिजानीमइत्यादिना सत्यादीनि मृत्युंजयसाधनान्युच्यंते ब्राह्मणनिंदाशु
ग्यास्तुतिपराश्च स्मइत्यर्थः १८ १९ भृत्यान्भार्यादीन् अग्रमशनेन ग्रशनादधिकेन दानमानादिना २० पुण्यदेशाः गंगातीरादिः २१ तेजस्विनो ये

कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगसमासतः सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः १८ स्वधर्ममनुति
ष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे नेषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्यु
भयं न नः १९ प्रतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च संभोज्य शेषमश्नीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः २० दा
न्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः २१ तेजस्वि
देशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः २२ एतद्वो लेशमात्रेण वः समाख्यातं विस्तरात् गच्छध्वं सहिताः सर्वे
न पापाद्भयमस्ति वः २३ एवमुक्तास्तते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिं स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरत
र्षभ २४ इत्यारण्यके ९३ मार्कंडेय उ० भूय एव महाभाग ब्राह्मणानां निबोध मे वैन्यो नाम महाराजर्षि
रश्वमेधाय दीक्षितः १॥

गस्तिहानां देशः सामीप्यं तत्संगादित्यर्थः २२ एतद्वैइति येषां कीर्णं हत्यादोषमपि संतापमात्राद्दयंहंतुं समर्थाः स्मइत्यर्थः २३ २४ मार्कंडेय
समास्यायां ९३ मृत्युंजयहेतुः श्रेष्ठः सत्यादिधर्मो वनस्थानामेवयुज्यते न गृहस्थानां तेषां दुष्प्रतिग्रहब्रह्मविद्वेषादिना दोषप्रसक्त्या तान्हशायमो

संभवादिपायपवनेयमारसेमृकसि ॥८॥

सोऽविरोधेऽर्थे भूयो नानुरुध्यत यतस्तं तेऽप्यर्याधीनं बभूव अतः धर्मव्याप्तिर्धर्मस्य फलद्वाराभिव्यक्तिः फलव्यक्त्या हि धर्मो न श्यति अतस्तद्दत्तराणार्थं
नैच्छदित्यर्थः २ वनं गन्तुमिति शेषः ३ निरुपद्रवं प्रत्ययमोक्षाख्यं ४ धर्मयज्ञादिकं अनुतन्वती विस्तीरयन्ती हेतौ शानृप्रत्ययः धर्मार्थं य
नमेवाजेयस्वयमुवाचेत्यर्थः ५ ६ भृत्यानित्यतिथिदेवतादीनां स्वतानिति भार्यादीनां चोपलक्षणं धर्मं विद्धि मन्वादिभिः अनपीत्यहिजो

तमविरोधिनमारेभे विनार्थमिति नः श्रुतं भूयोऽर्थेनानुरुध्यत धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् २ स विविच्य महा
तेजा वनमेवाभ्यरोचयत् धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ३ प्राप्याश्रमफलमन्येन बहुले नि
रुपद्रवं अरण्यगमनेत्तिमे रोचतां वो गुणादिकं ४ ते भार्याप्रत्युवाचाथ धर्ममेवानुतन्वती वनं
गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ५ स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिनो धनं तत आदाय विप्रेभ्यः
प्रतिगृह्य धनं बहु ६ भृत्यांस्तु तान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितं एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः
७ ऋषिरुवाच कथितोऽयं महाभागो गौतमेन महात्मना वैन्याय धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ८

वेदाननुमाय हत्वा तानपि प्रतिष्ठाविधिवद्यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रज यथ इति वदद्भिः ७ दशसूनासहस्राणि यो वहति सौनिकः तेन तुल्यः स्मृ
तो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रह इति मनुवाक्याद्देवराजप्रतिग्रहे दोषं जानन्नपि तत्र विघ्नमुपपत्स्यति कथितस्तस्मादिना ८ ॥

व्यवसामि उद्यमं करोमि ९ निरर्थिकामपि वाचं वदतां पराजयो पि पापावहइति भावः तथा च स्मृतिः गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः अर
ण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस इति १० एवं ज्ञानन्नपि स्तेह दोषान्न त्वं तं प्रतिजानीते गमिष्यामीति ११ एतत्‌ यान्तुतित तङ्‌ कर्दगामित्वात्त्व

किं त्वस्ति तत्र देशो यो न वसेति हि मे द्विजाः यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहं ९ तत्र स्मवाचं क
ल्याणीं धर्मकामार्थसंहितां मयोक्तामन्यथा ब्रूयात्तत्तस्त्वं वै निरर्थिकां १० गमिष्यामि महाप्राज्ञ त्वा
वतेमेवचस्तव गाङ्गमेवाप्यते वेन्मः प्रभूतेवार्थसंचयं ११ एवमुक्त्वा जगामाशु वेत्ययत्तं महातपाः ग
त्वा च यज्ञायतनमवितिष्ठा वतेन्यं वाक्यं मंगलसंयुक्तैः एतयानब्रवीद्वचः १२ अथ वितवाच राजन्य
व्यक्तमीश्वस्य भुवि तेऽप्रथमो नृपः १३ स्तवति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित्‌ तमब्रवीदृषिः क्रु
द्धो वचनं वै महातपाः १४ गौतमश्च मैवमत्रेय न ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता अत्र नः प्रथमे ध्याता महेन्द्रो
वै प्रजापतिः १५ अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत अयमेव विधाता हि यथैवेन्द्रः प्रजापतिः १६ त्व
मेव मुह्यसे मोहात्प्रज्ञानेनत्व बालिश गौतमो वाच जानामि नाहं मुह्यामि त्वमेवात्र विमुह्यसे स्तोषि
त्वं दर्शनप्रेप्सू राजानं जनसंसदि १७ न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनं बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः के

ति फलस्य युक्तः १२ पद्मोपपनार्हः ईश्वितानि यंता प्रथमः हिरण्यगर्भश्च वज्रग्रजः त्वपः मत्पुष्पा तान्तरतकः १३ १४ अ नापि हेतुना १५
चक्षुर्लोकमेवबहुमन्वतो गौतमश्चाह मैवमिति १५ त वेदृश्वा चराजेवमहेन्द्र इति वित्ताथी अत्रिः परपक्षे हूषयति अथेति १६ १७ १८ ॥

दर्शनेच्छेति पथे १९ २२ नौ ग्रावयोः २३ २४ ब्राह्मणबलेन राज्ञोबलेन तत्स्वकीयमिति समानग्रंथार्थः तेन नगौतमो महान् निंदापि अर्थानापि अवि
षोक्तास्तुतिरपि निर्मलेति ज्ञेयं यद्यपि लोभमूलकत्वे स्तुतिपक्षेस्पष्टमप्रामाण्यकारणं तथापि अविद्यमानैरपि विशेषणैरर्थनार्थिना राज्ञा स्तोत
व्यइति सनत्कुमाराशयः २५ प्रथितः प्रख्यातः धर्मस्थापकः शक्रः रक्षिता शुक्रः नीतिवित् धाता अन्नपदजनकः बृहस्पतिः हितोपदेष्टा २६ २२

विवदन्तौ यथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ येतस्य यज्ञे संवृत्तास्ते पृच्छन्तीति कथं त्विमौ १९ प्रवेशः केन
दत्तोयमुभयोर्वैन्यसंसदि उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण धिष्ठितौ २० ततः परमधर्मात्मा का
श्यपः सर्वधर्मवित् विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् २१ अथाब्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनि
सत्तमान् आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजसत्तमाः २२ वैन्यं विधातेत्याहात्रिरत्र नौ संशयो महान् शु
त्वैव तु महात्मानो मुनयोभ्यद्रवन्त ते २३ सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै स च तेषां वचः श्रुत्वा
यथातत्त्वं महातपाः प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः २४ सनत्कुमार उ० ब्रह्म क्षत्रेण सहितं
क्षत्रं च ब्रह्मणा सह संयुक्तौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ २५ राजा वै प्रथितो धर्मः प्रजानां पतिरे
व च स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता च बृहस्पतिः २६ प्रजापतिर्विराट् सम्राड् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः य एव

स्तुतयोनिः धर्मप्रवर्तकत्वेन प्रथमे कारणं युधाजित् संग्रामे जयकर्तृत्वेनोपद्रवनाशकः अभितो याति यामि वद्रूत्त्वणार्थमित्यभियाः सुदितो
भवः ईश्वरः स्वर्णेन स्वर्गं प्रति गमयिता सहजित् स्वयोजयशीलः बभ्रुर्विस्रुः बभ्रुर्नाम नकुले विष्णौ विपुले पिंगले त्रिषुति मेदिनी २८ ॥

बलं प्रार्थ्य प्रथमादिति सर्वं ब्रह्मा बलं तत्रैवास्तीत्यर्थः २९ ३६ सत्यादिधर्मफलं वने पवसिष्यतीत्याख्यायिकावसानमुखेनोपसंहरति प्रदाय
चेति ३२ मार्कण्डेयसमाख्यायां ब्राह्मणमाहात्म्ये १८५ वने सत्यादिधर्मवता यत्कर्तव्यं यत्साध्यं यच्च श्रेयस्तदाह ध्यायेन अत्रैव च सरस्व

सत्ययोनिः पुराविद्वान्सत्यधर्मप्रवर्तकः प्रथमो ह्येष योऽभीतो बलं तत्रैव समादधत् २९ आदित्यो दिवि
देवेषु तमो नुदति तेजसा तथैव नृपतिर्भूमावधर्मान्नुदते भृशं ३० ततो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्य
दर्शनात् उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितं ३१ मार्कण्डेय उ० ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे म
हामनाः तमृषिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ३२ यस्मात्त्वं मनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः स
र्वदेवेश्वविप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ३३ तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च दासीसहस्रं श्यामानां
स्ववस्त्राणामलंकृतं ३४ दशकोटीर्हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश एतद्ददानि विप्रर्षे सर्वज्ञस्त्वं स
तो हि मे ३५ तद्धि विप्रायतः सर्वं प्रतिगृह्याभिसत्कृतः प्रसह्य गामतेजस्वी गृहान्नैव महातपाः ३६ प्रदा
यच धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ३७ इत्यारण्यके ब्राह्मणमा
हात्म्ये १८५ मार्कण्डेय उ० अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता १

मेत्यादिना सरस्वती यज्ञभोक्त्री यज्ञफलदात्री च देवता अग्निहोत्रादहममभ्यागतास्मीति वाक्यशेषात् २ ॥

कथं कुर्यात श्रेयस्त्वावर्तिते लोकान्कामान्विरजाः आसक्तिहीनः चरेयं उपलभेयं तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिप्रसिद्धं सर्वं कामभाक्तृत्वंफलकेनोपायेन प्राप्नुयादित्यर्थः ३ ५ ब्रह्म सगुणं हार्दं लोकाख्यं वा यथाप्रदेशं भेदमनतिक्रान्तं सर्वं विवादि सार्गे शालभ्य मि

तार्क्ष्य उ॰ किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि कृत्यं त्वया शिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् १ कथं चाग्निं जुहुयां पूजयेयं वा कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि यथा लोकान्विरजाः संचरेयं ३ मार्कण्डेय उ॰ एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तं तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ४ सरस्वत्यु॰ यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः स वै पारं देवलोकस्य गन्ता सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगं ५ तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ६ तासां तीरेष्वासते पुण्यभाजो महीयमानाः पृथगप्सरोभिः सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभिः हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टाः ७ परं लोकं गोप्रदास्त्वाप्नुवन्ति दत्वानडुहं सूर्यलोकं व्रजन्ति वासो दत्वा चा न्द्रमसं तु लोकं दत्वा हिरण्यममरत्वमेति ८

इत्यर्थः निर्गुणविदो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति गतिनिषेधात् स्वाध्यायः प्रणव जपः देवलोकस्य पारं कार्यब्रह्मलोकं ५ एनमेवं स्तोति द्वाभ्यां तत्रेति ६ ७ देवलोकस्य पारमन्नादर्हेत्तस्य एव तत्कथं प्राप्यत इत्यत आह परमि

सादिना ग्रहणं तदूर्ध्वं प्राप्तवस्त्रसमर्पयतीत्यर्थः ८ ॥

येनुदोगंभीरगां ९ १० उत्तरीयैः पश्चाद्गवैर्दक्षिणादिभिर्द्रव्यैः सहितां ११ १२ तिलधेनुंदानकांडेप्रसिद्धां १३ दानवैः कामक्रोधादिभिः स
निरुद्धेव्याप्तेतीव्रापकारेघ्नंयेतमसिदेहाभिनिवेशाख्येनारयते योगविघ्नान्नाशयति १४ ब्रह्मदेयां ब्राह्मणप्रलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्या

येनुंदत्वासप्रमांसप्रदोहांकल्याणवत्सामपलायिनींच यावंतिरोमाणिभवंतितस्यास्तावद्वर्षाणिस
मतेदेवलोके ९ अनडुाहंसुव्रतंयोददातिहलस्यवोढारमनंतवीर्यं धुरंधरंबलवंतंयुवानंप्राप्नो
तिलोकान्दशधेनुदस्य १० ददातियोवैकपिलांसचैलांकांस्योपदोहांद्रविणोत्तरीयैः तैस्तैर्गुणैः
कामदुहास्यभूत्वानरंप्रदातारमुपैतिसागौः ११ यावंतिरोमाणिभवंतिधेन्वास्तावत्फलंभवतिगो
प्रदाने पुत्रांश्चपौत्रांश्चकुलंचसर्वमासप्तमंतारयतेपरत्र १२ सदक्षिणांकांचनचारुशृंगींकांस्योपदो
हांद्रविणोत्तरीयैः धेनुंतिलानांददतोद्विजायलोकावसूनांसुलभाभवंति १३ स्वकर्मभिर्दानवस
निरुद्धेतीव्रान्धकारेनरकेसंपतंतं महार्णवेनौरिववातयुक्तादानंगवांतारयतेपरत्र १४ योब्रह्मदेयां
तुददातिकन्यांभूमिप्रदानंचकरोतिविप्रे ददातिदानंविधिनाचयश्चसलोकमाप्नोतिपुरंदरस्य
१५ यःसप्तवर्षाणिजुहोतितार्क्ष्यंहव्यंत्वग्नौनियतःसाधुशीलः सप्तावरान्सप्तपूर्वान्पुनातिपितामहाना

देषब्राह्मोविवाहइतिगृह्योक्तेनविधिनादेयां १५ यःसप्तेति श्रौतेयर्थममनुतिष्ठन्नात्मनासहपूर्वानपरांश्चतारयतीत्यर्थः १६ ॥

स्नानकर्मविधिः पं १८ ॥

म.
भा. व.
टी.
२.१

प्यग्निहोत्रं जुह्वतो नो लोभजालं भित्त्वा ततः संमोहं छित्वेत्यादिना मैत्रायणीयोपनिषद्यग्निहोत्रस्य ज्ञानं तेन गत्वा शुक्रमन्तस्तदाश्रितमेव विशेषं व्र
तादिकं पृच्छति किमिति पुराणं वेदोदितं ॥ अनिर्णिक्तपादः अप्रक्षालितपाणिपादो नाचान्तश्च अब्रह्मविद्वंपाठतोऽर्थतश्चाविद्वान् अवि
पश्चिद्वेदार्थप्रियातस्मात् शुभवहीनः बुभुक्षवः परचित्तं ज्ञातुमिच्छवः यस्मात् शुचिकामाः जुषन्ति सेवते ॥ ऋत्विग्यज्ञे विषयपदं कर्त
व्यस्माह नाश्रोत्रियमिति देवहव्ये देवानां हव्यदानादौ मोघं निष्फलं भुङ्क्तेति शीलगोत्रादिज्ञानात्माक् अपर्वं अज्ञातकुलशीलं श्रा

तार्क्ष्य उ॰ किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणमाचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां यद
ग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणं ॥ सरस्वत्यु॰ न वाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणिर्नाब्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चि
त् बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्यान्मोघं
पुरा सिञ्चति तादृशो हि अपर्वमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य न वै तादृक् जुहुयादग्निहोत्रं ॥४॥ कृशाश्च येन
कृतिश्रद्दधानाः सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं पश्यन्ति देवं परमं चापि स
त्यं ॥२॥ तार्क्ष्य उ॰ क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टां प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य पृच्छा

ह वेदकृतिशेषः ॥ कृशाः यजनादिश्रमेण दर्पेण हीना ऋत्विजो जयमाना वा गवां लोकं कार्यब्रह्म मित्वा का ह्यसि चारुरूपे ॥१॥
लोकसमीपस्थं परमं च देवं ब्रह्माणं ततः क्रमेणासत्यं च परमब्रह्माख्यं पश्यन्ति एतेन सर्वेषां गुणकृतस्याग्निहोत्रस्य परंपरया कैवल्यजनकत्वमुक्तं ॥ क्षे
त्रज्ञभूतां परमात्मभूतां त्वां प्रज्ञां पृच्छामि त्वं च का असीति पृच्छामि प्रज्ञां विशिनष्टि परलोकप्राप्त्यात्मनः स्वभावे स्वरूपे विषये कर्मोदये कर्मफले
ब्रह्मलोकान्ते च विषये बुद्धिमतिं उत्कृष्टतरां बुद्धिं प्रविष्टां कर्मब्रह्म सतत्वयोनि विद्या मिमत्यर्थः किं कृत्वा तां देवीं उभयत्र त्वं घातयन्ती विमृश्य पश्यन्ता वा

२७

अग्निहोत्रात्सत्कर्मणः सकाशादहं परापरविद्यारूपा सरस्वती अभ्यागतास्म्याविर्भूतास्मि त्वत्संयोगात् त्वत्सन्निधिं प्राप्य एतमर्थं कर्मणोपासनेप
येण केवलस्य हेतुत्वं सगुणब्रह्मविद्यां च अब्रुवं यतोऽहं भावे स्थिता अहं वा अग्निहोत्रादिना देवताप्रसादं प्राप्य कर्मोपास्तिज्ञानफलानि विदन्ती
सर्वथः २२ नहित्वेति श्लोकत्रयं तत्र स्पष्टं सोपासनेन कर्मणा विद्यासमुल्लसतीति २३ यज्ञेषु श्रेष्ठानि कर्माणि गावविष्ठोपासनानि उपासनास्वरूपं

सरस्वत्युवाच अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि विप्रर्षभाणां मम यज्ञेहनाय त्वत्संयोगादहमेतमब्रुवं
भावे स्थिता तन्मम ऋर्ष्य यथावत् २२ तार्क्ष्य उ॰ नहि त्वया सदृशी काचिदस्ति विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः
रूपं च ते दिव्यमनन्तकान्ति प्रज्ञां च देवी सुभगे बिभर्षि २३ सरस्वत्युवाच श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरि
ष्ठ यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि आप्यायिता रूपवती च विप्र २४ यच्चापि
द्रव्यमुपयुज्यते ह वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च तेनैव सिद्धिरिति विद्धि वि
द्वन् २५ तार्क्ष्य उ॰ इदं श्रेयः परमं मन्यमाना व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः आचक्ष्व मे तत्परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः सांख्या योगाः परमं यं विदन्ति परं पुराणं तमहं न वेद्मि २६ ॥

वयमहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतमिति भगवदुपदिष्टं सर्वेषु यज्ञाङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिकरणं २४ वानस्प
त्यं समिज्जुह्वादि आयसं स्रौवादि पार्थिवं व्रीह्यादि दिव्येन स्वर्गादिहितेन रूपेण प्रज्ञया अहं क्रतुरित्यादिना उक्तविधया तात्मकेन तेनैव प्रत्ययेना
त्मनः सिद्धिः प्राप्तिः मुक्तिर्वा नतु तेनात्मभूतस्यानान्तरा सिद्धिरिति विद्धि २५ इदं तेनैव सिद्धिरित्यनेनोपदिष्टं संप्रत्ययरूपं व्यायच्छन्ते निश्शक्तातिशद्धि

प्रदीप्तनितिष्ठन्ते संप्रतीताः सम्यग्विश्वासयुक्ताः २६ ॥

वेदविद एव प्रपन्नाः न त्ववैदिकाः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति श्रुतेः परं ब्रह्म परेभ्यः विराड्हिरण्यगर्भान्तर्यामिभ्यः सोपाधिकेभ्यः परं निरुपाधिकत्वात् श्रेष्ठे
प्रथितं सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र प्रयोगात् यथोक्तं अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति पुरा
णं पुराऽपि नवं तेन सोपाधिकानामुत्पत्तिः सूचिता व्रतं अहिंसा पुण्यं जपादि योगः चित्तवृत्तिनिरोधः तैः तपः स्वधर्माचरणमेव धनं येषां
ते प्राप्नुवन्तीति शेषः २७ अस्य प्रपत्तव्यस्य ब्रह्मणः अद्वयत्वसिद्ध्यर्थं तत एवान्तर्याम्यादीनामुत्पत्तिमाह तस्येति तस्य चिदात्मनः मध्ये वेतसावं

सत्यमुवाच ते वै परं वेदविदः प्रपन्नाः परं परेभ्यः प्रथितं पुराणं स्वाध्यायवन्तो व्र
तपुण्ययोगैस्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः तस्याद्यमध्ये वेतसः पुण्यगन्धः महा
शाखो विपुलो विभाति तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति मधूदकप्रस्रवणाः सुपुण्याः
२८ ॥

उत्तलतरुर्विश्वबीजांकुरो ब्रह्माण्डवृक्षः चितापरिच्छेद्यत्वात्तन्मध्यस्थः पुण्यो रमणीयो गन्धो यस्य सर्वगन्धादिविषयोपभोगज्ञानवैराग्यैश्वर्यैव
त्यस्मिन्नस्तीति पुण्यगन्धः महाशाखः अनन्तशाखादिरूपभोगस्थानानि यस्मिन् विपुलोऽपरिच्छिन्नः विभाति तस्य मूलादविद्यारूपात्सरितश्च
संततप्रवाहवत्यो भोगवासनाः प्रस्रवन्ति उत्तिष्ठन्ति मधुवन्मिष्टमुदकवदाप्यायनकरं भोगजं सुखं प्रस्रवन्तीति ताः मधूदकप्रस्रवणाः
भोगवासना हि उत्तरकालीनं भोगसुखं प्रवृत्तिजननादिद्वारा प्रस्रवन्तीति प्रसिद्धं २८ ॥

शाखांशाखामिति महानद्यो वा स्रवतः पुण्यशाखांशाखांतत्तल्लोकशाखान्तेसंयांतिस्वप्रवाहपतितेषु कर्षणं नयंतीत्यर्थः पुण्यवासनया पुण्यमाचरंतः स्वर्गंग
च्छंति एवमन्यत्रापि सिकताशयाः परस्परं अंशसंश्लिष्टाः पुण्यपथ्याद्युपस्थापकास्ते ताः सिकताशयाः पुण्यादिविषयाइत्यर्थः धाना भ्रष्टयवाः अपूपाः
सच्छिद्रं भक्ष्यं शेषं प्रसिद्धं धानादिकं मधूदकस्थानीयमल्पसुखस्य विशेषणं विषयसुखं हि धानावत् न स्वजातीयं प्रसूते अपूपवदनेकच्छिद्र
युक्तं मांसवत् हिंसालभ्यं नातृप्तिहेतुभूतानि भोगाः संभवन्तीति प्रसिद्धेः शाकवदल्पसारं पायसवन्मुखमधुरं पाके गुरुतरं च कर्दमवत् चित्त

शाखांशाखांमहानद्यः संयांतिसिकताशयाः धानापूपामांसशाकाः सदापायस
कर्दमाः २९ यस्मिन्नग्निमुखादेवाः सेंद्राः सहमरुद्गणाः ईजिरेक्रतुभिः श्रेष्ठैस्त
त्पदंपरमंमम ३० इत्यारण्यकेसरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः ८५ ॥

पटस्य मलिनीकरणं चेति परचैतन्यभूमौ अनाद्यविद्यामूलात् उत्थितो यं संसारवृक्षो तिविरसफलो विद्ययाविद्यानाशात् समूलमुन्मू
लनीय इत्यर्थः तथा च विदहैतमव्याहृते २९ यस्मिन्नग्न्यादिमिनिमित्तं श्रेष्ठैः क्रतुभिर्यागयज्ञैरग्न्यादयो यत्नग्च्छंति ततमम विद्योप
पायाः सरस्वत्याः पदं पदनीयं प्रपणीयं स्थानं परमं सर्वोत्कृष्टं ज्ञातृज्ञानज्ञेयभानशून्यं ब्रह्मैवेति ३० इति नैलकंठीये भारतभावदी
पे आरण्यके सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादार्थप्रकाशः ८५ ॥

म.
भा.व.
टी.
३.९

पूर्वं च चिह्नमोऽविद्यामूलो जगद्भूतः उत्थितः सो विद्यात्त्रयेऽभ्यावेवलीयत इति दर्शितं तत्र सकृद्विद्यात्त्रये संसारभानेन स्यात् इष्यते च स्ती
णाविद्यानामपि मार्कंडेयादीनां संसारभानमसमदादिवदिति जीवन्मुक्तोसंदिहानो राजा मार्कंडेयमुवाच कथयाह ततः स इति मनोः मनुते इति अ
भिमानात्मकोहंकारो मनुः विशेषेण आवस्ते आच्छादयति चित्पकाशमिति विवोः ज्ञानेन तद्वान् विवस्वान् मायावीई श्वरः मायिनं तु महेश्व
रमिति श्रुतेः तस्य वैवस्वतस्य चरितं संचरणं अविद्यानाशेप्यस्याविद्यकोहंकारः कथं संचरति न हि तं तद्दाहे पटस्तिष्ठतीत्याक्षेपः १
अपरस्तु आख्यायिकामनुसृत्यैव उत्तरमाह विवस्वत इत्यादिना अत्र परब्रह्मणः एव रूपांतरं मत्स्याख्यो जीवः सोहंकारेण मनुना उत्तरस्मि

वैशंपायन उवाच ततः स पांडवो विप्रं मार्कंडेयमुवाच ह कथयस्वेति चरितं मनो
वैवस्वतस्य च १ मार्कंडेय उवाच विवस्वतः सुतो राजन् महर्षिः सुप्रतापवान् ब
भूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः २ ॥

छेद्यजलिंजिरादिरूपे पुस्थूलदेहे पुतत्तो बलान्निपात्यते स च स मुद्राख्ये वैराजे देहे निपतितस्य कल्पांते अविद्यानाशरूपे सत्यपि दग्धपट
न्यायेनानुवर्तमानमहंकारं सप्तर्षिसंज्ञकैः प्राणादिभिः वीजसंज्ञैः प्रारब्धकर्मभिश्च सहितं चरमदेहनाव्यारूढं वासनावरजया जीवमत्स्य
न प्रलयकाले प्लुष्यमानमेरुशृंगसमे चले भगवत्तारूपे सद्वासनया लब्धास्पदं विलीनमनुलक्ष्य जीवमत्स्यादर्शनं प्राप्नोति विलीने ह्यहंका
रे जीवत्वं न प्राप्नोति स पुनर्निवृत्तजीवभावोहंकारो ब्रह्मरूपतामापन्नो यथा पूर्वं वासनया जगत्सृजति न ह्येष्वविद्याख्यकारणे संसारभान
लक्षणं कार्यं चक्रभ्रमिवत्कंचित्कालमनुवर्तते इति अध्यायतात्पर्यं २ ॥

३.९

अत्र राष्ट्रस्तु पितरं ईस्वं प्रपितामहं स्वं ब्रह्मस्य अतिचक्राम देहाद्दावावेशबलात् नमनुते इत्यर्थः १ एवं महंकारस्य ईशायज्ञानात् बंधे प्रसक्ते

ओजसातेजसालक्ष्म्यातपसाचविशेषतः अतिचक्रामतितरंमनुःस्वंप्रपितामहं २ ऊर्ध्वबाहुर्विशाला
यांबदर्यांसनराधिपः एकपादस्थितस्तीव्रंचचारसुमहत्तपः ३ अवाक्शिरास्तथाचापिनेत्रैरनिमिषै
र्दृढं सोऽतप्यततपोघोरंवर्षाणामयुतंतदा ४ तंकदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरं चीरिणीतीर
मागम्यमत्स्योवचनमब्रवीत् ५ भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मिबलवद्भ्योभयंमहत् मत्स्येभ्योहिततोमां
त्वंत्रातुमर्हसिसुव्रत ६ दुर्बलंबलवन्तोहिमत्स्यंमत्स्याविशेषतः आस्वादन्तिसदावृत्तिर्विहितानःसना
तनी ७ तस्माद्भयौघान्महतोमज्जन्तंमांविशेषतः त्रातुमर्हसिकर्तास्मिकृतेप्रतिकृतंतव ८ समत्स्य
वचनंश्रुत्वाकृपयाभिपरिप्लुतः मनुर्वैवस्वतोगृह्णात्तंमत्स्यंपाणिनास्वयं ९ उदकान्तमुपानीयमत्स्यं
वैवस्वतोमनुः अलिंजिरेप्राक्षिपत्तंचन्द्रांशुसदृशप्रभं १० सतत्रववृधेराजन्मत्स्यःपरमसत्कृतः पु
त्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावंविशेषतः ११ अथकालेनमहतासमत्स्यःसुमहानभूत् अलिंजिरे
यथाचैवनासौसमभवत्किल १२॥

तपसस्तन्निर्वृत्त्युपायत्वमाह ऊर्ध्वबाहुरित्यादिना ३ ४ चीरिणीनदीविशेषः ५ ७ अलिंजिरेमणिकाख्यपात्रे १० ११ नसमभवत्स्थूलत्वेनन

म. भा. व. टी. ३१०

१३ १४ १९ समत्स्योच्युतइतिसंबंधः २० २२ मत्स्यस्पर्शोगंधजंचिदाभासंसंपर्कजंसुखंयस्यास्तीतितस्यमनोः २४ ॥

अथमत्स्योमनुंदृष्ट्वापुनरेवाभ्यभाषत भगवन्साधुमेह्यन्यत्स्थानंसंप्रतिपादय १३ उद्धृत्यालिंजिरात्त
स्मात्ततःसभगवान्मनुः तंमत्स्यमनयद्वापींमहतींसमनुस्तदा १४ तत्रतंप्राक्षिपच्चापिमनुःपरपुरं
जयः अथावर्धतमत्स्यःसपुनर्वर्षगणान्बहून् १५ द्वियोजनायतावापीविस्तृताचापियोजनं तस्यां
नासौसमभवन्मत्स्योराजीवलोचनः १६ विचेष्टितुंवाकौंतेयमत्स्योवाप्यांविशांपते मनुंमत्स्यस्त
तोदृष्ट्वापुनरेवाभ्यभाषत १७ नयमांभगवन्साधोसमुद्रमहिषींप्रियां गंगांतत्रनिवत्स्यामियथावा
तातमन्यसे १८ निदेशेहिमयातुभ्यंस्थातव्यमनसूयता वृद्धिर्हिपरमाप्राप्तात्वत्कृतेहिमयानघ १९
एवमुक्तोमनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी नदींगंगांतत्रचैनंस्वयंप्राक्षिपदच्युतः २० सतत्रववृधेमत्स्यः
किंचित्कालमरिंदम ततःपुनर्मनुंदृष्ट्वामत्स्योवचनमब्रवीत् २१ गंगायांहिनशक्नोमिबृहत्वाच्चेष्टि
तुंप्रभो समुद्रंनयमामाशुप्रसीदभगवन्निति २२ उद्धृत्यगंगासलिलात्ततोमत्स्यंमनुःस्वयं समुद्रम
नयत्पार्थतत्रचैनमवासृजत् २३ सुमहानपिमत्स्यस्तुसमनोर्नयतस्तदा आसीद्यथेष्टहार्यश्चस्पर्शगं
धसुखश्चवै २४ ॥

३१०

२५ २७ संप्रक्षालने एकीभावेन शुक्तिरजतस्येव प्रपंचमलस्य दूरीकरणे २८ यस्मात् जंगमानां इंगं चलनशीलं वृक्षादि नेंगति पाषाणादि कालः
प्रेतः २९ वटारकारज्जुः वटवेष्टने रज्जुरूपं सप्तर्षिभिः प्राणेन्द्रियैः ३० बीजानि कर्माणि हृसंगुप्तानि दर्शनायोग्यानि यद्रक्षणीयमर्थः ३१ मां प्र

यदा समुद्रे प्रतिमः समस्त्या मनुना तदा तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् २५ भगवन्किं कृतानेन
त्वया सर्वो विशेषतः प्राप्तकाले तु यत्कार्यं त्वया तत्क्रियतां मम अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजंगमं
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति २७ संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः तस्मात्त्वां बोध
याम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम २८ यस्मात्स्थावराणां च यच्चेंगं यच्च नेंगति तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः पर
मदारुणः २९ नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटारका तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ३०
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि द्विजैः पुरा तस्यामारोहयन्नौ विप्र सगुप्तानि विभागशः ३१ नौस्थश्च मां
प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय आगमिष्याम्यहं शृंगी विज्ञेयस्तेन तापस ३२ एवमेतत्त्वया कार्यमापृ
ष्टोऽसि व्रजाम्यहं तानशक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ३३ नाभिशंक्यमिदं चापि वचनं मे त्वया वि
भो एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ३४ जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परं ततो मनुर्महाराज
यथोक्तं मत्स्यकेहन ३५

तदा त्मानं प्रतीक्षेथाः प्रतीपं जडत्वादि प्रातिकूल्यं न ईक्षेथाः आलोचय आगमिष्यामि आविर्भविष्यामि
शृंगी शृणाति हिनस्ति जीवोपाधीन् वा यत् इति शृंगी मूर्तिस्तद्दानकथापदेशगाममेव ३२ आपः संसारः मया विना मदीयं ज्ञानं विना ३३ ३४ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३११

३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ॥

बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा नौकया शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ३६ चिंतयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ३७ शृंगी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम तं दृष्ट्वा मनुजव्याघ्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ३८ शृंगिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितं वटारकामयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ३९ मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिन् शृंगे न्यवेशयत् संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ४० वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणांभसि स च तांस्तारयन्नावा समुद्रं मनुजेश्वर ४१ नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवांभसा क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ४२ घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ४३ सर्वमांभसमेवासीत् खं द्यौश्च नरपुंगव एवं भूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ४४ अदृश्यंत सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यस्तथैव च एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोथ मत्स्यकः ४५ चकर्षातंद्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ततो हिमवतः शृंगं यत्परं भरतर्षभ ४६ तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनंदन अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्छनैः ४७ अस्मिन्हिमवतः शृंगे नावं बध्नीत माचिरं सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ४८ नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृंगे हिमवतस्तदा तच्च नौबंधनं नाम शृंगं हिमवतः परं ४९ ख्यातमद्यापि कौंतेय तद्विद्धि भरतर्षभ अथाब्रवी

३११

ग्रहमिति अचलेऽप्रमत्तेकारणात्मनिशृंगेवंधनस्यफलंईश्वरानुग्रहादहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमित्यर्थः तथाचाम्नायःएवंमत्स्यैरेतैर्विभिन्नमतःएकैकाव
यवत्यागेनैकदेशोस्मितमात्रेचयथावद्दृसृत्क्वातवलब्धपदंचितमाक्रम्यमोस्मिधारयेत् तच्चमत्काममदारोहेनकिंचिदपिचिंतयेदितिश्रीमाख्या
मतेहारामत्तोमत्तेतरेशुद्धेआरोहउक्तः अथहिमवतःशृंगेनावंबध्नीतेतिअहंप्रजापतिर्ब्रह्मेतिचश्लोकाभ्यांमत्स्योराघवादेवकारणंब्रह्मनिविशे

अहंप्रजापतिर्ब्रह्मामत्परंनाधिगम्यते मत्स्यरूपेणयूयंचमयास्मान्मोक्षिताभयात् ५१ मनुनाचप्रजाः
सर्वाःसदेवासुरमानुषाः स्रष्टव्याःसर्वलोकाश्चयच्चेंगंयच्चनेंगति ५२ तपसाचापितीव्रेणप्रतिभास्यभ
विष्यति मत्प्रसादात्प्रजासर्गेनचमोहंगमिष्यति ५३ इत्युक्त्वावचनंमत्स्यःक्षणेनादर्शनंगतः स्रष्टुका
मःप्रजाश्चापिमनुर्वैवस्वतःस्वयं ५४ प्रमूढोभूत्प्रजासर्गेततस्तेपेमहत्तपः तपसामहतायुक्तःसोथ
स्रष्टुंप्रचक्रमे ५५ सर्वाःप्रजामनुःसाक्षाद्यथावद्भरतर्षभ इत्येतन्मात्स्यकंनामपुराणंपरिकीर्तितं ५६
आख्यानमिदमाख्यातंसर्वपापहरंमया यइदंशृणुयान्नित्यंमनोर्वृत्तमादितः ससुखीसर्वसिद्धार्थः
सर्वलोकमियान्नरः ५७ इत्यारण्यके १८८ वैशंपायनउ० ततःसपुनरेवाथमार्कंडेयंयशस्विनं पप्रच्छ
विनयोपेतोधर्मराजोयुधिष्ठिरः १ ॥

पंचब्रह्मक्रमेणप्राप्यतइतिदर्शितं मत्स्यरूपेणज्ञातेनयूयंमयास्मान्मोक्षिताइतिभ
यंअसंकोचादेवेवधर्मःइत्युक्तंशेषंस्पष्टं ५१ ५७ इत्यारण्यकेमत्स्योपाख्यानं १८८ एवंजीवन्मुक्तिंप्रसाध्यतस्याथमध्येवेनमःपुराणंयथइत्यादि
नानिर्गुणोब्रह्मणएवसगुणस्यमायिकोभावाभावावुक्तौतत्प्रपंचार्थंततःसपुनरेवाथेत्यादिमन्यमानोयथाविधीयंतमध्यायद्वयमारभ्यतेअहेत

म. भा. व. टी. ३१२

२३ अनंतविहेस्थूलवियदाद्यभावयवति अस्मिन्लोकेप्रत्यगात्मनि प्रलयेस्थूलप्रपंचस्यसति ब्रह्माणंभूतात्मानंसूत्रभूतमयहिरण्यगर्भं ४ बृहस्पदयपुण्डरीके ५ चतुर्विधानिवासनामयानिजरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानि अस्यप्रलयस्यउत्कर्षयत्नसाध्यतामाहवायुभूताइति दि शःस्थूलेजगत्प्राणनिरोधेनवायुमात्रतामापाद्यततस्ततस्तेनतेनोपायेनआपःदेहाकारपरिणताःविक्षिप्यपरित्यज्यब्रह्माण्डस्थूलदेहेनैच

नैकेयुगसहस्रांतास्त्वयादृष्टामहामुने नचापीहसमःकश्चिदायुष्मान्दृश्यतेतव २ वर्जयित्वामहात्मानंब्रह्माणंपरमेष्ठिनं नतेऽस्तिसदृशःकश्चिदायुषाब्रह्मवित्तम ३ अनंतरिक्षेलोकेस्मिन्देवदानववर्जिते त्वमेवप्रलयेविप्रब्रह्माणमुपतिष्ठसे ४ प्रलयेचापिनिर्वृत्तेप्रबुद्धेचपितामहे त्वमेकःसृज्यमानानिभूतानीहप्रपश्यसि ५ चतुर्विधानिविप्रर्षेयथावत्परमेष्ठिना वायुभूतादिशःकृत्वाविक्षिप्यापस्ततस्ततः ६ त्वयालोकगुरुःसाक्षात्सर्वलोकपितामहः आराधितोद्विजश्रेष्ठतत्परेणसमाधिना ७ स्वप्रमाणमथोविप्रत्वयाकृतमनेकशः घोरेणविप्रतपसावेधसोनिर्जितास्त्वया ८ ॥

लिंगेप्रविलाप्येत्यर्थः ६ लोकगुरुःसूत्रात्मा समाधिनामनःप्रणिधानेन ७ अनेकशःअनेकैरुपायैःकृतंकार्यंसर्वंब्रह्मांडं स्वप्रमाणं आत्मसंमितंकृत्वासार्वात्म्यंप्राप्येत्यर्थः यद्वास्वंप्रत्यक्चितिरेवप्रमाणंयस्मिन्स्त्वसंवेगंकृत्वासार्वज्ञ्यंप्राप्येत्यर्थः घोरेणतीव्रेणतपसाऐकाग्र्येण मनसइंद्रियाणांचऐकाग्र्यंपरमंतपइतिस्मृतेः वेधसःविराजःमरीच्यादयोवानिर्जिताःस्वात्मसात्कृताः ८ ॥

नारायणस्याग्रंकःस्थानेसमीपेवा अग्रंकःस्थानेंतिकेइतिविश्वः तत्रप्रख्यःप्रख्यातःभगवद्भक्तेषूत्तमःसांपरायेपरलोकेस्थूलदेहत्यागेवाकर्तव्येस
तिप्रतिपद्यतेप्राप्नोतेस्त्वयमेलोकेविशिष्यतेइतिशेषः भगवानिति ९ विसोढोब्रह्मणःउपलब्धिस्थानत्वेनसंबंधिकर्णिकोद्भवणंकृत्वायोगकलयाहृ
दयपुंडरीकमुद्घाट्येत्यर्थः त्वयादृष्टःभगवानेकशोऽनेकवारंदृष्टस्त्वमित्यन्वयः रत्नानितत्त्वज्ञानात्मकदृष्टत्वस्तानितेषामलंकारोनिवारणंकि
यापरंवैराग्यमितियावत् योगःअभियोगोभ्यासःवैराग्याभ्यासाभ्यामित्यर्थः दृग्भ्यामितिद्विवचनंतदृष्ट्याहार्द्दिकाशोदृष्टःबहिर्दृष्ट्यायो

नारायणांकप्रख्येस्त्वंसांपरायेतिपद्मसे भगवान्नैकशःकृत्वात्वयाविसोढाविश्वकृत् ९ कर्णिको
द्भवणंदिव्यंब्रह्मणःकामरूपिणः रत्नालंकारयोगाभ्यांदृग्भ्यांदृष्टस्त्वयापुरा १० तस्मात्त्वंतात
कामंतुजरांवादेहनाशनीं नत्वाविशातिविप्रर्षेप्रसादान्ममधेहिनः ११ यदानैवभविर्नाग्निर्नैववायुर्नैव
चंद्रमाः नैवांतरिक्षंनैवोर्वीशेषंभवतिकिंचन १२ तस्मिन्नेकार्णवेलोकेनष्टेस्थावरजंगमे नष्टेदे
वासुरगणेसमुत्सन्नमहोरगे १३॥

गजधर्मसंस्कृतयाव्यवहितादिदर्शिन्याकृत्स्नंब्रह्मांडरूपीकरतलामलकवद्दृष्टइत्यभिप्रायेण १० तवत्वंविशातीमपकृष्यते ११ शेषमव
कृष्ट्यपंचमहाभूतप्रलयेसतीत्यर्थः १२ एकार्णवसदृशेऽप्रकर्षेलोकेआत्मनिसलिलप्रकोष्ठदृष्ट्यैनोभवतिआत्मानमेवलोकमुपासीते
त्यादौनिर्विशेषेआत्मनिसलिललोकप्रार्हयोःप्रयोगदर्शनात्स्थावरादीननष्टेवायिनेसति १३ ॥

स्वयमपि तत्रशयानंसष्टुरेवीचिवलीतंपद्मामलनिकेतनंह्यात्मप्रवलीपुष्पस्थंआत्मानंमायाविनंब्रह्माणंब्रह्मअनुगायापेत्तयापुत्रत्वं ७४ एत
त्सर्वंत्वयादृष्टमितिशेषः ७५ ७६ स्वयंभुवेअजन्मनेअस्यापिजन्मत्वेतस्यतस्यापीत्यनवस्थापातः पुरुषायपूर्णाय पुराणायनित्यैकरूपाय
शाश्वतायअनादये अव्ययायनिसाय ७७ अव्यक्तायरूपादिहीनाय स्वस्त्वायरुलेस्वाय गुणात्मनेमायोपाधये सएषइत्यंगुल्याति

श्रोतुं॰

शयानममितात्मानंपद्मामलनिकेतनं त्वमेकःसर्वभूतेशंब्रह्माणमुपतिष्ठसि ७४ एतन्मम
ततःसर्वंएवंदृष्टंहिद्विजोत्तम तस्मादिच्छाम्यहंसर्वंहेतात्मिकांकथां ७५ अनुभूतंहिबहुशस्त्वयै
केनहिद्विजोत्तम नतेस्त्यविदितंकिंचित्सर्वलोकेषुनित्यदा ७६ मार्कंडेयउ॰ हंततेवर्तयिष्यामिनम
स्कृत्वास्वयंभुवे पुरुषायपुराणायशाश्वतायाव्ययायच ७७ अव्यक्तायाप्यसत्वायनिर्गुणायगुणा
त्मने सएषपुरुषव्याघ्रपीतवासाजनार्दनः ७८ एकःकर्ताविकर्ताचभूतात्माभूतकृत्प्रभुः अवि
तमहदाश्चर्यंपवित्रमितिचोच्यते ७९ अनादिनिधनंभूतंविश्वममयमव्ययं एषकर्तानक्रियते
कारणंचापिपौरुषे ८० ॥

मार्कं॰ ५॥

दिशति ७८ विकर्ताविविधरूपत्वकर्तामहद्ब्रह्म ७९ विश्वंविश्वात्मकमपिअपरिणामिभूतपरवात्तयंअविनाशि एषपीतवासाःकर्तैवनतु
क्रियते एतेनकृत्समूर्तेर्ब्रह्मापेक्षयानित्यत्वमनादित्वंचदर्शितं तच्चपुस्मादितंआदिसभापर्वटीकयोःपौरुषेकारणंचायमेवतस्मात्प्रार्थनीयइति

यदेवमिति वक्तव्ये यदेष इत्युक्तिः वेद्यवेदित्रोरत्यन्ताभेदप्रदर्शनार्था तथा च श्रुतिः ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति
तदिदं सर्वमभवदिति ब्रह्मैव पश्यति ब्रह्मणा ब्रह्म ब्रह्मणि पश्यतीति स्मृतिश्च देवा अपि न तं विदुः वाङ्मनसागोचरत्वात् सर्वमिति आदितः
परमात्मनः निर्दिष्टं निष्पन्नं पतत्रयप्रत्यादिगम्यं सर्वं जगत् आश्चर्यमेव स्वप्नमायेन्द्रजालवदसंभावनीयोत्पत्तिस्थितिकमेव ॥ कदा जगतः
क्षये हृष्टे सति अपिधानसात्कारात्मागेववादिभिः प्रधानपरमाण्वादिकं जगत्कारणमत्र सीयते तस्मिन्सति तत्प्रधानादेर्भावावधार

यद्येष पुरुषो वेद देवा अपि न तं विदुः सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्दिष्टं राजसत्तम ॥ आदि
तो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ॥

णात् कथमकस्मादपरिणामिनो महायान्द्धि विश्वरचनात्मकं जगज्जातं तस्मात् सर्पेड वेयस्तत्राश्चर्यमिति भावः तथा च ब्रह्मैव संसरति तदे
वं जगदात्मना निर्वर्तत इति श्लोकद्वयतात्पर्यं ॥ अयमेव पुरुषः स्वाज्ञानात् स्वमाश्चर्यरूपं जगत्पश्यंस्तत्र रागादिमान् भूत्वा युगचतुष्टया
त्मा भवति तथा च श्रुतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन्निति धर्मात्मनः पुरुषस्य क
लिः धर्मशास्त्राचार्यज्ञानं तु द्वापरः तमनुष्ठातुमिच्छुस्त्रेता प्रवृत्तिस्तु कृतं भवति एतेषां क्रमेण कालप्रमाणमाह कलेर्द्वीभूतत्वमद

तावच्छती चतुःशती संध्या पूर्वस्मिन्युगे उत्तरयुगधर्माणामुपसर्जनतया संक्रमः संध्यांशस्तु उत्तरस्मिन्पूर्वयुगधर्माणां तथाविध उत्तरयु
गप्रकारः त्रिशतीमितः अयमेव पूर्वयुगापेक्षया संध्यांश उत्तरयुगापेक्षया संध्येति चोच्यते तथा च कृतत्रेतयोः संध्यासंध्यांशौ सप्तशती
त्रेताद्वापरयोः पंचशती द्वापरकल्योस्त्रिशती कलिकृतयोस्तु पंचशतीति ज्ञेयं एवं च कृतस्यादौ चतुःशती कल्यपेक्षया संध्यांशोऽपि

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते २३ तस्य ता
वच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परं तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः २४ तस्यापि द्विशती सं
ध्या संध्यांशश्च तथाविधः सहस्रमेकं वर्षाणां तथा कलियुगं स्मृतं २५ तस्य वर्षशते संधिः संध्यांश
श्च ततः परं संधिसंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय २६ क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगं ए
षा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता २७ एतत्सहस्रपर्यंतमहो ब्राह्ममुदाहृतं विश्वं हि ब्रह्मभव
ने सर्वतः परिवर्तते २८ लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः अल्पावशिष्टे तु तदा युगांते भरत
र्षभ २९ सहस्रांते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ३० ॥

कृतापेक्षया संध्या एवं सर्वत्र तेन संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणं भवति २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ कलेर्दोषान्वर्णयति प्रह्वा
णाय यज्ञासेन मोक्षमार्गे प्रीतिजननाय च सहस्रांत इति सहस्रस्य चतुर्थांशे कृतसंध्यांतेंतिमपादे ३० ॥

३१। ३३ स्वधर्मे याजनप्रतिग्रहादि ३४ ३७ सत्येऽल्पसत्यात्वं सत्यवादेऽप्यंतेऽल्पसमर्थः ३८ तृप्याप्यनुभवाभावात् ३९ ४० मुखेभगाः स्त्रि

व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ३१ क्षत्रधर्मेण
वाप्यथ वर्तयंति गते युगे निवृत्तयज्ञस्वाध्याया दंडाजिनविवर्जिताः ३२ ब्राह्मणाः सर्वभक्ष्याश्च भविष्य
न्ति कलौ युगे अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ३३ विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ब
हवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ३४ मृषानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः आंध्राः शकाः
पुलिंदाश्च यवनाश्च नराधिपाः ३५ कांबोजा बाह्लिकाः शूरास्तथाभीरा नरोत्तम न तदा ब्राह्मणः क
श्चित्स्वधर्ममुपजीवति ३६ क्षत्रियाश्चापि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप अल्पायुषः स्वल्पबलाः स्वल्प
वीर्यपराक्रमाः ३७ अल्पसाराल्पदेहाश्च तथा सत्याल्पभाषिणः बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दि
शः ३८ युगांते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मवादिनः भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ३९ यु
गांते मनुजव्याघ्र भवंति बहुजंतवः न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगंधा विशांपते ४० रसाश्च मनुजव्याघ्र
न तथा स्वादुयोगिनः बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यंति यु
गक्षये ४१

योवंगेषु प्रसिद्धाः प्रथमेषु दिनेषु भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुद्दीपयंत्यसंतरतानंत्वात् ४१ ॥

अट्टशूला इति अट्टमन्नं शिवो वेदो ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः केशा भगं समाख्यातं शूलं तद्विक्रयं विदुरिति एषां व्याख्यासंक्षेपः अट्टमन्नं तदेव शूलं रुग् येषां ते ब्रह्मापि ग्रन्ता इत्यर्थः शिवाः सर्वपुरुषप्रार्थनीयतया कल्याणा वेदाः शूलाः पण्यं द्विजा येषु ते शिवशूलाः विक्रायं गताः ब्राह्मणाश्चतुष्पथा इत्यर्थः स्त्रियः पाणिग्रहणवत्योपि केशोपलक्षितेन भगेन लज्जामूलेन शीलेन शूलमिव रुक् स्वदेहपण्येन यासां ताः

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ४२ अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ४३ ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनां ४४ नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ४५ भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः करभारभयाद्भीता गृहस्थाः परिमोषकाः ४६ मुनिच्छद्मकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीविनः मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजाः ४७ ॥

केशशूलाः भर्तृद्वेषिण्यः स्वतन्त्रा लज्जाशून्या इत्यर्थः अट्टं भक्ते च शुक्ले च शूलं स्याद्रोगमृत्युषु योगे शूलायुधे पण्ये स्त्री शिवं तु भेजले सुखे चतुष्पथस्तु मार्गे स्यात्संगमे ब्राह्मणेपि च केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्रीबेरे कुन्तलेपि चेति मेदिनी ह्रीबेरं लज्जामूलं शीलमित्यर्थः वेरशब्दः काणीटभुम्ले प्रसिद्धः ४२ ४३ मिथ्याधर्मः कपटधर्मः स एव ध्वज उत्कर्षख्यापनार्थं ज्ञापको येषां ते तथा ४५ चञ्चूर्यन्ते पीड्यन्ते दिशः दिक्स्थाः जनाः ४६ ४७

पानपाः मद्यपाः ४८ ४९ शुचिः ब्राह्मणपरिव्राजकादिः अशुचिरिति वाच्छेदः ५१ ५४ विधर्माणः त्यक्तधर्माः नगराणां नगरस्थानां विहा

अर्थलोभान्नरव्याघ्र तथा च ब्रह्मचारिणः आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ४८ इहलौकि
कमीहन्ते मांसशोणितवर्धनं बहुपाखण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ४९ आश्रमान्मनुजव्याघ्र भ
विष्यति युगक्षये यथर्तुवर्षी भगवांस्तथा पाकशासनः ५० न चापि सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत
हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ५१ अधर्मफलमत्यर्थं तथा भवति चानघ तदा च पृथिवी पा
लयो भवेद्धर्मसंयुतः ५२ अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्री
णते जनाः ५३ वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ५४
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तथा ५५ दीर्घायु
षः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ५६ अधर्मिष्ठैरुपायैश्च
प्रजा व्यवहरन्त्युत संचयेन तथाल्पेन भवन्त्याढ्यमदान्विताः ५७ ॥

रेषु क्रीडास्तु विधर्माणो व्यभिचारिणः ५६ आढ्योऽहमिति मदः आढ्यमदः ५७ ॥

५८ पुरुषादानिहूकव्याघ्रादीनि ५९ ६३ चैत्येषुदेवतास्थानेषुगर्भधराःअतिकामातुराइत्यर्थः अर्हतःयोग्यान् ६४ ६८ ॥

धनेविश्वासितेन्यस्तेमिथोभूयिष्ठशोनराः हर्तुंव्यवसिताराजन्पापाचारसमन्विताः ५८ नैतदस्ती
तिमनुजावर्तन्तेनिरपत्रपाः पुरुषादानिसत्त्वानिपक्षिणोऽथमृगास्तथा ५९ नगराणांविहारेषुचै
त्येष्वपिचशेरते सप्तवर्षाष्टवर्षाश्चस्त्रियोगर्भधरानृप ६० दशद्वादशवर्षाणांपुत्रःसंप्रजायते भ
वन्तिषोडशेवर्षेनराःपलितिनस्तथा ६१ आयुःक्षयोमनुष्याणांक्षिप्रमेवप्रपद्यते क्षीणायुषोमहा
राजन्तरुणावृद्धशीलिनः तरुणानांचयच्छीलंतद्वृद्धेषुप्रजायते ६२ विपरीतास्तदानार्योवंचयि
त्वार्हतःपतीन् ६४ गच्छन्त्यपिसुतैःशीलादासैःपशुभिरेवच वीरपत्न्यस्तथानार्यःसंश्रयन्तिनराधि
प ६५ भर्तारमपिजीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत तस्मिन्युगसहस्रान्तेसंप्राप्तेचायुषःक्षये ६६ अना
वृष्टिर्महाराजजायतेबहुवार्षिकी ततस्तान्यल्पसाराणिसत्त्वानिक्षुधितानिवै
६७ प्रलयंयान्तिभूयिष्ठंपृथिव्यांपृथिवीपते ६८ ॥ सं

ततो दिनकरैर्दीप्तैरित्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन कलिस्वरूपः स्त्रीपुंसयोः दुराचारबाहुल्यादनंतं नरकं प्राप्नोतीति दर्शितं तस्य विहारार्थं योगाभ्
युत्तिष्ठेदिति विधीयते स्वानुभवकथनप्रकारेण ततो दिनकरैरित्यादिना सोयं ग्रंथो बहिर्दृष्टीनां कल्पांतप्रतिपादनपरतया भासमानो
पि योगपर एवास्ति अनेन विदेलोकेस्मिन्निति वाक्यशेषेण आकाशाभावस्याप्युक्तत्वेन निराश्रयस्य जलस्यात्र मात्रस्य सत्वायोगात् स

ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ६८ यच्च काष्ठं तृणं
वापि शुष्कं चार्द्रं च भारत सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ६९ ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह
भारत ७० लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषिते ततः स पृथिवीं भित्वा प्रविश्य च रसातले ७१ देव
दानवयक्षाणां भयं जनयते महत् निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ७२ अधस्तात्पृथि
वीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ७३ निर्दहत्यशिवो वायुः स
च संवर्तको नलः सदेवासुरगंधर्वं सयक्षोरगराक्षसं ७४ ततो दहति दीप्तः सन् सर्वमेव जगद्विभुः
ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ७५ उत्तिष्ठंति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शिनः केचि
न्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ७६

मानप्रकरणे पुष्करप्रादुर्भावे च नष्टानलानिले लोके नष्टाकाशमहीत
ले इति स्पष्टं भूतपंचकनाशस्य प्रतिपादनात् तथापि कथापत्तेस्य होऽर्थ इति योगपरतयैव व्याख्यायते दिनकरैर्हीदृशादित्यैः पीड्
यते सप्तभिर्दीप्तैः सप्तज्वालाभिः कल्पांताग्निना च भस्मसात् क्रियते इति द्वयोः संबंधः तस्यैव विवरणं ततः संवर्तक इति ७० ७५ ७६

७७ ७ रविरश्मिः श्राहूवेतः ८२ दिनकरैः सूर्यैर्नाडीरूङ्गातया बहुवचनं तदीयावयवाभिप्रायेण सलिलं चैतत्सगर्भितावितवृतिः सप्तद्वेश्वकमंसप्त
इमाविशेतिमेत्रवर्णोत सवितृनाडीषु प्रसूतानोपीयतेसेक्रियते सुप्तभिःप्राणैरुद्दीपितयानाड्यावायुमाकृष्यवितत्वृत्तिर्निरूप्यतइत्यर्थः तदा
काष्ठादितुल्यं शरीरं भस्मसात्कृतमदर्शनंगतं तद्रूपतेयत्रवुभूयते तदानीं जाठरोऽग्निरपिलोकदृष्ट्याऽस्थितेदेहेनवाप्यते वायुनातस्यापिलोकं दृष्ट्वा

केचित्किंजल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ७७ केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिंगुलसप्रभाः केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ७८ केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसन्निभाः विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ७९ घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तले ८० तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ८१ ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ८२ वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ८३ ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ८४ ततः समुद्रः स्वां वेलामतिका

स्यानेभ्रूत्राणमध्यरूपं प्रतिनीतत्वादित्याहततइति एवंमादित्यैविडानाडीरूपैरुपशोषितमित्यतदेवप्रपञ्चयतिवह्निर्भिःवायुरनलश्चनाड्यं
तर्गतोदहतितत्तदेवयमक्षिमानत्यागाद्दसत्कल्पंकरोतीत्यर्थः अग्नउपाध्यतवाश्रयंविनाएवोपाधिनिर्मोकोनभवतीत्याशंक्यतदानीमेव
देवकाभ्यासाज्जलधातुमालेव्यभ्यान्तर्सर्वात्मनात्यजतीत्याहततोगजकुलप्रख्याइत्यादिनामहीचाप्सुमिमज्जतीत्यंतेन सप्तद्वेदेहविषयःका

वाय्वग्न्योः साहचर्यात् अग्निसहितवायुनालेशजलयात्तमपि सञ्जतीत्याह सर्वत इति पयोदा इति तन्नाशेन नष्टत्वस्य जलस्यापिनाशो लस्य
तेन तत्र वायुवेगपराहताः पयोदा नश्यंति ८५ स्वयंभूः नभस्तलं संवेष्टयित्वा आकाशं संहृत्य समाहृतं पीत्वा आकाशनाशेनैव तत्कार्यस्य समा
हृतत्वात् आशंक्य स्वपिति स्वप्रपंचगात्मानं अपिपिति गच्छतीति तथा च स्वपितिशब्दनिर्वचनं श्रूयते यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा
संपन्नो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति स्वयंभूः स्वात्मा सता शुद्धेन ब्रह्मणा संपन्नः एकागतः सर्वप्रपंचात्मना

सर्वतः सहस्रांशुतप्तास्ते पयोदा नभस्तलं संवेष्टयित्वा नश्यंति वायुवेगपराहताः ८६ ततस्तं समा
हृत्य घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप आदिः पद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ८७ तस्मिन्नेकार्णवे
घोरे नष्टे स्थावरजंगमे नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ८८ निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदम
हीरुहे अनंतरिक्षे लोकेस्मिन् भ्रमाम्येकोहमाहतः ८९ एकार्णवे जले घोरे विचरन् पार्थिवोत्तम
अपश्यं सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं ततः ९० ॥

८७ भौतिकप्रपंचप्रलयमाह तस्मिन्निति अनंतरिक्षे इति पंचमहाभूतलय उक्तः एकोहं स्थूलप्रपंचातीतः तैजसः सूक्ष्मप्रपंचं प्रा
प्तः सन् भ्रमामि ८८ ८९ भ्रमहेतुमाह एकेति एकार्णवे इति विशेषब्रह्मणि तमसि छन्ने तस्याप्योघोरे जले सति पारावारशून्यजलात्मना
विवर्तमाने सति शुक्ताविव रूप्यात्मना तस्मात् जलभ्रमात् वैक्लव्यं मूर्छामगमं प्राप्तवानस्मि ९० ॥

म०
भा०वृ०
टी०
३१८

ततः सुदीर्घं गत्वाहमित्यादिना सप्तपञ्चपुरुषव्याघ्रमे बंधीते जनार्दनं स्मृतेनेन ग्रंथेन कृत्स्नमूर्तेरेव सार्वात्म्यं सर्वकर्तृत्वं चोक्तं न देवादेरपि सान्ति
मादिसम्भयोः अनेकवीजगर्भफलतुल्यस्यानेकब्रह्माण्डकृत्स्नकारणत्वं कृत्स्नस्य युज्यते इति ९४ ९५ १०० ततो बालेनेति निर्वेदो वैराग्य

ततः सुदीर्घं गत्वाहं प्लवमानो नराधिप श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतंद्रितः ९१ ततः कदाचित्प
श्यामि तस्मिन्सलिलसंचये न्यग्रोधं समहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ९२ शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्ती
र्णायां नराधिप पर्यंके पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते उपविष्टं महाराज पद्मेन्दुसदृशाननं फुल्ल
पद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ९४ ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् कथं त्वयं शि
शुः शेते लोके नाशमुपागते ९५ तपसा चिंतयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये भूतं भव्यं भविष्यं च जानन्न
पि नराधिप ९६ अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतभूषणः साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति
मे ९७ ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहं ९८ जाना
मि त्वां परिश्रान्तं तात विश्रामकांक्षिणं मार्कंडेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ९९ अभ्यन्तरं शरीरं मे प्र
विश्य मुनिसत्तम आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया १०० ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा म

पि स्वमदीर्घंजीवितं यन्मां बालोपि प्रसादस्ते कृतो मयेति वदतीति स्वात्मज्ञानप्रकाशनं भगवन्मायायाः प्रबल्यख्यापनार्थं १ ॥

[illegible]

११

ततोबालेनतेनास्यंसहसाविवृतंकृतं तस्याहमवशोवक्त्रेदैवयोगात्प्रवेशितः २ ततःप्रविष्टस्तत्कुक्षिंसहसा
मनुजाधिप सराष्ट्रनगराकीर्णांकृत्स्नांपश्यामिमेदिनीं ३ गंगांशतद्रुंसीतांचयमुनामथकौशिकीं चर्मण्व
तींवेत्रवतींचंद्रभागांसरस्वतीं ४ सिंधुंचैवविपाशांचनदींगोदावरीमपि वस्वौकसारांनलिनींनर्मदांचैवभारत
नदींताम्रांचवेण्णांचपुण्यतोयांशुभावहां सुवेणांकृष्णवेण्णांचइरामांचमहानदीं ६ वितस्तांचमहाराजका
वेरींचमहानदीं शोणांचपुरुषव्याघ्रविशल्यांकिंपुनामपि ७ एताश्चान्याश्चनद्योहंपृथिव्यांयानरोत्तम परिक्रा
म्यन्प्रपश्यामितस्यकुक्षौमहात्मनः ८ ततःसमुद्रंपश्यामियादोगणनिषेवितं रत्नाकरममित्रघ्नपयसांनि
धिमुत्तमं ९ तत्रपश्यामिगगनंचंद्रसूर्यविराजितं जाज्वल्यमानंतेजोभिःपावकार्कसमप्रभं १० पश्यामिच
महींराजन्काननैरुपशोभितां यजंतेहितदाराजन्ब्राह्मणाबहुभिःसवैः ११ क्षत्रियाश्चप्रवर्तंतेसर्ववर्णानुरं
जनैः वैश्याःकृषिंयथान्यायंकारयंतिनराधिप १२ शुश्रूषायांचनिरताद्विजानांवृषलास्तथा ततःपरिसरन्
राजंस्तस्यकुक्षौमहात्मनः १३ हिमवंतंचपश्यामिहेमकूटंचपर्वतं निषधंचापिपश्यामिश्वेतंचरजताचितं
पश्यामिचमहीपालपर्वतंगंधमादनं मंदरंमनुजव्याघ्रनीलंचापिमहागिरिं १५ पश्यामिचमहाराजमेरुंकन
कपर्वतं महेंद्रंचैवपश्यामिविंध्यंचगिरिमुत्तमं १६ मलयंचापिपश्यामिपारियात्रंचपर्वतं एतेचान्येचबहवोया

देशा देशेमयादृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्चपश्यामिमनुजाधिप १८ पृथिव्यांयानिचान्या
निसत्वानिजगतीपते तानिसर्वाण्यहंतत्रपश्यन्पर्यचरंतदा १९ ऊदरेतस्यनरव्याघ्रप्रविष्टः संचरन्दिशः शक्रादी
श्चापिपश्यामिकृत्स्नान्देवगणानहं २० साध्यान्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा सर्पान्नागान्सुपर्णां
श्चवसूनथाश्विनावपि २१ गंधर्वाप्सरसोयक्षानृषींश्चैवमहीपते दैत्यदानवसंघांश्चनागांश्चमनुजाधिप २२
सिंहिकातनयांश्चापियेचान्येसुरशत्रवः यच्चकिंचिन्मयालोकेदृष्टंस्थावरजंगमं २३ सर्वंपश्याम्यहंराजंस्त
स्यकुक्षौमहात्मनः चरमाणःफलाहारःकृत्स्नंजगदिदंविभो २४ अंतःशरीरेतस्याहंवर्षाणामधिकंश
तं नचपश्यामितस्याहंदेहस्यांतंकदाचन २५ सततंधावमानश्चचिंतयानोविशांपते आसादयामिनैवांतंत
स्यराजन्महात्मनः २६ ततस्तमेवशरणंगतोस्मिविधिवत्तदा वरेण्यंवरदंदेवंमनसाकर्मणैवच २७ ततोहंस
हसाराजन्वायुवेगेननिःसृतः महात्मनोमुखात्तस्यविवृतात्पुरुषोत्तम २८ ततस्तस्यैवशाखायांन्यग्रोधस्य
विशांपते आस्तेमनुजशार्दूलकृत्स्नमादायवैजगत् २९ तेनैवबालवेषेणश्रीवत्सकृतलक्षणं आसीनंतं
नरव्याघ्रपश्याम्यमिततेजसं ३० ततोमामब्रवीद्बालःसप्रीतःप्रहसन्निव श्रीवत्सधारीद्युतिमान्पीतवासामहा
द्युतिः ३१ अपीदानींशरीरेस्मिन्ममकेमुनिसत्तम उषितस्त्वंपरिश्रांतोमार्कंडेयब्रवीमिते ३२ ॥

मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा यथा निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसं २३ तस्य ताम्रतलौ तात
चरणौ सुप्रतिष्ठितौ सुजातौ मृदुरक्ताभिरंगुलीभिर्विराजितौ २४ प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवंदि-
तौ दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः २५ विनयेनांजलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह दृष्टो मया स भू-
तात्मा देवः कमललोचनः २६ तमहं प्रांजलिर्भूत्वा नमस्कृत्वेदमब्रुवं ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैताम्न
वोत्तमां २७ आस्येनानुप्रविष्टोहं शरीरं भगवंस्तव दृष्टवानखिलाल्लोकान्समस्तान्जठरे हि ते २८ तव देव
शरीरस्था देवदानवराक्षसाः यक्षगंधर्वनागाश्च जगत्स्थावरजंगमं २९ त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परि-
हीयते द्रुतमंतः शरीरे ते सततं परिवर्तिनः ३० निर्गतोहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो इच्छामि पुंडरी-
काक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिंदित ३१ इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातु-
मर्हसि ३२ किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ कियंतं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ३३ एत-
दिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथं ३४ महद्ध्येतदचिंत्यं च
यदहं दृष्टवान्प्रभो इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः सांत्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ३५
इत्यारण्यके मार्कंडेयसमास्यायां १८० ॥

म. भा. व. टी. ३२.

कामं १२ आपो नारा इति आपो ऽत्रोपलक्षितस्य पांचभौतिकस्य संघातस्य नारा इति यौगिकं नाम आपो वै नरसूनव इति प्रदेशांतरे विवरणात्
नरेण अविद्यावच्छिन्नरूपेणानादिना जीवेनानुपायो ब्रह्मणि शुक्तिरजतमिव कल्पितत्वात् मम तदयनमिति तत्र दृष्टान्तदेवानुप्रविश

देव उ॰ कामं देवा अपि मां विप्र न हि जानंति तत्त्वतः त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहं १ पितृभक्तो
सि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ततो दृष्टो ऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् २ आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञा नाम
कृतं मया तेन नारायणो ऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ३ अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतो ऽव्ययः
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ४ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः अहं वैश्रवणो रा
जा यमः प्रेताधिपस्तथा ५ अहं शिवश्च सोमश्च काश्यपो ऽथ प्रजापतिः अहं धाता विधाता च यज्ञश्चा
हं द्विजोत्तम ६ अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चंद्रादित्यौ च लोचने द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेदसंभ
वाः ७ सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ८ यज
ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितं पृथिव्यां क्षत्रियेंद्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकांक्षिणः ९ यजंते मां तथा वै
श्याः स्वर्गलोकजिगीषया चतुःसमुद्रपर्यंतां मेरुमंदरभूषणां १०॥

ततो वेत्ति न त्रिशिखिः कि देवं प्रतिपद्यते ९॥

इति श्रुतेरहमेव संघातस्य द्रष्टा तदभिमा
नी चेति जीवेश्वरयोरभेदो दर्शितः ३ ४ अहं विष्णुरहं ब्रह्मेत्यादिना तत्पदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मादिजीवाभिन्नत्वं गुणप्रभृतिजडवर्गाभिन्नत्वं च

३२.

शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधरां वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ११ मज्जमाना जले विप्र वीर्ये
णासीत्समुद्धृता अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम १२ पिबाम्यपः समाविद्धस्ताश्चैव विसृजाम्यहं ब
ह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः १३ पादौ शूद्रा भवंतीमे विक्रमेण क्रमेण च ऋग्वेदः सामवेदश्च यजु
र्वेदोप्यथर्वणः १४ मत्तः प्रादुर्भवंत्येते मामेव प्रविशंति च यतयः शांतिपरमा यतात्मानो बुभुक्षवः १५ काम
क्रोधद्वेषमुक्ता निःसंगा वीतकल्मषाः सत्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः १६ मामेव सततं विप्रा
श्चिंतयंत उपासते अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको निलः १७ अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तको नलः तारारूपा
णि दृश्यंते यान्येतानि नभस्तले १८ मम वै रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव च
तुर्दिशं १९ वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये २० कामं क्रोधं
च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम २१ प्राप्नुवंति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शो
भनं सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसां चैव जंतुषु मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः मयाभिभूतविज्ञाना वि
चेष्टंते न कामतः २३ सम्यग्वेदमधीयाना यजंते विविधैर्मखैः शांतात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवंति द्विजातयः
२४ प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः २५ ॥

२७ तदात्मानं सृजाम्यहं आत्मानं कलादिविग्रहं सृजामि सूर्यवदाविर्भावयामि यथा सूर्य आविर्भवंस्तिरोभवेच्च अस्तोदयाभ्यां न स्पृश्यते किं

तस्मान्महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनां सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गयोगैर्निषेवितं २६ यदायदा च
धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं २७ दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः
सुरसत्तमैः राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः २८ तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणां प्र
विष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहं २९ सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् स्थावराणि च भूता
नि संहराम्यात्ममायया ३० कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्य सृजाम्यहं आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धका
रणात् ३१ श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ३२ त्रयो भा
गा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्ति च अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ३३ त्रैलोक्यं नाशया
म्येकः कृत्स्नं स्थावरजंगमं अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ३४ अभिन्नः सर्वगोऽनन्तो हृषी
केश उरुक्रमः कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपकं शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमं ३५ ॥

त्वस्माभिरेव तत्र तौ कल्पितौ एवं नेदं नेदं देहेऽपि जन्मनाशौ मन्तव्यौ सैव कल्पिता विसर्गार्थः २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ॥

४६ ४८ अयं ममेति पितामहो ब्रह्माण्डात्मा अयं ममेति स्वरूपं विकारान्तर्वर्तिनं वदन्तीति चेति दर्शितं यथा मृत्तत्त्वं घटादिकार्यमध्यवर्ति तद्बहिर्भू
ताच्च तद्वत् अत एव सत्त्वं विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाहेति जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेति सू
त्राभ्यां नित्यसिद्धेश्वरस्य उपासनासिद्धानामीश्वराणां चाद्यस्य जगत्स्रष्टृत्वात्तेभ्योऽन्तरेषां भूतसृष्टिकाले सन्निधानासामर्थ्यं च उभये

एवं प्रणिहितः सम्यक् ममात्मा मुनिसत्तम सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ४७ सर्वलोके च
मद्भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः यच्च किंचित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ४८ सुखोदयाय तत्सर्वं
श्रेयसे च तवानघ यच्च किंचित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजंगमं ४९ विहितः सर्वदेवासौ ममात्मा भू
तभावनः अहं नारायणो नाम शंखचक्रगदाधरः यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनात् ५०
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ५१ अशि
शुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते मया च दत्तो विप्राग्र्य वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ५२ ॥

षां गीतवादित्रादिभोगसाम्यं चास्तीति प्रदर्श्य आद्यस्य स्वरूपं महदादिविकारात् बहिर्भूतं च कारात् तदन्तर्वर्ति च स भूमिं सर्वतो वृत्वा
त्यतिष्ठद्दशांगुलमिति वेद एवाविकारस्य रूपस्य स्थितिमाह तस्मात्कल्पसमर्तिं व्यवहारतो वियदादिवन्नित्येति युक्तमुत्पश्यामः श्रुति
विरोधस्त्वत्र प्रागेव निरस्तः ४९ ५० ५१ ५२ ॥

यावदितिब्रह्माविराट् इहलिंगात्मनिस्थूलाध्यासोदयादर्वाकस्थलेषु वस्थानव्यमितर्थः स्पष्टार्थमन्यत् ५० ५१ ५२ ५६ ॥

असकृत्तत्र दृष्टेन विप्रर्षिगणपूजित सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजंगमं ५३ विस्मितोस्मि मया तात
स्ततस्तद्दर्शितं जगत् प्रपन्नं तस्य शरीरस्य प्रविष्टोस्मि यदा मम दृष्ट्वा लोके समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे
ततोस्मि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ५५ आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ५६ याव
त्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखं ५० ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु
सर्वलोकपितामहे एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ५८ आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं स
लिलमेव च लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजंगमं ५९ मार्कण्डेय उ० इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः पर
माद्भुतः प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा विविधाः कृताः ५० एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये आ
श्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ५१ यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः स एष पुरुषव्याघ्र सम्बंधी
ते जनार्दनः ५२ अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति मां दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं मम ५२
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ५४ एष धाता वि
धाता च संहर्ता चैव शाश्वतः श्रीवत्सवक्षा गोविंदः प्रजापतिपतिः प्रभुः ५५ दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मामि

एष माता आदिदेवमया त्रिसृष्टकर्णपीतवासस ५८ ॥

५० ५९ मार्कंडेय० १८८ एवंकृत्वाहितंप्रसाद्यततश्रीतिहितेनोर्ध्वविषयवैराग्यसौख्यात्सौख्यादनायपुनःभविष्यमेवाख्यायहृदयेनप्रश्नएवंकमाहयुधि

सर्वेषामेवभूतानांपितामाताचमाधवः गच्छध्वमेनंशरणंशरण्यंकौरवर्षभाः ५० वैशंपायनउ० ए
वमुक्तास्तुतेपार्थायमौचभरतर्षभौ द्रौपद्यासहिताःसर्वेनमश्चक्रुर्जनार्दनं ५८ सचैतान्पुरुषव्याघ्र
सांम्नापरमवल्गुना सांत्वयामाससमानार्होमन्यमानोयथाविधि ५९ इत्यारण्यकेभविष्ये १८८ वै
शंपायनउ० युधिष्ठिरस्तुकौंतेयोमार्कंडेयमहामुनिं पुनःपप्रच्छसाम्राज्येभविष्यांजगतोगतिं १
युधिष्ठिरउ० आश्चर्यभूतंभवतःश्रुतंनोवदतांवर मुनेभार्गवयद्वृत्तंयुगादौप्रभवाप्यये २ अस्मिन्क
लियुगेप्यस्तिपुनःकौतूहलंमम समाकुलेषुधर्मेषुकिंनुशेषंभविष्यति ३ किंवीर्यामानवास्तत्रकि
माहारविहारिणः किमायुषःकिंवसनाभविष्यंतियुगक्षये ४ कांचकाष्ठांसमासाद्यपुनःसंपत्स्य
तेकृतं विस्तरेणमुनेब्रूहिविचित्राणीहभाषसे ५ इत्युक्तःसमुनिश्रेष्ठःपुनरेवाभ्यभाषत रमयन्वृ
ष्णिशार्दूलंपांडवांश्चमहामुनिः ६ मार्कंडेयउ० शृणुराजन्मयादृष्टंयत्पुराश्रुतमेवच अनुभूतंच
राजेंद्रदेवदेवप्रसादजं ७ भविष्यंसर्वलोकस्यवृत्तांतंभरतर्षभ कलुषंकालमासाद्यकथ्यमानंनिबो

ष्ठिरादिनांसाम्राज्येकर्तव्येसतिकिंतुशेषंजगद्भविष्यति उत्कर्षंप्राप्स्यति ३ ५ काष्ठांअवधिंकृतंकृतयुगं ६ ०धमे ८

निर्व्याजत्वमहीनः उपाधिवर्जितः लोभादिहीनः वृषश्च चतुष्पात् ९ अर्धेनाधर्मेण १० १३ धर्मवैतंसिकाः धर्मजालिकाः वीतंसो बन्धनोपाये

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येभरतर्षभ ९ अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते १० त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ११ चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव १२ मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर १३ व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुं १५ विद्याहीनानविज्ञानाँल्लोभोऽप्यभिभविष्यति लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः १६ वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परं १७ शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्त्या न संशयः १८ ॥

पक्षिमृगाणामपीति मेदिनी धर्मजाले विस्तार्य लोकान्वंचयन्तीत्यर्थः १४ १७ अंत्याः अतिचांडालादयः मध्याः क्षत्रियादयश्चांडालकर्मकारिणः

प्राणीप्राणमहत्त्वज्ञानिम्नेषु कर्मसु हृद्दहादी अकर्ता ब्रह्माहमिति वदनशीलः २८ २९ ३० ३१ ॥

ईदृशो भविता लोको युगांते पर्युपस्थिते वस्त्राणां प्रवराणां च पाणी नाम्ना नाको व्रह्मषिकाः १९ भार्यामित्रा
श्रुपुरुषा भविष्यंति युगक्षये मत्स्यामिषेण जीवंतो दुहंतश्चाप्य जैडकं २० गोषु नष्टासु पुरुषा ये पि नि
त्यं धृतव्रताः तेपि लोभसमायुक्ता भविष्यंति युगक्षये २१ अन्योन्यं परिमुष्णंतो हिंसयंतश्च मानवाः अ
जपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यंति युगक्षये २२ सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यंति चौषधीः ताश्चाप्यल्पफ
लास्तेषां भविष्यंति युगक्षये २३ श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये पि नित्यं धृतव्रताः तेपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यंती
ह परस्परं पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च २४ अतिक्रांतानि भोज्यानि भविष्यंति युगक्षये न व्र
तानि चरिष्यंति ब्राह्मणा वेदनिंदकाः २५ न यक्ष्यंति न होष्यंति हेतुवादनिमोहिताः निम्ने क्षीरोदका रि
ष्यंति हेतुवादविमोहिताः २६ निम्ने कृषिं करिष्यंति योक्ष्यंति धुरि धेनुकाः एकहायनवत्सांश्च योजयि
ष्यंति मानवाः २७ पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा निरुद्वेगो बृहद्वादी न निंदामुपलप्स्यते २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितं भविष्यति निरानंदमनुत्सवमथो तथा २९ प्रायशः कृपणा
नां हि तथा बंधुमतामपि विधवानां च वित्तानि हरिष्यंतीह मानवाः स्वल्पवीर्यबलास्तब्धा लोभमोह
परायणाः तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ३१ परिग्रहं करिष्यंति मायाचारपरिग्रहाः समाक्षि

पृ.ता.कौंतेयमनसः पावकदृश्यः ३१ ॥

३३ ३६ पराद्धान्नरधनानि ३० हस्ता हस्तं परिमुष्णंतः वेदकोटस्थज्ञोऽपि ज्ञाता भ्रातरं वंचयेदेव ३९ ४० एकाहार्यं एकविधमेव मांसशाकादि

परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पंडितमानिनः भविष्यंति युगस्यांते क्षत्रिया लोककंटकाः ३३ अरक्षितारो लुब्धा
श्च मानाहंकारदर्पिताः केवलं दंडरुचयो भविष्यंति युगक्षये ३४ आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धना
नि च भोक्ष्यंते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ३५ न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते स्वयंग्राहा भ
विष्यंति युगांते समुपस्थिते ३६ राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः सर्वोपायैर्हरिष्यंति युगांते पर्युप
स्थिते म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः हस्तो हस्तं परिमुष्णन् युगांते समुपस्थिते ३८ सत्यं संक्षिप्य
ते लोके नरैः पंडितमानिभिः स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ३९ भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुवि
षादिनः न विश्वसंति चान्योन्यं युगांते पर्युपस्थिते ४० एकाहार्यं युगं सर्वं लोभमोहव्यवस्थिते अधर्मो वर्धते त
त्र न तु धर्मः प्रवर्तते ४१ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यंति जनाधिप एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्ष
ये ४२ न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति संक्षये ४३ ये यवान्ना जनप
दा गोधूमान्नास्तथैव च तान्देशान्संश्रयिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते ४४ स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां
पते अन्योन्यं न सहिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते ४५ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर न श्राद्धैस्तर्पयिष्यं

कमाहारमर्हतीति तत्र भक्ष्याभक्ष्यविभागो नास्तीत्यर्थः ४१ ४७ ति देवतानीह मानवाः ४६ न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चि

कस्यचिद्गुरुः नमेगुरुस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ४७ ॥

५३ प्रजासंततिभ्रंशो जनयिष्यति ४९ ५४ ज्ञानानि ज्ञेयस्वरूपाणि ५५ ५९ वृषलार्दिताः शूद्रपीडिताः ५९ संक्षेप्यते नाशं गमिष्यति ६० ६२

परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ततः प्राणान्विमोक्ष्यंति युगांते समुपस्थिते ४८ पंचमे वाथ षष्ठे वा
वर्षे कन्या प्रसूयते सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यंति नरास्तदा ४९ पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति
युगांते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ५० अल्पद्रव्या वृथालिंगा हिंसा च प्रभविष्यति न कश्चित्कस्यचि
द्दाता भविष्यति युगक्षये ५१ अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यं
ति युगक्षये ५२ म्लेच्छाचाराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु भाविनः पश्चिमे काले मनुष्याणां च संशयः
क्रयविक्रयकाले च सर्वैः सर्वस्य वंचनं युगांते भरतश्रेष्ठ वित्तलोभात्करिष्यति ५४ ज्ञानानि चाप्यवि
ज्ञाय करिष्यंति क्रियास्तथा आत्मच्छंदेन वर्तंते युगांते समुपस्थिते ५५ स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्यो
न्यमभिशंसिनः भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते तु युगक्षये ५६ आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यंति निर्व्यथाः
भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनां ५७ तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यंति नरा नृप ब्राह्मणस्वं ह
रिष्यंति ब्राह्मणस्योपभोगिनः ५८ हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः त्रातारमलभंतो वै भ्रमि
ष्यंति महीमिमां ५९ जीवितांतकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः यदा भविष्यंति नरास्तदा संक्षेप्यते यु
गं ६० आश्रयिष्यंति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ६१ दस्युभिः पी

डिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ६२

म० भा० वृ० टी० ३२५

काकारवसर्वतःशंकिनःनीचवृत्त्युपजीविनो वा ८२ ८४ षड्कान् अस्मान् कितंकञ्चं भिक्तिः स्त्रीकृद्यमेड्कं यदेतन्मस्तकीकसमितमरः ८५ ९२

ये यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये विकर्माणि करिष्यंति शूद्राणां परिचारकाः ८३ शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यंति
ब्राह्मणाः पर्युपासकाः श्रोतारश्च भविष्यंति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ८४ विपरीतश्च लोकोयं भविष्यत्य
धरोत्तरः एड्कान्पूजयिष्यंति वर्जयिष्यंति देवताः ८५ शूद्राः परिचरिष्यंति न द्विजान्युगसंक्षये आश्रमेषु
महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ८६ देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च एड्कचिह्ना पृथिवी न देवगृह
भूषिता ८७ भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगांतस्य लक्षणं यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ८८ भवि
ष्यंति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगं पुष्पं पुष्पे यदा राजन्फले वा फलमाश्रितं ८९ प्रजास्यति महाराज तदा
संक्षेप्स्यते युगं अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति युगक्षये ९० अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यंति तदा क्रियाः वि
रोधमथ यास्यंति वृषला ब्राह्मणैः सह ९१ मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोचिरात् करभारभयाद्वि
प्रा भजिष्यंति दिशो दश ९२ निर्विशेषा जनपदास्तथा विष्टिकरार्दिता आश्रमानुपलप्स्यंति फलमूलो
पजीविनः ९३ एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति न स्थास्यंत्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ९४
आचार्योपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनंतरं अर्थयुक्त्या पवक्ष्यंति मित्रसंबंधिबांधवाः ९५ अभावः सर्वभूतानां

निर्विशेषाः तुल्याचारवेषाः विष्टिकराः भृतिमदत्त्वा कारयंतीति ९३ ९५ आचार्योपि उपनिधिः निर्धनः भर्त्स्यते धिक्क्रियते अर्थयुक्त्या धनयोगेन

नवविहेतयर्मिता ११ ॥

३२५

७८ कबंधांतर्हितः राहुकंतर्हितः ७९ यदेति शुक्रसूर्यचंद्राः यदा युगपत्पुष्यनक्षत्रमेष्यंति तदा कृतयुगप्रवृत्तिरित्यर्थः ९० ९३ ॥

षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति न तुलाश्चापि निर्घोषा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ७८ कबंधांतर्हितो
भानुरुदयास्तमने तदा अकालवर्षी भगवान्न भविष्यति सहस्रदृक् ७९ सस्यानि च न रोक्ष्यंति युगांते पर्युपस्थि
ते अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ८० भर्तॄणां वचने चैव न स्थास्यंति ततः स्त्रियः पुत्राश्च मातापि
तरौ हनिष्यंति युगक्षये ८१ सूदयिष्यंति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्य
ति ८२ युगांते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति पानीयं भोजनं चापि याचमानास्तदाध्वगाः ८३ न लप्स्यंते
निवासं च निरस्ताः पथि शेरते निर्घाता वायसा नागाः शकुनाः समृगा द्विजाः ८४ रूक्षा वाचो विमोक्ष्यंति यु
गांते पर्युपस्थिते मित्रसंबंधिनश्चापि संत्यक्ष्यंति नरास्तदा ८५ जनं परिजनं चापि युगांते पर्युपस्थिते अ
थ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च क्रमशः संश्रयिष्यंति युगांते पर्युपस्थिते हा तात हा सुतेत्येवं तदा
वाचः सुदारुणाः ८७ विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ८८
द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ततः कालांतरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ८९ भविष्यति पुनर्दै
वमनुकूलं यदृच्छया यदा सूर्यश्च चंद्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती एकराशौ समेष्यंति प्रपत्स्यति तदा कृतं ९०
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ९१ प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यंति नलोमगाः क्षेमं सुभिक्ष

९३ ९८ मार्कं॰ १९९ ततःकल्पयिष्यतिदस्यूनिति १२ कृतेयुगे १ कृष्णाजिनानीतिद्वयमचाविपवियेयानितेनसर्वाणिब्राह्मणकर्माणिलक्ष्यंते शक्तीवितादिनाव

संभलः संभलग्रामेब्राह्मणावसथेशुभे मनसातस्यसर्वाणिवाहनान्यायुधानिच ९३ उपस्थास्यंतियोधाश्चशस्त्रा
णिकवचानिच सधर्मविजयीराजाचक्रवर्तीभविष्यति ९४ सचेमंसंकुलंलोकंप्रसादमुपनेष्यति उत्थितो
ब्राह्मणोदीप्तःक्षयांतकृदुदारधीः ९५ संक्षेपकोहिसर्वस्ययुगस्यपरिवर्तकः ससर्वत्रगतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः
परिवारितः उत्सादयिष्यतितदासर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ९६ अरण्यएकेभविष्य १९९ मार्कंडेयउ॰ तत
श्चोरक्षयंकृत्वाद्विजेभ्यः पृथिवीमिमां वाजिमेधेमहायज्ञेविधिवत्कल्पयिष्यति १ स्थापयित्वाचमर्या
दाःस्वयंभुविहिताःशुभाः वनंपुण्ययशःकर्माजरणीयंप्रवेक्ष्यति २ तच्छीलमनुवर्त्स्यंतिमनुष्यालोक
वासिनः विप्रैश्चौरक्षयेचैवकृतेक्षेमंभविष्यति ३ कृष्णाजिनानिशक्तीश्चत्रिशूलान्यायुधानिच स्थाप
यिनद्विजशार्दूलोदेशेषुविजितेषुच ४ संस्तूयमानोविप्रेंद्रैर्मानयानोद्विजोत्तमान् कल्किश्चरिष्यतिम
हींसदादस्युवधेरतः ५ हाहातातसुतेतितास्तावाचःसुदारुणाः विक्रोशमानान्सुभृशंदस्यून्नेष्यति
संक्षयं ६ ततोऽधर्मविनाशोवैधर्मवृद्धिश्चभारत भविष्यतिकृतेप्राप्तेक्रियावांश्चजनस्तथा ७ आरामाश्चै
वचैत्याश्चतडागावसथास्तथा पुष्करिण्यश्चविविधादेवतायतनानिच ८ यज्ञक्रियाश्चविविधाभविष्यं
तिकृतेयुगे ब्राह्मणाःसाधवश्चैवमुनयश्चतपस्विनः ९ आश्रमाः
सहपाषंडाःस्थिताःसत्यजनाःप्रजाः प्रयंतिसर्वबीजानिरोप्यमाणानिचैवह १०॥

जधर्माः स्थापयन्ब्रह्मसत्त्रमंचकर्मव्यवस्थांचकेरितिभावः ४ ६ अधर्मविनाशइतिच्छेदः १ प्रयंतितनुपंक्तिबीजानिसंस्कारावरोप्यमाणानिक्रियमाणैः
कर्मभिर्हिह्यसंपाद्यमानान्यपिज्ञानबलात्प्रपंतीमयेः १० ॥

सर्वं भूत्वपराजेन्द्र सर्वसस्यं भविष्यति निरादानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ११ जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा
युताः पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधरां १२ व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे षट्कर्मनिरता विप्राः क्ष
त्रिया विक्रमे रताः १३ शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा १४ पश्चिमे
युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव १५ एतत्ते सर्वमाख्यातमतीताना
गतं तथा वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतं १६ एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना दृष्टाश्चैवानु
भूताश्च तास्ते कथितवानहं १७ इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम १८
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर धर्मात्मा हि सुखं राजन्प्रेत्य चेह च विन्दति १९ निबोध च शुभां वाणीं यां
प्रवक्ष्यामि तेऽनघ न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ब्राह्मणः कुपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया २० वैशं
पायन उ॰ मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः २१ कस्मिन्धर्मे मया स्थे
यं प्रजाः संरक्षता मुने कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः २२ मार्कण्डेय उ॰ दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽन
सूयकः सत्यवादी मृदुर्दान्तः प्रजानां रक्षणे रतः २३ चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभू
त्सम्यग्दानेन तज्जय २४ अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव एष
भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः २५ न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्विदितानागतं भुवि २६ तस्मादिदं परिक्लेशं त्व

नातद्दिमाख्याः ॥

१० ३५ मार्कण्डेयसमास्यायांभविष्यंसमाप्तं १९८ मारणसंभनाद्यान्यपिकर्माणिकृत्साद्वैतविद्यावलेनैवसिध्यंतीतिमंडूकाख्यायिकयैवाहभूयइति १०

धर्मास्तातनमुह्यंतिकालेनापिप्रपीडिताः २० एषकालोमहाबाहोअपिसर्वदिवौकसां मुह्यंतिहिप्रजास्ता
तकालेनापिप्रचोदिताः २९ माचतत्रविशंकाभूद्यत्मयोक्तंतवानघ आशंकामद्वचोहीनहमेलोपोभवेत्त
व २९ जातोस्मिप्रथितेवंशेकुरूणांभरतर्षभ कर्मणामनसावाचासर्वमेतत्समाचर ३० युधिष्ठिर उ० यत्त
योक्तंद्विजश्रेष्ठवाक्यश्रुतिमनोहरं तथाकरिष्येयत्नेनभवतःशासनेविभो ३१ नमेलोभोस्तिविप्रेंद्रनभ
येनचमत्सरः करिष्यामिहितत्सर्वमुक्तंयत्तेमयिप्रभो ३२ वैशंपायन उ० श्रुत्वातुवचनंतस्यमार्कंडेयस्य
धीमतः संहृष्टाःपांडवाराजन्सहिताःशार्ङ्गधन्वना ३३ विप्रर्षभाश्चतेसर्वेयेतत्रासन्समागताः तथाक
थांशुभांश्रुत्वामार्कंडेयस्यधीमतः ३४ विस्मिताःसमपद्यंतपुराणस्यनिवेदनात् ३५ इत्यारण्यकेमार्कं
डेयसमास्यायांभविष्यंसमाप्तं १९८ वैशंपायन उ० भूयएवब्राह्मणमहाभाग्यंवक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पांडवेयो
मार्कंडेयं १ अथाचष्टमार्कंडेयोऽपूर्वमिदंश्रूयतांब्राह्मणानांचरितं २ अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोद्वहः पार्थि
वःपरीक्षिन्नाममृगयामगमत् ३ तमेकाश्वेनमृगमनुसरंतंमृगोदूरमपाहरत् ४ अथाध्वनिजातश्रमःक्षुत्तृ
ष्णाभिभूतस्तस्मिन्कस्मिन्देशेनीलंगहनंवनखंडमपश्यत् ५ तच्चविवेशततस्तस्यवनखंडस्यमध्येतीवरमणीयं
सरोदृष्ट्वासाश्वएवव्यगाहत ६ अथाश्वस्तःसबिसमृणालमश्वस्याग्रतोनिक्षिप्यपुष्करिणीतीरेसंविवेशततः

[illegible] ॥

८ १३ अवचोदितया अस्त्रीकृतया १४ अभ्याशस्थो निकटस्थोपि नापश्यत्क्रीडासक्तं राजानमिति शेषः १५ प्रयोजनं कर्तव्यं १६ १७ अतिमुक्तकागारं आवासगृहे

सत्प्रसुप्ता विचिन्तयन्ते हमनुष्यगतिं पश्यामि कस्यावल्लयेगीतशब्द इति ८ अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पा-
ण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च अथ सा राज्ञः समीपमुपचक्राम ९ तामब्रवीद्राजा कस्यासि भद्रे का वा त्वमिति सा प्रत्युवा-
च कन्यास्मीति तां राजोवाचार्थी त्वयाहमिति १० अथोवाच कन्या समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुं नान्यथेति राजा तां
समयमपृच्छत् कन्योवाच नोदकं मे दर्शयितव्यमिति ११ स राजा तां बाढमित्युक्त्वा तामुपयेमे कृतोद्वाहश्च
राजा परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं संगम्य तया सहास्ते १२ ततस्तस्यैवं वसतो राज्ञः सेनान्वग-
च्छत् १३ सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यातिष्ठत्पर्युपास्त च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादवचोदितया
स्वं नगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते १४ तत्राभ्याशस्थोपि कश्चिन्नापश्यदथ प्रधानामात्योभ्याशचरास्तस्य
स्त्रियोपृच्छत् १५ किमत्र प्रयोजनं वर्तत इत्यथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः १६ अपश्याम वयमपां नामुदकं नात्र नीयत इ-
त्यथामात्योनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपुष्पफलमूलं तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं कृत्वा
सुधासलिलां सरहस्यमुपगम्य राजानमब्रवीत् १७ वनमिदमुदारमनुदकं साधु रम्यतामिति १८ स तत्रैव च
तानेव सह देव्या तद्वनमाविशत् १९ स कदाचित्तस्मिन्कानने रम्ये तयैव सह व्यवहरन्नथ क्षुत्क्लान्तः सार्दितः
श्रान्तोतिमुक्तकागारमपश्यत्तत्र प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां वापीमपश्यत् २०
दृष्ट्वैव तां तस्याश्च तीरे सहैव तया देव्यावतिष्ठत् २१ अथ तां देवीं स राजाब्रवीत्साधु वनस्य वापीसलिलमिति सा त

२४ २२ यतोऽहमेकः प्रीतपसोऽकलर्षः २८ २९ प्रतिजानीहीति निश्चयं कृत्वा प्राप्य प्राणान् मृत्युं कोपं ... शोकजं ... २९ विप्रलब्धाः वंचिताः ३२

स राजा सर्वेषु मण्डूकवधः क्रियतामिति यो मयार्थी सुमंतुर्न मण्डूको पायनमादायोपतिष्ठेदिति २४ अथ मण्डूक
वधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविवेश ते भीता मण्डूकराजे यथावृत्तं न्यवेदयन् २५ ततो मण्डू
कराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छदुपेत्य चैनमुवाच २६ मा राजन् क्रोधवशगो भव प्रसादं कुरु नार्हसि म
ण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति श्लोकौ चात्र भवतः २७ मा मण्डूकान्जिघांसत्वं कोपं संधारयाच्युत प्रक्षीयते
धनोद्रेको जनानामविजानतां २८ प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य कोपं विमोक्ष्यसि अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः
किं हतैर्हितैः २९ तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच ३० न हि क्षम्यते तन्मया हनिष्याम्येतान्
नैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता सर्वथैव मे वध्या मण्डूका नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ३१ स तद्वाक्यमुपलभ्य
व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच प्रसीद राजन्नहमायुर्नाम मण्डूकराजो मम सा दुहिता सुशोभना नाम तस्या हि दौःशी
ल्यमेतत्पूर्वं बहवस्तया राजानो विप्रलब्धाः पूर्वा इति ३२ तमब्रवीद्राजा तयास्म्यर्थी सा मे दीयतामिति ३३ अथै
नां राज्ञे पिता दादब्रवीच्चैनामेनं राजानं शुश्रूषस्वेति ३४ स एवमुक्त्वा दुहितरं क्रुद्धः शशाप यस्मात्त्वया राजानो
विप्रलब्धा बहवस्तस्माद्ब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्तीत्यनृतकत्वात्ते वति ३५ स च राजा तामुपलभ्य त
स्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षेण बाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराज

३३ ३४ ब्रह्मण्यं ब्रह्मण्यानि हितं तेन रहितानि अब्रह्मण्यानि ३५ ३८॥ मब्रवीदनुगृहीतोस्मीति ३६ स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य

५० वाम्यौ वामदेवीयौ रथे युक्तौ अश्वौ अश्वतरौ प्रयुक्तेनेति वाक्यशेषात् ५१ पत्रं वाहनं ५५ अंते वेभेदे ५८ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामनुचरन्मृगमासाद्य रथेनान्वधावत् ४९ स सूतं चोवाच शीघ्रं मां वहस्वेति स तथोक्तः
सूतो राजानमब्रवीत् ५० न क्रियतामनुबन्धो नैष शक्यस्त्वया मृगः ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्याता
मिति ततोऽब्रवीद्राजा सूतमाचक्ष्व मे वाम्यौ हन्मि च त्वामिति स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतः
सन्नाचचक्षे राज्ञे ततः पुनः स राजा विध्यमानः कथयस्वेति तमाह हनिष्ये त्वामिति स तदा राजभयभीतः सूतो वा
मदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ५१ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा वामदेवाश्रमं याहीति स गत्वा वामदेवाश्र
मं तमब्रवीत् ५२ भगवन्मृगो मे विद्धः पलायते सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुमिति तमब्रवीदृषिर्ददानि ते वा
म्यौ निर्यात्यौ तु क्षिप्रमिति स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य ऋषिं प्रायाद्वामिप्रयुक्तेन रथेन मृगं प्रति गच्छंश्चाब्र
वीत्सूतमश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्मणानां नैतौ प्रति वामदेवायेत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपु
रेऽस्थापयत् ५३ अथर्षिश्चिन्तयामास तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते न मे प्रतिनिर्यातयत्यहो क
ष्टमिति ५४ स मनसा विचिन्त्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् ५५ गच्छात्रेय राजानं ब्रूहि यदि पर्याप्तं निर्यातयोपा
ध्यायवाम्याविति स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् तं राजा प्रत्युवाच राज्ञामेतद्वाहनमनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानां
किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्यं साधु प्रतियान्तु ५६ स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोधप
रीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमचोदयन्न चाददद्राजा ५७ वामदेव उ० प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं

४९ ५० वाहौ वाहनं ५१ वहन्तु चतुर्दिक्षु प्रापयन्तु चतुर्धा कृत्वेति शेषः ५२ ये त्वां मा हन्तुं प्रयुक्तं ते मदीयास्त्वामेव पातयन्त्वित्यर्थः ५३ ५४ असत्यं मिथ्या

राजोवाच अनड्वाहौ सुव्रतौ साधुदान्तावेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे छन्दांसि वै
तादृशं संवहन्ति ४९ वामदेव उ॰ छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति अस्मिंस्तु
लोके मम यानमेतदस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ५० राजोवाच चत्वारस्त्वा वा गर्दभाः संवहन्तु श्रेष्ठाश्व
तर्यो हरयो वा तुरंगाः तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो ममैव वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ५१ वामदेव उवाच
घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहुरेतद्राजन्यदिहाजीवमानः अयस्मया घोररूपा महान्तश्चत्वारो वा यातुधानाः
सुरौद्राः मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ५२ राजोवाच ये त्वां विदुर्ब्राह्मणं
वामदेव वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ५३
वामदेव उ॰ ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राजन्पुनर्ददामीति प्रपद्य सत्त्वं प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमेतौ यद्या
त्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ५४ राजोवाच न ब्राह्मणेभ्यो मृगयाप्रसूतान् न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यं
तवैवाज्ञां प्रतिपाल्याथ सर्वां तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयं ५५ ॥

वादिनमपि त्वा त्वां नानुशास्मि दंडयामि अद्य प्रभृति तवाज्ञामिति संबंधः न वा परया यान्तमिष्ये आस्तया च वर्तिष्ये इति वरद्वयं ज्ञेयं ५५ ॥

एतत्कस्याचेष्टेनेति अनुयोगः प्राश्नं अदेया ब्राह्मणाइत्यर्थः ब्रह्मब्राह्मणजातिं यो ब्राह्मणसेवी सञ्जीवत्यन्योन श्पतीत्यर्थः वरद्वयमपिनिरर्थकमितिभावः

वामदेवउवाच नानुयोगाब्राह्मणानांभवंतिवाचाराजन्मनसाकर्मणावा यस्त्वेवब्रह्मतपसान्वेतिविद्वां
स्तेनश्रेष्ठोभवतिहिजीवमानः ५६ मार्कंडेयउवाच एवमुक्तेवामदेवेनराजन्समुत्तस्थूराक्षसाघोररूपाः
तैःशूलहस्तैर्वध्यमानःसराजाप्रोवाचेदंवाक्यमुच्चैस्तदानीं ५७ इक्ष्वाकवोयदिब्रह्मन्दलोवाविधेयामेय
दिचेमविश्यापिनोत्सहेहंवामदेवस्यवाम्यौनेवंविधाःकर्मशीलाभवंति ५८ एवंब्रुवन्नेवसयातुधानैर्हे
तोजगामाशुमहीक्षितीशः ततोविदित्वानृपतिंनिपातितमिक्ष्वाकवोवैदलमभ्यषिंचन् ५९ राज्येतदातत्र
गत्वासविप्रःप्रोवाचेदंवचनंवामदेवः दलंराजानंब्राह्मणानांहिदेयमेवंराजन्सर्वधर्मेषुदृष्टं ६० बिभेषिचे
न्नृपधर्मान्नरेंद्रप्रयच्छमेशीघ्रमेवाधवाम्यौ एतच्छ्रुत्वावामदेवस्यवाक्यंसपार्थिवःसूतमुवाचरोषात् ६१ ए
कंहिमेसायकंचित्ररूपंदिग्धंविषेणाहरसंगृहीतं येनविद्धोवामदेवःशयीतसंदश्यमानःश्वभिरार्तरूपः
६२ वामदेवउवाच जानामिपुत्रंदशवर्षंतवाहंजातंमहिष्यांश्येनजितंनरेंद्र तंजहित्वंमद्वचनात्प्रणुन्नस्तू
र्णंप्रियंसायकैर्घोररूपैः ६३ ॥

दलःकनिष्ठोभ्राताविधेयाआज्ञाकारिणः ५८ निपातितेमृते ५९ ६२ तंजहितवसायकस्तत्क्षणमेवहिंसिष्यतिनतुमामित्यर्थः ६३ ॥

६५ ६६ एवमुक्त्वा वामदेवेन स्तंभितहस्तपादो राजा उवाच इक्ष्वाकव इति ६७ संस्पृश्य स्तायत नमः ब्रह्महत्या प्यवसाय जातया पापात् ६८ एतेन स्पर्शेन

मार्कंडेय उ॰ एवमुक्ते वामदेवेन राजन्नंतःपुरे राजपुत्रं जघान स सायकस्तिग्मतेजा विहृणः श्रुत्वा दलस्तत्र वाक्यमुवाच ६४ राजोवाच इक्ष्वाकवो हेतन्चरामिवः प्रियं निहन्मीमं विप्रमघप्रमथ्य प्रानीयतामपर स्तिग्मतेजाः पश्यध्वंमे वीर्यमघो स्तितीक्ष्णः ६५ वामदेव उ॰ यत्त्वमेतं सायकं घोररूपं विषेण दिग्धं मम संदधासि न त्वेतं त्वं शरमवर्षं विमोक्तुं संधातुं वा शक्ष्यसे मानवेंद्र ६६ राजोवाच इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं न वै शक्तोस्म्येष शरं विमोक्तुं न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि स्त्रायुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ६७ वामदेव उ॰ संस्पृशैनां महिषीं सायकेन ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वं ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ६८ राजपुत्र्युवाच यथा युक्ता वामदेवाहमेनं दिने दिने संदिशंती नृशंसं ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेय ६९ वामदेव उ॰ त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददामि ते प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिंद्ये ७० ॥

भर्तारं दिने दिने सूनृतानि कल्याणकराणि वाक्यानि संदिशंतीति संबंधः ब्राह्मणेभ्यो मृगयती ब्राह्मणानेसवितुमिच्छंती ६९ ७० ॥

७२ मंडूकाख्याने १९२ मार्कंडेयमृषयऽस्मादेवंपायसमनानयंबन्मविघालब्धंचिरंजीवितमपिदुःखमिसुमितोविदेहकैवल्यमेवश्रेष्ठमिति ७

राजापुनरुवाच वरंवृणोभगवंस्त्वमेवमेषाविमुच्यतांकिल्बिषादद्यभर्ता शिवेनचध्याहिमपुनरवोयंवे
वरोवृतोऽद्यैषमयाद्विजाग्र्य ७१ मार्कंडेयउ॰ ततस्तावचःसमुनेतोराजपुत्रात्तस्याशास्तितिप्राहतमत्रवी
द् ततःसराजामुदितोवभूववाम्याचास्मैप्रददौसंप्रणम्य ७२ इत्यारण्यकेमंडूकोपाख्याने १९२ वैशंपा
यनउवाच मार्कंडेयमृषयोब्राह्मणायुधिष्ठिरश्चपर्यपृच्छन्नृषिं केनदीर्घायुरासीद्बकोमार्कंडेयस्तु
तान्सर्वानुवाच १ महातपादीर्घायुश्चबकोराजर्षिर्नात्रकार्याविचारणा २ एतच्छ्रुत्वातुकौंतेयो
भ्रातृभिःसहभारत मार्कंडेयंपर्यपृच्छद्धर्मराजोयुधिष्ठिरः ३ बकदाल्भ्यौमहात्मानौश्रूयतेचिर
जीविनौ सखायौदेवराजस्यतावृषीलोकसंमतौ ४ एतदिच्छामिभगवन्बकशक्रसमागमं सु
खदुःखसमायुक्तंतत्त्वेनकथयस्वमे ५ मार्कंडेयउ॰ ताःप्रजामुदिताःसर्वादृष्ट्वाबलनिषूदनः तत
स्तुमुदितोराजन्देवराजःशतक्रतुः ६ ऐरावतंसमास्थायताःपश्यन्मुदिताःप्रजाः आश्रमांश्चविवि
धान्नदीश्चविविधाःशुभाः ७ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
२३१

नगराणिसमृद्धानिविषयाञ्जनपदांस्तथा प्रजापालनदत्तांश्चनरैश्चान्यैश्चधार्मिकैः ८ उदपानैःप्रपावापीत
डागानिसरांसिच नानाब्रह्मसमाचारैःसेवितानिद्विजोत्तमैः ९ ततोवतीर्यरम्यायांपृथ्व्यांराजेन्द्रशतक्रतुः
तत्ररम्येशिवेदेशेबहुवृक्षसमाकुले १० पूर्वस्यांदिशिरम्यायांसमुद्राभ्याशतोनृप तत्राश्रमपदंरम्यंमृग
द्विजनिषेवितं ११ तत्राश्रमपदेरम्येबकंपश्यतिदेवराट् बकस्तुदृष्ट्वादेवेन्द्रंदृढंप्रीतमनाभवत् १२ पा
द्यासनार्घ्यदानेनफलमूलैरथार्चयत् सुखोपविष्टोवरदस्ततस्तुबलसूदनः १३ ततःप्रश्नंबकंदेवउवाच
त्रिदशेश्वरः शतंवर्षसहस्राणिमुनेजातस्यतेनघ समाख्याहिममब्रह्मन्किंदुःखंचिरजीविनां १४ बक
उवाच अप्रियैःसहसंवासःप्रियैश्चापिविनाभवः असद्भिःसंप्रयोगश्चतद्दुःखंचिरजीविनां १५ पुत्रदारवि
नाशोत्रज्ञातीनांसुहृदामपि परेष्वायत्ततांकृच्छ्रांकिंनुदुःखतरंततः १६ नान्यद्दुःखतरंकिंचिल्लोकेषुप्र
तिभातिमे अर्थैर्विहीनःपुरुषःपरैःसंपरिभूयते १७ अकुलानांकुलेभावंकुलीनानांकुलक्षयं संयोगंविप्र
योगंचपश्यंतिचिरजीविनः १८ अपिप्रत्यक्षमेवैतद्भवतःशतक्रतो अकुलानांसमृद्धानांकथंकुलविपर्ययः
१९ देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः प्राप्नुवन्तिविपर्यासंकिंनुदुःखतरंततः
२० ॥

६५

२३१

२१ ३० ३५ मार्कंडेयसमास्यायांबकशक्रसंवादः १९८ ॥

कालेजातास्त्वक्लिश्यंपतेदौकुलेयवशानुगाः प्राप्तैर्दैविंशावमताः किंनुदुःखंवनवतांततः २१ लोकेवैयमि
मेतन्नदृश्यतेबहुविस्तरं हीनज्ञानास्त्वहृश्यंपतेक्लिश्यंपतेप्राज्ञकोविदाः २२ बहुदुःखपरिक्लेशमानुष्य
मिहदृश्यते २३ इंद्रउ॰ पुनरेवमहाभागदेवर्षिगणसेवित समाख्याहिममब्रह्मन्किंसुखंचिरजीविनां २४
बकउ॰ पंचमेहादशेवापिशाकंयःपचतेगृहे कृमिणाप्यनपाश्रित्यकिंवैसुखतरंततः २५ यत्राहानिन
गण्यंतेनैनमाहुर्महाशने अपिशाकंपचानस्यसुखंवैमघवन्गृहे २६ अर्चितैःस्वेनवीर्येणतात्प्यपाश्रि
त्यकंचन फलशाकमपिश्रेयोभोक्तुंह्यकृपणंगृहे २७ परस्यतुगृहेभोक्तुःपरिभूतस्यनित्यशः सुमृ
ष्टमपिनश्रेयोविकल्पोयमतःसतां २८ श्ववत्कीलालपोयस्तुपरान्नंभोक्तुमिच्छति धिगस्तुतस्यतद्भु
क्तंकृपणस्यदुरात्मनः २९ योदत्वातिथिभूतेभ्यःपितृभ्यश्चद्विजोत्तमः शिष्टान्यन्नानियोश्नातिकिंवै
सुखतरंततः ३० अतोमृष्टतरंनान्यत्पूतंकिंचिच्छतक्रतो दत्वायस्त्वतिथिभ्योन्नंभुंक्तेतेनैवनित्यशः
यावतोह्यंधसःपिंडानश्नातिसततंद्विजः तावतांगोसहस्राणांफलंप्राप्नोतिदायकः यदेनोयौवनकृतं
तत्सर्वंनश्यतेध्रुवं सदक्षिणस्यभुक्तस्यद्विजस्यतुकरेगतं ३३ यद्वारिवारिणासिंचेत्तद्वनस्तरतेतमः
तु एतांश्चान्यांश्चवैवक्तीःकथयित्वाकथाःशुभाः ३४ बकेनसहदेवेंद्रआपृच्छ्यादिवंगतः ३५ अथा

विद्यावलंपुरुषप्रजापालनादिकंश्रेयपिराजस्वस्तीतिदर्शयितुमाह ततइति १ नैतनत्यसंख्यात्स्वाजपश्चपेतन्नेत्यर्थः तत्रहेतुः एर्वैति एवंवचनेकर्त्तौधा

वैशंपायन उ॰ ततः पांडवाः पुनर्मार्कंडेयमूचुः कथितंब्राह्मणमहाभाग्यंराजन्यमहाभाग्यमिदानींशु
श्रूषामहइतिताननुवाचमार्कंडेयोमहर्षिः श्रूयतामिति इदानींराजन्यानांमहाभाग्यमिति १ अहंगा
मन्यतमः सुहोत्रोनामराजामहर्षीनभिगम्यनिवृत्तरथस्थएवराजानमौशीनरंशिविंददर्शाभिमुखं
तौसमेत्यपरस्परेणयथावयः पूजांप्रयुज्यगुणसाम्येनपरस्परेणतुल्यात्मानौविदित्वान्योन्यस्यपंथा
नंनददतुस्तत्रनारदः प्रादुरासीत्किमिदंभवतोःपरस्परस्यपंथानमावृत्यतिष्ठतइति २ तावूचतुर्नारद
नैतद्भगवन्सर्वकर्मकर्त्रादिभिः विशिष्टस्यपंथाउपदिश्यतेसमर्थायवाअथवोचसख्यंपरस्परेणोपग
तौतत्रार्जवमानतोत्कृष्टमयथोत्तरपरिप्रश्नेनारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकमपठत् ३ क्रूरः कौरव्यमृदवेमृदुः
क्रूरेचकौरव साधुश्चासाधवेसाधुः साधवेनाप्नुयात्कथं ४ कृतेशतगुणंकुर्यान्नास्तिदेवेषुतेनायुः
औशीनरः साधुशीलोभवतोवैमहीपतिः ५ जयेत्कदर्यंदानेनसत्येनानृतवादिनं क्षमयाक्रूरकर्मा
णमसाधुंसाधुनाजयेत् तदुभावेवभवंतावुदारौयइदानींभवद्भ्यामन्यतमः सोपसर्पतुपंथेहुतिदर्शी
नमित्युक्त्वातूष्णींनारदोबभूव ७ ॥

श्चेतिविग्रहः अनुमेत्यवह्नुप्रभृतयः आदिशब्दार्थः अववायानतोविचारतः अपरेति आ
वयोत्साहवतस्यनास्तीत्यर्थः ३ क्रूरइति एवंविधेस्वलक्षणेनाप्नुयात्साधुत्वंकथंनकुर्यादित्यर्थः ४ ५ ६ ७ ॥

राज्ञः शिबेः ८ शिबिचरिते १९३ इदं २ विद्वेषणं याचकस्य द्वेषं प्रीत्यैव ददासि चेत्तदा ग्रहिष्यामीत्यर्थः ३ हे ब्रह्मन् ददौ दानेन तद्धर्हे दत्वा न कीर्तये
दुःखेन सत्येव कीर्तिने स्यान्नान्यथेति भावः दुःखं च प्रियवियोगे अतो मम अप्रदेयाप्य च योर्थो नास्ति अतः सर्वं प्राप्य हि प्रदेहान्ते देयमेव न त्वन्या

एतत्कृत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पंथानं दत्वा बहुकर्मभिः अगमत्स्वप्रययौ ८ तदेतद्राज्ञो म-
हाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ८ इत्यारण्यके पर्वणि शिबिचरिते १९३ मार्कंडेय उ० इदमन्यच्छ्रूयतां यया-
तिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत आसांचक्रे गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् भो राजन् गुर्वर्थं भिक्षेयम्
मयादिति राजोवाच १ ब्रवीतु भगवान् समयमिति २ ब्राह्मण उवाच विद्वेषणं परमं जीवलोके कुर्या-
न्नरः पार्थिव याच्यमानः तेन त्वां पृच्छामि कथं नु राजन् दद्याद्भवान् दयितं च मेद्य ३ राजोवाच न चानुकी-
र्तये दत्वा तु सुखी भवामि ४ ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानः न मे मनः
कुप्यति याच्यमाने दत्वा न शोचामि कदाचिदर्थी ५ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ प्राप्तवांश्च
गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ६ इत्यारण्यके नाहुषचरिते १९४ वैशंपायन उ० भूय एव महाभाग्यं कथ्य-
तामित्यब्रवीत्पाण्डवः १॥

प्रदातुं शक्यामित्यर्थः ४ रोहिणीनां गवां रोहिणी लोहिता गौ इति मेदिनी ५ प्राप्तवान्
पिता पुत्रं गीत्वा श्रेष्ठार्थं दाने च महाभाग्यमित्यध्याये श्रूयतामित्यर्थः ६ इत्यारण्यके नाहुषचरिते १९४ भूयः १ ॥

२ उपांशुव्रतं चचारेति तज्जपं स्वर्गारोहणादन्यत् ३ ८ हिंसिहि नस्मिताडयसि ९ शापं तं शापं दित्संतं हे विप्र योन ददाति स्त्रीयं यथं नं तु भंतस्मै वा पततु शा
पदानं तु चितं उताहो एतं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणयोगं स्त्रीयमदित्सन्नपापयोगः नापिशांतियमा ब्राह्मणः शापं दातुमर्हतीत्यर्थः १० ११ हेप

अथाचष्ट मार्कंडेयो महाराज वृषदर्भ सेडकनामानौ राजानौ नीतिमार्गवेत्तारौ अहो पारख कृतिनौ १
सेडको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानत् अप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ३ अथ तं सेडकं ब्राह्मणः
कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् ४ अश्वसहस्रं मे भवान्ददात्विति तं सेडको
ब्राह्मणमब्रवीत् ५ नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति ६ स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशं राजा परमधर्मज्ञो ब्रा
ह्मण तं भिक्षस्व स ते दास्यतीति तस्यैतदुपांशुव्रतमिति ७ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसह
स्रमयाचत स महाराजा तं कशेनाताडयत् ८ तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् किं हिंस्यनागसं मामिति ९ एवमुक्त्वा तं
शापंतं राजाह विप्र किं यो न ददाति तुभ्यं उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् १० ब्राह्मण उ० राजाधिराज तव समी
पं सेडकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः तेनानुशिष्टेन मयात्व भिक्षितोऽसि ११ राजोवाच पूर्वाह्णे ते दास्या
मि यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति यो हन्यते कशया कथं मोघं हे पराणं स्यात् १२ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसि

कं हरीकरणं अश्ववर्षं संप्रसादनीयं इत्यर्थः १२ दैवसिकं एकदिवसजातं उत्पत्तिं धनस्य नियमभंगाय प्रवृत्तं ब्राह्मणं दंडयित्वमपि शास्थितादयिकं

देवानां १४ निपातं प्रतिहस्त्वकं न्यग्रहतत्वात्कपोतस्य श्येनवानदिगन्तानामीश्वरः ५ अग्नेरिति मुनिरहं त्वशरीरेण कपोतशरीरेण विष्टो
स्मीत्यर्थः प्राणत्राणरक्षकत्वेन त्वमेव मम प्राणा इत्यर्थः ६ १ श्रोत्रियस्य मे श्येनायत्तस्य कपोतस्य प्रदानेन साधुदानं ८ पर्यायेणेति पित

मार्कण्डेय उ॰ देवानां कथा मे जाता महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिं मौशीनरं साधे नेशिविं जिज्ञासामहे इति
पत्नेभ्योऽस्तु त्वा अग्नीन्द्राबुपतिष्ठेतां १ अग्निः कपोतरूपेणाभिधावद्दामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण २ अ
थ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गमपतत् ३ अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् प्राणरक्षणार्थं श्येप
नाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते ४ वसु दद्यान्नैतद्वा न्याय्यं विद्वांसो निष्कृतिं कुर्यात् घोरं कपोतस्य निपात
माहुः ५ अथ कपोतो राजानमब्रवीत् प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्ये अङ्गैरङ्गा
नि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणेषु त्वा प्रपद्ये ६ स्वाध्यायेन कर्शितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि तपसा दमेन युक्त
माचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणं एवं युक्तमपापं मां विद्धि ७ गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्ष
रशो मे अधीताः न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ८ अथ श्येनो राजान
मब्रवीत् पर्यायेण वसतिर्भवेषु सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् त्वमाददानोऽद्य कपोतमेनं मा त्वरा

पुत्रभार्यामातृप्रभृतीनामपुरोऽन्तर्येण जाया सैव भवान्तरे माता यः पुत्रः स एव पिता एवं शत्रुः मित्रं भवति मित्रं वा शत्रुरिति भवेषु जन्मसु पर्या
येण वसतिः स्थितिर्भवति अतस्त्वं सर्गे सृष्टौ अस्मात्कपोतात् जातोऽसि अतस्तव जन्मान्तरीयं पितरं कपोतं आददानो रक्षन् मम आहारे विघ्नं मा

शकुनेनेत्यकारान्तोऽपि पतयोः स्वरूपं ज्ञात्वा साधुकर्म कथं कुर्यामिति विस्मयातीत्यर्थः १० ११ ह्रस्वा शैशव एव प्रजा प्रमीयते म्रियते १२ मोघं नि
ष्फलं सोऽन्नं विंदति लभते अप्रचेता अज्ञः प्रहरन्ति सेन्द्रा देवाः १३ अस्मात्कपोतात् एनं कपोतं मोचयित्वा तेन तुल्यं प्रति नयंतु प्रापयंतु नेन समर्पयंतु

राजोवाच केनेह पक्षी जातु परा हि दृष्टा वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता यो वै कपोतो वदते यां च श्येनस्तु
भीतं विदित्वा कथमस्तु साधु १० नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले नास्य बीजं रोहति काल उप्तं भीतं प्रपन्नं यो हि
ददाति शत्रवे न त्राणं लभते त्राणमिच्छन्स काले ११ जाता ह्रस्वा प्रजा प्रमीयते सदा न च वासं पितरो
ऽस्य कुर्वते भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यं १२ मोघमन्नं विंदति चाप्रचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति शीघ्रमेव भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रं १३ उक्षाणं प
क्त्वा सह ओदनेन अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयंतु यस्मिन्देशे रमसे तीव्र श्येन तत्र मांसं शिबयो वहंतु
१४ श्येन उवाच नोक्षाणं राजन्याचये येन वान्यदस्मान्मांसमधिकं कपोतात् देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष
भक्ष्यस्तन्मे देहि शकुनानामभावात् १५ राजोवाच उक्षाणं वेहतमनूनं नयंतु ते पश्य श्येन पुरुषा म
मैव भयार्दितस्य दायं समातिक्रांत त्वां प्रत्याम्नायं तत्र वर्ह्येनं मा हिंसीः १६ ॥

१४ इदं स्वदेहदानेऽपि स्वरूपं शकुनानां पक्षिणां मध्ये एवं बकुलत्वं अभावात् माशो न १५ उक्षाणं बलीवर्दं वेहतं वंध्यां गां वा अनूनं सर्वावयवसंपूर्णां यथा
स्यात्तथा भयार्दितस्य भीतस्यास्य कपोतस्य दायं प्रतिपन्ने प्रत्याम्नायं तत्र प्रापयंतु पश्य पश्यन्निव च आलोचयन्नेव सन्तः एनं कपोतं मा हिंसीरिति १६

सौम्योह्ययं सोमसंयुक्तकतुवनिसं पविपाल्योह्ययं हे सौम्य सोमवत्प्रियदर्शन १७ १८ अधिकृत्यछित्वा १९ अपर्याप्तोऽस्वयमेव तुलामाविवेश

राजेषाणान्नैवदद्यां कपोतं सौम्योह्ययं किं न जानासि श्येन यथा क्लेशं मा कुरुष्व हंसौम्य नाहं कपोतमर्पयि
ष्ये कथंचित् १७ यथा मां हि वै साधुवादैः प्रसन्नाः प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां प्र
शाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि १८ श्येन उवाच ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन् यावन्मांसं कपोते
न समं तथा त्रातस्त्वया साधु जातः कपोतः प्रशंसेयुश्च शिवयः कृतं च प्रियं स्यान्ममेति १९ अथ स दक्षिणादूरोरु
त्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् गुरुतर एव कपोत आसीत् २० पुनरपरमुत्चकर्त गुरुतर एव कपोतः एवं
सर्वं समधिकृत्य शरीरं तुलायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् २१ अथ राजा स्वयमेव
तुलामारुरोह न च व्यलीकमासीद्राज्ञस्तद्वृत्तं दृष्ट्वा त्रात इत्युक्त्वान्तरधीयत श्येनः अथ राजाब्रवीत् २२
कपोतं विदुः शिवयस्त्वां कपोत पृच्छामि ते शकुने कोनु श्येनः नान्यः स्वरसेदृशं जातु कुर्यात् एतं प्रश्नं भगव
न्मे विवक्ष्व २३ कपोत उवाच वैश्वानरोहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः साधु त्वां तु ज्ञातुं वा
ऋषभ सौरथेयं नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ २४ ॥

व्यलीकमप्रियं त्रातस्त्वया कपोत इत्युक्त्वा २२ सौरथेयं सुरथायाः पुत्रं नौ आवां विद्धीति शेषः २४ ॥

असिनाखड्गेन एतन्मांसंवः त्वपार्श्वं लक्ष्म चिह्नं करोमीति २५ २६ शिबिनाशिथिलशरीरेणजातं औद्भिदं उद्भेदनजातं यशसादीप्यमानं २७ ३

यामेतांपेशींसमनिकृत्यपार्श्वाद्ग्रवानसिनोत्कृत्यराजन् एतद्धोलक्ष्मशिबेकरोमिहिरण्यवर्णंरुचिरंपु
ण्यगंधं २५ सोग्प्रजानांपालयितायशस्वीसुरर्षीणामथसंमतोभृशं एतस्मात्पार्श्वात्तुरुषाज्जनिष्य
तिकपोतरोमेतिचतस्यनाम २६ कपोतरोमाणंशिबिनोद्भिदंपुत्रंप्राप्स्यसिनृपवृषसंहननंयशोदी
प्यमानंद्रष्टासिशूरंवृषभंसौरथानां २७ इत्यारण्यकेशिबिचरिते १९८ वैशंपायनउ॰ भूयएवमहा
भागाकथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवोमार्कंडेयं अथाचष्टमार्कंडेयः अष्टकस्यवैश्वामित्रेरश्वमेधेसर्वेरा
जानःप्रागच्छन् भ्रातरश्चास्यप्रतर्दनोवसुमनाःशिबिरौशीनरइतिसचसमाप्तयज्ञोभ्रातृभिःसहरथेन
प्रयातिचनारदमागच्छंतं तमभिवाद्यारोहतुभवान्रथमित्यब्रुवंस्तांस्तथेत्युक्त्वारथमारुरोह अथ
तेषामेकःसुरर्षिंनारदमब्रवीत् प्रसाद्यभगवंतंकिंचिदिच्छेयंप्रष्टुमिति १ पृच्छेत्यब्रवीदृषिः ततःस
र्वगुणप्रमुदिताः अथायुष्मंतगुणविशेषैश्चसमभियातास्मात्कस्मादवतरेत् अयमष्टकोवतरेदित्यब्रवी

आरण्यकेशिबिचरिते १९९ भूयएव १ २ ३ आयुष्मंतंचिरकालभोग्यंस्वर्गस्थानेषुसत्स्वमार्गेअवतरेत्स्वर्गाद्भ्रंशोमन्यमभिमतिशेषः ४ ॥

५८ पार्श्वे रथचक्रप्रदेशास्यमध्ये १८ अतियातोतिवेगवान् अश्वचतुष्टयस्यापिदानात् धुर्यं स्वहस्तेनैव गृहीत्वा सांप्रतं युक्तायुक्तविचारः १०॥

किंकारणमित्यपृच्छत् यथा च पूर्वमेकस्य गृहे मयाउषितं समं रथेनाऽऽगमावहद्यायपथमनेकानि गोस
हस्राणि वर्णशोविविक्तानि तमहमपृच्छं कस्येमा गाव इति सोऽब्रवीत् मयातिसृष्टा इयेनास्तेनैव स्वयं
स्राघतिकथितेन एषावत्तरेदष्विभिर्यांतं व्यसांप्रतं कोवत्तरेत् ५ प्रतर्दनस्त्यब्रवीदृषिः तत्र किंका
रणं प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितं समारथेनाप्रावहत् ६ अथैतं ब्राह्मणोभित्वा ताम्श्वममददात् भवा
न्निहितो दास्यामीत्यब्रवीद्ब्राह्मणं त्वरितमेव दीयतामित्यब्रवीद्ब्राह्मणस्त्वरितमेव सब्राह्मणस्यैव वृ
त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ७ अथान्योप्यर्थी ब्राह्मण आगच्छत् तथैव चैवं तु ममत्वा वाममपार्श्विम
मददाद्यथायात् पुनरन्योप्यर्थी ब्राह्मणआगच्छत् त्वरितोऽयतस्मैअपनह्यवाममुर्यमददत्
८ अथप्रायात्तुनरन्यागच्छदर्थी ब्राह्मणस्तमब्रवीद्दतियानो दास्यामि त्वरितमेदीयतामित्यब्रवी
द्ब्राह्मणस्तस्मै दत्त्वाश्वं रथधुर्यं गृहीत्वा यातस्ते ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ९॥

म.
भा. व.
टी.
३३९

११ १२ पुष्परथस्याग्निर्विगगनस्थागारेषु अप्रतिषिद्धमार्गस्य प्रयोजनेन तद्दर्शमित्यर्थः १३ रथस्तु तपवनं तु यावितः राजापि ममस्याश्रमे भुक्त्वा

यपषददाति चाम्य यतिचनेन व्याहृतेन तथावर्तरेत् ११ अथ द्वाभ्यां यानं व्यमिति को वर्तरेत् वसुम
नाम्नावतरेदित्यब्रवीदृषिः किंकारणमित्यपृच्छद्यावचनाद्दः अहं पतिश्रमत्वसुमनसा गृहमुप
स्थितः १२ स्वस्तिवाचनमासीत्पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छं स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु ब
थो ब्राह्मणानां दर्शितः १३ तमहं रथमाशंसमथ राजाब्रवीद्भगवतो रथः प्रशस्तः एष भगवतो रथ
इति १४ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः पुनरेव च रथप्रयोजनमासीत् १५ सम्यगयं एष भगवत
इत्येवं राजाब्रवीदिति १६ पुनरेव च तृतीयस्वस्तिवाचने समभावयमथ राजा ब्राह्मणानां दर्शायमा
नभिप्रेक्ष्याब्रवीत् अथ भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानिःसृहूं संभावितानि पतेन द्रोहवचनेना
वतरेत् १७ अथैकेन यानं व्यस्यात्को वर्तरेत्सुनेनांवदस्याह शिबिर्यायादहमवतरेयमत्र किंकार
णमित्यब्रवीत् १८ असावाह शिबिर्वितानसमानोऽस्मि यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् १९ ॥

पितरर्णेन दत्तवान् रथस्तुतिं चानुमोदितवानिति प्रयत्नकार्थः १४ १५ १६ द्रोहवचनेन प्रदत्ताद्दृयास्तवेन १७ १८ १९ ॥

१० २६ महित्वा एजयित्वा कपाले शीर्षास्थिपात्रं २० योदत्वा स्नायते यस्मात्स्वयेत यस्मा थिनो लिप्सितमिं गितेर्ज्ञो त्वापितो स्तु तिमात्रेणैव संभावय

शिवे अन्नार्थ्यस्मीति तमब्रवीच्छिविः किं क्रियतामाज्ञापयतु भवानिति २० अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत्तयप
षते पुत्रो हं हन्नभो नाम पष प्रमातव्य इति तमेनं संस्कुरु अन्नं चोपपादय ततो हं प्रतीक्ष्य इति ततः पुत्रं प्रमा
थ्य संस्कृत्य विधिना स्नापयित्वा पाच्यामर्पयित्वा शिवसा प्रति गृह्य ब्राह्मणमन्वगायत २१ अथास्य स्नाय
मानस्य कश्चिद्दाचष्ट पचते ब्राह्मणेन गारं प्रविश्य दहतीति ते गृहे कोषागारमायुधागारमस्य शालां हस्ति
शालां च ददह इति २२ अथ शिविरलक्षयेवाविकृतमुखवर्णेन गारं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत्सिद्धं भगव
न्नन्नमिति ब्राह्मणेन किंचिद्व्याजहार विस्मयादधोमुख आसीत् २४ ततः प्रसादयन्ब्राह्मणं भगवन्भुज्य
तामिति पुनरुक्तो द्रष्टा स शिविमब्रवीत् २५ त्वमेवैतदश्नीति तथाहेत्युक्त्वा शिविरलक्षयेवाविमनाः स हि
त्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् २६ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् अब्रवीच्चैनं जितक्रोधोऽसि
न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं समभाजयत् २८ समुदीक्षमाणः पुत्रमपश्य
त् अग्रतिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतं २९ ॥

तिनत्वेयेन यस्माद्ब्राह्मणेनार्थितः श्रद्धातमा एवं कमदे
यमपि तदातिथ्यं कर्तव्यमपि करोतीति तेऽभिरोगं श्रेष्ठाः तत्राप्यंशेऽनारदपि श्रेष्ठ इति दानगुणदोषविधानवर्णनं नामाध्यायः २९ ॥

म० भा० व० टी० ३३०

३० ३१ ३२ इति मार्कंडेयसमास्यायां राजन्यमहाभाग्यसमाप्तं १९ मार्कंडेयमृषय ऊचुरिति यावत्कीर्तिस्तावत्स्वर्गे तिष्ठतीति तुल्यन्यायत्वाद्यावदकी
र्तिस्तावन्नरकेप्यतः कीर्त्यकीर्त्योर्नाशो कर्मानुरूपं ब्राह्मणादिशरीरं नीचयोनिर्वा उभावपि भूमौ प्राप्नुत इत्यध्यायतात्पर्यं १ प्रतिभिज्ञानातिप

सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोन्तरधीयत ३० तस्य राजर्षेर्विधातानेन वेषेण परीक्षार्थमागत इति तस्मिन्
तर्हितेऽमात्या राजानमूचुः किं प्रेप्सुना भवता इदमेवं जानता कृतमिति शिविरुवाच नैवाहमेतद्यश
से ददानि न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया पापैरनासेवित एष मार्ग इत्येवमेतत्सकलं करोमि ३२ सद्भिः
सदाध्यासितं तु प्रशस्तं तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे एतन्महाभाग्यवरं शिवेस्तु तस्मादहं वेद यथावदे
तत् ३३ इत्यारण्यके राजन्यमहाभा० १९ वैशंपायन उ० मार्कंडेयमृषयः पांडवाः पर्यपृच्छन् अस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति १ स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्र
च्युतः कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति २ तमहमब्रुवं कार्यवेश
कुलत्वान्न वयं वासायनिकानशरीरोपतापेनात्मनः समारभामोर्थानामनुष्ठाने ३ ॥

रिचिनोति २ कार्यं पुण्यं तदर्थाः चेष्टा जपादयः ताभिराकुलत्वान्न वासायनिकाः वासो विटागारं तदेव अयनं वासायनं तत्र भवाः ग्रामैकरा
त्रवासिनस्तीर्थाटनशीलाः शरीरोपतापेन कृच्छ्रोपवासादिजन्मना देहतापेनार्जितो न वयमतीतानागतविदः स्म इति भावः ३ ॥

खल्वप्रसिद्धं ४ सइंद्रद्युम्नोऽश्वोभूत्वामामवहत् ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ ॥

अस्ति खल्लु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति सभवतश्चिरजातो भवंतं यदि जानीयादितः प्र
कृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति ४ ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः अथैनं
स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति ५ स मुहूर्तमिव ध्यात्वाब्रवीदेनं नाभिजानामि भवंतमिति
स एवमुक्त इंद्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः ६ अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजातः इति स
एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विंद्रद्युम्ननाम सरस्तस्मिन्नाडीजंघो नाम बकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजात
तरस्तं पृच्छेति ८ ततइंद्रद्युम्नो मां चोलूकमादाय तत्सरो गच्छद्यत्रासौ नाडीजंघो नाम बको बभूव ९
सोऽस्माभिः पृष्टो भगवानितममिंद्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति स एवं मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीन्नाभिजाना
म्यहमिंद्रद्युम्नं राजानमिति ११ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीद
स्ति खल्वस्मिन्नेव सरसि कूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति १२ स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथंचिदभिजा
नीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छामिति १३ ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास अस्मत्सा
कमभिप्रेतं भवंतं केचिदर्थं ॥

म०
मा०व०
टी०
३३०

चितिष्वग्निचयनेषु कर्तव्येषु सत्सु १६ १८ पुरुषः स्वर्गास्थ इति शेषः १९ २० २१ २२ २३ २४ ॥

ग्रहं स्मायाग्रस्य तेनातावदितितं श्रुत्वा कच्छपस्तस्मात्सरसः उत्थायाभ्यागच्छत् यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरस्तीरे
१४ आगतं चैनं वयमपृच्छामः भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति १५ स मुहूर्तं ध्यात्वा वाष्पसंपूर्णेन
यनउद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् किमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह येनेह सह
स्रकृत्वश्चितिषु यूपाश्चाहिताः १६ सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम
यत्राहं प्रतिवसामीति १७ अथैतत्सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकात् देवरथः प्रादु
रासीत् वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रतिप्रस्तुतं तस्य स्वर्गाय यथोचितस्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्तिमानस्यथाग्रे
याहीति १८ भवति चात्र श्लोकाः दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः यावत्स शब्दो भवति तावत्
पुरुष उच्यते १९ अकीर्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् स पतत्यधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकी
र्त्यते २० तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादनन्तायनरः सदा विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् २१ इत्येतदे
तच्छ्रुत्वा स ह राजाब्रवीत् तिष्ठतावद्यावदिमान्वृद्धान्यथास्थानं प्रतिपादयामीति २२ स मां प्राकारकर्णं चोलू
कं यथोचितस्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संस्थितो यथोचितस्थाने प्रतिपदे तन्मया तु चिरं चिरंजीविने दृश
मिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः २३ पाण्डवाश्चोचुः साधु शोभनं भवता कृतं राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्यु

तस्य स्थानं प्रतिपद्यस्व [illegible] २४ ॥

३३८

प्रसौ मार्कंडेयः मार्कंडेयसमास्यायामिन्द्रद्युम्नोपाख्यानं १९८ अतःपरं स्वर्गप्रदान्साधारणान्धर्मानाह अध्यायेन श्रुत्वा स राजा राजर्षिरित्यादि
नावदंति लोकेषु विशिष्टबुद्धयश्चंतेन १ ४ पर्यश्नंति सबालवृद्धातिथिभ्यः एवमश्नंति यत्र जन्मानि प्रसव्यं वृथा गोब्राह्मणादिदानं विना

इत्यथैनानब्रवीद्धोषो नन्द्देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्पुनः समु
द्धृत्य स्वर्गं प्रापित इति २५ इत्यारण्यके इन्द्रद्युम्नोपाख्यानं समाप्तं १९८ वैशंपायन उ० श्रुत्वा स राजा रा
जर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा मार्कंडेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनं १ युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ
तं मुनिं कीदृशीषु ह्यवस्थासु हि दत्त्वा दानं महामुने २ इंद्रलोकं भवान्वेत्तु रूपस्य ब्रवीहि मे गार्हस्थ्ये
ऽथवा बाल्ये यौवने स्थाविरे पि वा यथा फलं समाश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ३ मार्कंडेय उवाच वृथा
जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश वृथा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च धर्मबहिष्कृताः ४ परपाकेषु ये श्नंति
आत्मार्थं च पचंति ये पर्यश्नंति वृथा यच्च तदसत्यं प्रकीर्तितं ५ आरूढपतिते दत्तमन्यायोपहृतं च य
त् व्यर्थं तु पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ६ ॥

कीर्तितेन तदपि वृथेत्यर्थः आरूढश्चासौ पतितः आरूढो नैष्ठिकं धर्ममयुक्तः प्रच्यवते पुनः प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति येन शुध्येत्स आत्महा इति श्लो
कोक्तः नैष्ठिकं यावज्जीवब्रह्मचर्यं चतुर्थाश्रमं वानप्रस्थं त्वा प्रच्यवते गार्हस्थ्येच्छादिना तां निष्ठां त्यजति ६ ॥

म० भा० व० टी० २२५

गुरावप्यानृतिके पतितप्रिये वृषलः शूद्रः ७ ब्रह्मबंधवो जातिमात्रं ब्राह्मणा वृत्ताध्ययनशून्याः ८ तमइति दानं दानेन फलं ९ अप्यन्नदा

गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके वेदविक्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके ७ ब्रह्मबंधुषु यद्दत्तं
यद्दत्तं वृषलीपतौ स्त्रीजनेषु च यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च परिचारिकेषु यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश ८
तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च भुंक्ते च दानं तत्सर्वं गर्भस्थस्तु नरः सदा ९ ददद्दानं द्विजा
तिभ्यो वृद्धभावेन मानवः १० तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्थिव दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्ग
मार्गजिगीषया ११ युधिष्ठिरउ० चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य वर्तमानाः प्रतिग्रहे केन विप्रा विशेषेण तार
यंति तरंति च १२ मार्कंडेयउ० जपैर्मंत्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च नावं वेदमयीं कृत्वा तारयंति
तरंति च १३ ब्राह्मणांस्तोषयेद्यस्तु तुष्यंते तस्य देवताः वचनाच्चापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात्
पितृदैवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च अनंतं पुण्यलोकं च गंतासि त्वं न संशयः १५ श्लेष्मादिभिर्व्या
प्तगात्रस्त्रियमाणो विचेतनः ब्राह्मणा एव संपूज्याः पुण्यं स्वर्गमभीप्सता १६

नेवृद्धभावेन जरया भुंक्ते १६ ॥

अजुगुप्सिताः अभिशस्तपतितवर्जिताः दुर्वर्णः अप्रतिगौरोऽतिकृष्णो वा वीभत्सवर्णः १७ काण्डपृष्ठाः बाणनिषंगधराः शस्त्रवृत्तय इत्यर्थः १८

श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या अजुगुप्सिताः दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठामयावी कुंडगोलकौ १७ वर्जनीयाः प्रयत्नेन कांडपृष्ठाश्च देहिनः जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यग्निरिवेंधनं १८ ये ये श्राद्धे नियुज्यंते मूकांधबधिरादयः तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः १९ प्रतिग्रहश्च वै देयः शूद्रस्यापि युधिष्ठिर प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् २० तस्मिन्देयं द्विजे दानं सर्वागमविजानता प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्यः स शक्तिमान् २१ न तथा हविषा होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः अग्नयः पार्थ तुष्यंति यथा ह्यतिथिभोजने २२ तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यतस्वातिथिभोजने पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयं २३ प्रयच्छंति तु ये राजन्नोपसर्पंति ते यमं देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनं २४ आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च प्रत्येकैकं नृपश्रेष्ठ गोदानाद्व्यतिरिच्यते २५ कपिलायाः प्रदानाद्धि मुच्यते नात्र संशयः तस्मादलंकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये २६ श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे २७ ॥

१९ २४ माल्यं निर्माल्यं आकल्पः गंधादिनालंकरणं २५ २६ अभिभूताय दारिद्र्यादेव २७ ॥

अभिवर्जितेदत्तं २८ बहुभ्योदत्ता २९ ३५ प्रजापतिर्विराड्अन्नंविराडितिश्रुतेः ३६ प्रतिश्रयाःगृहाः येषांयेनतत्त्वमाउतिशेषः प्रतिर्वचनाःय

एवंविधेषुदातव्यानसम्यग्देषुभारत कोपेनाभरतश्रेष्ठसम्यग्देष्वभिवर्जितं २८ एकस्यैकाप्रदातव्यान
बहूनांकदाचन सागौर्विक्रयमापन्नाहन्यात्त्रिपुरुषंकुलं २९ नतारयतिदातारंब्राह्मणंनैवनैवतं
सुवर्णस्यविशुद्धस्यसुवर्णंयःप्रयच्छति ३० सुवर्णानांशतंतेनदत्तंभवतिशाश्वतं अनड्वाहंतुयोदद्या
द्बलवन्तंधुरंधरं ३१ सनिस्तरतिदुर्गाणिस्वर्गलोकंचगच्छति वसुन्धरांतुयोदद्याद्द्विजायविदुषात्मने
३२ दातारंह्यनुगच्छन्तिसर्वेकामाभिवाञ्छिताः प्रच्छन्तिचान्नदातारंवदन्तिपुरुषाभुवि ३३ अधृतिनी
णगाग्राश्चपाःस्वपादावगुण्ठिताः तेषामेवश्रमार्त्तानांयोह्यन्नंकथयेद्बुधः ३४ अन्नदानसमःसोपि
ब कीर्त्तितेनात्रसंशयः तस्मात्सर्वादानानिहित्वान्नंसंप्रयच्छत ३५ नहीदृशंपुण्यफलंविचित्रमिहवि
द्यते यथाशक्तिचयोदद्याद्दन्नंविप्रेषुसंस्कृतं सतेनकर्मणाप्नोतिप्रजापतिसलोकतां अन्न
मेवविशिष्टंहितस्मात्परतरंनच ३७ अन्नंप्रजापतिःप्रोक्तंसचसंवत्सरोमतः संवत्सरस्तुयज्ञोसौसर्वं
यज्ञेप्रतिष्ठितं ३८ तस्मात्सर्वाणिभूतानिस्थावराणिचराणिच तस्मादन्नंविशिष्टंहिसर्वेभ्यइतिविश्रुतं
३९ येषांतडागानिमहोदकानिवाप्यश्चकूपाश्चप्रतिश्रयाश्च अन्नस्यदानंमधु

मवार्त्तामपिस्पृश्यंतीत्यर्थः ५०॥

नदवाणियमस्यतेलोकंनामवंति ५०॥

वस्त्रतांपनानां ४१ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ॥

य■■त्यंश्रमेणार्जितवित्तसंचितंविप्रेसुशीलेचप्रयच्छतेयः वस्त्रंपरानस्यभवेत्तस्तुछायागंवस्त्रंतांप्रति
मुञ्चतीच ४१ अन्नदाःप्रथमंयांतिसत्यवाक्तदनंतरं अयाचितप्रदाताचसमंयांतित्रियोजनाः ४२ वैशंपा
यन उ॰ कौतूहलसमुत्पन्नःपर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः मार्कंडेयंमहात्मानंपुनरेवमहानुजः ४३ यमलोकस्य
चाध्वानमंतरंमानुषस्यच कीदृशंकिंप्रमाणंवाकथंवातन्महामुने तरंतिपुरुषाश्चैवयेनोपायेनशंसमे
४४ मार्कंडेयउवाच सर्वगुह्यतमंप्रश्नंपवित्रमृषिसंस्तुतं कथयिष्यामितेराजन्धर्मंधर्मभृतांवर ४५
षडशीतिसहस्राणियोजनानांनराधिप यमलोकस्यचाध्वानमंतरंमानुषस्यच ४६ आकाशंतदपानी
येघोरंकांतारदर्शनं नतत्रवृक्षच्छायावायानीयंकेतनानिच विश्रमेयत्रवैश्रांतःपुरुषोध्वानकर्षितः
नीयतेयमदूतैस्तुयमस्याज्ञाकरैर्बलात् ४८ नराश्चयत्तथैवान्येपृथिव्यांजीवसंज्ञिताः ब्राह्मणेभ्यःप्र
दानानिनानारूपाणिपार्थिव ४९ हयादीनांप्रकृष्टानितेध्वानंयांतिवैनराः सवितार्यातपंयांतिछत्रेण
वहिच्छदाः ५० दमाश्चैवान्नदातारोहान्नमाश्नुप्यनन्नदाः वस्त्रिणोवस्त्रदायांतिअवस्त्रायांत्यवस्त्रदाः ५१
॥

५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ॥

हिरण्यदाः स्वर्गं यांति शुक्लपक्षाभमलंकृताः भूमिदास्तु स्वर्गं यांति सर्वकामैः सुतर्पिताः ५२ यांति चैवा
परिक्लिष्टान्नदाः सम्यक्प्रदायकाः नराः स्वर्गं वस्त्रदा यांति विमानेषु शुभप्रदाः ५३ पानीयदा ह्यतृषिताः प्र
हृष्टमनसो नराः पंथानं द्योतयेत तस्य यांति दीपप्रदास्सदा ५४ गोप्रदास्तु स्वर्गं यांति निर्मुक्ताः सर्वपा
तकैः विमाने हंससंयुक्ते यांति मासोपवासिनः ५५ तथा वर्हिमयूरैश्च षष्ठिरात्रोपवासिनः त्रिरा
त्रं तपते यस्तु एकभक्तेन पांडव ५६ अंतरा चैव नाश्नाति तस्य लोका ह्यनामयाः पानीयस्य गुणा दिव्याः
प्रेतलोके सुखावहाः ५७ तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते शीतलं सलिलं तत्र पिबंति ह्यस्तु
तोयदाः ये च दुष्कृतकर्माणः पूयं तेषां विधीयते एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ५९ तस्मा
त्त्वमपि राजेंद्र पूजयेनान्यथाविधि श्रद्धानिक्षीणगात्रश्च पार्थिवो हि समन्वितः ६० इच्छते ह्यमदाना
वेशूहमायाति चाशया तत्पूजयेत्प्रयत्नेन सोतिथिर्ब्राह्मणश्च सः ६१ तं यांतमनुगच्छंति देवाः सर्वे
सवासवाः तस्मिंस्तु पूजिते प्रीता निराशा यांत्यपूजिते ६२ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र पूजयेनं यथाविधि प
ततेशातपाः श्लोके किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ६३ ॥

९४ १५ अपानपाः प्रसयपाः नगादिताः नकेनचिद्दोषवत्तयाकीर्तिताः १६ ॥

युधिष्ठिर उ॰ पुनः पुनरहं श्रोतुं कथां धर्मसमाश्रयां पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ९४ मार्कंडे
य उ॰ धर्मांतरं प्रतिकथां कथ्यमानां मयानघ सर्वपापहरां नित्यं शृणुष्वावहितो मम ९५ कपिलायां तु दत्तायां य
त्फलं ज्येष्ठपुष्करे तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ९६ द्विजपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ता
वत्पुष्करपर्णेन पिबंति पितरो जलं ९७ स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः पितरः पादशौचेन अन्नाद्ये
न प्रजापतिः ९८ यावद्वत्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदृश्यते तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनांतरात्मना ९९
श्रेनवित्तगतो वत्सो यावद्यान्तं प्रदृश्यते तावद्वैः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुंचति १० यावंति तस्या रोमा
णि वत्सस्य च युधिष्ठिर तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ११ सुवर्णनासां यः कृत्वा सखुरां कृष्णस
धेनुकां तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वरत्नैरलंकृता १२ प्रतिगृह्य गृहीत्वा यः पुनर्ददाति साधवे फलानां
फलमश्नाति तदा दत्वा च भारत १३ ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना चतुरंता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र सं
शयः १४ प्रेतजातु यायो यस्तु भुंजते सततं भाजनः यो द्विजः प्राहृतं हित्वा सततमस्तारणायवै १५ अपानपा
नगादितास्तथान्ये ये द्विजातयः जपंति संहितां सम्यक् ते नित्यं नारायणसमाः १६ ॥

म॰
मा॰वृ॰
टी॰
३४२

७७ ७८ ७९ नभवंतीहमानवाःस्वर्गंप्राप्यापवर्गंपरिगच्छंतः मुक्तिमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः ८० ८० ८८ ॥

हव्यंकव्यंचयत्किंचित्सर्वंतत्क्षोत्रियोर्हति दत्तंहिश्रोत्रियेसाधौज्वलितेग्नौयथाहुतं ७७ मन्त्रप्रहरणावि
प्रानविप्राःशस्त्रयोधिनः निहन्युर्मसुतान्विप्रावज्रपाणिरिवासुरान् ७८ यस्माश्रितेयंतत्कथाकथिते
येनवानच यांश्रुत्वामुनयःप्रीतानैमिषारण्यवासिनः ७९ वीतशोकभयक्रोधाविपाप्मानस्तथैवच
श्रुत्वेमांत्वत्कथांराजन्नभवंतीहमानवाः ८० युधिष्ठिरउ॰ किंतच्छौचंभवेद्येनविप्रःशुद्धःसदाभवेत्
तदिच्छामिमहाप्राज्ञश्रोतुंधर्मभृतांवर ८१ मार्कंडेयउ॰ वाक्छौचंकर्मशौचंचयच्चशौचंजलात्मकं
त्रिभिःशौचैरुपेतोयःसस्वर्गीनात्रसंशयः ८२ सायंप्रातश्चसंध्यायोब्राह्मणोभ्युपसेवते प्रजपन्पा
वनींदेवींगायत्रींवेदमातरम् ८३ सतयापावितोदेव्याब्राह्मणोनष्टकिल्बिषः नसीदेत्प्रतिगृह्णानोम
हीमपिससागरां ८४ येचास्यदारुणाःकेचिद्ग्रहाःसूर्यादयोदिवि तेचास्यसौम्याजायंतेशिवाःशिवत
राःसदाः ८५ सर्वेनानुगतंचैनंदारुणाःपिशिताशिनः घोररूपामहाकायाधर्षयंतिद्विजोत्तमं ८६
नाध्यापनाद्याजनाद्वाप्यन्यस्माद्वाप्रतिग्रहात् दोषोभवतिविप्राणांज्वलिताग्निसमाद्विजाः ८७ दुर्वेदा
वासुवेदावाप्राकृताःसंस्कृतास्तथा ब्राह्मणानावमंतव्याभस्मच्छन्नाइवाग्नयः ८८ ॥

८९ ९३ पवित्राणां त्रिसुपर्णादिमंत्राणां ९४ ९५ अभिषेचने तीर्थेषु यज्ञान्तेवभृथे वा स्नाने ९६ भावस्थिते ९७ नदुष्करमिति इंद्रियगा
मिनां विषयाणां विशुद्धिं विना अप्रशाने भोगः सुकरो भोगो विषयशुद्धिं नापेक्षते पराणं गतानां सेगादिनापि तत्सिद्धेः किं त्वनाशित्वं अप्रमृतत्वे

यथा श्मशाने दीप्तौजाः पावको नैव दुष्यति एवं विद्वानविद्वान्वा ब्राह्मणो दैवतं महत् ८९ प्राकारैश्च
पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विधैः नगराणि न शोभन्ते हीनानि ब्राह्मणोत्तमैः ९० वेदाढ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञान
वन्तस्तपस्विनः यत्र तिष्ठन्ति वै विप्रास्तन्नाम नगरं नृप ९१ व्रजे वाप्यथवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुताः त
त्तन्नगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् ९२ रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनं अभिगम्याभिपूज्या
थ सद्यः पापात्प्रमुच्यते ९३ पुण्यतीर्थाभिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनं सद्भिः संभाषणं चैव प्रशस्तं कीर्ति
तं बुधैः ९४ साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्यन्ति नित्यशः ९५
त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनं वल्कलाजिनसंवेष्टं व्रतचर्याभिषेचनं ९६ अग्निहोत्रं वने वासः
शरीरपरिशोषणं सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः ९७ न दुष्करमनाशित्वं सुकरं ह्यशनं
विना विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिं

भोगवर्जनेवा तो विना न सुकरं यतो दुष्करं स्वभावेनाऽसंपादमिति योजना ९८ ॥

इत्युक्तं तेहेतमाहार्दैनविकारीतिसस्तदुक्तंवतंदंदुर्जेयं ४९ ज्ञातिभिः पूर्वापर्येशुक्लदेहः शुक्लत्वमपजीवी अविकल्मषः शुक्लो वृत्तायः
ऊर्ध्वमपीड्यतिसनिष्कल्मषोनभवतीत्यर्थः तेषामापादनमत्राहर्दैनहिंसेति अनाशितेत्यशनत्यागः ५० मांसशोणितलेपनः देहः २

विकारितेषांराजेंद्रसदुक्तंतंमनः येपापानितकर्वंतिमनोवाक्कर्मबुद्धिभिः तेतपंतिमहात्मानोन
शरीरस्यशोषणं ४९ नज्ञातिभ्योदयायस्यशुक्लदेहोविकल्मषः हिंसासातपस्तस्यनानाशित्वंत
पःस्मृतं ५० तिष्ठन्गृहेचैवमुनिर्नित्यंशुचिरलंकृतः यावज्जीवंदयावांश्चसर्वपापैःप्रमुच्यते १ नहि
पापानिकर्माणिशुध्यंत्यनशनादिभिः सीदत्यनशनादेवमांसशोणितलेपनः २ अज्ञात्वाकर्माणिकृत्वा
क्लेशोनास्यप्रहीयते नाग्निर्दहतिकर्माणिभावशून्यस्यदेहिनः ३ पुण्यादेवप्रव्रजंतिशुध्यंत्यनशना
नीनिच नमूलफलभक्षित्वान्नमौनान्नानिलाशनात् शिरसोमुंडनाद्वापिनस्थानकुटिकासनात् न
जटाधारणाद्वापिनतुस्थंडिलशय्यया ५ नित्यंह्यनशनाद्वापिनाग्निशुश्रूषणादपि नचोदकप्रवेशा
ननचक्ष्माशयनादपि ६॥

प्रज्ञातेशास्त्रात्किंतुस्वयमेवकल्पितंतमशिलारोहणादि तेनक्लेशएवनतुअन्यस्यापंप्रहीयते भावशून्यस्येति तदपिभावस्येत् शुद्धि
हेतुविनिभावः ३ पुण्यादेवदयारूपात्वास्यनःकायशुद्धिरपात्वेवनामशुद्धिमोत्ताःस्युःनतुफलाद्यशनादिनेत्यर्थः ४ स्थानकुटिकास

विचिकित्सितमाह ज्ञानेनेति ७ क्लेशैः अविद्यादिभिः ८ आत्मनेति शरीराणीति शेषः आत्मना विप्रहीणानि निरज्जुरगादिवत् यतः काष्ठा
दिसमानि जडानि दृश्यानीत्यर्थः एतेन यद्दृश्यं तन्मिथ्येति नियमो दर्शितः नष्टदृश्याणि नियमान्तरमाह विनश्यन्तीति यद्दृश्यं तद्विनाशि
अतो वियदादिकमहङ्कारस्य स्वभासिभास्यत्वात् घटवद्विनाश्येवेत्यर्थः ९ नास्मि देहादिरूपः पञ्चभूतिवा नाहं अहङ्काराख्यद्रष्टव्यरूपः अहं
काराख्यद्रष्टृरूपो वा न मे ममत्वं सर्वं यि देहाहङ्कारादिकमिति वा आत्मानं विंदते १० अहं तत्त्वमिति वाक्यात् अभिसंधाय शास्त्राणीयं

ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तमं पदं ७ बीजानि ह्यग्निदग्धानि
न रोहन्ति पुनर्यथा ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ८ आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुड्यो
पमानि च विनश्यन्ति न संदेहः फेनानीव महार्णवे ९ आत्मानं विंदते येन सर्वभूतगुहाशयं श्लोकेन
यदि वार्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनं १० एतत्तदभिसंधाय केचिच्छ्लोकपदांकितैः शास्त्रैरेभिः महद्भिश्च प्रमयो
मोक्षलक्षणं ११ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ऋचुज्ञानविदो ह्यसामप्ययामोक्षलक्षणं
१२ विदितार्थस्तु वेदानां परिवेदप्रयोजनं उद्विजन्ते स तु वेदेभ्यो दावाग्नेरिव मानवः ११३ ॥

स्वगात्मनः केवलीभावं ज्ञात्वा श्लोकपदैः सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिभिर्मन्त्रपदैः अंकितानि चिह्नितानि ब्राह्मणानि ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादीनि
तैः उपनिषद्भागैः सहस्रैर्वेत्यर्थः प्रत्ययोऽहं ब्रह्मास्मीत्यनुभवः स्वसाक्षिकः अहं हत्वापि विश्वलोकसात्त्विकमोक्षस्य लक्षणं ज्ञापकं ११ १२
परिवेदः साकल्येन वेदः विदितार्थः ज्ञातात्मतत्त्वः वेदेभ्यः वेदोक्तकर्मभ्यः ११३ ॥

शुष्कतर्कप्रपंचः सत्येः वाध्यत्वात् आत्मवत् व्यतिरेकेण शुक्तिरजतवदित्यादिरूपं श्रुतिं नेह नानास्ति किंचनेति अज्ञानप्रभवा लोका वेदाश्चाज्ञान
संभवाः विदितात्मतत्त्वस्य नेह नानास्ति किंचनेत्यादिका जगद्बाधप्रदर्शिनी आश्रयस्व नैषा तर्केण मतिरापनेया नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमि
ति श्रुतिभ्यां एकं चतत् अस्तत्व्यापकं विविधभेदशून्यं वस्तु तत्त्वं ब्रह्म श्रुतिस्मृतितर्कहेतुभिः अन्नेन सोम्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः
सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिभिः कार्यलिंगेनानुमानेन परमकारणं द
र्शयंतीभिः शुंगैः तत्कार्यं तन्मूलं कारणं इच्छसि यदीति शेषः बुद्धिस्तत्त्वज्ञाने साधनस्य शमादेः विपर्ययात् प्रभवात् अवैदिकताया ॥१५॥
वेदेतितत्त्वप्रतत्तत्त्ववेदः प्रणवः वाच्यवाचकयोरभेदात् सर्वे अस्ति मा प्रणव ह्येवत् पिगमस्य सर्वेवदर्शनात् तथा च श्रुतिः एतद्वै सत्यकाम

शुष्कतर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिस्मृती एकात्मरामिमं वेहं तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि बुद्धिर्नेनस्यसि येत साधनस्य विपर्ययात् ॥१५॥ वेदैर्वेदितव्यं प्रयत्नान्नहि वेदस्तस्य वेदः शरीरं वेदस्तत्त्वेन तस्मात्सोपलब्धौ जीवस्त्वात्मा तस्य वेद्यस्य वे॰

परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीत्यादिका वेदस्तत्त्वेनतत्त्वाधि
गमहेतुः तस्मात्सोपलब्धौ तस्य वेदस्य समासः संक्षेपः प्रलयो यत्र सः तस्मात् आत्मा यत्र वेदा अवेदा इति श्रुतेः तस्योपलब्धौ आत्मा जीवः स्वप्र
काशश्च आत्मानं घटवत् स्वात्मानं प्रकाशयति स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् कथं तर्हि तत्ज्ञानस्य साध्यत्वमुच्यत इत्याशंक्याह तस्य वेद्यस्य वेद्यमिति
तत्तस्मात्तः आत्मा वेद्यस्य बुद्धिसत्त्वस्य वेद्यं ज्ञेयं च श्रुतेत्वग्र्यया बुद्ध्या मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिभ्यः कथं तर्हि यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रु
वणं उच्यते चक्षुः सन्निहितं कुंभं यथा सूर्य इव भासयेत् चित्तवृत्त्या तथा आत्मा संविदात्मैव प्रकाशयेत् स्वप्रकाशचिदात्मा वृत्तिरात्मांतरं विनाभा
सयेद् भास्करमिव चक्षुः सूर्यांतरं विना वृत्तिव्याप्तिमपेक्ष्यैव वेद्यत्वं प्राकृतात्मनः चिदंतरानपेक्षत्वादवेद्यत्वं तथा आगमाः आगमाः यन्मनसा न मनुते

१९ प्रसादेनानैर्मल्येन ध्यानं नाम चित्तेंद्रियनिरोधो न त्वाहारत्याग इत्याह तस्मादिति २० उक्तमर्थं पिंडीकृत्याह तपसेति तपसा सदाचार

वेदोक्तमायुर्देवानामाशिषश्चैव कर्मणां फलमनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणां १६ इंद्रियाणां प्रसादेन तदेतत्परिवर्जयेत् तस्मादनशनं दिव्यं निरुद्धेंद्रियगोचरं १७ तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः १८ वैशंपायन उ॰ एवमुक्तस्तु राजेंद्र प्रत्युवाच महायशाः भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रदानविधिमुत्तमं १९ मार्कंडेय उवाच यत्त्वमिच्छसि राजेंद्र दानधर्मं युधिष्ठिर इष्टं चेदं सदा मह्यं राजन् गौरवतस्तथा २० शृणु दानरहस्यानि श्रुतिस्मृत्युदितानि च छायायां करिणः श्राद्धं तत्कर्णपरिवीजिते दशकल्पायुतानीह न क्षीयते युधिष्ठिर २१ ॥

णेन १८ २० छायायां करिणः गर्वपायो गोस्यास्य छाया गजच्छाया स्वंपर्व देशकालयोगजं कर्णाग्रम्स्य पल्लवाः तैर्वीजिते देशे जलोयांते २१

समाह्निकं प्रार्द्रवस्त्रमन्नादिद्रव्यं वैष्णवं विशेषं मम्मिति निवेशाय मे शृहं तदपिकारिणां वैष्णवं हृद्योपधारव्यानं वेपेनेश्वबलेवसस्मृतमिति वे
शेषावेश्म गृहे श्रोक्तान्नेपथ्य गृहमात्रकश्चतिचविस्थः २२ प्रतिस्रोतस्त्रिप्रवाहा इति सार्द्धश्लोकः प्रतिप्रतीपं पूर्ववाहिन्याः नद्याः पश्चिमाभि
मुखस्रोतः प्रवाहो यत्र तत्तीर्थं प्रतिस्रोतः तत्र पात्रे र्पितास्त्रिप्रवाहा उत्तमाख्याः विपरीणामप्रयत्नयाश्त्यपकृष्यते प्रत्ययफलाश्मर्थः प

जीवनाय समाह्निकं वस्त्रं दत्वा महीयते वैष्णवत्वमवाप्नये घलसर्वयज्ञैः
सहूवान् २२ प्रतिस्रोतस्त्रिप्रवाहाः पर्जन्योमानुसंचरन् महायुवि
यथानावामहापापैः प्रमुच्यते २३ विमलेविप्रदत्तानि दधिमस्तुक
यानि च पर्वस्वहिगुणं दानमतोदशगुणं भवेत् २४ ॥

र्जन्योमानुसंचरन् प्रमाणार्थमनुसंचरन्पर्जन्यरूपोष्मलयः प्रतिथिरूपेणाष्टमरूपोष्मलयस्वर्गप्रद इत्यर्थः पर्जन्योमत्रवाह्नषति हला
युधः महायुविमहतिपूः सदृशे प्रवाहे विमलेवेगहृपयोगे विप्रदत्तानि विप्रेभ्यो दत्तानि दधिमस्तुदभ्रो मण्डं मेदे दधिभवमस्तु इत्यमरः
नावरुषावा यथा महायुवियोगभारेयथा सर्वपापैः प्रमुच्यते तथैव च गजच्छाया श्राद्धादिकर्तारोपि मुच्यंत इत्यर्थः २३ २४ ॥

पर्वसुदर्शादिषु २५ २६ कामान्काम्यमानान्विषयान् २७ २८ मार्कंडेयसमास्यायां १९४ क्रतवा ऋषीणांराज्ञांचलोककंटकोद्धरणंपरमे

अयनेविषुवेचैवषडशीतिमुखेषुच चंद्रसूर्योपरागेचदत्तमक्षयमुच्यते २५ एकत्तुगुणंदशगुणंवदंतिदत्तं
शतगुणमृत्वयनादिषुभवंति भवतिसहस्रगुणंदिनस्यराहोर्विषुवतिचाक्षयमश्नुतेफल २६ नाभू
मिदोभूमिमश्नातिराजन्नायानदोयानमारुह्ययाति यान्यान्कामान्ब्राह्मणेभ्योददातितांस्तान्कामा
न्जायमानःसमश्नुते २७ अग्नेरपत्यंप्रथमंसुवर्णंभूर्वैष्णवीसूर्यसुताश्चगावः लोकास्त्रयस्तेनभवंति
दत्तायःकांचनंगाश्चमहींचदद्यात् २८ परंहिदानान्नबभूवशाश्वतंभयंत्रिलोकेभवतेकुतःपुनः त
स्मात्प्रयानेपरमंहिदानंवदंतिलोकेषुविशिष्टबुद्धयः २९ इत्यारण्यकेपर्वणि १९४ वैशंपायनउवाच
श्रुत्वातुराजाराजर्षेरिंद्रद्युम्नस्यतत्तथा मार्कंडेयान्महाभागात्स्वर्गस्यप्रतिपादनं १ युधिष्ठिरोमहा
राजपप्रच्छभरतर्षभ मार्कंडेयंतपोवृद्धंदीर्घायुषमकल्मषं २ विदितास्तवधर्मज्ञदेवदानवराक्षसाः
राजवंशाश्चविविधाऋषिवंशाश्चशाश्वताः ३ नतेस्त्यविदितंकिंचिदस्मिँल्लोकेद्विजोत्तम कथांवेत्सि
मुनेदिव्यांमनुष्योरगरक्षसां ४ देवगंधर्वयक्षाणांकिन्नराप्सरसांतथा इच्छाम्यहंश्रोतुंतत्त्वेनद्वि
जसत्तम ५ ॥

सप्रीतिकरमितिधुंधुमारोपाख्यानतात्पर्यं पदार्थःस्पष्टः १ २ ३ ४ ५ ॥

कुवलाश्वइतिख्यातइक्ष्वाकुरपराजितः कथंनामविपर्यासाद्धुंधुमारत्वमागतः ६ एतदिच्छामितत्त्वेन
ज्ञातुंभार्गवसत्तम विपर्ययस्तुयस्यायंनामकुवलाश्वस्यधीमतः ७ वैशंपायन॰ एवमुक्तस्ततोराज्ञामार्कं
डेयोमहामुनिः धौंधुमारमुपाख्यानंकथयामासभारत ८ मार्कंडेयउ॰ हंततेकथयिष्यामिशृणु
राजन्युधिष्ठिर धर्मिष्ठमिदमाख्यानंधुंधुमारस्यतच्छृणु ९ यथासराजाइक्ष्वाकुःकुवलाश्वोमहीपतिः
धुंधुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्वमहीपते १० महर्षिर्विश्रुतस्तातउत्तंकइतिभारत मरुधन्वसुरम्येषुआ
श्रमस्तस्यकौरव ११ उत्तंकस्तुमहाराजतपोतप्यत्सुदुश्चरं आरिराधयिषुर्विष्णुंबहून्वर्षगणान्विभु
तस्यप्रीतःसभगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् दृष्ट्वैवचर्षिःप्रकृतस्तुष्टावविविधैःस्तवैः १३ उत्तंकउ॰ त्वया
देवप्रजाःसर्वाःससुरासुरमानवाः स्थावराणिचभूतानिजंगमानितथैवच १४ ब्रह्मवेदाश्चवेद्यंचत्वया
सृष्टंमहाद्युते शिरस्तेगगनंदेवनेत्रेशशिदिवाकरौ १५ निश्वासःपवनश्चापितेजोग्निश्चतवाच्युत
बाहवस्तेदिशःसर्वाःकुक्षिश्चापिमहार्णवः १६ ऊरूतेपर्वतादेवखंनाभिर्मधुसूदन पादौतेपृथिवीदेवी
रोमाण्योषधयस्तथा १७ इंद्रसोमाग्निवरुणादेवासुरमहोरगाः प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठंतिस्तुवंतोविविधैःस्त ॥ १८

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ॥

त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर योगिनः सुमहावीर्यास्त्वां वेत्ति त्वां महर्षयः १९ त्वयि तुष्टे जग
त्स्वास्थ्यं त्वयि क्रुद्धे महद्भयं भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम २० देवानां मानुषाणां च सर्वभूत
सुखावहः त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः २१ असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परं २२ पराभूताश्च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते त्वं हि कर्ता विकर्ता च
भूतानामिह सर्वशः २३ आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः एवमुक्तो हृषीकेश उत्तङ्केन महा
त्मना उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेहं वरं वृणु २४ उत्तङ्क उ० पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिं पुरु
षं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुं २५ विष्णुरुवाच प्रीतस्तेहमलौल्येन भक्त्या तव च सत्तम अवश्यं
हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज २६ एवं सञ्छन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे व
रं भरतसत्तम यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षण २७ धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा अभ्या
सश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर २८ श्रीभगवानुवाच सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज प्रति
भास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसां २९ त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि उत्सादनार्थं
लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ३० ॥

३१ ३२ ३३ इत्यारण्यपर्वके धुंधुमारोपाख्याने २०० मार्कंडेयउवाच इक्ष्वाकौ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०॥

तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ३१ बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः तस्य पुत्रः शुचिर्दांतः कुवलाश्व इति श्रुतः ३२ स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः शासनात्तव विप्रर्षे धुंधुमारो भविष्यति एवमुक्त्वा ततो विष्णुस्तत्रैवांतरधीयत ३३ इत्यारण्यपर्वके धुंधुमारोपाख्याने २०० मार्कंडेय उ० इक्ष्वाकौ संस्थिते राजन् शशादः पृथिवीमिमां प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् १ शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः २ विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्यात्मजोऽभवत् ३ तस्य श्रावस्तको ज्ञेयः श्रावस्ती येन निर्मिता श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबल ४ बृहदश्वस्य दायादः कुवलाश्व इति स्मृतः कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ५ सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवंतो दुरासदाः कुवलाश्वश्च पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ६ समये तं पिता राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकं ७ पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ८ मार्कंडेय उ० अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तंको नराधिपं वनं संप्रस्थितं राजन् बृहदश्वं द्विजोत्तमः ९ तमुत्तंको महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरं न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् १०

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ ॥

उत्तंक उवाच भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्भवेमहि ११ त्वया हि पृथि
वी राजन्रक्षमाणा महात्मना भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गंतुमर्हसि १२ पालने हि महान्धर्मः प्रजा
नामिह दृश्यते न तथा दृश्यतेरण्ये मा भूत्ते बुद्धिरीदृशी १३ ईदृशो न हि राजेंद्र धर्मः क्वचन दृश्यते प्र
जानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः १४ रक्षितव्याः प्रजा राजंस्तास्त्वं रक्षितुमर्हसि निरुद्विग्नस्तपश्च
र्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव १५ ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जालक इति स्मृ
तः १६ बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः तत्र रौद्रो दानवेंद्रो महावीर्यपराक्रमः ७ मधुकैटभ
योः पुत्रो धुंधुर्नाम सुदारुणः अंतर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ८ तं निहत्य महाराज वनं त्वं ग
न्तुमर्हसि शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणं १९ त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थि
व अवध्यो देवतानां हि दैत्यानामथ रक्षसां २० नागानामथ यक्षाणां गंधर्वाणां च सर्वशः अवाप्य स व
रं राजन्सर्वलोकपितामहात् २१ तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोन्यथा प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीं
मव्ययां ध्रुवां २२ क्रूरस्य तस्य स्वपतो वालुकांतर्हितस्य च संवत्सरस्य पर्यंते निश्वासः संप्रवर्तते २३ ॥

२३ ॥

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ इत्यारण्यकेधुंधुमारोपाख्याने २०१ सपव १२३४ ॥

यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना तस्य निश्वासवातेन रजउद्धूयते महत् २४ आदित्यपथमाश्रित्य स
माहं भूमिकंपने सविस्फुलिंगं सज्वालं धूममिश्रं सुदारुणं २५ तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व
आश्रमे तं विनाशय राजेंद्र लोकानां हितकाम्यया २६ लोकाः स्वस्था भविष्यंति तस्मिन्विनिहते सुरे
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति विष्णुना च वरो दत्तः पूर्वे
मम महीपते २८ यस्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महीपतिः तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदं २९ त
त्तेजस्त्वं समाधाय राजेंद्र भुवि दुःसहं तं निषूदय राजेंद्र दैत्यं रौद्रपराक्रमं ३० न हि धुंधुर्महातेजास्तेजसा
ल्पेन शक्यते निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ३१ इत्यारण्यके धुंधुमारोपाख्याने २०१ मार्कंडे
य उ० स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तंकेनापराजितः उत्तंकं कौरवश्रेष्ठ कृतांजलिरथाब्रवीत् १ न तेऽभिगमनं
ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः २ धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणा
प्रतिमो भुवि प्रियं च ते सर्वमेतत्करिष्यति न संशयः ३ पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः विस
र्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतं ४ ॥

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ ॥

तथास्थितिंचतेनोक्तोमुनिनामिततेजस ततमादिश्यपत्तनयस्तत्तंकायमहात्मने कियतामितिराजर्षिर्जगा
मवनमुत्तमं ५ युधिष्ठिरउ॰ कएषभगवन्दैत्योमहावीर्यस्तपोधन कस्यपुत्रोथनमावापतदिच्छामि
वेदितुं ६ एवंमहाबलोदैत्योनज्ञातोमेतपोधन एतदिच्छामिभगवन्यथातथ्यनवेदितुं सर्वमेव
महाप्राज्ञविस्तरेणतपोधन ७ मार्कंडेयउ॰ शृणुराजन्निदंसर्वंयथावृत्तंनराधिप कथ्यमानंमहाप्रा
ज्ञविस्तरेणयथातथं ८ एकार्णवेतदालोकेनष्टेस्थावरजंगमे प्रनष्टेषुचभूतेषुसर्वेषुभरतर्षभ ९
प्रभवंलोककर्तारंविष्णुंशाश्वतमव्ययं यमाहुर्मुनयःसिद्धाःसर्वलोकमहेश्वरं १० सुष्वापभगवान्वि
ष्णुरप्सुयोगगतएवसः नागस्यभोगेमहतिशेषस्यामिततेजसः ११ लोककर्तामहाभागोभगवानच्यु
तोहरिः नागभोगेनमहतापरिरभ्यमहीमिमां १२ स्वपतस्तस्यदेवस्यपद्मंसूर्यसमप्रभं नाभ्यांवि
निःसृतंदिव्यंतत्रोत्पन्नःपितामहः १३ साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मापद्मेसूर्यसमप्रभः चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्त
थैवचचतुर्मुखः १४ स्वप्रभावाद्दुराधर्षोमहाबलपराक्रमः कस्यचित्त्वथकालस्यदानवौवीर्यवत्तमौ
१५ मधुश्चकैटभश्चैवदृष्टवंतौहरिंप्रभुं शयानंशयनेदिव्येनागभोगेमहाद्युतिं १६ ॥

वरूयोजनविस्तीर्णौ वरूयोजनमायतौ किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससं १७ दीप्यमानं श्रियाराजं तेज
सा वपुषा तथा सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनं १८ विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तथा दृष्ट्वापि
तां महच्चापि पद्मे पद्मनिभेक्षणं १९ विश्रामयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसं विश्रामितौ बक्रूशौ ब्रह्माणा
मामहायशाः २० एकार्णवे पद्मनालेन तेनाभुक्ष्यत केशवः अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ २१ दृष्ट्वा ता
वब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ददामि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते २२ तौ प्रहस्य हृषीकेशं महादर्पौ महा
बलौ प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनं २३ आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम दातारौ स्वो वरं तुभ्यं
तद्ब्रवीह्य विचारयन् २४ श्रीभगवानुवाच प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम युवां हि वीर्यसंपन्नौ
न वामस्ति समः पुमान् २५ वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहि
ताय वै २६ मधुकैटभावूचतुः अनृतं नौ कृतपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोन्यथा सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरु
षोत्तम २७ बले रूपे च शौर्ये च शमे न च समोस्ति नौ धर्मे तपसि दाने च शीलसत्वदमेषु च २८ उपप्लवो म
हानस्मानुपावर्त्तत केशव उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः २९ ॥
२९ ॥

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ धुंधुमारोपाख्याने २८ धुंधुर्नाम १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥

आवामिच्छामहे देवकृतमेकं त्वयाविभो अनावृतेस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ३० पुत्रत्वमधिगच्छा
वत्तवचापि सुलोचन वरएषवृतो देवतद्धिहि सुरसत्तम ३१ अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रितं तदा श्री
भगवानुवाच बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति सविचिंत्याथ गोविंदो नापश्यद्यदनावृतं ३२
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा मधुकैटभयो राज
न्शिरसी मधुसूदनः चक्रेण शितधारेण न्यकृंतत महायशाः ३४ इत्यारण्यके धुंधुमारोपाख्याने २२
मार्कंडेय उ० धुंधुर्नाम महाराज तयोः पुत्रो महाद्युतिः स तपोतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः १ अति
ष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभुं २ देवदानवयक्षाणां सर्पगंध
र्वरक्षसां अवध्योहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ३ एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः स एवमुक्तस्तस्य
पादौ मूर्ध्नास्पृश्य जगाम ह ४ स तु धुंधुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः अनुस्मरन्पितृवधं धुंधुर्विष्णुमुपागम
त् ५ स तु देवान्सगंधर्वाञ्जित्वा धुंधुरमर्षणः बबाध सर्वानसकृद्विष्णुं देवांश्च वै भृशं ६ समुद्रे वालुका
पूर्णे उज्जालक इति स्मृते आगम्य च स तं देशं भरतर्षभ ७ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
३५॰

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥

वायतिसम्यग्भ्रान्त्यातस्तेनैकाश्रमे विभो अंतर्भूमिगतस्तत्र वालुकांतर्हितस्तथा ८ मधुकैटभयोः पुत्रो धुंधुर्भीमपराक्रमः शेते लोकविनाशाय तपोबलमुपाश्रितः ९ उत्तंकस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः एतस्मिन्नेव काले तु राजा सबलवाहनः १० उत्तंकविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ११ सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः कुवलाश्वो नृपतिरन्वितो बलशालिनां १२ तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः उत्तंकस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया १३ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् एष श्रीमानवध्योऽद्य धुंधुमारो भविष्यति १४ दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समंतात्पर्यवारयन् देवदुंदुभयश्चापि नेदुः स्वयमनीरिताः १५ शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः १६ अंतरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर तत्रैव समदृश्यंत धुंधुर्यत्र महासुरः १७ कुवलाश्वस्य धुंधोश्च युद्धकौतूहलान्विताः देवगंधर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः १८ नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतो दिशं १९ अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः कुवलाश्वस्य पुत्रैश्च तस्मिन्वै वालुकार्णवे २० ॥

३५॰

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ॥

सप्तभिर्दिवसैःखात्वा दृष्टेषो धुंधुर्महाबलः आसीद्घोरं वपुस्तस्य वालुकांतर्हितं महत् २१ दीप्यमानं य
था सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ततो धुंधुर्महाराज दिशमावृत्य पश्चिमां २२ सुप्तोभूद्राजशार्दूल कालान
लसमद्युतिः कुवलाश्वस्तु पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः २३ अभिद्रुतः प्रासैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुशलैरपि
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः २४ स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः क्रुद्धश्चाभ
क्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च २५ आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानद
हत्स्वेन तेजसा २६ मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः
२७ सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम २८ तं प्रबुद्धं म
हात्मानं कुंभकर्णमिवापरं आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः २९ तस्य वारि महाराज सुस्रा
व वपुर्देहतः तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ३० योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ब्रह्मा
स्त्रेण च राजेंद्र दैत्यं क्रूरपराक्रमं ३१ ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकभयाय वै सोस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो
महासुरं ३२ सुरशत्रुममित्रघ्नं त्रैलोक्येश इवापरः धुंधोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ३३ ॥

धुंधुमार इति ख्यातो नाम्ना प्रतिरथोभवत् प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितस्तदा ३४ वरं वृणीष्वेत्युक्तः
स प्रांजलिः प्रणतस्तदा अतीवमुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ३५ दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चा
पि दुर्जयः सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ३६ धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः तथा
स्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ३७ ऋषिभिश्च सगंधर्वैरुक्तेनैव च धीमता संभाष्य चैनं विविधै
राशीर्वादैस्ततो नृप ३८ देवा महर्षयश्चापि स्वानि स्थानानि भेजिरे तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर
तदाभवन् ३९ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चंद्राश्वश्चैव भारत तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्म
नां ४० वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसां एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ४१ धुंधुर्नाम म
हादैत्यो मधुकैटभयोः सुतः कुवलाश्वश्च नृपतिर्धुंधुमार इति स्मृतः ४२ नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदाप्र
भृति सोभवत् एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ४३ धौंधुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनं ४४ शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः आयुष्मान्भूति
मांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ४५ न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ४६ इत्यारण्यके धुंधुमारोपा
ख्याने २०३ ॥

ततो पतिव्रतोपाख्यानमितिस्त्रीमाहात्म्यादीनां दृष्टानां निर्णयार्थं तत्रापि नाहं वलाकाविप्रर्षेद्र्त्वतः प्राक्तनो ग्रंथः स्पष्टार्थः १२४ ॥

वैशंपायन उ॰ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयं महाद्युतिं पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्विदं १ श्रोतुमि
च्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमं कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः २ प्रत्यक्षमिह विप्रर्षे
देवा दृश्यंति सत्तम सूर्याचंद्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ३ पिता माता च भगवन्गुरवश्चैव सत्तम य
च्चान्यद्देवविहितं तच्चापि भृगुनंदन ४ मान्या हि गुरवः सर्वे एकपत्न्यस्तथा स्त्रियः पतिव्रतानां शुश्रूषा दु
ष्करा प्रतिभाति मे ५ पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो निरुध्य चेंद्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ
पतिं दैवतवच्चापि चिंतयंत्यः स्थिता हि याः भगवन्दुष्करं त्वेतत्प्रतिभाति मम प्रभो ७ मातापित्रोश्च शुश्रूषा
स्त्रीणां भर्तरि च द्विज स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करं ८ साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वंति
सदादृताः दुष्करं खलु कुर्वंति पितरो मातरश्च वै ९ एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदंत्युत कुक्षिणा द
श मासांश्च गर्भं संधारयंति याः १० नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः संशयं परमं प्राप्य वेदनामतु
लामपि ११ प्रजायंते सुतान्नार्यो दुःखेन महता विभो पुष्णंति चापि महता स्नेहेन द्विजपुंगव १२ ये च क्रूरेषु
सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः स्वकर्म कुर्वंति सदा दुष्करं तेन मे मतं १३ ॥

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ इत्यारण्यकेपतिव्रतोपाख्याने २०४ कश्चित् १२ ॥

तत्रधर्मसमाचारंतत्त्वेनाख्याहिमेद्विज धर्मस्तुदुर्लभोविप्रदृश्यतेनमहात्मनां १४ एतदिच्छामिभगव
न्प्रश्नंप्रश्नविदांवर श्रोतुंभृगुकुलश्रेष्ठशुश्रूषेतवसुव्रत १५ मार्कंडेयउ० हंततेहंसमाख्यास्येप्रश्नमे
तंसुदुर्वचं तत्त्वेनभरतश्रेष्ठगदतस्तन्निबोधमे १६ मातृस्तुगौरवादन्येपितृनन्येतुमेनिरे दुष्करंकुरुते
मातावि‍वर्द्धयतियाप्रजाः १७ तपसादेवतेज्याभिर्वंदनेनतितिक्षया प्रतिचारैरुपायैश्चापीहंतेपितरः
सुतान् १८ एवंकृच्छ्रेणमहतापुत्रंप्राप्यसुदुर्लभं चिंतयंतिसदावीरकीदृशोयंभविष्यति १९ आशं
संतेहिपुत्रेषुपितामाताचभारत यशःकीर्तिमथैश्वर्यंप्रजाधर्मंतथैवच २० तयोराशांतुसफलांयःक
रोतिसधर्मवित् मातापिताचराजेंद्रतुष्यतोयस्यनित्यशः २१ इहप्रेत्यचतस्याथकीर्तिर्धर्मश्चशाश्वतः
नैवयज्ञक्रियाकाचिन्नश्राद्धंनोपवासकं २२ यातुभर्तरिशुश्रूषातयास्वर्गंजयत्युत एतत्प्रकरणंरा
जन्नधिकृत्ययुधिष्ठिर २३ पतिव्रतानांनियतंधर्मंचावहितःशृणु २४ इत्यारण्यकेपतिव्रतोपाख्याने
२०४ मार्कंडेयउ० कश्चिद्द्विजातिप्रवरोवेदाध्यायीतपोधनः तपस्वीधर्मशीलश्चकौशिकोनामभारत
१ सांगोपनिषदोवेदानधीतेद्विजसत्तम सवृक्षमूलेकस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः २ ॥

उपरिष्टाच्चवृक्षस्यबलाकासंन्यलीयत तयापुरीषमुत्सृष्टंब्राह्मणस्यतदोपरि ३ तामवेक्ष्यततःक्रुद्धःसमपध्यायत
द्विजः भृशंक्रोधाभिभूतेनबलाकासानिरीक्षिता ४ अपध्याताचविप्रेणन्यपतद्वसुधातले बलाकांपतितांदृ
ष्ट्वागतसत्वामचेतनां ५ कारुण्यादभिसंतप्तःपर्यशोचततांद्विजः अकार्यंकृतवानस्मिरागद्वेषबलात्कृतः
मार्कंडेयउ॰ इत्युक्त्वाबहुशोविद्वान्ग्रामंभैक्षायसंश्रितः ग्रामेशुचीनिप्रचरन्कुलानिभरतर्षभ ७ प्रविष्ट
स्तत्कुलंयत्रपूर्वंचरितवांस्तुसः देहीतियाचमानोवैतिष्ठेत्युक्तःस्त्रियाततः ८ शौचंतुयावत्कुरुतेभाजनस्यकु
टुंबिनी एतस्मिन्नंतरेराजन्क्षुधासंपीडितोभृशं ९ भर्ताप्रविष्टःसहसातस्याभरतसत्तम सातुदृष्ट्वापतिंसाध्वीब्रा
ह्मणंव्यवहायतं १० पाद्यमाचमनीयंवैददौभर्त्रेतथासनं प्रह्वापर्यचरच्चापिभर्तारमसितेक्षणा ११ आहारेणा
थभक्ष्यैश्चभोज्यैःसुमधुरैस्तथा उच्छिष्टंभाविताभर्तुर्भुंक्तेनित्यंयुधिष्ठिर १२ दैवतंचपतिंमेनेभर्तुश्चित्तानुसा
रिणी कर्मणामनसावाचानान्यच्चित्ताभ्यगात्पतिं तंसर्वभावोपगतापतिशुश्रूषणेरता साध्वाचाराशुचिर्द
क्षाकुटुंबस्यहितैषिणी १४ भर्तुश्चापिहितंयत्तत्सततंसानुवर्तते देवतातिथिभृत्यानांश्वश्रूश्वशुरयोस्तथा
१५ शुश्रूषणपरानित्यंसततंसंयतेंद्रिया साब्राह्मणंतदादृष्ट्वासंस्थितंभैक्षकांक्षिणं कुर्वतीपतिशुश्रूषांस
स्माराथशुभेक्षणा व्रीडितासाभवत्साध्वीतदाभरतसत्तम १६ भिक्षामादायविप्रायनिर्जगामयशस्विनी ॥

ब्राह्मण उ॰ किमिदंभवतित्वंमांतिष्ठेत्युक्त्वावरांगने उपरोधंकृतवतीनविसर्जितवत्यसि १८ मार्कंडेय उ॰ ब्राह्म
णंक्रोधसंतप्तंज्वलंतमिवतेजसा दृष्ट्वासाध्वीमनुष्येंद्रसांत्वपूर्वंवचोऽब्रवीत् १९ स्त्र्युवाच क्षंतुमर्हसिमेविद्वन्
भर्तामेदैवतंमहत् सचापिक्षुधितःश्रांतःप्राप्तःशुश्रूषितोमया २० ब्राह्मण उ॰ ब्राह्मणानगरीयांसोगरीयां
स्तेपतिःकृतः गृहस्थधर्मेवर्तंतीब्राह्मणानवमन्यसे २१ इंद्रोप्येषांप्रणमतेकिंपुनर्मानवोभुवि अवलिप्तेन
जानीषेवृद्धानांनश्रुतंत्वया २२ ब्राह्मणाह्यग्निसदृशादहेयुःपृथिवीमपि स्त्र्युवाच नाहंबलाकाविप्रर्षे त्यज
क्रोधंतपोधन अनयाक्रुद्धयादृष्ट्याक्रुद्धःकिंमांकरिष्यसि नावजानाम्यहंविप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः अ
पराधमिमंविप्रक्षंतुमर्हसिमेऽनघ २४ जानामितेजोविप्राणांमहाभाग्यंचधीमतां अपेयःसागरःक्रोधात्कृ
तोहिलवणोदकः २५ तथैवदीप्ततपसांमुनीनांभावितात्मनां येषांक्रोधाग्निरद्यापिदंडकेनोपशाम्यति २६
ब्राह्मणानांपरिभवाद्वातापिःसदुरात्मवान् अगस्त्यमृषिमासाद्यजी
र्णःक्रूरोमहासुरः २७ ॥

२८ २९ ३ शुश्रूषायाइति भर्तृशुश्रूषयासर्वेत्तत्वप्राप्तिर्दर्शिता ३१ साचब्राह्मणानांब्रह्मविदामेवास्तीतितल्लक्षणान्याह क्रोधइति
३२ अचलत्तणकथनंननिष्प्रयोजनमितियान्यविहल्लक्षणानितानिविद्यासाधनानीतिन्यायेनब्राह्मणपकामस्यक्रोधादित्यागःकुर्वीत

बहुप्रभावाःश्रूयंतेब्राह्मणानांमहात्मनां क्रोधःसुविपुलोब्रह्मन्प्रसादश्चमहात्मनां २८ अस्मिंस्तुनिक्षेब्रह्मन्नेतेकर्मर्हसिमेनघ पतिशुश्रूषयाधर्मोयःसमेरोचतेद्विज २९ देवतेष्वपिसर्वेषुभर्तामेदैवतंपरं अविशेषेणतस्याहंकुर्यांधर्मंद्विजोत्तम ३० शुश्रूषायाःफलंपश्यपत्युर्ब्राह्मणयादृशं बलाकाहित्वयादग्धारोषात्तद्विदितंमया ३१ क्रोधःशत्रुःशरीरस्थोमनुष्याणांद्विजोत्तम यःक्रोधमोहौत्यजतितंदेवाब्राह्मणंविदुः ३२ योवदेदिहसत्यानिगुरुंसंतोषयेतच हिंसितश्चनहिंसेततंदेवाब्राह्मणंविदुः ३३ जितेंद्रियोधर्मपरःस्वाध्यायनिरतःशुचि कामक्रोधौवशेयस्यतंदेवाब्राह्मणंविदुः ३४ यस्यचात्मसमोलोकोधर्मज्ञस्यमनस्विनः सर्वधर्मेषुचरतस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ३५ योध्यापयेदधीयीतयजेद्वायाजयीतवा दद्याद्वापियथाशक्तितंदेवाब्राह्मणंविदुः ३६

यतादिचकर्मब्यत्वेनविधीयते यइति सत्यवाकगुरुभक्तःक्षमावांश्चभवेदित्यर्थः ३३ ३४ ३५ ३६ ॥

३७ ३९ शाश्वतो धर्म आत्मदर्शने यदाह याज्ञवल्क्यः इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयंतुपरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति स

ब्रह्मचारीवदान्योयोप्यधीयाद्द्विजपुंगव स्वाध्यायवान्मत्तोवैतंदेवाब्राह्मणंविदुः ३७ यद्ब्राह्मणानां
कुशलंतदेषांपरिकीर्तयेत् समंतथाव्याहरतांतदेवरमतेमनः ३८ धर्मंतुब्राह्मणस्याहुःस्वाध्या
यंदममार्जवं इंद्रियाणांनिग्रहंचशाश्वतंद्विजसत्तम ३९ सत्यार्जवेधर्ममाहुःपरंधर्मविदोजनाःदु
र्ज्ञेयःशाश्वतोधर्मःसचसत्येप्रतिष्ठितः ४० श्रुतिप्रमाणोधर्मःस्यादितिवृद्धानुशासनं बहुधादृश्यते
धर्मःसूक्ष्मएवद्विजोत्तम ४१ भवानपिधर्मज्ञःस्वाध्यायनिरतःशुचिः नतुतत्त्वेनभगवन्धर्मंवेत्सी
तिमेमतिः ४२ यदिविप्रनजानीषेधर्मंपरमकंद्विज धर्मव्याधंततःपृच्छगत्वातुमिथिलांपुरीं ४३
मातापितृभ्यांशुश्रूषुःसत्यवादीजितेंद्रियः मिथिलायांवसेद्व्याधःसतेधर्मान्प्रवक्ष्यति ४४ तंत्वंगच्छ
स्वभद्रंतेयथाकामंद्विजोत्तम अत्युक्तमपिमेसर्वंतत्त्वमर्हसिविंदत ४५ धियोह्यवध्याःसर्वेषांयेधर्म
मभिविंदते ४५ ब्राह्मणउ· प्रीतोस्मितवभद्रंतेगतःक्रोधश्चशोभने उपालंभस्त्वयात्युक्तोममनिःश्रेयसे
परं ४६ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिसाधयिष्यामिशोभने ४७ ॥

मयैकालिकालिकशून्येवस्तुनिप्रतिष्ठितःपर्यवसितः प्रमेयोधर्मस्तुसत्येप्रतिष्ठितइत्यर्थात्सिद्धं ४० ४५ साधयिष्यामीतिस्वकार्यमितिशे

५० पतिव्रतोपाख्याने २५ चिंत आगोपराधः कृतमनेनेत्यागस्कृतः २८ विमानैः सप्तभौमिकगृहैः ७ ९ सूनावधस्थानं तन्मध्ये ९ ११ १२ ॥

मार्कंडेय उ॰ तयाविसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ विनिंदन्स स्वमात्मानं कौशिको द्विजसत्तमः ४ इत्यार
ण्यके पतिव्रतोपाख्याने २५ मार्कंडेय उ॰ चिंतयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः विनिंदन्स स्वमात्मान
मागस्कृत इवाबभौ १ चिंतयानः स्वधर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् श्रद्दधानेन वै भाव्यं गच्छामि मिथिला
महं २ कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनं ३ इति संचिंत्य म
नसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ४ संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलस
मन्वितः अतिक्रमन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ५ ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षितां धर्मसे
तुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभां ६ गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनां प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमा
नैर्बहुभिर्युतां ७ पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथां अश्वै रथैस्तथा नागैर्योधैश्च बहुभिर्युतां ८
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलां सोपश्यद्बहुवृत्तांतां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ९ धर्मव्याधमपृ
च्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितं १० मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणंतं त
पस्विनं आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकांते संस्थितो द्विजः ११ स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः आजगा
म यतो विप्रः स्थित एकांतदर्शने १२ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३५५

१४ १९ गुरू मातापितरौ २१ नाभ्यसूये परगुणेषु दोषं नाविःकुर्वे वर्तये जीवामि २२ कुत्सा विद्यमानदोषसंकीर्तनं गर्हा अविद्यमानदोषारो

व्याधउ॰ अभिवादये त्वां भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम अहं व्याधो हि भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि मां १३ एक
पत्न्या यत्त्वमसि गच्छ त्वं मिथिलामिति जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः १४ श्रुत्वा च तस्य त
द्वाक्यं स विप्रो भृशविस्मितः द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः १५ अदेशस्थं हि ते स्थानमि
ति व्याधोऽब्रवीद्द्विजं गृहं गच्छाव भगवन्यदि ते रोचतेऽनघ १६ मार्कण्डेयउ॰ बाढमित्येव तं विप्रो हृष्टो
वचनमब्रवीत् अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति १७ प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः पा
द्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः १८ ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् कर्मैतद्वै न सदृ
शं भवतः प्रतिभाति मे १८ अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा १९ व्याधउ॰ कुलोचितमिदं क
र्म पितृपैतामहं परं वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज २० विधात्रा विहितं पूर्वं कर्म स्वमनुपाल
यन् प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम २१ सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च देवतातिथि
भृत्यानामवशिष्टेन वर्तये २२ न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरं कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजो
त्तम २३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनं दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत २४ ॥

पः २३ पुराकृतं कर्मेति संबन्धः २३ लोकः परलोकः २४ ॥

२५ २७ न ग्लाति न ग्लानिं नयति १९ २४ अभिचारात्स्वैरगतेः २५ भेरुण्डाः भयानकाः २६ २७ ॥

कर्म स्मृतं कृषिर्वैश्यस्य संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा १५ राजा प्रशास्ति धर्मेण

में

स्वकर्मनिरताः प्रजाः विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु १६ भेतव्यं हि सदा राज्ञा प्रजानामधिपो हि सः वारयेति विकर्मस्थान्नृपो मृगमिवेषुभिः १७ जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोपि द्विजोत्तम १८ स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतं दण्ड्यं दण्डेन निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकं १९ सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम २० राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीं सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत २१ परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहं न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहं २२ न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहं सदोपवासी च तथा नक्तभोजी सदा द्विज २३ अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः २४ अभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् अधर्मो वर्तते चापि संकीर्यन्ते ततः प्रजाः २५ भेरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च क्लीबाश्चान्धाश्च बधिरा जायन्ते चललोचनाः २६ पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा स एष राजा जनकः प्रजा धर्मेण पश्यति २७ २० ॥

३९ स्वधर्मिणी तेन साधुना येषं युंजेति स्वधर्मेणात्मसेनानितेषां कुर्वन्ति न पार्थिवाः अन्ये चोराद्युपद्रवाः ३९ ५२ सर्वभ्यात् भयात् ५२ अन्यद्विपरी
तं स्यात् उत्तरस्मात् श्लोकात् द्वितीयं कल्याणमेवात्मनः परस्य चाभिध्यायेत् जानीयात् ५४ पापे पापिनि प्रतिपापः प्रतिपापी न स्यात् ५५ वृजिनानां

अत्र ह्यन्यजनाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ये चैवमां प्रशंसन्ति ये च निंदन्ति मानवाः ३८ सर्वान्स्वधर्मिणी
तेन कर्मणा तोषयाम्यहं ये जीवन्ति स्वधर्मेण संयुञ्जन्ति च पार्थिवाः ३९ न किंचिदुपजीवन्ति दान्ता उत्था
नशीलिनः शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ५० यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै सदा त्यागा
न्नाम्नमस्यैतां गुणान्विष्टेति पूरुषे ५१ मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः न च कामान्न संरंभा
न्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ५२ प्रियेणातिभृशं हृष्येदप्रियेन च संज्वरेत् न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्य
जेत् ५३ कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरस्तन्न तदाचरेत् यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ५४
न पापे प्रतिपापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ५५ कर्म चै
तदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् न धर्मोस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसंति ये ५६ अश्रद्दधाना धर्मस्य
ते नश्यन्ति न संशयः महावृत्ति इवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ५७ मूढानामवलिप्तानामसारं भा
षितं भवेत् दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ५८ ॥ असंवृतां असाधुप्रलापादिलहत ५८ इति भस्त्रा आध्मा
तः सन्नसारोपि पुष्टो भवेत् ५७ तदेतन्मूढानां भावितं वितितें अंतरात्मैव तं मूढं दर्शयति मूढ एषोस्मीत्यात्मैव स्वस्वरूपज्ञापके ५८ ॥

मृजाहीनः मलिनदेहः पाठान्तरे रूक्षोऽर्थः ४९ सूक्ष्ममतमाह अब्रुवन्निति ५० पापात्द्वितीयात्करिष्यमाणात् ५१ कर्मणेति येन तेनेति जपतप
स्तीर्थयात्रादिना केनचिदपि पापात्परिमुच्यत इत्यनुषज्यते सद्ब्राह्मणैः केनस्याद्येन स्यात्तेनेह पापवस्मादिति श्रुतिरियं धर्मेषु धर्मोत्पत्तिविषया

नलोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया अपिचेह श्रिया हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ४९ अब्रुवन्कस्यचिन्नि
न्दामात्मपूजामवर्णयन् नकश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ५० विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरि
मुच्यते नतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ५१ कर्मणा येन तेनेह पापाद्द्विजवरोत्तम एवं श्रुतिरियं ब्र
ह्मन्धर्मेषु प्रतिदृश्यते ५२ पापान्यबुद्ध्वेह पुराकृतानि प्राग्धर्मशीलो विनिहंति पश्चात् धर्मो राजन्नुदते
पूरुषाणां यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ५३ पापंकृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः तंतु देवाः प्रपश्यंति
स्वस्यैवांतरपूरुषः ५४ चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोनसूयकः वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृ
णोति यः ५५ पापंचेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रेणेव चंद्रमाः ५६ ॥

ज्ञानेनात्मनो नैकपदव्यवणादिमार्गो नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रूयते ५२ प्राक्कृतानीति संबंधः ५३ ५४ चिकीर्षेदिति यः साधूनां छि
द्राणि धनादिहीनतया तिरस्कारादीनि श्राद्धादीनि यः विवृणोतीति धनादिदानेन विवृणोति विशेषतः विद्याति सकल्याणमोक्षोपायं कर्तुम्

यथेति मुच्यतापापनाशाकस्यैविकैवोदेतीतिभावः ५७ ५८ अधर्मोऽइति लुब्धाः धर्मस्वरूपात्प्रपि धर्मस्वरूपमिव रूपं यस्य तेन दंभेन आवृताः ते
षां दमितोनां साधूनां च विशेषानवगमात् तेषु दंभिषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः दुर्ज्ञापइत्यर्थः ५९ ६० ६१ शिष्टाचारमाह यज्ञइति ६२

यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति एवंकल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ५७ पापानां वि
द्ध्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ५८ अधर्मा धर्मरूपेण तृ
णैः कूपा इवावृताः तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः
मार्कंडेय उ॰ स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ६० एत
दिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर त्वत्तो महामते व्याध तद्ब्रवीहि यथातथम् ६१ व्याध उ॰ यज्ञो दानं तपो
वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम पंचैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ६२ कामक्रोधौ वशे कृत्वा दंभं लोभ
मनार्जवं धर्ममित्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ६३ न तेषां विद्यते हृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनां
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणं ६४ गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च एतच्चतुष्टयं ब्रह्म
न्शिष्टाचारेषु नित्य
दा ६६ ॥

शिष्टलक्षणमाह कामेति ६३ हृतं हृतं स्वेच्छापातमिति यावत् हृतोधीते मृते हृते इति मेदिनी ६४ ६५ ६६ ॥

अतोन्यथा उत्तमुखूत्राणाघभावे ०६ वेदस्येति उपनिषत्रहस्यंसमंत्रब्रह्म तदज्ञानेवेदोनिष्फलइत्यर्थः एवंदमाभावेसत्यंनास्तिमागाभावेद
मोपिनास्तीत्यर्थः ०७ अपथाअमार्गेणअनुयाताअनुगता ०८ श्रुतिस्मृत्यागमश्रुतेद्वेएवंअयनंस्थानंयेषांश्रुतिस्मृत्यागमपरायणाः ०९ परात्र

शिष्टाचारेमनःकृत्वाप्रतिष्ठाप्यचसर्वशः यामयंलभतेतुष्टिंसानशक्याह्यतोन्यथा ०६ वेदस्योपनिष
त्सत्यंसत्यस्योपनिषद्दमः दमस्योपनिषत्त्यागःशिष्टाचारेषुनित्यदा ०७ येतुधर्मान्सृयन्तेबुद्धिमोहा
न्विताजनाः अपथागच्छतांतेषामनुयातापिपीड्यते ०८ येतुशिष्टाःसुनियताःश्रुतित्यागपरायणाः
धर्म्यंपंथानमारूढाःसत्यधर्मपरायणाः ०९ नियच्छन्तिपरांबुद्धिंशिष्टाचारान्विताजनाः उपाध्याय
मतेयुक्ताःस्थित्याधर्मार्थदर्शिनः १० नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौस्थितान् त्यजज्ञानन्ता
नमाश्रित्यधार्मिकानुपसेवच ११ कामलोभग्रहाकीर्णांपञ्चेन्द्रियजलांनदीं नावंधृतिमयींकृत्वाज
न्मदुर्गाणिसंतर १२ क्रमेणसंचितोधर्मोबुद्धियोगमयोमहान् शिष्टाचारेभवेत्साधूरागःशुक्लेववाससि
१३ अहिंसासत्यवचनंसर्वभूतहितंपरं अहिंसापरमोधर्मःसचसत्येप्रतिष्ठितः सत्येकृत्वाप्रतिष्ठांतुप्रव
र्ततेप्रवृत्तयः १४ ॥

हिंसात्मकार्यंहन्तिमपिनियच्छन्तिनिगृह्णन्तिपरंवैराग्यवंतइत्यर्थः १० १२ शिष्टाचारवृतिस्थुलापदोप
मोयोगधर्मः रागश्चसाधुर्भवेत् शुक्लेववेतिश्चवार्थेववाययातन्थैवेवमित्यर्थः १३ अहिंसासत्यवचनेति अहिंसेति प्रतिष्ठांसत्येर्थे १४ ॥१४

७५ यो यथेत्यर्धद्वयाचष्टे पापात्मेत्यादिना अनात्मवान् अजितचित्तः ७६ ७७ अहंकारो दर्पः मत्सरः परदोषासहिष्णुत्वं तद्वर्जिताः शिष्टंगुरुशा
स्त्रोक्तमाचरंतः शिष्टाचाराः ७८ त्रैविद्यवृद्धाः तिस्रो विद्या ऋग्यजुःसामात्मिका यत्र संति त्रिविद्या ग्रंथाः तत्र साधवः त्रैविद्याः यास्तिकाः वृत्तंशी

सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितं आचारश्च सतां धर्मः संतश्चाचारलक्षणाः ७५ यो यथा प्रकृति
जैनः सर्वां प्रकृतिमश्नुते पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ७६ आरंभो न्याययुक्तो
यः स हि धर्म इति स्मृतः अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनं ७७ नक्रुध्यंते न स्तुष्यंते निरहंकार
मत्सराः ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवंति ते ७८ त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवंतो मनस्विनः
गुरुशुश्रूषवो दांताः शिष्टाचारा भवंत्युत ७९ तेषामहीनसत्वानां दुष्कराचारकर्मणां स्वैः कर्मभिः
सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ८० तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवं धर्मं धर्मेण पश्यंतः स्वर्गं
यांति मनीषिणः ८१ आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः
श्रुतवृत्तोपसंपन्नास्ते संतः स्वर्गवासिनः ८२ ॥

लं वृत्तं तद्वंतः मनस्विनः जितचित्ताः ७९ दुष्कराचारकर्मणां अन्यैर्दुष्कर आचारः शीलं कर्म यज्ञादि येषां तेषां घोरत्वं हिंसादिदोषवत्वं ८० आश्चर्यमस्
तोऽद्भुतश्रेयस्त्वात् सदाचारं सद्भिराचीर्णं पुराणमनादिं शाश्वतं अनवच्छिन्नं ध्रुवं नित्यमत्याज्यमित्यर्थः ८१ ८२ ॥

वेदोक्तः अग्निहोत्रादिः धर्मशास्त्रोक्तः अष्टकाश्राद्धादिः शिष्टाचारः होलकादिः शिष्टानां त्रिविधमिति शेषः तदुक्तमभियुक्तैः सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः इति अस्यापि शिष्टाचारे पर्वान्तर्भावात् त्रिविधमित्युक्तं पारणं समापनं ८३ ८५ विपाकं क्रमेण गुण

वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः शिष्टाचारश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणं पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनं ८३ क्षमा सत्यार्जवं शौचं सतामाचारदर्शनं सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ८४ परुषं च न भाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ८५ विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ८६ सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ८७ सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ८८ दानशीलाः सुखाँल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियं पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ८९ अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ९० ॥

पापयोः स्वर्यं तेन पुण्यफलसहेतुः सुखं तेन दुःखं पापफलसहेतुः दुःखं सोढव्यमिति भावः न्याययुक्तिः गुणाः शमादयः तदुपेताः ८६ शुक्लाः हिंसाशून्यधर्मवन्तः सत्पथे ब्रह्ममार्गे संविभक्तारः कुटुम्बेषु ८७ श्रुतधनाः विद्याधनाः ८८ ८९ ९० ॥

पर्यन्ते वर्धन्ते ९१ नाभिमानः निरभिमानः ९२ सतां पदं पदनीयं प्रार्थनीयं ९३ करुणाः करुणावंतः अत एव दनशीलाश्च मनवधीयोच ९४

एवं संतो वर्तमानास्त्वेधंते शाश्वतीः समाः अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवं ९१ अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः धीमंतो धृतिमंतश्च भूतानामनुकंपनाः ९२ अकामद्वेषसंयुक्तास्ते संतो लोकसाक्षिणः त्रीण्येव तु सतामाहुः संतः पदमनुत्तमम् ९३ नचैव द्रुह्येद्दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् सर्वत्र च दयावंतः संतः करुणवेदिनः ९४ गच्छंतीह सुसंतुष्टा धर्मपंथानमुत्तमम् शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ९५ अनसूया क्षमा शांतिः संतोषः प्रियवादिता कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणं ९६ कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमं शिष्टाचारं निषेवंते नित्यं धर्ममनुव्रताः ९७ प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुच्यंते महतो भयात् प्रेक्षंतो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ९८ अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतं ९९ शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ९९ ॥

९५ ९६ कर्मणा कर्मैव कर्मणेति गौड पाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्नमित्यर्थः ९७ प्रज्ञा स्मृतेभराख्या वस्तु याथात्म्यविषयं ज्ञानं तदेव उच्चत्वात्प्रासादं भयात्संसारात् लोकानां वृत्तानि प्रतीतानागतादीनि ९८ ॥

अध्यायः २०९ सत्र पलमांसविक्रयात्मकं १२ दोषस्येति यत्नवानपितपरिहर्तुंशक्तोमिविधेःप्राबल्यादित्यर्थः ३ निमित्तेति शास्त्रवन्निमित्तभूतावयंसं

रण्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने २०९ मार्कंडेयउ॰ सतुविप्रमथोवाचधर्मव्याधोयुधिष्ठिर यदहमाचरे
कर्मघोरमेतदसंशय विधिरेषबलवान्ब्रह्मन्दुस्तरंहिपुराकृतं पुराकृतस्यपापस्यकर्मदोषोभवत्ययं
दोषस्यैतस्यवैब्रह्मन्विघातेयत्नवानहं विधिनाहिहतेपूर्वंनिमित्तंघातकोभवेत् ३ निमित्तभूता
हिवयंकर्मणोस्यद्विजोत्तम येषांहतानांमांसानिविक्रीणामीहवैद्विज ४ तेषामपिभवेद्धर्मउपयो
गेनभक्षणे देवतातिथिभृत्यानांपितॄणांचापिपूजने ५ ओषध्योवीरुधश्चैवपशवोमृगपक्षि
णः अन्नाद्यभूतालोकस्यइत्यपिश्रूयतेश्रुतिः ६ आत्ममांसप्रदानेननृपोशिबिरौशीनरोनृपः स्वर्गं
सुदुर्लभंप्राप्तःक्षमावान्द्विजसत्तम ७ राज्ञोमहानसेपूर्वंरंतिदेवस्यवैद्विज द्वेसहस्रेतुवध्येतेपशू
नामन्वहंतदा ८॥

धास्त्रवन्कर्तारोविधिरेवेत्यर्थः ४ ५ अन्नाद्यभूताः अन्नंचतदद्यंचभोग्यंभक्ष्यंचेत्यर्थः सर्वमस्यान्नंभवतीतिश्रुतेःयस्यान्नयोज्ञकातोमा
सकामाउतिमंत्रलिंगमपिश्रुतिरेव ६ ७ ८ ॥

९ १२ अत्रापीति सार्धश्लोकः कलौ तु मांसेन पैत्र्यकस्य निषेधात् देवताशेषात्यन्तनियमं मांसादन्यत्र मांसभक्षणं दुष्यत्येवेति भावः अमांसाशीति नि-
त्ययमांसभुजोऽपि ऋतुगामिनो ब्रह्मचर्यमिवौपचारिकममांसाशित्वमिति भावः १५ सत्यानृते ज्ञानकर्ममार्गौ अत्रापि नियमांसभक्षणेऽपि वि-

अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ९ अतुला कीर्तिरभवन्
नृपस्य द्विजसत्तम चातुर्मास्ये च पशवो वध्यन्त इति नित्यशः १० अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते
श्रुतिः यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन् वध्यन्ते सततं द्विजैः ११ संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् यदि वै
वाग्नयो ब्रह्मन् मांसकामा भवन्त्युत १२ भक्ष्यं नैवाभवन्मांसं कस्यचिद् द्विजसत्तम अत्रापि विधिरुक्तश्च मु-
निभिर्मांसभक्षणे १३ देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा पितॄन् सदा यथाविधि यथाश्राद्धं न प्रदुष्यति
भक्षणात् १४ अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः भार्यां गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्रा-
ह्मणः १५ सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते सौदासेन नदा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज १६ शा-
पाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति मे ॥

प्रमीतोऽनमैयस्य ॥

धिविशेषः तमेवाह परकृतिभुवेन सौदासेनेति कर्तव्याधिमानवतामप्येनकर्मैठेन नियमप्यमांसभक्षणीयं न ज्ञानमार्गेष्वनेति भावः इति
देवनिर्देशेन तद्युगान्तराभिप्राये १६ अत्र किं प्रतिभाति मे किंशब्दः कुत्सायां अत्र मांसभक्षणीये मम निन्दा प्रतिभाति अतएव नहामि न भक्षयामीति

उतस्तर्हि मांसविक्रयेकरोषि तत्कर्तुरपि प्रयोजकत्वाद्धिंसदोषोस्तीत्याशंक्याह स्वेति १७ स्वधर्मश्चास्यव्याख्या पुराकृतमिति १८ १९ तथापि

स्वधर्मइतिकृत्वातुनत्यजामिहिद्विजोत्तम १७ पुराकृतमितिज्ञात्वाजीवाम्येतेनकर्मणा स्वकर्मनिवर्त्ततोय
स्तुधर्मःसइतिनिश्चयः १८ पूर्वंहिविहितंकर्मदेहिनंनविमुञ्चति धात्राविधिरयंदृष्टोबहुधाकर्मनिर्ण
ये १९ द्रष्टव्यात्तुभवेत्तस्मात्क्रूरेकर्मणिवर्त्तता कथंकर्मशुभंकुर्यांकथंमुच्येपराभवात् २० कर्मणा
स्तस्यचोरस्यबहुधानिर्णयोभवेत् दानेचसत्यवाक्येचगुरुशुश्रूषणेतथा २१ द्विजातिपूजनेचाहं
धर्मेचनिरतःसदा अभिमानातिवादाभ्यांनिवृत्तोस्मिद्विजोत्तम २२ कृषिंसाध्वितिमन्यन्तेतत्रहिंसा
परास्मृता कर्षन्तोलाङ्गलैःपुंसोघ्नन्तिभूमिशयान्बहून् २३ जीवानन्यांश्चबहुशस्तत्रकिंप्रतिभाति
ते धान्यबीजानियान्याहुर्व्रीह्यादीनिद्विजोत्तम २४ सर्वाण्येतानिजीवानितत्रकिंप्रतिभातिते अ
ध्याक्रम्यपशून्घ्नन्तिवैभक्षयन्तिच २५ वृक्षानथौषधीश्चापिछिन्दन्तिपुरुषाद्विज जीवाहिबह
वोब्रह्मन्वृक्षेषुचफलेषुच २६॥

हिंसामिश्रंकर्मतवाप्ययोग्यमित्याशंक्य सर्वत्रहिंसाया अपरिहार्यत्वमाह कृषिंसाध्वितीत्यादिना २३ केनराजीवान्नहिंसन्त्यपितुसर्वेपिहिंसन्त्येवे

सर्गः ४५ ४॥

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ॥

उदकेबहवश्चापितत्रकिंप्रतिभातिते सर्वंव्याप्तमिदंब्रह्मन्प्राणिभिःप्राणिजीवनैः २७ मत्स्यान्ग्रसते
मत्स्याश्चतत्रकिंप्रतिभातिते सत्त्वैःसत्त्वानिजीवन्तिबहुधाद्विजसत्तम २८ प्राणिनोन्योन्यभक्षाश्च
तत्रकिंप्रतिभातिते चंक्रम्यमाणाञ्जीवांश्चधरणीसंश्रितान्बहून् २९ पद्भ्यांघ्नन्तिनराविप्रतत्रकिं
प्रतिभातिते उपविष्टाःशयानाश्चघ्नन्तिजीवाननेकशः ३० ज्ञानविज्ञानवन्तश्चतत्रकिंप्रतिभातिते
जीवैर्ग्रस्तमिदंसर्वमाकाशंपृथिवीतथा ३१ अविज्ञानाच्चहिंसन्तितत्रकिंप्रतिभातिते अहिंसेतियदु
क्तंहिपुरुषैर्विस्मितैःपुरा ३२ केनहिंसन्तिजीवान्वैलोकेस्मिन्द्विजसत्तम बहुसंचिन्त्यइतिवैनास्तिक
श्चिदहिंसकः ३३ अहिंसायांतुनिरतायतयोद्विजसत्तम कुर्वन्त्येवहिहिंसांतेयत्नादल्पतराभवेत् ३४
आलक्ष्याश्चैवपुरुषाःकुलेजातामहागुणाः महाघोराणिकर्माणिकृत्वालज्जन्तिवैनच ३५ सुहृदःसु
हृदोन्यांश्चदुर्हृदश्चापिदुर्हृदः सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्नसम्यगनुपश्यतः ३६ समृद्धैश्चननन्दन्तिबान्धवा
बान्धवैरपि गुरूंश्चैवविनिन्दन्तिमूढाःपण्डितमानिनः ३७ बहुलोकेविपर्यस्तंदृश्यतेद्विजसत्तम धर्मयु
क्तमधर्मंचतत्रकिंप्रतिभातिते ३८ ॥

२९ पतिव्रतोपाख्याने २०७ शांत्यादयोक्तानांगभूताःधर्माःप्रोक्ताःस्वंप्रतिज्ञानेविनाकृतकृत्यतानास्तीतिवक्तुंधर्मतत्त्वस्यदुरवगाहत्वंप्रपंचयति

वक्तुंबहुविधंशाक्यंधर्माधर्मेषुकर्मसु स्वकर्मनिरतोयोहिसयशःप्राप्नुयान्महत् २९ इत्यारण्यकेपति
व्रतोपाख्याने २०७ मार्कंडेयउ० धर्मव्याधस्तुनिपुणंपुनरेवयुधिष्ठिर विप्रर्षभमुवाचेदंसर्वधर्मभृतांव
रः १ व्याधउवाच श्रुतिप्रमाणोधर्मोयमितिवृद्धानुशासनं सूक्ष्मागतिर्हिधर्मस्यबहुशाखाह्यनंति
का २ प्राणांतिकेविवाहेचवक्तव्यमनृतंभवेत् अनृतेनभवेत्सत्यंसत्येनैवानृतंभवेत् ३ यद्भूतहित
मत्यंततत्सत्यमितिधारणा विपर्ययकृतोधर्मः पश्यधर्मस्यसूक्ष्मतां ४ यत्करोत्यशुभंकर्मशुभंवाय
दिसत्तम अवश्यंतत्समाप्नोतिपुरुषोनात्रसंशयः ५ विषमांचदशांप्राप्यदेवान्गर्हतिवैभृशं आत्म
नःकर्मदोषाणिनविजानात्यपंडितः ६ मूढोनैकृतिकश्चापिचपलश्चद्विजोत्तम सुखदुःखविप
र्यासान्सदासमुपपद्यते ७ नैनंप्रज्ञासुनीतंवात्रायतेनैवपौरुषं योयमिच्छेद्यथाकामंतंतंकाम
समाप्नुयात् ८ यदिस्यादपराधीनंपुरुषस्यक्रियाफलं संयताश्चापिदक्षाश्चमतिमंतश्चमानवाः
९ दृश्यंतेनिष्फलाःसंतःप्रहीणाःसर्वकर्मभिः भूतानामपरःकश्चिद्धिंसायांसततोत्थितः १० ॥

सारवत्त्वंचोच्यतेधर्मव्याधस्त्वित्यादिना १२ धारणानवधारणंनिश्चयइत्यर्थः ४ ७ सुनीतंगुरुशिक्षा ८ ९ प्रहीणाःश्रांताअपीत्यर्थः १०

११ पुत्रगृद्धिभिः पुत्रकामैः १२ १४ ग्रहणी विष्टम्भकरो रोगः १६ १७ अनाक्रन्दं असहायं आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रे त्राणं सुहृद्योरिति मेदिनी १८ स्रो
तसा कर्मप्रवाहेण असकृत् आक्षिप्तं आधिव्याधिभिस्ताडितं संक्रियमाणं अवशं १९ न तु सर्वे पि स्वस्वपापस्वरूपं पश्यतेनेत्याह नेति २० बहव

र्वे चैतायां च लोकस्य सर्वदा जीवते सदा अचेष्टमपि चासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ११ कश्चित्कर्माणि कु
र्वन्न प्राप्यमधिगच्छति देवान्निष्ठाप्य तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः १२ दशमासधृता गर्भे जायन्ते कु
लपांसनाः अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः १३ विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मंगलैः कर्मजा
हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः १४ आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ते चापि कुशलैर्वै
द्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः १५ व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदो
षपीडिताः १६ न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य पथ्यमभुक्ताव अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ति बहवो जनाः १७
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुते १८ स्रोतसा सकृ
दाक्षिप्तं क्रियमाणं बलीयसा नाम्रियेयुर्न जीवेयुः सर्वे स्युः सर्वकामिकाः १९ नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशि
त्वे यदि वै भवेत् उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते २० यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा बहू

इति दैवतशास्त्रमपि व्यभिचारिफलमित्याशयः २१ नीतिस्त्री यमपि वस्तुस्वस्यानधीनं प्राक्कर्मवशाद्भवतीत्यर्थः २२॥ वः संपद

तत्रापि दृष्टसामग्रीवैकल्यमेव कल्प्यमिति लोकायतमतमाशंक्याह कर्मणेति प्राकृतानां देहात्मवादिनां कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषदर्शि
नां तु प्राक्कर्मैव प्रधानमिति भावः एतदेव वक्तुं जीवस्य नित्यत्वमाह यथेति २३ २४ दशार्धतां पञ्चत्वं २६ न तु कृतनाशोऽपि कृष्यादिफलेषु दृष्टप
तेऽतः कृतं कर्म न देहान्तरेऽनुवर्तिष्यते देहादन्यस्यात्मनोऽभावादित्याशंक्याह अन्यो हीति भोजनफलवत् कृतस्य कर्मणः फलमपरिहार्यं

कर्मणा प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते यथा श्रुतिरियं ब्रह्मन् जीवः किल सनातनः शरीरमध्रुवं लो
के सर्वेषां प्राणिनामिह २३ वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्ध
नः २४ ब्राह्मण उ० कथं कर्मविदां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां व
र २५ व्याध उ० न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे मिथ्यैतदाहुर्म्रियतीति मूढाः जीवस्तु देहान्तरितः प्र
याति दशार्धतैवास्य शरीरभेदः २६ अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित् यत्तेन
किंचिद्धि कृतं हि कर्म तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः २७ सपुण्यशीला हि भवन्ति पुण्या नराधमाः पाप
कृतो भवन्ति नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वैस्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः २८ ब्राह्मण उ० कथं संभवते यो
नौ कथं वा पुण्यपापयोः जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम २९ ॥

तत्क्षयः फलेन दृष्टं तत्रापि जन्मान्तरे भविष्यतीत्यनुमेयं यच्चाकृतमपि फलं निधिलाभादि उपैति तत्र जन्मान्तरीयं साधनं कल्प्यमित्यर्थः २०३
त्पद्यति जन्मान्तरं लभते यतः तैः प्राचीनैः कर्मभिः भावितः रञ्जितः अत एव क्रममाणं प्रक्रमस्य श्रूयते तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति तस्मा

स्वकृतमेव स्वयं भुंक्ते न त्वन्यकृतमन्योऽतो नास्ति कृतस्य नाश इत्युक्तं २८ २९ ॥

एवंस्थूलशरीराद्भिन्नत्वमात्मनः प्रसाध्य लिंगशरीराद्व्यतिरेकं साधयितुं वैराग्याय मर्थं जन्मादीनां दुःखरूपत्वमाह गर्भेत्यादिना गर्भाधानेन
पिंडोत्पत्तिप्रकाशकेन ग्रंथेन पतत्सर्वं समायुक्तं समाहितं तत्र देवसंहित्याह इदं यत् प्रदृश्यते स्थूलदेहादिचेष्टितं तत्सर्वं कर्मैवेति अयमर्थः प्रि
यमाणो जंतुः विपाककर्मरूपैः प्रवृत्ताभिः पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियरूपसप्तदशकात्मकेन लिंगेन इतउत्क्रम्य यथाकर्म स्वर्गं नरकं वा गत्वा

व्याप्त उ॰ गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते समासेन तु ते तद्धि प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ३० यथा संभृ
तसंभारः पुनरेव प्रजायते शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ३१ शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामि
श्रैर्मानुषो भवेत् मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषी ३२ जातिमृत्युजरादुःखैः सततं सम
भिद्रुतः संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ३३ तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च जीवाः
संपरिवर्तंते कर्मबंधनिबंधनाः ३४ जंतुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः तद्दुःखप्रतिघाता
र्थमपुण्यां योनिमाश्नुते ३५ ॥

तत्र भोगानंतरं भुक्त्वा कर्मशेषेण वृष्टिद्वारेण पुनर्बीजभावं प्राप्य शुक्रशोणितरूपेण परिणमते बीजेषु पुनर्लिंगशरीरेण प्रविष्टैर्देवत्वादिभिर्वि
धादिसंस्कारैर्युक्तो जायते तत्कर्मणा कुत्र जायत इत्येतत्प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ३० संभृताः संभाराः कर्मबीजानि येन ३१ मोहनीयैस्तामसैः अधः
नरकतिर्यक्त्व ३२ जातिर्जन्म संसारे योनिसंचारे उत्क्रांत्यादिषु च ३३ ३४ प्रेत्य मृत्वा दुःखात्मके प्रतीघातः दुःखभोक्तामित्यर्थः ३५ ॥

अपथ्यमितिच्छेदः ३६ अदुःखितइतिच्छेदः दुःखाभावस्यचसुखमितिसंज्ञा नतुसंसारेसुखरूपतःसुखमस्ति तथाचाङ्क्षभविपनीतेसुखिनः
संवृत्ताःस्मरति ३७ ततःअदुःखिमुखाख्यासात् अनिवृत्तेतिच्छेदः ३८ निवृत्तबंधोवीतरागःतत्रहेतुःविशुद्धश्चेतितस्यफलंतपोयोगयोःआ

ततःकर्मसमारब्धेतेनैवत्वंपृथग्विधं पश्यतेतस्यभ्रान्त्यापथ्यमिवातुरः ३६ अजस्रमेवदुःखार्तो
दुःखितःसुखसंज्ञकः ३७ ततोनिवृत्तबंधत्वात्कर्मणामुदयादपि परिक्रामतिसंसारेचक्रवद्बहुवेदनः
३८ सचेन्निवृत्तबंधस्तुविशुद्धश्चापिकर्मभिः तपोयोगसमारंभंकुरुतेद्विजसत्तम ३९ कर्मभिर्बहुभि
श्चापिलोकान्नाप्नोतिमानवः सचेन्निवृत्तबंधस्तुविशुद्धश्चापिकर्मभिः ४० प्राप्नोतिसुकृतान्लोका
न्यत्रगत्वानशोचति पापंकुर्वन्पापवृत्तःपापस्यान्तंनगच्छति तस्मात्पुण्यंयतेत्कर्तुंवर्जयीतचपात
के ४१ प्रत्यूहस्थःकृतंतच्चकल्याणानिचसेवते सुखानियशांसिमर्थंचस्वर्गंचलभतेनरः ४२ संस्कृ
तस्यचदान्तस्यनियतस्ययतात्मनः प्राप्तस्यानन्तरावृत्तिरिहलोकेपरत्रच ४३ सत्पथमेणावर्तेतकि
याशिष्टवदाचरेत् असंक्लेशेनलोकस्यवृत्तिंलिप्सेतवैद्विजः ४४ ॥

तोचनध्यानयोःसमारंभे ३९ यतेतयतेत ४१ पुण्यफलमाहृत्यनसृत्युरिति ४२ संस्कृतस्यअष्टाचत्वारिंशत्संस्कारयुक्तस्यदान्तस्यजित
बाह्येन्द्रियस्यनियतस्यशौचादिपरस्ययतात्मनःजितचित्तस्य अनन्तरासुलभावृत्तिःजीवनंविषयसुखमितियावत् ४३ ४४ ॥

स्वधर्मेणेति यतः शिष्टाः उपदेष्टारः संति अतः कर्मणः कर्मणि षष्ठी कर्म स्वधर्मेण स्वोचितेनाचारेण क्रियाः कुरुध्व आशीर्लिङर्थे एकवच
नेसोऽप्यसंकरः धर्माणामिति शेषः ४५ ४६ यत्र धर्मे ४७ ४८ प्रभुत्वं अप्रतिहतेच्छत्वं धर्मस्यैतत्फलं वित्तस्याभोगोऽस्यायं त्वीर्णायां स्वर्गेऽपि वै

संति ह्यागमविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ४५ प्रा
णो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति तस्माद्धर्मादवाप्तेन धनेन द्विजसत्तम ४६ तस्यैव सिंचते मूलं
गुणान्पश्यति यत्र वै धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ४७ स मित्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नंद
ति शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गंधानीशश्च सत्तम ४८ प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः धर्मस्य च
फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ४९ अतृप्यमाणो निर्वेदमापेदे ज्ञानचक्षुषा प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दो
षं नैवानुरुध्यते ५० विरज्यते यथाकामं न च धर्मं विमुंचति सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्म
कं ५१ ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ५२ धार्मिक
श्चापि भवति मोक्षं च लभते परं तपो निःश्रेयसं जंतोस्तस्य मूलं शमो दमः ५३ ॥

यगं ज्ञायते इत्यर्थः ४९ अतृप्यमाणः प्रीतिमलभमानः निर्वेदं वैराग्यं आपेदे आप्नोति लकारव्यत्ययः आर्षः दोषं भार्यादेः शब्दादिकं नानुरु
ध्यते न दृष्टान्न भवतीत्यर्थः ५० ५१ उपायतएव मोक्षे प्रयतते न त्वनुपायाद्दैवपारार्थ्यादिति योजना ५२ तपः ज्ञानं निःश्रेयसं मो

तेन तपसा ५५ तेषां निग्रहस्य फलं च किं ५५ कथं च तदाप्नोतीति संबंधः ५६ पतिव्रतोपाख्याने २०८ एवं सत्त्वम् शरीरादध्यात्मानं विवे
चितं इंद्रियाणामजये दोषमाह विज्ञानार्थमित्यादिना महोपकारे विद्यमानरूपादीनां विज्ञानार्थं इंद्रियच्छिद्रद्वारा बहिर्गतं तैजसं मन

तेन सर्वानवाप्नोति कामान्मान्मनसेच्छति इंद्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ब्राह्मणः पदमा
प्नोति यत्परं द्विजसत्तम ५५ ब्राह्मण उ॰ इंद्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत निग्रहश्च कथं
कार्यो निग्रहस्य च किं फलं ५५ कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञा
तुं निबोध मे ५६ इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने २०८ मार्कंडेय उ॰ एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो यु
धिष्ठिर प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप १ व्याध उ॰ विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्त
ते तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम २ ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् इष्टानां रूपगंधा
नामभ्यासं च निषेवते ३ ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनंतरं ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनंतरं ४

ः प्रथमं प्रवर्तते ततो रूपादिविज्ञानं प्राप्य ज्ञातेऽर्थे कामं रागं क्रोधं द्वेषं च भजते तत्रापि रागकार्यमाह सपादश्लोकेन तत इति ३ प्रभव
ति कार्यं साधनेन न कृतकृत्यो भवति द्वेषकार्यमाह पादोनश्लोकेन द्वेषश्चेति ४ ॥

उभयोः कार्यमाह तत इति लोभेति व्याजात् दंभात् ५ व्याजेन कौटिल्येन धर्मं धर्थयन् ६ ७ श्रुतिसंबद्धं प्रसंगोहमुदासीनोहमित्यादि अश्रुतियोजितं श्रुतिविरुद्धं गीतादौ योजितं योगः तद्रहितं यथा स्यात्तथा शमादिसूत्रोपि प्रसंगात्व शास्त्रीयं शब्दैनैव दर्शयतीत्यर्थः

ततो लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ५ व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ६ तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पंडितैश्च द्विजोत्तम ७ उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीत्यश्रुतियोजितं अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्त्तते रागदोषजः ८ पापं चिंतयते चैव ब्रवीति च करोति च तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यंति साधवः ९ एकशीलैश्च मित्रत्वं भजंते पापकर्मिणः स तेन दुःखमाप्नोति परत्र च विपद्यते १० पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ११ कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते तस्य साधुसमारंभाद्बुद्धिर्धर्मेषु राजते १२ ब्राह्मण उ० ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोसि मे १३ ॥

न यक्ति १२ सूनृतं मिथ्यं धर्यंच १३॥

८ मनोवाक्कायजत्वेन त्रैविध्यमेवाह पापमिति साधवः शमादयः ९ पापकर्मिणः भावप्रधानो निर्देशः पापकर्मकरत्वादित्यर्थः १० ११ धर्मलाभोपायमेवाह सार्धे

१५ ब्राह्मीं ब्राह्मणानां स्वभूतां १५ विद्यामेवाह इदमित्यादिना इदं प्रमत्तादिप्रमाणासिद्धं विश्वं कृत्स्नं जगत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं सर्वम
पि प्रजय्यकर्मणानन्तरं सर्वशः सर्वप्रकारेण इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वस्यात्ममात्रत्वादितिभावः न
तु पश्चवंपयाजीव सर्वांल्लोकानभिजयतीतिकर्मजय्यत्वेजगतः कथं श्रूयतेतत्राह महाभूतात्मकमिति यतः ब्रह्मविविधपविच्छेद

व्यासउवाच ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरो ग्रभुजः सदा तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषि
णा १५ एतेषां चाप्रियं तत्तेवक्ष्यामि द्विजसत्तम नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे १५ इ
दं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः महाभूतात्मकं ब्रह्म नातः परतरं भवेत् १८ ॥

शून्यं वस्तुतदेव महाभूतानि आकाशादीन् आत्माजीवः कं आनंदरूप ईश्वरः एतत्त्रितयात्मकं तथा च श्रुतिः भोक्ताभोग्यं प्रेरितारं च म
त्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति नातः परतरं भवेत् अतः ब्रह्मणः एतत्प्रहेतरं प्राप्यं नास्ति जयश्रुतिस्तु अविद्यावद्विषयकर्मकांडाभिप्रा

=५८

नन्वेकेयं विद्या नाम आत्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति ब्रूमः किं शालग्रामे विष्णुत्वमिव प्रत्यगात्मनि सार्वात्म्यभावनात्मकं कुर्यादिति विधितएव ब्रह्मप्रति
पत्तिर्वा उत वक्षावैष्णमिव तात्त्विकं तत्त्वमस्यादिशब्दप्रमाणात्प्रतिपत्तिर्वा आद्ये जन्मवचनव्याकोपः द्वितीये तात्त्विकाद्वैते कर्मोपास्ति
काण्डयोरप्रमाण्यं न चेष्टापत्तिः तद्वदेव ज्ञानकाण्डस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः भेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणानां विरोधस्तस्य एवेत्याशंक्याह म
हाभूतानीति खादयः शब्दादयश्च तद्गुणाः तस्मिन्ब्रह्मणि आश्रिता गुणाः त्रिगुणात्मकमायाकार्यत्वात् मायायाश्चाश्रयो ब्रह्मैव
देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादिश्रुतिभ्यः अयमर्थः चंद्रेण संसृष्टमपि जलं चंद्रे च
चलत्वानेकत्वाद्यः स्वत्वाद्यारोपहेतुर्भवति एवं प्रत्यगात्मनः संसृष्टापि माया तद्वत्त्वानेकत्वाद्यारोपहेतुर्भवतीति तथा च श्रुत

महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंधश्च तद्गुणाः ७

यः एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव ले
लायतीव घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः इत्याद्याः स समानः बुद्धितादात्म्यप्राप्तः लेलाय
ति लोलुपो भवति ब्रह्मैवत्वमादिविवस्वाज्ञानात्स्वस्मिन्ननेकभेदभिन्नप्रपंचं पश्यति प्रामाण्यं तत्त्वतन्नाद्वयेनैकमेवावशिष्यते अतो वेद
रागमाद्येन प्रपंचस्यापि हानादनन्यत्वादात्ममात्रत्वं अविद्यावस्थायां कर्मोपास्तिज्ञानकांडानां प्रामाण्यं उत्पन्ने तु ज्ञाने वेदा इति श्रुतेः एवं वस्तु
स्यप्रामाण्यं निषिद्धमिति न किंचिद्दुष्टं यदाहुः संप्रदायविदः देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं
त्वात्मनिश्चयादिति आ आत्मनिश्चयादिति च्छेदः तस्माद्युक्तमुक्ताः खादयस्तद्गुणा इति ७ ॥

अत्र तार्किकाः रूपादयः शब्दादिगुणा एवं तेषु आत्मा च गुणवानन्यो न तु तेषां परस्परं गुणगुणिभावोऽस्तीत्याहुः तं निरस्यति तेषामपीति
तेषामव्यवस्थानात् शब्दादीनां रूपादिगुणानामपि सन्तो गुणास्तारतम्यमहत्त्वादयः सर्वे दृश्यमानाः अनेन साक्षात्परंपरया वा आश्रयमात्रे पा
चभौतिकमित्युक्तं फलितमाह गुणवृत्तिः परस्परमिति अथ सिद्धरूपत्वे वक्रो चतुष्कोणत्वमित्यन्योन्यसंक्रमो दृष्टः तद्वदात्मानात्म
धर्माणामपि आत्मन्यपि ज्ञानेच्छाविषयानुभवो नित्यत्वं चेति धर्मास्तेषां पृथक्केपि चैतन्यात्पृथगिवावभासमानाश्चान्तःकरणे दृश्यं
ते एवमन्तःकरणधर्माः दुःखित्वादयोपि तत्रेति योः परस्पराश्रितत्वविषयकं युज्यते तेन आत्मनः पृथग्भूताः रूपादयः किं तु रूप

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परं एवमेवं गुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ८९ ॥

गवत्तैवाध्यस्ता इति भावः त्रिषु ईशरुद्रविराट्सु सर्वे इति एतेषां उपर्युपरि परस्पराध्यासेपि एवं स्वसर्वे गुणा उत्तरस्मिन्नभवंतीत्युत्त
रस्यानुकेचिदेव सर्वस्मिन्नभवंतीत्युक्तं अयमर्थः यथा शुद्धे स्फटिके जपाकुसुमसान्निध्याद्रक्तताध्यासः तत्रैव स्फटिके पीतप्रभा
पे सति पद्मरागताध्यासः तत्रैव चंद्रिकायां इन्द्रनीलत्वाध्यास इति च तद्रूपे स्फटिके गुणवत्सु सोपाधिकेषु त्रिषु सर्वे एव गुणास्य
सर्वस्याप्युत्तरोत्तराध्यासो दृश्यते तथा हि स्फटिकगता सत्ताः निर्वचनीये लौहित्ये ध्याता न तु स्फटिके लौहित्यधर्मे निर्वचनीय

म. भा. वृ. टी. ३६०

त्वमध्यस्त एवं ब्रह्मधर्माः सच्चिदानंदाः स्थूलेपि कार्ये दृश्यंते यथोक्तं अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं आद्यंत्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति एवं च रज्जुसर्पे भ्रमभीषणत्वादय एव सर्वे धर्मा रज्ज्वामध्यस्यंते न तु मिथ्यात्वादयस्तद्वत् ननु सर्पेपि प्रत्यभि गम्यत्वादयो रज्जुधर्मा न दृश्यंते इति सर्वे शब्दस्य किं संगतेति चेत्सत्यं अखंडैकरसे ब्रह्मणि सच्चिदानंदाः स्वरूपानतिरिक्ता अपि भ्रान्त तज्ञदृशः स्वप्रतियोगित्वेन कल्प्यंते न तु रूपस्यादिवत्कल्पिताः संति अतः कल्पितानां तेषां कार्ये तु वृत्तिर्नानुपपन्ना येन तु ईशानादा वकल्पिता ईशानत्वादयः न ते सृष्ट्यादिष्वनुवर्तंते किं तु कर्तृत्वसत्वादय एव तस्मात्कल्पितधर्माभिप्रायेणा सर्वे एवं स्यधर्मा उ तत्र स्मिन्संतीत्युक्तं तेन न दृश्यंते सर्वे भांति कें तत्त्वं ब्रह्मण एव भेदेनाध्यस्तमिति पूर्वार्धार्थः तत्रापि स्थूले शुद्धे ब्रह्मस्वे रज्जुगते सर्पे शुद्धे शाभ्यो ईशः शुद्धेन शुद्धं न तु केन चिदनुगतमिति उत्तरार्धेः स्थौ हृष्टिते श्रोतोर्थस्तु वस्तुतस्तस्य स्वरूपमेवेति निष्कर्षः त थाच नद्व्याणां प्रत्यक्स्वरूपात्पृथक् सिद्धिरस्तीति तन्निहितं तर्कमतं निरस्तं ९ ॥

अत्रानुभवमेव प्रमाणयति षष्ठ इति चेतनाधीवृत्तिः तया कामसंकल्पादयोऽनुपलक्ष्यंते षष्ठेंऽशाब्दादिपंचकापेक्षया अयं भावः मनः विषये कल्पयति स्वमेतया दर्शनात् बुद्धिस्तं प्रकाशयति अहंकारोऽभिमन्यते मयायं ज्ञायत इति तस्मात् मनो मा अंजगात् मनसोऽभावे तत्सत्वे प्रमाणाभावादिति ९ ननु प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्याशंक्याह इंद्रियाणीति आत्मा जीवः अव्यक्तं माया तत्संज्ञके प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं च स्वसदृशे तेन मायामात्रमित्यवगंतव्यमिति भावः १० इंद्रियाणि मनोबुद्धिभ्यां सह सप्त तेषामर्थाः मंतव्याबोद्धव्याभ्यां सह शब्दादयः सप्त व्यक्ता

षष्ठं तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परं इंद्रियाणि च पंचात्मा रजः सत्वं तमस्तथा इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञिकः १० सर्वैरिहेंद्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतैः चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ११ इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने १० मार्कंडेय उ० एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्द्धिनीं १ ब्राह्मण उ० महाभूतानि यान्याहुः पंच धर्मभृतां वर एकैकस्य गुणान्सम्यक्पंचानामपि मे वद १ ॥

व्यक्तैः बाह्येंद्रियग्राह्याः व्यक्ताः अन्ये अव्यक्ताः तैः सह सुसंवृतैरिति बुद्धिगुहायां लीनैरित्यर्थः ते च तत्र दश आकाशादयः पंच आत्मा अहंकारो गुणत्रयं चेति चतुर्विंशतिर्गुणाः व्यक्ताव्यक्तरूपः गुणः भोगापवर्गः एतेभ्यो विविक्तं यत्तत्तदेव सर्वं सर्वात्मत्वात्सर्वशब्दाभिधेयं भाक्तब्रह्मेत्यर्थः ११ पतिव्रतोपाख्याने २१९ एवं पूर्वं षड्विंशं जगन्महाभूतात्मकं ब्रह्मेत्युक्ते न ह्याख्यातं भूतगुणान्विभजन् सर्वात्मत्वं ब्रह्मणो व्याचष्टे एवमुक्त इत्यादिनाऽध्यायेन १ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३६८

गुणोत्तराणि उत्तरोत्तरं गुणाः पूर्वपूर्वस्मिन्नधिका इत्यर्थः ३ एतदेवाह भूमेरिति त्रय इति आकाशे एकः वाते द्वावित्यर्थः ४ ७ सर्वभूतेषु ज
रायुजादिषु लोकाः स्थिता यस्मात्पाञ्चभौतिकानि पञ्चभूतानि वर्तन्ते पञ्चस्वेकेन विना इतराणि भूतानि न तिष्ठन्तीत्यर्थः सम्पच्च भवति एकीभावे
न प्रकाशते एकत्वमार्षं संपदो देहं गतिः एजनयोर्विमस्मात् धातोः स्मृतिगादिना क्तिनि समः सम्परादेशः सम्पिच्चैकीभावे इति यास्कः ९

व्यासउ॰ भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ३ भूमेः
पंच गुणा ब्रह्मन्नुदकेच चतुर्गुणाः गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ४ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गंध
श्च पंचमः एते गुणाः पंच भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तरा ५ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम अपामेते
गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ६ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोथ गुणास्त्रयः शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु श
ब्द आकाश एव तु ७ एते पंचदश ब्रह्मन् गुणा भूतेषु पंचसु वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ८ अ
न्योन्यं नातिवर्तन्ते सम्पच्च भवति द्विज यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ९ ॥

तु भूतानां परस्परमवियोगो मर
णं न स्यात् तत्संघातो हि चेतनत्वात्मेति लोकायतमतमाशंक्याह यदेति अविषयं विषयमिव पृथग्भावयति स संकल्पो विषयीभावः तं जीवा
त्मा संकल्पावेशाद्देहं भावयति तदभिमानदार्ढ्यान्नश्वरदेहस्यात्मना विस्मृतो मृतो इत्युच्यते न तु स्वतो देहे भूतानां मिथ्या वियोगोस्तीति

पाठांतरे भावं संकल्पो विषयमंकं देहे विलतनां देहं तत्र विकं ॥

३६८

विनश्यंतितिरोभवंतिजायंतेआविर्भवंति ९ धातवोरेतआदयः प्रत्येकंपांचभौतिकाः सेनापि १० सृज्यतेसंसृज्यते यद्वाप्राणिभ्योलोकाइतिभूय
मानदृष्टिस्पर्शभिमायेणचक्षुरादिभिः सूर्यादिरूपैर्वालोकाः सृज्यतइतियथाश्रुतमेवव्यक्तंघटादिअव्यक्तंइंद्रियादिलिंगंरूपादिप्रकाशः
तेनग्राह्यमनुमेयं १२ यथास्वंस्वस्वविषयानतिक्रमेण इमानिइंद्रियाणिधारयन्निसृष्टान् तप्यतइति आत्मानमविषयमप्यालोच
यतश्च मनआदीनांनिग्रहपूर्वमात्मालोचनमित्यर्थः १३ आत्मनःसोपाधिकंरूपमवेक्ष्याहलोकेइति विततंकंडलेकनकमिवउपादान

तदादेहीदेहमन्यंप्राप्नोतिरोहतिकालतः आत्मरूपेणाविनश्यंतिजायंतेचानुपर्वशः ९ ततस्तत्रहिदृ
श्यंतेधातवःपांचभौतिकाः यैरावृतमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगमं १० इंद्रियैःसृज्यतेयद्यत्तत्तद्व्यक्त
मितिस्मृतं तदव्यक्तमितिज्ञेयंलिंगग्राह्यमतींद्रियं १२ यथास्वंग्राहकाण्येषांशब्दादीनामिमानि
तु इंद्रियाणियदादेहीधारयन्निवतप्यते १३ लोकेविततमात्मानंलोकंचात्मनिपश्यति १४ ॥

त्वेनपापकंनिरुपाधिकंरूपमवेक्ष्याह लोकमिति लोकंचसैंधवखिल्यवदात्मनिचिदेकरसेविलीनंपश्यति तथाचश्रुतौ ब्रह्मविदो
देवब्रह्मैवनिरूपयतः यएवंवेदाहंब्रह्मास्मीतिसइदंसर्वंभवति यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदिति उक्तंचाभियुक्तैः सोपाधिर्नि
रुपाधिश्चद्वेधाब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योनुपाधिकइति १४ ॥

म. भा. व. टी. १८९

परापरज्ञः परं निरुपाधिमपरं सोपाधिं सक्तः प्रारब्धकर्मणा बद्धः सन्यावद्देहपातमेव समाधौ सोपाधिकावस्थामनुभवति ततो विदेहकैवल्य
मीत्यर्थः १५ विद्याफलमाह पश्यतइति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मभूतस्य उपाधित्यागादित्यर्थः अशुभेन पुण्यपापयोः फले
न संप्रज्ञातसमाधावविवेकात्मधीदोषात्तज्ज्ञात्वमयोगिनापि तदेव पश्यन्न कर्मणा न लिप्यत इत्यर्थः १६ ज्ञानमूलेति ज्ञाने वृत्तिः तस्याः
मूलं माया ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तेरपि मायाकार्यत्वात् मायात्मको मिथ्यात्मकः पक्षो यो विद्यादिरूपः प्रतिवृत्तस्य प्रतिक्रमगतस्य योगि

परापरज्ञः सक्तः सन्नात्मभूतानि पश्यति १५ पश्यतः सर्वभूतानि सर्वा
वस्थासु सर्वदा ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते १६ ज्ञानमू
लात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य योऽकर्ष लोकवृत्तिप्रका
शेन ज्ञानमार्गेण गम्यते १७ ॥

नः लोकसंबंधिन्याः वृत्तेः वर्तनं जीवनात्मिका या प्रकाशेन तादृशेन ज्ञानरूपेण ज्ञानमार्गेण योऽपकर्षः परमपुरुषार्थरूपो मोक्षो गम्य
ते प्रकाशते मायिकैर्वा विद्यामायिकैर्वा विद्यया नश्यते चेतस्तु च्यते इत्यर्थः यथोक्तं श्रीभागवते विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरि
णां मोक्षबंधकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते इति ज्ञानपूर्वात्मकमिति पाठेऽपि स एवार्थः १७ ॥

मुक्तजीवस्य स्वरूपमाह अनादीति आद्यविशेषणेन लोकायतसंमतं देहस्यात्मत्वं निरस्तं जन्तुं पुत्तिकादिवत् स्थितं जीवं आत्मयोनिं जीवत्वस्यात्मयोनित्वं वदता जीवत्वहेतोरविद्यादेः पृथक्सत्ता सांख्याभिमता निरस्ता अव्ययमिति तार्किकाभिमतं सुखदुःखादिविकारवत्त्वं निरस्तं सदेति आगंतुकविकारस्पर्शित्वमुक्तं एतेनैव क्षणिकशून्यवादावपि निरस्तौ आणवात्मवादो देहसंमितात्मवादश्चापरास्तः अ

अनादिनिधनं जंतुमात्मयोनिं सदाऽव्ययं अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् १८ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि इंद्रियाण्येव संयम्य तपो भवति नान्यथा १९ इंद्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च २० एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिंद्रियधारणं एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च २१ इंद्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयः संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं समाप्नुयात् २२

नौपम्यं तर्कागम्यमित्यर्थः भगवानाह स्वनिश्वसितरूपेण वेदेन हेतुदृष्टान्तवर्जितं नित्यं विभुं सर्वगतं सदसत्त्वं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्यादिना बुद्धिमान् बुद्धिः नियम्यत्वेनास्यास्तीति स तथा १८ तपोध्याने १९ इंद्रियाणि निगृहीतानि स्वर्गाय विसृष्टानि नरकायेति योजनया सर्वं स्पष्टव्याख्या २० २१ एतन्मूलमित्येतद्व्याचष्टे इंद्रियाणामिति दोषं रागविद्वेषादिरूपं ऋच्छति प्राप्नुवंति २२ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३०

षष्ठं मनः षष्ठानामिंद्रियाणां नित्यानां आत्मनि कल्पितत्वेन रज्जुभुजंगवद्भायेत तत्पूज्यानामैश्वर्यं नियंतृत्वं अनर्थैः प्रमादत्वादिकैरिव भोक्तृत्वरूपैः २३ उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचनार्थं आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु इत्यादिकठवल्लीनामार्थं संगृह्णाति रथ इत्यादिना २४ आत्मा बुद्धिः इंद्रियाणामजयेऽपि शास्त्रज्ञापि प्रमत्तानपश्यतीत्याह इंद्रियाणामिति २६ अनुविधीयत इति कर्मकर्तरि लकारः य

षष्ठानामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेंद्रियः २३ रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्टमात्मा नियंतेंद्रियाण्याहुरश्वान् तैरप्रमत्तः कुशलैः सदश्वैर्दांतैः सुखं याति रथीव धीरः २४ षष्ठानामात्मनि युक्तानामिंद्रियाणां प्रमाथिनां यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः २५ इंद्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद्ध्रुवं २६ इंद्रियाणां विचरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवांभसि २७ येषु विप्रतिपद्यंते षट्सु मोहात्फलागमे तेष्वध्यवसिताध्यायी विंदते ध्यानजं फलं २८ ॥

सेंद्रियस्याधीनं मनो भवतीति
देवप्रज्ञां नाशयतीत्यर्थः २७ षट्सु मेकलेषु शब्दादिषु फलागमे तज्जन्यसुखाद्युपलंभे विषये विप्रतिपद्यंते रागिणः सुखमुपादेयमिति कुर्वीत रागाः हेयमित्यादि रूपा विप्रतिपत्तिः तेष्वध्यवसितं वस्तु रूपं निश्चित्य तत् हेयत्वेन तदेवाध्याति शीलयस्य सः विषयदोष

पतिव्रतोपाख्याने २१० एवमध्यायान्तोक्तविप्रतिपत्तिकारणं गुणत्रयं सकार्यं वक्तुमारभते एवमिति सूक्ष्मे ब्रह्मणि सूक्ष्मं तत्प्राप्तिकारणं
गुणत्रयविभागं तेनार्थात् गुणेभ्यो ब्रह्म विविक्तमित्युक्तं भवति १ २ ३ ४ दुर्हृषीकः दुःस्थेन्द्रियः ५ विधित्सा विशेषेणात्मसा येद्रूपाले

इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने २१० मार्कण्डेय उ॰ एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ब्राह्मणः स पुनः
सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः १ ब्राह्मण उ॰ सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथं गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि य
थावदिह पृच्छतः २ व्याध उ॰ हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध ग
दतो मम ३ मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकं प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ४ अवि
द्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः दुर्हृषीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ५ प्रवृत्तवाक्यो
मैत्री च यो नराग्र्योऽनसूयकः विधित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ६ प्रकाशबहुलो धीरो निर्वि
धित्सोऽनसूयकः अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ७ सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लि
श्यते यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ८ ॥

ऽस्य रूपं प्रवृत्तिर्वाक्यं अनसूयकः परदोषादर्शी तत्र हेतुः विधित्समान
इति स्तब्धो नमस्काराद्यकरणं मानस्तद्धेतुर्महत्त्वाभिमानः स्तब्धो भयवान् ६ ७ लोकवृत्ते रजस्तमःकार्ये यदा यतः तज्जुगुप्सते निन्दति ८

विरागस्य रागहीनस्य रूपं लक्षणं मृदुत्वं भावादिहीनः आर्जवम् अकौटिल्यं ⁽ द्वंद्वानि मानापमानादीनि ८ जातस्येति कर्मणि षष्ठी वैश्यत्वं कर्तृस
हुगुणं वर्तते वैश्यत्वाद् यः स्वयम् आयांतीति गुणकृत एव वर्णविभागो न जातिकृत इति भावः ९ ब्रह्मणं ब्रह्मविदं १० पतिव्रतोपाख्याने ।
११ ज्ञानक्रियाशक्तिमतो धीप्राणयोरात्मान्यत्वे अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वतीति मंत्रप्रकाशितं वक्तृ

विरागस्य च रूपं तु सर्वमेव प्रवर्तते मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ७ ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्र
शाम्यंति परस्परं न चास्य संशयो नाम कश्चिद्भवति कस्यचन ८ शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपति
ष्ठतः वैश्यत्वं लभते ब्रह्मन् क्षत्रियत्वं तथैव च ९ आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते गुणा
स्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि १० इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने २११ ब्राह्मण उवाच
पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः १ मार्कं
डेय उ० प्रश्नमेतमुद्दिश्य ब्राह्मणेन युधिष्ठिर व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने २ ॥

मारभते पार्थिवमिति पार्थिवं पृथिवीवाङ्कल्पात् धातुं त्वगादिमयं देहं प्राप्य प्रकाशप्रवृत्तिमोहा यस्याग्नेयोऽग्निर्विज्ञानाख्यस्तेजोधातुः
शारीराभिमानी कथं भवेत् अवकाशविशेषेण नाडीमार्गभेदेन वर्तयते शारीरं चेष्टयते १ २ ॥

मूर्धनि सहस्रारे स्थितत्वात् श्रेष्ठत्वाद्वा मूर्धानं चिदात्मानं अग्निर्विज्ञानात्माऽश्रितः तदुपाधितो प्राप्तः सन् शरीरं परिपालयन् चित्प्रतिबिंबप्रा
प्यपीयात्तु शरीरं चेतयतीत्यर्थः एतेनाग्निर्मूर्धेति पदद्वयं व्याख्यातं प्राणास्तु तयोरुभयोरप्युपाधिर्विनाहृत्प्राणाइति एतेन चिद्विज्ञानद्वयं पु
प्राद्धितं तस्य ककुदिव ककुत्वालकत्वया श्रेष्ठः प्राणाः इत्युक्तेः ककुत्वं व्याचष्टे भूतमिति प्राणो चिद्विज्ञानाभ्यां युक्ते सत्यात्मरूपे ब्रह्मकार्य

व्यापद· मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ३
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितं श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे ४ स जीवः सर्वभू
तात्मा पुरुषः स सनातनः महान्बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ५ ॥

रूपं योनिं विराडादेः ४ स चिद्विज्ञानप्राणानां संघातः जंतुः समष्टिजीवः सर्वेषां भूतानां कार्यकारणरूपाणां आत्मा चेतयिता सनातनः
पुरुषः परं ब्रह्म स एव चतिरस्तोपाधिः सन् स एवोपाधिपक्षपाती सन् महदाद्यात्मा भवति विषयश्च शब्दादिः स एव एतेन पतिः पृथिव्या
अयमिति द्वितीयः पादो व्याख्यातः अयं चिद्विज्ञानप्राणसंघातः पृथिव्याः देवस्येति श्रुतेः पदयोरर्थः ५ ॥

एवमिति सर्वेन्द्रियेष्वंतर्बहिश्च स्थितं सर्वं प्राणेन देहलीदीपवन्मध्यस्थेन प्राणेन वितानं वा इन्द्रियादिकं च चाल्यत इत्यर्थः अपांतरेतो सिसिजिरे
तीत्यस्य पादं व्याचष्टे एष इति तस्मादिति अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रुतेः स्वादात्परं पचयाव आमनं इन्द्रियाणां
पाचेतो सिसिजिरेतीति तत्पर्यायतिसेचनात्तस्मादिति श्रुतिपदानामर्थः एष इतः उपाधावेशाज्जीवत्वप्राप्त्यनंतरं समानेन इत्यस्य भावे तृतीया स्वार्थे
एषकः एषक आगत्यागतिं प्राप्तितो भवति समानवायुत्वं प्राप्तः पाके जाठरमाश्रितः सन् ६ वस्तिमूलं मूत्राशयं गुदं पुरीषाशयं च

एवं विहस्य सर्वं च प्राणेन परिपाल्यते पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ६ वस्तिमूले गुदे चैव
पावके समुपाश्रितः वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ७ प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते
उदानमिति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ८ संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः शरीरेषु
मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ९ धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः रसान्धातूंश्च दोषांश्च
वर्तयन्परिधावति १० ॥

जाठरस्थः समानोऽशितपीतादिकं पाचयित्वापानरूपी भूत्वा स्वं स्वं स्थानं नयतीत्यर्थः ७
कर्मणि गमनादि प्रयत्नस्तदनुकूला चेष्टा बले भारोद्यमनादौ सामर्थ्ये विदुषः सकाशाच्छ्रुत्वेति शेषः ८ ९ धातुषु त्वगादिष्वग्नि
र्जाठरः पित्ततः व्यापकः रसादीन्परिवर्तयन्परिणामयन्रसानन्नादीन्धातून्त्वगादीन्दोषान्पित्तादीन् १० ॥

कथंवर्त्तयतेः तिलइतिइष्टेतत्राह प्राणानामिति सन्निपातात्संमेलनात्संनिपातः संघर्षः तज्ज ऊष्माग्निर्जाठरो भवति ११ सन्निपातंव्या
करोति नाभिस्थःसमानोहृदिस्थः प्राणइति गुदस्थोव्यानः कंठस्थमुदानमेति तेनप्राणापानसमानानांनाभिदेशे संघर्षणात्समर्थितोनिष्पा
दितः अधिष्ठानेसम्यगात्मयंशरीरं सम्यक पचति हृद्यादिपरिणामंनयति १२ अस्यपावकस्यापायपर्येतः गुदप्रवेशः गुदसंज्ञितः अपानोभव

प्राणानांसन्निपातात्तुसंनिपातः प्रजायते उष्माचाग्निरितिज्ञेयोयोऽन्नंपचतिदेहिनां ११ समानोदा
नयोर्मध्येप्राणापानौसमाहितौ समन्वितस्त्वधिष्ठानंसम्यक्पचतिपावकः १२ तस्यापिपायुप
र्यन्तस्तथास्याद्गुदसंज्ञितः स्रोतांसितस्माज्जायन्तेसर्वस्रोतःसुदेहिनां १३ अग्निवेगवहः प्राणोगुदां
तेप्रतिहन्यते सऊर्ध्वमागम्यपुनः समुत्क्षिपतिपावकम् १४ ॥

तिस्रोतांसिनाडीमार्गाः तस्मात् अपानात् प्राणेषु प्राणादिषु पंचस्तु प्राणादिभ्यः पावकोत्पत्तिः पावकाच्चापानद्वारा प्राणागुत्पत्तिर्भवती
तिसंग्रहकार्थः १३ एतदेवोपपादयति अग्नीति अग्निवेगात्कंडकवदूर्ध्वमुत्प्लुतः प्राणोगुदान्तेप्रतिहतः पुनरूर्ध्वगतः अग्निमुत्क्षि
पतीत्यर्थः उत्पतते चाग्निवेगात् बाह्यवायुहृष्टिवीर्यवेगाच्चाग्निवृद्धिः तथाचप्राणोऽधःसंनिजाठरंभयंनिवर्त्तते ततः प्राणोरोहत्यूर्ध्वमितिभावः १४

जाठरनिरोधे सर्वेषामिंद्रियाणां निरोधो भवतीत्याशयेनाह पक्वेति पक्वाशयः पक्वान्नस्थानं आमाशयः अपक्वान्नस्थानं नाभिमध्ये इति
तात्पर्यात् जाठरे प्राणे इंद्रियाणि प्रतिष्ठितानि लीना भवंति ॥ १५ ॥ सर्वे रसाः हृदयात् हृदयं प्राप्य दशभिः प्राणैः प्रेरिताः ते च प्राणादयः पंच ना
गकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजयाख्याः पंच ॥ १६ ॥ एषः मूर्धादिपादपर्यंतः तत्रैव ब्रह्ममूर्धनि सुषुम्णाया नाड्या सहस्रारं प्राप्य येनात्मानं प्राणो
पाधिमाहितं तत्र लिंगं गच्छेति देहिषु जीवदेहेषु सर्वेषामप्येष मार्गो गंतव्यः इति भावः ॥ १७ ॥ न केवलं प्राणरोध एव पुरुषार्थः किंतु तत्साध्य
विज्ञानमाह एकादशेत्यादिना सप्राणेन नाम भवति वदन्वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति श्रुतेर्विकाराः लिंगशरीरं तदात्मा

पक्वाशयस्त्वधो नाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १५ ॥ प्रव
ता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा वहंत्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥ १६ ॥ योगिनामेष मा
र्गस्तु येन गच्छेत तत्परं जितक्लमाः समाधीरा मूर्ध्न्यात्मानमादधुः एवं सर्वेषु विततो प्राणापानौ
हि देहिषु ॥ १७ ॥ एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः मूर्तिमंतं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकं ॥ १८ ॥

तत्तादात्म्यं गतः यद्यपि पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनमिति सप्तदशात्मकं लिंगं तथापि
मनसि बुद्धेः दशेंद्रियेषु सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पंचेति सांख्यमतेन प्राणपंचकस्य चान्तर्भावं विवक्षित्वा एकादशविकारा
त्मेति ज्ञेयं कलाः षोडश प्राणाः श्रद्धा खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवींद्रियं मनोऽन्नं वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकाः नाम चेति एतासां संभारेण संभृतः का
लात् पापापितान्मूर्तिहीनमपि मूर्तिमंतं स्थूलसूक्ष्मदेहवंतं आत्मानमित्युत्तरादपक्रम्यते ॥ १८ ॥

प्राणादिभ्योजीवंविविनक्तितस्मिन्निति तस्मिन्कलासंभावे अग्निवदात्माप्रकाशरूपःस्थालीवत्कलाअप्रकाशात्मकाः आत्मानंत्वंपदा
र्थं १९ अथतत्पदार्थाभेदमाहदेवइति अबिंदुरूपंतेनासंगत्वंदर्शितं देवरूपंपरमात्मानं २० ननुत्वंपदार्थःसंगी तत्पदार्थःअसंगःक
थमनयोरभेदइत्याशंक्यबिंबयोरिवैक्यमाशयेनाह जीवात्मकानीति रजआदिनाअहंत्यादयोधर्माःजीवात्मकाउपाधिविशिष्टाश्रि

तस्मिंस्तिसंस्थितोह्यग्निर्नित्यंस्थाल्यामिवाहितः आत्मानंतंविजानीहिनित्यंयोगजितात्मके १९ दे
वोयःसंस्थितस्तस्मिन्नबिंदुर्विपुष्करे देवरूपंतंविजानीहिनित्यंयोगजितात्मके २० जीवात्मका
निजानीहिरजःसत्वंतमस्तथा जीवमात्मगुणंविद्धितथात्मानंपरात्मके २१ ॥

ताःचांचल्यादयश्चजलचंद्रेतेचजीवंआत्मगुणंईश्वरस्यगुणंभूतत्वमेवंत्विषं आत्मानंईश्वरंपरात्मकंनिर्गुणंविद्धि अयमर्थःतरंगगतटाक
प्रतिबिंबकल्पोधीमायोपाधीजीवेश्वरौनियम्यनियामकौतयोजीववीश्वरात्माईश्वरस्तुबिंबस्थानीयासेवाचिद्रूपइतितथाचश्रुतिः एकएव
वात्मातान्माभूतेभूतेव्यवस्थितःएकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदिति भूतात्मानित्यमिद्धश्चिदात्मा एकधेतिईश्वररूपेणाबहुधेति

म॰
भा॰व॰
टी॰
२७५

अचेतनेजडं शरीरादि सचेतनमिति पाठेऽपि चेतनया युक्तं स्वतोऽचेतनमिति तदेव ग्राह्यं ततज्जीवस्य गुणं भोग्यं वदंति सद्आत्मा चेष्टते जीवरूपेण चे
ष्टयते ईश्वररूपेण ततः ताभ्यां जीवेश्वराभ्यां परं ऽन्यत् ईतं वदंति येऽभुवनानि सप्तभूरादीनि प्रावर्तयत् ननु कथं निरूपाये आवर्तकत्वमुच्यते अपि
हाननत्वेयेति ब्रूमः तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायंते इति ब्रह्मणो लक्षणमुक्त्वा अन्नमयादिकोशकारणीभूतानामन्नादिशाहिता
नां विराडादीनां जगत्कारणत्वमन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते इत्यादिना स्थूलारुंधतीन्यायेन विराडादीनि सोपाधिकानि ब्रह्माणि उ
क्त्वा प्रज्ञानघनएवानंदभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पाद एष सर्वेश्वर इति माण्डूक्यश्रुतिप्रसिद्धस्यानंदमयस्य ईश्वरस्य कारणीभूतैः आनंदाद्ध्ये

अचेतनं जीवगुणं वदंति सचेष्टते चेष्टयते च सर्वं ततः परं त्वेव विदो वदंति प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त
२२ एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा संप्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः २३ ॥

वखल्विमानि भूतानि जायंत इति कारणत्वं व्यवस्थापितं तथा प्रदेशांतरेऽपि को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादि
ति श्रुतिराकाशात्मकारणे यद्यानंदो न स्यात्तर्हि तत्कार्यदेहादौ कुतः प्राणनादि स्यादिति तत्त्वैव स्वसुखप्रवर्तकत्वं दर्शयति २२ तन्वीश्वर
मज्ञावे भुवनप्रवृत्तिरेव कारणं दृश्यते न तदन्यस्य निर्गुणस्य ईश्वरैवनस्यान्यथासिद्धत्वादित्याशंक्याह एवमिति भूतात्मा नित्यसिद्ध आ
त्मा आनंदात्मा अपेश्वर्यस्य तत्त्वईशितव्यसापेक्षत्वान्न नित्यसिद्धत्वं सृष्टिप्रलययोरीशितव्याभावात् अनीश्वरतापत्तेरिति आनंदस्यैव नित्यमै
श्वर्यं सा यया तः भिव्यज्यत इति भावः ज्ञानेब्रह्माकाराहृत्तिः तत्साक्षिभिः तेनवेद्यादीशादन्यस्तत्प्रकाशक इति दर्शितं २३ ॥

२७८

प्रसन्नात्मा वृत्तिजनितकालुष्यत्यागात् विशुद्धचित्तः आत्मनि स्थित्वा चित्तस्य सूक्ष्ममपि स्पन्दमकात्वं विशुद्धतापासेन प्राप्नोति मोक्षं २४ यथा ज
लाद्रीर्णस्य शरीरे संश्लिष्टः सूक्ष्मतमः पटः सन्नप्यसन्निव भाति एवं समाधौ विकल्पाभावात् सदपि चित्तं न भातीति स्थिरत्वं तत्प्रसादस्य
लक्षणमिति २५ विशुद्धात्मा शुद्धचित्तः आत्मानं ब्रह्म आत्मनि हृदये २६ निरात्मानं निर्गुणमिति लीने चित्ते यस्मिन्कृते तावन्मनो

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभं प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते २४ लक्षणं तु
प्रसादस्य यथा स्वप्नः सुखं स्वपे निवाते वा यथा दीपो दीप्येत् कुशलदीपितः २५ एवं रात्रे परे चैवं यु
ञ्जानः सततं मनः लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि २६ प्रदीपेनैव दीप्तेन मनो दीपे
न पश्यति दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं स तदा विप्रमुच्यते २७ सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः
एतत्स्वर्गे लोकानां तपो वै संक्रमो मतः २८ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेद्धर्मं रक्षेच्च मत्सरात् विद्यां मानाप
मानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः २९ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलं आत्मज्ञानं परं ज्ञानं स
त्यव्रतं परं व्रतं ३० सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यं परमं मतम् ३१

निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतं एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तर इति श्रुतेः चित्तक्षय एवात्मदर्शनमित्यर्थः २७ संक्रमः से
तुः पारप्रापको मार्गः २८ ३० भूतहितमत्यन्तमपि सत्यमेव भूतानामहितकं सत्यमप्यनृतमेवेत्यर्थः ३१॥

त्यागे फलत्यागे हुतं होमयज्ञदानादि त्यागी संन्यासी ३२ एतं ब्रह्मणो योगं न श्रावयेत् अपदार्थत्वात् किं तु उपपादयेत् लक्षणया ज्ञापयेत् तं चित्तवियोगमेव विरुद्धलक्षणया योगसंज्ञितं शङ्कुः तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितमित्यादावागमादित्यर्थः ३३ मैत्रं मित्रभा

यस्य सर्वे समारंभा निराशीर्बंधनाः सदा त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ३२ यतो न गुरुरप्येतं श्रावयेदुपपादयेत् तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितं ३३ न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतिश्चरेत् नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ३४ आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलं एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमं ३५ परिग्रहं परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या यतव्रतः अशोकं स्थानमासाद्य निश्चलं प्रेत्य चेह च ३६ तपोनित्येन दांतेन मुनिना संयतात्मना अजितं जेतुकामेन भाव्यं संगेष्वसंगिना ३७ ॥

वः तदेव अयनं मार्गः सद्गतिश्चरेत् ३४ ज्ञानं ज्ञानसाधनं ज्ञानमपि सैलादिसाधनं प्रकृष्टसर्थं सदात्मज्ञानमुत्तममिति अशोकं स्थानं वैराग्यं प्रेत्य मृत्वा स्वर्गादौ आश्रित्य यतव्रतो भवेत् ३६ ३७ ॥

गुणाः लोकवेदादयः अगुणा यस्मिन्नं गुणागुणं अत्र लोका वेदा अवेदाः शमादिश्रुतेः एतान्समं गं संख्यादिसंगहीने अतएव एककार्यं एकेनअ
सगास्तस्मैव निष्पाद्यं अनेनतं अज्ञानमात्रायनयाहृम्यं नतु क्रियाव्यवहितेस्वर्गादिस्तद्वत्तद्धेतेषाकत्वात्स्वानन्तेयविभागोयस्मिन्तन

गुणागुणमनन्तं चमेककार्यमनन्तरं एतद्ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं स्मृतं १८ परित्यजति यो दुःखं सु
खं वाप्युभयं नरः ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसंगेन च गच्छति १९ यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्त
म एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ४॰ इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने २१२ मार्कण्डेयः
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह १ न्याययुक्तमिदं
सर्वं भवता परिकीर्तितं न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते २ व्याधः प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं
च पश्य द्विजोत्तम येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ३ उत्तिष्ठ भगवान् क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृ
हं द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ४ मार्कण्डेयः इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितं सौधगृ
ये चतुःशालमतीव च मनोरमं ५ देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितं शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परम
मैर्युतं ६ ॥

एकपदं १८ ४॰ पतिव्रतोपाख्याने २१२ एवं १ ५ शयनासनसंबाधं शयनादिसंकीर्णं ६ ॥

म.
भा. वृ.
ही
३२६

७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ वांशुवयोः १५ नौग्रावयोः १६ १७ १८ ॥

तत्रशुक्लांबरधरौ पितृनागस्यप्रपूजितौ कृताहारौ समंतस्थावुपविष्टौ वरासनौ ७ पर्यंकस्थायपश्चात्तौ हृ
ष्टात्मानौदेषुशिवसायतत् अश्वतरउवाच उक्तिष्ठोतिष्ठयमेनयमेनत्वामभिवत्वत् प्रीतोस्मिस्वत्कृतेशाचेनरी
हमापुत्रवासुहि ८ गतिमिष्टांतयाज्ञानेमेपांचपरमांगतः सम्यक्त्वेणत्वयापुत्रनिमेकालेस्तुपूजि
तौ नतेस्मद्देवतंकिंचिद्देवतेष्वपिवर्तते प्रयतत्वाद्द्विजातीनांदेमेनातिसमन्वितः ९ पितुःपि
तामहायेचतथैवप्रपितामहाः प्रीतास्तेसततंपूज्यदमेनावांचयत्नया १० मनसाकर्मणावाचाशुश्रू
षानैवहीयते नचात्माहितयाबुद्धिर्हे प्रपतेसाप्रतंतव ११ जामदग्न्येनरामेणयथाहृष्टोस्मपूजितो
तृष्णात्वयाकृतंसर्वंतद्धिशिष्टंचपुत्रक १२ ततस्तंब्राह्मणंनागःपर्युपास्याधोनमवेदयत् तौसुखागतेन
तंविप्रमर्चयामासतत्त्वतः १३ प्रतिपूज्यचतांएजांद्विजःपप्रच्छतावुभौ सपुत्राभ्यांसमेताभ्यांकच्चि
द्धाकुलंगृहे १४ अनामयंचवांकच्चित्सदेवेहशरीरयोः अश्वतरउवाच कुशलेनाथगृहेविप्रभृत्यवर्गे
चसर्वशः कच्चित्तमप्यविच्छिन्नसंशयोभगवन्निति १५ मार्कंडेयउ० वाढमित्येवतोविप्रःप्रत्युवा
चमुदान्वितः पर्यंकस्थायोनिरीश्यायतंततस्तवाक्यमब्रवीत् १६ ॥

३२६

१९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ पतिव्रतोपाख्याने २१३ शुद्ध १॥

व्याध उ॰ पितामाताचभगवन्नेतौमेदैवतंपरं यद्दैवतेभ्यःकर्तव्यंतदेताभ्यांकरोम्यहं १८ त्रयस्त्रिंशद्यथा
देवाःसर्वेशक्रपुरोगमाः संपूज्याःसर्वलोकस्यतथावृद्धाविमौमम १९ उपहारानाहरन्तोदेवतानांय
थाद्विजाः कुर्वतेतद्वदेताभ्यांकरोम्यहमतन्द्रितः २० एतौमेपरमंब्रह्मन्पितामाताचदैवतं एतौपु
ष्पैःफलैरत्नैस्तोषयामिसदाद्विज २१ एतावेवाग्नयोमह्यंयान्वदन्तिमनीषिणः यज्ञावेदाश्चचत्वारः
सर्वमेतौममद्विज २२ एतदर्थंममप्राणाभार्यापुत्राःसुहृज्जनः सपुत्रदारःशुश्रूषांनित्यमेवकरो
म्यहं स्वयंचस्नापयाम्येतौतथापादौप्रधावये आहारंसंप्रयच्छामिस्वयंचद्विजसत्तम २४ अनुकू
लंतथावच्मिविप्रियंपरिवर्जये अधर्मेणापिसंयुक्तंप्रियमाभ्यांकरोम्यहं २५ धर्ममेवगुरुंज्ञात्वाक
रोमिद्विजसत्तम अतन्द्रितःसदाविप्रशुश्रूषांवैकरोम्यहं २६ पञ्चैवगुरवोब्रह्मन्पुरुषस्यबुभूषतः
पितामाताग्निरात्माचगुरुश्चद्विजसत्तम २७ एतेषुयस्तुवर्तेतसम्यगेवद्विजोत्तम भवेयुरग्नयस्त
स्यपरिचीर्णास्तुनित्यशः २९ गार्हस्थ्येवर्तमानस्यएषधर्मःसनातनः ३० इत्यारण्यकेपतिव्रतोपा
ख्याने २१३ मार्कंडेयः गुरूनिवेद्यविप्रायतौमातापितरावुभौ पुनरेवसधर्मात्माव्याधोब्राह्मणमब्र

प्रहृष्टवत्सुः स्थिरदृष्टिः तपसः पित्रोः शुश्रूषात्मकस्य १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ ॥

प्रहृष्टवत्सु जीतोस्मि संपश्यतपसो बले यदर्थमुक्तोसि तया गच्छ त्वं मिथिलामिति २ पतिशुश्रूषपरया
दांतया सत्यशीलया मिथिलायां वसेद्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ३ ब्राह्मण उवाच पतिव्रतायाः स
त्याः शीलाढ्याया यतव्रत संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ४ व्याध उ॰ यत्तदा त्वं द्विजश्रे
ष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो दृष्टमेव तया सम्यगेकपत्न्या न संशयः ५ त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शि
तं मया वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ६ त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम अनि
सृष्टोसि निष्क्रांतो गृहात्ताभ्यामनिंदितः ७ वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतं तव शोकेन वृ
द्धौ तावंधीभूतौ तपस्विनौ ८ तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोत्यगादयं तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च
निरतः सदा ९ सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय श्रद्धत्स्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि १० ग
म्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहं १० ब्राह्मण उ॰ यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयं प्रीतोस्मि
तव भद्रं ते धर्माचारगुणान्वित ११ व्याध उ॰ दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः पुराणं शाश्वतं दि
व्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः १२ ॥

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० कामयाइच्छया २१ २२ २३ २४ ॥

मातापित्रोःसकाशंहिगत्वात्वंद्विजसत्तम अतंद्रितःकुरुक्षिप्रंमातापित्रोर्हिपूजनं अतःपरमहंधर्मं
नान्यंपश्यामिकेचन १३ ब्राह्मण उ॰ इहाहमागतोदिष्ट्यायातोमेसंगतंत्वया ईदृशादुर्लभालोकेनराध
र्मप्रदर्शकाः १४ एकोनरःसहस्रेषुधर्मविद्विद्यतेनवा प्रीतोस्मितवसत्येनभद्रंतेपुरुषर्षभ १५ पता
मानोनरकेभवतास्मिसमुद्धृतः भवितव्यमथैवंचयद्दृष्टोसिमयानघ १६ राजाययातिर्दौहित्रैःपतित
स्तारितोयथा सद्भिःपुरुषशार्दूलतथाहंभवताद्विजः १७ मातापितृभ्यांशुश्रूषांकरिष्येवचनात्तव नाकृ
तात्मावेदयतिधर्माधर्मविनिश्चयं १८ दुर्ज्ञेयःशाश्वतोधर्मःशूद्रयोनौहिवर्तते नत्वांशूद्रमहंमन्येभवित
व्यंहिकारणं १९ येनकर्मविशेषेणप्राप्तेयंशूद्रतात्वया एतदिच्छामिविज्ञातुंतत्त्वेनहिमहामते २० का
मयाब्रूहिमेसर्वंसत्येनप्रयतात्मना व्याध उ॰ अनतिक्रमणीयावैब्राह्मणावैद्विजोत्तम शृणुसर्वमिदंवृ
त्तंपूर्वदेहेममानघ २१ अहंहिब्राह्मणःपूर्वमासंद्विजवरात्मज वेदाध्यायीसुकुशलोवेदांगानांचपार
गः २२ आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमां कश्चिद्राजाममसखाधनुर्वेदपरायणः २३ संसर्गाद्धनु
षिश्रेष्ठस्ततोहमभवंद्विज एतस्मिन्नेवकालेतुमृगयांनिर्गतोनृपः २४ सहितोयोधमुख्यैश्चमंत्रिभिश्चसु
संवृतः ततोभ्यहनत्मृगांस्तत्रसुबहूनाश्रमंप्रति २५ ॥

म० भा० व० टी० ३०८

२५ २७ निहनेतेशाद्रूर्जवर्तेत २८ ३० पतिव्रतोपाख्याने २१४ एवं प्रभिप्रसादयेग्रउभावश्लोकः १ १ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ॥

अथ त्वम्: शिरोवोरो मयापि हि द्विजसत्तम ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा २५ भूमौ निपतितो ब्रह्मन्त्रुवाच प्रतिनादयन् नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतं २६ मन्वानस्तं मृगं चाहं संभ्रमः सहसा विभो अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा २७ अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः तमुग्रतपसं विप्रं निहतं तं महीतले २८ अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवं तत्तुमर्हसि मे सर्वमिति वाक्यं मयास्तुतिः २९ ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः व्याधस्त्वं भविता क्रूरः शूद्रयोनावपि द्विज ३० इत्याद्युपके पतिव्रतोपा० २१४ अध्याय० एवं शप्तोहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम अभिप्रसादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा अज्ञानता मया कार्यमिदमद्य कृतं मुने तत्क्षन्तुमर्हसि त्वं वै प्रसीद भगवन्निति १ ऋषिरुवाच नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयं आनृशंस्यात्त्वहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते २ शूद्रयोन्यां वर्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ४ तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ५ शापक्षये तु निर्वृत्ते भविता सि पुनर्द्विजः एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणा स्वग्रतेजसा ६ प्रसादश्च कृतस्तेन मम मैवं द्विपदां वर शारं चोद्धृतवानस्मि तस्यैव द्विजसत्तम ७ आश्रमे च मया नीतो नच प्राणैर्व्ययुज्यत एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा

३०८

८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ गुणैः गुणकार्यैः सुखदुःखमोहैः १९ २० ॥

अभितस्यापि गंतव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तमः ९ ब्राह्मण उ॰ एवमेतानि गुह्यानि दुःखानि विविधानि च आ
पुर्वेति महाबुद्धे नोत्कंठां कर्तुमर्हसि १० दुष्कृतं हि कृतं कर्म जानता जातिमात्मनः लोकवृत्तान्ततत्व
ज्ञ नित्यं धर्मपरायण ११ कर्मदोषश्च वै विद्धि आत्मजातिकृतेन वै कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोसि भवि
ता द्विजः १२ सांप्रतं च मतो मेसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु १३ दां
भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत् यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः १४ तं ब्राह्मण
महं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणां १५ क्षीणदोषमहं मन्ये चा
भितस्त्वां नरोत्तम कर्तुमर्हसि नोत्कंठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपराय
णाः १६ व्याध उ॰ प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामि
यात् १७ अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते चाल्पबुद्धयः १८ गुणै
र्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते १९ अनिष्टेनान्वितं पश्यं
स्तथा क्षिप्रं विरज्यते ततश्च प्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमात् २० ॥

२२ गताध्वानः श्रमज्ञानमार्गाः ३३ २२ बुद्ध्वेत्तत्वज्ञानानन्तपरं ब्रह्मगताः श्रमाः २८ ३१ प्रदक्षिणां कृत्वाऽपदिष्टागृहविति बुद्ध्या २२ ३३ ॥

शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः २१ त एव सुखमेधन्ते
ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पंडिताः असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं
सुखं न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् २३ न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् मारयत्य
कृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः २४ यं विषादोऽभिभवति विक्रमे समुपस्थिते तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषा
र्थो न विद्यते २५ अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलं न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शो
भनं २६ अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे अशोचन्नारभेतैवं मुक्तश्चाव्यसनी भवेत् २७ भूते
ष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् २८ न शोचामि च वै विद्व
न्कालाकांक्षी स्थितोऽस्म्यहं एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम २९ ब्राह्मण उ० कृतप्रज्ञोऽसि मेधा
वी बुद्धिर्हि विपुला तव नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ३० आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा
परिरक्षतु अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ३१ मार्कंडेय उ० बाढमित्येव तं व्याधः कृतांजलिरुवा
चह प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ३२ स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा माता

३१ ३० इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे वनपर्वो
र्थप्रकाशे पतिव्रतोपाख्याने समाप्तिमगात्। ११५ धर्मव्याधोक्तधर्मेषु मातापिताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तमेति सुशुश्रूणां पंचसेव्यत्वेन

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर एष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर २४ पतिव्रतायामा
हात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम मातापित्रोश्च शुश्रूषा धर्मव्याधेन कीर्तिता २५ युधिष्ठिर उ परमद्भुतमि
दं ब्रह्मंस्त्वमाख्यानमनुत्तमं सर्वधर्मविदां श्रेष्ठ कथितं मुनिसत्तम २६ सुखवश्यमतया विद्वन्मुहूर्तमि
व मे गतः न हि तृप्तोऽस्मि भगवन् शृण्वानो धर्ममुत्तमं २७ इत्यारण्यके पतिव्रतोपाख्याने समाप्ते
११५ वैशंपायन० श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभां पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कंडेयमिदं तदा
१ ॥

प्रोक्तास्तत्र पतिव्रतोपाख्याने धर्मव्याधनिदर्शनेन मातापित्रोः पतिव्रतानिदर्शनेन गुरोः शुश्रूषायाः फलं दर्शितं तत्रैव मोक्षधर्मप्रसक्तावेवाग्न्यात्म
सेवनेन फलं चोक्तं परिशिष्टस्याग्निसेवनस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं वक्तुमांगिरससमारंभनं श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तामित्यादिना १ ॥

कथमिति ननुत्वमग्नेप्रथमोअंगिराऋषिरितिवेदेवृकेवंगिरस्त्वंश्रूयतेःअतश्चांगिरसोवह्नित्वंकथंसंगच्छतइति सत्यंतुभयोरभेदेनवीजांकुरवदन्योन्यस्य
जनकत्वेनचादोषः तथाचश्रुतिः वैब्राह्मणइति अहंत्वदस्मिमदसित्वमेतन्ममासियोनिस्तवयोनिरस्मीतिश्रुतीभवतः वनंसलिलंयातःप्रविष्टः
प्रविवेशियापइतिमंत्रवर्णात् जीवनेभुवनेवनमित्यमरः २ अग्निरिति एकस्याप्यग्नेःकर्मभेददृश्यमानमनेकत्वंकथमुपपद्यतेनहिआग्नेयोष्टा

युधिष्ठिरउ॰ कथमग्निर्वनंयातः कथंचाप्यंगिराःपुरा नष्टेग्नौहव्यमवहदग्निर्भूत्वामहामुनिः २ अ
ग्निर्यदात्वेकएवबहुत्वंचास्यकर्मसु दृश्यतेभगवन्सर्वमेतदिच्छामिवेदितुं ३ कुमारश्चयथोत्प
न्नोयथाचाग्नेःसुतोभवत् यथारुद्राच्चसंभूतोगंगायांकृत्तिकासुच ४ एतदिच्छाम्यहंत्वत्तःश्रो
तुंभार्गवसत्तम कौतूहलसमाविष्टोयाथातथ्यंमहामुने ५ मार्कंडेयउ॰ अत्राप्युदाहरंतीममिति
हासंपुरातनं यथाक्रुद्धोहुतवहस्तपस्तप्तुंवनंगतः ६ तथाचभगवानग्निःस्वयमेवांगिराभवत्
संतापयन्स्वप्रभयानाशयंस्तिमिराणिच ७ पुरांगिरामहाबाहोचचारतपउत्तमं आश्रमस्थोम
हाभागोहव्यवाहंविशेषयत् तथासभूत्वातुतदाजगत्सर्वंप्रकाशयत् ८ ॥

कपालःदर्शपूर्णमासयोश्चात्रमीसोमादिरूपकर्मभेदेनविभक्तःशक्यःअन्यावयवत्वान्यावयवत्वायोगात् अन्यस्यचगुणस्यद्रव्यस्यवायागभेद
कस्याभावाद्देवताभेदएवयागभेदहेतुरितिअवश्यंवाच्यं सचाग्नेरेकत्वेकथंसंभवतीत्यर्थः ३ अथएकस्यसततोअनेकोग्निनामानाःसे
तीतितत्रहिआग्नेयस्यस्कंदस्यकथंरुद्राग्निपुत्रत्वमपिस्मर्यतेतत्राहकुमारस्येदिति ४ ६ अंगिराभवत्संपिरउभागोवाआपः १ ८ तथेतिअग्ने

एषांवैकोमहत्सर्ववत् जगत्प्रकाशितवान् ८॥

तपश्चचारेति महत्तदद्भुतं स्यादित्यंतदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशियापरतिश्रुतिप्रसिद्धेन केनचिन्निमित्तेन जले प्रविष्टः तपश्चचाराग्निरंगिरा रसेन तेजसा संतप्तोभूदित्यर्थः उल्लुडल्वणं स्यादिरं प्राचीनं अग्नाविष्टत्ति छत्ती स्याविहं भये संजातमस्य तस्याविष्टितः ९ १३ संस्थानचारिषु स्थावरजंगमेषु सम्यक् स्थानं गतिर्निवृत्तिर्येषु चरणशीलेषु चेति योगात् त्रिषु अंतर्बहिर्दिवि च उत्तमाधममध्यमेषु १४ १५ १६ निहि

तपश्चरंस्त्वद्भुतमुकं तमसस्य तेजसा भृशं ग्लानस्तु तेजस्वी न च किंचित्प्रजज्ञिवान् १० अथ संचिन्तयामास स भगवान् हव्यवाहनः अन्योग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः ११ अग्नित्वं विप्रणष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्तयन् अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महाद्युतिं सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः १३ शीघ्रमेव भवस्वाग्ने त्वं पुनर्लोकभावनः विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु १४ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद १५ अग्निरुवाच नष्टकीर्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः १६ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव भविष्यामि द्वितीयोहं प्राजापत्यक एव च १७

पामीति त्यजामि अग्निशब्देन दिग्देशकालकर्तृयात्मा सत्त्वसंज्ञो हिरण्यगर्भ उच्यते तस्याग्नित्वत्यागः कारणात्मता त्वस्थानं प्रथमः प्रथमजः सूत्रात्मेत्यर्थः हे प्राजापत्य प्रजापतिपुत्र हे अंगिरः अहं द्वितीयः कः संज्ञो विराडात्मा भविष्यामि १७ ॥

म॰
भा॰ अ॰
टी॰
३८८

ऊहुरिति पुरा पञ्च प्रथमं विवर्द्धनं प्रजानां स्वर्गे स्वर्गाय हितं प्रथमं पुत्रं बृहस्पतिसंज्ञं अयं भावः ईशानं सर्वविदुपासनाभिः सिद्धान्क्रमेण ब्रह्म प्रजापति बृ
हस्पतिसंज्ञाः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरः शतानामसंमिते स्वर्गे तथा च श्रुतिरारोहक्रमेण ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः स एकः प्रजापतेरानन्दः ते ये श
तं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्द इति तत्रापि बीजाङ्कुरन्यायेनाग्नेरङ्गिराः अङ्गिरसो बृहस्पत्याख्योऽग्निरिति बोध्यं तद्यदिदमाहुरमुं
यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिः सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्तीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं सर्वात्मनः सर्वदेवतारूपत्वश्रो

अङ्गिरा उ॰ ऊहुर्गणं प्रजाः सर्वे भवानग्निस्त्रिलोकपः मां च देवकृतं त्वाग्रे प्रथमं पुत्रमञ्जसा १८ मार्कं
डेय॰ तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाकरोत् राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः १९
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतं उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत २० स तु पृष्टस्तदा देवैस्त
तः कारणमब्रवीत् प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा २१ तत्र नानाविधानग्नीन्ब्रह्मवर्चसोम
हाप्रभान् कर्मभिर्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान्ब्राह्मणेष्विह २२॥

गिरसस्तापर्यन्तदिदं ज्ञात्वा यजमानस्याग्निरपि
सोऽहमत्र भवतीत्यर्थः १८ तच्छ्रुत्वेति अकरोत् अङ्गीचकार जातवेदाः स्वयं कारणं तं गत्वा च पुत्रमङ्गिरसमकरोत्तस्यापि पुत्रः स्वयं बृहस्प
तिर्नामाभवदिति १९ तत्र बृहस्पतेः कारणं त्वकारणं ज्ञानादेव पूज्यते ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेरतः तस्य पश्यन्ति तथैव देवाः बृहस्पतिप्र
तिकारणं ब्रह्म पप्रच्छुः २० तस्मिञ्छ्रुते तेनोक्ते सति प्रत्यगृह्णन् अङ्गिरसो वचः अयं भवतां गुरुरिति अङ्गीकृतवन्तः २१ नानार्थान्पृथक्प्रयोज

नाट् ब्राह्मणोक्तकर्मविधिविवेकितु २१॥
३८९

आंगिरसे २१९ कालाभिमानिन्यो देवता अपि अंगिरसः संज्ञात्तस्य ह्यात्मन एव सकाशाज्जाता इति वक्तुमध्यायमारभते ब्रह्मण इति ब्रह्मणः
कारणात्स्वं तत्तद्रूपात्विसिद्धेः गिरा इति तस्य तृतीयत्वे स्वभा कालाभिमानिनी देवता सुहुसे वन्तस्य यात्मनाः होराज्ञा यात्मना वा भातीति स्व
भा शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या १ बृहत्कीर्तित्वादीनि बृहस्पतेरेव विशेषणानि कीर्तिर्यशः ज्योतिः शरीरं तेजः ब्रह्मवेदाध्ययने मनः स

इत्यारण्यके आंगिरसे २१९ मार्कंडेय उ० ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह तस्याभवत्सु
भा भार्या प्रजास्तस्याश्च मे शृणु १ बृहत्कीर्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः बृहन्मंत्रो बृहद्भास
स्तथा राजन्बृहस्पतिः २ प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् देवी भानुमती नाम प्रथमांगि
रसः सुता ३ भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् रागाद्रागेति या प्रोक्ता द्वितीयांगिरसः सुता
४ ॥

कल्पादिरूपं मंत्रो विचारः भाः प्रतिभाः विचार्यतत्त्वस्फूर्तिः एतानि बृहंति यस्य स तथा तथा शब्दः पादपूरणार्थः २ तासु
वक्ष्यमाणत्वेन बुद्धिस्थासु भानुमती सूर्यप्रकाशादिवसाभिमानिनीत्यर्थः ३ रात्रिमाह भूतानामिति सुषुप्तिकालत्वेन श्रमनाशकत्वात्
सांरागो भवेत् रागात् रागहेतुत्वात् संध्याद्वये रागोपेतत्वाद्वा ४ ॥

भा. वृ. टी. ३९२

कपर्दिनो रुद्रस्य स्तुतामिव स्तुतां चन्द्रकलां ललाटे धृतत्वात् हशणा हपवरूपां तवहेतुः तत्तुल्यादिति तेन सूक्ष्मचन्द्रयुक्तैव लक्ष्यते चतुर्दशीयुक्तामावास्या सा सिनीवाली या एवामावास्या सा सिनीवालीयोऽत्र वासाकुहूरिति श्रुतेः ५ अविष्मती पूर्णचन्द्रोपेता शुद्धा पौर्णमासी यस्यां भाभिर्जनोराग वपि पश्पति रूपादिकमिति शेषः सा च तृतीयस्याह विभिर्देवता उज्यते सा हविष्मतीप्रति पद्युक्ता पौर्णमासी राका नाम पुण्यब्रता होमहिष्मतीनाम चतुर्दशीयुक्ता शर्वा पौर्णमासी अनुमतिर्नाम या एवा पौर्णमासी नुमतिर्योऽत्र वासा राकेति श्रुतेः ६ शुद्धाममावास्यामाह मत्वोघिति सो

योऽकपर्दिस्तुतामाऊर्हृशपादृशेपतिदेहिनः तत्तुल्या सा सिनीवालीत्युक्ता याऽङ्गिरसः स्तुता ५ पश्य त्यर्चिष्मतीभाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाऊर्महिष्मती ६ महामखेष्टागिरसीदीप्तिमत्त्वमहामते महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते स्तुता ७ यां तद्दृष्ट्वा भगवतीजनः कुहुकुहायते एकानंशे इति तामाऊः कुहूमाङ्गिरसः स्तुता ८ इत्यारण्यके आङ्गिरसे २७ ॥

मखा गादिषु दीप्तिमती अमावास्या यो हि दीप्ता कर्तुर्वर्द्धमानस्यैवाग्रे दृश्यते पौर्णमास्यां तु क्षीयमाणः अतो दीप्तिमत्त्वादिनेषु यथा महामतीत्युच्यते यतोऽत्र महत्त्वमहस्त्वान् वाऽन्तर्हितो विद्यते स्यामिति योगात् पूर्वपदस्याकारोऽन्तादेशश्चार्षः ७ कुहुकुहायते विस्मितो भवति एकाकला अनंशा अल्पांशवती अलवणाय वाग्वृतिरिति वदस्यार्थेनञ् योऽत्र वासा कुहूरिति श्रुतेः प्रतिपद्युक्तामावस्या सा कुहूरिति प्रसिद्धा ८ इत्यारण्यके आङ्गिरसे २७ ३६८

तत्र कर्मांगभूतः कालः प्रोक्तः प्रत्यक्षांगभूताः देवताः प्रपंचयितुं विराड्पालिफलावस्थस्य बृहस्पतेः विभूतिरूपां संततिं वक्तुमुपक्रमते बृह
स्पतेरिति चान्द्रमसी चेन्द्रमसः अक्रान्ता ताराः नाम षड् अग्नीन् शंयुप्रभृतीन् अवसमापन्नान् तां कां पुत्रिकां स्वाहाख्यां १ आहुतिषु प्रधानाहुति
षु दर्शपौर्णमासेषु च यस्य आद्यं हविषा तत्तीयप्रमार्थं प्रथमं हविर्विधीयते यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति
स्मादिष्टस्याचोद्यते स शंयुर्नाम २ चातुर्मास्येषु चतुर्थेषु मासेषु कर्तव्येषु वैश्वदेववरुणप्रघासशाकमेधशुनासीरीयाख्यपर्वचतुष्टयेषु

मार्कंडेय· बृहस्पतेस्तु चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी । अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकां १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाव्रतः २ चातुर्मास्येषु य
स्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ३ शंयोरप्रतिमा भार्याभूत्सत्या
सत्याथ धर्मजा । अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ४ प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्नि
रध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ५ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमिति प्रतिपर्व तत्रैव यदग्निराम्नायते तथाश्वमेधे च यस्येष्ट्यां इष्टिसमीपे अग्रजः प्रथमः
पशुर्भवति तत्र यथायथाविधि हि रूभयतोऽनन्तरतो वाग्नेयी वाग्नावैष्णवी वेति आश्वलायनाप्युक्ता तथा च दर्शपौर्णमासचातुर्मास्यपश्व
श्वमेधयागस्थः सोऽग्निर्बृहस्पतेः शंयुर्नामेत्यर्थः ३ शंयुसंततिमाह शंयोरिति अप्रतिमा अप्रतिमद्दर्शी धर्मजा अथ सा कन्या सत्या नाम ४
तस्य तामाह प्रथमेनेति अध्वरे दर्शादौ प्रथमाज्यभागदेवता योऽग्निः भरद्वाज इत्यर्थः तस्य शंयोः ५ ॥

म०
भा० व०
टी०
७६३

पौर्णमासेष्विति स्रुवोपघातं हविः प्रथमाज्यभागस्य देवता भरतो नाम शंयोः पुत्रः पूर्णमासपदं सर्वतद्विकारपरं तेन दर्शेऽपि गृह्यते पौर्णमासेने
ष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इत्याश्वलायनवचनात् यद्यपि स्वाज्याज्यभागः प्राजापत्यस्तथापि स भरतसंज्ञ एव प्रजापतिरिति ज्ञेयं ६ भवति शंयुतः इत्य
त्र कृष्यते पतिः ज्येष्ठः अत्र कन्यानां नामधेयानि संततिश्चानुक्तापि ग्रन्थे वा गाम्भीर्येण देवतात्वेन तावोध्याः विस्तरभयात्तस्तु निनानप्रदर्शिताः तस्य
भरतस्याग्नेः संज्ञस्य पुत्रो भरतः ऊर्जः पुत्रं भरतं सजप्रदानु क्षितिमंत्रवर्णात् ७ भरतः भरणं कुर्वतः तेन भरतशब्दस्य निर्वचनं दर्शितं भरतस्य
प्रजापतेः पावकः सुतः सः अपर्थ्येमहितत्वात् महान् महितत्वे महाफलप्रदातृत्वं यज्ञकर्मणि आग्रयणादौ प्रथमोऽग्निर्नोक्तितश्चापि ग्रन्थे मह

पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतः भरतो नाम तः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ६ तिस्रः कन्या
भवेत्यस्या यासां स भरतः पतिः भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ७ भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु
प्रजापतेः महानत्यर्थं महितस्तथा भरतसत्तम ८ भरद्वाजस्य भार्यायां वीरायां वीरस्य पिंडदः प्राकुराज्ये
नतस्येज्यो सोमस्येव द्विजाः शनैः ९ हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते रथप्रभूः रथध्वानः कुंभरे

ताः सकृते ॥

त्वात् कर्तव्यमेवेत्यर्थः पावक इत्यग्निपर्यायमात्रं न तु गुणः अग्निसंज्ञोऽग्निरित्यर्थः तथा च येन यज्ञेन तेन कुर्याद्देवता आग्नेयमष्टाकपालमिति आ
पस्तंबोक्तिः संगच्छते ईर्ष्या तत्वर्द्धितमिच्छता ७ शंयोः कनिष्ठपुत्रसंततिमुक्त्वा ज्येष्ठपुत्रसंततिमाह भरद्वाजस्येति वीरा नाम तः वीरस्य वह्नेः
पिंडदः शरीरकर्त्री माता इत्यर्थः भरद्वाजात् वीरायां वीरो जात इत्यर्थः तस्याज्येन इज्या प्राकुः शनैः उपांशु सोमस्येति तत्साहित्यमुच्यते तथा चा
ग्नीषोमावुपांश्वयष्टव्यावजामित्वायेति श्रुतयोरग्नीषोमयोर्मध्यस्थोऽग्निः सहत्यर्थः ९ एतदेवाह हविषेति द्वितीयेन आग्नेयांतरेण अस्यैव नामा

नामभिरेवकृते ॥

सत्यप्रभ्वादिनामा शंयुर्भार्यायां सिद्धिंनामसुतं जनयत् यः भानुभाभिर्दीप्तिभिः सर्वं आवृणोत् आग्नेयं अग्निदेवत्यं यागं मानयन्
अग्निमग्र आवहेत्यत्र मंत्रे अग्निशब्दः संबुद्ध्या पद्यस्तूयते स्तुह्यते कीर्त्यते ऋक्शाखैरिति प्रातः ११ बृहस्पतेर्द्वितीयः पुत्रः निश्च्यवनः पृथि
वीं स्तौतीति पृथिवीसाहचर्यं सूच्यते तेन वागभिमानिदेवतारूपः सत्यमर्थः तस्य वाचा सह ऐक्यं पृथ्वी चाग्निरित्यश्रुतेः १२ निश्च्यवन

प्रवद्यां जनयत्सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् आग्नेयमानयन्नित्यमाक्रान्तेऽह्येष स्तूयते ११ यस्तु
न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलं १२ विपाप्मा क
लुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् विपाप्मोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्मकृत् १३ आक्रोशतां हि भू
तानां यः करोति हि निष्कृतिं अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेविते १४ अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः
स्वयं जनाः तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः १५ यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति तं प्रा
हुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकं १६ अन्तराग्निः श्रितो यस्तु भुक्तं पचति देहिनां स यज्ञे विश्वभुङ्ना
म सर्वलोकेषु भारत १७ ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पा

पुत्रः सत्यः समयधर्मो वाच्यवाचकसंबंधस्तत्कर्ता १३ सत्यस्यैव नामांतरं निष्कृतिः अभिसेविते गृहाणामादौ शोभय वके १८
ति शोभां करोति १४ रुजस्करः पीडाकरः स्वनो नाम सत्यपुत्रः १५ एवं द्वयोर्बार्हस्पत्ययोः कर्मकर्मेंद्रियव्यापित्वमुक्त्वांतरतीयस्य बुद्धिव्या
पकत्वमाह यस्त्विति १६ चतुर्थमाह अन्तरेति १७ एवं विश्वभुजं पाकयज्ञेषु स्मार्तकर्मसु १८ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
३८४

कर्माणि गृह्याणि १९ पंचमं बार्हस्पत्यमाह वडवाग्निरिति सपदाध्यात्मकं ऊर्ध्वभाक् ऊर्ध्वंगतिफलानसंतः अतएव ऊर्ध्वभाक्नामक कविः
ब्रह्मिष्ठः प्राणाश्रितः प्राणवाय्वभिमानी २० षष्ठं बार्हस्पत्यमाह उदग्द्वारमिति उत्तरार्धात्स्विष्टकृतमितिश्रुतेः उदग्भागगते गृहे हवींसंव
द्देकर्मणि ततः तेन विष्टस्तु हुदुष्टं भवति आज्यं प्राज्यादि द्विवंचत्रोत्तरार्धयोगात्स्थ्यास्त्रहणां तत्रापि स्विष्टकृत्सापराग्नेयं २१ सप्तमं सीकन्या

पविसगोमतीनाम नदी यस्या भवत्प्रिया तस्मिन्कर्माणि सर्वाणि क्रियन्ते यत्र कर्तृभिः १९ वडवा
ग्निः पिबत्यंभो योसौ परमदारुणः ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तथा २० उदग्द्वारे हविर्यि
स्य गृहे नित्यं प्रदीयते ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः २१ यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भव
ति पावकः क्रुद्धस्तस्य सोजन्मतमंती चाथ पुत्रिका २२ स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन २३ अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः संहर्षा
द्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः २४ ॥

माहयइति पावको बृहस्पतिः मन्युः क्रोधरूपी भवति तदायोस्य वसस्ते
जः प्रभवः प्रस्वेदः सजेजातः तामेव तज्ज्ञामेव पुत्रिकाम सौ मनंती चाथ पुत्रिकेति पाठे तसः स सप्त पुत्रिकामंती देवतोद्देशेन तत्कर्मद
विरनुजानेती २२ कामाविस्तन आह स्वाहेत्यर्धेन अस्यास्त्रिगुणात्मकत्वान्नाहर्षीततत्संततिमाह त्रिदिवइति प्रतेन राजस्याः स्वा
हायाः कामरूपा संततिरुक्ता २३ तामस्याः संततिं क्रोधाभिचाराद्यात्मिकामाह संहर्षादिति जेष्यामेवेत्युत्साहः संहर्षः २४ ॥

३८४

सात्त्विकाः स्वाहाद्याः संततिमाह उक्थ्य इति तत ऊर्ध्वं मोक्षपदं नयतीत्युक्थं त्रिभिरुक्थैरग्निहोत्रस्मात्कर्मफलमित्युक्थं नमशरीराद्व्यापितं
कर्मेति शरीरमुक्तं शरीरो न्यापकतया प्राण उक्थं प्राणोऽस्यापकतया परमात्माप्युक्थं सज्ज योऽग्निस्त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः तदात्मनाख्यितः
महावाचं महतीं वाचं पराख्यां तुर्यब्रह्मकलामजनयत् आविर्भावितवान् एतेषामग्नीनामुपासकानां येऽसमाश्वासे समाश्वासितिविश्राममे प्राप्नो
त्यनेनेति तमात्मनोहेतुं विड्वेदाचार्याइतिशेषः २५ आंगिरसे॰ २८ काश्यप इति त्रयाणां संबंधः अत्र पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्

यमयेनाशयेद्भूतं मोक्षोनामसपावकः उक्थ्यानाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः महावाचं त्वज
नयत् समाश्वासं हि यं विदुः २५ इत्यारण्यकेपर्वण्याङ्गिरसे २८ मार्कंडेय॰ काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः
प्राणश्च प्राणपुत्रकः अग्निरांगिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः १ अचरत्स तपस्तीव्रं प्रजार्थं बहुवार्षिकं
पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समं १ महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पंचभिस्तैस्तदा त्वथ जज्ञे तेजोमहार्चि
ष्मान् पंचवर्णः प्रभावनः ३॥

आद्ययोः श्लोकयोरन्यासेनार्थो ग्राह्यः अचरदिति सः पूर्वाध्यायोक्त उक्थ्यानामकाश्यपः वासिष्ठः प्राणपुत्रक इति प्राणस्यैव विशेषणं अ
ग्निरांगिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चक इत्येकः १२ महाव्याहृतिभिः भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहेत्यादिभिः भूर्भुवः स्वर्महोऽग्निर्वायुः सूर्यश्चंद्रः पृथि
व्यंतरिक्षद्युदिक्पलत्तितेन सर्वात्मकेन रूपेण ध्यातवतेत्यर्थः तस्यैवं विड्षो यज्ञस्यात्मा यजमानः वीतरागो विषयैराचिन्नमितिश्रुतिस्म
सो विड्भो पिध्येयत्वदर्शनात् जज्ञेत्रप्रदीप्ताहीपरवब्रह्मरूपेणाविर्भूतः अत एव अर्चिष्मानग्निरिवेति तस्तोपमा प्रभावनः जगत्सृष्टिकर्ता

पंचवर्णत्वमाहसमिद्धइति ज्वालावांश्चिरास्तस्येत्यर्थः तस्यात्वगितितत्वचोपिसदृशेनिभत्वमुक्तं ४ तपसाकृतइतितपोनामेत्यर्थः सप्त
पांचजन्यस्त्रुयोगिकमस्यनामद्वये ५ पितॄणांपावकेदक्षिणाग्निप्रजाःसृजनप्रजासृष्टा बृहत्स्तंभः रथंतरंवक्त्रात्वाशात्तूष्णार्थः एते
अहोरात्रदेवतेरथंतरीवैराजमहद्वाहृतमितिश्रुतेः अतएवतरसावेगेनहरः आयुष्मादीरितितस्मात्हृदयोःशिवंग्रहंकाराभिमानिनंरुद्रं
नाभ्यांनाभितःप्राणतःप्राणंसृष्ट्वावायग्नीअसृजदितिसर्वत्रसंबध्यते ७ अनुदात्तौमंत्रेप्राकृतेनुदात्तः शतपथब्राह्मणेचवैकृतो

समिद्धोग्निःशिरस्तस्यबाहूस्वर्ग्येतिभौतथा त्वङ्नेत्रेचसुवर्णाभेकृत्स्नेजंघेचभारत ४ पंचवर्णः
सतपसाकृतैःपंचभिर्जनैः पांचजन्यःस्मृतोदेवःपंचवंशकरस्तमः ५ दशवर्षसहस्राणितत
पस्तप्त्वामहातपाः जनयत्पावकंघोरंपितॄणांसप्रजाःसृजन् ६ बृहद्रथंतरंमूर्ध्नोवक्त्राद्धातरसा
हरौ शिवंनाभ्यांवलाद्रिंद्रंवायग्नीप्राणतोसृजत् ७ बाहुभ्यामनुदात्तौचविश्वेभूतानिचैवह ८
तान्सृष्ट्वाततःपंचपितॄणामसृजत्सुतान् ९ बृहद्रथस्यप्राणाधिःकश्यपस्यमहत्तरः भानुर्वाङ्गिर

उदात्तः उदात्तमनेत्यमितिभाषिकसूत्रेणप्राकृतोदात्तस्यब्राह्मणेनुदात्तत्वविधानात् तेनाभ्यांचतद्धानमंत्रब्राह्मणभागात्मकोवेदोल
क्ष्यते बाहुभ्यामितिहस्तस्वरेणतयोरनुदात्तयोःप्रदर्शनीयत्वसूचितं एतच्चवेदांतराणामप्युलक्षणं विश्वेसमनस्केंद्रियभूतानि
पंचपतान् विंशतिसंख्याकान् ९ बृहद्रथस्यवासिष्ठस्यप्राणाधिवंशइतिशेषः आंगिरसस्यच्यवनस्यवर्चस्यस्तुवर्चकस्य ९ ॥

अग्रदरस्य क्षिमाहदेवानिति उन्नतान्पाश्चात्यान् १ भीमबलं भवलं चेतिसमाहारः तपःतपः संज्ञः पांचजन्यः १२ १३ यज्ञयाजिनः इहमिश्रुतरक्षोका
दपकृष्यते १४ १५ तदादानं तेषां ग्राह्यदेया भागाः बहिर्वेद्यां उत्करदेशान्तेषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्स्तामहापन्नादितिश्रु
तेः असालोहितेन ततन्तस्माद्धेतोः यत्र चाग्निः अतर्वेद्यां १६ पद्माभ्यामिव चक्राभ्यां उपलक्षिते तत्र नयने प्रवर्तिते हविर्धाने शकटे प्रवर्तिते स

प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पंचविंशतिः देवान्यज्ञमुषश्चासान्सृजत्पंचदशोत्तरान् १० सभीमस
तिभीमं च भीमं भीमबलाबले पतान्यज्ञमुषः पंच देवानां ह्यसृजत्तपः ११ सुमित्रं सुमित्रं वेतेचामित्रं तं मित्रवर्द्धे
ने मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः १२ सुरप्रवीरं वीरं च सुरेशं सुरवर्चसं सुरागामसपिरं तांश्चैव
चैतानसृजत्तपः १३ त्रिविधं संस्थिता ह्येते पंच पंच पृथक्पृथक् भूलेत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजि
नः १४ तेषामिष्टं हरंत्येते निघ्नंति च महद्धविः स्पर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नंत्येते हरंति च १५ बहिर्वेद्यां तदादा
ते ऊर्ध्वैः संप्रवर्तिते तदेते नोपसर्पंति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् १६ चितोग्रेरुद्वहन्नाज्यं पद्माभ्यां तत्प्रवर्ति
ते मंत्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णंति यज्ञियं १७ बृहदुक्थ्य तपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः अग्निहोत्रं हूय
मानं पृथिव्यां सद्भिरिज्यते १८ ॥

तिचितोग्रेरुद्वहनकर्तृः यजमानस्य आज्यं तदुपलक्षिते हविः पतेउद्वहन उद्वहंति उपसर्पंच हरंतीत्यर्थः मंत्रैः रक्षोघ्नैः प्रशमिताः संतः इष्टं हविः
नमुष्णंति १७ एवमसुराणां नामानि भागधेयानि हृत्सुपाय चोत्काउनः पांचजन्यं वंशमनुसंधत्ते बृहदुक्थ्य इति तपस्य तपसः भूमिमुपाश्रित

इतितसेव्यश्चिमामिदेवतालक्षणं ८ ॥

मंत्रविदः महाविराड्डूहस्त्वपेत्तयाश्रेष्ठः तस्मै तज्ज्ञावप्राम्यये सिंत्रविदो महावैराजीत्याश्वलायनवचनादिदमूहनीयं १८ ॥१९॥ आंगिरसे २२१
सिंहावलोकनन्यायेन शंयोः पांचजन्यः पुत्रे भरतं स्तौति सार्द्धेन गुरुभिरिति पुष्टिमतिरित्येकं नाम १ तथैव तपसस्तृतीयं सुतं शिवं स्तौति
अग्निर्यश्चेति शक्तिरिच्छाशक्तिः तस्याः पूजा निर्विकल्पसविशेषरूपा २ तपस इत्यर्द्धोक्तं चत्वारिंशतोऽन्यपुरंदर ऊष्मा मनुः शंभुः आवस

यस्यैतस्य तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते भिन्नविंदाय वै तस्मै हविर्वध्यं यैवाविदः मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः १९ इत्यारण्यके आंगिरसे २२१ मार्कंडेय उ· गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते १ अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः दुःखार्तानां च सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः २ तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ४ ॥

अथ इति पंच पुत्रानाह चतुर्भिः तपस इति तपसोऽग्नेः फलं ऐश्वर्यं संप्रवृद्धं दृष्ट्वा तत् उद्धर्तुमपि अंशदायं पुत्रत्वं लभते इति दर्शितानां तृतीय मैश्वर्यं प्राप्तं पुरंदरोऽस्य पुत्रो जातः ३ ऊष्मा च तपसः सकाशात् जज्ञे यः भूतेषु ऊष्मणो हेतोर्लक्ष्यते प्राकारयत् अकरोत् स्वार्थे णिच् ४ ॥

उपसंहरति ऊर्जस्करानिति यज्ञसुतानयजतेऽभिषुतान् आदिकर्मणि क्तः सोमभागिन इत्यर्थः यज्ञाय यज्ञः सोमः सुतो येभ्यस्ते इति योगः ६ प्रशांते
तेऽस्तकाले परिश्रांतो गवां रश्मीनां पतिः सूर्यः अग्निर्भवति आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशतीति श्रुतेः यस्माद्घोरानसुरान्जनयन् भवतीतेन त
पो जनयदिति पूर्वेणान्वयः ७ तपसस्त्विति मनुमिति प्राजापत्यकर्तृत्वमुच्यते भानुर्नामतः अंगिरास्त्वसृजदिति संबंधः तपःपुत्रस्यापि अंगिरसः

आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभं ५ ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ततस्तपो ह्य
जनयत्पंच यज्ञसुतानिह ६ प्रशांतेऽग्निर्महाभाग परिश्रांतो गवांपतिः असुरान्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चै
व पृथग्विधान् ७ भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्यजा असृजेतां तु षट्पुत्रान् शृणु तासां प्रजावि
धिं ८ तपसस्तु मनुं पुत्रं भानुं चाप्यंगिरा सृजत् बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ९ दुर्बलानां
तु भूतानामसवः संप्रयच्छति तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतं १० यः प्रशांतेषु भूतेषु मन्युर्भ
वति दारुणः अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ११ ॥

सृज्यत्वोक्तिर्भानुं प्रतिज्ञलालपितृवदंगिरसोऽन्यथासिद्धत्वमाभूदिति तेन स्थूलकारणमेवांशात्कार्यान्तरद्रव्यन तद्देषेण स्फुरतीति सिद्धं अत
एवाकाशाद्वायुरित्यादौ आकाशाभावमापन्नमात्मैव वायुमसृजन्न तु केवलमाकाश इति व्याख्यातं संप्रदायविद्भिः ८ ९ पर्वं बृहदादीन्भान्वंता
न्तपसः पुत्रानुक्त्वा तत्पौत्रानाह भानोरिति १० बलदो मन्युमान् विभुरिति द्वयः सुप्रजायाः सुताः ११ ॥

तत्रउपांशुयागदेवताविस्मृतभयत्रस्यर्थमाणाः त्रयोदशामावास्यायामाकृतयोहूयंतेचतुर्दशपौर्णमास्यामितिलिंगदर्शनमत्रसूचयतिदर्शेपि
विस्मोःस्मरणेनचतुर्दशाकृतियोगात् अतएवांतरेणहविषीविस्मृतेउपांशुश्रुतेरेयिणइत्याश्वलायनःसप्रमाणमुभयत्रोपांशुयाजमवगमयति
१२ भानुभार्यायाबृहद्भासायाःसंततिःआग्रयणेष्टिंद्राग्नाववयवोग्निरेकः १३ हविषामाग्नेयादीनामष्टानांयोनिरुद्भवस्थानंवैश्वदेवपर्वणिसु

दर्शेचपौर्णमासेचयस्मैहूहविरुच्यते विस्मृतोमेहयोग्निस्तस्यपतिमान्नामसोंगिराः १३ इंद्रेणसहि-
तेयस्मैहविराग्रयणेस्मृते अग्निराग्रयणोनामभानोरेवान्वयस्तुसः १४ चातुर्मास्येषुनित्यानां
हविषांयोनिरग्रहः चतुर्भिःसहितःपुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तुसः १५ निशात्वजनयत्कन्यामग्नीषोमा-
वुभौतथा भानोरेवाभवद्भार्यासुषुवेपंचपावकान् १६ पूज्यतेहविषाग्र्यागाचातुर्मास्येषुपावकः
पर्जन्यसहितःश्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तुसः १७ अस्यलोकस्यसर्वस्ययःप्रभुःपरिपठ्यते सोग्निर्विश्वप-
तिर्नामद्वितीयोवैमनोःसुतः १८ ततःस्विष्टंभवेदाज्यंस्विष्टकृत्परमस्तुसः कन्यासारोहिणीनामहि-
रण्यकशिपोःसुता १९

रेव्याविश्वेदेवसंज्ञकोग्निर्द्वितीयःस्तुभःस्तूयतेभातीतिस्तुभःस्तृतीयः १४ निशानाम्नीभार्याप्रनामोम
नोरपरातृतीयाभार्याभवत्कन्यावसुमारोहिणीअग्निसोमंप्रयाननपंचेवेप्राग्भावपत्यानिसुषुवे १५ शेषान्संचक्रमेणहस्तृयनद्दृश्यादिनाचा
तुर्मास्यानामादौभाव्यसर्वैर्वैश्वानरपार्जन्याष्टिःक्रियतेतत्रवैश्वानरःप्रथमोग्निः १६ परिपठ्यतेसर्वेयेनेतिशेषःसविश्वपतिर्द्वितीयः १७

तस्माच्चकिंचिद्विशेषंजज्ञेभार्यात्वेस्त्रीत्वेवस्तुतःसर्वाभिःप्रजापतिर्मनुसंज्ञएव कर्मणामैथुनेनतःप्रजाजननाख्येननिमित्तेन तथाचश्रुतिःसइ
ममेवात्मानंद्वेधापातयत् ततःपतिश्चपत्नीचाभवतामिति सन्निहितोनामतृतीयःशब्दरूपस्यगृहस्यसाधनःप्रवर्तकः २० चतुर्थमाहद्वाभ्यां
शुक्लेति यस्मातुपास्याकर्मणाआराधितात्कर्मणाशुक्लकृष्णगतीअर्चिरादिधूमादीमार्गौअपुनरावृत्तिपुनरावृत्तिफलौप्राप्येतेसशुक्लकृष्ण

कर्मणासोऽवभौभार्याःसर्वाभिःसप्रजापतिः १९ प्राणानाश्रित्ययोदेहंप्रवर्तयतिदेहिनां तस्यसं
निहितोनामशब्दरूपस्यसाधनः २० शुक्लकृष्णगतिर्देवोयोबिभर्तिहुताशनं अकल्मषःकल्म
षाणांकर्ताक्रोधाश्रितस्तुसः २१ कपिलंपरमर्षिंचयंप्राहुर्यतयःसदा अग्निःसकपिलोनामसां
ख्ययोगप्रवर्तकः २२ अग्रंयच्छन्तिभूतानियेनभूतानिनित्यदा कर्मस्विहविचित्रेषुसोऽग्रणीर्व
ह्निरुच्यते २३ इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि अग्निहोत्रस्यदुष्टस्यप्रायश्चित्तार्थमुल्ब
णान् २४ संस्पृशेयुर्यदान्योन्यंकथंचिद्वायुनाग्नयः इष्टिरष्टाकपालेनकार्याविविचयेऽग्नये २५
दक्षिणाग्निर्यदाद्वाभ्यांसंसृजेततदाकिल इष्टिरष्टाकपालेनकार्यावैवीतयेऽग्नये २६ ॥

गतिःअकल्मषःशुक्लत्वात्कल्मषाणांकाम्यकर्मणां २१ अतएवकपिलःसांख्यंनिरीश्वरशास्त्रंतद्रूपोयोगस्तस्यप्रवर्तकः २२ पंचम
माह अग्रमितिवैश्वदेवांतेमनुष्ययज्ञार्थंयत्अग्रंयच्छन्तितदग्रं २३ इमानन्यानित्यादिनाप्रोक्ताःअष्टावग्नयोमनोरेवसंततिः २४ २५ २६ ॥

म. भा. व. टी. ३८८

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ आंगिरसे २८ कथमग्निर्वनं यातइति हृदंग्रेनेर्जलप्रवेशप्रकारं वक्तुमारभते आपस्येति आपस्यआपस्तु विदितस्यसह
स्यसहसंज्ञस्याग्नेस्तु दिता नाम परमा प्रिया भार्या दुहितेति पाठे पि संज्ञा शाह्यवाये भूपतिर्भुवभर्ता च सहसंज्ञ एव भूर्भुवर्लोकयोः स्वामीन

यद्यग्नयो हि स्पृशेयुर्निवेशस्थाद्दावाग्निना इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेग्नये २७
अग्निर्वजस्वलावैस्त्रीसंस्पृशेदग्निहोत्रकं इष्टिरष्टाकपालेन कुर्याद्दस्युमतेग्नये २८ मृ
तः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरभिमतेग्नये २९ आर्ती
न जुहुयाद्दग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ३० दर्श
च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठिते इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेग्नये ३१ सूति
काग्निर्यदा वाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकं इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेग्नये ३२ आं
गिरसे २८ मार्कण्डेय उ० आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया भूपतिर्भुवभर्ता च
जनयत्पावकं परं १॥

तस्य लोकस्य भूतानां वृत्तिः स्यात्तस्य त्रैलोक्यैवात्र लोकविभागोऽभिप्रेतः तेन ब्रह्मलोकादर्वाचीनस्य कृत्स्नस्य स्वामीत्यर्थः सः परं अद्भुतारव्यं पावकं अ
जनयत् सहसस्तु सोद्भुत इति मेत्रवर्णात् सहशब्दो नामकारान्तो पि वेदे सकारान्तो ज्ञेयः १॥

अद्भुतमेवस्तौतिभूतानामितिचतुर्भिः यंपावकंपतिंअभिप्रेत्यभुवनभर्त्ताभूतानांचतुर्विधानामात्मेतिप्राहुःसान्वयेषुउपदेशपरंपरावत्सुरवके
वलजरायुजादीनामात्माअपितुमहतांभूतानांवियदादीनांपतिःस्वहूनादिना अतएवभगवान्ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यज्ञानस्ययशसः श्रियः
वैराग्यस्यचधर्मस्यषण्णांभगइतीरणेतिस्मृत्युक्तगुणवान् ३ गृहपतिःअपियज्ञेत्रेताग्निःअध्यात्मंजाठरःउभावपिउभयत्रस्थित्वापिंडब्रह्मां
डस्याद्देवानन्नेनहविषाचतर्पयतइतिहव्यवाहो ४ अपामिति अप्संबंधादापायनामासहूपवाचअप्शब्दार्थः तस्यगर्भःपुत्रःसत्यभुक्

भूतानांचापिसर्वेषांयंप्राहुःपावकंपतिं आत्माभुवनभर्त्तेतिसान्वयेषुद्विजातिषु २ महतांचैव
भूतानांसर्वेषामिहयःपतिः भगवान्समहातेजानित्यंचरतिपावकः ३ अग्निर्गृहपतिर्नामनित्यं
यज्ञेषुपूज्यते हुतंवहतियोहव्यमस्यलोकस्यपावकः ४ अपांगर्भोमहाभागःसत्यभुग्योमहाद्यु
तः भूपतिर्भुवभर्त्ताचमहतःपतिरुच्यते ५ ॥

अध्यात्मंबुद्धिसंहर्त्ताअधिभूतंलोकत्रयसंहर्त्तामहांश्चासौअद्भुतःमहतइति नामैकदेशेनतस्यैवग्रहणंभामासत्यभामेतिवत् महतः
महाद्भुतस्यपतिःपिताभूपतिर्भुवभर्त्ताचेत्यर्थः अत्रमहच्छब्देनअध्यात्मंमहतत्त्वेसूक्ष्मबुद्ध्याख्येग्राह्यंमहशब्देनकरणमव्यक्ताख्यंअप
शब्देनसलिलपकोद्भवःहेतोभवतीत्यादिश्रुतौसलिलेनोपमितंशुद्धंब्रह्मग्राह्यं ५ ॥

अस्यसहस्यअपांप्रवेशोकारणमाहदहन्निति अथिभूतं भरतश्चिन्ताग्निः सहस्यपौत्रः अद्भुतपुत्रः अध्यात्मं महतः पुत्रो हे कारः भरतीति विभर्तीति मृ
तानि श्रेतनानि खाद्दीनि देहाकाराणि धारयतीति भरतो नाम तस्यैवभूतं संज्ञा ध्यानत्वं दहन्निति दर्शितं भरस्य भरतस्य तत्कार्यलापश्रा
षंः क्रतुर्नाम अध्यात्मं क्रतुः संकल्पात्मकं मनः अग्निष्टोमशब्देन तस्यैवं विवक्षायज्ञस्यात्मा यजमानः अहापत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिर्लो
मानि वर्हिर्विस्यादिना तैत्तिरीयके समाम्नातो देहतत्संबंधिक्रियाकलापात्मको मरणरूपावभृथोतः संसारउच्यते नियतः नित्यः ९ स

दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोभवत् अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ९ स वह्निः प्रथ
मो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः आयातें नियतं द्रष्टा प्रविवेशार्णवं भयात् १ देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्ग
माणा यथादिशं दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् २ देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः

इति सह उच्यते प्रथम इति विशेषणात् देवैः स्वर्गादिइच्छया विष्यते भोगार्थिभिः परोक्षिस्वर्गः कारणमेति संसारश्च क्रतुफलमनिवार्यं द्रष्टा
सहापि शुद्धं ब्रह्म विवेशातु तदर्थार्थिः कारणात्मता प्राप्तस्यापि तत्संबंधानपायात् अन्यथा सुषिमृक्षादोषउच्यते नायत्नतो जनइत्यापघे
तपत्त्वा तदेशवाग्निपौत्रनियमारब्धमायातं द्रष्टा स्पर्शभयात् तद्वशेपायेड इति लज्जया वार्णवं विवेश भृगुशापापाद्धि सर्वभक्षत्वं प्राप्ता
ग्निरात्मानंवक्रधा हुतवाः अग्निहोत्रादिषु श्मशानादिषु चास्थितः तस्य पारमायते १ देवाइति अथर्वाणम् अंगिरसंतीव्रतपसंदृष्ट्वा २ ॥

अथ त्वं पिंगाक्षे अग्निभावप्रधानो निर्देशः ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने इतिवत् अन्यथा ह्येकेषु इति स्यात् द्वित्वेकतयोरिति व्याख्यानानुपपत्तिश्चैते
तत्त्वमेव अग्निस्त्वं गच्छेत्यर्थः तथाच निरुक्ति पाम्यहमग्निस्त्वमग्निः अथमो भवेदुपक्रमस्योपसंहारेण सहैकवाक्यता भवति ८ प्रेष्यश्चादिश्यपमा
यश्लोकः १० तथाचापि तथापि मत्स्य व्याख्यानोपि वचः तेनमधुक्तो भवेतिप्रथोक्तमेव ११ शरीरं स्वाग्नेये देहे पतेमा यात्मकानि विकल्पाभ्
हित्यर्थः १२ देहस्यास्य प्रकारमाहमस्तद्इतितत्स्थूलशरीरं संत्यज्य परं चावरणात् पश्चाल्लयस्थानेलिंगशरीरं प्रविश्यपतत्राचापि से कल्या

अथ त्वं गच्छ मय्यत्त्वं प्रियमेतत् कुरुष्व मे प्रेष्यश्चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततो गमत् मत्स्यास्तस्य
समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् १० भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणां अथर्वाणं तथा
चापि हव्यवाहोब्रवीद्वचः ११ अनुनीयमानो हि भृशं देववाक्याद्धि तेन तः नेच्छद्धोतुं हविः सर्वं
शरीरं चापि सोत्यजेत् १२ सतच्छरीरं संत्यज्य प्राविशत्पार्थतां तदा भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून् पृथक्
पृथगतीव हि १३ ॥

यत्तान्भूम्यादीनसृजत् भूमिं स्पृष्ट्वा उपायोध्यावेशं कृत्वा अत्र धातून् नीलपीतादीन् तानि च वासनामयानि नाडीरूपाणि हृत्पंते योग
मार्गे तथाच श्रुतिः तस्मिन्शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्ते
जसश्चेति तैजसो लिंगदेहाभिमानी पर्णात्तदेव तत्त्वमनः श्रिलान् १३ ॥

१४ यकृत्तच्छरीरान्तरवर्ती अवयवविशेषः क्षितिः काष्ठपाषाणलोहैः १५ अन्येष्वपि पावकादयो शरीरं लिंगं परमे निरूपायेतपसि आलोचनात्मके ध्याने १६ तपसा सामर्थ्येन उत्थापितः समापेश्राविता: १७ ऋषिरथर्वाङ्गिरसं भयापैर्वोक्तमेव सार्धश्लोकः अथर्वीत्वि

इत्यात्मगर्भं तेजस्तु शिरोभ्यो देवतास्तु च श्लेष्माणः स्फाटिकं तस्य पित्तान्मारकतं तथा १४ यकृत्कृलायसं तस्य त्रिभिरेव प्रभुः प्रजाः नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमं १५ शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोस्याभवन्नृप एवं त्यक्त्वा शरीरं च परमे तपसि स्थितः १६ भृग्वंगिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा भृशं ज्वालतेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी १७ दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवं तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितं १८ अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरादयः अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकं मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवं १९ एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा २० एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् विचरन् विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै २१ ॥

ति अथर्वाणं वसुन्ममाथ तेन पावकमालोक्य लोकानसृजदिति क्रमेणान्वयो ज्ञेयः पूर्वान्तरार्धयोर्व्यत्यासेन १९ २० एवं त्विति अग्नेयंगिरातो बृहस्पतिस्ततः शंय्वादिक्रमेण वेदोक्तान् धिष्ण्यानाम्नानि अजनयत् अथात्मपतेस्तु समापेः सकाशाद्युत्थितो हंकारेश्वरस्तृतीय

त्रिनदीषु चिदात्मा संचरतीति यत्नांतरे स्पष्टएवार्थः २१ ॥

सिंधुमिति २२ २६ अद्भुतस्येति विभूर्वसिरितिश्रुतेरनुकरणं तेनविभूर्वसिप्रवाहणेणवन्हिर्वसिहव्यवाहनइत्यनुवाकोक्ताग्नयश्चधिष्ण्याग्नयोदर्शिताः
तेषांज्येष्ठोविभूर्वित्यर्थः यावंतः पावकाः धिष्ण्याः संतितावंतः सोमाः सोमयागाः एतच्चयाज्ञिकेष्वेवप्रसिद्धं २८ तानेवअग्नीनेनेवआत्मनिविन्ने अधा
रयत् अग्निंध्यायतोऽग्निरेवप्रजारूपेणाविर्वभूवेत्यर्थः एतच्चश्रुत्येत्यत्रागमप्रपत्लनान्नतथाचसर्वंकर्माग्निदेवत्यंसर्वंब्राह्मणाअग्निसंततिरि

सिंधुंनदंपंचनदंदेविकांथसरस्वतीं गंगांचशतकुंभांचसरयूंगंडसाह्वयां २३ चर्मण्वतींमहींचैवमे
ध्यांमेधातिथिंतदा ताम्रावतींवेत्रवतींनद्यस्तिस्रोथकौशिकीं २४ तमसांनर्मदांचैवनदींगोदाव
रींतथा वेणांउपवेणांभीमांचवडवांचैवभारत २५ भारतींसुप्रयोगांचकावेरींमुर्मुरांतथा तुंगवेणां
कृष्णवेणांकपिलांशोणमेवच एतानद्यस्तुधिष्ण्यानांमातरोयाःप्रकीर्तिताः २६ अद्भुतस्यप्रियाभा
र्यातस्यपुत्रोविभूर्वसिः यावंतःपावकाःप्रोक्ताःसोमास्तावंतएवतु २७ अत्रेश्चाप्यन्वयेजाताब्रह्म
णोमानसाःप्रजाः अत्रिःपुत्रान्स्रष्टुकामास्तानेवात्मन्यधारयत् २८ तस्यतद्ब्रह्मणःकायान्निर्हरंति
हुताशनाः एवमेतेमहात्मानःकीर्तितास्तेग्नयोमया २९ अप्रमेयायथोत्पन्नाःश्रीमंतस्तिमिरापहाः
अद्भुतस्यतुमाहात्म्यंयथावेदेषुकीर्तितं ३० तादृशंविद्धिसर्वेषामेकोह्येषहुताशनः एकएवैषभगवा

त्कंभवति २९ तस्याऽत्रेःब्रह्मणःब्राह्मणस्यकायाद्देहात्हुताशनाःनिर्हरंतिनिःसृत्यवर्ततेइत्यर्थः २९ कायात्क न्विज्ञेयःप्रथमोंगिराः ३१
स्यप्रजापतेःपुत्रोंगिरसःकायःतस्मात्कपाल्लादरणकस्येतिइकारांताःदेहाःशिल्पादादिह्रदाःयथाज्योतिष्टोमायथाउद्भिदादिरूपेणवहुधाति

गतिमाह्त ३।।

३२ आंगिरसेऽग्निवंशः समाप्तः २२१ क्रमप्राप्तं कुमारस्य यथोत्पत्तिर्यथा चाग्नेः सुतो भवदित्यस्यान्तरमाह अग्नीनां विविधो वंश इत्यादिना १ अद्भुतस्या

वरूथानिः स्मृतः कायात् ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा । इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ३२ योऽर्चि
तो विविधैर्मंत्रैर्हव्यं वहति देहिनां ३३ इत्यारण्यके आंगिरसेऽग्निसमुद्भवः २२१ मार्कंडेय उ० अग्नीनां वि
विधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ शृणु जन्म तु कौरव्य कार्त्तिकेयस्य धीमतः १ अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रव
क्ष्याम्यमितौजसं जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनं २ देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नंतः परस्परं
तत्राजयन् सदा देवान् दानवा घोररूपिणः ३ वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः स्वसैन्यनायकार्थी
स चिंतामाप भृशं तदा ४ देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरु
षो मया ५ स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिदं भृशं शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ६ अभि
धावतु मां कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ७ पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्ना
स्ति भयं तव एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ८ किरीटिनं गदापाणिं धातुमंतमिवाचलं ह
स्ते गृहीत्वा कन्यां तामथैनं वासवोऽब्रवीत् ९ अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि वज्रिणं मां
विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् १० केश्युवाच विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया क्षमं ते

ग्नेः अद्भुतेः अभिनवं २ २ ४ ५ स्त्रियादेवसेनाभिमानिदेवतया ६ ७ ८ ९ १० ॥ जीवतो गंतुं स्वपुरं पाकशासन ११ ॥

१२ १५ अध्यायः २२२ ग्रहम् १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०॥

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः २ अथास्य शैलशि
खरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः बिभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपा
त ह पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ४ हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः अपयाते
ऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ५ इत्यारण्यके २२२ अ
हं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता १ सहैवावां भगिन्यौ तु
सखीभिः सह मानसं आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिं २ नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासु
रः इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन ३ सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु त्वया देवेन्द्र निर्दि
ष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयं ४ इन्द्र० मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम आख्यातुं त्वहमिच्छामि
स्वयमात्मबलं त्वया ५ कन्योवाच अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम वरदानात्पितुर्भावी सु
रासुरनमस्कृतः ६ इन्द्र० कीदृशं तव बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यम
निन्दिते ७ कन्योवाच देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसां जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्यो महा
बलः ८ यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्द्धनः ९ मार्कण्डेय॰

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ धात्रे पात्रे तपसः तपस्विनः २६ ॥

अथापश्यत्समुदये भास्करे भास्करद्युतिः । सोमं चैव महाभागो विशमानं दिवाकरे ११ अमावास्यां प्रव
र्तायां मुहूर्ते रौद्रसंभवे । देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदयगिरौ । लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शत
क्रतुः । अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् १३ भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः । ह
व्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरे १४ पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् । तथा धर्मं गतं रौद्रं सो
मं सूर्यगतं च तम् १५ समालोकैकतामेव शशिनो भास्करस्य च । समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्त
यत् १६ एष वै सुमहान्घोरो रूपः पत्नेः प्रविशत्यग्नौ । एतस्मिन्नेव काले तु महद्युद्धं तु संमते १७ सोऽयं सिन्धु
रपीयत प्रत्यक्षं गवाहिनीमुखे । शृगालिन्यग्निवक्त्रा तु प्रमादितविवादिनी १८ एषा देव्यस्य संयाते स
हानयुक्तस्य तेजसा । सोमस्य वह्निसंयोगादद्भुतोऽयं समागमः १९ जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः
पतिर्भवेत् । अग्निश्चैते गुणैर्युक्तः सर्वदेवाग्निश्च देवता २१ गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् उवाच
चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश २२ ब्रह्मोवाच । यथैव चिन्तितं कार्यं त्वयादानवसूदन । तथा स भविता
गर्भो बलवानुरुविक्रमः २३ स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो । अस्या देव्याः पतिश्चैव स भवि
ष्यति वीर्यवान् २४ एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया । तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन्

विप्रास्ते वै यजुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः इष्टिं कृत्वा तथान्यायं सुमहद्धुताशने २७ जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं स
र्वदिवौकसां समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमंडलात् २८ विनिःसृत्य ययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः आग
म्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मंत्रतो हुतः २९ स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौ
कसां ३० निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनां स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नापंतीश्च यथासुखं ३१ रुक्मवे
दिनिभास्तास्तु चंद्रलेखा इवामलाः हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ३२ स तत्र तेन मनसा बभूव क्षु
भितेंद्रियः पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेंद्राणां वह्निः कामवशं ययौ ३३ भूयः संचिंतयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽहमिह साध्वीः
पत्नीर्द्विजेंद्राणामकामाः कामयाम्यहं ३४ नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः गार्हपत्यं समावि
श्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ३५ मार्कंडेय उ० संस्पृशन्निव सर्वाः शिखाभिः कांचनप्रभाः पश्यमानश्च मु
मुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ३६ निरुष्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वरांग
नाः ३७ कामसंतप्तहृदयो देहत्यागविनिश्चितः अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागमत् ३८ स्वाहा तं
तदा दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भाविनी ३९ अप्रमत्तस्य देवस्य न च पश्य
त्यनिंदिता सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतं ४० ततः कामसंतप्ता चिंतयामास भाविनी ॥

म. भा. व. टी. ३६३

अहंसप्तर्षिपत्नीनांकृत्वारूपाणिपावक ५१ कामयिष्यामिकामार्तंतासांरूपेणमोहितं एवंकृतेप्रीतिरस्य
कामावाप्तिश्चमेभवेत् ५२ इत्यारण्यकेआंगिरसे २२३ मार्कंडेयउ॰ शिवाभार्यात्वंगिरसःशीलरूपगुणा
न्विता तस्याःसाप्रथमंरूपंकृत्वादेवीजनाधिप जगामपावकाभ्याशंतंचोवाचवरांगना मामग्नेकामसं
तप्तंत्वंकामयितुमर्हसि २ करिष्यसिनचेदेवंमृतांमामुपधारय अहमंगिरसोभार्याशिवानामहुताश
न ३ शिष्टाभिःप्रहिताप्राप्तामंत्रयित्वाविनिश्चयं ४ अग्निरु॰ कथंमांत्वंविजानीषेकामार्तमितराःक
थं यास्त्वयाकीर्तिताःसर्वाःसप्तर्षीणांप्रियाःस्त्रियः ५ शिवोवाच अस्माकंत्वंप्रियोनित्यंबिभीमस्तुवयं
तव त्वच्चित्तमिंगितैर्ज्ञात्वाप्रेषितास्मितवांतिकं ६ मैथुनायेहसंप्राप्तांकामंप्राप्तंद्रुतंचर जामयोमांप्रती
क्षंतेगमिष्यामिहुताशन ७ मार्कंडेयउ॰ ततोग्निरुपयेमेतांशिवांप्रीतिमुदायुतः प्रीत्यादेवीसमायु
क्ताशुक्रंजग्राहपाणिना ८ अचिंतयन्ममेदंयेरूपंद्रक्ष्यंतिकानने तेब्राह्मणीनामनृतंदोषंवक्ष्यंतिपावके ९
तस्मादेतद्रक्षमाणागरुडीसंभवाम्यहं वनान्निर्गमनंचैवसुखंममभविष्यति १० मार्कंडेय॰ सुपर्णीसातदाभू
त्वानिर्जगाममहावनात् अपश्यत्पर्वतंश्वेतंशरस्तंबैःसुसंवृतं ११ दृष्टीविषैःसप्तशीर्षैर्गुप्तंभोगिभिरद्भुतैः
रक्षोभिश्चपिशाचैश्चरौद्रैर्भूतगणैस्तथा १२ राक्षसीभिश्चसंपूर्णमनेकैश्चमृगद्विजैः सातत्रसहसागत्वाशैल

षड्विंशतिसर्गं ।३।

३६३

प्राद्रिपत्कांचने कुंडे शुक्रं सा त्वरिता शुभा समानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनां १४ पत्नीस्वरूपत्वाकृत्वा
कामयामास पावकं दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया १५ तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तुः शुश्रूषणेन च ष
ट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्रे रेतः कुरूत्तम १६ तस्मिन्कुंडे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संवृ
तं जनयत्सुतं ७ ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कंदतां ततः षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः १८
एकग्रीवैककायश्च कुमारः समपद्यत द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ १९ अंगप्रत्यंगसंभूतश्चतु
र्थ्यामभवद्गुहः लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता २० लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः गृही
तं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणं २१ न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनं यद्गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लो
महर्षणं २१ न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनं यद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा २२ संमोहयन्निवे
मान्स त्रीन्लोकान्सचराचरान् तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिःस्वनं २३ उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावत
श्च ह तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः २४ द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना अपरेणाग्नि
दायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः २५ महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरं गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाभुजः
२६ द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शंखमुत्तमं प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि २७ ॥

म० भा० व० टी० ३९५

द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशे वक्त्रेणाभिजघान ह । क्रीडन्नतिमहासेनस्त्रीँल्लोकान्वदनैः पिबन् २८ पर्वताग्रेऽप्रमेया
त्मा रश्मिमानुदये यथा । स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः २९ व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधै
र्दिशः । स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ३० तस्य तन्निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः । भीताश्चोद्वि
ग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ३१ ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः । तानप्याहुः पारिषदान्ब्राह्म
णाः सुमहाबलान् ३२ स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च तान्जनान् । धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ
३३ बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतं । तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतं ३४ स विशीर्णोऽपतच्छै
लो भृशमार्तस्वरान्रुवन् । तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ३५ स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि ब
लिनां वरः । न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ३६ सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ३७ स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह । उत्पपात महीं
त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ३८ ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः । आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्ब
लवती बभौ ३९ पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः । अथैनमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीं

ध० इत्यारण्यके आङ्गिरसे कुमारोपाख्याने २२५ ॥

ग्र५

ने

३९५

तस्मिन् १ विपरीतं वै २ द्वंद्वानि ग्रतिघोरता समुत्पादीति २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ॥

मार्कंडेयः तस्मिञ्जाते महासत्वे महासेने महाबले समुत्पेतुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः १ स्त्री
पुंसयोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशं २ ऋषयश्च महाघोरा
न्दृष्ट्वोत्पातांस्तान्समंततः अकुर्वन्शांतिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ३ निवसंति वने ये तु तस्मिंश्चै
त्ररथे जनाः तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहितो महान् ४ संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति
स्म ह अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ५ यैर्दृष्टं तत्तदा देव्यास्तस्या रूपेण गच्छती न तु तत्
स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ६ सुपर्णीति वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति उपगम्य शनैः स्कं
दं माहाहं जननी तव ७ अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसं तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवी
मरुंधतीं ८ षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ९
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः १० पावकं
कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथं ११ विश्वामित्रस्तु प्रथमं
कुमारं शरणं गतः स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः १२ ॥

जातकर्मादिकाविवाहान्ताश्चीनास्त्रयोदशक्रियाः १३ १४ श्रुत्वातच्छ्रुत्वापिसर्वतः लोकापवादभयात्तरामवत्पत्नीःत्यक्ष्यंतश्शपथैः १६ २५॥

मंगलानिचसर्वाणिकौमाराणित्रयोदश जातकर्मादिकास्तस्यक्रियाश्चक्रेमहामुनिः १३ षट्कर्मस
तुमाहात्म्यंपुत्रकृतस्यतुसाधने शक्त्यादेव्याःसाधनेचतथापारिषदामपि १४ विश्वामित्रस्त्वकौत
त्कर्मैलोकहितायवै तस्मादृषिःकुमारस्यविश्वामित्रोभवत्प्रियः १५ ग्रत्वज्ञानाच्चस्वाहायाऋपात्म
त्वमहामुनिः अब्रवीच्चमुनीन्सर्वान्नापराध्यंतिवैस्त्रियः १६ श्रुत्वातुततस्तस्मात्तेपत्नीःसर्वतो
त्यजन् मार्कंडेयउ॰ स्कंदंश्रुत्वातदादेवावासवंसहितास्तुवत अविषह्यंबलंस्कंदंजहिशक्रमाचि
रं १७ यदिवानतिहंस्येनंदेवेंद्रोयंभविष्यति त्रैलोक्यंसंनिगृह्यास्मांस्त्वांचशक्रमहाबल १८ सता
नुवाचव्यथितोबालोयंसुमहाबलः स्रष्टारमपिलोकानांयुधिविक्रम्यनाशयेत् १९ नवालमुत्स
हेहंतुमितिशक्रःप्रभाषते तेब्रुवन्नास्तितेवीर्यंयतएवंप्रभाषसे २० सर्वास्त्वथाभिगच्छंतुस्कंदंलो
कस्यमातरः कामवीर्याघ्नंतचैनंतथेत्युक्त्वाचताययुः २१ तमप्रतिबलंदृष्ट्वाविषण्णवदनास्तुताः
अशक्योयंविनिश्चित्यतमेवशरणंययुः २२ ऊचुश्चैनंत्वमस्माकंपुत्रोभवमहाबले अभिनंदस्वनःसर्वाः
प्रस्नुताःस्नेहविक्लवा २३ तासांतद्वचनंश्रुत्वापातुकामस्स्तनान्प्रभुः ताःसंपूज्यमहासेनःकामांश्चासां
प्रदायसः २४ अपश्यदग्निमायांतंपितरंबलिनांबली सतुसंपूजितस्तेनसहमातृगणेनह २५॥

२६ २९ अध्यायः २३१ ग्रहा इति उपग्रहा राज्ञप्रभृतयः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ॥

परिवार्य महासेनं रक्षमाणा स्थितः शिवः सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा २६ धात्री स्वपु
त्रवत्स्कंदं शूलहस्ताभ्यरक्षत लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना २७ परिष्वज्य महासे
नं पुत्रवत्पर्यरक्षत अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः २८ रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडन
कैरिव २९ इत्यारण्यके आंगिरसे स्कंदोत्पत्तौ २३० मार्कंडेयः ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा
हुताशनमुखाश्चैव दृप्ताः पारिषदां गणाः १ एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः परिवार्य महा
सेनं स्थिता मातृगणैः सह २ संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः आरुह्यैरावतस्कंधं प्रययौ दै
वतैः सह ३ आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः विजिघांसुर्महासेनमिंद्रस्तूर्णतरं ययौ ४ उग्रं त
च्च महानादं देवानीकं महाप्रभं विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकं ५ प्रवरांबरसंवीतं श्रिया जु
ष्टमलंकृतं विजिघांसंतमायांतं कुमारः शक्रमन्वयात् ६ विनदन्पथि देवेशो द्रुतं याति महाबलः
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजं ७ संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः समीपमथ सं
प्राप्तः कार्त्तिकेयस्य वासवः ८ सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितैः सुरैः गुहोपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सा
गरो यथा ९ तस्य शब्देन महता समुद्धूतोदधिप्रभं बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनं १० ॥

म० भा० व० टी० ३१८

॥ १६ वज्रस्य विशनात्तत्र भविशनात्तथाहो राजन्नान्यत्र स्यथैः ७ ८ अध्याय: २२६ स्कन्द १ ॥

सिंहासनमुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा सपावकिः विससर्ज सुखोत्कृष्टः प्रहृष्टः पावकार्चिषः ११ प्रदहद्देव सैन्यानि वेपमानानि भूतले तेषदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः १२ प्रच्युताः सहसा भांति चित्रास्ता रागणा इव दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजं १३ देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शांतिमुपागताः त्यक्तो देवैस्ततः स्कंदे वज्रं शक्रो न्यपातयत् १४ तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कंदस्य दक्षिणं विभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः १५ वज्रप्रहारात्स्कंदस्य संजातः पुरुषोऽपरः युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुंडलः १६ यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् संजातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिं ७ भयादिंद्रस्ततं स्कंदं प्राञ्जलिः शरणं गतः तस्याभयं ददौ स्कंदः सहसैन्यस्य सत्तमः ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यवादयन् ८ अध्याय: २२६ मार्कंडेय. स्कंदस्य पार्षदान्घोरान् शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् वज्रप्रहारात्स्कंदस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः १ ये हरंति शिशून्जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेस्य महाबलाः २ कुमारांश्च विशाखं च पितृत्वे समकल्पयन् स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ३ वृतः कन्यागणैः सर्वैः रात्मीयैः सह पुत्रकैः मातॄणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ४ ततः कुमारपितरं स्कंदमाहुर्जना भुवि रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबले ५ जपंति पुत्रका

३१८

७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ अध्यायः २२० उपविष्टं त्विति १ २ ३ ४ ५ हिरण्यगर्भेति संबोधनेन स्कंदस्य स्वात्ममूर्तितां दर्शयति ६ ॥

ऊमार्कंडेयः भवेम सर्वलोकस्य मातरो वयमुत्तमाः प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ७ सोऽब्रवीद्बा
ढमित्येवं भविष्यथ पृथग्विधाः शिवाश्चैवाऽशिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ८ ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कंदं मा
तृगणोऽगमत् काकी च हेलिमा चैव मालिनी बृंहिता तथा ९ आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः १० स्कंदप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः एष वीराष्टकः प्रोक्तः
स्कंदमातृगणोद्भवः ११ छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कंदस्यैवेति विद्धि
तत् १२ षट्शिरोऽभ्यंतरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितं षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते शक्तिं येना
सृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्मृतः १३ इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पंचमी तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जना
धिप १४ इत्याङ्गिरसे कुमारोत्पत्तौ २२० मार्कंडेय उ० उपविष्टं तु तं स्कंदं हिरण्यकवचस्रजं हिरण्यचूडमु
कुटं हिरण्याक्षं महाप्रभं १ लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमं सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सु
प्रियं २ ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुंडलं अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ३ श्रिया जुष्टः पृथुय
शाः स कुमारवरस्तदा निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ४ अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं म
हाबलं इदमाहुः सदा चैव स्कंदं तत्र महर्षयः ५ ऋषय ऊचुः हिरण्यगर्भ भद्रं ते लोकानां शंकरो भव त्वया

षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ६ ॥

म.
भा.व.
ही.
३६८

अभयं च पुनर्दत्तं त्वया येषां सुरोत्तम तस्मादिन्द्रो भवान्स्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ७ स्कंद उ. किमिंद्रः सर्वलोकानां
करोतीह तपोधनाः कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ८ ऋषय ऊचुः इन्द्रो ददाति भूतानां बलं तेजः
प्रजास्तथा तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्कामान्सुरेश्वरः ९ दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति अनुशा
स्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः १० असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथा चन्द्रश्च चन्द्रमाः भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्याप
श्च कारणैः ११ एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलं त्वं च वीर बली श्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भव त्वं नः १२ शक्र उ.
भव त्वं हे महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्नुह्यभिमतं मम १३ स्कंद उ. शाधि त्वमेव वै
लोकमव्यग्रो विजये रतः अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितं १४ शक्र उ. बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवाना
मरीन्जहि प्रवक्ष्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः १५ इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितं आवयोश्च
मिथो भेदं प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपैष्यति द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वाव
योस्तथा १६ विग्रहः संभवेत्तत्र भूतभेदान्महाबल तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि तस्मादिन्द्रो भवा
नेव भविता मा विचारय १७ स्कंद उ. त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्
ब्रवीहि मे १८ इन्द्र उ. अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया २०

२० ॥ २० ॥

२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ रुद्रमग्निमिति रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतिविदो द्विजाः प्राहुः २७ २८ प्रकांशं तेन स्कंदस्य रुद्रसूनुत्वमाहात्म्यमनुप्रविश्येति

यदि वा शासने स्कंद कर्तास्मि वचसि मे शृणु अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल २१ स्कंद उ० दानवा
नां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये गोब्राह्मणहितार्थाय सेनापत्येऽभिषिंच मां २२ मार्कंडेय उ० सोऽभिषि
क्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः २३ तत्र तत्कांचनं छत्रं ध्रियमा
णं व्यरोचत यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममंडलं २४ विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना २५ आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप अर्चयामास सुप्रीतो
भगवान्गोवृषध्वजः २६ रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभ
वत् २७ पावकस्येंद्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः २८ रुद्रसूनुं
ततः प्राहुः गुहं गुणवतां वरं अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः तत्र जातस्ततः स्कंदो रुद्रसूनु
स्ततोऽभवत् २९ रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः षण्णां स्त्रीणां च भारत जातः स्कंदः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत्
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः भाति दीप्तवपुः श्रीमान् रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ३१ कुक्कुटश्चा
ग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ३२ ॥

वह्निदेहं प्रविश्य रुद्राज्जात इति वा सूनुरित्यर्थः २९ ३० ३१ ३२ ॥

याचेष्टासर्वभूतानांप्रभाशांतिर्बलंतथा अग्रतस्तस्यसाशक्तिर्देवानांजयवर्द्धिनी विवेशकवचंचास्यशरीरंसह
जंतथा युध्यमानस्यदेवस्यप्रादुर्भवतितत्सदा ३४ शक्तिर्धर्मोबलंतेजःकांतत्वंसत्यमुन्नतिः ब्रह्मण्यत्वम
संमोहोभक्तानांपरिरक्षणं ३५ एवंदेवगणैःसर्वैःसोभिषिक्तःस्वलंकृतः बभौप्रतीतःसुमनाःपरिपूर्णेंदु
मंडलः ३६ निकृंतनंचशत्रूणांलोकानांचाभिरक्षणं स्कंदेनसहजातानिसर्वाण्येवजनाधिप ३७ इष्टैःस्वा
ध्यायघोषैश्चदेवतूर्यवरैरपि देवगंधर्वगीतैश्चसर्वैरप्सरसांगणैः ३८ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्हृष्टैस्तुष्टैःस्व
लंकृतैः ससंवृतःपिशाचानांगणैर्देवगणैस्तथा ३९ क्रीडन्नितितदादेवैरभिषिक्तश्चपावकिः अभिषि
क्तंमहासेनमपश्यंतदिवौकसः ४० विनिहत्यतमःसूर्यंयथेहाभ्युदितंतथा अथैनमभ्ययुःसर्वादेवसे
नाःसहस्रशः ४१ अस्माकंत्वंपतिरितिब्रुवाणाःसर्वतोदिशः ताःसमासाद्यभगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ४२
अर्चितस्तुतश्चैवसांत्वयामासताअपि शतक्रतुश्चाभिषिच्यस्कंदंसेनापतिंतदा ४३ सस्मारतांदेवसे
नांयासातेनविमोक्षिता अयंतस्याःपतिर्नूनंविहितोब्रह्मणास्वयं ४४ इतिचिंत्यानयामासदेवसेनांस्व
लंकृतां स्कंदंप्रोवाचबलभिदियंकन्यासुरोत्तम ४५ अजातेत्वयिनिर्दिष्टातवपत्नीस्वयंभुवा तस्मात्त्वम
स्याविधिवत्पाणिंमंत्रपुरस्कृतं ४६ गृहाणदक्षिणंदेव्याःपाणिनापद्मवर्चसा एवमुक्तःसजग्राहतस्याःपाणिं
यथाविधि ४७ बृहस्पतिर्मंत्रविद्वैजजापचजुहावच एवंस्कंदस्यमहिषींदेवसेनांविदुर्जनाः ४८ षष्ठींयांब्राह्म

 विवद्त्तेतेअभिजिन्नक्षत्रस्पर्धतनान्नक्षत्रसंख्यो कथंसमाभवेदितिसहुसिक्रेतेस्माकंसःस्कंदः किंकार्यमि

यदास्कंदःपतिर्लब्धःशाश्वतोदेवसेनया तदातमाश्रयल्लक्ष्मीःस्वयंदेवीशरीरिणी ५० श्रीजुष्टःपंच
मीस्कंदस्तस्माच्छ्रीपंचमीस्मृता षष्ठ्यांकृतार्थोभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठीमहातिथिः ५१ इत्यारण्यके २२८
मार्कंडेयउ० श्रियाजुष्टंमहासेनंदेवसेनापतिंकृते सप्तर्षिपत्न्यःषड्देव्यस्तत्सकाशमथागमन् १
ऋषिभिःसंपरित्यक्ताधर्मयुक्तामहाव्रताः द्रुतमागम्यचोचुस्तादेवसेनापतिंप्रभुं २ वयंपुत्रपरित्य
क्ताभर्तृभिर्देवसंमितैः अकारणाद्रुषातैर्नःपुण्यस्थानात्परिच्युताः ३ अस्माभिःकिलजातस्त्वमिति
केनाप्युदाहृतं तत्सत्यमेतत्संश्रुत्वतस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ४ अक्षयश्चभवेन्नस्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धिनःप्र
भो त्वांपुत्रंचाप्यभीप्सामःकृत्वैतदनृणोभव ५ स्कंदउ० मातरोहिभवत्योमेसुतोवोहमनिंदिताः
यच्चापीच्छतततसर्वंसंभविष्यतिवस्तथा ६ मार्कंडेयउ० विवद्त्तेततःशक्रेकिंकार्यमितिसोब्रवी
त् उक्तःस्कंधेनब्रूहीतिसोब्रवीद्वासवस्ततः ७ अभिजित्स्पर्धमानातुरोहिण्याकन्यसीस्वसा इच्छं
तीज्येष्ठतांदेवीतपस्त
प्तुंवनंगता ८॥
त्यब्रवीत् ७ कन्यसीकतिहा वत्सेयाताअधिकारंस्यकेतिशेषःसाचज्येष्ठताम्दिईयागगनात्सुता ८॥

अतो मूढोऽस्मि न तत्र संख्या एतद्गणप्रकारस्याज्ञानादिति भावः ९ धनिष्ठादिरिति यस्य नक्षत्रस्योदये चन्द्रसूर्यगुरूणां योगः स युगादि नक्षत्रं तच्च पूर्वं रोहिण्यभूत् तदाभिजित्पतनकाले तु एकन्यूनेन अहोरात्रे भगणस्य भागात् नक्षत्रयुगादिनक्षत्रं धनिष्ठैवाभवदित्यर्थः संख्या

तत्र मूढोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतं कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ९ धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिकल्पितः रोहिणी ह्यभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् १० एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाति तद्वह्निदैवतं ११ विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुं १२ स्कन्द उ॰ एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रप्रेम्णा प्रशाधि मां स्नुषया पूज्यमाना वै देवी वत्स्यसि नित्यदा १३ ॥

कलाकाष्ठादीनां १० तथा च कृत्तिकाभिरेव नक्षत्रसंख्यापूर्तिः कार्येति शक्राशयं ज्ञात्वा तास्त्रिदिवं गताः ११ ननु षट् कृत्तिकाः कथं सप्तशीर्षाभमित्यत आह वह्निनेति ऋषिपत्नीनामिव रूपं तया स्वाहयापि रूपं स्वाहया धृतमिति तत्तस्मात्सप्तशीर्षाभमित्यर्थः १२ स्नुषया देवसेन

मातृगणाः विनतादिसमूहाः ताः प्रसिद्धाः मातरो ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतयः ॥ ४ ॥ १६ त्वत्कृते त्वदर्थे १७ ताभिर्ब्राह्म्यादिभिः अस्मद्भर्तृनम्भि
ष्याभिशापदोषेण कोपयंतीभिः प्रजा हृताः संगाभावादित्यर्थः १८ नः अस्मभ्यं प्रयच्छ भर्तृणामनुकूलेनेनेत्यर्थः हृताः मयादत्ताः अपिम

मार्कंडेय० अथ मातृगणाः सर्वे स्कंदं वचनमब्रुवन् वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ॥ ४ ३
इच्छामो मातरस्त्वं भवितुं पूजय नस्ततः स्कंद उ० मातरो हि भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः उच्यतां यन्मया
कार्यं भवतीनामथेप्सितं १५ मातर ऊचुः यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः अस्माकं च भवे
त्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् १६ भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृ
ते ताः प्रयच्छ नः १७ स्कंद उ० दत्ताः प्रजाः न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुं अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां
यां मनसेच्छथ १८ मातर ऊचुः इच्छाम तासां मातॄणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः त्वया सह पृथग्भूता ये च ता
सामथेश्वराः १९ स्कंद उ० प्रजा वो दद्मि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतं परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः
मातर ऊचुः परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कंद यथेच्छसि त्वया नो रोचते स्कंद सहवासश्चिरं प्रभो २१ स्कंद उ०
यावत्षोडशवर्षाणि भवंति तरुणाः प्रजाः प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः २२ ॥

याः प्रार्थिताः अपि त्वमनयोः युष्मान्न अंगीकरिष्यंतीति भावः मातॄणां ब्राह्म्यादीनां प्रजाः अस्मदाद्याः तासां प्रजा ईश्वराः पित्रादयः नमस्कृता यूयं

मयेतिकोषः पृ० ४२ ॥

म०
भा० व०
टी०
५०२

ग्रहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययं परमं तेन सहिताः सुखं वत्स्यथ पूजिताः २३ मार्कंडेय० ततः शरीरा
त्स्कंदस्य पुरुषः पावकप्रभः भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाप्रभः २४ अपतत्सहसा भूमौ विसंज्ञोथ क्षु
धार्दितः स्कंदेन सोभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोभवद्ग्रहः २५ स्कंदापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः विनता तु
महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः २६ पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहं कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा नि
शाचरी २७ पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना २८ अदितिं
रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः सोपि बालान्महाघोरो बाधते वै महाग्रहः २९ दैत्यानां याऽदितिर्माता तामा
हुर्मुखमंडिकां अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ३० कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कंदसंभवाः ते
पि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ३१ तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः अज्ञायमाना गृह्णंति बा
लकान्रौद्रकर्मिणः ३२ गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप शकुनिस्तामथारुह्य सह भुंक्ते शिशून्भु
वि ३३ सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ३४ पादपानां च या मा
ता करंजनिलया हि सा वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकंपिनी ३५ करंजे तां नमस्यंति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः इ
मे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ३६ द्विपंचरात्रं तिष्ठंति सततं सूतिकागृहे कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रवि

५०२

भुंक्ते तत्र गतं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते गंधर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ३८ ततो विलीनगर्भा सा मनुष्येषु विदृ-
श्यते या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ३९ उपविष्टं ततो गर्भं कथयंति मनीषिणः लोहितस्योदधेः कन्याः
धात्री स्कंदस्य सा स्मृता ४० लोहितायनिरित्येवं कदंबे सा हि पूज्यते पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ४१
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ४२ यावत्षोडश वर्षाणि
शिशूनां ह्यशिवास्ततः ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ४३ सर्वे स्कंदग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथांजनं ४४ बलिकर्मोपहारश्च स्कंदस्येज्याविशेषतः एवमभ्यर्चिताः सर्वे प्रयच्छं-
ति शुभं नृणां ४५ आयुर्वीर्यं च राजेंद्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवंति ग्रहा नृणां ४६ तानहं सं-
प्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरं यः पश्यति नरो देवान्जाग्रद्वा शयितोपि वा ४७ उन्मादयति स क्षिप्रं तं तु देवग्रहं
विदुः आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ४८ उन्मादयति स क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः अवमन्यति यः
सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपंति यं ४९ उन्मादयति स क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः उपाघ्राति च यो गंधान्रसांश्चापि पृथ-
ग्विधान् ५० उन्मादयति स क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः गंधर्वाश्चापि ये दिव्याः संविशंति नरं भुवि ५१ उन्मादयति स
क्षिप्रं ग्रहो गांधर्व एव सः अधिरोहंति ये नित्यं पिशाचाः पुरुषं प्रति ५२ उन्मादयति स क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः

मा

म· भा·व· टी· ५·२

५३ ५२ मिथ्याभिशापग्रस्तानामपि स्कंदमातॄणां बालग्रहत्वादिनाधिकारप्राप्तिः किंतु तस्मात्तद्दोषकर्तृत्वमतः सर्वदोषपरिहारार्थं महेश्वरः

आविशन्ति च ये यक्षाः पुरुषं कालपर्यये उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः यस्य दोषैः प्रकुपितं चि
त्तं मुह्यति देहिनः ५४ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि द
र्शनात् ५५ उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्यात्र साधनं कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ५६
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणां अतः परं देहिनां तु
ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ५७ अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितं आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा
ग्रहाः ५८ इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरं ५९ आ
गिरसे कुमारोत्पत्तौ अध्यायः २२९ मार्कंडेय· यदा स्कंदेन मातॄणामेवमेतत्प्रियं कृतं अथैनमब्रवी
त्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः १ इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभां तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छ
सि कीदृशीं २ स्वाहोवाच दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा
हुताशने ३ न स मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ४

एजपइति उपसंहरति अप्रकीर्णमिति ५८ ५९ अध्यायः २२९ १५ ॥ स्कंद उ· हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मंत्रसंस्तुतं हो

[illegible] ॥ ५

५·२

अद्यप्रभृति दास्यंति सुब्रताः सततं स्थिताः एवमग्निस्त्वया सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने ६ मार्कंडेय॰ एवमुक्ता ततः
स्वाहा तुष्टा स्कंदेन पूजिता पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कंदमपूजयत् ७ ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत्
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनं ८ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया हितार्थं सर्वलोकानां जा
तस्त्वमपराजितः ९ उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना आस्ते गिरौ निपतितं मिंजिकामिंजिकं त
तः १० संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ११ आसक्तमन्यद्वृक्षेषु त
देवं पंचधापतत् त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः १२ तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशिनः एव
मस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरं अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः १३ मार्कंडेय॰ अर्कपुष्पैस्तु ते
पंच गणाः पूज्या धनार्थिभिः व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् १४ मिंजिकामिंजिकं चैव मिथुनं रु
द्रसंभवं नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता १५ स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः वृक्षेषु
जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः १६ एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः घंटायाः सपता
कायाः शृणु मे संभवं नृप १७ ऐरावतस्य घंटे द्वे वैजयंत्याविति श्रुते गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता
१८ एका तत्र विशाखस्य घंटा स्कंदस्य चापरा पताका कार्त्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता १९ ॥

यानिक्रीडनिकान्यस्यदैवैर्दत्तानिवैतदा तैरेवरमतेदेवोमहासेनोमहाबलः २० समंवृतःपिशाचानांगणै
र्देवगणैस्तथा शुशुभेकाचनेशैलेदीप्यमानःश्रियावृतः २१ तेनवीरेणशुशुभेसशैलःशुभकाननः
आदित्येनेवांशुमतामंदरश्चारुकंदरः २२ संतानकवनैःफुल्लैःकरवीरवनैरपि पारिजातवनैश्चैवजपाशो
कवनैस्तथा २३ कदंबतरुखंडैश्चदिव्यैर्मृगगणैरपि दिव्यैःपक्षिगणैश्चैवशुशुभेश्वेतपर्वतः २४ तत्रदेव
गणाःसर्वेसर्वेदेवर्षयस्तथा मेघतूर्यरवाश्चैवक्षुब्धोदधिसमस्वनाः २५ तत्रदिव्याश्चगंधर्वानृत्यंतेप्सर
सस्तदा हृष्टानांतत्रभूतानांश्रूयतेनिनदोमहान् २६ एवंसेंद्रंजगत्सर्वंश्वेतपर्वतसंस्थितं प्रहृष्टंप्रेक्षतेस्कं
दंनचतृप्यतिदर्शनात् २७ मार्कंडेयउ॰ यदाभिषिक्तोभगवान्सेनापत्येनपावकिः तदासंप्रस्थितःश्रीमा
न्हृष्टोभद्रवटंहरः २८ रथेनादित्यवर्णेनपार्वत्यासहितःप्रभुः सहस्रंतस्यसिंहानांतस्मिन्युक्तंरथोत्तमे
२९ उत्पपातदिवंशुभ्रंकालेनाभिप्रचोदितः तेपिबंतस्तदाकाशंत्रासयंतश्चराचरान् ३० सिंहानभस्यग
च्छंतनदंतश्चारुकेसराः तस्मिन्रथेपशुपतिःस्थितोभात्युमयासह ३१ विद्युतासहितःसूर्यःसेंद्रचापेघ
नेयथा अग्रतस्तस्यभगवान्धनेशोगुह्यकैःसह ३२ आस्थायरुचिरंयातिपुष्पकंनरवाहनः ऐरावतंस
मास्थायशक्रश्चापिसुरैःसह ३३ ॥

जृंभकैर्यक्षविशेषैः ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ॥

पृष्ठतो उययैर्यातेन वरदे वृषभध्वजे जृंभकैर्यत्तरक्षोभिः स्वरिविभिः समलंकृते ३४ याम्यमोक्षो महायक्षो
दक्षिणपत्तमास्थितः तस्य दक्षिणतो देवा वहवश्चित्रयोधिनः ३५ गच्छन्ति वस्तुभिः सार्धं हृदेश्च सह
संगताः यमस्य मूर्तस्तु तासार्धं सर्वतः परिवारितः ३६ घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा यमस्यापृ
ष्ठतश्चैव घोराक्षिशिखरः शिवः विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः तस्योग्रपाशो वरुणो भया
वाम्बाले लेखरः ३८ परिवार्य शतैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पाहि
ष्णः ३९ गदामुशलपाणिर्याधैर्वृतः मरुद्गणैस्तमैः पार्हिणस्तन्वगा दाजेच्छुर्वै राष्ट्र महाप्रभे ४० कम
ण्डलुश्चाप्यनुते महर्षिगणसेवितः तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन् श्रिया वृतः ४१ भृगुर्वाङ्गिरोभिः
सहितो दैवतैश्चानुरञ्जितः पृष्ठतो दण्डतो रुद्रो विमलस्यन्दने स्थितः ४२ याति संहर्षयन्सर्वांस्तेज
सा त्रिदिवौकसः नृपपश्चापि देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ४३ नद्यो ह्रदाः समुद्राश्च तथैवाप्सरसां
गणाः नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ४४ स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः सृजं
तः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ४५ पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिने छत्रं च पाण्डुरं सो
मस्तस्य मूर्धन्यधारयत ४६ ॥

म०
भा० व०
टी०
४०४
४०५

४०४८ विद्यागणाः स्तुतिपथसमूहाः ४९ वचनं पठनं संख्यानं वा ५० ५३ ६० त्रैलोक्यावधिभूतत्वात्तस्य ५५ ॥

वामेवापि विद्यागुरुश्च गृहीत्वा गिरिशृंगयिषितो शक्रश्च एष तस्य याति राजन्स्त्रिया वृतः ४० सहराजर्षिभिः स
र्वैस्तु वा तो वृषकेतने गौरीविद्याधरीकेशानीमित्रसा कृया ४८ सा विद्या सह सर्वाभिस्ताः पार्वत्या या
तिष्ठतः तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ४९ तस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्च मनुजाश्च गृही
त्वा तु पताकां वै यान्त्यग्रे गानमाग्रहः ५० व्यापृतस्त्वं प्रमथाने योऽतिं रुद्रस्यैव सखा पिंगलो नाम यस्तेन्द्रा
लोकस्यानंददायकः ५१ पाभिश्च सहितो देवस्त्वं यानि यथा स्तव अग्रतः पृष्ठतश्चैव तां हितस्य गाति धुवा
रुद्रसत्कसेभिर्मेषाः एजयंतीह देवता शिवमित्यवयं शक्रोऽथ रुद्रं पितामहः ५३ भावैस्तु विविधाकारैः
एजयंति महेश्वरं देवसेनापतिस्त्वं वै देवसेनाभिरावृतः अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मणापि कृत्तिकास्तुतः ५४
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः सम मे माकृत स्कंद यत्तन्नित्यमनोहितः ५५ स्कंद उ० सम मे माकृ
तस्कंधे पालयिष्यामि ह प्रभो यदन्यदपि मे कार्यं देवतद्ददमाचिरं ५६ रुद्र उ० कार्यं सुहृत्वयाऽपत्र संदृष्ट
शः सदैव हि दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ५७ मार्कंडेय उ० इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महे
श्वरः विसर्जिते ततः स्कंदे देवमभूदौत्पातिकं महत् ५८ सहसैव महाराज देवान्सर्वान्विमोहयन् जज्वाल
खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशं ५९ चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगद्बभौ ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंक

॥ ॐ ॥

४०४
४०५

उमाचैवमहाभागादेवाश्चसमहर्षयः ततस्तेषुप्रमत्तेषुपर्वतोवृषसन्निभे ८१ नानाप्रहरणंघोरमद्दृश्यतमहद्दले
तद्देघोरमसैन्येयंगर्जेश्चविविधागिरः ८२ अथप्रहृष्टवदनोदेवानभ्यगावततच्छंकरं तेविसृष्टान्यनीकेषुवाणा
जालान्यनेकशः ८३ पर्वताश्चशतघ्न्यश्चप्रासासिपरिघागदाः निपतद्भिश्चतैर्घोरैर्देवानीकंमहायुधैः ८४
दृग्गणानम्रहृष्टवत्सर्वविमुखंचाप्यदृश्यत निकृत्तयोधनागाश्वकृत्तायुधमहारथं ८५ दानवैरर्दितंसैन्यंदेवा
नांविमुखंबभौ असुरैर्वध्यमानंतत्पावकैरिवकाननं ८६ अपतद्दग्धभूयिष्ठंमहाद्रुमवनंयथा तेविभि
न्नशिरोदेहाःप्राद्रवंतदिवौकसः ८७ ननाथमधिगच्छंतिवध्यमानामहारणे अथतद्विद्रुतंसैन्यंदृष्ट्वादेवःपु
रंदरः आश्वासयन्नुवाचेदंबलंभिद्दानवार्दितं भयंत्यजतभद्रंवःशूराःशस्त्राणिगृह्णत ८८ कुरुध्वंविक्रमे
बुद्धिंमावःकाचिद्व्यथाभवेत् जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ९० अभिद्रवतभद्रंवोमयासहम
हासुरान् शक्रस्यवचनंश्रुत्वासमाश्वस्तादिवौकसः ९१ दानवान्प्रत्ययुध्यंतशक्रंकृत्वाव्यपाश्रयं ततस्ते
त्रिदशाःसर्वेमरुतश्चमहाबलाः ९२ प्रत्युद्ययुर्महाभागाःसाध्याश्चवसुभिःसह तेविसृष्टान्यनीकेषुक्रु
द्धैःशस्त्राणिसंयुगे ९३ शराश्चदैत्यकायेषुपिबंतिरुधिरंबहु तेषांदेहविनिर्भिद्यशरास्तेनिशितास्तथा ९४
निपतंतोभ्यदृश्यंतनगेभ्यइवपन्नगाः तानिदैत्यशरीराणिनिर्विभिन्नानिस्मसायकैः ९५ ॥

अनयः दाहरणादि ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ कूवर्ण्यः प्रदेशे ८७ ॥

अपतन्नभतलेराजेंस्त्रिशाखाणीवसर्वशः ततस्तद्दानवैसैन्यंसर्वैर्देवगणोऽर्दयत् ७६ आसितैर्विविधैर्बाणैः
हतंचैवपराङ्मुखं अथोत्कृष्टंतदाहृष्टैःसर्वैर्देवैःकदाद्युधैः ७७ सहतानिचतूर्याणिआवाद्यंतह्यनेक
शः एवमन्योन्यसंसक्तेयुद्धमासीत्सुदारुणं देवानांदानवानांचमांसशोणितकर्दमे अनयोदेवलोक
स्यसहसैवाभ्यद्रवत ७९ तथाहिदानवास्तेवाविनिघ्नन्तिदिवौकसः ततस्तूर्यप्रणादाश्चभेरीणांच
महात्मनः ८० बभूवुर्दानवेंद्राणांसिंहनादाश्चदारुणाः अथदैत्यबलाद्घोरान्निष्पपातमहाबलः ८१
दानवोमहिषोनामप्रगृह्यविपुलांगिरिं तेतंघ्नंतेविवादित्यंदृष्ट्वासंपरिवारितं ८२ तद्युधतांगिरिराजेन्द्र
इवंतिदिवौकसः अथाभिद्रुत्यमहिषोदेवांश्चिक्षेपतंगिरिं ८३ पततातेननगेन्द्रेणदेवसैन्यस्यपार्थिव
भीमरूपेणनिहतमयुतंप्रापतद्भुवि ८४ अथतैर्दानवैःसार्धंमहिषस्तान्समपतत्क्षणात् अभ्यद्रवद्रणेतूर्णंसिं
हःक्षुद्रमृगानिव ८५ तमापतंतंमहिषंदृष्ट्वासेंद्रादिवौकसः व्यद्रवंतरणेभीतानाविकीर्णायुधकेतनाः
ततःसमहिषः क्रुद्धस्तूर्णंरुद्रस्यययौ अभिद्रुत्यचजग्राहरुद्रस्यरथकूबरं ८७ ॥

रेसतः शार्ङ्गं च कतकः रोदसी द्यावाभूमी ८८ ८९ अहनत् हतवान् ९० ९८ हार्वं उत्तरकुरूणां क्षितिशोषः अगम्यतिच्छेदः ९० तेन हारेण ९८ १०१ ॥

यथा कल्पक्षये क्रुद्धो महिषः सहसागतः रेसत् रोदसी गाढं मुमुक्षुस्य महर्षयः ८८ अनदंष्ट्र महाकाया दैत्या
स्याजलधरोपमाः आसीत्तु निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ८९ तथाभूतेन भगवानहनत्महिषं रणे
सम्मारवतदास्कंदे मृत्युं तस्य दुरात्मनः ९० महिषोपि रणे द्वारी क्रौंचस्य चानदत् देवांस्त्रासयन् यक्षा
पिदैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ९१ ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानामुपस्थिते आजगाम ससेनः क्रोधात्तस्य ज्व
लन् ९२ लोहितांबरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः लोहिताक्षो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ९३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभं तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ९४ स चापि तां प्रज्व
लितां महिषस्य विदारणीं मुमोच शक्तिं राजेंद्र महासेनो महाबलः ९५ सा मुक्ता भ्यहनत्तस्य महिषस्य
शिरो महत् पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ९६ पपात शिरसा तेन हारं षोडश योजने पर्व
ताभेन पिहितेन तदागम्यं ततोभवत् ९७ उत्तरकुरवस्तेन गच्छंत्यद्य यथासुखं लिंगात्तिमात्तु माश
क्तिर्हता शत्रून्सहस्रशः ९८ स्कंदहस्तमनुप्राप्ता प्रणते देवदानवैः प्रायः शरैर्विनिहता महासेने
न धीमता ९९ शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता द्रुतास्सदैः स्कंदपारिषदैर्हत्वा भक्षिताश्च सहस्रशः १००
दानवा भक्षयंतस्ते प्रापिबंत च शोणितं त्वरिता निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः १०१ ॥

म॰
भा॰ व॰
टी॰
५०७

१२।।३ स्कंदोत्पत्तिरध्यायः २३० सर्वेषांग्रहाणांस्कंदाधीनत्वात्तच्छांतयेस्कंदंप्रार्थयितुकामस्तदीयनामादिकंपृच्छतिभगवन्निति १२३ ॥

तमासीनंयथासूर्यंवृत्तान्निर्गतमनलत्वगः तथास्कंदोजयच्छत्रून्मेवनवीर्येणकीर्तिमान् २ संपूज्यमा
नस्त्रिदशैरभिवाद्यमहेश्वरं शुशुभेकृत्तिकापुत्रःप्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ३ नष्टशत्रुर्यदास्कंदःप्रया
तस्तुमहेश्वरं तदाब्रवीन्महासेनंपरिष्वज्यपुरंदरः ४ ब्रह्मदत्तवरःस्कंदत्वयायंमहिषोहतः देवास्तृण
समायस्यबभूवुर्जयतांवर ५ सोयंत्वयामहाबाहोशमितोदेवकंटकः शतंमहिषतुल्यानांदानवानांत्व
यारणे ६ निहतंदेवशत्रूणांयैर्वयंपूर्वतापिताः तावकैर्भक्षितास्तस्मैदानवाःशतसहस्रशः ७ अजेयस्त्वं
रणेरीणामुमापतिरिवप्रभुः एततेप्रथमंदेवख्यातंकर्मभविष्यति ८ त्रिषुलोकेषुकीर्तिश्चतवाक्षय्या
भविष्यति वशगाश्चभविष्यंतिसुरास्तवमहाभुज ९ महासेनेत्येवमुक्त्वानिवृत्तःसहदैवतैः अनुज्ञा
तोभगवतात्र्यंबकेणशचीपतिः १० ततोभद्रवटंरुद्रोनिवृत्ताश्चदिवौकसः उक्ताश्चदेवारुद्रेणस्कंदंप
श्यतमामिव ११ सहत्वादानवगणान्पूज्यमानोमहर्षिभिः एकाह्नैवाजयत्सर्वंत्रैलोक्यंवह्निनंदनः
स्कंदस्ययइदंविप्रःपठेज्जन्मसमाहितः सपुष्टिमिहसंप्राप्यस्कंदसालोक्यतामियात् १३ इत्यारण्यके
स्कंदोत्पत्तिः २३० युधिष्ठिर॰ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामिनामान्यस्यमहात्मनः त्रिषुलोकेषुयान्यस्यवि
ख्यातानिद्विजोत्तम १ वैशंपायन॰ इत्युक्तःपांडवेयेनमहात्माऋषिसन्निधौ उवाचभगवांस्तत्रमार्कंडेयो

कामजित्सर्वकामनोरथः ४ कूटं कपटं बालग्रहादितेन मोहयतीति कूटमोहनः ५ कन्याभर्ता अग्निपुत्रत्वेनाग्निरूपत्वात् तृतीयो अग्निर्ब्रह्मपतिरिति मंत्रवर्णाच्च
६ ७ जुहंसेवित ८ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणेषु साधुः ब्रह्मजः वेदोक्तेन गर्भाधानादिकर्मणा जातः अत एव हेतुगर्भात् ब्रह्मवित् वेदार्थज्ञाता तत एव ब्रह्मेव

कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ४ अमोघस्त्वनघो
रौद्रः प्रियश्चन्द्राननस्तथा दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहनः ५ षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मा
तृवत्सलः कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ६ प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः सुव्रत
लोललिताश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ७ खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसे
नाप्रियस्तथा ८ वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य यः पठेत्
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ९ मार्कण्डेय स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं शक्त्या गुहं नाम भि
रप्रमेयं षडाननं शक्तिधरं सुवीरं निबोध चैतानि कुरुप्रवीर १० ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च ब्रह्मेशयो
ब्रह्मवतां वरिष्ठः ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसर्वनीतिर्ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ११ स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवि
त्रं मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड्वै मासार्धमासाश्च अयनं दिशश्च १२ त्वं पुष्कराक्षस्त्वर
विन्दवक्त्रः सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः त्वं लोकपालः परमं हविश्च त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् १३ ॥

ब्राह्मणिकमेव ब्रह्मरूपे शेते इति ब्रह्मेशयः अन्तेन तमार्षकं ब्रह्मानिष्ठानामित्यर्थः ब्रह्मवतां कर्मोपासकानां वरिष्ठः ज्ञानी त्वर्थः वरिष्ठत्वे हेतु
ब्रह्मप्रियः तत्कर्मोपासकपरः ब्राह्मणो ब्रह्मवित् तेन सहस्रमानमहद्वृत्त्यादिरूपब्रह्मेयस्य ब्राह्मणस्य भवति अत एव ब्रह्मज्ञः पुत्रब्रह्मविद्ब्रा

ब्राह्मणानां नेता ब्रह्मपदप्रापकः ॥ षडर्चिः षण्मुखत्वात् षड्भुजिकः १२ १३

१४ २१ इतिनीलकंठीयेभारतभावदीपेआरण्यपर्वणिसमाप्तं २३२ पतिव्रतोपाख्यानेसूचितान्स्त्रीधर्मान्विवरीतुंद्रौपदीसत्यभामासंवादमारभते उपा

त्वमेवसेनाधिपतिःप्रचंडःप्रभुर्विभुश्चाप्यथशक्रजेता सहस्रभूस्त्वंधरणीत्वमेवसहस्रतुष्टिश्चसहस्रभुक्च १५
सहस्रशीर्षस्त्वमनंतरूपःसहस्रपात्त्वंगुरुशक्तिधारी गंगासुतस्त्वंस्वमतेनदेवस्वाहामहीकृत्तिकानांतथै
व १६ त्वंक्रीडसेषण्मुखकुक्कुटेनयथेष्टनानाविधकामरूपी दीक्षासिसोमोमरुतःसदैवधर्मोसिवायुर
चलेंद्रइंद्रः १७ सनातनानामपिशाश्वतस्त्वंप्रभुःप्रभूणामपिचोग्रधन्वा ऋतस्यकर्तादितिजांतकस्त्वंजे
ताविपूणांप्रवरःसुराणां १८ सूक्ष्मंतपस्तत्परमंत्वमेवपरावरज्ञोसिपरावरस्त्वं धर्मस्यकामस्यपर
स्यचैवत्वत्तेजसाकृत्स्नमिदंमहात्मन् १९ व्याप्तंजगत्सर्वसुरप्रवीरशक्त्यामयासंस्तुतलोकनाथ नमोस्तु
तेद्वादशनेत्रबाहोअतःपरंवेद्मिगतिंनतेहं २० स्कंदस्ययइदंविप्रःपठेज्जन्मसमाहितः श्रावयेद्ब्राह्मणे
भ्योयःशृणुयाद्वाद्विजेरितं २१ धनमायुर्यशोदीप्तंपुत्रान्शत्रुजयंतथा सपुष्टितुष्टीसंप्राप्यस्कंदसा
लोक्यमाप्नुयात् २२ इत्यारण्यकेपर्वणि[illegible]समाप्तं २३२ वैशंपायनउवाच उपासीनेषुविप्रेषुपांडवेषुमहात्मसु
द्रौपदीसत्यभामाचविविशातेतदाश्रमं १ जाहस्यमानेसुप्रीतेसुखंतत्रनिषीदतुः चिरस्यदृष्ट्वाराजेंद्रते
न्योन्यस्यप्रियंवदे २ कथयामासतुश्चित्राःकथाःकुरुयदूस्थिताः अथाब्रवीत्सत्यभामाकृष्णस्यमहिषी

सीनेष्वित्यादिना समंपकम १ जाहस्यमानेपरस्परमतिशयेनहसंत्यौ २ कुरुयदूस्थिताःकुरुषुयदुषुचउत्पन्नाः ३ ४ ॥ प्रिया २

संहतान् दृढाङ्गान् ५ ६ व्रतं सोमवारव्रतादि तप उपवासादि स्नानं संगमादौ मंत्रौपत्तमौषधं वशीकरणार्थं विद्याकामशास्त्रोक्ताः तंत्रे वामपा
देभर्तुर्लिंगमुपस्पृश्य तत्यावज्जीवं पतिस्तस्या गर्भदासो भवेद्ध्रुवमित्याकानतद्वीर्यं मूलवीर्यं मूलेच प्रयुक्तेनताहरणादि तद्वीर्यं जपहोमागदाः सम्यक्स्थिताः

लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंहतान् कथमेवं वशगतास्त्वयि कुप्यंति च ते शुभे ५ तव वश्या हि सततं
पांडवाः प्रियदर्शने मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ६ व्रतचर्या तपो वापि स्नानमंत्रौषधानि वा वि
द्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ७ मम आचक्ष्व पांचालि यशस्यं भगदैवतं येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम
कृष्णो वशानुगः ८ एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच तां
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनं ९ अनुप्रश्नः संशयो
वा नैनं त्वय्युपपद्यते तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया १० यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां
स्त्रियं उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ११ उद्विग्नस्य कुतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखं न जातु वशगो
भर्ता स्त्रियाः स्यान्मंत्रकर्मणा १२ ॥

विशकलितावा अगदं अंजनादिरौषधं ७ भगदैवतं सौभाग्यप्रवर्तकं सौरव्रतादिकं भगवेदनमिति पाठे सौभाग्यसूचकं वशानुगः इच्छानुसारी ८ ९ हेस

म० भा०व० टी० ५०९

औषधादिप्रयोगेनिषेधमाह अभिचेति गदान् रोगान् १४ १५ जलोदरः उदररोगः दृकोदर इति पाठे आविर्भ्याथिभंगकनामाश्वित्रिणः कुष्ठरोगवन्तः
१६ उपसृजति दोषैर्योजयन्ति १७ सदारानिति सपत्नीनामपि सेवने पतिप्रीत्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः १९ प्रणयेर्ष्या आत्मानं चित्तं आत्मनि स्वस्मिन्नि

अभिचारहितं स्वापि गदान्यवसदारुणान् मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः १४ जिह्वयायाति
पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवने तत्त्वचूर्णानि दत्तानि हस्तः क्लिष्टसंश्रये १५ जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः
पलितास्तथा अपुमांसः कृतास्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा १६ पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजे
युत नजातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन १७ वर्तेऽस्म्यहं तु या वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु तां सर्वां शृ
णु मे सत्या सत्यभामे यशस्विनि १८ अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा सदारान् पाण्डवान्नित्यं प्रय
तोपचराम्यहं १९ प्रणयं प्रति संहृत्य निधायात्मानमात्मनि शुश्रूषुर्निरभिमाना पतीनां चित्तचारि
णी २० दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिता दुरवेक्षितात् दुरासिताद् दुर्व्रजिताद् इंगिताध्यासितादपि २१ सूर्य
वैश्वानरसमान् सोमकल्पान् महारथान् सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः २२ देवो मनुष्यो गन्
धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः २३ ॥

अभिमानादर्पहीना २० इंगितं अभिप्रायः अध्यासितः क्लिष्टो यस्मिन् कटाक्षेत स्मात् इंगिताध्यासितात् २१ चक्षुर्हणः दृष्टिवरिएन घ्नंति ताद्दशा ५०९

नाभुक्तवतीति भर्तरि अभुक्तवतिनाश्नामीत्यपकृष्यते तथाअस्नातेनस्नामीतिशेषः तथाकर्मकरेषुभृत्येष्वपिअसंविष्टेषुनसंविशामिअनाशितेषु
नाश्नामीतिचविपरिणाम्यापकर्षणेनयोज्यं २४ २५ अमृष्टभांडासेमार्जितगृहोपकरणा २६ अतिरस्कृतसंभाषातिरस्कारशून्यवचना २७ अनर्मप

नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि नसंविशामिनाश्नामि सदाकर्मकरेष्वपि २४ देशाद्वनाद्वाद्ग्रामा
द्वाभर्तारं गृहमागतं अभ्युत्थायाभिनंदामिआसनेनोदकेनच २५ अमृष्टभांडामिष्टान्नाकालेभोजनदा
यिनी संयतागुप्तधान्याचसुसंमृष्टनिवेशना २६ अतिरस्कृतसंभाषादुःस्त्रियोनानुसेवती अनुकूल
वतीनित्यंभवाम्यनलसासदा २७ अनर्मचापिहसितंद्वारिस्थानमभीक्ष्णशः अवस्करेचिरंस्थानंनिष्कु
टेषुचवर्जये २८ अतिहासातिरोषौचक्रोधस्थानंचवर्जये निरताहंसदासत्येभर्तॄणामुपसेवने २९ सर्वथा
भर्तृरहितंनममेष्टंकथंचन यदाप्रवसतेभर्ताकुटुंबार्थेनकेनचित् ३० सुमनोवर्णकापेताभवामिव्रत
चारिणी यच्चभर्तानपिबतियच्चभर्तानसेवते यच्चनाश्नातिमेभर्तासर्वंतद्वर्जयाम्यहं ३१ यथोपदेशंविन
तावर्तमानावरांगने स्वलंकृतासुप्रयताभर्तुःप्रियहितेरता ३२ येचधर्माःकुटुंबेषुश्वश्र्वामेकथिताःपुरा
भिक्षाबलिःश्राद्धमितिस्थालीपाकाश्चपर्वसु ३३ ॥

विहासहीनंहसितंहासःस्थानेस्थितिंअवस्करेतिरस्करोमिकिरतेविदंहुपंउत्करेइतिवा निष्कुटेषुगृहारामेषु २८ २९ भर्तृरहितंभर्तृवियोगःसुमनोवर्ण

कवितामृतेचरक्तेपतेऋग्वर्णिता अ० ३३ ॥

म.
भा. वृ.
टी.
४१

मानः पूजा सत्कारश्चादयः ३४ ३६ नातिशयेनातिक्रामामि ३७ न परिवदे निंदामि ३८ अवधानेन अप्रमादेन ३८ मह्यं मम ३९ ४३ अग्रहारेण वैश्वदेवान्ते

मा मानं मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ताः सर्वा अनुवर्तामि दिवारात्रमतंद्रिता: ३४ विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ३५ आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहं पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ३६ स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ३७ नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ३८ भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च नित्यमार्यामहं कुंतीं वीरसूं सत्यवादिनीं ३९ स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमां ४० अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा भुंजते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ४१ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ४२ दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतं ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसां ४३ तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ४४ शतं दासीसहस्राणि कौंतेयस्य महात्मनः कंबुकेयूरधारिण्यो निष्ककंठ्यः स्वलंकृताः ४५ महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चंदनोक्षिताः मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ४६ ॥

प्रथमदेयेनान्नेन ४४ ४६ ॥

४७ ४८ अनुयात्रे सैरयात्रायामपि परिचारभृतं ४९ ५० वेदवेद्मि ५१ ५६ संवनने वशीकरणं ५७ ६० अभिपन्नास्मि अर्थयाना ६१ सत्यभामाद्रौपदीसंवादे २२२ ॥

तासांनामचरूपंचभोजनाछादनानिच सर्वासामेववेदाहंकर्मचैवकृताकृतं ४७ शतंदासीसहस्राणि
कुंतीपुत्रस्यधीमतः पात्रीहस्तादिवारात्रमतिथीन्भोजयंत्युत ४८ शतमश्वसहस्राणिदशनागायुतानि
च युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिंद्रप्रस्थनिवासिनः ४९ एतदासीत्तदाराज्ञोयन्महींपर्यपालयत् येषांसंख्याविधिं
चैवप्रदिशामिशृणोमिच ५० अंतःपुराणांसर्वेषांभृत्यानांचैवसर्वशः आगोपालाविपालेभ्यःसर्वं
वेदकृताकृतं ५१ सर्वंराज्ञःसमुदयमायंचव्ययमेवच एकाहंवेद्मिकल्याणिपांडवानांयशस्विनि ५२
मयिसर्वंसमासज्यकुटुंबंभरतर्षभाः उपासनरताःसर्वेघटयंतिवरानने ५३ तमहंभारमास
क्तमनाधृष्यंदुरात्मभिः सुखंसर्वंपरित्यज्यरात्र्यहानिघटामिवै अधृष्यंवरुणस्येवनिधिपूर्णमि
वोदधिं एकाहंवेद्मिकोशंवैपतीनांधर्मचारिणां ५५ अनिशायामनिशायांचसहायःक्षुत्पिपासयोः
आराधयंत्याःकौरव्यांस्तुल्यारात्रिरहश्चमे ५६ प्रथमंप्रतिबुध्यामिचरमंसंविशामिच नित्यकाल
महंसत्येएतत्संवननंमम ५७ एतज्जानाम्यहंकर्तुंभर्तृसंवननंमहत् असत्स्त्रीणांसमाचारंनाहंकु
र्यांनकामये ५८ वैशंपायनः एतच्छ्रुत्वाधर्मसहितंव्याहृतंकृष्णयातदा उवाचसत्यासत्कृत्यपांचा
लींधर्मचारिणीं ६० अभिपन्नास्मिपांचालियाज्ञसेनिक्षमस्वमे कामकारःसखीनांहिसोपहासंप्रभा

वि॰ ६१ अरण्यपर्वणि द्रौपदीसत्यभामासंवादे २२२ ॥

म. भा॰ व॰ टी॰ ४॥

आच्छेत्स्यसि बलात्‌हरिष्यसि कामिनीभ्यः सपत्नीभ्यः १ ३ प्रतिकर्मणा कामक्लेशेन ४ ५ ७ ८ ॥

द्रौपद्यु॰ इमं तु ते मार्गमपेतदोषं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः अस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः १ नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा लभ्याः प्रसादात्कुपितश्च हन्यात् २ तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ३ सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ४ तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ५ श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ६ संप्रेषिता यामपि चैव दासीमुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यं जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ७ त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यं काचित्सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ८ ॥

९ रहितेपक्रांते १० चंडाःक्रूराःशौंडाःपराभिभवसमर्थाःमहाशनाःबहुभुजः उग्राःद्वेषाद्याक्रांताःस्त्रियोवर्ज्याइतिश्लोकः ११ भगदैवतंभाग्यकरं

प्रियांश्चरक्तांश्चहितांश्चभर्तुस्तान्भोजयेथाविविधैरुपायैः द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्चतस्याभिद्यस्वनित्यंकुह
कोद्यतैश्च ९ मदंप्रमादंपुरुषेषुहित्वासंयच्छभावंप्रतिगृह्यमौनं प्रद्युम्नसांबावपितेकुमारौनोपा
सितव्यौरहितेकदाचित् १० महाकुलीनाभिरपापिकाभिःस्त्रीभिःसतीभिस्तवसख्यमस्तु चंडाश्चशौं
डाश्चमहाशनाश्चचौराश्चदुष्टाश्चपलाश्चवर्ज्याः ११ एतद्यशस्यंभगदैवतंचस्वर्ग्यंतथाशत्रुनिवर्हणं
च महार्हमाल्याभरणांगरागाभर्तारमाराधयपुण्यगंधा १२ इत्यारण्यकेद्रौपदीसत्यभामासंवादे २३३
वैशंपायनः मार्कंडेयादिभिर्विप्रैःपांडवैश्चमहात्मभिः कथाभिरनुकूलाभिःसहस्थित्वाजनार्दनः
ततस्तैःसंविदंकृत्वायथावन्मधुसूदनः आरुरुक्षूरथंसत्यामाह्वयामासकेशवः २ सत्यभामाततस्तत्र
स्वजित्वाद्रुपदात्मजां उवाचवचनंहृद्यंयथाभावसमाहितं ३ कृष्णेमाभूत्तवोत्कंठामाव्यथामाप्रजा
गरः भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितांप्राप्स्यसिमेदिनीं ४ नह्येवंशीलसंपन्नानैवंपूजितलक्षणाः प्राप्नुवंतिचि
रंक्लेशंयथात्वमसितेक्षणे ५ ॥

१२ द्रौपदीसत्यभामासंवादे २३३ मार्कंडे संविदंसंभाषां २ स्वजित्वाआश्लिष्य ३ कृष्णेहेद्रौपदि ४ ५ ॥

निर्द्वंद्वा निर्वृतिपदा ९ १५ प्रणयः स्नेहः १६ १७ उपावर्त्तयं पांडवानिति शेषः १८ इत्यारण्यके द्रौपदीसत्यभामासंवादः समाप्तः २३५ ॥

अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकंटका भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ९ धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे १० यास्ताः प्रव्रजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ११ तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियं विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान् कृष्णे यमसादने १२ पुत्रस्ते प्रतिविंध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः १३ सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव १४ अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशं त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता १५ प्रीयते तव निर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा १६ भजेत्सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः १७ भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः रामप्रभृतयः सर्वे भजंत्यंधकवृष्णयः १८ तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि एवमादि प्रियं सत्यं हृद्यमुक्त्वा मनोनुगं १९ गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणं २० आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामाथ भामिनी स्मयि

एवंवनेवर्तमानाइत्यादेःस्वपुत्रंविचित्रस्त्रदैन्यंतस्यैर्ष्यालुर्ईर्ष्याधनवदमापन्नेप्राप्नोतिसाधुश्चशुश्रूषिहिरवच्छन्नपुकरोतीतितात्पर्यं सरोद्वैतव

जनमेजयउ॰ एवंवनेवर्तमानानराग्र्याःशीतोष्णवातातपकर्षितांगाः सरस्तदासाद्यवनंचपुण्यंततः
परंकिमकुर्वंतपार्थाः १ वैशंपायन॰ सरस्तदासाद्यतुपांडुपुत्राजनंसमुत्सृज्यविधायचैषां वनानि
रम्याण्यथपर्वतांश्चनदीप्रदेशांश्चतदाविचेरुः २ तथावनेतान्वसतःप्रवीरान्स्वाध्यायवंतश्चतपो
धनाश्च अभ्याययुर्वेदविदःपुराणास्तान्पूजयामासुरथोनराग्र्याः ३ ततःकदाचित्कुशलःकथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुविकौरवेयान् सतैःसमेत्याथयदृच्छयैववैचित्रवीर्यंनृपमभ्यगच्छत् ४ अथो
पविष्टःप्रतिसत्कृतश्चवृद्धेनराज्ञाकुरुसत्तमेन प्रचोदितःसकथयांबभूवधर्मानिलेंद्रप्रभवान्य
मंच ५ कृशांश्चवातातपकर्षितांगान्दुःखस्यचोग्रस्यमुखेप्रपन्नान् तांश्चाप्यनाथानिववीरना
थान्कृष्णांपरिक्लेशगुणेनयुक्तां ६ ततःकथांतस्यनिशम्यराजावैचित्रवीर्यःकृपयाभितप्तः व
नेतथापार्थिवपुत्रपौत्रान्श्रुत्वातथादुःखनदीप्रपन्नान् ७ प्रोवाचदैन्याभिहतांतरात्मानिश्वास
वातोपहतस्तदानीं वाचंकथंचिद्विस्थिरतामुपेतांतत्सर्वमात्मप्रभवंविचिंत्य ८ कथंतुसत्यःशुचि
रार्यवृत्तोज्येष्ठःसुतानांममधर्मराजः अजातशत्रुःपृथिवीतलेस्मशेतेपुरारांकवकूटशायी ९ ॥

नष्टं १ जनंसमुदायंवेशंगृहं नदीप्रदेशान्नतत्समीपस्थान् २ वनेद्वैतवने ३ नृपंधृतराष्ट्रं ४ ८ रंकोमृगविशेषस्तल्लोमरचितमयी

नलिकाशंकवकूटं ९॥

इडातलस्थः भूतलस्थः वसुमत्यामिडा स्त्रियामिति मेदिनी १० ११ १५ अङ्गैः अन्नेभ्यः १६ १७ १८ ॥

प्रबोध्यते मागधसूतसंघैर्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे प्रबोध्यते नूनमिडा
तलस्थः १० कथं नु वातातपकर्षिताङ्गो वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः शेते पृथिव्यामतथोचिता
ङ्गः कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ११ तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः विदूय
मानैरिव सर्वगात्रैर्ध्रुवं वने शेते वसतीरमर्षात् १२ यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च भीमं च दृष्ट्वा सुखवि
प्रयुक्ते विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा ध्रुवं वने शेते वसतीरमर्षात् १३ तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ स
मृद्धरूपावमरौ दिवीव प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ १४ समीरणेनाथ स
मो बलेन समीरणस्येव सुतो बलीयान् स धर्मपाशेन सितोऽग्रजेन ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षं १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः कालं प्रतीक्षत्य
धिकं रणेभ्यः १६ अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् तानि प्रविष्टानि वृ
कोदराङ्गं दहन्ति कक्षाग्निरिवेन्धनानि १७ न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो धनंजयश्चाप्यनुवर्त्स्यते तं अर
ण्यवासेन विवर्धते तु भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन १८ ॥

२० २२ शुभेति फलं स्वर्गनरकरूपं तेन नरः फलस्य तस्मात्प्रमोहोऽस्तीत्यर्थः २३ हृष्टमात्मग्रामं सत्यामपि दैवशान्तिकृत्त्वात्फलं न जायत इत्याह हेतेत्रेति
उषिते उप्ते एवं मत्त्वित्ते दुर्योधनादीनां च चित्ते हृद्ग्रहिलो पदेशो वृथा भवतीति भावः २४ यथानसाधुश्च शुभं स्यात्तथा मतां तेणाशकुनिनाकृतं

सतेन कोपेन विद्यमानः कर्वं के वेणाभिनिपीड्य वीरः विनिश्वसंस्तु समनीवचो वं दुह निवेमाला
मधुत्रपोयात् २० गाण्डीवधन्वा च हृकोदरश्च सेवं भिणावनककालकल्पा नशोषयेतायुषि शत्रुसे
नांशरात्तु कि वेताव शानिप्रकाशयन् २१ दुर्योधनः शकुनिः स्वतपश्चोड्डः शासनश्चापिस्तुमेदं चेताः
मधुप्रपर्यापति न तु प्रपातं यद्दृष्टमालं व्यहरेति राजं २२ शुभाशुभं कर्म सतनरो हि कृत्वा प्रतीक्षते तस्य
फलस्य कर्ता सतेन मुह्यत्यवशः फलेन मोहः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् २३ हतेत्रसत्कृष्टे ह्युषिते च
बीजे देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्ते न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धिरन्यत्र दैवादिति चिंतयामि २४ कृतं मता
तेणयथा न साधु साधु प्रवृत्तेन च पाण्डवेन मया च दुष्टं त्ववशानुगेन यथा कृतं णसमंतकालः २५
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीवितो पि ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी सा ध्रुवं दिनादौ रजनी प्रणाशस्तथा क्षपादौ च
दिनप्रणाशः २६॥
पाण्डवेन च तदानीमेव तान्प्रति निहताः साधु कृतं मया च तथा कृतं यथाः यमं तकालउपस्थितइति शेषः २५
प्रवास्यति वानइति शेषः प्रजास्यति प्रसवं जनयिष्यति क्षपादौ रात्र्यादौ एतस्य पापस्य फलं अपरिहार्यमिति भावः २६ ॥

कथं तर्हि प्रागेव त्वया चिंतितमित्याशंक्याह क्रियेतेति यद्येवं विवेको नृणां भवेत्तर्हि वित्तं कस्माद्धेतोरस्मदादिरुपायेनापि क्रियेत संपादयेत् त्वं मूढोऽसी
ति चेत् अपरेऽपि पूर्वे राजानः कस्मात् वित्तं कुर्युः अर्जयेयुः अर्जितं वा वित्तं पूरुषाः सापवादा अपि कथंचित् धर्मकामाद्यर्थे वा कस्मान्न दद्युः न परित्यजेयुः तस्मा
द्राज्ञो नो वित्तस्यार्जने अर्जितस्य पालने च स्वाभाविकी बुद्धिरपरिहार्येति भावः वित्तेनेति गौडपाठः तु वित्तेन हेतुना वितार्थे कस्मात् क्रियेत य
त्नः इति यत्नं कुर्वीतेति च अथ प्रायस्त्यागोऽयं कथंचिद्धर्मवितीत्तु स्वजनं च तस्मैवोक्तं ननु अर्जनाभावे को दोष इत्यत आह प्राप्येति अर्थकाले अर्थसा
ध्यदारक्रियादिकाले यौवनादिकं प्राप्य अनर्थः आकुलत्वं भवेत् तदेवाह तत्प्रयत्नेन साध्यं कार्यं कथं तु केन प्रकारेण वा मम निर्धनस्य स्यात् कुतो
वा उपायात् तत्प्रयत्नेन मम निर्द्रव्यस्य संपद्येतेति चिंतारूपोऽनर्थः स्यादेवेत्यर्थः २२ नन्वेवमर्थस्य दातारमप्यनर्थकरत्वं जानतां त्वया पांडवानां

क्रियेत कस्मात्परे च कुर्युर्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् प्राप्यार्थकाले च भवेदनर्थः कथं नु तत्स्यादि
ति तत्कुतः स्यात् २२ कथं नु भिद्येत न च स्रवेत न च प्रसिच्येदिति वर्धितं तत् अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्ये
द्ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके २३ ॥

मेशः स्वजनः तत्र जननाशशंकाऽस्ति इत्याशंक्याह कथं न्विति पुत्रवत् पशुवत् च पिंडीभूतः प्रियतमः स्वार्थः कथं नु भिद्येत द्विधा भवेत् वेणुरिव
करवेण न कथंचिद्भेदनप्राकाश्य इति भावः न च स्रवेत् आमपात्रजलमिव स्तोकमपि न बहिर्गच्छेत् स्वार्थेनायातीति एवमहं प्रार्थयामि तेन
परैर्ग्रामपंचकमपि याचितं चेन्न दास्यामीति दर्शितं न च प्रसिच्येत् पात्रधारया वा न बहिर्गच्छेत् नार्धराज्यप्रदानेन स्वतंत्रं न देयमित्युक्तं इति हेतो
र्धनं रक्षितव्यमेव न स्तोकमप्यर्थं वा तेभ्यः प्रदेयमिति भावः तत्र हेतुः अरक्ष्यमाणं शतधा प्रकीर्येदिति अर्थनाशाय एव महाननर्थ इत्यर्थः नन्वः
र्थेनापि पुत्रनाशः संभाव्यत इत्याशंक्याह ध्रुवमिति तेषां मरणं दुर्गतिर्वा दैवकृता दुर्निवार्या नः किमर्थदानेनास्मत्स्वत्वः त्यजनेनेति भावः २३

किंचत्वंगांधारीभागिनेयोदायादस्यउत्कर्षीपितुःसहृद्इत्याशयेनाहगतइत्यादिना २९ अन्यत्रस्वर्गस्थानविशेषमहिम्नादिव्यज्ञानसंपन्नोर्जुनःकुरून्
मुमुर्षून्समीक्षमाणःकोपिमानुषोनास्तीत्यर्थः ३० ३१ अहृष्टोमृत्युभयात्सचाप्यहृष्टइतिपाठेहृष्टःपांडवेभ्योऽल्पमपिनदेयमितिधृतराष्ट्रमति

गतोहिवाणपाद्विशक्रलोकंधनंजयःपश्यतवीर्यमस्य अस्त्राणिदिव्यानिचतुर्विधानिज्ञात्वापुनर्लो
कमिमंप्रपन्नः २९ स्वर्गंहिगत्वासशरीरएवकोमानुषःपुनरागंतुमिच्छेत् अन्यत्रकालोपहताननेकान्स
मीक्षमाणस्तुकुरून्मुमूर्षून् ३० धनुर्ग्राहश्चार्जुनःसव्यसाचीधनुश्चतद्गांडिवंभीमवेगं अस्त्राणिदिव्या
निचतानितस्यत्रयस्यतेजःप्रसहेतकोनु ३१ निशम्यतद्वचनंपार्थिवस्यदुर्योधनोरहितेसौबलाय अबोध
यत्कर्णमुपेत्यसर्वंसचाप्यहृष्टोभवदल्पचेताः ३२ इत्यारण्यकेघोषयात्रायां २३५ वैशंपायन० धृतराष्ट्र
स्यतद्वाक्यंनिशम्यशकुनिस्तदा दुर्योधनमिदंकालेकर्णेनसहितोब्रवीत् प्रव्राज्यपांडवान्वीरान्स्वेन
वीर्येणभारत भुंक्ष्वेमांपृथिवीमेकोदिविशंबरहायथा २ प्राच्याश्चदाक्षिणात्याश्चप्रतीच्योदीच्यवासि
नः कृताःकरप्रदाःसर्वेराजानस्तेनराधिप ३ याहिसादीप्यमानेचपांडवानभजत्पुरा साघलक्ष्मीस्त्वया
राजन्नवाप्ताभ्रातृभिःसह ४ इंद्रप्रस्थगतेयांतांदीप्यमानांयुधिष्ठिरे अपश्यामश्रियंराजन्दृश्यतेसातवाद्य

तान्श्रवणात् ३२ इत्यारण्यकेघोषयात्रायां २३५ धृतराष्ट्रस्य १ २ प्रतीच्याउदीच्याश्चदेशास्तद्वासिनःतेत्वया ३ साघाःस्वादयितुंयोग्याःशत्रवस्तेषांत्व

श्रीःभारतटीः ५८॥

नचिरं अल्पकाले शोककर्षिताः अतस्त्वत्प्रतिज्ञातोऽस्माकं सुखकालो भूयान्नास्तीति भावः मातृश्रीः ६ ९ वंद्यमानस्तूयमानः द्विजैर्वैतालिकैः १० ॥

अत्र वृत्तं वराजेंद्र नचिरं शोककर्षिताः मातृबुद्धिबलेनेयं राजेन्द्रस्मायुधिष्ठिरात् ६ त्वयाहिमाम
हाबाहो दीप्यमानेव हृष्यते नष्टेव तव राजेंद्र राजानः पर्यवीवृहन् ७ शासनेयिष्ठिताः सर्वे किंकुर्मः इति वा
दिनः नवैयेश्र्यिराजानि विलासागारवा ८ सपर्वतवनाद्वीसग्रामनगराकरा नानावनोद्देशाव
तीपर्वैतरूपशोभिता ९ वंद्यमानो द्विजे राजन्स्तूयमानस्तु राजभिः पौरुषाद्दिविदेवश्राजसे राक्षिमवा
निव १० हृष्टैविवयमोराज्ञामकांक्षिविवासवः कुरुभिस्त्वं हृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ११ येः स्मते नाद्दि
येनात्नावचनेशासनेस्थिताः पश्यामस्ताक्रियाहीनान्पांडवांस्त्वनवासिनः १२ श्रूयते हि महाराजसरो
द्वैतवनेप्रति वसंतः पांडवाः सार्थं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः १३ सप्रियाहि महाराजश्रियापरमयायुतः
नापमां दुःख्रं तत्स्वधिमवानिवते जसा १४ स्थितोराज्येष्वयुतानराज्याक्रियाहानाक्रियावतः असम्मृत्ता
न्महाराजः पश्यपांडुसुतानारुप १५ महाभिजनसंपन्नेर्भेद्रमहतिसंस्थिते पांडवांस्त्वाभिवीतंत्वयाति
मिवनाद्दृष १६ यांस्त्वयंवह्रदेश्चुवर्दृहृदश्चुविशांपते पश्यातिपुरुषेदीमा सासमर्थाभवस्तुन १७ ॥

नाद्रियेतनाद्दता १२ १५ त्वात्वां १६ समर्थास्तु हृदो हर्षशत्रूणां चशोकेदावमितिशेषः १७ ॥

अभिप्रेक्ष्यदर्शनात् अचंडः खं अचंतव्यसनेडः खेडविते च नप्रसक्तमितिमेदिनी ११ २० निर्विघ्नतांजीवितादपिविरक्ताभवत् २१ २२ घोषयात्रायां २४६

ममस्थाविषमस्थान्निहर्हदोयोभिवीक्षते जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किमतः परमं सुखं १८ नभूत्रयपनलाभे
नसराज्येनापिविंदति प्रीतिंनृपतिशार्दूलयाममित्राघदर्शनात् १९ किंतुतस्यसुखंनस्यादाश्रमेयोधने
जयं अभिवीक्षेतमिद्धार्थावल्कलानिजवाससे २० स्ववासस्सोहितेभार्यावल्कलाजिनसंवृताः दुःखप
ऽःखिताकृत्स्नासाचनिर्विण्णतांपुनः २१ विनिंदतांतथात्मानंजीवितंचधनच्युत नतथाहिसभामध्येतस्या
भवितुमर्हति २२ वैमनस्यंयथाद्दृष्ट्वातवभार्याःस्वलंकृताः २३ वैशंपायनः एवमुक्त्वातुराजानंकर्णःशा
कुनिनासह तूष्णींबभूवतुस्तौवाक्यांतेजनमेजय २४ घोषयात्रायां २४६ वैशंपायनउः कर्णस्यवच
नंश्रुत्वाराजादुर्योधनस्ततः हृष्टोभूत्वापुनर्दीनइदंवचनमब्रवीत् १ ब्रवीषियदिदंकर्णसर्वंममनसिस्थि
स्थितं नत्वभ्यनुज्ञांलप्स्यामिगमनेयत्रपांडवाः २ परिदेवतितान्वीरान्धृतराष्ट्रोमहीपतिः मन्यतेभ्य
धिकांश्चापितपोयोगेनपांडवान् ३ अथवाप्यनुबुध्येतनृपोस्माकंचिकीर्षितं एवमप्यायतिंरक्षन्नाभ्य
नुज्ञातुमर्हति ४ नहिद्वैतवनेकिंचिद्विद्यतेन्यत्प्रयोजनं उत्सादनमृतेतेषांव

कर्णस्य १२ आयतिं उत्तरकाले ५५ ॥

नस्थानांमहाद्युते ५ ॥

१९ इतराय अवस्थानायनाधिगच्छामि सुयधिगमं मे निश्चयं न प्राप्नोमि २० लब्ध्वाऽपेतं न पश्येऽपतां च जीवितं प्रक्रममिति संक्षेपः ॥ २१ ॥

जानासि हि यथा तत्त्वान्युद्धकाले उपस्थिते अब्रवीच्च यमो धाश्च सौबलं वचनं तदा ६ तानि सर्वाणि वा
क्यानि यच्चान्यत्परिदेवितं विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेन राघव ७ ममापि हि महान्दुःखी यदहं भी
मफाल्गुनौ क्लिष्टावरण्ये पश्येयं क्रूरमुल्यामहेनाविति ८ न तथा ह्यस्य मेधावी तिमवाप्य वस्तु यामि
मां दृष्ट्वा यथा पांडुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ९ किंतु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजां द्रौप
दीं कांतिं पश्येयं काषाये वसनावने १० यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः युक्तं पवमयाललक्ष्या
पश्येत्तां जीवितं भवेत् ११ उपायेन तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वने यथा चाप्यनुजानीयात्कुंठे नेमाम
हीपतिः १२ स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च उपायं पश्यत निपुणं येन गच्छेम तद्वने १३ अहम
प्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय च कल्यमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह १४ मयि तत्रोपविष्टे तु भी
ष्मे च कुरुसत्तमे उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः १५ वचो भीष्मस्य राजस्य निशाम्य गमनं प्रति
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहं १६ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति सुषितायां रजन्यां
तु कर्णो राजानमभ्ययात् १७ ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् उपायः परिदृष्टोऽयं तन्निबोध जन
ेश्वर १८ ॥

घोषाः गोव्रजाः १९ २१ अयमुपायो घोषयात्रैव २२ २३ तत्तान् हृत्तत्तान् २४ घोषयात्रायां २३० धृतराष्ट्र ३ स्मारणे स्मरणहेतोः कर्मणि गवां

घोषा हैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः १९ उचितं हि सदा गन्तुं घो
षयात्रां विशांपते एवं च त्वां पिता राजन् समनुज्ञातुमर्हति २० तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चये
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव २१ उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः अनुज्ञास्यति नो राजा
चोदयिष्यति चाप्युत २२ घोषा हैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः
२३ ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमं २४ इत्यारण्यके २३०
वैशंपायन० धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत १ ततस्तैर्वि
हितः पूर्वं समङ्गो नाम वल्लवः समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रेऽन्यवेदयत् २ अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च
विशांपते आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपं ३ रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव स्मारणे स
मयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनं ४ मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते दुर्योधनस्य गमनं समनु
ज्ञातुमर्हसि ५ धृतराष्ट्र० मृगया शोभना तात गवां हि समवेक्षणं विस्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामि

संख्या एवंकं वयो वर्णो जातिर्नाम्ना लेखनं स्मारणं स्मरणसमय इति गोपाः पठन्ति ५ ५ विस्रम्भः विश्वासो न गन्तव्यो न कर्तव्यः पाण्डवैर्भेदितास्ते

विराट ८॥

कदाचित्पञ्चात् नहजोगित्युद्वेटसंसाहित्मात्: ८॥

तेदेवाहतेत्विति १८ तेजोग्निरेव ९ १२ अशक्यत्वमेवाह उषितोहीति १३ १४ उद्विग्नवासइति वनवासेनोद्विग्नेषुपाण्डवेषुविश्रंभात्त्वय्यनुतापते

तेततत्रवनव्याघ्राःसमीपस्थतिनःश्रुतं यतोनाम्पत्युज्ञानामिगमनेतत्रवःस्वयं १ छद्मनानिर्जितास्तेनक
र्शितास्त्रमहावने तपोनित्यास्त्रवार्थेयसमर्थाश्रमहारथाः ८ धर्मराजोनसंक्रुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः य
त्नसेनस्यद्रहितातेजपवत्केवलं ९ एषंचाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ततोविनिर्दहेयुस्तेतपसाहि
समन्विताः १० अथवासायुधावीरामन्युनाग्निपदीप्तलाः सहितावहतीस्सिंशाद्देहेयुःशस्त्रतेजसा ११ अ
थयुर्यथाक्रत्वानानातिपंतःकथंचन अनार्यंपरमेतत्स्याद्दशक्यतत्त्ववेमतं १२ उषितोहिमहाबाहुरिंद्रलो
केधनंजयः दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथततःप्रत्यागतोवनं १३ अकृतास्त्रेणपृथिवीजिताबीभत्सुनापुरा किं
पुनःसकृतास्त्रोद्यनहन्यात्मेशोमहारथः १४ अथवामद्वचःश्रुत्वातत्रयत्नोभविष्यथ उद्विग्नवासोविश्रंभाद्
दुःखंतत्रभविष्यति अथवासैनिकाःकेचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरं तदाबुद्धिकृतंकर्मदोषमुत्पादयेच्चवः १५ त
स्मात्कृत्तंतपघृणाःस्मारणायामकारिणः नस्त्वयंतत्रगमनेरोचयेतवभारत १६ शकुनिरु० धर्मज्ञःपांड
वोज्येष्ठःप्रतिज्ञातेचसंसदि तेनद्वादशवर्षाणिवस्तव्यानीतिभारत १७ अनुवृत्तास्तेसर्वेपांडवाधर्मचारि

नास्मान्वाधिष्यंतइति विश्वासात्पत्योभवतोवासःसङ्गःखंडःखदोभविष्यतिरथ्वीपकृतेविश्वासोनकर्तव्यइत्यर्थः १५ पत्तांतरमाह अथवेति १६ १७

२१ २२ शाकटाः भारवहास्सर्वांसि आपणाः पण्यानि वेशो वेश्याजनाश्रयः २३ २८ गव्यूतिः क्रोशयुगं २९ घोषयात्रायां २२८ अथ चक्रे कृतवान् १

नचाचार्यसमाचारः कश्चित्तत्रभविष्यति नचतत्रगमिष्यामो यत्रतेषांप्रतिश्रयः २१ वैशंपायन. एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे नकामतः २२ अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेनसहितस्तदा निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेनमहतावृतः २३ दुःशासनेनचतथा सौबलेनचधीमता संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापिसहस्रशः २४ तंनिर्यान्तंमहाबाहुं द्रष्टुंद्वैतवनंसरः पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारावनेचतत् २५ अष्टौरथसहस्राणि त्रीणिनागायुतानिच पत्तयोबहुसाहस्रा हयाश्चनवतिःशता २६ शाकटापणवेशाश्च वणिजोबन्दिनस्तथा नराश्चमृगयाशीलाः शतशोथसहस्रशः २७ ततः प्रयाणेनृपतेः सुमहानभवत्स्वनः प्रावृषीवमहावायोरुद्धतस्यविशांपते २८ गव्यूतिमात्रेन्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा प्रयातोवाहनैः सर्वैस्ततोद्वैतवनंसरः २९ घोषयात्रायां २२८ वैशंपायनउ. अथदुर्योधनोराजा तत्रतत्रवनेवसन् जगामघोषानभितस्तत्रचक्रेनिवेशनं रमणीयेसमाज्ञाते सोदकेसमहीरुहे देशेसर्वगुणोपेते चक्रुरावसथान्नराः २ तथैवतत्समीपस्थान्स्वानावसथान्बहून् कर्णस्यशकुनेश्चैव भ्रातॄणांचैवसर्वशः ३ ददर्शसतदागावः शतशोथसहस्रशः अंकैर्लक्षैश्चताः सर्वा लक्षयामासपार्थिवः ४

२३ अंकैः चिह्नैः लक्षैः संख्यानैः लक्षं शतसहस्रं संख्यायामिति मेदिनी ४ ॥

जज्ञे ज्ञातवान् उपसृतान् दमनार्हान् वत्सतरान् समीपागतान्त्वा कालयामास संख्यातवान् ५ विहायनान् द्विवर्षान् वृषान् ववहरत् निजहार
शृङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतांस्तानपि बालवत्सांश्चयायावः कालयामास तांश्चापि ५ अथ स स्मारतं
कृत्वा लालयित्वा विहायनान् हृतो गोपालकैः प्रीतो व्यवहरत्कृष्णनंदन ६ सचपौरजनः सर्वः सैनिकाश्च
सहस्रशः यथोपजोषं विक्रीडुर्वने तस्मिन् ययामरा ७ ततो गोपाः प्रगाताः कृपालान्त्यवादने धाते
राष्ट्रमुपातिष्ठन्कृष्णांश्च वृक्षलेकृताः ८ सखीगणाहृतो राजा सहस्रघः प्रदहोवह नेभ्यो यथार्हं सत्त्रा
निपेयानि विविधानि च ९ ततस्तैः सहितः सर्वैस्तत्र स्थलन् महिषान् मृगान् गवयर्क्षवराहांश्च समन्तान्मृगयां का
लयत् १० सतान्स्वैर्विविधैर्भिर्घ्नन्जाश्च सबहूल्वने रमणीयप्रदेशेषु ग्राहयामास वैमृगान् ११ गोरसांश्च
पयुंजान उपभोगांश्च भाव पश्यपरमाणीयानि वनान्युपवनानि च १२ सतनृमसंजुष्टानि वर्हिणाभिरु
तानि च यगाच्छदानुष्टैस्मणपूर्णपेहेतवनेसवः १३ सतप्रमसंजुष्टनीलकंठरवाकुले सगच्छद्दसमा
कीर्णांश्च नागवकुलैर्युते १४ सम्यापरसयापुष्कोमहेहस्वदम्भृत् यदृच्छयाचतत्रैवापायमेश्रमोद्युधिष्ठि
र १५ ईजे राजर्षिभिस्तैस्तैः सह यद्यकृष्णा विशांपते द्विजैर्न विधिना चैव वन्येनकृष्णसत्तम १६ कृत्वानिवेशाम
भितः सर्वसत्त्वस्य कोशव शैलपद्यासहितो धीमान्सर्वं पत्तानराधिप १७ ॥

६ यथोपजोषं यथारुचि १२ ९ १० ११ १२ १३ १४ सायकैण एकाहसाध्येन १५ १६ १७॥

१९ २१ आत्मजैर्जयंतादिभिः सहेतिशेषः २२ २४ विजिहीर्षुर्विहर्तुमिच्छुः उपसर्पत तत्समीपं गच्छत २६ २९ घोषयात्रायां २२९ ततस्ते सहिताः १ ॥

ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहस्रशः आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियंतामिति भारत १८ ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः चिकीर्षंतस्तदाक्रीडं जग्मुर्द्वैतवनं सरः १९ प्रविशंतं वनद्वारि गंधर्वाः समवारयन् सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः २० तत्र गंधर्वराजो वै पूर्वमेव विशांपते कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः २१ गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः २२ तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः २३ स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति २४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः सरो द्वैतवनं गत्वा गंधर्वानिदमब्रुवन् २५ राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमुपसर्पत २६ एवमुक्तास्तु गंधर्वाः प्रहसंतो विशांपते प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं हि परुषं वचः २७ न चेतयति वो राजा मंदबुद्धिः सुयोधनः योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वैश्यानिव दिवौकसः २८ यूयं मुमूर्षवश्चापि मंदप्रज्ञा न संशयः ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः २९ गच्छध्वं त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः न चेदद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनं ३० एवमुक्तास्तु गंधर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः संप्राद्रवन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ३१ घोषयात्रायां २२९ वैशंपायन० ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः

॥ २८

कौरवप्रति

म. १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ ॥

गंधर्वैर्वारितैस्तैस्तु धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत २ शासतैनानधर्मज्ञान्म
म विप्रियकारिणः । यदि प्रक्रीडितः सर्वैर्देवैः सह शतक्रतुः ३ दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः । सर्वे
एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ४ ततः प्रमथ्य सर्वांस्तांस्तद्वनं विविशुर्बलात् । सिंहनादेन महता
पूरयंतो दिशो दश ५ ततोपरैरवार्यंत गंधर्वैः कुरुसैनिकाः । ते वार्यमाणा गंधर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ६
ताननादृत्य गंधर्वांस्तद्वनं विविशुर्महत् । यदा वाचा न तिष्ठंति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ७ ततस्ते खेचराः सर्वे
चित्रसेने न्यवेदयन् । गंधर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ८ अनार्यान्शासतेत्येनांश्चित्रसेनोत्यम
र्षणः । अनुज्ञातास्तु गंधर्वाश्चित्रसेनेन भारत ९ प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् । तान्दृष्ट्वापत
तः शीघ्रान्गंधर्वानुद्यतायुधान् १० प्राद्रवंस्ते दिशः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य पूरुषाः । तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तरा
ष्ट्रान्पराङ्मुखान् ११ राधेयस्तु तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः । आपतंतीं तु संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महाचमूं १२
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदंतैस्तथायसैः । गंधर्वाञ्छतशोभ्यघ्नंल्लघुत्वात्सू
तनंदनः । पातयन्नुत्तमांगानि गंधर्वाणां महारथः १४ क्षणेनाव्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीं । ते वध्यमाना
गंधर्वाः सूतपुत्रेण धीमता १५ भूय एवाभ्यवर्तंत शतशोथ सहस्रशः । गंधर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत १६ ॥

१२ २२ एकैकस्य योधा एकैकं योधाः पर्यवर्तन्त परिवीतवन्तः २३ आर्षः लोपो आदिति विलोपः जिजीविषवः २४ राजन् हे जनमेजय २५ २६ वरूथं रथगु

आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः १७ दुःशासनो विकर्णश्च ये
चान्ये धृतराष्ट्रजाः स्यन्दनैस्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः १८ भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः स
हतावरथसंघेन हयचारेण चाप्युत १९ वैकर्तनपरीप्सन्तो गंधर्वाः समवाकिरन् ततः संन्यपतन् सर्वे गंधर्वाः
कौरवैः सह तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणं ततस्ते मृदवोभवन् गंधर्वाः शरपीडिताः २० उच्चुक्रुशुश्च कौ
रव्या गंधर्वान्संप्रपीडितान् गंधर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनो ह्यमर्षणः २१ उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समा
हितः ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् तया मुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया एकैकस्य तदा यो
धा धार्तराष्ट्रस्य भारत पर्यवर्तन्त गंधर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा प्राद्रवन्त
रणे भीता यत्र राजञ्जिजीविषवः २४ भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरि
वाचलः २५ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः गंधर्वान्योधयामासुः समरे भृशविक्षताः २६ स
र्वे एव तु गंधर्वाः शतशोथ सहस्रशः जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे २७ असिभिः पट्टिशैः शूलै
र्गदाभिश्च महाबलाः सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवाकिरन् २८ अन्येस्य युगमच्छिदन् ध्वजमन्ये न्यपातय

र्भिर्बंधुरे रथबन्धनानि ३० ॥ न् ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् २९ अन्ये छत्रं वरूथं च बंधुरं च तथापरे गंधर्वा

३१ घोषयात्रायां २४॰ गंधर्वैः १२ जीवग्राहं जीवंतमेव गृहीत्वेति णमुलं तं कषादिवाद्गृहीदित्यनुप्रयोगः ६ १५ राज्ञो युधिष्ठिरस्य १८ ॥

ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोसिचर्मभृत् विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ३१ घोषयात्रायां २४॰ वैशंपा
यन॰ गंधर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्त्तराष्ट्रस्य पश्यतः तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्त्त
राष्ट्रान्पराङ्मुखान् दुर्योधनो महाराजो नासीत्तत्र पराङ्मुखः २ तामापतंतीं संप्रेक्ष्य गंधर्वाणां महाचमूं
महता शरवर्षेण सोभ्यवर्षदरिंदमः ३ अचिंत्य शरवर्षं तु गंधर्वास्तस्य तं रथं दुर्योधनं जिघांसंतः समंतात्पर्य
वारयन् युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशो व्यधमञ्छरैः ५ दुर्योधनं चित्र
सेनो विरथं पतितं भुवि अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ६ तस्मिन्गृहीते राजेंद्र स्थितं दुःशासनं
रथे पर्यगृह्णंत गंधर्वाः परिवार्य समंततः ७ विविंशतिं चित्रसेनो वादायान्ये विदुद्रुवुः विंदानुविंदावपरे
राजदारांश्च सर्वशः ८ सैन्यास्तु धार्त्तराष्ट्रस्य गंधर्वैः समभिद्रुताः पूर्वं प्रभग्नाः सहिताः पांडवानभ्ययुस्तदा ९
शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः शरणं पांडवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ १० सैनिका ऊचुः प्रि
यदर्शी महाबाहुर्धार्त्तराष्ट्रो महाबलः गंधर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ११ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मु
खो दुर्जयस्तथा बद्धा ह्रियंते गंधर्वै राजदाराश्च सर्वशः इति दुर्योधनामात्याः क्रोशंतो राजगृद्धिनः आर्त्ता दी
नास्ततः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् १३ तांस्तथा व्यथितान्दीनानभितमानान्युधिष्ठिर वृद्धान्दुर्योधनामात्या

क्लीबस्य अशक्तत्वात् ७ २२ अपसव्यं क्रोधेन विकलवर्णीयथास्थानयान्त्रुवाणां २२ घोषयात्रायां १ अस्मान् २३ ४५६ ॥

द्वेष्टारमस्यत्क्लीबस्यपातयेतीतिनःश्रुतं २२ द्वंद्वतनःप्रमृतेरणंपर्वैरतिमात्रुषं ७ दिष्ट्यालोकेप्रमानास्तिक
श्चिदस्मात्प्रियेप्सितः येनास्माकंहतोभावश्रासीनानांहृदयेवहः ९ प्रीतवानातनसस्नेहात्त्यप्साचैवक
र्षितान् समस्थाविषमस्थान्हिद्रष्टुमिच्छतिडमतिः ९९ अथमन्त्राविशामल्लस्यकौरवस्यद्रुशात्मनः येषी
लमनुवर्ततेतेपशुपतिपराभवं १० अथमेहिकृतस्तेनयेनैतदुपशिक्षितं अन्तःश्रमास्तकौन्तेयास्तस्य
तेब्रवीमिवः ११ एवंब्रुवाणंकौन्तेयंभीमसेनमपस्वरं नकालःपरुषस्यायमितिराजाभ्यभाषत १२ ३
सारणपकेघोषयात्रायां ४४ युधिष्ठिरउ० अस्मानभिगतांस्तातभयार्तान्दुःशेणोषिणः कौरवान्वि
षमप्राप्तान्कथंब्रूयास्त्वमीदृशं १ भवन्तिभेदाज्ञातीनांकलहाश्चवृकोदर प्रसक्तानिचवैराणिकु
लधर्मोननश्यति यदात्तुकश्चिज्ज्ञातीनांबाह्यःप्रार्थयतेकुलं नमर्षयन्तितत्सन्तोबाह्येनाभिप्रधर्षणं
२ जानातिह्येषदुर्बुद्धिरस्मानिहचिरोषितान् सएवपरिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियं ४ दुर्योधनस्य
ग्रहणाद्गन्धर्वेणबलात्प्रभो स्त्रीणांबाह्याभिमर्षाच्चहृतंभवतिनःकुलं ५ शरणंचप्रपन्नानांत्राणा
र्थंचकुलस्यच उत्तिष्ठध्वंनरव्याघ्राःसज्जीभवतमाचिरं ६ अर्जुनस्त्वयमौचैववत्वंचवीरापराजिताः मो
चयध्वंनरव्याघ्राःह्रियमाणंसुयोधनं ७ ॥

८ ॥ अभिधाव याहीति चोदित आर्यः त्राणं रक्षणं कः शरणागतस्य कः भवेत्तयः आर्यो महान् स एव भवेत् शरणागतरक्षणसमर्थो दुर्लभ इति भावः १२ २१

एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः कांचनध्वजाः ८ सज्जितानधिरोहध्वं नि-
त्यसज्जानिमान् रथान् इन्द्रसेनादिभिः सूतैः कृतशस्त्रैरधिष्ठितान् ९ एतानास्थाय वै यत्ता गन्धर्वान् योद्धुमाहवे
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतंद्रिताः १० य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतं परं शक्त्याभिरक्षेत्तं
किं पुनस्त्वं वृकोदर ११ क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः प्रांजलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रु-
वं १२ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पांडवाः शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात् त्रीणि चैकं च तत्समं १३ किं चाप्यधि-
कमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गते १४ स्वयमेव प्रधावेयं यदि तस्मा-
द्वृकोदर विततो मे क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा १५ सान्त्वेनैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनं तथा
सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन १६ न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ पराक्रमेण मृदुना मोक्षये-
थाः सुयोधनं १७ अथासौ मृदुयुद्धेन न मुंचेद्भीम कौरवान् सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः १८
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत १९ वैशंपायन उ० अजातशत्रो-
र्वचनं तच्छ्रुत्वाथ धनंजयः प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणे २० अर्जुन उ० यदि साम्ना न मोक्ष्यति गं-
धर्वा धृतराष्ट्रजान् अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितं २१ ॥

१२ घोषयात्रा. ४५२ युधिष्ठिर २ दंशिताः सन्नद्धाः ३ ९ श्रेयः कल्याणं प्रतिपादयितुं ११ १२ ॥

अर्जुनस्य ततो श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः कौरवाणां तथा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः २२ इत्यारण्यके घोषयात्रा
या. ४५ वैशंपायन. युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः १ अभेद्या
नि ततः सर्वे समनह्यंत भारत जांबूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः २ आयुधानि च दिव्यानि विविधा
नि समादधुः ते दंशिता रथैः सर्वैर्ध्वजिनः सशरासनाः ३ पांडवाः समपद्यंत ज्वलिता इव पावकाः तान्र
थान्साधुसंपन्नान्संयुक्तान्जवनैर्हयैः ४ आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ततः कौरवसैन्यानां
प्रादुरासीन्महास्वनः ५ प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पांडुपुत्रान्महारथान् जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च
महारथाः ६ क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् न्यवर्तंत ततः सर्वे गंधर्वा जितकाशिनः ७ दृष्ट्वा
रथगतान्वीरान्पांडवांश्चतुरो रणे तांस्तु विभ्राजितान्दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ८ व्यूढानीका
व्यतिष्ठंत गंधमादनवासिनः राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मपुत्रस्य धीमतः ९ क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रांतं च
भारत १० न तु गंधर्वराजस्य सैनिका मंदचेतसः शक्यंते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ११ ततस्तान्
युधि दुर्धर्षान्सव्यसाची परंतपः सांत्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे १२ ॥

म॰ भा॰ व॰ टी॰ ४२२

१३ १९ खेचरान्गगनगमनात् खेचरान्गंधर्वान् २० २१ घोषयात्रा॰ २४३ ततो १ २ तथा तेषां चतुर्णामपि रथान्छिन्नान्चक्रिरे गंधर्वाः ३ ॥

विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनं । एवमुक्तास्तु गंधर्वाः पांडवेन यशस्विना १३ उत्स्मयंतस्तदा पार्थमिदं व
चनमब्रुवन् । एकस्यैव वयं तात कुर्यामवचनं भुवि । यस्य शासनमाज्ञाय चरामो विगतज्वराः १४ तेनैकेन
यथादिष्टं तथा वर्तामहे भारत । न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् १५ एवमुक्तः स गंधर्वैः कुं
तीपुत्रो धनंजयः । गंधर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत १६ न तद्गंधर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितं । परदारा
भिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः १७ उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् । दारांश्चैषां विमुंचध्वं यधर्मरा
जस्य शासनात् १८ यदा साम्ना न मुंचध्वं गंधर्वा धृतराष्ट्रजान् । मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनं
१९ एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः । ससर्ज विशिखान्बाणान्खेचरान्खेचरान्प्रति २० तथैव
शरवर्षेण गंधर्वास्ते बलोत्कटाः । पांडवानभ्यवर्तंत पांडवाश्च दिवौकसः । ततः सुतुमुलं युद्धं गंधर्वाणां
तरस्विनां । बभूव भीमवेगानां पांडवानां च भारत २२ इत्यारण्यके घोषयात्रायां २४३ वैशंपायन॰ त
तो दिव्यास्त्रसंपन्ना गंधर्वा हेममालिनः । विसृजंतः शरान्दीप्तान्समंतात्पर्यवारयन् १ चत्वारः पांडवा वी
रा गंधर्वाश्च सहस्रशः । रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् २ यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चो
भयोः । गंधर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ३ ॥

२२

तान्समापततो राजन्गंधर्वान्कृतविक्रमान् प्रत्यषेधत्सुसंक्रुद्धः शरवर्षैरनेकशः ५ ते कीर्यमाणाः खगमाः
शरवर्षैः समंततः न शेकुः पांडुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुं अभिक्रुद्धानभिक्रुद्धो गंधर्वानर्जुनस्तदा लक्षयित्वा
थ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ६ सहस्राणां सहस्राणि प्राहिणोद्यमसादने आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गंधर्वाणां
बलोत्कटः ७ तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः गंधर्वान्सुबहून्राजञ्जघान निशितैः शरैः ८ मा
द्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ९ ते वध्यमाना गंधर्वा दिव्यै
रस्त्रैर्महात्मभिः उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः १० स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा कुंतीपुत्रो धनंजयः महता शर
जालेन समंतात्पर्यवारयत ११ ते बद्धाः शरजालेन शकुंता इव पंजरे ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः १२
गदाशक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता निहत्य परमास्त्रवित् गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गंधर्वाणां धनंजयः १३ शिरोभिः प्रपतद्भिश्च
चरणैर्बाहुभिस्तथा अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयं ते वध्यमाना गंधर्वाः पांडवेन महात्मना भूमिष्ठ
मंतरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् १५ तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गंधर्वान्प्र
त्यविध्यत १६ स्थूणाकर्णेंद्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनंदनः १७ ते दह्य
माना गंधर्वाः कुंतीपुत्रस्य सायकैः दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परं १८ ॥

१९ २१ संवृतश्चाच्छाद्य विद्यया अदर्शनप्राप्तया २२ घोष २४४ ततोऽर्जुनः १२ तत्रस्थेनमयेतिशेषः ३ ५ ५ ॥

ऊर्ध्वमाक्रममाणांस्तु शरजालेन वारिताः । विसर्प्यमाणान्भल्लैश्च वारयत्सव्यसाचिना १९ गंधर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा
कुंतीपुत्रेण भारत । चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् २० तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे । गदां
सर्वायसीं पार्थः शरैश्छिच्छेद सप्तधा २१ स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना । संवृत्य विद्ययात्मानं यो
धयामास पांडवं २२ अस्त्राणि तस्य दिव्यानि स युद्धमानि सर्वशः । दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः । स
वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । गंधर्वराजो बलवान्मायया अंतर्हितस्तदा २४ अंतर्हितं तमालक्ष्य प्रहरं
तमथार्जुनः । ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमंत्रितैः २५ अंतर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा शब्दवे
ध्यं समाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः २६ स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना । ततोऽस्य दर्शयामास तदात्मानं
प्रियः सखा २७ चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि मां । चित्रसेनं समालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलं २८ संज
हारास्त्रमथ तत्पार्थः सृष्टं पांडवर्षभः । दृष्ट्वा तु पांडवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयं २९ संजहुः प्रद्रुतानश्वान्शरवेगा
न्धनूंषि च । घोषयात्रायामध्यायः २४४ चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि । दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं सहेषा
सोमहाद्युतिः १ किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे । किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः २ चित्रसेन

६ ९ नित्यसंक्लेशमनसः पार्थाः संतप्तवाहनाः इति हृष्टो ह्यपत्तिर्हि प्राय मे मतिक्रामती स्यापसंस्ववचनात् प्रलब्धावंचकः ९ इदं मउक्तं समस्याविषमस्यां स्तान्

गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सहामात्यमिहानय धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ८ स च प्रियः सखा तुभ्यं शिष्य-
श्च तव पाण्डवः वचनाद्देवराजस्य ततोस्मीहागतो द्रुतं अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयं नेष्याम्येनं
दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ८ अर्जुन उवाच उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः धर्मराजस्य संदेशा-
न्मम चेदिच्छसि प्रियं ९ चित्रसेन उवाच हमोयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णा-
याश्च धनंजय ७ नेदं चिकीर्षितं तस्य कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि
वैशंपायन उवाच ते सर्वे एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरं अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितं ११ अजा-
तशत्रुस्तु तच्छ्रुत्वा गंधर्वस्य वचस्तदा मोक्षयामास तान्सर्वान् गंधर्वान्प्रशशंस च १२ दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः
शक्तैः सर्वैर्न संहृतः दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोयं सामात्यज्ञातिबांधवः १५ उपकारो महांस्तात कृतोयं मम खेचरैः
कुलं न परिभूतं मे मोक्षणेनास्य दुरात्मनः आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्त-
तो व्रजत मा चिरं १६ अनुज्ञातास्तु गंधर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ७

स्यामीति ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॥

१८ १९ २० सर्वेषामेव तेन पर्यन्ते वर्धन्ते २२ वैमनस्यं वैवर्केन चित्तमहमाकृथाः माकुरु २३ २४ घोषयात्रासमाप्तौ ध्यायः २५५ शत्रु १ कत्थनस्यात्मनस्तु

देवराडपि गंधर्वो मृतांस्तान्समजीवयत् दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि १९ ज्ञातीस्तानवमुच्याथ राज
दारांश्च सर्वशः कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पांडवाः २० सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः बभ्रा
जिरे महात्मानः क्रतुमध्ये यथाग्नयः २१ ततो दुर्योधनं मुक्तं भ्रातृभिः सहितं तदा युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं
वचनमब्रवीत् २२ मास्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत २३ स्व
स्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनंदन गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च माकृथाः २४ वैशंपायन० पांडवे
नाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेंद्रिय इवातुरः २५ विदीर्यमाणो व्रीडावान्जगाम न
गरं प्रति तस्मिन्गते कौरवेये कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः २६ भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः तपो
धनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः २७ तथा द्वैतवने तस्मिन्जहार मुदायुतः २८ इत्यारण्यके घोषयात्रासमाप्तौ
२५५ जनमेजय उ० शत्रुभिर्जितबद्धस्य पांडवैश्च महात्मभिः मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानिनः सुदुरात्मनः १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः सदा च पौरुषौदार्यैः पांडवानवमन्यतः २ दुर्योधनस्य पापस्य नित्यस्याहंकारवादिनः

तिपवस्य अवलिप्तस्य पापाशयस्य गर्वितस्य अवमानिनः २ अतएव पांडवानवमन्यतः २ अहंकारेण गर्वं वदतीति तथा ३ ४

५ १९ अध्यायः २४९ अजानतस्तेनाभ्यसूयामि दोषवादीतिनमन्ये २ ३ ४ ॥

वैशंपायन० धर्मराजनिसृष्टस्तु प्रातिष्ठत सुयोधनः लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ५ स्वपुरं प्रय
यौ राजा चतुरंगबलानुगः शोकोपहतया बुद्ध्या चिंतयानः पराभवं विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके
सन्निविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सिते ७ हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् अथोपविष्टं राजानं
पर्यंके ज्वलनप्रभे उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये उपागम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ९ दिष्ट्या
जीवसि गांधारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गंधर्वाः कामरूपिणः १० दिष्ट्या समग्रान्प
श्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनंदन विजिगीषून्रणे मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ११ अहं त्वभिद्रुतः सर्वैर्गंधर्वैः
पश्यतस्तव नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां च वाहिनीं १२ शरक्षतांगश्च भृशं व्यपयातोभिपीडितः इदं
त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारबलवाहनान् विमुक्तान्संप्रपश्यामि युद्धा
त्तस्मादमानुषात् १४ नैतस्य कर्ता लोकेस्मिन्पुमान्विद्यति भारत यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे
वैशंपायन० एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा उवाचावाग्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा १६ इत्यारण्यके
दुर्योधनप्रायोपवेशे २४८ दुर्योधन उ० अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः जानासि त्वं जितान्छत्रून्ग
न्धर्वांस्तेजसा मया १ आयोधितास्तु गंधर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम मयासह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः २ मा

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ अध्यायः २४७ चित्रसेनं १ २ ३ ४ ॥

उद्देशाकाशमार्गेणाक्रियामस्तैः सहद्राविताः अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथाः ५ उपगम्याब्रुवन्दी
नाः पांडवान्दुःखिताः प्रदान एष दुर्योधनो राजा यातेनाहुः सहानुजः ६ सामात्यदारो ह्रियते गंधर्वैर्दिवमाश्रितैः
तं मोक्षयत भद्रं वः सह दारं नराधिप ७ परामर्षो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पां
डुसुतस्तदा ८ प्रसाद्य पांडवान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे अथायाम्यत मुद्देशं पांडवाः पुरुषर्षभाः ९ सांत्व
पूर्वमयाचंत शक्ताः संतो महारथाः यदा चास्मान्न मुमुचुः गंधर्वाः सांत्विता अपि १० ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यम
लौ च बलोत्कटौ मुमुचुः शरवर्षाणि गंधर्वान्प्रत्यनेकशः ११ अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खेचरा दिवं अ
स्माकं वाभिकर्षंतो दीनान्मुदितमानसाः १२ ततः समंतात्पश्याम शरजालेन वेष्टितं अमानुषाणि चा
स्त्राणि प्रमुंचंतं धनंजयं १३ समावृता दिशो दृष्ट्वा पांडवेन शितैः शरैः धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै
तदा १४ चित्रसेनः पांडवेन समाश्लिष्य परस्परं कुशलं परिपप्रच्छुस्ते पृष्ट्वा चाप्यनामयं १५ ते समेत्य तथा
न्योन्यं सन्नाहान्विप्रमुच्य च एकीभूतास्ततो वीरा गंधर्वाः सह पांडवैः अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ
इत्यारण्यके घोषयात्रापर्वणि २४७ [illegible] चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा इदं वचनमक्लीव
मब्रवीत्परवीरहा १ भ्रातॄन्नहंसि किं वीर मोक्षे गंधर्वसत्तम अथ नहीयर्षणामे जीवमानेषु पांडव २ एवमु

दृष्ट्वा संभ्रान्ता कौंतेयान्पांडवानिति तस्मिन्नध्याये भारोत्तरं गंधर्व
भवचनयथ ४ ॥

३ गंधर्वैः पांडवैः समागताः [illegible]

५८ एवंभूतस्य जीवितेन श्रेय इति मे बेयः अभूतस्य भविष्यत १ १५ श्रोणिग्रव्योः शिल्पिसे चानसुव्योः प्रकृतय इत्यर्थः १६ १९ २०॥

भूमे र्विवरमन्विच्छ प्रवेष्टुं क्रीडयान्वितः युधिष्ठिरमथागम्य गंधर्वैः सह पाण्डवैः ५ अस्मद्दुर्मेधितं तस्मै बद्धा स्वा
स्यान्यवेदयत् स्त्रीसमेतमहं दीनो बद्धः शत्रुवशंगतः ६ युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परं येऽहं निराकृता
नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ७ तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैरेव जीवितं प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ८
श्रेयस्तद्भविता मह्यं नैवंभूतस्य जीवितं भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गंधर्वतो वधात् ९ प्राप्ताश्चपुण्यलोकाः
स्युर्महेन्द्रसदने तथा यत्त्वद्य मे व्यवसितं तन्निबोध नरर्षभाः १० इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् भ्रा
तरश्चैव मे सर्वे यान्त्वद्य स्वपुरं प्रति ११ कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्तु पुर
वरं प्रति १२ न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा १३ सुहृच्छो
कदो जातः शत्रूणां हर्षवर्द्धनः वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपं १४ भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः
संजयस्तथा वाह्लीकः सोमदत्तिश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः १५ ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहं १६ रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि आत्मदोषात्परि
भ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहं १७ दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च तिष्ठन्ति न चिरं भद्रं यथाहं मदगर्वितः
अहो न सदृशमिदं कर्म कष्टं दुश्चरितं कृतं स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयं १९ तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न

म. भा. व. टी. ५२८

२१ २३ विस्रब्धं सविश्वासं यथास्यात्तथा २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ॥

शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः २१ वैशंपायन उ. एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत २२ प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् २३ भ्रातॄन् पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् २४ ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा २५ ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणान् यथा गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् २६ पादयन्सुहृदः सर्वान् शात्रवांश्चावभर्त्सयन् कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह २७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च २८ सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा २९ दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ३० विदीर्येत्सकला भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ३१ वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ३२ न चाहं त्वदृते राजन् प्रशासेयं वसुन्धराम् पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ३३ त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः एवमुक्त्वा स राजानं सस्वरं प्ररुरोद ह ३४ पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ३५ अभिगम्य

यदा चेति यदि शोकेन व्यसनं न पैति तर्हि स कर्तव्यः न च तत्तथास्ति अतः शोको न कर्तव्य इत्यर्थः ३२ ४१ अध्यायः २४९ राजन्नेतिसप्तार्थोऽध्यायः १ ९

न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कर्हिचित् यदा च शोचतः शोको व्यसने चापकर्षति ३२ सामर्थ्यं किं ततः शो
के शोचमानो व्यपधय्यथः प्रतिगृहीते मा शाचून् शोचवंतो न दधिष्यथः ३८ कर्तव्यं हि कृतं राजन्पांडवैस्तु वमो
हताः नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ३९ पाल्यमानास्त्वयाते हि निवसंति गतज्वराः नाहंसं
वेगाते मन्युकर्तेः प्राकृतवधस्था ४० विषमास्तु वसोदर्यास्त्व यि प्रायं समास्थिते उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समास्था
स यस्मादवान् ४१ इत्याश्रमपर्वके दुर्योधनप्रायोपवेशे २४८ कार्ण३॰ राजन्नाघावगच्छामि तवेह लघु मन्य
ते किमत्र विज्ञेय हीरमोहितः पांडवेष्वसि १ सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन सेनाजीवैश्च कौ
रव्यतथा विषयवासिभिः २ अज्ञाते यदि वा ज्ञातेः कर्तव्यं नृपतेः प्रियं प्रायः प्रधानाः पुरुषास्तेषामयंतावि
वाहिनी ३ निगृह्णीते च युद्धेषु मोक्षंते चैव सैनिकैः सेनाजीवाश्च ये राज्ञो विषये संति मानवाः ४ तैः संगम्य
नृपार्थाय यतितव्यं यथातथं यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ५ यदृच्छया मोक्षितोसि तव का
परिदेवना नैतत्साधु यद्राजन्पांडवास्त्वान्नृपोत्तम ८ स्वसेनया संप्रयातं नानुयाति स्मएष्टतः शूराश्च बल
वंतश्च संयुगेष्वपलायिनः ७ भवतस्ते सहाया वै प्रेष्यतां एवमागताः पांडवैश्चानिवृत्तानि निवमघाप्युपभुंजसे
९ सत्ववान्स्मा नाद्वारस्य थमनते प्रायमुपाविशन् उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिरं कर्तुमर्हसि ९ एवमेव नृपते रा

तो विषयवासिभिः प्रियाण्यपि च कार्यान्ति न कार्यपरिदेवना ॥ ९ ॥

म.
व. टी.
५१२

११३ अध्यायः २४९ प्रायोपविष्टं १२ पादेनस्मादेंश्यामेश्रुपदं ४ भीरुं आत्मनाशशंकाकुलं क्लीवं सामर्थ्यहीनं तेरीचेस्तत्रैव विरकाविशं प्रमादिनमन

महाकायमेतद्राजेंद्र यद्येवं न करिष्यसि स्थास्यामीह भवता सार्धं शत्रुविमर्दन ११ नोत्सहे जीवितुमहं त्व
द्विहीनो नरर्षभ प्रायोपविष्टस्त्वन्यपराजन्माहास्यामि भविष्यसि १२ वैशंपायन एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योध
नस्तदा नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः १३ इत्यारण्यके दुर्योधनप्रायोपवेशे २४९ वैशंपायन
प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणं उवाच सांत्वयन् राजन् शकुनिः सौबलस्तदा १ शकुनिः सम्यग्
उक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया मयाहृतां श्रियं स्फीतां तां मोहादपहाय किं २ त्वमबुद्ध्या नृपते प्रा
णानुत्स्रष्टुमर्हसि अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेविता त्वया ३ यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छ
ति स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवांभसि ४ अतिभीरुमतिक्लीवं दीर्घसूत्रं प्रमादिनं व्यसनाद्वि
षयाक्रांतं न भजंति नृपं श्रियः ५ सत्कृतस्य हि ते शोकः विपरीते कथं भवेत् मा कृतं शोभनं पार्थैः
शोकमालंब्य नाशय ६ यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पांडवाः तत्र शोचसि राजेंद्र विपरीतमिदं त
व ७ प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ८ क्रियामेतां स
माज्ञाय कृतज्ञस्त्वं भविष्यसि सौभ्रात्रं पांडवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ९ पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सु

वहितं व्यसनात् द्यूतपानमृगयादिरूपात् विषयैः स्त्र्यादिभिराक्रांतं तं तु तेषां मध्ये प्रमादी विषयाक्रांतश्चेति भावः ५ पार्थैः कृतं शोभनं शो

१० ११ निर्वेदं जीविते वैराग्यं १२ नैराश्यं राजाज्ञाभेदः इति शेषः समन्युः दैन्यवान् १३ धर्मेणाध्ययनेन सौख्येन वा न मम कार्यं धर्माध्ययनाभ्यां यत्सौख्यं तेन वा आज्ञया आज्ञाफलेन राज्येनेत्यर्थः मा विहन्यत आत्मानं मा घातयत मम संकल्पं वा मा नाशयत १४ पूज्याः भवद्भिरिति शेषः गुरवो धृतराष्ट्रादयः १५ १६ सुहृद्भिः

वैशंपायन उ॰ शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् १० बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदम उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ११ कर्णसौबलयोश्चापि संस्तुत्य वचनान्यसौ निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा १२ व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परं तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव समन्युरिदमब्रवीत् १३ न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत १४ निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम १५ तमेवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनं या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत कथं वा संप्रवत्स्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयं १६ वैशंपायन उ॰ स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न विचाल्यते १७ दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतले समुपाश्रितः १८ कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाम्यया १९ ॥

कर्णाद्यैः अमात्यैः शकुनिप्रभृतिभिः भ्रातृभिर्दुःशासनादिभिः स्वजनैः संबंधिभिः १७ १८ वाग्यतो मौनी स्वर्गगतिर्मरणं तत्कामनया तदिच्छया १९

मनसा उपसमीपे चितिं दाहार्थं काष्ठसंचयं कृत्वा संकल्पमव्ययं मर्तव्यमिति निश्चितोऽयमर्थः बहिः क्रियाः स्नानपानाद्याः २० २१ वैतानसंभवं अग्निवि
स्तारसाध्यं नवकं आदि विधाने २२ अथर्वणिकं न तु त्रयीरूपं उपनिषदि श्रूयमाणं केचोक्ताः क्रियाः सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृञ्ज शिरो भि

मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिः क्रियाः अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः २० पातालवासिनो रौद्राः
पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ते स्वपक्षक्षयं तत्तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै २१ आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवं बृ
हस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः २२ अथर्ववेदप्रोक्ताश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः मन्त्रजप्यसमायु
क्तास्तास्तदा समवर्तयन् २३ जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः
सुदृढव्रताः २४ कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता कृत्या समुत्थिता राजन् किं करोमीति चाब्र
वीत् २५ आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय २६ तथेति
च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः समादाय च राजानं प्रवि
वेश रसातले २७ दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संगत्य दानवाः २८
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः साभिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् २९ अध्यायः
२५० दानवा ऊचुः भो सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः १ अ

हं जेत्यादि मंत्रप्रकाशिताः शत्रुमारणार्थाः पतन्मंत्रजपहोमादिरूपाः संप्रवर्तयन् दैतेयदानवा इति पूर्वेणान्वयः २३ २४ कृत्या आज्ञाकारी देवता २५

कार्यविरुद्धेषु शत्रुजयविरुद्धेषु पापेषु आत्महत्यादिषु ३ नियच्छत्यजेयमर्थः ४ ५ सर्वकायः नाभेरूपरि ६ ७ अस्तु वा इति च्छेदः घृणा कृपा ११ १२ श्रे

न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपापेषु कर्मसु मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ३ नियच्छैतां मतिं राजन्नत्यसौ
र्थसत्त्वनाशिनी यशः प्रतापवीर्यघ्नी शत्रूणां हर्षवर्द्धिनी ४ श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनोऽस्य नि
र्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ५ प्राप्तं तपसा सम्यगभिलेभो राजन्महेश्वरात् एवं कायस्तु सर्वस्ते निर्मितो
वज्रसंचयैः ६ अशस्त्रभेद्यः शस्त्राणामप्यथः कायस्तु तेनघ कृतः पुष्पमयो देव्या नृपतेः स्त्रीमनोहरः ७ एवमी
श्वरसंयुक्तस्त्वद्देहो नृपोत्तम देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ८ तत्त्रियाश्च महावीर्या भगदत्त
पुरोगमाः दिव्यास्त्वद्विद्विषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ९ नदले ते विषादेन भयेन वनविद्यते महायोधे
वैते वीराः समन्ताद्भुवि दानवाः १० आप्यद्रोणकृपादीश्च प्रवेक्ष्यन्ति महेश्वराः येनाविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तत
वैरिभिः ११ नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न वालान्न च विरांश्च १२ शुचि
स्महरिष्यन्तो मोक्षन्ति क्रूरसत्तम निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेन रात्मनि १३ प्रहरिष्यन्ति विवशाः स्नेह
मुत्सृज्य दूरतः हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः १४ अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मिता
न् व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः १५ श्लाघमा

नरात्मनि चित्ते माक्रान्ते दानवैरेव १३ अविज्ञानं कार्याकार्यविज्ञानाभावस्तेन मूढाः दैवाद्दृष्टाद्विधिनिर्मितान् एवं कर्मकृतान् १५ व्याभाषमाणा वि

१० २० विक्रमे शत्रुजये शौंडीरः समर्थः २१ २५ तेत्वयाद्यन्यामरणार्थो वैरणां त्वर्थो वा बुद्धिर्न कार्या २६ २८ जयमाप्नुहि चेत्युक्तमिति शेषः अथ तैर्विसृ

वधंचैषांकरिष्यंतिदेवयुक्तामहाबलाः दैत्यरक्षोगणाश्चैवसंभूताःक्षत्रयोनिषु १७ योत्स्यंतियुधिवि
क्रम्यशत्रुभिस्तवपार्थिव गदाभिर्मुशलैःशूलैःशस्त्रैरुच्चावचैस्तथा १८ यच्चतेन्तर्गतंवीरभयमर्जुन
संभवे तत्रापिविहितोस्माभिर्वधोपायोर्जुनस्यवै १९ हतस्यनरकस्यात्माकर्णमूर्तिमुपाश्रितः तद्वै
रंसंस्मरन्वीरयोत्स्यतेकेशवार्जुनौ २० सतेविक्रमशौंडीरोरणेपार्थंविजेष्यति कर्णःप्रहरतांश्रेष्ठः
सर्वांश्चारीन्महारथः २१ ज्ञात्वैतच्छद्मनावज्रीरक्षार्थंसव्यसाचिनः कुंडलेकवचंचैवकर्णस्यापह
रिष्यति २२ तस्मादस्माभिरप्यत्रदैत्याःशतसहस्रशः नियुक्ताराक्षसाश्चैवयेतेसंशप्तकाइति २३ प्र
ख्यातास्तेर्जुनंवीरंनिहनिष्यंतिमाशुचः असपत्नात्वयाहीयंभोक्तव्यावसुधानृप २४ माविषादंप्र
पद्यस्वनैतत्त्वय्युपपद्यते विनष्टेत्वयिचास्माकंपक्षोहीयेतकौरव २५ गच्छवीरनतेबुद्धिरन्याकार्या
कथंचन त्वमस्माकंगतिर्नित्यंदेवतानांचपांडवाः २६ वैशंपायन उ॰ एवमुक्त्वापरिष्वज्यदैत्यास्तंराज
कुंजरं समाश्वास्यचदुर्धर्षंपुत्रवद्दानवर्षभाः २७ स्थिरांकृत्वाबुद्धिमस्यप्रियाण्युक्त्वाचभारत गम्यता
मित्यनुज्ञायजयमाप्नुहिचेत्यथ २८ तैर्विसृष्टंमहाबाहुंकृत्यासैवानयत्पुनः तमेवदेशंयत्रासौतदाप्राय
ष्टमिति संबंधः २८ २९ ॥ मुपाविशत् २९ प्रतिनिक्षिप्यतंवीरंकृत्यासमभिपूज्यच अनुज्ञाताचराज्ञासातत्रैवांतर
धीयत ३० ॥

ऽन्तरात्मनामनसा ३५ ३६ पांडुपुत्राणामुपरीतिशेषः ३७ ५३ पश्चाद्दुःशासनादीनां ५४ ५५ ५६ ॥

गतायामथ तस्यां तु रात्रौ राजा दुर्योधनस्तदा स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिंतयत भारत ४१ विजेष्यामि रणे पांडूनिति चा
स्याभवन्मतिः कर्णे स समकांक्षे च पार्थस्यामित्रघातिनः ४२ अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः एवमा
शाहृष्णातस्य याते रात्रस्तदा मतेः ४३ विनिर्जये पांडवानामभवद्भरतर्षभ कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यांत
रात्मना ४४ अर्जुनस्य वधे कृत्वा करोति स्म तदा मतिं सेसमकाश्चते वीरास्तत्माविष्टचेतसः ४५ रजस्तमोभ्या
माक्रांताः फाल्गुनस्य वधैषिणः भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च द्रौणिवाक्रांतचेतसः ४६ नतथा पांडुपुत्राणां स्नेहवे
तो विशांपते नचाचचवेकमेविदितस्माज्ञास्सुयोधनः ४७ दुर्योधने निषण्णे तु च कर्णो वैकर्तनोब्रवीत् स्मय
निवांजलिं कृत्वा पार्थिवेहेत्तुमहद्वचः ४८ नमृतो जयते शत्रून्नजीवन्भद्राणि पश्यति मृतस्य भद्राणि कुतः
कौरवेय कुतो जयः ४९ नकालोद्यविषादस्य भयस्य मरणस्य वा परिष्वज्याब्रवीच्चैवं भुजाभ्यां स महाभुजः
दुत्तिष्ठ राजन्किं शोचे कस्मात्क्रोशवि मित्रहन् शत्रून्प्रतापवीर्येणासकथं मस्तुमिच्छसि ५१ अथवा तेभयं
ज्जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमं सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेर्जुनं ५२ गते चयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे
प्रानयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ५३ एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा प्रणिपातेन चाप्यथान्
हृतिष्ठत्सुयोधनः ५४ दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिं ततो मत्तगजशार्दूलान्योजयामास वाहि
नी ५५ रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलां गंगौघप्रतिमां राजन्प्रयातां सा महाचमूः ५६ ॥

म० भा० व० टी० ४३

पदातैः पदातिभिः सा च भूः द्यौरिव शुशुभे इति द्वयोः संबंधः ४७ व्यपेतः अभ्रघनः मेघविस्तारो यस्मिन् घनेस्यादितिस्पष्टकस्य विस्तारे लोहमुद्गरे इति मे दिनी शारदीत्यर्थः अव्यक्ता ईषद्व्यक्ता या शारदी शरज्जाता पुंडरीकशायका या कुसुमाद्याकारच्छत्रचामरादिरूपा शोभा यस्याः सा अव्यक्तशारदी

श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपांडुरैः रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेतीव संकुला ४७ व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोधिराजवत् ४८ गृह्णन्नंजलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ४९ कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देवना दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ५० भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाल्हिकः रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ५१ प्रयांतं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः कालेनाल्पेन राजेन्द्र स्वपुरं विविशुस्तदा ५२ इत्यारण्यके दुर्योधनप्रायोपवेशः समाप्तः २५१ जनमेजय उवाच वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वत सत्तमाः १ कर्णो वैकर्तनश्चैव शकुनिश्च महाबलः भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि २॥

अधिराजः सार्वभौमो युधिष्ठिरस्तद्वत् ४८ गृह्णन् दक्षसारादिना प्रगृह्णन् अंजलिमालाः नमस्कारांजलिपंक्तीः बद्धांजलीनित्यर्थः ४९ दे विना द्यूतरतेन ५२ अध्यायः दुर्योधनप्रायोपवेशः सः २५१ वसमानेषु २ ॥

३४ तवगमनंनरुचितंनानुमोदितंमेमया तेनयाचतत्नकृतं ५९ अपयातश्चपायात्पलायितः ७९ संधिंत्वमेयुक्तंमन्ये ८९ ममापिमामपि ९०॥

वैशंपायन. एवंगतेषुपार्थेषुविसृष्टेषुचसर्वशः आगतेहास्तिनपुरंमोक्षितेपांडुनंदनैः ३ भीष्मोब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदंवचः उक्तंतातयथापूर्वंगच्छतस्तेतपोवनं ४ गमनंमेनरुचितंतवतच्चकृतंचते ततःप्राप्तंत्वयावीरग्रहणंशत्रुभिर्बलात् ५ मोक्षितश्चासिधर्मज्ञैःपांडवैर्नचलज्जसे प्रत्यक्षंतवगांधारेससैन्यस्यविशांपते ६ सूतपुत्रोपयाद्भीतोगंधर्वाणांतदारणात् क्रोशतस्तवराजेंद्रससैन्यस्यनृपात्मज ७ दृष्टस्तेविक्रमश्चैवपांडवानांमहात्मनां कर्णस्यचमहाबाहोसूतपुत्रस्यदुर्मतेः ८ नचापिपादभाक्कर्णःपांडवानांनृपोत्तम धनुर्वेदेचशौर्येचधर्मेवाधर्मवत्सल ९ तस्मादहंक्षमंमन्येपांडवैस्तैर्महात्मभिः संधिंसंधिविदांश्रेष्ठकुलस्यास्यविवृद्धये १० एवमुक्तस्तुभीष्मेणधार्तराष्ट्रोजनेश्वरः प्रहस्यसहसाराजन्विप्रतस्थेससौबलः ११ तंतुप्रस्थितमाज्ञायकर्णदुःशासनादयः अनुजग्मुर्महेष्वासाधार्तराष्ट्रंमहाबलं १२ तांस्तुसंप्रस्थितान्दृष्ट्वाभीष्मःकुरुपितामहः लज्जयाव्रीडितोराजन्जगामस्वंनिवेशनं १३ गतेभीष्मेमहाराजधार्तराष्ट्रोजनेश्वरः पुनरागम्यतंदेशममंत्रयतमंत्रिभिः १४ किमस्माकंभवेच्छ्रेयःकिंकार्यमवशिष्यते कथंचसुकृतंतत्स्यान्मंत्रयामोयथाद्धितं १५ कर्णउ. दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वावक्ष्यामिकौरव भीष्मोस्मान्निंदतिसदापांडवांश्चप्रशंसति १६ त्वद्द्वेषाच्चमहाबाहोममापिद्वेष्टुमर्हति विगर्हतेचमांनित्यंत्वत्समीपेनरेश्वर १७ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
५३१

१८ २६ प्रायात्रिकंप्रयातुंराज्ञोऽपेक्षितंशकटापणवीथ्यादि २८ २९ मंगलैःमंगलद्रव्यैःसुगंधतैलादिभिःस्नातःशुभैर्नीराजनादिभिः

सोहंभीष्मवचस्त्वद्यनश्रोष्यामीहभारत तन्ममत्वंयदुक्तंचभीष्मेणामित्रकर्षण १८ पाण्डवानांयशोराजंल्लवनिंद्यांचभारत अनुजानीहिमांराजन्सभृत्यबलवाहन १९ जेष्यामिपृथिवींराजन्सशैलवनकाननां जितांचपाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः २० तामहंतेविजेष्यामिएकएवनसंशयः संपश्यतुसुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः २१ अनिंद्यंनिंदतेयोहिअप्रशंस्यंप्रशंसति सपश्यतुबलंमेद्यआत्मानंतुविगर्हतु २२ अनुजानीहिमांराजन्ध्रुवोहिविजयस्तव प्रतिजानामितेसत्यंराजन्नायुधमालभे २३ तच्छ्रुत्वातुवचोराजन्कर्णस्यभरतर्षभ प्रीत्यापरमयायुक्तःकर्णमाहनराधिपः २४ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेत्वंमहाबलः हितेषुवर्तसेनित्यंसफलंजन्मचाद्यमे २५ यदाचमन्यसेवीरसर्वशत्रुनिबर्हण तदानिर्गच्छभद्रंतेह्यनुशाधिचमामिति २६ एवमुक्तस्तदाकर्णोधार्तराष्ट्रेणधीमता सर्वमाज्ञापयामासप्रायात्रिकमरिंदम २७ निर्ययौचमहेष्वासोनक्षत्रेशुभदैवते शुभेतिथौमुहूर्तेचपूज्यमानोद्विजातिभिः २८ मंगलैश्चशुभैःस्नातोवाग्भिश्चापिप्रपूजितः नादयन्रथघोषेणत्रैलोक्यंसचराचरं ३०

इतिश्रीमहाभारतेआरण्यकेकर्णदिग्विजये ५५ वैशंपायन॰ ततःकर्णोमहेष्वासोबलेनमहतावृतः द्रुपदस्यपुरंरम्यंरुरोधभरतर्षभ १॥

२७ निर्जयत् जितवान् अडभाव आर्षः निवेशप विषये त्मनः आत्मनो गोचरे कृते इत्यर्थः आकारस्य ह्रस्वं पंलोपो वा आर्षः ८ १२ प्रतिज्ञां तत्र यमे समा

युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगं सर्वान्गिरिजनं तं चापि रत्नानि विविधानि च करं च दापयामास स पुनर्दन्तपसन्न म ते विनिर्जित्य राजेंद्र राज्ञा नक्तस्य ये गाः ३ तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चानीय दापयत् अथोत्तरां दिशं ग त्वा वशे चक्रे नराधिपान् ४ भगदत्तं च निर्जित्य पौरवो गिरिमाक्रहत् हिमवंतं महाशैलं युध्यमानस्तु शत्रु भिः ५ पूर्वस्यां च दिशः सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् स हैमवातिकान्जित्वा करं वै पूर्वां दिशमभिद्रुतः अंगान् वंगान्कलिंगांश्च मंडिकान्मिथिलांस्तथा ७ मागधान्कर्कखंडांश्च निवेशप विषये त्मनः आवशीरांश्च यो ध्यांश्च अहिच्छत्रं च निर्जयत् ८ पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलाम् तिकावती ९ माहतं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोशलीं तथा एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः १० दक्षि णां दिशमास्थाय कर्णाञ्जित्वा महारथान् रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सत्तजः ११ स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सत्तजं प्रीतोस्मि तव राजेंद्र विक्रमेणामयेव च न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयं १२ प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोगमत् १४ ॥

पालयं पालितवानस्मि तत्र यमो वयत्तयैव त्वया सह युद्धं कृतं न तत्व जिगीषयेति भावः १३ शैलं श्रीशैलं १४ ॥

१५ २१ तत्कर्मकर्णेविजयंपुरेश्राश्रावयत्उद्घोषयामास २४ २६ अभ्युदितेभ्योपिउदिताःश्रेष्ठतमाः २२ २८ ॥

सकेरलंरणेचैवनीलकंचमहीपतिं वेणुदारिसुतंचैवयेचान्येनृपसत्तमाः १५ दक्षिणस्यांदिशिनृपा
न्करान्सर्वानदापयत् शिशुपालिततोगत्वाविजिग्येसूततनंदनः पार्श्वस्थांश्चापिनृपतीन्वशेचक्रे
महाबलः आवंत्यांश्चवशेकृत्वापश्चिमामपिनिर्जयत् १७ वारुणींदिशमागम्ययवनान्बर्बरांस्त
था नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामासवैकरान् १८ विजित्यपृथिवींसर्वांसपूर्वापरदक्षिणां स
म्लेच्छाटविकान्वीरःसपर्वतनिवासिनः १९ भद्रान्रोहितकांश्चैवआग्नेयान्मालवानपि गणान्सर्वा
न्विनिर्जित्यनीतिकृत्प्रहसन्निव २० षष्ठकान्यवनांश्चैवविजिग्येसूततनंदनः नग्नजित्प्रमुखांश्चैवग
णान्जित्वामहारथान् २१ एवंसपृथिवींसर्वांवशेकृत्वामहारथः विजित्यपुरुषव्याघ्रोनागसाह्वय
मागमत् २२ तमागतंमहेष्वासंधार्तराष्ट्रोजनाधिपः प्रत्युद्गम्यमहाराजसभ्रातृपितृबांधवः २३ अ
र्चयामासविधिनाकर्णमाहवशोभिनं आश्रावयच्चतत्कर्मप्रीयमाणोजनेश्वरः २४ यन्नभीष्मान्नचद्रो
णान्नकृपान्नचबाह्लिकात् प्राप्तवानस्मिभद्रंतेत्वत्तःप्राप्तंमयाहितत् २५ बहुनाचकिमुक्तेनशृणुकर्ण
वचोमम सनाथोऽस्मिमहाबाहोत्वयानाथेनसत्तम २६ नहितेपांडवाःसर्वेकलांमर्हंतिषोडशीं अन्येवा

हलहलाशब्दं हाहाकारं कर्णनिंदां पांडवपक्षपातिनश्चक्रुरित्यर्थः २९ ३० आकाशः पर्वतवनयोरंतरालं सस्याद्युत्पत्तिभूमिरित्यर्थः ३१

ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते हाहाकाराश्च बहवो नराणां नागसाह्वये २९ केचिदेनं प्रशं-
संति निंदंति स्म तथापरे तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपालास्तु जनाधिप ३० एवं विजित्य राजेंद्र कर्णः
शस्त्रभृतां वरः सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटां ३१ देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि
द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ३२ कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् अक्ष-
यं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ३३ प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यंतरमरिंदम गांधारीसहितं वी-
रो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ३४ पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चा-
पि विसर्जितः ३५ तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन यु-
धि भारत ३६ इत्यारण्यके कर्णदिग्विजये २५३ वैशंपायन॰ जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो ज-
नाधिप अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः १ कर्ण उ॰ दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव श्रु-
त्वा वाचं तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम २ तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम तां पालय यथा श-
क्रो हतशत्रुर्महामनाः ३ वैशंपायन उ॰ एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः न किंचिद्दुर्लभं तस्य

अनूपं सर्वतो जलं तेन संपूर्णैः ३२ ३६ दिग्विजयाध्यायः २५३ जिवा १ २३ ४॥

श्री॰
भा॰ व॰
टी॰
४२३

५ ११ जीवमाने इत्येकस्मिन्कुले द्वौ राजसूयौ न भवत इति वा तस्मिन्नजित इति वा भावः १३ स च शत्रुर्न तत्प्रति बन्दी अस्माकं कश्चिदस्ति यतस्तेन
च जितोऽस्त्येव त्वया शक्यापि तत्प्रति प्रकृतराजसूये जीवति सति स्वयं तन्न कुर्यादित्यर्थः १४ अथ यस्य पितुरनधिकारान्तस्त्वं यज्ञाधिकारश्चेति

सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थे च समुद्यतः अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथं ५ राजसूयं
पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं महत् मम स्पृहा समुत्पन्ना तां सम्पादय सूतज ६ एवमुक्तस्ततः कर्णो रा
जानमिदमब्रवीत् तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ७ आहूयन्तां द्विजवराः सम्भारा
श्च यथाविधि सम्भ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ८ ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्ता
वेदपारगाः क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ९ बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणा
न्वितः प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ १० एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशांपते पु
रोहितं समानाय्य वचनं चेदमब्रवीत् ११ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणं आहर त्वं
मम कृते यथान्यायं यथाक्रमं १२ स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजसत्तमः न स शक्यः क्रतुः
श्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे १३ आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम दीर्घायुर्जीवति च ते धृ

बंधकं न भवति किं तु युधिष्ठिरजयासामर्थ्यमेव तथापि तत्कीर्तयितुमशक्यमित्येतदाह तत् तराष्ट्रः पिता नृप १४ ॥
तथा च वदन्ति हतेषु युधिष्ठिरादिषु राजसूये तथा त्वया आहृते हे नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनरिति ४८ ॥

१५ कृतंचहितंअलंकारादिश्चपंचप्रकृतमस्मत् १६ २३ व्यापारस्यान्शिल्पिनः २४ २५ दुर्योधनयज्ञेऽध्यायः २५४ ततस्तु २ ॥

अतस्त्वापिविकद्धस्त्वकृतवेषनृपोत्तम अश्विनत्यमहत्समेराजसूयसमंप्रभो तेनत्वेयजराजेन्द्र
एवेदंवचोमम १५ यश्चमेपृथिवीपालाःकरदास्तवपार्थिव तेकरान्संप्रयच्छन्तुसर्वेकांचनकृ
ताकृते १६ तेनतत्क्रियतामद्य लांगलेनृपसत्तम यज्ञवाटस्यतेभूमिःकृष्यतांतेनभारत १७ त
त्रयज्ञोनृपश्रेष्ठप्रभूतान्नःसुसंस्कृतः प्रवर्ततांयथान्यायंसर्वतोह्यनिवारितः १८ एषतेवैस्वको
नामयज्ञःसत्पुरुषोचितः एतेनेष्टवान्कश्चिदितेविश्वपुरातने १९ राजसूयंकृतश्रेष्ठस्पर्द्धते
षमहाक्रतुः अस्माकंरोचतेचैवश्रेयस्तवभारत २० निर्विघ्नश्चभवत्येषसफलास्यात्स्पृहात
व एवमुक्तस्तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रोमहीपतिः २१ कर्णंचसौबलंचैवभ्रातॄंश्चेदमब्रवीत् दुर्योध
नउ० रोचतेयदियुष्माकंतस्मात्संभूतमाचिरं २२ एवमुक्तास्तुतेसर्वेतथेत्यूचुर्नराधिपं संदिदे
शततोराजाव्यापारस्थान्यथाक्रमं २४ हलस्यकरणेचापिव्यादिष्टाःसर्वशिल्पिनः यथाकृतंच
नृपश्रेष्ठकृतंसर्वंयथाक्रमं २५ इत्यारण्यकेदुर्योधनयज्ञे २५४ वैशम्पाय० ततस्तुशिल्पिनःसर्वेअ
मात्यप्रवराश्चये विदुरश्चमहाप्राज्ञोधार्तराष्ट्रंन्यवेदयन् १ सज्जंक्रतुवरंराजन्कालप्राप्तंचभारत सौ

म॰
भा॰ व॰
टी॰
७२४

३ १३ १४ धार्तराष्ट्रेषु यस्त्वयं क्रोधेन ज्वलनः क्रोधहविः क्रोधरूपं सर्पिः तेषामयं तो दीपकं मोक्ष्यति तदाहं आगन्ता आगमिष्यामि १६ १७ ॥

एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशाम्पते आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनं २ ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूताश्नः ससंस्कृतः दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमं ४ प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोभूद्विदुरश्च महायशाः भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ५ निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ६ ते प्रयाता यथोद्दिष्टा दूतास्त्वरितवाहनाः तत्र कंचित्प्रयान्तं तु दूतं दुःशासनोब्रवीत् ७ गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्वने तदा ८ स गत्वा पाण्डवान्सर्वानुवाचाभिप्रणम्य च दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ९ स्ववीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुसत्तमः तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ९ अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः १० मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितं ११ अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदश १३ श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः १४ अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेग्नौ यदा तं पातयिष्यति वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः १५ यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः आगन्ताहं तदास्मीति वा

सौबलैः सौबलाद्यैः २८ यत्तेष्वध्यायः २५५ प्रवि १२ वातिकाः वातरोगोपहतचेतसः उचितभाषणानभिज्ञाः १ ॥

अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ब्राह्मणाश्च महाभागा यथा तेषां प्रविशति १८ ते तु विज्ञाय
यथाशास्त्रं यथाविधि यथाक्रमं मुदा परमया युक्ताः प्रीतास्ताश्चापि नरेश्वराः १९ एतस्मिन्नेव राजेन्द्रः स
प्रहृतः सर्वकौरवैः वर्षणामहताय युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत २० यथा सर्वो जनः सर्वैः तन्त्रः स्याद
न्नसंयुतः तुष्येत्तु यज्ञसदने तथा त्वं प्रविधीयताम् २१ विदुरस्तु तदाज्ञाय सर्ववर्णान्विदम् यथा
प्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् २२ भक्ष्यपेयान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः वासोभि
र्विविधैश्चैव योजयामास सत्कृत्य २३ कृत्वा ह्यावभृथान्विप्रो यथाशास्त्रं यथाक्रमं सान्त्वयित्वा
च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु २४ विसर्जयामास तदा पार्थ ब्राह्मणांश्च सहस्रशः २६ विसृज्य च नृपा
न्सर्वान्भ्रातृभिः परिवारितः विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः २७ इत्याश्वमेधिके पर्वणि अध्याय
ते २५५ वैशंपायन प्रविशन्तं महाराजं तं तालवृन्दं सुस्तुतं जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवुः राजसत्त
म १ लाजैश्चन्दनचूर्णैश्च विकीर्य च जनास्ततः ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नः समाप्तोऽयं क्रतुस्तव २ अ
परे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिं युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ३ ॥

४९ सभाजयिताश्पूजयिष्यामि १० १४ यावदेयपरोगोतिपोषः कीलालजं मांसं तस्किंचनीभूतं रुधिरमेव कीलालेरुधिरेतोयेइतिमेदिनी ॥

नैवतस्यकृतोरेषकलामर्हन्तिषोडशीं पर्वतज्ञाभुवल्केविहानिकालेजनेश्वरं ४ सुहृद्भस्त्वभुवेस्त
ब्रुवन्तिसर्वानयंकृतः ययातिर्नहुषश्चापिमांधाताभरतस्तथा ५ कृतमेनसमाहात्मपश्राः सर्वे
दिवंगताः एतावाचःशुभाःशृण्वन्सुहृदांभरतर्षभ ६ अविवेशगृहेहृष्टः सर्वेषमचनराधिपः
अभिवाद्यततःपादौमातापित्रोर्विशाम्पते ७ भीष्मद्रोणकृपादीनांविदुरस्यचधीमतः अभिवा
दितःकनीयोभिर्भ्रातृभिश्रीनंदनः ८ विषसादासनेशुभ्रेभ्रातृभिःपरिवारिवादितः तमुवाच
महाराजेस्ततस्त्रोऽब्रवीद्वचः ९ दिष्ट्यातेभरतश्रेष्ठसमाप्तोयंमहाक्रतुः ९ हतेषुपृथिवीपालेषुराज
सूयेनयात्वया आहूतेहंनरश्रेष्ठत्वांसभाजयितापुनः १० तमब्रवीन्महाराजोधार्तराष्ट्रोमहायशाः
सस्नमेतत्रयोकेहिपाण्डवेषुदुरासम ११ निहतेषुनरश्रेष्ठप्राप्तेचापिमहाक्रतौ राजसूयेपुनर्वीरत्वमेव
यक्ष्यसि १२ एवमुक्तोमहाराजकर्णमाश्रित्यभारत राजसूयंक्रतुश्रेष्ठंचिन्तयामासकौरव १३ सो
ब्रवीत्कौरवांश्चापिपार्श्वस्थान्नृपसत्तमः कदातुतंक्रतुवरंराजसूयंमहाधनं १४ निहत्यपाण्डवान्सर्वाना
हरिष्यामिकौरवाः तमब्रवीत्तदाकर्णःशृणुमेराजकुंजर १५ पादौनधावयेतावद्यावन्ननिहतोऽर्जुनः

सुरंसुरावहितंचव्रतंस्वयमंकरिष्ये मद्यमांसंचसेतुरुत्पन्थः १६ ॥ कीलालजंनखादेयंचरिष्येचासुरव्रतं १६ ॥

उत्क्रुष्टंउच्चैःशङ्खःकृतः २ २९ अध्यायः दुर्योधनयज्ञःसमाप्तः २५५ ॥ दुर्यो २ ॥

नास्तीतिनैवचस्वामिन्याचितोयेनकेनचित् अथोत्क्रुष्टंमहेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः १७ प्रतिज्ञातेफा
ल्गुनस्यवधेकर्णेनसंयुगे विजितांश्चाप्यमन्यंतपाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः १८ दुर्योधनोपिराजेंद्रोविसृज्य
नरपुंगवान् प्रविवेशगृहंश्रीमान्यथाचैत्ररथंप्रभुः १९ तेपिसर्वेमहेष्वासाजग्मुर्वेश्मानिभारत
पाण्डवाश्चमहेष्वासाद्वैतवाक्यप्रचोदिताः २० चिंतयंतस्तमेवार्थंनालभंतसुखंक्वचित् भूयश्चचारेण
जेंद्रप्रवृत्तिरुपपादिता २१ प्रतिज्ञासूतपुत्रस्यविजयस्यवधंप्रति पतच्छ्रुत्वाधर्मसुतःसमुद्विग्नोनरा
धिप २२ अभेद्यकवचंमत्वाकर्णमद्भुतविक्रमम् अनुस्मरंश्चसंक्लेशान्नशांतिमुपयातिसः २३ तस्यचिं
तापरीतस्यबुद्धिर्जज्ञेमहात्मनः बहुव्यालमृगाकीर्णंत्यक्तुंद्वैतवनंसह २४ धार्तराष्ट्रोपिनृपतिःप्रश
शासवसुंधरां भ्रातृभिःसहितोवीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा २५ संगम्यसूतपुत्रेणकर्णेनाहवशोभिना
दुर्योधनःप्रियेनित्यंवर्तमानोमहीभृतां २६ पूजयामासविप्रेंद्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः भ्रातृणांचप्रि
यंराजन्सचकारपरंतपः निश्चित्यमनसावीरोदत्तभुक्तफलंधनं २७ इत्यारण्यकेदुर्योधनयज्ञःसमाप्तः २५५
जनमेजयउ० दुर्योधनंमोक्षयित्वापाण्डुपुत्रामहाबलाः किमकार्षुर्वनेतस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि १
वैशंपायनउ० ततःशयानंकौंतेयंरात्रौद्वैतवनेमृगाः स्वप्नांतेदर्शयामासुर्बाष्पकंठायुधिष्ठिरं २ ॥

३ ४ वासस्यपर्ययः वैपरीत्यमन्यत्रवसत्यमित्यर्थः ५ ११ वर्षंवत्सरं एतान्मृगानुपयुंज्महेभक्षयामः १२ १६ ॥

तानब्रवीत्सराजेंद्रोवेपमानान्कृतांजलीन् ब्रूतयद्वक्तुकामास्थकेभवंतःकिमिष्यते ३ एवमुक्ताःपांडवे
नकौंतेयेनयशस्विना प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्रहतशेषायुधिष्ठिरं ४ वयंमृगाद्वैतवनेहतशिष्टास्तुभारत
नोत्सादयेममहाराजक्रियतांवासपर्ययः ५ भवंतोभ्रातरःशूराःसर्वएवास्त्रकोविदाः कुलान्यल्पावशिष्टा
निकृतवंतोवनौकसां ६ बीजभूतावयंकेचिदवशिष्टामहामते विवर्धेमहिराजेंद्रप्रसादात्तेयुधिष्ठिर ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् मृगान्दृष्ट्वासुदुःखार्तोधर्मराजोयुधिष्ठिरः ८ तांस्त
थेत्यब्रवीद्राजासर्वभूतहितेरतः यथाभवंतोब्रुवतेकरिष्यामिचतत्तथा ९ इत्येवंप्रतिबुद्धःसरात्र्यंतेरा
जसत्तमः अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नोमृगान्प्रति १० उक्तोरात्रौमृगैरस्मिस्वप्नांतेहतशेषितैः त
नुभूताःस्मभद्रंतेदयानःक्रियतामिति ११ तेसत्यमाहुःकर्तव्यादयास्माभिर्वनौकसां साष्टमासंहिनो
वर्षंयदेनानुपयुंज्महे १२ पुनर्बहुमृगंरम्यंकाम्यकंकाननोत्तमं मरुभूमेःशिरःख्यातंतृणबिंदुस
रःप्रति १३ तत्रेमांवसतिंशिष्टांविहरंतोरमेमहि ततस्तेपांडवाःशीघ्रंप्रययुर्धर्मकोविदाः १४ ब्राह्म
णैःसहिताराजन्येचतत्रसहोषिताः इंद्रसेनादिभिश्चैवप्रेष्यैरनुगतास्तदा १५ तेयात्वानुसृतैर्मार्गैःस्व
न्नैःशुचिजलान्वितैः ददृशुःकाम्यकंपुण्यमाश्रमंतपसायुतं १६ ॥

मृगस्वप्नाध्यायः २५८ वने १ ध्यांतः ध्यायंतः २२ तत्कालेतस्मिन्कालेद्यूतोद्भवस्यद्यूतहेतोः ४ ८ अवलोककः अवलोकितुकामः ९ १० ॥ ॥

विविशुस्तेस्मकौरव्यावृताविप्रर्षभैस्तदा तन्वंतेभरतश्रेष्ठाः स्वर्गंसुकृतिनोयथा १७ इत्यारण्यके
मृगस्वप्नोनाम २५८ वैशंपायन. वनेनिवसतांतेषांपांडवानांमहात्मनां वर्षाण्येकादशातीयुः
कृच्छ्रेणभरतर्षभ १ फलमूलाशनास्तेहिसुखार्हादुःखमुत्तमं प्राप्तकालमनुध्यांतःसेहिरेवा
पुरुषाः २ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिरात्मकर्मापराधजं चिंतयन्समहाबाहुर्भ्रातॄणांदुःखमुत्तमं ३
नसुष्वापसुखंराजाहृदिशल्यैरिवार्पितैः दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्कालेद्यूतोद्भवस्यहि ४ संस्मर
न्परुषावाचःसूतपुत्रस्यपांडवः निःश्वासपरमोदीनोबिभ्रत्कोपविषंमहत् ५ अर्जुनोयमजौ
चोभौद्रौपदीचयशस्विनी सचभीमोमहातेजाःसर्वेषामुत्तमोबली ६ युधिष्ठिरमुदीक्षंतःसेहु
र्दुःखमनुत्तमं अवशिष्टमल्पकालंमन्वानाःपुरुषर्षभाः ७ वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः
कस्यचित्त्वथकालस्यव्यासःसत्यवतीसुतः ८ आजगाममहायोगीपांडवानवलोककः तमाग
तमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ९ प्रत्युद्गम्यमहात्मानंप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि तमासीनमुपासी
नःशुश्रूषुर्नियतेंद्रियः १० तोषयन्प्रणिपातेनव्यासंपांडवनंदनः तानवेक्ष्यकृशान्पौत्रान्वनेवन्येनजीव

१२ १३ अनंतंतंसुखंनप्राप्नोतिकश्चितएषयज्ञनःकर्तार्हितस्माप्नोतीत्याहप्रज्ञावानिति परयापियाब्रह्मविद्यया १४ उदयास्तमनंजगतःउत्पति
स्थितिलयकारणंब्रह्मतज्ज्ञोनशोचतिनकांक्षति मिथ्याभूतेजगतिप्रियस्यसुखस्याभावान्नद्वियोगजःशोकोवातदिच्छावातस्यनजा

महर्षिरत्युक्तंपार्थमब्रवीद्द्वैपायनस्तदा युधिष्ठिरमहाबाहोशृणुधर्मभृतांवर १२ नातप्ततपसोलो
केप्राप्नुवंतिमहत्सुखं सुखदुःखेहिपुरुषःपर्यायेणोपसेवते १३ नह्यनंतंसुखंकश्चित्प्राप्नोतिपु
रुषर्षभ प्रज्ञावांस्त्वेवपुरुषःसंयुक्तःपरयाधिया १४ उदयास्तमनज्ञोहिनहृष्यतिनशोचति सुखे
मापतितंसेवेद्दुःखमापतितंवहेत् १५ कालप्राप्तमुपासीतसस्यानामिवकर्षकः तपसोहिपरं
नास्तितपसाविंदतेमहत् १६ नासाध्यंतपसःकिंचिदितिबुध्यस्वभारत सत्यमार्जवमक्रोधःसं
विभागोदमःशमः १७ अनसूयाविहिंसाचशौचमिंद्रियसंयमः पावनानिमहाराजनराणांपु
ण्यकर्मणां १८ अधर्मरुचयोमूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः कृच्छ्रांयोनिमनुप्राप्यनसुखंविंदते
जनाः १९ इहयत्क्रियतेकर्मतत्परत्रोपयुज्यते तस्माच्छरीरंयुंजीततपसानियमेनच २० तथाशक्ति
प्रयच्छेतसंपूज्याभिप्रणम्यच कालेपात्रेचदृष्टात्माराजन्विगतमत्सरः २१ सत्यवादीलभेतायुरना

यतइत्यर्थःप्रारब्धकर्मोपस्थापितंसुखदुःखंवाद्यपरिहार्यमित्याहसुखंत्विमिति १५ तपसाज्ञानेननमहत्ब्रह्म १६ २० कालेदानकाले २१ अ

पाचमयाभिर्वं अक्रोधयेतान्नरस्त्वप्राप्नोतिहिंसांतमतेपरं २४॥

नायासंकेऽपायविहिंसांतंसर्वकोकांला २४॥

दांतः जितेंद्रियः दांतत्वप्रतिपत्तियोग्यतामापादितः आत्मा मनो यस्य जितचित्त इत्यर्थः २३ संविभक्ता अन्नादेर्विभागकर्ता दाता धनादेः २४ इं
द्रियजयफलमाह मान्येति व्यसनैः स्त्रीमद्यद्यूताद्यैः २५ शुभमेवानुशेते शुभे पदार्थे पातिनी बुद्धिर्यस्य कालधर्मेण मरणेन तद्योगात् शु

दांतः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विंदति न च तप्यति दांतात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियं २३ संविभक्ता च दा
ता च भोगवान्सुखवान्नरः भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते २४ मान्यमानयिता जन्म कुले मह
ति विंदति व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेंद्रियः २५ शुभानुशायबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः २६ युधिष्ठिरः भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने
किंस्विद्दुष्करं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते २७ भीष्म उ॰ दानान्न दुष्करं तात पृथिव्यामस्ति किंचन
अर्थे च महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते २८ परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महामते प्रविशंति
नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा २९ कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यंति मानवाः पुरुषाः प्रेष्यतामेके
निर्गच्छंति धनार्थिनः ३० तस्माद्दुःखार्जितस्यैव परित्यागः सुदुष्करः न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं
मतं मम ३१ विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनं पात्रे काले च देशे च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ३२

भानुशायियोगात्स कल्याणमतिरेव प्रादुर्भवति जायते २६ दानजातो धर्माणां तपसः कायक्लेशस्य तस्य कृच्छ्रादेः एतयोर्मध्ये प्रेत्य मृत्वा किं दुष्क

दुष्करं किं फलं लोके सर्वमस्यर्थः २८ दुःखार्जितस्य धनस्य त्यागो दानं सर्वतो दुष्करं मत
इत्येन ३१ ॥

३३ ३४ द्रोणोमानविशेषः तन्मितान्व्रीहयस्तेषांदानात् ३९ व्रीहिद्रौणिकेऽध्यायः २५८ ब्रूहि १ प्रत्यक्षधर्मान्नृणांधर्मस्यवेत्ताभग
वानईश्वरः २ शिलंकणशअर्जनं उंछः कणशआदानंकणशःअर्जनंशिलमितियादवः तेउभेजीवनंयस्यसशिलोंछवृत्तिः ३ का

अन्यायात्समुपात्तेनदानधर्मोधनेनयः क्रियतेनसकर्त्तारंत्रायतेमहतोभयात् ३३ पात्रदानेस्व
ल्पमपिकालेदत्तंयुधिष्ठिर मनसाहिविशुद्धेनप्रेत्यानंतफलंस्मृतं ३४ अत्राप्युदाहरंतीममिति
हासंपुरातनं व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलंप्रापमुद्गलः ३५ इत्यारण्यकेव्रीहिद्रौणिके. २५८ यु
धिष्ठिरउ. व्रीहिद्रोणःपरित्यक्तःकथंतेनमहात्मना कस्मैदत्तश्चभगवान्विधिनाकेनचात्थमे
प्रत्यक्षधर्माभगवान्यस्यतुष्टोहिकर्मभिः सफलंतस्यजन्माहंमन्येसद्धर्मचारिणः २ व्यासउ.
शिलोंछवृत्तिर्धर्मात्मामुद्गलःसंयतेंद्रियः आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रेसत्यवागनसूयकः ३ अति
थिव्रतीक्रियावांश्चकापोतींवृत्तिमास्थितः सत्रमिष्टीकृतंनामसमुपास्तेमहातपाः ४ सपु
त्रदारोहिमुनिःपक्षाहारोबभूवह कपोतवृत्त्यापक्षेणव्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ५ दर्शंचपौर्णमा
सींचकुर्वन्विगतमत्सरः देवतातिथिशेषेणकुरुतेदेहयापनं ६ तस्येंद्रःसहितोदेवैःसाक्षात्त्रिभु
वनेश्वरः प्रत्यगृह्णान्महाराजभागंपर्वणिपर्वणि ७ सपर्वकालंकृत्वातुमुनिवृत्त्यासमन्वितः

पोतीवृत्तिः अल्पसंग्रहरूपा ३ इष्टीकृतंइष्टिभिरेवनिर्वर्त्यंनतपआदिना सत्रंयज्ञं ४ ७ पर्ववैश्वदेववरुणप्रघासादिकंकर्मकालंफाल्गु

तस्याचदीयमानं तदन्नं वृद्धितिवर्द्धते ९ शिष्टं ति प्राप्नोति ९।११ विकचः हसन् मुंडो वा ११।१० द्वितीयपक्षे १०।१३ तत्तथा धर्मसहितां सेव्यो व

शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्द्धत्यतिथिदर्शनात् तच्छ्रुत्वा पिशुनं जेति ब्राह्मणानां मनीषिणां ९ मुनेस्तथा

गविश्रुत्वा तत् तदन्नं वृद्धिमच्छेति तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतं ९ दुर्वासा नृप दिग्वासास्तम

थाभ्याजगाम ह बिभ्रच्चानियतं वेशमुन्मत्त इव पाण्डव ११ विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः

अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः १२ अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम स्वागतं तेस्त्विति

शुलिर्मुद्गलः प्रत्यभाषत १३ पाद्यमाचमनीयं च प्रतिपाद्यान्नमुत्तमम् प्रादात्स तपसायायाक्षुधि

तायातिथिव्रती १४ उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ततस्तदन्नं रसवत् स एव क्षुधयान्वितः

बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः १५ अथाङ्गा

लिलिपेङ्गानि यथागतमगाच्च सः १६ एवं द्वितीये संप्राप्ते यथाकाले मनीषिणः आगम्य बुभुजे स

र्वमन्नं शिलोञ्छोपजीविनः १७ निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमर्जयते पुनः नैवैनं विक्रियां नेतुमशकन्मु

द्गलं क्षुधा १८ न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् २०

तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः २१ न चास्य मन

यातव्यात्यधर्मः स्वधर्मेन्द्रियधर्मो रसनात दुर्भयं जितमित्यर्थः २४ ॥ साकश्चिद्विकारं ददर्श स मुनिः शुद्धसत्वस्य शुद्धमस्य

केचिन्द्राता मात्सर्यवर्जितः २२ लुब्धं संप्रणवत्यादीतेर्यमेवच रसानुकारिणी जिह्वा कर्षति एव रसान्प्रति २४ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
५३९

२५ ३१ उवाच देवहूतं इत्यनुकृष्यते ३२ २५ व्यवसायं निश्चयं ३६ अध्यायः १५८ महर्षे विमृष्यसि शुभमशुभं वेति विचारयसि १ ॥

आहारप्रभवाः प्राणा मनो ऽवनिग्रहं चलं मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः २५ आमेणोप
जितं सक्रोडः स्वयं गृहेन चेतसा तत्सर्वं भवतामाधोयथावदुपपादिते २६ प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समे
त्य भवता सह इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः २७ दयासत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठिते
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिं अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः सशरीरो भवा
न्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत २८ इत्येवं वदतस्तस्य तदा उर्वी समस्तामुनेः देवदूतो विमानेन समुपस्थे प्रत्युप
स्थितः ३० हंससारसयुक्तेन किंकिणीजालमालिना कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितं समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ३२ तमेवं वादिन
मृषिर्देवदूतमुवाच ह इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनां ३३ के गुणास्तत्र वसतां किं
तपः कश्च निश्चयः स्वर्गे तत्र सुखं किं च दोषो वा देवदूतक सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ३४ यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् श्रुत्वा तथा
करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ३५ इत्यारण्यके व्रीहिद्रौणिके २५८ देवदूत उ॰ महर्षे आर्यबुद्धिस्त्वयः स्व

५३९

स्वर्लोकः स्वर्वलोकः यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वः पदास्पदमिति श्रुतिः तत्र यान्ता लोकोऽपि स्वः
शब्दवाच्यः ऊर्ध्वगमनात् स्थिरः ऊर्ध्वगः सत्पथः ब्रह्ममार्गः क्रममुक्तिस्थानमित्यर्थः देवयानेन मार्गेण अर्चिरादिपर्वणा चरन्तस्मिन्निति देव

उपरिष्टात् स्वर्लोको योऽयं त्वयि निर्मितः ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरोऽमुना १ नातप्ततपसः पुंसो
नामहायज्वनो जिनः नानृतानास्तिकाश्चैव न तत्र गच्छन्ति पुद्गल २ धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता
विमत्सराः दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहवलक्षणाः ३ तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकं लो
कान् पुण्यकृतां ब्रह्मन् सद्भिराचरितान् शुभैः ४ देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः यामा धामाश्च
मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ५ एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः भास्वन्तः कामसम्पन्ना लो
कास्तेजोमयाः शुभाः ६ त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः मेरुः पर्वतराड् यत्र देवोद्यानानि
मुद्गल ७ नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणां न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा ८
बीभत्समशुभं वापि तत्र किंचिन्न विद्यते मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ९ शब्दाः श्रुति
मनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने १० ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफ
लहेतुकः सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ११ तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यतां कर्मजा

यानचरः १ पुंसः पुमांसः २ धर्माग्र्यं धर्मश्रेष्ठं योगं ४ यामाः यामाख्यगणविशेषाः ५ देवानां निकायाः आलया येषु तेषां देवनिकायानां ६
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि उपरिविस्तीर्णः उच्छ्रायश्च चतुरशीतिसहस्रमानमिति ज्ञेयं खेडे वसमाणत्वात् ८ उपपद्यतां उपगच्छ

म. भा. व. टी. ५४.

एवंविधे वितिष्ठप्यमानप्रदर्शने १५ १६ १७ १८ १९ २०।२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०। ३१॥

न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने १५ न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगं
धा मनोरमाः संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते १६ ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः सुखं
स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने १७ तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव उपर्युपरि लोकस्य लोका
दिव्यगुणान्विताः १८ पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्म
भिः शुभैः १९ ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः तेषां लोकाः परतरे यान्यजन्तीह देवताः स्वयंप्रभा
स्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः २० न वर्तयन्त्याहुतिभि
स्ते नाप्यमृतभोजनाः तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः २१ न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनात
नाः न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा २२ जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च न दुःखं न सुखं चा
पि रागद्वेषौ कुतो मुने देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगो
चरैः २४ त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः २५ सेयं दा
नकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सा त्वया तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः २६ एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका
नानाविधास्तथा गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे २७ कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि न

वार्तिकृत्येतकर्मणस्कृत्वेह देतम्यते २४॥

सोत्रदोषो महानत्र स्यात्तेषां पतनं च यत् सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल २९ असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा
दीप्ततराः श्रियः यद्भवत्यवरेष्वेव स्थितानां तत्र मुद्गल ३० संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणं प्रम्लानेषु च
माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयं ३१ आब्रह्मभवनादेते दोषा मुद्गल दारुणाः नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुत
शो नृप ३२ अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ३३ तत्रापि सुम
हाभागः सुखभागभिजायते न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ३४ इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते क
र्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ३५ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल तवानुकम्पया साधो साधु
गच्छाम माचिरं ३६ व्यास उ॰ एतच्छ्रुत्वा तु मुद्गलो वाक्यं विममर्श धिया विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवा
च ह ३७ मुद्गल उ॰ देवदूत नमस्तेस्तु गच्छ तात यथासुखं महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ३८ पतना
न्ते महद्दुःखं परितापः सुदारुणः स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ३९ यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति
चलन्ति वा तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलं ४० महान्तस्तु इमे दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः निर्दोषं
एवयुक्तं लोकं तं प्रवदस्व मे ४१ देवदूत उ॰ ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदं शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं
ब्रह्मेति यद्विदुः ४२ न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्रोहैरभिद्रुताः ४३ निर्म
मा निरहंकारा निर्द्वन्द्वाः संयतेन्द्रियाः ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ४४ इत्युक्तः स मुनिस्तेन वाक्यं देवदूतं वि

बलंपरंवैराग्यंबुद्धिस्तानं ५० ५८ नेमिंचक्रयथारांअरा:तामिनेमिसंयान्दातृणि ५९ ५१ इतिश्रीव्रीहिद्रौणिकंसमाप्तंअध्यायः २५९ वसन्तु १५७

ध्यानयोगात्तुलेलभ्यंप्राप्यबुद्धिमतुत्तमां जगामपरमांसिद्धिंपरांनिर्वाणलक्षणां ५७ तस्मात्त्वमपि
कौंतेयनशोकंकर्तुमर्हसि राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसातदवाप्स्यसि ५८ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्य
स्यानंतरंसुखं पर्यायेणोपसर्पंतेनरंनेमिमराइव ५९ पितृपैतामहंराज्यंप्राप्स्यस्यमितविक्रम वर्षा
त्त्रयोदशादूर्ध्वंव्येतुतेमानसोज्वरः एवमुक्त्वासभगवान्व्यासःपांडवनंदनं जगामतपसेधीमान्पुनरे
वाश्रमंप्रति ५१ इत्यारण्यकेव्रीहिद्रौणिकंसमाप्तं जनमेजयउ० वसत्स्वेवंवनेतेषुपांडवेषुमहात्म
सु रममाणेषुचित्राभिःकथाभिर्मुनिभिःसह १ सूर्यदत्ताक्षयान्नेनकृष्णायाभोजनावधि ब्राह्म
णांस्तर्प्यमानेषुयेचान्नार्थमुपागताः २ आरण्यानांमृगाणांचमांसैर्नानाविधैरपि धार्तराष्ट्रा
दुरात्मानःसर्वेदुर्योधनादयः ३ कथंतेष्वन्ववर्तंतपापाचारामहामुने दुःशासनस्यकर्णस्यश
कुनेश्चमतेस्थिताः ४ एतदाचक्ष्वभगवन्वैशंपायनपृच्छतः ४ वैशंपायनउ० श्रुत्वातेषांतथा
वृत्तिंनगरेवसतामिव दुर्योधनोमहाराजतेषुपापमरोचयत् ५ तथातैर्निकृतिप्रज्ञैःकर्णदुःशा
सनादिभिः ६ नानोपायैरघंतेषुचिंतयत्सुदुरात्मसु अभ्यागच्छत्सधर्मात्मातपस्वीसुमहायशाः
चेदुःखं १८६॥१ शिष्यायुतसमोपेतोदुर्वासानामकामतः तमागतमभिप्रेक्ष्यमुनिंपरमकोपनं ८ दु

श्रीमानतिथिः ... ॥ ५१ ॥

१० ११ १२ १४ पर्मंपर्मोदनपेतं १६ १८ अध्यायः २६ ॥

विधिवत्सज्जयामास सत्वयं किं करवत्स्थितः अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः १० तं च पर्यचरद्राजा द्दिवा
रात्रमतंद्रितः दुर्वासनो महाराज शापात्तस्य विशंकितः ११ व्युषितोस्मि दद स्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप श्र
स्वागच्छति स्नातं प्रत्यागच्छति वै चिरात् नभोस्नाम्यद्य मेन्नाति त्वये सकौ सप्रदर्शने १२ अकस्मादेत्य च ब
ते भोजयास्मान्सत्वरान्वितः कदाचिच्च तथैषीध्ये मद्य त्वायनिकुतोस्थितः १३ एवं सत्कारपि वान्नं न भुंक्तो गर्हे
यत्तमसः वर्तमाने तथा तस्मिन् यदा दुर्वासने नाल्पपः १४ विकृतिं नैतितं कोपं तदा तुष्टोभवन्मुनिः आह
वै दुर्गायर्षिर्वरदोस्मीति भारत १५ दुर्वासाउ वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते मयि प्रीते तु पद्मसंप्रताल
भ्यं विद्यते तव १६ वैशंपायन पतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः अमन्यत पृथा गीत मात्मानं समु
पायनः १७ प्राप्तो वरं मंत्रितं चासीत् कर्णे दुःप्राप्तमानादिभिः याचनीयं मुनेस्तु ब्राह्मति तिष्ठिन्नतु भूमितः १८
प्रतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत शिष्येः सहमम ब्रह्मन् यथा ज्ञानो तिथि भगवान् १९ अस्मिन्काले
महाराजोष्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः २० गुणवान् शीलसंपन्न
त्तस्य त्वमतिथिर्भव यदा च राजपुत्री सा ह कुमारी यशस्विनी २१ भोजयित्वा द्विजान्सर्वा न्पतीश्च वरव
र्णिनी विश्रान्ता च स्वयं पश्चात्सुखासीना भवेद्यदा २२ तदा त्वं तत्र गच्छेथा याचयंश्च ग्रासमात्रमपि तथा क
रिष्यन्तस्तीत्येवमुक्त्वा स्वस्तिपायने २३ दुर्वासा अपि विप्रेंद्रा यथागतमगात्ततः कृतार्थमिव चात्मानं तदा

ततः १ ५ एतस्मिन्काले ६ ७ कृष्णं पापकर्षकं कंसस्य कामादेर्दुष्टराज्ञो वा निषूदनं हे कृष्ण आत्मादरसूचनार्थं द्विर्वचनं कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति प्रणीतः कृष्णपदस्यार्थः महान्तौ ब्रह्माण्डपिण्डावषंभतस्तो बाहू यस्य सं बाहुर्ध्याय

दुर्वासः क्रोधजेवक्ष्यापतितानः पाण्डुनन्दनाः स्वैरेवतेमहापापैर्गतावैकुण्ठलरंतमः २७ वैशंपा॰ इत्युक्ते नि
क्षीति प्रजानाराजन्दुर्योधनादयः हृष्टतः प्रीतमनसो जग्मुः स्वस्वं निकेतनं २८ अध्यायः २६॰ वैशंपा॰
ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः १ अ
भ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः २ जगामाभिमु
खः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ३ विधिवत्पूजयित्वा तमाति
थ्येन न्यमन्त्रयत् आह्निकं भगवन्कृत्वा आशीघ्रमेहीति चाब्रवीत् ४ जगाम च मुनिः सोपि स्नातुं शि
ष्यैः सहानघः भोजयेत्कथं शिष्यान्स कथमित्यविचिन्तयत् ५ न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसङ्घः समा
हितः एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ६ चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता सा चिन्तयं
ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ७ मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनं कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकी
नन्दनाव्यय ८ वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोव्यय ९

यमति संपतन्त्यैर्य्या वा श्रुमीजनयन्देवपक इति श्रुतेः अव्यय अविनाशिन् अत्र देवकीनन्दनस्याव्ययत्ववदन्त्या कृष्णस्तै रेभौतिकत्वशङ्के प
वमादि नाम्नामर्थः शंकरभगवत्पादीये विष्णुसहस्रनामव्याख्याने एव द्रष्टव्यः ८ आकूतीनां चेतिचेतो वृत्तिविशेषाणाम् ९ ॥

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ ॥

वरेण्यं वरदानन्तमगतीनां गतिर्भव पुराण पुरुष प्राण मनोवृत्याद्यगोचर ११ सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष
त्वामहं शरणं गता पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल १२ नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणे
क्षण पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण १३ त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणं परात्परत
रंज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः १४ त्वामेवाहुः परंबीजं निधानं सर्वसंपदां त्वया नाथेन देवेश सर्वाप
द्भ्यो भयं न हि १५ दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि १६
वैशंपायनः एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः १८ तत
स्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकं १९ ततस्तामब्रवीत्कृ
ष्णः क्षुधितोस्मि भृशातुरः शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि २० निशम्य तद्वचः कृष्णा
लज्जिता वाक्यमब्रवीत् स्थाल्या भास्करदत्ताया मन्नं मद्भोजनावधि २१ भुक्तवन्तस्य हे देव तस्मा
दन्नं न विद्यते ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः कृष्णे न नर्मकालोयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय २२ इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः स्थालीकं

म॰
भा॰ व॰
टी॰
४४३

२६ देवनद्यां तत्रस्थपवतीर्थविशेषे २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ॥

आकारयन्मुनीन्शीघ्रं भोजनायेतिचाब्रवीत् ततोजगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः २६ स्नातोगं
तांदेवनद्यां दुर्वाससःप्रभृतीन्मुनीन् तेचावतीर्णाः सलिलेकुर्वन्तोचाघमर्षणं २७ हृष्टाःक्षणादनन्त
रंसोद्गारंप्रापरमयायुताः उत्तीर्यसलिलात्तस्माद्दृष्ट्वान्तःपरस्परं २८ दुर्वाससमभिप्रेक्ष्यसर्वेतेमु
नयोऽब्रुवन् राज्ञाहिकारयित्वान्नंवयंस्नातुंसमागताः २९ आकण्ठतृप्ताविप्रर्षेकिंस्विद्भुञ्जामहे
वयं वृथापाकःकृतोऽस्माभिस्तत्रकिंकरवामहे ३० दुर्वासाउ॰ वृथापाकेनराजर्षेरपराधःकृ
तोमहान् मास्मान्धाक्षुर्दृष्ट्वैवपाण्डवाःक्रूरचक्षुषा ३१ स्मृत्वानुभावंराजर्षेरम्बरीषस्यधीम
तः बिभेमिसुतरांविप्राहरिपादाश्रयाज्जनात् ३२ पाण्डवाश्चमहात्मानःसर्वेधर्मपरायणाः शू
राश्चकृतविद्याश्चव्रतिनस्तपसिस्थिताः ३३ सदाचाररतानित्यंवासुदेवपरायणाः क्रुद्धास्तेनि
र्दहेयुर्वैतूलराशिमिवानलः ततएतानपृष्ट्वैवशिष्याःशीघ्रंपलायत ३४ वैशम्पा॰ इत्युक्तास्तेद्वि
जाःसर्वेमुनिनागुरुणातदा पाण्डवेभ्योभृशंभीतादुद्रुवुस्तेदिशोदश ३५ सहदेवोदेवनद्यामपश्य
न्मुनिसत्तमान् तीर्थेष्वितस्ततस्तस्माविचचारगवेषयन् ३६ तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यःश्रुत्वातांश्चैव
विद्रुतान् युधिष्ठिरमथाभ्येत्यतद्वृत्तान्तमवेदयत् ३७ ततस्तेपाण्डवाःसर्वेप्रत्यागमनकाङ्क्षिणः प्र

४४३

३९ ४· अलीकानिछलानि अलीकंत्वप्रियेऽनृतेइतिनानार्थः ४८ अध्यायःदुर्वाससमुपाख्यानं २६१ तस्मिन् ४ ॥

कथंचनिस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ३९ इतिचिंतापरान्दृष्ट्वानिःश्वसंतोमुहुर्मुहुः उग
ववचनेश्रीमान्कृष्णःप्रसन्नतागतः ४० श्रीकृष्णउ· भवतामापदंज्ञात्वाऋषेःपरमकोपनात् द्रौप
द्याचिंतितःपार्थाअहंसद्यःसमागतः ४१ नभयंविद्यतेतस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकं तेजसाभवतांभीतःपूर्व
मेवपलायितः ४२ धर्मनित्यास्तुयेकेचिन्नतेसीदंतिकर्हिचित् आपृच्छेवोगमिष्यामिनियतंभद्रमस्तु
वः ४३ वैशंपायनउ· श्रुत्वेतिकेशवस्यवभ्रुःस्वस्थमानसाः द्रौपद्यासहिताःपार्थास्तमूचुर्विग
तज्वराः ४४ त्वयानाथेनगोविंददुस्तरामापदंविभो तीर्णाःप्लवमिवासाद्यमज्जमानामहार्णवे ४५
स्वस्तिसाधयभद्रंतेइत्याज्ञातोययौपुरीं पांडवाश्चमहाभागाद्रौपद्यासहिताःप्रभो ४६ ऊषुःप्रहृष्ट
मनसोविहरंतोवनाद्वनं इतितेभिहितंराजन्यत्पृष्टोहमिहत्वया ४७ एवंविधान्यलीकानिधा
र्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः पांडवेषुवनेषुप्रयुक्तानिवृथाभवन् ४८ इत्यारण्यकेदुर्वाससमुपाख्यानं २६१
वैशंपायन· तस्मिन्बहुमृगेरण्येअटमानामहारथाः काम्यकेभरतश्रेष्ठाविजह्रुस्तेयथामराः १
प्रेक्षमाणाबहुविधान्वनोद्देशान्समंततः यथर्तुकालरम्याश्चवनराजीःसुपुष्पिताः २ पांडवामृ
गयाशीलाश्चरंतस्तन्महद्वने विजह्रुरिंद्रप्रतिमाःकंचित्कालमरिंदम ३ ततस्तेयौगपद्येनययुःस

८ परिबर्हेणपरिच्छेदेन परिबर्हस्तुराज्ञार्हवस्तुमपिपरिच्छेद इतिविश्वः १० नीलाभ्रंनीलमेघं ९ ११ कोटिकास्यंकोटीडर्गोअंतःपुरंतत्रा

द्रौपदीमाश्रमेतस्याःस्तृणविंदोश्चतया महर्षेर्दीप्ततपसोधौम्यस्यचपुरोधसः ५ ततस्तुराजासिंधू
नांवार्द्धक्षत्रिर्महायशाः विवाहकामःशाल्वेयान्प्रयातःसोभवत्तदा ६ महतापरिवर्हेणराजयो
ग्येनसंवृतः राजभिर्बहुभिःसार्धमुपायात्काम्यकंचसः ७ तत्रापश्यत्प्रियांभार्यांपांडवानांयश
स्विनीं तिष्ठंतीमाश्रमद्वारिद्रौपदींनिर्जनेवने ८ विभ्राजमानांवपुषाबिभ्रतींरूपमुत्तमं भ्राजयं
तींवनोद्देशंनीलाभ्रमिवविद्युतं ९ अप्सरादेवकन्यावामायावादेवनिर्मिता इतिकृत्वांजलिंस
र्वेददृशुस्तामनिंदितां १० ततःसराजासिंधूनांवार्द्धक्षत्रिर्जयद्रथः विस्मितस्त्वनवद्यांगींदृष्ट्वा
तांहृष्टमानसः ११ सकोटिकास्यंराजानमब्रवीत्काममोहितः कस्यत्वेषानवद्यांगीयदिवापि
नमानुषी १२ विवाहार्थोनमेकश्चिदिमांप्राप्यातिसुंदरीं एतामेवाहमादायगमिष्यामिस्वमालयं
गच्छजानीहिसौम्येनांकस्यचात्रकुतोपिवा किमर्थमागतासुभ्रूरिदंकंटकितंवनं १३ अपि
नामवरारोहामामेषालोकसुंदरी भजेदद्यायतापांगीसुदतीतनुमध्यमा १४ अप्यहंकृतकामः
स्यामिमांप्राप्यवरस्त्रियं गच्छजानीहिकोन्वस्यानाथइत्येवकोटिक १५ सकोटिकास्यस्तच्छ्रुत्वा

पिहिताःकोटिकाःतेषामास्यमिववस्त्रांतं आस्यमितिपाठेसंख्यानांवक्तारमितिच आस्येतिपाठेकोटिकाःआश्रयाःआप्यायसे

कान्तं १३ यातुः प्रजापतेः सरस्वती वा विधातुः कश्यपस्य हृद्यस्य वा अदितिः पर्वती वा विभोः विष्णोर्लक्ष्मीर्वा ४ प्रभवं पितरं प्रभुं महान्तं ५ चपने

कोटिक० कान्तं कं देवस्य विनाम्य शाखामेकाग्रमेतिष्ठसि शोभमाना देदीप्यमानाग्निशिखेव वनान्ते

आधूयमाना पवनेन सुभ्रु १ अतीव रूपेण समन्विता त्वं न चाप्यरण्येषु विभीषिकेव देवी नु यक्षी य-

दि दानवी वा वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा २ वपुष्मती वोरगराजकन्या वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री यद्य-

वरुणस्य पत्नी यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ३ धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्र-

पन्ना नह्यद्य नः पृच्छसि ये वयं स्म न चापि जानीम तवेह नाथं ४ वयं हि मानं तव वर्द्धयन्तः पृच्छाम भद्रे

प्रभवं प्रभुं च आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुले च तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यं ५ अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो यं

कोटिकास्येति विदुर्मनुष्याः असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गो रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ६ त्रिगर्तरा-

जः कमलायताक्षः क्षेमंकरो नाम स एष वीरः अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मान् पुत्रः कलिन्दाधिपतेर्व-

रिष्ठः ७ निरीक्षते त्वां विपुलायताक्षः सुपुष्पितः पर्वतवासनित्यः असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे

पुण्ये स्थितो याति शतिदर्शनीयः ८ इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि यस्यानुयान्ति

ध्वजिनः प्रयाति सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ९ शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे मखेषु दीप्ता इव हव्यवाहाः

इहकोऽन्वये १० राज्ञः स्वविषयस्य अनुचक्रे सैन्यमतुलं त्वीश्वरायप्रयाति चक्रे सैन्यं रथौ गजौ वाजिनि विष्वः पादातं वेत्तुयात्रं याज्ञोपकरणपालाउ समर्थः

म॰
भा॰ व॰
टी॰
४४५

॥ अध्यायः २६८ अथा शिवीनां शिविर्वंशपानां हविधानां मंदं सैवं पवेसमं कोच्यतेदेवाह विमुच्येति कौशिके कोशजे १ अभिभाषुं अभि
सौवीरवीराः प्रवरायुवानो राजानमेते बलिनोनुयांति यैतैः सहायैरुपयाति राजा मरुद्गणैरिंद्र इवाभिगु
प्तः अजानतां ख्यापय नः स्म कौशिकस्यासि भार्या उत हिताचकस्य ९ ॥ अध्यायः एके द्रौपदीप्रमाथे २६९
वैशंपायन॰ अथाब्रवीद्द्रौपदी राजपुत्री पृष्टा शिवीनां प्रवरेण तेन अवेक्ष्य मंदं प्रविमुच्य शाखां गृह्णाना
कौशिकमुत्तरीय १ बुद्ध्याभिजानामि नरेंद्रपुत्र न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हेति नत्वेह वक्तास्ति तवेह वा
क्यमन्यो नरो वाप्यथवापि नारी २ एकाह्यहं संप्रति तेन वाक्यं ददानि वै भद्र निबोध चेदं अहं ह्यरण्ये
कथमेकिका त्वां समालपेयं निरता स्वधर्मे ३ जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं यं कोटिकाश्येति विदुर्मनु
ष्याः तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्यमाख्यामि बंधून् प्रथितं कुलं च ४ अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः कृष्णेति
मां शैव्य विदुर्मनुष्याः साहं वृणे पंच जनान्पतित्वे ये खांडवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ५ युधिष्ठिरो भी
मसेनार्जुनौ च माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः
६ प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीं मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां कालोभितः
प्राप्त इहोपयातुं ७ संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं विमुच्य वाहानवरोहयध्वं प्रियातिथिर्धर्मसुतो महा
भाषितं २ तेन कारणेन ३ पंचजनात् पंचपुरुषान् ६ जयोर्जुनः ७ ८ तेषामर्थे प्रतीक्षितुं योग्यं स्वधर्मे प्रजादिके कर्तुं संवित्पशालाविवे

४४५

तथा १ सौवीरको जयद्रथः २ यदाऽस्यां मे मनो रमते तदा भवान्कथं विनिवृत्त इति योज्यं २ ३ सिंहगोष्ठं सिंहसभां गोष्ठं गोस्थानकं गोष्ठी सभा संलाप

वैशंपायनः तथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् १ कोटिकास्य वचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् यदा वाचं व्याहरंत्यामस्यां मे रमते मनः २ सीमंतिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ३ प्रतिभांति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशं ४ तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छैब्य मानुषी ५ कोटिकः एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी पंचानां पांडुपुत्राणां महिषी संमता भृशं ६ सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती तया समेत्य सौवीर सौवीराभिमुखो व्रज ७ वैशंपायनः एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति पतिः सौवीरसिंधूनां दुष्टभावो जयद्रथः ८ स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ९ कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेप्यनामयाः येषां कुशलकामासि तेपि कच्चिदनामयाः १० द्रौपदी अपि ते कुशलं राजन्राष्ट्रे कोशे बले तथा कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिंधुभिः ११

योः स्त्रियामिति मेदिनी लिंगं त्वविवक्षितं गोष्ठमिव गोष्ठमिति वा स्थानमेव सप्तमः बलाहकादीन्षट् भ्रातॄनुपलक्ष्य आत्मना शरीरेण

अनुतिष्ठसि पालयसि विदिताः लब्धाः १२ श्रियः संत्यजेयमतीतिशेषः हीनलक्ष्मीके असमर्थे १९ समाः संवत्सरान् १९ २२ अध्यायः २५६

अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः १२ अहं च भ्रा-
तरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज १३ मृगान्पञ्चाशतं चैव
प्रातराशं ददानि ते ऐणेयान्पृषतान्न्यङ्कून्हरिणाञ्छरभाञ्छशान् ऋश्यान्रुरूञ्छम्बरांश्च गव-
यांश्च मृगान्बहून् १४ वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्ती-
पुत्रो युधिष्ठिरः १५ जयद्रथ उ॰ कुशलं प्रातराशस्य सर्वं मे दित्सितं त्वया एहि मे रथमारोह
सुखमाप्नुहि केवलं १६ गतश्रीकान्हृतराज्यान्कृपणान्गतचेतसः अरण्यवासिनः पार्थान्ना-
नुरोद्धुं त्वमर्हसि १७ नैव प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये व-
सेत् १८ श्रिया विहीना राष्ट्राच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपा-
सितुं १९ भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि अखिलान्सिन्धुसौवीरानाप्नुहि त्वं मया स-
ह २० वैशम्पायन उ॰ इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनं कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी
२१ अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवं २२ सा काङ्-
क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती २३ [illegible] द्रौपदी

रोषेण रागोक्तिमातेन सहितं सरोषं रागेन उपहृतं च म्लानं चेतेन वल्लुनासंदेशेन ततः स्वभावतः उक्ते कोपेन भुवीयस्या तथा विस्फूर्य फू
त्कारं कृत्वा अभिक्रम्य अब्रुवन् स्थितान् अचलान् यत्नादिभिरप्यजेयानित्यर्थः २ देशोऽस्ति सद्वने चरं वा न पश्य पापं पापवचने प्रवदंति सततं
तिशेषः स्वनरः श्रुनकत्वस्मान रात्मात्दृशान्त्सु पूर्वं उक्तरीत्या भषति ब्रुवति ३ तत्रियसन्निवेशे नृपसमाजे पातालमुखे महागर्ते

वैशंपायनः सरोषरागोपहतेन वल्लुनासरागनेत्रेण ततो न्ननभुवा मुखेन विस्फूर्य सवीरराट् स्वयं
ततोऽब्रवीन्नंदुपदात्मजापुनः १ यशस्विनस्तीत्तापविषान् महारथानभिद्रुतं नृफनलज्ञसेकथं
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु स्थितान्समहेष्वपि यत्नस्सतः २ न किंचिदीड्प्रवदंति पापव
नेचरं वा गृहमेधिनेवा न पश्चितं संपविशणीविघ्यभषन्तिहैवस्सनरः स्वबीर ३ अहंतु मन्ये तव ना
स्तिकश्चिदृतादृशो तत्रियसन्निवेशे यस्त्वयपातालमुखे पतंतं पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ४
नागप्रभिन्नं गिरिकूटकल्पमुपत्यकां हैमवतीं चरंतं दंडीव यूथानपसेधमेत्वयोजेतु माशंस
सि धर्मराज ५ बाल्यात्प्रभृत्यस्य महाबलस्य सिंहस्य पस्मात्पमुखाल्लु नाम्नि पदा समाहत्य पा
लायमानः क्रुद्धे यदा द्रक्ष्यसि भीमसेने ६ महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं जातं हरिं पर्वतकंदरेषु प्रसुप्त
मुग्रं प्रपदेन हंसि यः क्रुद्धमायांतमसिजिष्णुमुग्र ७

प्रतिसंहरेत प्रतिषेधेत ४ उपत्यकां अद्रिसमीपभूमिं दंडी दंड
मात्रायुधो यूथान्समहानपसेधयकर्षसि ५ बाल्यात्मोत्प्यात् पस्मात् मुखोपरिस्थ केशान् पदासमाहत्य लुनासि छिनत्सि ६ ७

म॰
भा॰ व॰
टी॰
४४१

॥ ६८ ॥ उद्योगपर्वणि ॥

८ वेणवादयः फलितापवनश्यंतिकर्कटीचपरिणतगर्भानश्यंतीतिलोकप्रसिद्धं ९ विभीषणेनभयप्रदर्शनेन १० वयमिति समदशगुणैः
कर्माणिनवशस्त्रयादयश्चानित्यंसंतियेषुतानिसमदशानितिनित्ययोगेमत्वर्थीयोः षडगुणच तत्र कृषिर्वणिक्पथोदुर्गंसेतुःकुंजरबंधने
खन्याकरकरादानंशून्यानांचनिवेशनं अष्टौसंधानकर्माणिनियुक्तानिमनीषिभिरितिकर्माष्टकंकोशवृद्धिकरं तथाप्रभुशक्तिर्मंत्र
शक्तिरुत्साहशक्तिःप्रभुसिद्धिर्मंत्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिःप्रभृतयोमंत्रोदयउत्साहोदयःप्रभुशक्त्यादीनांस्वरूपतःसामर्थ्यतःफलतश्चये

कृत्स्नोवैगोतीत्यामुवोधिजिकोमतःपराक्रामसिपुत्रुदेशे यःपांडवाभ्यांपुरुषोत्तमाभ्यांजघन्य
जाभ्यांप्रयुग्रुतसेत्व ८ यथाचवेणुःकदलीनलोवाफलत्यभावायनभूतयेत्मनः तथैवमांतः प
रिरक्ष्यमाणमादात्ससेककर्कटकीवगर्भं ९ जयद्रथः जानामिकृत्स्नेविदितंममैनयथाविधासे
नरदेवपुत्राः नत्वेवमेतेनविभीषणेनशक्यावयंत्यासयितुंत्वयाद्य १० वयंपुनःसमदशेषुकृत्स्ने
कुलेषुसर्वैःनवमेषुजाताः षडगुणेभ्याभ्यधिकाविहीनात्रस्यामहेद्रोणपितामहोपजात ११ सात्यि
प्रमातिष्ठगजेरथेवानवाक्यमात्रेणवयंहिशक्याः आशासमवानेकृपणांवदंतीमांवीरराजस्यपुनः

षुनित्यंयोगाद्रत्यर्थः अनवमेष्वनीचेषु षडगुणेभ्यःलम्बुलोपेपंचमीषडगुणान्प्राप्यपांडवेभ्योप्यधिकाः तेचशौर्यनेजोधृतिरा
क्तिरपदान्वेष्ठर्याणि भगवतापुक्ताःशौर्यंतेजइति तत्रयुद्धेचाप्यपलायनंशौर्यंपवातर्भूतमितिषडेवक्षत्रियकर्माणितस्यगुणा
स्तेनोच्यते संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयाख्यास्तुगुणानीतिशास्त्रोक्तानेहगृह्यंतेतेषांसर्वेषांउत्कर्षोनायायकत्वात् हीन

प्रमाथ्यात्‌निग्रहात्प्रतीतासादरा प्रख्याता वा सभायां वस्त्रराशिप्रदानेन भगवदनुगृहीतत्वात्‌ प्रतीतः सादरे ख्याते हृष्टे इति मेदिनी १३ कृष्णौ
वासुदेवार्जुनौ पदवीं चरेतां १४ मदंतरे मन्निमित्तं प्रवेष्टा प्रकर्षेण वेक्ष्यति उग्रगेषु निदाघेषु १५ गांडीवमुक्ता इति स्वचनात्‌ शावा३

द्रौपद्युवाच महाबलाः किं त्विह दुर्बलेव सा वीरराज्ञस्य मताहमस्मि नाहं प्रमाथ्यादिह संप्रतीता
सा वीरराज्ञे कृपणा वदेयं १३ यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां समास्थितावेकरथे समेतौ इंद्रोपि तां
नापहरेत्कथं चिन्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोन्यः १४ यथा किरीटी परवीरघाती निघ्नन्रथस्थो हि
षतां मतासि नादंतरे त्वद्गु जितो प्रवेष्टा कक्षं दहन्नग्निरिवोग्रवेगः १५ जनार्दनः सात्यकवृष्णिवी
रो महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे एते हि सर्वे मम राजपुत्राः प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः १६ मौर्वीवि
सृष्टाः स्तनयित्नुघोषा गांडीवमुक्तास्त्वतिवेगवंतः हस्तं समाहत्य धनंजयस्य भीमाः शब्दा घोरतरा न
दंति १७ गांडीवमुक्तांश्च महाशरौघान्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान्‌ यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशा
लिनं तदा स्वबुद्धिं प्रतिनंदितासि १८ स शंखघोषः स तलत्रघोषो गांडीवधन्वा मुहुरुद्वहंश्च यदा
शरानर्पयिता तवोरसि तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत्‌ १९ गदाहस्तं भीममभिद्रवंतं माद्रीपुत्रौ सं

ति विशोष्यानिर्दिशान दोषाय १७ १८ अभविष्यत्‌ अन्वेषणां कृतवत्‌ एवं त्वर्थः भविष्यतीत्यर्थे व्यत्ययेन लृङ्‌ १९ अथ मे तिष्ठेदः २० २०

११ संभ्रमे भयं आगतेवास्मिनन्त्वद्दशोस्या स्वामी तथैः २२ अध्यायः २६६ ततः १ महावनं काम्यकं २ महावनं महालयः शृहिणीगृह

यथा चाहं नातिचरे कथंचित्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणं २१ न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा समागताहं हि कुरुप्रवीरैः पुनर्वनं काम्यकमागतास्मि २२ वैशंपायन. सा तानन्प्रेक्ष्य विशालनेत्रा जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा २३ जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा तया समाक्षिप्ततनुः स पापः पपात शाखीव निकृत्तमूलः २४ प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री सा कृष्यमाणा रथमारुरोह धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा २५ धौम्य उ. नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ २६ क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयः आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् २७ वैशंपाय. इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीं अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः २८ इत्यारण्यके द्रौपदीप्रमाथे २६८ वैशंपा. ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ततो मृगव्यालगणा

मुच्यतइत्युक्तेः शृहिणी वनं नपुंसकं तीरे निवासालयकानने इति मेदिनी महाधनमिति पाठे महत्त्व तद्धनं चेति ह्रीरूपमेव वचनं ३ ॥ ३

समाच्छाद्य मोहयित्वा समन्युः सहितः प्राणानां आध्यात्मिकानामिंद्रियाणां पतिर्मुख्यः प्राणः ४ अराजकं राजहीनं शौंडैः मद्यपैः यावि
दितैर्गजैः पीतरसः पीतजलः यथा दासी मुदकुंभेन यंती मनुलक्ष्य महामात्राम्लयाज्ञातमेव राजेतत्पृष्ठतोनीत्वा तेन जलं शोषयति सा

त्विंशेन निवर्तध्वमलं मे गौरैर्मनो हि मे दूयति दह्यते च बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्युरूह्यते प्राण
पतेः समीपे ४ सदाः सुपर्णेन हतोरगं यथा राष्ट्रं यथा राजकमात्तलादिप एवंविधं मे प्रतिभाति
काम्यं केशांडैर्यथा पीतरसं मृद्कुंभः ५ ते सैन्धवैस्तनिलोपवेगैर्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः
युक्तैर्हृष्टैः स्वरथैर्नृवीरास्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ६ तेषां तु गोमायुरवं त्वल्पघोषानिवर्त
तां वाममुपेत्य पार्श्वे प्रत्याहरन्तं त्वविमृश्य राजा प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ७ यथा वदन्त्येष वि
हीनयोनिः शृगालको वाममुपेत्य पार्श्वम् सुव्यक्तमस्मानवमत्य पापैः कृतोभिमर्दः कुरुभिः
प्रसह्य ८ इत्येवं ते तद्वनमाविशन्तो महत्तरण्यं मृगयां चरित्वा बालामपश्यन्त तदा रुदंतीं धा
त्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ९ तामिन्द्रसेनस्त्वरितोभिसृत्य रथादवप्लुत्य ततोभ्यधावत् प्रोवाच

वेग्रकस्माद्दृष्टं लघुतया परिक्तं पश्चात् ज्ञानातितत्वतः अस्माभिः ज्ञातोस्मद्वनं कश्चिद्धर्षयिष्यति तदा विलकुंभवद्धनं पश्चाद्दुःसाम इत्यर्थः ५ सैं
धवैः सिंधुदेशजैर्वाजिभिरश्वैः स्वरथैः शोभनरथैः समानाधिकरणे तृतीयात्रयं ६ प्रेष्यवधूं दासभार्यां ८ इतितरः समीपतरः आर्ततर

म॰
भा॰ वं॰
टी॰
५५५

९ पुरायावत् अवर्हितेतन्तुंनददातितावतशीघ्रंअनुयातेतिचतुर्थेनसंबंधः १९ २० ॥

किंरोदिषित्वंपतितापरण्यांकिंतेमुखंवैशुष्यतिदीनवर्णम् कच्चिन्नपापैःसुनृशंसकृद्भिःप्रमाथितासि
पद्मीराजपुत्री १ अचिन्त्यरूपासुविशालनेत्राशरीरतुल्याकुरुपुंगवानाम् यद्येवदेवीस्थितिदीप्तविष्टा
दिवंप्रपन्नाप्यथवासमुद्रं ११ तस्याममिष्यंतिपदंहिपार्थास्तथाहिसंतप्यतिधर्मपुत्रः कोहीदृशा
नामरिमर्दनानांक्लेशासहानामपराजितानाम् १२ प्राणैःसमामिष्टतमांजिहीर्षेदनुत्तमंरत्नमिवप्र
मूढः नबुध्यतेनाथवतीमिहाद्यबहिश्चरंहृदयंपाण्डवानाम् १३ कस्याद्यकायंप्रतिभिद्यघोरामहीं
प्रवेक्ष्यंतिशिताःशराग्र्याः मात्वंशुचस्तांप्रतिभीरुविद्धियथाद्यकृष्णापुनरेष्यतीति १४ निहत्य
सर्वान्द्विषतःसमग्रान्पार्थाःसमेष्यन्त्यथयाज्ञसेना अथाब्रवीच्चारुमुखंप्रमृज्यधात्रेयिकासा
रथिमिंद्रसेनं १५ जयद्रथेनापहृताप्रमथ्यपंचेंद्रकल्पानपरिभूयकृष्णा तिष्ठंतिवर्त्मानिनवा
न्यमूनिवृक्षाश्चनम्लानितथैवभग्नाः १६ आवर्तयध्वंह्यनुयातशीघ्रंनदूरयातैवहिराजपुत्री संन
ह्यध्वंसर्वएवेन्द्रकल्पामहांतिचारूणिचदंशनानि १७ गृह्णीतचापानिमहाधनानिशरांश्चशीघ्रं
पदवींचरध्वं पुराहिनिर्भर्त्सनदंडमोहिताप्रमोहचित्तावदनेनशुष्यता १८ ददातिकस्मैचिदनर्हतेतनुं
वराज्यपूर्णामिवभस्मनिस्रुचं पुरातुषाग्नाविवहूयतेहविःपुरास्मशानेस्रगिवापविध्यते १९

दिवंप्रपन्नाप्यथवासमुद्रं तस्यागमिष्यंतिपदंहिपार्था यथाहिसंतप्यतिधर्मपुत्रः कोहीदृशानामरिमर्दनानां क्लेशासहानामपराजितानां प्राणैःसमामिष्टतमांजिहीर्षेत् नबुध्यते नाथवतीमिहाद्य ॥ १० ॥

महारथ ... पुराग्निषोमौ

५५५

२१ २२ प्रतिक्रामहरेभव पक्षाणिग्रनर्हतिनत्तुदत्तातीत्यादीनिडुःख्याख्यानि मतत्वात्तद्वचनं स्वजनस्पतवव्यपदृप्तं २३ २६ यथैणात्पराभ

मावः प्रियायाः स्तनसंस्तलोचनेनेंद्रप्रभान्धुवदनेप्रमत्ते स्पृष्णान्कुम्भेकश्चिदकृत्यकारीस्यावैषु
योडाशमिवाप्नुयेय २१ एतानिवर्त्मान्यनुयानशीघ्रमावः कालः तेषमसिद्धासयाहे २२ युधिष्ठिर.
भद्रेयतिक्रामनियकृष्णवाचेमामसत्कारोपकृष्णमप्येवाचः राजानोवायदिवाराजपुत्रावलेनम
त्रावचनामाप्नुवंति २३ वैशंपायन. एतावदुक्त्वाप्रययुर्हिशीघ्रंतान्येववर्त्मानमनुवर्तमानाः स्मृष्टमु
कुर्वालवदुक्त्वामतोगाविविन्नेपतस्यमहाधनुर्भिः २४ ततोपश्यंस्तत्सैन्यमस्यरणमुहूर्तेवैवाजि
खिरमरणत्रं पदातीनाममध्यगतेचधौम्यविक्रोशंतंभीममभिद्रवेति २५ तेसांत्वयांयामपदिदी
नसत्वाः स्वर्गभवानेनितिराजपुत्राः श्येनायथैवामिषसंप्रयुक्ताजवेनतत्सैन्यमथाभ्ययावत
२६ तेषांमहेंद्रोपमविक्रमाणांसंरब्धानांधर्षणाद्याज्ञसेन्याः क्रोधः प्रजज्वालजयद्रथंचदृ
ष्ट्वाप्रियांतस्यरथेस्थितांच २७ प्रचुक्रुशुश्चाप्ययसिंधुराजंवृकोदरश्चैवधनंजयश्च यमौच
राजाचमहाधनुर्धरास्ततोदिशः संमुमुहुः परेषां २८ इत्यारण्यकेद्रौपदीहरणे २६९ वैशंपा.
ततोघोरतरः शब्दोवनेसमभवत्तदा भीमसेनार्जुनौदृष्ट्वाक्षत्रियाणाममर्षिणां १ तेषांध्वजाग्रा
वात २७ २९ अध्यायः २६९ ततो १२॥ ण्यभिप्रेक्ष्यराजास्वयंदुरात्माकुरुपुंगवानां जयद्रथोयाज्ञसेनीमुवाच

यदिस्थितौमामकंहितौजः ७॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
४५॰

३ अनायुष्यं आयुर्नाशकं मृदमित्यर्थः ५ २ पौरोहित्यपरं गच्छ पदं धर्मराजे ८ ९ आजानेया अश्वविशेषाः ९ अपराद्धाः अपराधवंतः शि

ञ्जायांतीमे पंचरथा महांतो मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते सा जानती ख्यापयतः सुकेशी परं परं पांडवा
नां रथस्थं ३ द्रौपद्यु॰ किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरैरनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरं एते वीराः पतयो
मे समेता न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ४ आख्यातव्यं त्वेव सर्वं मुमूर्षोर्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा संपश्यंत्याः सानुजं धर्मराजं ५ यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदंगौ नंदोपनंदौ म
धुरौ युक्तरूपौ एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं सदा जनाः कृत्यवंतोनुयांति ६ य एष जांबूनदशुद्ध
गौरः प्रचंडघोणस्तनुरायताक्षः एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदंति युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ७ अप्येष
शत्रोः शरणागतस्य दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः परैह्येनं मूढ जवेन भूतये त्वमात्मनः प्रांज
लिर्न्यस्तशस्त्रः ८ अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं महाभुजं शालमिव प्रवृद्धं संदष्टौष्ठं भ्रुकुटीसंह
तभ्रुवं वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ९ आजानेया बलिनः साधुदांता महाबलाः शूरमुदावहंति
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि भीमेति शब्दोस्य गतः पृथिव्यां १० नास्यापराद्धाः शेषमवाप्नुवं
ति नास्य वैरं विस्मरते कदाचित् वैरस्यांतं संविधायोपयाति पश्चाच्छांतिं न च गच्छत्यतीव ११ ॥

धं जीवनं वैरस्यांतं शत्रुनाशं संविधाय आसाद्य उपयाति कृतकृत्यो भवति अपि च अतीव शांतिं नोपैती तिमरणांतानि वैराणीति लोकप्रसिद्धं अयं त्वमावयित्वा

शिष्टं [illegible]

४५॰

२३ यं रत्नंतिस नकुल इति द्वयोः संबंधः १४ १५ मृष्यमाणमक्षं दुःखदेशातकृतो वाशतकृतोदिव १६ १७ जीवपक्षे जीवनेन वृत्तमृत्यैव पुनर्जन्म प्राप्स्यते २०

धनुर्धराग्र्यो धृतिमान्यशस्वी जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य धनंजयो ना
म पतिर्मे एषः १२ यो वै न कामान्न भयान्न लोभात्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी १३ यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो भयार्तानामभयदाता मनीषी यस्योत्तमरू
पमाद्यः पृथिव्यां यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे १४ प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं च स एष वीरो नकुलः पतिर्मे
यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो महांश्च धीमान्बलदेवो द्वितीयः १५ यस्याद्य कर्मेन्द्रसमे नृपक्षमत्वशात
कृतो वा दैत्यसेना समस्ता संख्ये शूरः कृती तामतिमान्मनस्वी प्रियंकरो यो भवतस्य राज्ञः १६ स एष
चेन्द्रार्कसमानतेजा जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते वक्ता न यथा सत्सु वि
निश्चयज्ञः १७ स एष शूरो नित्यममर्षणश्च धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे सर्वेस्याणान्वप्रविशे
द्धव्यवाहं न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यं १८ सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे रतश्च कुन्त्याः प्राणेभ्योपि प्रियो मान्यवीरः
विशीर्यतीं नावमिवार्णवान्ते रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे १९ सेनां न तेवैमाहतसर्वयोधां विलोमि
तां दृष्ट्वासि पाण्डुपुत्रैः इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा यास्त्वं माहात्म्यमनुपृष्टवान्नः यद्येतेभ्यो मुच्यसे तत्र देहैः
पुनर्जन्म प्राप्स्यते जीवपक्षः वैशंपायन० ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पास्त्यक्त्वा त्रस्तां तां जलीलां सदातो

श्री॰
भा॰व॰
ही॰
८५१

संति १४ अंतरं अभ्यहारयत् भीमजयद्रथयोः मध्ये प्रवेशेन व्यवधानं कृतवान् रथवेशेन रथवर्गेण ५ ६ १६ ॥

वैशंपायन॰ संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत इति स्म सैंधवो राजा चोदयामास तान्नृपान् १ ततो घो
रतमः शब्दो रणे समभवत्तदा भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् २ शिबिसौवीरसिंधू
नां विषादश्चाप्यजायत तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ३ हेमचित्रसमुत्सेधां
सर्वशैक्यायसीं गदां प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैंधवं कालचोदितं ४ तदंतरमथावृत्य कोटिकाश्यो
भ्यहारयत् महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरं ५ शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः कीर्य
माणोपि बहुभिस्तैस्तु भीमो नाकंपत ६ गजं त्वगजारोहपदातींश्च चतुर्दश जघान तादृशा
भीमः सैंधवध्वजिनीमुखे ७ पार्थः पंचशतान्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् परीप्समानः सौवी
रं जघान ध्वजिनीमुखे ८ राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणां निमेषमात्रेण शतं जघान स
मरे तदा ९ ददृशे नकुलस्तत्र रणात्मसंकुलकर्पृथक् शिरांसि पादस्त्राणां बीजवत्सवपन्बहुः १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन राजयोधिनः पातयामास ताराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ११ ततस्त्रिगर्तः सध
नुरवतीर्य महारथात् गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् १२ तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुं
तिनंदनः अर्धचंद्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् १३ सभिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वम

८५१

२ सविषाणां भुजं सदंतं शुंडादंडे स मूले गंडप्रदेशे २२ २५ तलेयुक्तेन मुष्टियुक्तेन तलस्थपेटइत्यादिस्तयोः स्वभावाथ्वयोविति मेदिनी त्वक्फः खड्गादिस्तुष्टिः

तोमरैरभिवर्षेतो जीमूताविव वार्षिकौ पंकेकेन विपाटेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ९ त्रिगर्तराजः सुर २६ ३२
थस्तस्याथ रथपुंगवः रथमाक्षेपयामास राजेन राजयानवित् १० नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्च
मासिपाणिमान् उद्भ्रान्तनागमासाद्य यतस्त्यागिगिरिवाचलः १९ सुदर्यस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य
तु प्रेषयामास सक्रोधमभ्युत्क्षिप्तकरं ततः २० नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः सविषाणं
भुजं मूले विच्छिन्नं निकृत्तं ततः २१ सविनयमहानादं राजः केकटभूषणः पतन्न वाकुंभिनाभूमौ हस्तिनो
हीनपोथ्ययत् २२ सतत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महाभयः २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे सूतस्य तु रथं तोवाहानवह्नवेणापाहरत्क्षिरः २४ न तु वे
यहतेस्य तेस राजा बाहुशालिना तस्याथ्याव्रद्रवत्सं ह्यहत्व सूतास्ततस्ततः २५ विमुखं वहतस्तेनं ते
भीमसः प्रहरतांवरः जघाननतलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पांडवः २६ द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां ध्वजे
जयः चक्रते निशितैर्भल्लैर्यन्तृंषि च शिरांसि च २७ शिवीनिक्ष्वाकुमुख्यांस्त्रिगर्तान्सैंधवानपि ज
घानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् २८ सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना सपताकाश्च
मातंगाः सध्वजाश्च महारथाः २९ प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति शरीराण्यशिरस्का

३३ ३४ आक्षिपन्नामविश्राव्य ३५ सैनिकान्निघ्नंतंभीमंवारयामास ३६ समरोद्देशेवनभूमौ ३७ अन्विष्यअन्विच्छ ३८ धा दुःशालोद्भर्यापन

सतस्मिन्संकुलेसैन्येद्रौपदीमवतार्यतां प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनंयेननराधमः ३३ द्रौपदींधर्मरा
जस्तुदृष्ट्वाधौम्यपुरस्कृतां माद्रीपुत्रेणवीरेणरथमारोपयत्तदा ३४ ततस्तद्विद्रुतंसैन्यमपया
तेजयद्रथे आदिश्याक्षिपनाराचैराजघानवृकोदरः ३५ सव्यसाचीतुतंदृष्ट्वापलायंतंजयद्रथं
वारयामासनिघ्नंतंभीमसेनंवसैनिकान् ३६ अर्जुनउ॰ यस्यापचारात्प्राप्तोयमस्मान्क्लेशोदुरा
सदः तमस्मिन्समरोद्देशेनपश्यामिजयद्रथं ३७ तमेवान्विषभद्रंतेकिंतेयोधैर्निपातितैः अ
नामिषमिदंकर्मकथंवामन्यतेभवान् ३८ वैशंपाय॰ एवमुक्तोभीमसेनस्तुगुडाकेशेनधीमता
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्यवाग्मीवचनमब्रवीत् ३९ हतप्रवीरारिपवोभूयिष्ठंविद्रुतादिशः गृहीत्वाद्रौ
पदींराजन्निवर्ततुभवानितः ४० यमाभ्यांसहराजेंद्रधौम्येनचमहात्मना प्राप्याश्रमपदंराज
न्द्रौपदींपरिसांत्वय ४१ नहिमेमोक्ष्यतेजीवन्मूढःसैंधवकोनृपः पातालतलसंस्थोपियदिश
क्रोस्यसारथिः ४२ युधिष्ठिरउ॰ नहंतव्योमहाबाहोदुरात्मापिससैंधवः दुःशालामभिसंस्मृत्यगां
धारींचयशस्विनीं ४४ वैशंपाय॰ तच्छ्रुत्वाद्रौपदीभीममुवाचव्याकुलेंद्रिया कुपिताह्रीमतीप्रा
भगिनी ४३ ४०॥ ज्ञापतीभीमार्जुनावुभौ ४५ कर्तव्यंचेत्प्रियंमह्यंवध्यःसपुरुषाधमः सैंधवापसदःपापो

अपविद्धा उत्तस्ततो विशीर्णाः कृषाः ऋषीणामाश्रमान् निमठाश्वछ्छा त्राणामालयाय यतत् ५८ ५५ अतिविक्रमपुण्यानि कर्माणि ५६ ६० अध्यायः ६५

सप्रविश्याश्रमपदं विश्वस्तैर्हृष्टमानसैः मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरभिकीर्णं ददर्श ह ४८ द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समाहितैः समेयाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ४९ ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपं जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ५० स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भाविनी ५१ भीमसेनार्जुनौ चापि श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं स्वयमश्वैस्तदा तूर्णं जवेनैवाभ्यधावतां ५२ इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ५३ स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ५४ ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसं ५५ सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः अतिविक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयं ५६ पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनं सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ५७ अनुयाय महाबाहुः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत् अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ५८ राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनं कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ५९ उच्यमानः स पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ६० मा वधीरिति पा

जयद्रथस्तु १२ अत्रास्य जयद्रथस्य पंचदासवर्णतः क्षत्रियाधमत्वात्पंचधा मारणमुक्तं शिरो गृहीत्वेत्यादिना शिरःकेशेष्वित्यर्थः ताडयामास चपे
टाभिरिति शेषः यथोक्तं नीतिशास्त्रे वामपाणिकचोत्पीडाभूमौ निष्पेषणं बलात् मूर्ध्नि पादप्रहरणं जानुनोदरमर्दने मालूराकारयामु

वैशंपाय० जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतावुभौ प्राधावत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः १
तं भीमसेनो धावंतमवतीर्य रथाद्बली अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षे ह्यमर्षणः २ समुद्यम्य च तं
भीमो निष्पिपेष महीतले शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ३ पुनः संजीवमानस्य तस्यो
त्पतितुमिच्छतः पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ४ तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ५ विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फाल्गुनः दुःशलायाः कृ
ते राजन्यत्तदाहेति कौरव ६ भीमसेन० नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति कृष्णायास्तद
नर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ७ किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी त्वं च बालिशया बु
द्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ८ एवमुक्त्वा सटास्तस्य पंच चक्रे वृकोदरः अर्धचंद्रेण बाणेन किंचिद
ब्रुवतस्तदा ९ ॥

ष्टाकपोले हस्तताडने कफोणिपातोऽप्यसकृत्सर्वतस्तलताडनं जालेन युद्धे भ्रमणं मा
रणं स्मृतमष्टधेति चतुर्भिः क्षत्रियहत्यां पंचभिः क्षत्रियाधमं षड्भिर्वैश्यसमाभिस्तु शूद्रसंकरमष्टभिरिति ३ ७ घृणी दयावान् बा
लिशया बालत्वया बाधसे शत्रुं हे त्वं न ददासि ८ सटाः केशसंनिवेशमध्ये मध्ये पंचस्थानेषु अर्धचंद्रेण बाणेन तेषां वहापयामासेत्यर्थः ९

विकत्थ्य पितां राजानं ततः प्राह वृकोदरः जीवितं चेदिच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु १० दासोऽस्मीति त्वया
वाच्यं संसत्सु च सभासु च एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ११ एवमस्त्विति तं राजा कृष्यमाणो ज
यद्रथः प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनं १२ तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः रथमारोपया
मास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितं १३ ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छ
द्युधिष्ठिरं १४ दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथं तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् १५ राजा
नं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः १६ तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्रा
ता सप्रणयं वचः मुञ्चेममधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयं १७ द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरं दा
सोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः १८ स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरं ववन्दे विह्वलो राजं
स्तांश्च दृष्ट्वा मुनींस्तदा १९ तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचि
ना २० अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् स्त्रीकामे वा धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् २१
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधम गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तं २२ सम्प्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृ
पां चक्रे नराधिपः धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः २३ साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः २४ जगाम राजा दुःखार्तो गंगाद्वाराय भारत स देवं शरणं गत

म॰
भा॰व॰
टी॰
४५४

बलिउपहारे १८ २० नारायणः सहायो यस्य तेन नारायणसहायकं २९ प्रारम्भूणानि तिष्ठिनस्तीति श्रोरोसं ३१ नारायणसहायस्याजेयत्ववक्तुं ना
रायणमाहात्म्यमेवाह देवइत्यादिना देवानां द्योतकानां सूर्यचंद्राग्निचक्षुर्मनोवाचांज्योतिषां देवः प्रकाशकः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः ये
नचक्षुंषि पश्यंतीत्यादिश्रुतिभ्यः अनंतः त्रिविधपरिच्छेदशून्यः आत्मा स्वरूपं यस्य प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया पुरुषश्चिद्रूपः तदुभया

तपश्चारविपुलेन तस्य प्रीतो वृषध्वजः बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः १९ अंतेचा
मेदं दैवः सन्जग्राह च तत्कृष्णे समस्तान्वरयानं पंच जयेयुधि पाण्डवान् २० इति राजाब्रवीद्दे
वेनेति देवस्तमब्रवीत् अजेयांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि २१ अतेत्युक्तेन महाबाहुनरं
नामसरेश्वरं वर्ज्यांतमनतपसे नारायणसहायकं २९ अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदं
मयादत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं पुरे ३१ अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीनस्त्रमहाशयान् देवदे
वोह्यनंतात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ३१ प्रधानपुरुषोव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ३१ युगांत
काले संप्राप्ते कालाग्निर्दहति जगत् सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननं ३१ निर्दहन्नागलो
कांश्च पातालतलचारिणः अथांतरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः घोरस्वराविनर्दिनस्तडि

त्मा विदद्विस्मयः अव्यक्तः जगत्कारणरूपो बीजांतर्गतवटतुल्यः अतएव विश्वात्मा विश्वस्यात्मा चेतनांशेन विश्वमूर्तिमान्जडांशेन ३१
एवं नारायणस्य जगद्धेतुत्वमुक्त्वा तस्य जगत्संहर्तृत्वमाह युगांतेति ३२ कालाग्निरूपो नारायणः निर्दहते ३३ विनर्दिनः गर्जंतः सघुति

मायावेवंविदिनः सर्वभिख्वतिष्ठिराः सर्वाविर्वेश्वः मद्दन्तः ३५ ॥

४५४ ख्व मङ्दकिष्ठ उतिष्ठतीमध्यः ४७ ॥

नाशयामासुः पयोधराः इति शेषेणान्वयः अलमात्रैः यथा तमसाचाभिः स्थूलाभिः धाराभिः विततधाराः शब्दः आकारान्तः सोमपाशब्दवत् पुल्लिङ्गः धा
वमाना एव धारा इति आदयन्ते क्लेदनीयं वस्त्विति धाराः ताः आदाने आतो क्विप् ३५ एकार्णवभूते आवातवप्लव्ये अस्मिन् एव वननाशोक्तिः निद्रा
घेश्वरतदुपलंभमात्रपरा ३६ चतुर्युगसहस्रप्रमाणा ब्रह्मणो दिने तदन्ते आप्लुता सलिलेन तर्हि तेनार्थः नारायण इत्याख्या नाम यस्य य

ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः अलमात्रैस्तु धाराभिः क्लिष्टेत्यार्थमवेशः ३५ एकार्णवे
तदा तस्मिन्नुपशान्ते चराचरे नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ३६ चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लु
तां महीं ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ३७ सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः
फणासहस्रविकटे शेषपर्यङ्कभोगिनि ३८ सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युति कुन्देन्दुहारगो
क्षीरमृणालकुमुदप्रभे ३९ तत्रासौ भगवान्देवः स्वपन् सलिलनिधौ तदा नैशेन तमसा व्याप्तां
स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ४० तत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत इमं चोदाह
रन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ४१ ॥

हा नारायणो देव आख्या यस्य यः स हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा विश्वाभिमानी अत एव सहस्रपादादिमान् ३७ स्वप्तुकामः स्वदिनान्ते फ
णासहस्रे ३८ अमितद्युतिं अत्यन्तद्योतमानं ३९ सत्त्वोद्रेकात् तमसोऽभिभवे सति सत्त्वस्याविर्भावात् शून्यं प्राणिसंचाररहितं ४१

नारायणपदं निर्वक्ति आप इति नराज्जाताः नाराः तनवः सूनवः नरस्य हि सूनव इति गौणादिगणपाठात्सौत्रो ङीष् गणकार्यस्यानित्यत्वान्न तनवः तस्य नारायण
स्यैव तनवः यथा सौवर्णं कुण्डलं सुवर्णमेव एवं नरजा आपो नररूपैवेत्यर्थः नाराः आपः देहाद्याकारपरिणताः अयनं निवासस्थानं यस्य अथवा नाभिः
सह तत्तादात्म्यं प्राप्य आस्ते इति वा नारायण इति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च श्रुतिः परमा
त्मन एव सृष्टे देहे प्रवेशो देहसंबंधेन भोक्तृत्वं च दर्शयति तेन चेतनाचेतनं सर्वं जगन्नारायणात्मकमित्युक्तं भवति ५२ प्रध्यानेति ध्यानसमका

आपो नारास्तु तनव इत्येवं नाम शुश्रुम अयनं तेन चैवास्य तेन नारायणः स्मृतः ५२ प्रध्यानसमका
लं तु प्रजाहेतोः सनातनः ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ५३ ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिप
द्माद्विनिःसृतः तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः ५४ शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः
समान् ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ५५ ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि जंगमानि स्थावराणि च यक्ष
राक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ५६ सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः रौद्री भावेन श
मयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ५७ ॥

ले प्रजाहेतोः प्रजानामुत्पत्त्यर्थं सनातना ततश्चिरं ततो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः
तादृशेन रूपेण ध्यातुरीशो प्रत्यभादित्यर्थः ततो ध्यानमात्रे ध्यानानंतरं विश्लोनी नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ५३ तस्मिंश्च पद्मे पितामह उप
विष्ट इति क्रमभंगेन योज्यं ५४ मरीचिप्रमुखान् मरीचिरंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः वसिष्ठो नारदश्चैव भृगुर्नव महर्षयः ५५
त्रसानि जंगमानि ५६ प्रजापतेरीश्वरस्य मायाशबलस्य तिस्रोऽवस्थाः एकैकगुणोत्कर्षनिमित्ताः रजस उत्कर्षे ब्रह्मा सन् सृजते सत्वो
त्कर्षे पौरुषी वैष्णवी तनुः प्रविश्य रक्षति तम उत्कर्षे रौद्रीभावेन रुद्रभावेन शामयेदिति ५७ ॥

हे सिंधुपते तेन तव क्रान्तं अत्र वृणं नास्ति यतः विष्णोः अद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कथ्यन्ते यानि कर्माणि न वेत्सी ति शेषः ४८ तान्येव कर्माण्याह
एकार्णवे सति एकाकाशे आकाशमात्रे वायुतेजःपृथिवीरहिते जलमात्रे सति ४९ खद्योत इति प्रकाशमात्रत्वमुच्यते प्रतिष्ठानाय लोक

न श्रुतं ते सिंधुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ४८ जलेन समनु
प्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ४९ निशायामिव खद्योतः प्रा
वृट्काले समन्ततः प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ५० जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मन
सेच्छति किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीं ५१ एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा जल
क्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ५२ कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितं दशयोजनविस्तीर्णमा
यतं शतयोजनं ५३ महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभं
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः दंष्ट्राग्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यवशान्महीं ५५ पुनरेव महाबा
हुरपूर्वां तनुमाश्रितः नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ५६ दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य
पाणिना दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनंदनः ५७ दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः शूलोद्य

प्रतिष्ठापनार्थं ५० जलक्रीडायां अभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ५२ वराहवपुषं आत्मानमिति शेषः वाङ्मयं च तत्र वेदमयं वेदसंमितं वेदप्रमि
तयज्ञरूपं ५३ वर्ष्मशरीरं ५४ दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ५५ एवं वराहावतारमुक्त्वा नरसिंहावतारमाह पुनरेवेत्यादिना

[illegible] ५९ ॥

[illegible] ५८ [illegible]

[illegible] ५९ ॥

मृगेंद्रेणाविसमुपेत्यदैत्यसमीपेगत्वासमुपाद्रवन् हिरण्यकशिपुःकरजैर्निर्विदारितः ८९ नृसिंहावतारकथामुपसंहृत्यवामनावतार
कथांप्रस्तौति एवमिति ८१ गर्भेधारितःगर्भधारितःसप्तमीतियोगविभागात्समासः ८२ इदितेर्माहृदितेतत्रभवोभोदः कुसमेचसत्
समुपेत्यततस्तौ हैर्मृगेंद्रेणावलीयसा नारसिंहेनवपुषादारितःकरजैर्भृशं ८० एवंनिहत्यभग
वान्दैत्येंद्ररिपुघातिनं भूयोनःपुंडरीकाक्षःप्रभुर्लोकहितायच ८१ कश्यपस्यात्मजःश्रीमानदि
त्यागर्भधारितः पूर्णेवर्षसहस्रेतुप्रसूतागर्भमुत्तमं ८२ इदितेर्माभोदसहृशोदीप्तात्मावामनाकृतिः
दंडीकमंडलुधरःश्रीवत्सोरसिभूषितः ८३ जटीयज्ञोपवीतीचभगवान्बालरूपधृक् यज्ञवाटंगतःश्री
मान्दानवेंद्रस्यवैतदा ८४ बृहस्पतिसहायोसौप्रविष्टोबलिनोमखे तंदृष्ट्वावामनतनुंप्रहृष्टोबलि
रब्रवीत ८५ प्रीतोस्मिदर्शनेविप्रब्रूहित्वंकिंददानिते एवमुक्तस्तुबलिनावामनःप्रत्युवाचह ८६
स्वस्तीत्युक्त्वाबलिंदेवःस्मयमानोभ्यभाषत मेदिनींदानवपतेदेहिमेविक्रमत्रयं ८७ बलिर्ददौप्रसन्ना
त्माविप्रायामिततेजसे ततोदिव्याद्भुततमंरूपंविक्रमतोहरेः ८८ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्योजहाराशुसमे
दिनीं ददौशक्रायचमहींविष्णुर्देवःसनातनः ८९ एषतेवामनोनामप्रादुर्भावःप्रकीर्तितः तेनदेवाःप्रा
दुरासन्वैष्णवंचोच्यतेजगत् ९० असतांनिग्रहार्थायधर्मसंरक्षणायच अवतीर्णोमनुष्याणामजायतय
त्सदृशःमेघच्छत्रेक्रिडदितिमित्यमरःश्रीवत्सेनउरसिभूषितइतिलुप्तविभक्तिकंपदं ८३ बालःवामनःवाटंस्थानं ८४ बलिनःबलेःश्रयं

गांतिगायंति १३ सप्रज्ञेनः प्रस्त्रविदुषांप्रधानेश्रेष्ठः यं अजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना १४ १५ भावः स्पष्टतमः

यं देवं विष्णोर्गायंति तस्य कर्माणि सैन्धव यमाहुरजितं कृष्णं शंखचक्रगदाधरं १३ श्रीवत्सधारिणं देवं
पीतकौशेयवाससं प्रधानः शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते १४ महाभागः पुंडरीकाक्षः श्रीमाननंतवि
क्रमः समानस्पंदने पार्थमास्थाय परवीरहा १५ नशक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः कः पुनर्मानु
षो भावो रणे पार्थं विजेष्यति १६ तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बले चतुरः पांडवान् राजन् दिने
कं जेष्यसे रिपून् ११ वैशंपा॰ इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः
वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः १९ त्र्यंबको राजशार्दू
ल भगनेत्रनिपातनः उमासहायो भगवांस्तत्रैवांतरधीयत २० जयद्रथोपि मंदात्मा स्वमेव भवनं य
यौ पांडवाश्च वने तस्मिन् न्यवसन् काम्यके तथा २१ इत्यारण्यके पर्वणि द्रौपदीप्रमाथः समाप्तः २५ ज
नमेजय॰ एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पांडवाः १ वैशंपाय॰
एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथं आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः २ ॥

भावः स्पष्टमालोकेऽस्यानेकार्थः १६ दिनैकं एकदिनमेव न सर्वदा ११ १९ दक्षयज्ञे भगस्य नेत्रे निपातितवान् भगनेत्रनिपातनः अध्यायः

म॰
भा॰व॰
टी॰
४५७

३ ४ ५ दैवंधर्माधर्मौ विधिःसदसत्कर्मणीताभ्यांनिर्मितं ६ ईदृशोभावःपरेणहरणं ७ ८ मिथ्याध्यवसितैःवृथातापसवेषधैः

तेषांमध्येमहर्षीणांशृण्वतामनुशोचतां मार्कंडेयमिदंवाक्यमब्रवीत्पांडुनंदनः ३ युधिष्ठिरः भगवन्देवर्षीणांत्वंख्यातोभूतभविष्यवित् संशयंपरिपृच्छामिछिंधिमेहृदिसंस्थितं ४ द्रुपदस्यसुताह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता अयोनिजामहाभागास्नुषापांडोर्महात्मनः ५ मन्येकालश्चभगवान्दैवंचविधिनिर्मितं भवितव्यंचभूतानांयस्यनास्तिव्यतिक्रमः ६ इमांहिपत्नीमस्माकंधर्मज्ञांधर्मचारिणीं संस्पृशेदीदृशोभावःशुचिंस्तेनमिवानृतं ७ नहिपापंकृतंकिंचित्कर्मवानिंदितंक्वचित् द्रौपद्याब्राह्मणेष्वपिधर्मःसुचरितोमहान् ८ तांजहारबलाद्राजामूढबुद्धिर्जयद्रथः तस्याःसंहरणात्पापःशिरसःकेशपातनं ९ पराजयंचसंग्रामेससहायःसमाप्तवान् प्रत्याहृतातथास्माभिर्हत्वातत्सैंधवंबलं १० तद्दारहरणंप्राप्तमस्माभिरवितर्कितं दुःखश्चायंवनेवासोमृगयायांचजीविका ११ हिंसाचमृगजातीनांवनौकोभिर्वनौकसां ज्ञातिभिर्विप्रवासश्चमिथ्याध्यवसितैरयं १२ अस्तिनूनंमयाकश्चिदल्पभाग्यतरोनरः भवताधृष्टपूर्वोवाश्रुतोवापिभवेत् १३

इयंहिंसाक्रियतइतिशेषः १२ मयासमइतिशेषः १३ अध्यायः २७१

इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २७१ ॥

प्राप्त १ मायांसंन्यासिवेषं २८ त्वष्टाप्रजापतिः स्वयमेवसंकल्पेनचकारनत्वमैथुनहाराःयोनिजामित्यर्थः ९ गोसंज्ञायांभार्यायां १०.१२

मार्कंडेयउ॰ प्राप्तमप्रतिमंदुःखंरामेणभरतर्षभ रक्षसाजानकीतस्यहृताभार्याबलीयसा १ आश्रमा
द्राक्षसेंद्रेणरावणेनविहायसा मायामास्थायतरसाहत्वागृध्रंजटायुषं २ प्रत्याजहारतांरामःसुग्री
वबलमाश्रितः बध्वासेतुंसमुद्रस्यदग्ध्वालंकांशितैःशरैः ३ युधिष्ठिरउ॰ कस्मिन्रामःकुलेजातः
किंवीर्यःकिंपराक्रमः रावणःकस्यपुत्रोवाकिंवैरंतस्यतेनह ४ एतन्मेभगवन्सर्वंसम्यगाख्यातुमर्ह
सि श्रोतुमिच्छामिचरितंरामस्याक्लिष्टकर्मणः ५ मार्कंडेय॰ अजोनामाभवद्राजामहानिक्ष्वाकु
वंशजः तस्यपुत्रोदशरथःशश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचि ६ अभवंस्तस्यचत्वारःपुत्राधर्मार्थकोविदाः राम
लक्ष्मणशत्रुघ्नाभरतश्चमहाबलः ७ रामस्यमाताकौशल्याकैकेयीभरतस्यतु सुतौलक्ष्मणशत्रु
घ्नौसुमित्रायाःपरंतपौ ८ विदेहराजोजनकःसीतातस्यात्मजाविभो यांचकारस्वयंत्वष्टारामस्यम
हिषींप्रियां ९ एतद्रामस्यतेजन्मसीतायाश्चप्रकीर्तितं रावणस्यापितेजन्मव्याख्यास्यामिजनेश्वर १०
पितामहोरावणस्यसाक्षाद्देवःप्रजापतिः स्वयंभूःसर्वलोकानांप्रभुःस्रष्टामहातपाः ११ पुलस्त्योनाम
तस्यासीन्मानसोदयितःसुतः तस्यवैश्रवणोनामगविपुत्रोभवत्प्रभुः १२ ॥

तस्यवैश्रवणस्यकोपात्मांसमकामतपितरंसेवतइतिध्यातिज्वलनात् वैश्रवणंवापितुःपुलस्त्यपवयोगबलेनविश्रवः संज्ञंदेहान्तरंचकारप

पितरंसमसृजत्तस्यपितामहस्तूपस्थितः तस्यकोपात्पितारजनसस्रजात्मानमात्मना ३ सजज्ञेविश्रवाना
मतस्यात्मार्धेनवैद्विजः प्रतीकारायसक्रोधस्ततोवैश्रवणस्यवै ४ पितामहस्तुप्रीतात्माददौवैश्रव
णस्यह अमरत्वंधनेशत्वंलोकपालत्वमेवच ५ ईशानेनतथासख्यंपुत्रंचनलकूबरं राजधानी
निवेशंचलंकांरक्षोगणान्वितां ६ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २७२ मार्कंडेयउ॰ पुलस्त्यस्यतु
यःक्रोधादर्धदेहोभवन्मुनि विश्रवानामसक्रोधःसवैश्रवणमैक्षत १ बुबुधेतंसक्रोधंपितरंरा
क्षसेश्वरः कुबेरस्तत्प्रसादार्थंयततेस्मसदानृप २ सराजराजोलंकायांन्यवसन्नरवाहनः राक्षसीः
प्रददौतिस्रःपितुर्वैपरिचारिकाः ३ ताःसदातंमहात्मानंसंतोषयितुमुद्यताः ऋषिंभरतशार्दूलनृ
त्यगीतविशारदाः ४ पुष्पोत्कटाचराकाचमालिनीचविशांपते अन्योन्यस्पर्धयाराजन्श्रेय
स्कामाःसुमध्यमाः ५ तासांसभगवांस्तुष्टोमहात्माप्रददौवरान् लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या
यथेप्सितान् पुष्पोत्कटायांजज्ञातेद्वौपुत्रौराक्षसेश्वरौ कुंभकर्णदशग्रीवौबलेनाप्रतिमौभुवि ७

र्थः १३ १६ अध्यायः २७२ पुलस्त्य १ पितरंविश्रवसंराक्षसेश्वरः कुबेरोरक्षःपुरीनायकत्वात् २ ३ ४ ५ ६ ७ ॥

८ १२ पित्राविश्रवसा १३ १५ पंचदिक्षुचत्वारएकः सूर्यइतिपंचानामग्नीनांमध्यगःपंचाग्निःविभीषणःतपआतिष्ठदित्यन्वयः १८ २२॥
मालिनीजनयामासपुत्रमेकंविभीषणं राकायांमिथुनेजज्ञेखरःशूर्पणखातथा ८ विभीषणस्तु
रूपेणसर्वेभ्योभ्यधिकोभवत् सर्वभूतमहाभागोधर्मगोप्ताक्रियावतिः ९ दशग्रीवस्तुसर्वेषांश्रेष्ठोराक्ष
सपुंगवः महोत्साहोमहावीर्योमहासत्वपराक्रमः कुंभकर्णोबलेनासीत्सर्वेभ्योभ्यधिकोयुधि मायावी
रणशौंडश्चरौद्रश्चरजनीचरः ११ खरोधनुषिविक्रांतोब्रह्मद्विट्पिशिताशनः सिद्धविघ्नकरीचापिरौ
शूर्पणखातदा १२ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेसुचरितव्रताः ऊषुःपित्रासहहृष्टागंधमादनपर्वते १३ त
तोवैश्रवणंतत्रददृशुर्नरवाहनं पित्रासार्धंसमासीनमृद्ध्यापरमयायुतं १४ जातामर्षास्ततस्तेतुत
पसेधृतनिश्चयाः ब्रह्माणंतोषयामासुर्घोरेणतपसातदा १५ अतिष्ठदेकपादेनसहस्रंपरिवत्सरा
न् वायुभक्षोदशग्रीवःपंचाग्निःसुसमाहितः १६ अधःशायीकुंभकर्णोयताहारोयतव्रतः विभी
षणःशीर्णपर्णमेकमवाहारयत् १७ उपवासरतिर्धीमान्सदाजप्यपरायणः तमेवकालमातिष्ठ
त्तीव्रंतपउदारधीः १८ खरःशूर्पणखाचैववनेषांवैतपस्यतांतपः परिचर्यांचरक्षांचचक्रतुर्हृष्टमानसौ
पूर्णेवर्षसहस्रेतुशिरश्छित्वादशाननः जुहोत्यग्नौदुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः २० ततोब्रह्मास्वयं
गत्वातपसस्तान्न्यवारयत् प्रलोभ्यवरदानेनसर्वानेवपृथक्पृथक् २१ ॥

महदीप्सयाग्रेषपदापेत्तया २२ २३ तमसेति अनिद्यामपिनिद्रांमोहात्मनवानित्यर्थः २८ ३० यैनैाहेतुनेनहेतुत्तोः ब्राह्मसमस्तितस्मा

ब्रह्मोवाच प्रीतोस्मिवोनिवर्तध्वंवरान्वृणुततपुत्रकाः यद्यदिष्टमृतेत्वेकममरत्वंतथास्तुतत् २२ य
द्यदग्नौहुतंसर्वंशिरस्तेमहदीप्सया तथैवतानितेदेहेभविष्यंतियथेप्सया २३ वैरूप्यंचनतेदेहेका
मरूपधरस्तथा भविष्यसिरणेरीणांविजेताचनसंशयः २४ रावणउवाच गंधर्वदेवासुरतोयक्षरा
क्षसतस्तथा सर्पकिन्नरभूतेभ्योनमेस्यात्पराभवः २५ ब्रह्मोवाच यएतेकीर्तिताःसर्वेनतेभ्योस्ति
भयंतव ऋतेमनुष्याद्भद्रंतेतथातद्विहितंमया २६ मार्कंडेयउ० एवमुक्तोदशग्रीवस्तुष्टःसमभवत्त
दा अवमेनेहिदुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः २७ कुंभकर्णमथोवाचतथैवप्रपितामहः सवव्रेमहतीं
निद्रांतमसाग्रस्तचेतनः २८ तथाभविष्यतीत्युक्त्वाविभीषणमुवाचह वरंवृणीष्वपुत्रत्वंप्रीतोस्मी
तिपुनःपुनः २९ विभीषणउ० परमापद्गतस्यापिनाधर्मेमेमतिर्भवेत् अशिक्षितंचभगवन्ब्रह्मा
स्त्रंप्रतिभातुमे ३० ब्रह्मोवाच यस्माद्राक्षसयोनौतेजातस्यामित्रकर्शन नाधर्मेधीयतेबुद्धिरमरत्वं
ददानिते ३१ मार्कंडेयउ० राक्षसस्तुवरंलब्ध्वादशग्रीवोविशांपते लंकायाश्च्यावयामासयुधिजित्वाध
नेश्वरं ३२ हित्वासभगवाँल्लंकामाविशद्गंधमादनं गंधर्वयक्षानुगतोरक्षःकिंपुरुषैःसह ३३ वि

मानुषदोषादेवक्रौर्यंरावणादीनामित्यर्थः नराणांमातुलकमउतिप्रसिद्धं ३१ ३४ ॥ मानंपुष्पकंतस्यजहाराक्रम्यरावणः

कपापानांनैवरूपाणांलोकामेतद्विष्कि ॥ २७ ॥

नमविष्यसिमद्विष्यसि २५ अन्वगच्छत्कुवेरमितिशेषः २६ २७ दत्तानिजातोजातोयदत्तश्चैतद्दत्तमितिगीयते विहंगमःखेचरः ४० रावया
यस्तत्त्वांसमरेहत्वातमेवैतद्धरिष्यति अवमन्यगुरुंमांचयस्मात्त्वंनभविष्यसि २५ विभीषणस्तुधर्मात्मास
तांमार्गमनुस्मरन् अन्वगच्छन्महाराजश्रियापरमयायुतः २६ तस्मैसमभरावोस्तुष्णोभ्राताआत्रेयधनेश्व
रः सेनामत्यदंदोषीमाल्यवत्तारावत्समसेनयोः २७ राक्षसाःपुरुषादाश्चपिशाचाश्चमहाबलाः सर्वेस
मेत्यराजानमभ्यषिंचन्दशाननं २८ दशग्रीवस्तुदैत्यानांदेवानांचबलोत्कटः आक्रम्यबलात्पहरत्का
मरूपीविहंगमः ४० रावयामासलोकान्यत्तस्माद्रावणउच्यते दशग्रीवःकामबलोदेवानांभयमाद
धत् ४१ इत्यार्षेरामायणेरामोपाख्याने २२३ मार्कंडेय० ततोब्रह्मर्षयःसर्वेसिद्धादेवर्षयस्तथा हव्यवा
हंपुरस्कृत्यब्रह्माणंशरणंगताः १ अग्निरुवाच० योसौविश्रवसःपुत्रोदशग्रीवोमहाबलः अवध्योवरदा
नेनकृतोभगवतापुरा २ सबाधतेप्रजाःसर्वाविप्रकारैर्महाबलः ततोनस्त्रातुभगवान्नान्यस्त्राताहि
विद्यते ३ ब्रह्मोवाच नसदेवासुरैःशक्योयुद्धेजेतुंविभावसो विहितंतत्रयत्कार्यमभितस्तस्यनिग्र
हः ४ तदर्थमवतीर्णोसौमन्नियोगाच्चतुर्भुजः विष्णुःप्रहरतांश्रेष्ठःसतत्कर्मकरिष्यति ५ मार्कंडेय०
पितामहस्ततस्तेषांसंनिधौशक्रमब्रवीत् सर्वैर्देवगणैःसार्धंसंभवत्वंमहीतले ६ विष्णोःसहायान्
मासहिंसार्थस्यरुद्रोनृपमिदं ४१ अध्यायः ततो १ विप्रकारैःविविधैःप्रकारैः २ ०॥ ऋक्षवानरीषुचसर्वशः जनयध्वं

८ १२ वज्रसंहननावज्रवत्दृढांगाः १३ यत्रेच्छातत्रैवनिवासायेषांतेयत्रेच्छकनिवासाः १४ यद्यत्कार्यंकैकेयीप्रलोभनंरामप्रव्राजनादि
ततोभागानुभागेनदेवगंधर्वदानवाः अवतर्तुंमहींसर्वेमंत्रयामासुरंजसा ७ तेषांसमक्षंगंधर्वीदुंदु
भीनामनामतः शशासवरदोदेवोगच्छकार्यार्थसिद्धये ८ पितामहवचःश्रुत्वागंधर्वीदुंदुभीत
तः मंथरामानुषेलोकेकुब्जासमभवत्तदा ९ शक्रप्रभृतयश्चैवसर्वेतेसुरसत्तमाः वानरर्क्षवर
स्त्रीषुजनयामासुरात्मजान् ११ तेन्ववर्तन्पितॄन्सर्वेयशसाचबलेनच भेत्तारोगिरिशृंगाणांशा
लतालशिलायुधाः १२ वज्रसंहननाःसर्वेसर्वेचौघबलास्तथा कामवीर्यबलाश्चैवसर्वेयुद्धविशार
दाः १३ नागायुतसमप्राणावायुवेगसमाजवे यत्रेच्छकनिवासाश्चकेचिदत्रवनौकसः १४ एवंविधा
यतत्सर्वंभगवाँल्लोकभावनः मंथरांबोधयामासयद्यत्कार्यंयथायथा १५ सातद्वचःसमाज्ञाययत
थाचक्रेमनोजवा इतश्चेतश्चगच्छंतीवैरसंधुक्षणेरता १६ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २७४ युधि
ष्ठिरउ० उक्तंभगवताजन्मरामादीनांपृथक्पृथक् प्रस्थानकारणंब्रह्मन्श्रोतुमिच्छामिकथ्यतां १
कथंदाशरथीवीरौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ संप्रस्थितौवनंब्रह्मन्मैथिलीचयशस्विनी २ मार्कंडेयउ० जा
तपुत्रोदशरथःप्रीतिमानभवन्नृप क्रियारतिर्धर्मरतःसततंवृद्धसेविता ३ क्रमेणचास्यतेपुत्राव्यवर्द्ध
त १५ संधुक्षणोद्दीपने १६ अध्यायः २७४ उक्तं १ ५ ॥ तमहौजसः वेदेषुसरहस्येषुधनुर्वेदेषुपारगाः चरितब्रह्म

मास

मूलमः ॥

रामपदं निर्वक्ष्येऽहमिति ८ महांतो शत्रुंजयो बाहूयस्तं तदीयौ राजानुपर्यंतो बाहूयस्तं ९ सर्वशः अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजाः यस्मिन्
ज्येष्ठे रामो भवन्नेषोरमयामास हि प्रजाः मनोहरतया धीमान् पितुर्हृदयनंदनः ६ ततः स राजा मतिम
मत्वा स्माने वयोधिके मंत्रयामास चिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ७ अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत
प्राप्तकालं च ते सर्वे मतिरे मंत्रिसत्तमाः ८ लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातंगगामिनं दीर्घबाहुं महो
रस्कं नीलकुंचितमूर्धजं ९ दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवरं रणे पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिस
मं मतौ १० सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदं जितेंद्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरं ११ निय
तारमसाध्वंतां गोप्तारं धर्मचारिणं धृतिमंतमनाधृष्यं जेतारमपराजितं १२ पुत्रं राजा दशरथः कौ
शल्यानंदवर्धनं संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुलनंदन १३ चिंतयंश्च महातेजा गुणान् रामस्य वीर्य
वान् अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितं १४ अद्य पुष्येण निशि ब्रह्मन् पुण्यं योगमुपैष्यति सेना
राः संभ्रियंतां वै रामश्चाप्यनिमंत्र्यतां १५ इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्वाथ मंथरा कैकेयीमभिगम्येदं का
ले वचनमब्रवीत् १६ अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चंडो दशति दु
र्भगे १७ सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक्
तं सर्वानुरक्तप्रकृतिं ११ २३ भद्रं ते इति युधिष्ठिरं प्रति आशीर्वचनं पुरोहितं वसिष्ठं १४ १९ वेदीवत् विलग्नः कृशः मध्यो यस्याः १९

१० कामंवरं उपाकृष्य देहि सेकटात्कष्यात् ११ १८ सीतालांगलपद्धतिः ततोजातत्वादियमपि सीता विदेहापत्यत्वाद्वैदेही १९ कालपर्या
यविविक्तेपतिमामाघहंसनीवस्तुचिस्मिता प्रणाय्यैमेजयंतीवमधुरंवाक्यमब्रवीत् २० सत्यप्रतिश्रु
तोमेत्वंकाममेकंनिसृष्टवान् उपाकृष्यतद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्वसंकटात् २१ राजोवाच वरंददानिते
हंतगृह्णाणयदिच्छसि अवध्योवध्यतांकोद्यवध्यःकोद्यविमुच्यतां २२ धनंददानिकस्याद्य हि
यतांकस्यवापुनः ब्राह्मणस्वादिहान्यत्रयत्किंचिद्वित्तमस्तिमे २३ स्थियोराजन्राजानोममचानु
वर्णस्ववर्तिनां यस्तेभिलषितःकामोब्रूहिकल्याणिमाचिरं २४ सातद्वचनमाज्ञायपरिगृह्यनरा
धिपं आत्मनोबलमाज्ञायततएनमुवाचह २५ आभिषेचनिकंयत्तेरामार्थमुपकल्पितं भर
तस्तदवाप्नोतुवनंगच्छतुराघवः २६ सतद्राजावचःश्रुत्वाविप्रियंदारुणोदयं दुःखार्तोभर
तश्रेष्ठनकिंचिद्व्याजहारह २७ ततस्तथोक्तंपितरंरामोविज्ञायवीर्यवान् वनंप्रतस्थेधर्मात्मा
राजासत्योभवत्विति २८ तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्मान्लक्ष्मणस्तदा सीताचभर्योभद्रंतेवि
देहीजनकात्मजा २९ ततोवनंगतेरामेराजादशरथस्तदा समयुज्यतदेहस्यकालपर्यायध
र्मणा ३० रामंत्वागतमाज्ञायराजानंचतथागतं आनाय्यभरतंदेवीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ३१ ग
यधर्मणामसुता ३१ ३२ तेक्रतंलयाक्षतंनशशंसनिर्थ ३३ ॥ तोदशरथःस्वर्गंवनस्थौरामलक्ष्मणौ गृहाणराज्यं

चारित्रंविशोध्यश्रद्दंकैकेय्येवकृतंननुमयैतिप्रदर्श्य ३४ ३५ ३८ ४· ४५ ४० ॥

अपयशःपातयित्वामेमूर्ध्नित्वंकुलपांसने सकामभवमेमातर्विमुक्त्वाप्रकरोदह्रू ३४ सचारित्रंविशो
ध्याथसर्वप्रकृतिसन्निधौ अनयाज्ञातरंरामंविनिवर्तनलालसः ३५ कौसल्याचसुमित्राचकैके
यीचसुदुःखिताः अग्रेप्रस्थाप्ययानैःसशत्रुघ्नसहितोययौ ३६ वसिष्ठवामदेवाभ्यांविप्रैश्चाःसहस्रशः
पौरजानपदैःसार्धंराममानयनकांक्षया ३७ ददर्शचित्रकूटस्थंसरामंसहलक्ष्मणं तापसानाममका
रंधारयंतंयतुर्द्दयं ३८ विसर्जितःसरामेणपितुर्वचनकारिणा नंदिग्रामेकरोद्राज्यंपुरस्कृत्यास्यपा
दुके ३९ रामस्तुपुनरालोक्यपौरजानपदागमं प्रविवेशमहारण्यंशरभंगाश्रमंप्रति ४· सत्कृ
त्यशरभंगंसदंडकारण्यमाश्रितः नदींगोदावरींरम्यामाश्रित्यन्यवसत्तदा ४१ वसतस्तस्यरामस्य
ततःशूर्पणखाकृते खरेणासीन्महद्वैरंजनस्थाननिवासिना ४२ रक्षार्थंतापसानांतुराघवोधर्म
वत्सलः चतुर्दशसहस्राणिजघानभुविराक्षसान् ४३ दूषणंचखरंचैवनिहत्यसुमहाबलो चक्रे
क्षेमंपुनर्धीमान्धर्मारण्येसराघवः ४४ हतेषुतेषुरक्षस्सुततःशूर्पणखापुनः ययौनिकृत्तनासो
ष्ठीलंकांभ्रातुर्निवेशने ४५ ततोरावणमभ्येत्यराक्षसीदुःखर्द्दिता पपातपादयोर्भ्रातुःसंस्मृत्यकृत

म० भा० व० टी० ५८२

४८ ४९ सिंहं हिंसकं केसरिणां सटावंतं मृगराजं ५० स्रोतोभ्यः चक्षुरादिरंध्रेभ्यः तेजसोर्चिषोग्निर्ज्वालाः ५१ खरदूषणयोः संयुक्तं तत्र

स्थानमासाद्य विस्रब्धा यथा विविक्ते ताम्रुवाच सः केनास्येवं कृता भद्रे नासाकर्णविनाकृता च ४८ कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखं ४९ आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रायां स्पृशति स्थितं ५० इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोर्चिषः निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरंध्रतः ५१ तमस्य तत्सर्वमाचचक्षे भगिनी रामविक्रमं खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवं ५२ स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसांत्व्य च ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिं ५३ त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ददर्श मकरावासं गंभीरोदं महोदधिं ५४ तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ५५ तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितं ५६ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २७५ मार्कंडेय० मारीचस्त्वथ संभ्रांतो दृष्ट्वा

राघवसहितं ५१ विधिं रक्षां ५३ पुरा रामभयात् विश्वामित्रयज्ञप्रसंगेन जातात् ५६ अध्यायः २७५ मारीच २॥ रावणमाग

प्रसन्नं तं शक्रलार्थवत् २५ रामं प्रासाद्य अलं रामं नैव प्रासादयेत्यर्थः अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति निषेधार्थकालंशब्दयोगे क्त्वाप्रत्ययः

६ ५१

विश्रान्तं चैनमासीनं समासीनः सराक्षसः उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदं २ न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ३ किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करं ४ शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितं समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ५ मारीचस्त्वब्रवीत्तात समासेनैव रावणं अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ६ बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ७ विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ८ अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवं मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणाद्वरं ९ अवश्यं मरणं प्राप्य करिष्याम्यस्य यन्मतं ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो वृत्तसंवरं १० किं ते सह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ११ रत्नशृंगो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति १२ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति १३ भार्याविनाशाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः १४॥

१५ १६ गोधाज्ञाचातवारणे अंगुलित्रं चतज्ञान् १७ तारामृगेनारारूपेमृगं प्रजापतिः स्वांडहितं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरो
रावणप्रेरितो यातमन्वगाच्छद्रघूत्तमः खिन्नः ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः १५ चकार
लक्ष्मणस्य सर्वमुभोयन्सर्वमंचिते रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुंडः कुंडी त्रिदंडधृक् १६ मृगश्च भूत्वा मारी
चस्तद्देशमुपजग्मतुः दर्शयामास सीतायैसा रामेविविधचोदिता रामस्तस्याः प्रियं कर्तुं वेन्धावाद
यमत्त्वरः १८ रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया मध्यन्वीवद्धतूणीरः खड्गगोधांगुलित्रवा
न् १९ अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनेनातिमोऽब्रजत् २० चक
र्षमहद्ध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् २१ अमोघं शरमादा
य जघान मृगरूपिणं स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा २२ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशा
तेस्वरेणह शुश्राव तस्य वैदेही तं तन्नादं करुणागिरं २३ सा प्राह वचनं शीघ्रं गत्वामुवाचाथ लक्ष्मण
अलं ते शंकया भीरु को रामं प्रहरिष्यति २४ मुहूर्तं तिष्ठ भद्रं ते रामं भर्तारमेष्यति इत्युक्ता साप्र
रुदती पर्यशंकत लक्ष्मणं २५ हतावे स्त्रीस्वभावेन शुक्लाचारित्रभूषणा सा तं परुषमारब्धा वक्तुं
साध्वी पतिव्रता २६ नैष कामो भवेन्मह्यं त्वं प्रार्थयसे हृदा अप्यहं शस्त्रमादाय हन्म्यात्मानमात्म

क्षिप्त तदेतन्मृगशीर्षनाम नक्षत्रं २० २४ पर्यशंकत लक्ष्मणमप्यभिलाषवानिति शंकामकरोत् २५ २६ ॥ ना २७ पतेयोगि

२९ २६ भिन्नकरटं भिन्नगंडस्थलं मत्तं करेणुं हस्तिनी २८ माध्वीकं मधुवृक्षजं मद्यं माधवी सौद्रजं सुरां सौवीरं कांजिकं २९ ४ ॥

नहीनस्तु पतिष्ठेयं श्वा हलीकोष्टुकं यथा एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः २९ पिण्याक
तैलसंहृत्तः प्रस्थितो येन राघवः स रामस्य पदं दृष्ट्वा प्रसन्नात्मानुपर्ययः ३० प्रवेष्टमाणं विंबोष्ठी प्रय
यौ लक्ष्मणस्तदा एतस्मिन्नन्तरे रावणः प्रत्यदृश्यत प्रभग्नो भवद्रूपेणाभस्मच्छन्न इवानलः
३१ यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिंदितां सा तमालस्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ३२ नि
मंत्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः प्रवमन्यत ततः सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ३३ सान्त्वयामास वैदे
हीमिति रात्रिमपुंगवः सीते रात्रिसराजोहं रावणो नाम विश्रुतः ३४ मम लंकापुरी नाम्ना व
स्या पारे महोदधेः तत्र त्वं नरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ३५ भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज रा
घवं एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा तस्याथ जानकी ३५ पिण्याककैणि सुश्रोणी मेवमिमब्रवीद्व
चः प्रपतेद्द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकली भवेत् ३६ शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनं कथं हि
भिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरं ३७ उपस्थाय महाभागं करेणुः शूकरं स्पृशेत् ३८ कथं हि पीत्वा
माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीं लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ३९ इति सा तं समाभाष्य
प्रविवेशाश्रमं ततः क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठी विधुन्वाना करौ शुभौ ४० तामभिद्रुत्य सुश्रोणीं राव

५२ अध्यायः २७९ सखा २ सखे मैथिली सा चासौ मैथिली च सखा आली यस्याः सा मैथिलसुता तेजस्विनी म्रियमाणोऽजीवति ३ नखरैः नखे

सर्वेर्जेषु तिजग्राह ऊर्ध्वमाचक्रमे ततः। तां ददर्श ततो गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः। रुदतीं राम रामेति
क्रियमाणां तपस्विनी ५२ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २७९ मार्कंडेय उ॰ सखा दशरथस्यासी
ज्जटायुररुणात्मजः। गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः १ स ददर्श तदा सीतां रावणांकगतां
तां स्नुषां स क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरं २ अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुंच मुंच मैथिलीं ध्रि
यमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ३ न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूं उक्त्वैवं राक्षसें
द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशं ४ पक्षतुंडप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतं चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणै
रिव ५ स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ६ निह
त्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्रशिखरोपमं ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वांकेन राक्षसः ७ यत्र यत्र तु वैदेही
पश्यत्याश्रममंडलं सरो वा सरितं वापि तत्र मुंचति भूषणं ८ सा ददर्श गिरिप्रस्थे पंच वानरपुंग
वान् तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ९ तत्तेषां वानरेंद्राणां पपात पवनोद्धतं मध्ये सुपी
तं पंचानां विद्युन्मेघांतरे यथा १० अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहु

स्त्री जीवः ४ चक्षार स्रुताव ५६ अंकेन उत्संगेन ७८ गिरिप्रस्थे पर्वतशिखरे प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावस्तुचवल्लनी ति मेदिनी ९ १२

१३ ॥ प्राकारः परिधिर्भित्तिः प्रवस्त्ताद्वां वैदेह्यमयं दुर्गतां भ्यां से वा पाडुर्गीमा वप्रं स्थाने पुमान स्त्री वेणुदेते च पेटके इति मेदिनी १२ १३ कथं

प्रव्रजिता या वै वैदेही रामो हत्वा महामृगं निवृत्तो ददृशे धीमान भ्रातरं लक्ष्मणं तथा १३ कथन्तु
त्यक्त्वा वैदेहीं वने राक्षससेविते इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोसीत्यव्यगर्हयत १४ मृगरूपधरेणाथ
वंचयित्वापकर्षणं भ्रातुरागमनं चैव चिंतयन्पर्यतप्यत १५ गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तत्समा
सदत अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण १६ तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो
वचः यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः १७ दह्यमानेन तु हृदा रामोभ्यपतदाश्रमं स ददर्श
तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमं १८ राक्षसं शंकमानस्तं विकृष्य बलवद्धनुः अभ्यधावत काकुत्स्थस्त
तस्तं सह लक्ष्मणः १९ स ताबुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ गृध्रराजोस्मि भद्रं वां सखा द
शरथस्य वै २० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे कोयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च
तौ २१ ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधं २२ अपृ
च्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिकं गतः तस्य गृध्रः शिरः कंपन्नाचचक्षे ममार च दक्षिणामिति का
कुत्स्थो विदित्वास्य तु चेष्टितं सत्कारं लंभयामास सखायं पूजयन् पितुः २४ ॥

प्राप्तोसीति संबंधः १४ १९ वां युवयोः २० आहन्ते २१ २४ ॥

२४ २५ उरसि नेत्रे उदरे मुखं च यस्य कबन्धः शीर्षहीनः पुमान् २९ ३० येन यतः तन्मुखं ततः कृष्यते ३१ ३४ एवं विधो राममब्रवीत् ३८

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धवृसीमठं विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलं २५ दुःखशोक
समाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ २६ वने महति तस्मिंस्तु
रामः सौमित्रिणा सह ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः शब्दं चैव घोरं सत्त्वानां दावाग्ने
रिव वर्धतः अपश्यतां ततस्तत्र कबन्धं घोरदर्शनं मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजं उरो
गतविशालाक्षं महोदरमहामुखं २९ यदृच्छया अथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणं विषादमगाव
त्सयः सौमित्रिरथ भारत ३० स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखं विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्य माव
स्थामिमां मम ३१ हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतं द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितं ३३ द्रक्ष्यन्त्यार्य
स्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा ३४ एवं बहुविधं धीमा
न्विललाप स लक्ष्मणः तमुवाच च काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ३५ मा विषीद नरव्याघ्र नैष क
संभ्रमः निर्भयः ३४ ३८ ॥ श्चिन्मयि स्थिते छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ३६ इत्येवं वदता

[illegible] २५ ॥ [illegible]

३८ ३९ विनिःसृत्य दिव्यदर्शनो भूत् पुरुषः कबंधदेहधारी स च ददृशे दृष्टः ४० कामया इच्छया ४१ ४३ पंपानाम तटाकिनी स

ततोस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं ग्रहणे स्थितं ३८ पुनर्जघान
पार्श्वे वै तत्सत्वं लक्ष्मणो भृशं गतासुरपतद्भूमौ कबंधस्सुमहास्वनः ३९ तस्य देहाद्विनिःसृत्य पु
रुषो दिव्यदर्शनः ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ४० पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्र
ब्रूहि पृच्छतः कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ४१ तस्याचचक्षे गंधर्वो विश्वावसुरहं नृप
प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेवितां ४२ रावणेन हृता सीता राज्ञा लंकानिवासिना सुग्री
वमभिगच्छ त्वं स ते साह्यं करिष्यति ४३ एषा पंपा शिवजला हंसकारंडवायुता ऋष्यमूकस्य
शैलस्य सन्निकर्षे तटाकिनी ४४ वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह भ्राता वानरराजस्य
वालिनो हेममालिनः ४५ तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय समानशीलो भवतः साहाय्यं
स करिष्यति ४६ एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीं ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणा
लयः ४७ इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः विस्मयं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ
४८ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २११ मार्कंडेय उ० ततो विदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलां सीता

हरणदुःखार्तः पंपां रामः समासदत् ॥ २ ॥

रसी ४४ ४८ अध्यायः २११ ततोऽविदूरे समीपे नलिनीं पुष्करिणीं उत्पलानि कुमुदानि १ ॥

म. भा. व. टी. ४५८

अमृतगंधिना अमृतसदृशेन २ ४ उपपादय सफलीकुरु ५ ६ अनंतरः संलग्नः ७ ८ ऋष्यमूकं पर्वतं ९ १५ ओघो जलवृंदस्त्रिभिः

मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगंधिना सेव्यमानो वने तस्मिन् जगाम मनसा प्रियां २ विललाप स राजेंद्रस्तत्र कांतामनुस्मरन् कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ३ न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद आत्मवंतमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशालिनं ४ प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ५ अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवं मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ६ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानंतरोऽभवत् ७ निषेव्य वारि पंपायास्तर्पयित्वा पितॄनपि प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ८ तावृष्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलद्रुमं गिर्यग्रे वानरान् पंच वीरौ ददृशतुस्तदा ९ सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः बुद्धिमंतं हनूमंतं हिमवंतमिव स्थितं १० तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ११ तद्वासो दर्शयामास तस्य कार्ये निवेदिते वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणा व्यपासृजत् १२ तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपं पृथिव्यां वानरैश्वर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् १३ प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधं सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप १४

स्वतोयस्य ओघो वेगो जलस्य च हृदे परंपरायां चेति मेदिनी १६॥

४६८

आश्रयवान्परबलाश्रितः ७ २७ ईर्षुः ईर्ष्यालुः २५ २८ जीवितसामर्थ्यंजीवस्यश्लाघ्यत्वं २९ ३० ॥

यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न तं निष्क्रान्तुमर्हसि ७ हेममालीत
तो वाली तारां ताराधिपाननां सोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ८ सर्वभूतरुतज्ञा त्वं प
श्य बुद्ध्या समन्विता केनाप्याश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ९ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा
ताराधिपप्रभा पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर १० हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथा
त्मजः तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ११ भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये १२ मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः
जाम्बवान्ऋक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः १३ सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः अले
नवविनाशाय रामवीर्यबलाश्रयात् १४ तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः पर्यशङ्क
त तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसां १५ तारां परुषमुक्त्वा तु निर्जगाम गुहामुखात् स्थितं माल्यवतो
भ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत १६ असकृत्त्वं मया पाप एवं विनिर्जितो जीवितप्रियः मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा
का त्वरा मरणे पुनः १७ इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोध
यन्निव १८ हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया किं मे जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागत १९

म. भा. व. टी. ४६२

उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः उभौ ववल्गतुस्तत्र मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ३१ उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ३२ न विशेषस्तयोर्युद्धे यदा कश्चन दृश्यते सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ३३ स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ३४ कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ३५ विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ३६ स भिन्नहृदयो वाली वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ददर्शावस्थितं रामं ततः सौमित्रिणा सह ३७ गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिवौजसं ३८ हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वरां ३९ रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ४० रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ४१ अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ४२ उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा उवास दुःखवसतिः फलमूलकृताशना ४३ दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ४४ द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकां त्रिस्तनीमेकपादीं च त्रिजटामेकलोचनां ४५ ॥

४५ करभोत्कटमूर्धजाः उष्ट्रसदृशकेशाः ४६ पर्णपात्रांजनसवर्णालिकाशाह्वयासंतताः ४७ ४९ ॥

एताश्चान्याश्च दीप्तास्याः करभोत्कटमूर्धजाः परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ४६ तास्तु ता
मायताक्षीं पिशाच्यो दारुणस्वराः तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषं जनस्वराः ४७ खादामपाटया
मैनां तिलशः प्रविभज्यतां येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ४८ इत्येवं परिभर्त्संती त्रास्य
मानापुनः पुनः भर्त्सशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ४९ आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लो
भोऽस्ति जीविते विना तं पुंडरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजं ५० अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियव
र्जिता शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ५१ न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवा
द्दते इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरं ५२ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः खरस्वनाः
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ५३ गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी सान्त्व
यामास वैदेहीं प्रियां प्रियवादिनी सीते विश्वासिते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि भयं त्वं त्यज वा
मोरु शृणु चेदं वचो मम ५५ अविंध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुङ्गवः सदा रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे
हि समभावदत् ५६ सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुग
तो बली ५७ सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा कृतवान् राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ५८

शप्तोह्येषपुरापापोवधूंरंभांपरामृशन् नशक्नोत्यवशांनारीमुपैतुमजितेंद्रियः ६० क्षिप्रमेष्यतितेभर्तासु
ग्रीवेणाभिरक्षितः सौमित्रिसहितोधीमांस्त्वांचेतोमोक्षयिष्यति ६१ स्वप्नाहिसुमहाघोरादृष्टामेनिष्टदर्शना
विनाशायास्यदुर्बुद्धेःपौलस्त्यकुलघातिनः ६२ दारुणोह्येषदुष्टात्माक्षुद्रकर्मानिशाचरः स्वभावाच्छील
दोषेणसर्वेषांभयवर्द्धनः स्पर्द्धतेसर्वदेवैर्यःकालोपहतचेतनः मयाविनाशलिंगानिस्वप्नेदृष्टानितस्यवै ६४
तैलाभिषिक्तोविकचोमज्जन्पंकेदशाननः असकृत्खरयुक्तेतुरथेनृत्यन्निवस्थितः ६५ कुंभकर्णादयश्चे
मेनग्नाःपतितमूर्धजाः गच्छंतिदक्षिणामाशांरक्तमाल्यानुलेपनाः ६६ श्वेतातपत्रःसोष्णीषःशुक्लमा
ल्यानुलेपनः श्वेतपर्वतमारूढएकएवविभीषणः ६७ सचिवाश्चास्यचत्वारःशुक्लमाल्यानुलेपनाः श्वेत
पर्वतमारूढामोक्ष्यन्तेस्मान्महाभयात् ६८ रामस्यास्त्रेणपृथिवीपरिक्षिप्तासमागरा यशसापृथिवींकृत्स्नां
पूरयिष्यतितेपतिः ६९ अस्थिसंचयमारूढोभुंजानोमधुपायसं लक्ष्मणश्चमयादृष्टोदिधक्षुःसर्व
तोदिशः ७० रुदतीरुधिरार्द्रांगीव्याघ्रेणपरिरक्षिता असकृत्वंमयादृष्टागच्छंतीदिशमुत्तरां ७१ हर्षमे
ष्यसिवैदेहिक्षिप्रंभर्त्रासमन्विता राघवेणसहभ्रात्रासीतेत्वमचिरादिव ७२ इत्येतन्मृगशावाक्षीतच्छ्रुत्वा
त्रिजटावचः बभूवाशावतीबालापुनर्भर्तृसमागमे ७३ यावदभ्यागतारौद्राःपिशाच्यस्ताःसुदारुणाः द
दृशुस्तांत्रिजटयासहासीनांयथापुरा ७४ इतिरामोपाख्याने २२९॥

मणिर्मंगलस्त्रग्गतः सपवप्रोषाये षांते सहशाग्रुभ्यलंकाराय स्पास्ता १ उपासंतीउपासमानो २ ५ यो हीहस्तिंगी ३ पविकमिवस्त्राम

मार्कंडेय उ॰ ततस्ताभमहाशोकान्तोहीनोमलिनवाससे मणिशोभाभ्यलंकाराहदंतीचपतिव्र
ता १ गतसीभिरुपास्यंती समासीनाशिलातले रावणः कामबाणार्तोदृष्टशोपसमभ्यव २ दे
वदानवगंधर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि अजितोशोकवनिकायांकंदर्पपीडितः दिव्यांबरधरः श्रीमा
न्सुमृष्टमणिकुंडलः विचित्रमाल्यमुकुटोवसंतइवमूर्तिमान् सकल्पवृक्षसहशोयत्नादपिवि
भूषितः श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोपिभयंकरः ५ सतस्यास्तनुमध्यायाःसमीपेरजनीचरः दद
र्शरोहिणीमेत्यशनैश्चरइवग्रहः ६ सतामामंत्र्यसुश्रोणींपुष्पकेतुशराहतः इदमित्यब्रवीद्बा
लांत्रस्तांरोहीमिवाचलां सीतेपर्याप्तमेतावत्कृतोभर्तुरनुग्रहः प्रसादंकुरुतन्वंगिक्रियतांपरिक
र्मते ७ भजस्वमांवरारोहेमहार्हाभरणांबरा भवमेसर्वनारीणामुत्तमावरवर्णिनी ८ संतिमेदेव
कन्याश्चगंधर्वाणांचयोषितः संतिदानवकन्याश्चदैत्यानांचापियोषितः ९ चतुर्दशपिशाचाना
कोट्योमेवचनेस्थिताः द्विस्तावत्पुरुषादानांरक्षसांभीमकर्मणां १० ततोमेत्रिगुणायत्तायेमहव
नकारिणः केचिदेवधनाध्यक्षंभ्रातरंमेसमाश्रिताः ११ गंधर्वाप्सरसोभद्रेमामापानगतेसदा
रणादिना प्रसमाप्यते ८ १४ ॥ उपतिष्ठंतिवामोरुयथैवभ्रातरंमम १२ पुत्रोहमपिविप्रर्षेःसाक्षाद्विश्रवसो

१५ १६ १७ १८ १९ हेभद्रमत्वभद्रेकल्याणावहंमुखंयस्य पावदार्यस्त्वंतवकल्याणावहमितिभावः विनिवर्त्ततांमततइतिशेषः २० औपायिकीउपयो

दिव्यानिभक्ष्यभोज्यानिपानानिविविधानिच यथैववैदेशेशास्यतथैवममभाविनि १५ हीयतांदुष्कृतंकर्म वनवासकृतंतव भार्यामेभववरारोहेयथामंदोदरीतथा १६ इत्युक्तातेनवैदेहीपरिवृत्यशुभाननं तृणमंतरतःकृत्वातमुवाचनिशाचरं १७ अशिवेनातिवामोरूरजस्रंनेत्रवारिणा स्तनावपतितौवालासंहतावभिवर्षती १८ उवाचवाक्यंतंक्षुद्रंवैदेहीपतिदेवता असकृद्वदतोवाक्यमीदृशंराक्षसेश्वर १९ विषादयुक्तमेतत्तेमयाश्रुतमभाग्यया तद्भद्रंसुखंभद्रंतेमानसंविनिवर्त्यतां २० परदारास्म्यलभ्याचसततंचपतिव्रता नचैवौपयिकीभार्यामानुषीकृपणातव २१ विवशांधर्षयित्वाचकांत्वंप्रीतिमवाप्स्यसि प्रजापतिसमोविप्रोब्रह्मयोनिःपितातव २२ नचपालयसेधर्मंलोकपालसमःकथं भ्रातरंराजराजानंमहेश्वरसखंप्रभुं २३ धनेश्वरंव्यपदिशन्कथंत्विहनलज्जसे इत्युक्त्वाप्रारुदत्सीताकंपयंतीपयोधरौ २४ शिरोधरांचतन्वंगीमुखंप्रच्छाद्यवाससा तस्याःरुदत्याभामिन्यादीर्घावेणीसुसंयता २५ ददृशेस्वसितास्निग्धाकालीव्यालीवमूर्धनि श्रुत्वातद्रावणोवाक्यंसीतयोक्तंसुनिष्ठुरं २६ प्रत्याख्यातोपिदुर्मेधाःपुनरेवाब्रवीद्वचः काममंगानिमेसीतेदुनोतुमकरध्वजः २७ नत्वामकामांसुश्रोणिंसमेष्येचारुहासिनी किंनुशक्यं मयाकर्तुंयत्त्वमद्यापिमानुषं २८ ॥

गार्ह्ये २१ २४ शिरोमुखंचप्रच्छाद्यपयोदरःरोपयंतीतिसंबंधः २५ २६ २७ २८ ॥

२९ ३। अध्यायः २७९ राघवः १२ ग्राम्यधर्मेषु मैथुनादिषु निमित्तं असावधाने ५॥ सुग्रीवो केवलं हिते चरतः तत्परः १२ ७॥

आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे २९ इत्युक्त्वा तां महाघोरां गोमायुः स महेश्वरः तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशं ३० राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्षिता सान्त्व्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ३१ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २७९ मार्कंडेयः राघवः सह सौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः १ स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणं ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा २ कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ३ प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ४ गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किंधायां कपीश्वरं प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपंडितं यो ऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ६ यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह त्वया सह महाबाहो किष्किंधोपवने तदा ७ कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि यो मामेवंगतं मूढो न जानीते ऽद्य लक्ष्मण ८ असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपालनं कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ९ यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ११ अथापि घटते ऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः तमादायैव काकुत्स्थ

म० भा० वृ० टी० ५७

१३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ ॥

किष्किंधाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः सक्रोधमिव तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः १३ तं सदारो वि
नीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया १४ तमब्रवीद्रामवचः सौमि
त्रिरकुतोभयः स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः १५ सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधि
पः इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरं १६ नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा नाकृतज्ञो न निर्घृणः श्रूयतां
यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः १७ दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया सर्वेषां च कृतः
कालो मासेनागमनं पुनः १८ यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा विचेतव्या मही वीर सग्रा
मनगराकरा स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियं
२० इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् २१ स रामं
सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितं अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् २२ इत्येवं वानरेन्द्रा
स्ते समाजग्मुः सहस्रशः क्षितिं ते विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः २३ आवाच्युस्तत्र रामाय स
हि सागरमेखला विचिता न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा २४ गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुं
गवाः आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽभ्यधारयत् २५ ॥

५७

२६२ कारयिष्यामि करिष्यामि स्वार्थेऽपि च २५ २६ ३० ३८ ३९ ४०॥

हि मासे परमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् २६ बलिनेवा
लिना यत्तु स्फीतं मधुवनं महत् त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुक्तं पवनात्मजः वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये
प्लवगर्षभाः विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया २७ तेषां तत्प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्य
तां कृतार्था नो हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितं २९ स तत्रामाय मेधावी प्राप्तोऽसौ प्लवगर्षभः रामसंप्राप्य
नुमानेनमेनं दृष्टा तु मैथिली ३० हनूमत्प्रमुखास्ते पि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः अभिजग्मुर्हरीन्द्रं ते
रामलक्ष्मणसन्निधौ ३१ गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भा
रत ३२ हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानरा हृष्टमानसाः प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ३३ ता
नुवाचागतान् रामः प्रगृह्य सशरं धनुः अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता अपि राज्यमयो
ध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः निहत्य समरे शत्रून्नाहत्य जनकात्मजा ३५ अमोक्षयित्वा वैदेहीमह
त्वा च रणे रिपुन् हृतदारो ऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ३६ इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्म
जः प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ३७ विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकरां श्रान्ताः
काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहां ३८ प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायतां अंधकारां सविपिनां

म.
भा.वं.
टी.
४७१

४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ संसदं गतवंताविति ग्रीवः ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ॥

मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्धेममन्दिरं तत्र प्रभावती नाम तपो तप्यत तापसी ४१ तयाद्दत्तानि भोज्या
नि पानानि विविधानि च भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ४२ निर्याय तस्मादुद्देशात्सम्पश्या
मो लवणाम्भसः समीपे सह्यमलययोर्दर्दुरं च महागिरिं ४३ ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयं वि
षण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशं ४४ अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिं तिमिन
क्रकषाकाशं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ४५ तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ततः कथान्ते गृध्र
स्य जटायोरभवत्कथा ४६ ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहं पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरं
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् भोः कपय मम भ्रातुर्जटायोः क्रियते कथा ४८ संपाति
र्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदं ४९ ततो दग्धौ विमो
पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ५० निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्म
हागिरौ तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ५१ व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितं स संपाति
स्तदा राजन् श्रुत्वा सुमहदप्रियं ५२ विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम कः स रामः कथं सीता जटायुश्च
कथं हतः ५३ इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः तस्याहं सर्वमेवैतद्भवतो व्यसनागमं ५४ प्रायोपवे

प्राणे चैव हेतुं विस्तरशोऽब्रुवं सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पतिराट् ५५

४७१

५६ ५७ यावित्ता जीवनं प्राप्ता इदानीमेतद्वियोगादत्यंतं व्याकुलायास्तस्या लाभार्थं शीघ्रं यतितव्यमिति भावः ६० ॥

एवं रामविदितो महांल्लंकायामस्य महापुरी दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकंदरे भविष्यति तत्रैव वैदेही न
संशयोऽत्र विचारणा ५६ इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः सागरक्रमणोपायं मंत्रयामासुः प
रंतप ५७ नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्याविलंघने ततः पितरमाविश्य प्लुतोऽहं महार्णवे ५८
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीं तत्र सीता मया दृष्टा रावणांतःपुरे सती ५९ उपवासतपः
शीला भर्तृदर्शनलालसा जटिला मलदिग्धांगी कृशा दीना तपस्विनी ६० निमित्तैस्तामहं सी
तामुपलभ्य पृथग्विधैः उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगतां ६१ सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मा
रुतात्मजः त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ६२ राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
सर्वशाखामृगेंद्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ६३ कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह स
खिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ६४ क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह प्रत्यय
कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ६५ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह अवेमि त्वां हनूमंत
मविघ्नवचनादहं ६६ अविंध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः स
चिवैर्वृतः ६७ गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिं धारिता येन वैदेही कालमेतमनिंदि

रा ९३७

श्री· भा·वृ· टी· ४७२

९९ ११ अध्यायः २८ ततस्तत्रैव १ ९० मवेपुंड्रेतिलकंयेषांते ललाटेऊर्ध्वपुण्ड्राकारेणचिह्नेनचिह्नितानां ८ ९ १० ११ ॥

प्रत्ययार्थंकथांचेमांकथयामासजानकी क्षिप्तामिषीकांकाकायचित्रकूटेमहागिरौ भवतापुरुष
व्याघ्रप्रत्यभिज्ञानकारणात् २० ग्राहयित्वाहनूमन्तंततोदग्ध्वाचतांपुरीं संप्राप्तःपुनस्तंरामःप्रियवा
दिनमर्चयत् २१ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २८ मार्कण्डेयउ॰ ततस्तत्रैवरामस्यसमासीनस्यतैःसह
समाजग्मुःकपिश्रेष्ठाःसुग्रीववचनात्तदा १ वृतःकोटीसहस्रेणवानराणांतरस्विनां श्वशुरोवा
लिनःश्रीमान्सुषेणोराममभ्ययात् २ कोटीशतवृतौचापिगजोगवयएवच वानरेन्द्रौमहावीर्यौ
पृथक्पृथगदृश्यतां ३ षष्टिकोटिसहस्राणिप्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत गोलाङ्गूलोमहाराजगवाक्षोभी
मदर्शनः ४ गन्धमादनवासीतुप्रथितोगन्धमादनः कोटीशतसहस्राणिहरीणांसमकर्षत ५
पनसोनाममेधावीवानरःसुमहाबलः कोटीर्दशद्वादशचत्रिंशतंचप्रकर्षति ६ श्रीमान्दधिमु
खोनामहरिवृद्धोऽतिवीर्यवान् प्रचकर्षमहासैन्यंहरीणांभीमतेजसां ७ कृष्णानांमुखपुण्ड्राणामृ
क्षाणांभीमकर्मणां कोटीशतसहस्रेणजाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ८ एतेचान्येचबहवोहरियूथपयूथ
पाः असंख्येयामहाराजसमीयूरामकारणात् ९ गिरिकूटनिभाङ्गानांसिंहानामिवगर्जतां श्रूयते
तुमुलःशब्दस्तत्रतत्रप्रधावतां १० गिरिकूटनिभाःकेचित्केचिन्महिषसन्निभाः शरदभ्रप्रतीकाशाःके

विहितगतत्रानाः ९९ ॥

४७२

१२ १३ १४ १५ १६ शालिभिर्भातीति शालिभं तद्वनं पक्वशालिवलं तद्वन्नीलवर्णमित्यर्थः १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ ॥

उत्पेततुः पतंतश्च प्लवमानाश्च वानराः उद्भूत्वं तोयदेशेषु समाजग्मुः समंततः १२ स वानरमहासैन्यः
घूर्णसागरसन्निभः निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समाहितेषु सर्वशः ति
ष्यामप्रशस्तेन तत्र वैशुक्लैश्चाभिपूजिते १४ तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्धर्तयन्निव प्रययौ राघवः श्री
मान्सुग्रीवसहितस्तदा १५ मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः जघनं पालयामास सौमित्रिरक्र
तोभयः १६ उह्यमानौ गुलिग्राणौ राघवौ तत्र जग्मतुः कृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव १७ प्र
बभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधं सुमहच्छालिभवनं यथा स्यात्सूर्योदयं प्रति १८ नलनीलां
गदक्राथमैंदद्विविदपालिता ययौ तु महती सेना राघवस्यार्थसिद्धये १९ विविधेषु प्रशस्तेषु ब
हुमूलफलेषु च प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च २० निवसंती निराबाधा तथैव गिरिसानु
षु उपायाद्धरिसेना सा क्षारोदमथ सागरं २१ द्वितीयसागरनिभं तद्बलं बहुलध्वजं वेलावनं स
मासाद्य निवासमकरोत्तदा २२ ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्त
कालमिदं वचः २३ उपायः कोत्र भवतो मतः सागरलंघने इयं हि महती सेना सागरश्चातिदुस्तरः २४

म० २५ २८ स्तवः स्वल्पावयवादिमयं तरणसाधनं उरुपं स्तुद्ध नौकातांभ्यां प्रतारसत्वं तं २९ समारप्स्यामि प्रारप्स्यामि ३१ ३० ॥

तत्रात्मेत्याह वेति स्म वानरा बहुमानिनः समर्था लंघने सिंधोर्नतत्कारकं २५ केचिन्नोभिर्यव
सांतिकेचिद्विविधैः स्तवैः नैतिरामस्तु तान्सर्वान्सांत्वयन्समभाषत २६ शतयोजनविस्तारे नश
क्ताः सर्ववानराः क्रांतुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः २७ नावो न संति सेनाया बह्व्यस्ता
रयितुं तथा वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् २८ विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रे
ण वै परः स्तवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते २९ अहंत्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ३० नचेद्दर्शयिता मार्गं दक्ष्याम्येनमहं ततः महा
स्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्वलैः ३१ इत्युक्त्वा सह सौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः प्रतिशिश्ये जल
निधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ३२ सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवं देवो नदनदीभर्ता श्रीमा
न्यादोगणैर्वृतः ३३ कौशल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः इदमित्याह रत्नानामाकरैः शत
शो वृतः ३४ ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ऐक्ष्वाकोह्यस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत्
मार्गमिच्छाम्यहं सैन्यस्य दत्तेनं नदनदीपते येन गत्वा दशग्रीवं हन्म्यां पौलस्त्यपांसनं ३५ यद्येवं याच

तो मार्गं न प्रदास्यसि मे भवान् प्रौढ्ठ्यै (?) त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रैः तिमिङ्गिलैः ३६

३९ प्रार्थयेति छन्दः पूर्वरूपमार्षं ४० ५८ प्रणिधिः छलकृतस्तप्रचारो वा प्रणिधिर्नावलेचरे इति मेदिनी ५० ५८ ॥

इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः उवाच प्रथितो वाक्यमिति बद्धांजलिः स्थितः ४८ नेच्छामि प्रतिज्ञाते तेनास्मि विघ्नकरस्तव शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ४९ यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतो ऽनया अन्ये ऽप्यनेन यास्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ५० अस्ति त्वत्सैन्ये नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन् रामो नलमुवाच ह ५२ कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबंधमकारयत् ५३ दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनं नलसेतुरिति ख्यातो यो ऽद्यापि प्रथितो भुवि ५४ रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य निर्यातो गिरिसंनिभः तत्रस्थं सेतुपर्यन्तमागच्छद्धि बिभीषणः ५५ भ्राता वै रावणस्येह सचतुर्भिः सचिवैः सह प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ५६ सुग्रीवस्य तु शंकाभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह राघवः सत्यचेष्टाभिः सम्यक्तच्चरितैर्गितैः ५७ यदा तत्त्वेन तुष्टो ऽभूत्ततः पूनमपूजयत् सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिंचद्विभीषणं ५८ चक्रे च प्राज्ञावरजे सुहृदं लक्ष्मणस्य च विभीषणमतेनैव सो

म॰ भा॰ व॰ टी॰ ५७४

५१ ५४ अध्यायः २८१ प्रभूता १ संविधिं सन्नाहविधानं तत्र यातां यंत्रादिसंपत्तिं १३ कपाटैर्यंत्रैश्च गोलाघुप्तक्षेपणसाधनैः दुर्धर्षाः परिखाः

भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ततस्तौ रावणामात्यौ मंत्रिणौ शुकसारणौ ५१ चरौ वान
ररूपेण तौ जग्राह विभीषणः प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ५२ दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः
पश्चादवासृजत् ५३ निवेश्योपवने सैन्यं ततः प्राज्ञो वानरं प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदं
इत्यारण्यके रामोपाख्याने २८१ मार्कंडेय॰ प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने सेनां निवेश्य का
कुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत १ रावणः संविधिं चक्रे लंकायां शास्त्रनिर्मितां प्रकृत्यैव दुराधर्षां दृढप्रा
कारतोरणां २ अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शंकुभि
श्चिताः ३ कपाटयंत्रदुर्धर्षाः बभूवुः सगुडोपलाः साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ४
मुशलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ५ पुरद्वा
रेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजंगमाः बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ६ अंगदस्त्वथ लंका
या द्वारदेशमुपागतः विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ७ मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सु

सगुडाः सोपलाश्च गुडं भुक्तायुक्तसर्जनार्थं शृंगं उपलाः प्रक्षेप्याः गोलकाः ४ समधूच्छिष्टमुद्गराः मधूच्छिष्टं तैलं दग्धमधुमयादिस्या दाहार्थं मुच्छि

गुल्माः सेनाघाः बलं गजाश्वपत्तिसहिताः ६ ८ ॥

मधूच्छिष्टं सिक्थं मदनमलाभिमानरिक्तपूर्वकसहितः ८ ॥

५७४ छेदं ५ गुल्माः [illegible]

आमंत्र्य हे रावण इति संबोध्य ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ ॥

समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतं रामसंदेशमामंत्र्य वाग्मी वक्तुमुपचक्रमे ९ आह त्वां राघवो
राजन्कोशलेंद्रो महायशाः प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च १० प्रहृतात्मानमासाद्य
राजानमनये रते विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ११ त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहर
ता बलात् वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति १२ ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ऋ
ष्यो हिंसिताः एवं देवाश्चाप्यवमानिता १३ राजर्षयश्च निहता हृदयश्च हृता स्त्रियः तदिदं समनु
प्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते १४ हन्तास्मि त्वां सहामात्यैर्युध्यस्व पुरुषो भव पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुष
स्य निशाचर १५ मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि नि
शितैः शरैः १६ इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः १७
इंगितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः चत्वारस्ते जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः १८ नोल्लयांगेषु
संलग्नांस्तेंगदो रजनीचरान् आदायैव बलस्तस्य प्रासादतलमाविशत् १९ वेगेनोत्पततस्तस्य पेत
ले रजनीचराः भुवि संभिन्नहृदयाः प्रहारवरपीडिताः २० संसक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्तु त्वरयापत
त् लंघयित्वा पुरीं लंकां स्ववेलस्य समीपतः २१ कोशलेंद्रमथागम्य सर्वमावेद्य वानरः विशश्राम

[illegible] २४॥

म.
भा. व.
टी.
४७५

सर्वाभिसारः युगपत्सर्वेषां अभिसारो यत्र तेन सलत्तानफवा इति म्लेच्छप्रसिद्धेन २३ मृत्ताधिपतिर्जीववान् २४ करभोमणिबंधादि
कनिष्ठान्तो हस्तप्रदेशस्तद्वदरुणया पाटुरया श्वेतारुणया २५ २६ ग्रावेणोऽग्निसूचीपादानवीरत् २८ २९ कणिश्रियं यथा तेन प्रकारेण

ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वानरंहसा भेदयामास लंकायाः प्राकारं वज्रनंदनः २३ विभीषणो नेत्राधि
पतीघ्नस्तस्याथ लक्ष्मणः दक्षिणेन नगरद्वारमवाप्नद्वानुग्रामदं २४ करभारुणया च स्वबाहुहरीणां युद्ध
शालिना कोटीशतसहस्रेण लंकामभ्यपतन्नदा २५ प्रलंबवाहूरुकरजंघान्तरविलंबिना मृत्ता
णां धूम्रवर्णाना तिस्रः कोट्योऽभ्यवस्थिताः २६ उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः नादृश्यत तत
दा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः २७ शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः तरुणादित्यसदृशैः श
णगौरैश्च वानरैः २८ प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतं राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः
समन्ततः २९ विभिदुस्ते मणिस्तंभान्कर्णाट्टशिखराणि च भग्नोन्मथितशृंगाणि यंत्राणि च विचिक्षि
पुः ३० परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सगुडोपलाः चिक्षिपुर्भुजवेगेन लंकामध्ये महास्वनाः ३१ प्राका
रस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तथा प्राद्रवंस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ततस्तु राजवचना

राक्षसाः कामरूपिणः। निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ३२॥

निर्जग्मुरुत्पतिताः ३ ३३॥

यत्पाषाणादिविक्षेपेण क्रियते तत्कूटविशेषं कर्णाट्टमिति तद्विदिक्कोणस्य चतुरस्रस्यापि विदिक्कोणं चतुरस्रं तद्धि परिघनिर्विदिक्को
णसित्येवक्रमेणोन्नतोत्तमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाप्यत इति प्रसिद्धेया तैर्दुर्गरक्षणार्थं सामग्रीकृता सैव तेषां नगरनाशायाभूदित्याह वि

२४ २५ स्तंभितः स्तंभैः वानरोपात्तैः रणोभग्नाः रणभग्नाः ३६ केशाकेशि अन्योन्यं केशेषु गृहीत्वा ३७ निष्ठनं ततः शब्दं कुर्वतः ३८ ३९ आदिश्य सं
मुखीकृत्येत्यर्थः ४० प्रसववहारः शिबिरं प्रतिगमनं लब्धाः आयुधैः आमालस्याः वेध्या यस्मिन् अवंध्यप्रहार इति यावत् जयो जयोत्कर्षं वा

शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयित्वा वनौकसः आकारं घोरमयतन्स्ते परं विक्रममास्थिताः २४ समाघ्रा
शिमस्तत्र घोरं भववदाणदाचरैः हतो निशाचरो भूयः आकारो भीमदर्पितैः २५ पेतुः शूलविभिन्ना
गात्राः वानरर्षभाः स्तंभितो रणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः २६ केशाकेशि प्रभवद्युद्धं तत्र सा वान
रैः सह नादैर्दन्तैश्च वीराणां घोरं तत्तोभयंकरं २७ नष्टं नेतो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः हतानिप
तिताभूमौ नष्टचेतसि परस्परं २८ रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा तानि लंकां समासाद्य ज
घ्नुस्तान् रजनीचरान् २९ सौमित्रिरपि ताराचैव हरेः पृथक्त्वाजितक्लमः आदिश्यादिश्य दुर्गस्थाना
तयामास रात्तमान् ४० ततः प्रसववहारोभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया कृते विमर्दे लंकायां लब्धलक्षो ज
यातरः ४१ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २८२ मार्कंडेय उ० ततो विनिशमानोल्लासैलिकाद्रावणो
नुगाः अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्रराक्षसाः १ पर्वणः पतनो जंभः खरः क्रोधवशो हरिः प्रक
जश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः २ ततो भिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनां अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्च
त्र. ४१ अध्यायः २८२ ततो विनिशमानः अनेके इति च्छेदः १२ अन्तर्धानवधं अन्तर्धानशक्तेर्नाशं ३४ ॥ कार स विभीषणः ३ ते

५ हरीनवानरान् अभ्यवहारयत आवेष्टितवान् ६ ११ आमर्द्दतत्रापीडयत् १२ अध्यायः २८३ ततःप्रहस्तः १२३४ ॥

अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ राक्षसानां वलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ५ युद्धशास्त्र
विधानज्ञ उशना इव चापरः व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीनभ्यवहारयत् ६ राघवस्तु विनिर्यातं व्यूढानी
कं दशाननं वार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरं ७ समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः यु
युधे लक्ष्मणश्चापि तथैवेंद्रजिता सह ८ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः तुंडेन च नलस्त
त्र पटुशः पनसेन च ९ विमह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् युयुधे युद्धवेलायां स्ववाहुवलमा
श्रितः १० स संप्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्द्धनः लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ११ रावणो
रामसमानर्द्धत्कुलिशूलासिवृष्टिभिः निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः १२ तथैवेंद्रजितं य
त्तं लक्ष्मणो मर्म्मभेदिभिः इंद्रजिच्चापि सौमित्रिं विभेद वहुभिः शरैः १३ विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्त
श्च विभीषणं खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः १४ तेषां वलवतामासीन्महास्त्राणां समा
गमः विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः १५ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २८४ मार्कंडेय॰
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणं गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः १ स तयाभिहतो
धीमान् गदया भीमवेगया नाकंपत महावाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः २ ततः प्रगृह्य विपुलां शतघं

५ ६ ७ ८ ९ १० रक्षोमहामात्रंवृत्तैःश्रृंगैः ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ ॥

तेदृष्ट्वानिहतान्संख्येप्रहस्तेनगणाद्वावरं अभिदुद्राववप्रहस्तोवेगेनमहताकपीन् ५ तस्यमेघोपमंसैन्य
मापतन्तीमदर्शने दृष्ट्वामहत्सादीर्णारणेवानरपुंगवाः ६ ततस्तान्सहसादीर्णान्दृष्ट्वावानरपुंगवा
न् निर्ययौकपिशार्दूलोहनूमान्मारुतात्मजः ७ तेदृष्ट्वावस्थितंसंख्येहरयःपवनात्मजे महता
त्वरयाराजन्सम्यवर्तन्तसर्वशः ८ ततःशब्दोमहानासीत्तुमुलोलोमहर्षणः रामरावणसैन्यानाम
न्योन्यमभिधावता ९ तस्मिन्प्रवृत्तेसंग्रामेघोरेरुधिरकर्दमे प्रहस्तःकपिसैन्यंतद्द्रावयामास
पत्रिभिः १० तंसरक्षोमहामात्रमापतन्तंसपत्नजित् प्रतिजग्राहहनुमान्त्वरसापवनात्मजः
तयोर्युद्धमभूद्घोरंहरिराक्षसवीरयोः जिगीषयोर्युधान्योन्यमिंद्रप्रह्लादयोरिव ११ गदाभिःप
रिघैश्चैवराक्षसोजघ्निवान्कपिं कपिश्चजघ्निवान्रक्षःसस्कंधविटपैर्द्रुमैः १३ ततस्तमतिकाये
नसाश्वंसरथसारथिं प्रहस्तमवधीत्क्रुद्धोहनूमान्मारुतात्मजः १४ ततस्तंनिहतंदृष्ट्वाप्रहस्ते
राक्षसोत्तमे हरयोजातविस्रंभाजघ्नुरस्यससैनिकान् १५ तेवध्यमानाहरिभिर्बलिभिर्जितका
शिभिः राक्षसाभग्नसंकल्पालंकामभ्यपतन्भयात् १६ तेभिपत्यप्रवेशंभग्नाहतशेषानिशाचराः
सर्वंराज्ञेयथावृत्तंरावणायन्यवेदयन् १७ श्रुत्वातुरावणस्तेभ्यःप्रहस्तंनिहतंयुधि प्रहस्तेच

म॰
भा॰ वे॰
टी॰
४११

आगतसाध्वसः जातभयः २१ २२ अध्यायः २८४ ततोति जितकाशिदृष्टमुष्टिकाशिदुष्टिः प्रकाशनादितियास्कः १२३ ४ ॥

इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः शयानमतिनिद्रालुं कुंभकर्णमबोधयत् १९ प्रबोध्य मह
ता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः २० ततोब्रवीद्दशग्रीवः कुंभ
कर्णं महाबलं धन्योसि यस्य ते निद्रा कुंभकर्णेयमीदृशी य इदं दारुणं कालं न जानीषे महाभयं
पषतीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह २३ अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् मया त्वप
हृता भार्या सीता नाम्नास्य जानकी २४ तां नेतुं स सहायार्थं बद्ध्वा सेतुं महार्णवे तेन चैव प्रहस्ता
दिर्महान्नः स्वजनो हतः २५ तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वामृते शत्रुकर्शन स दंशितोभिनिर्याय त्व
मद्य बलिनां वर २६ रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुंभकर्णं तरस्विनं संदिदेशानिक
ते वज्रवेगप्रमाथिनौ २८ तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ कुंभकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं
निर्ययतुः पुरात् २९ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २८४ मार्कंडेयः ततो निर्याय स्वपुरात्कुम्भकर्णः
सहानुजः अपश्यत्कपिसैन्यं तत् जितकाश्यग्रतः स्थितं १ सवीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकांक्ष
या अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिमवस्थितं २ तमभ्येत्याशु हरयः परिवव्रुः समन्ततः अभ्यघ्नन्

४११

५६७८९१०११११२१३१४१५१६१७१८॥

नानाप्रहरणैर्भीमैर्गात्रसंहननताडयन् सताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामासवानरान् ५ बलेचंडबलाख्यं
चवज्रबाहुंचवानरं तद्दृष्ट्वाव्यथनेकर्मकुंभकर्णस्यरक्षसः उदक्रोशन्सुविक्रान्तास्तारप्रभृतयस्तदा
तानुच्चैःक्रोशतःसैन्यान्श्रुत्वासहरियूथपान् ७ अभिदुद्रावसुग्रीवःकुंभकर्णमपेतभीः ततोनि
पत्यवेगेनकुंभकर्णंमहामनाः ८ शालेनाजघ्निवान्मूर्ध्निबलेनकपिकुंजरः समहात्मामहावेगः
कुंभकर्णस्यमूर्धनि ९ बिभेदशालंसुग्रीवोनचैवाव्यथयत्कपि ततोविनद्यसहसाशालस्पर्श
विबोधितः १० दोर्भ्यामादायसुग्रीवंकुंभकर्णोहरद्बलात् ह्रियमाणंतुसुग्रीवंकुंभकर्णेनरक्ष
सा ११ अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरःसौमित्रिर्मित्रनंदनः सोभिपत्यमहावेगंरुक्मपुंखंमहाशरं १२ प्राहि
णोत्कुंभकर्णायलक्ष्मणःपरवीरहा सतस्यदेहावरणंभित्वादेहंचसायकः जगामदारयन्भूमिं
रुधिरेणसमुक्षितः तथासभिन्नहृदयःसमुत्सृज्यकपीश्वरं १४ कुंभकर्णोमहेष्वासःप्रगृहीतशि
लायुधः अभिदुद्रावसौमित्रिमुद्यम्यमहतींशिलां १५ तस्याभिपततस्तूर्णंक्षुराभ्यामुच्छ्रितौकरौ
चिच्छेदनिशिताग्राभ्यांसबभूवचतुर्भुजः १६ तानप्यस्यभुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् क्षुरैश्चि
च्छेदलघ्वस्त्रंसौमित्रिःप्रतिदर्शयन् १७ सबभूवातिकायश्चबहुपादशिरोभुजः तंब्रह्मास्त्रेणसौमित्रिर्द

म॰ भा॰ व॰ टी॰ ५०८

१९ २० २८ वन्याः वनेचरा वानराः २९ अध्यायः २८५ ततः श्रुत्वा १ २ ॥

स पपात महावीर्यो द्विविदास्त्राभिहतो रणे महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव १९ तं दृष्ट्वा हतसं
काशं कुंभकर्णितरक्षिते गता संपतितं भूमौ गतसत्वाः प्राद्रवन्भयात् २० तथा तान्द्रवतो योधान्
दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावतां २१ तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्र
माथिनौ अभिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः २२ ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणं दू
षणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः २३ महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत तौ चापि वीरौ
संक्रुद्धावुभौ तं समवर्षतां २४ मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहा
रः सुदारुणः २५ अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य र
क्षसः २६ नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः २७ ततः
प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावतां २८ शतशो नैर्ऋतान्व
न्या जघ्नुर्वन्याश्च नैर्ऋताः नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायेण न तु वानराः २९ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २८४

मार्कंडेय॰ ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुंभकर्णं सहानुगं प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसं १ पुत्रमिंद्र
जितं वीरं रावणः प्रत्यभाषत जहि राममममित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणं २ ॥

५०८

त्वयाहि समरसमुग्रयशोदीप्तमुपार्जितं जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिं ३ अंतर्हितः प्रकाशो वा दिव्यै
र्दत्तैर्वरैः शरैः जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शास्त्रभृतां वर ४ रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शेन तेन च समर्थाः प्र
तिसोढुं च ऊर्जस्वलदत्तवरायिनः ५ अगतायां प्रहस्तेन कुंभकर्णेन चानघ खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व
महाभुज ६ त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्ससैनिकान् प्रतिनंदय मां पुत्र पुरा जित्वेव वासवं ७ इत्युक्तः
सतथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः प्रययाविंद्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ८ ततो विश्राव्य विस्पष्टं नाम
राक्षसपुंगव आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणं ९ तं लक्ष्मणोभ्ययाद्वेगात्प्रगृह्य सशरं धनुः त्रास
यंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगान्यथा १० तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्र
मन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ११ रावणिस्तु यदा नैव विशेषयति सायकैः ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां व
रः १२ ततएनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः १३ ते निकृत्ताः
शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्धरणीतले तमंगदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपं १४ अभिद्रुत्य महावेगस्ताड
यामास मूर्द्धनि तस्येंद्रजिदसंभ्रांतः प्रासेनोरसि वीर्यवान् १५ प्रहर्तुमैच्छत्तेचास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः
तमभ्याशगतं वीरमंगदं रावणात्मजः १६ ॥

श्री० भा०व० टी० ५८९

१६ ७ स सर्जं उत्सृष्टवान् शालस्कंधं महास्कंधं एतत्कं १८ २४ तानहरीन्नेतौ च रामलक्ष्मणौ २५ २६ अध्यायः २८८ तावुभौ १ ॥

प्रहर्तुमैच्छत्तेनेचास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः तमभ्याशगतं वीरमंगदो रावणात्मजः ६ गदयाताडय
त्तेनैव पार्श्वे वानरपुंगवं तमचिंत्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ७ ससर्जेंद्रजितः क्रोधात्शालस्कंधं
तथागदः सोंगदेन रुषोत्सृष्टो वधायेंद्रजितस्तरुः ८ जघानेंद्रजितः पार्थ रथं साश्वं ससारथिं ततो
हताश्वात्प्रस्कंद्य रथात्स हतसारथिः ९ तत्रैवांतर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः अंतर्हितं विदि
त्वातं बहुमायं च राघवः तं २० रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरै
स्तदा २१ विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महाबलं तमदृश्यं शरैः शूरौ माययांतर्हितं तदा २१
योधयामासतरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः व्यसृजत्सा
यकान्भूयः शतशोथ सहस्रशः तमदृश्यं विचिन्वंतः सृजंतमनिशं शरान् हरयो विविशुर्व्योम प्रगृ
ह्य महतीः शिलाः तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया
वृतः २५ तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचंद्रमसाविव २६ इत्यार
ण्यके रामोपाख्याने २८८ मार्कंडेय० तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ववंध रावणिर्भूयः

९८८

२३४५६७८९१०११ १२ १३ १४ अतींद्रियाणि अतींद्रियार्थग्राहकाणि १५ १६ ॥

तौ वीरौ रावणेयेन बद्धाविंद्रजिता रणे रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुंताविव पंजरे २ तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ
शतशः सायकैश्चितौ सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ३ सुषेण मैंदद्विविदैः कुमुदेनांग
देन च हनुमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ४ ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः बोधया
मास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ५ विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनैतौ चकार ह विशल्यया महौष
ध्या दिव्यमंत्रप्रयुक्तया ६ तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठतां गततंद्रीक्लमौ चापि क्षणेनैतौ
महारथौ ७ ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनंदनं उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृतांजलिरिदं वचः ८
इदमंभो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वत्सकाशमरिंदम ९ इदमंभः
कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति अंतर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप १० अनेन मृष्टनयनो भूतान्यंत
र्हितान्युत भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः सत ११ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याभिसंस्कृते च,
कार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः १२ सुग्रीवजांबवंतौ च हनुमानंगदस्तथा मैंदद्विविदनीला
श्च प्रायः प्लवगसत्तमाः १३ तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः क्षणेनातींद्रियाण्येषां चक्षूंष्या
सन्युधिष्ठिर १४ इंद्रजित्कृतकर्मा च पित्रे कर्म तदात्मनः निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति १५

कृतसंज्ञः विभीषणेन संकेतितः १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३०॥

प्रकृत्याक्लिकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनं शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोथ लक्ष्मणः १७ तयोः सम
भवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव १८ अविध्यदिंद्रजित्तीक्ष्णैः
सौमित्रिं मर्मभेदिभिः सौमित्रिश्चाग्निलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रो
धमूर्छितः असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् २० तस्यासून्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रि
भिस्त्रिभिः यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु २१ एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् द्वि
तीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् २२ तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता जहार सुनसं
चापि शिरो भ्राजिष्णुकुंडलं २३ विनिकृत्तभुजस्कंधं कबंधं भीमदर्शनं तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान ब
लिनां वरः २४ लंकां प्रवेशयामासुस्तं रथं वाजिनस्तदा ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतं २५
सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तमानसः रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः २६ अशोकवनिका
स्थां तां रामदर्शनलालसां खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह २७ तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविंध्यः पाप
निश्चयं शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना २८ महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि हतैवैषा य
दा स्त्री च बंधनस्था च ते वशे २९ न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन् हृ

निधायवक्षस्यसिंखड्गं २२ अध्यायः ९८ ततःक्रुद्धा १० रामस्वरूपंकृत्वालक्ष्मणमभिदुद्राववलक्ष्मणस्वरूपंकृत्वारामममितियोजना ८ ९ १० ॥

नहितेविक्रमेतुल्यः साक्षादपिशतक्रतुः असकृद्धितयासैन्यान्यासितान्त्रिदशायुधि ३१ एवंबहुविधै
र्वाक्यैरविध्योरावणंतदा क्रुद्धंसंशमयामासजगृहेचसतद्वचः ३२ निर्याणेसमतिंकृत्वानिधायासिं
तपाचरः आज्ञापयामाससतदारथोमेकल्प्यतामिति ३३ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने ९७ मार्क
ण्डेयउ० ततःक्रुद्धोदशग्रीवःप्रियेपुत्रेनिपातिते निर्ययौरथमास्थायहेमरत्नविभूषिते १ संवृतो
राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः अभिदुद्रावरामंसयोधयन्हरियूथपान् २ तमाद्रवंतंसक्रुद्धं
मैंदनीलनलांगदाः हनुमाञ्जाम्बवांश्चैवससैन्याःपर्यवारयन् ३ तेदशग्रीवसैन्यंतदृक्षवानरपुं
गवाः द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्यपश्यतः ४ ततःस्वसैन्यमालोक्यवध्यमानमरातिभिः मा
यावीव्यसृजन्मायांरावणोराक्षसाधिपः तस्यदेहाद्विनिष्क्रांताःशतशोथसहस्रशः राक्षसाःप्र
त्यदृश्यन्तशरशक्त्यृष्टिपाणयः ५ तान्रामोजघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेणराक्षसान् अथभू
योपिमायांसव्यदधाद्राक्षसाधिपः ७ कृत्वारामस्यरूपाणिलक्ष्मणस्यचभारत अभिदुद्रावरामंच
लक्ष्मणंचदशाननः ८ ततस्तेराममृच्छंतोलक्ष्मणंचक्षपाचराः अभिपेतुस्तदाराममप्रगृहीतश
रासनाः ९ तांदृष्ट्वाराक्षसेंद्रस्यमायामिक्ष्वाकुनंदनः उवाचरामसौमित्रिमसंभ्रांतोबृहद्वचः १० ॥

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ ॥

जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् जघानरामस्तांस्तान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ततोहर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा उपतस्थेरणेरामं मातलिः शक्रसारथिः १२ मातलिरुवाच
अयंहर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् १३ शतशः
पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् तदनेन नरव्याघ्र मयायत्तेन संयुगे १४ स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं
माचिरंकृथाः इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः १५ मायैषा राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः १६ तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिमं मैन्द्रं महाद्युते ततः प्रहृष्टः काकु
त्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणं १७ रथेनाभिपपाताथ दशग्रीवं रुषान्वितः १८ हाहाकृतानि भूतानि रा
वणे समभिद्रुते १९ सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्यास्तथानदन् दशकंधरराजसूनोस्तथा युद्धम
भून्महत् २० अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः २१ शू
लमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतं तच्छूलं सत्वरं रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः २२ तं दृष्ट्वा दुष्करं कर्म
रावणं भयमाविशत् ततः क्रुद्धः ससर्ज्जाशु दशग्रीवः शितान्शरान् २३ सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विवि

विकृतांभीषणां २५ पंचभूतानितज्जुःसूतस्तत्रार्थः ३३ ३५ रामोपाख्यानेरावणवधोऽध्यायः २८८ सहत्वा १ २ विश्वशालयःस्वर्गीस्तस्याः ३

शक्तीश्चविविधाकाराःशतघ्नीश्चशितास्तथा तांमायांविकृतांदृष्ट्वादशग्रीवस्यराघवः २४ भया
त्तद्दुद्रुवुःसर्वेवानराःसर्वतोदिशं ततःसुपर्वंसमुद्धृत्यहेमपुंखंशरोत्तमं २५ तूणादादायका
कुत्स्थोब्रह्मास्त्रेणयुयोजह तंबाणवर्यंरामेणब्रह्मास्त्रेणानुमंत्रितं २७ जहृषुर्देवगंधर्वादृष्ट्वा
शक्रपुरोगमाः अल्पावशेषमायुश्चततोमन्यंतशत्रवः २८ ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवदानव
किंनराः ततःससर्जतंरामःशरमप्रतिमौजसं २९ रावणांतकरंघोरंब्रह्मदंडमिवोद्यतं मु
क्तमात्रेणरामेणदूराकृष्टेनभारत ३० सतेनराक्षसश्रेष्ठःसरथःसाश्वसारथिः प्रजज्वालम
हाज्वालेनाग्निनाभिपरिप्लुतः ३१ ततःप्रहृष्टास्त्रिदशाःसहगंधर्वचारणाः निहतंरावणंदृष्ट्वा
रामेणाक्लिष्टकर्मणा ३२ तत्यजुस्तंमहाभागंपंचभूतानिरावणं भ्रंशितःसर्वलोकेषुसहिब्रह्मा
स्त्रतेजसा ३३ शरीरधातवोह्यस्यमांसंरुधिरमेवच नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धानचभस्माप्यदृश्यत
३४ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २८८ मार्कंडेयउ० सहत्वारावणंक्षुद्रंराक्षसेंद्रंसुरद्विषं बभूवहृ
ष्टःससुहृद्रामःसौमित्रिणासह १ ततोहतेदशग्रीवेदेवाःसर्षिपुरोगमाः आशीर्भिर्जययुक्ताभि
रानर्चुस्तंमहाभुजं २ रामंकमलपत्राक्षंतुष्टुवुःसर्वदेवताः गंधर्वाःपुष्पवर्षैश्चवाग्भिश्चत्रिदशालयाः

पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतं तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युते ततो हत्वा दशग्रीवं लं
कां रामो महायशाः विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ५ ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृतां अ
विंध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ६ उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितः प्रतीच्छ देवीं सद्वृ
त्तां महात्मन् जानकीमिति ७ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् वाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वा
कुनंदनः ८ तां दृष्ट्वा चारुसर्वांगीं यानस्थां शोककर्शितां मलोपचितसर्वांगीं जटिलां कृष्णवाससं ९ उवा
च रामो वैदेहीं परामर्शविशंकितः गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतं १० मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं
राक्षसवेश्मनि जरां व्रजेथा इति मे निहतोसौ निशाचरः ११ कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयं
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् १२ सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि नोत्सहे परिभोगा
य श्वावलीढं हविर्यथा १३ ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः पपात देवी व्यथिता निकृत्ता क
दलीव १४ यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् क्षणेन स पुनर्नष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ततस्ते
हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितं गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः १६ ततो देवो विशुद्धा
त्मा विमानेन चतुर्मुखः पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवं शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण
एव च यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः १७ ॥

राजादशरथश्रीवद्दिव्यभास्वरमूर्तिमान् विमानेनमहार्हेणाहंसयुक्तेनभास्वता १९ ततोंतरिक्षेनतस
वैदेवगंधर्वसंकुले शुशुभेतारकाचित्रंशारदीवनभस्तले २० ततउत्थायवैदेहीतेषांमध्येयशस्वि
नी उवाचवाक्यंकल्याणीरामंप्रांजलिवत्सलं २१ राजपुत्रनतेदोषंकरोमिविदितंहिते गतिःस्त्रीणां
नराणांचशृणुचेदंवचोमम २२ अंतश्चरतिभूतानांमातरिश्वासदागतिः समेविमुंचतुप्राणान्यदि
पापंचराम्यहं २३ अग्निरापस्तथाकाशंपृथिवीवायुरेवच विमुंचंतुममप्राणान्यदिपापंचराम्यहं २४ य
थाहंतवहृतेवीरनान्यस्त्वमेवचिंतये तथामेदेवनिर्दिष्टस्त्वमेवहिपतिर्भव २५ ततोंतरिक्षेवागासीत्स
वीविश्रावयन्दिशः पुण्यासंहर्षणीतेषांवानराणांमहात्मनां २६ वायुरुवाच भोभोराघवसत्यंवैवा
युरस्मिसदागतिः अपापामैथिलीराजन्संगच्छसहभार्यया २७ अग्निरु॰ अहमंतःशरीरस्थोभूतानां
रघुनंदन स्वस्तस्त्वमपिकाकुत्स्थमैथिलीनापराध्याति २८ वरुण रसावैमत्प्रसूताहिभूतदेहेषुराघव
अहंवैत्वाब्रवीमिमैथिलीप्रतिगृह्यतां २९ ब्रह्मोवाच पुत्रनैतदिहाश्चर्यंत्वयिराजर्षिधर्मिणि साधो
सद्वृत्तकाकुत्स्थशृणुचेदंवचोमम ३० शत्रुरेषत्वयावीरदेवगंधर्वभोगिनां यक्षाणांदानवानांचमहर्षी
णांचपातितः ३१ अवध्यःसर्वभूतानांमत्प्रसादात्सुराभव कस्माद्विकारणात्त्यापःकंचित्कालमुपेक्षितः ३२

म॰
भा॰ व॰
ली॰
४८३

वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना नलकूवरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया यदिह्यकामामासेवेत्स्त्रि
यमन्यामपि ध्रुवं शतधास्य फलेन्मूर्धा इत्युक्तः सोभवत्तदा ३५ नात्र शंका त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते कृते
त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ३६ दशरथ उ॰ प्रीतोस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोस्मि ते अनुजानामि राज्यं
च प्रशाधि पुरुषोत्तम ३७ राम उ॰ अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां
शासनात्तव ३८ मार्कण्डेय उ॰ तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो भरतर्षभ गच्छायोध्यां प्रशाधीति राम रक्तान्त
लोचन ३९ संपूर्णानीह वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ४० महेन्द्र
इव पौलोम्या भार्यया समेयिवान् ततो वरं ददौ तस्मै ह्यविघ्नाय परंतपः ४१ त्रिजटां चार्थमानाभ्यां
योजयामास राक्षसीं तमुवाच ततो ब्रह्मा ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः ४२ कौशल्यामातरिष्टांस्ते वरान
द्य ददानि कान् वृणे रामस्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयं ४३ राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवं
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ४४ समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः सीता चापि महा
भागा वरं हनुमते ददौ ४५ रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृ
ताः सदा ४६ उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणां ४७ ॥ ४८३

४९ ५०.५१ ५४ यत्र शिलेपर्वं समुद्रस्यार्थनार्थशयनं कृतवान् ५५ ५६ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ॥

अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः ४८ उवाच पर
मप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनां ४९ अपनीतं त्वया दुःख
मिदं सत्यपराक्रम सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ५० कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमि
र्धरिष्यति इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरं ५१ संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ततः
सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ५२ सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः विधाय रक्षो
लोके कार्यं विभीषणपुरस्कृतः सन्ततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयं पुष्पकेण विमानेन खेचरे
ण विराजता ५४ कामगेन यथामुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पा
र्थिवः ५५ तत्रैवास्थाय धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ५६
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः गतेषु तेषु सर्वेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ५७ सुग्रीवस
हितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ५८ पुष्पकेण विमा
नेन वैदेह्या दर्शयन्वनं किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ५९ अंगदं कृतकर्माणं यौव
राज्येऽभ्यषेचयत् ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ६० यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति

६३-६४ गुरुणा रामेण ६५ ६७ वैष्णवे नक्षत्रे श्रवणे ६८-६९ जारूथ्यान्त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः दशयोमयनदक्षिणादिसहजे जरूथं मां स्मिमितिशाह्निकाः तदा मांसमयान् मांसादिदानप्राधान्यात् एतानित्यर्थः निरर्गलान् अन्नाद्यर्थिनामनावृतद्वारान् जरूथो ससर्वविशेषइति

सततं मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ६३ अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने संगतो भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ६४ राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ततो भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ६६ तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायातिसत्कृतं न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ६७ ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिंचतां ६८ सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनं विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ६९ अभ्यर्च्य विविधैर्भोगैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ७० पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनंदनः ७१ ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ७२ इत्यारण्यके रामोपाख्याने २९१ मार्कंडे॰

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा १ मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोसि परंतप बाहुवीर्याश्रिते मार्गे वर्तसे दीमनिर्णये २ न हि ते वृजिनं किंचिद्दृश्यते परमाण्वपि

वेदभाष्यं जरूथं हन्यतिरायेपुरंधिमिति मंत्रवर्णात् जरूथघ्नेतेरितियास्कवचनाच्च जरूथं स्तोत्रं तथाचायं मंत्रो निरुक्तभाष्ये व्याख्यातः

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ अध्यायः २९० समाप्तः १२३ ॥

संहायनिहतोवृत्रोमरुद्भिर्वज्रपाणिना नमुचिश्चैवदुर्धर्षोदीर्घजिह्वाचराक्षसी ४ सहायवतिसर्वार्थाः
संतिष्ठन्तीहसर्वशः किंनुतस्माजितेसंख्येयस्यभ्राताधनंजयः अयंचबलिनांश्रेष्ठोभीमोभीमपराक्र
मः युवानौचमहेष्वासौवीरौमाद्रवतीसुतौ ६ एभिःसहायैःकस्मात्वंविषीदसिपरंतप यइमेवज्रि
णःसेनांजयेयुःसमरुद्गणां ७ त्वमप्येभिर्महेष्वासैःसहायैर्देवरूपिभिः विजेष्यसिरणेसर्वानमि
त्रान्भरतर्षभ ८ इतश्चत्वमिमांपश्यसैंधवेनदुरात्मना बलिनावीर्यमत्तेनहृतामेभिर्महात्मभिः ९
आनीतांद्रौपदींकृष्णांकृत्वाकर्मसुदुष्करं जयद्रथंचराजानंविजितंवशमागतं १० असहायेनरा
मेणवैदेहीपुनराहृता हत्वासंख्येदशग्रीवंराक्षसंभीमविक्रमं ११ यस्यशाखामृगामित्राऋक्षाः
कालमुखास्तथा जात्यंतरगताराजन्नेतद्बुद्ध्याविचिंतय १२ तस्मात्सर्वंकुरुश्रेष्ठमाशुचोभरतर्षभ
त्वद्विधाहिमहात्मानोनशोचंतिपरंतप वैशंपायन. एवमाश्वासितोराजामार्कंडेयेनधीमता त्यक्त्वा
दुःखमदीनात्मापुनरेवेनमब्रवीत् १४ इत्यारण्यकेरामोपाख्याने २९० युधिष्ठिरउ. नात्मानमनुशो
चामिनेमान्भ्रातॄन्महामुने हरणंचापिराज्यस्ययथेमांद्रुपदात्मजां १ द्यूतेदुरात्मभिःक्लिष्टांकृष्ण
यानादिताःवयं जयद्रथेनचपुनर्वनाञ्चापिहृताबलात् २ अस्तिसीमंतिनीकाचिद्दृष्टपूर्वाथवा

५८ सावित्र्या सावित्री सवितृकन्या तद्देवतया ऋचा सा च सोमो वधूयुरभवदश्विनास्तामुभा वरा सूर्यां पत्ये शंसंती मनसा सविता ददादिति यदा सवित्रा त्वष्ट्रा सावित्री स्वकन्या सूर्या सूर्यस्य पत्नी सूर्याय दत्ता तदा सोमोऽस्या वधूयुर्वधूपाणिग्रहणेच्छुरभूत् सविता च सूर्यां पत्ये पत्युः कल्याणार्थं शंसंतीम

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ब्रह्मण्यश्च महात्मा च सत्यसंधो जितेंद्रियः ५ यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ६ क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेंद्रियः अतिक्रांतेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं नियममास्थितः काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेंद्रियः हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् १० रूपिणी तु तदा राजन् दर्शयामास तं नृप अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ११ सावित्र्युवाच ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च सर्वात्मना च भक्त्या च तुष्टास्मि तव पार्थिव १२ वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यदीप्सितं न प्रमाद धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन १३ अश्वपतिरुवाच अपत्यार्थः समारंभः कृतो धर्मेप्सया मया पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः १४ तुष्टासि यदि मे देवि वरमेतं वृणोम्यहं संतानं परमो धर्म इत्याहुः

नसा उभौ वरौ पुत्ररूपौ अश्विनौ अददादिति मंत्रार्थः इत एव वाक्यादेतस्य मंत्रस्य लक्षहोमादपत्यप्राप्तिर्भवतीति गम्यते षष्ठे काले ऽह्नि यथाविभक्तः सा

१७ उत्तरं प्रश्नार्थं प्रार्थनावचनं निसर्गेणाज्ञातया १८ प्रतिज्ञाय अङ्गीकृत्य १९ २१ मालव्याः मद्रपुत्र्याः २२ २६ प्रतिवारितो ऽभिभूतः २७ सुम

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभूविहिताद्भुवि कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति १७ उत्तरं च न ते किंचि
द्व्याहर्तव्यं कथंचन पितामहनिसृष्टोऽहं प्रसन्ना ह्यब्रवीमि ते १८ मार्कण्डेय उ० स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या
वचनं नृपः प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्भविष्यति अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वपुरं नृपः स्वराज्ये
चावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् २० कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ज्येष्ठायां धर्मचारि
ण्यां महिष्यां गर्भमादधे २१ राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवा
म्बरे २२ प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनां क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः २३ सावित्र्या
प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता २४ सा विग्रहवतीव
श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह २५ तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां का
ञ्चनीमिव प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः २६ तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा न कश्चि
द्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः २७ अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वा
चयामास पर्वणि २८ ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी २९

नसः २९ देवतायाः सुमनसश्चिद्विशेषा उच्यन्ते शेषाः प्रसादरूपेण दत्तानि माल्यानि प्रसादभूतामालारूपमर्थः प्रसादो निर्जितमाल्य

म॰
भा॰व॰
टी॰
४८९

३॰ ३२ प्रार्थितउक्त्वितः ३३ ३४ अनुपयन् ऋतावगच्छन् ३५ अनुयात्रं यात्रोपकरणं वाहनादि ३६ ४॰ अध्यायः २९१ ॥

साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ३॰ यौवनस्थां तु तां
दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीं अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ३१ राजोवाच पुत्रि प्रदानकालस्ते
न च कश्चिद्वृणोति मां स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ३२ प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्व
या मम विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितं ३३ श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः त
था त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ३४ अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः मृते भर्त
रि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ३५ इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं
तथा कुरु ३५ मार्कंडेय उ॰ एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्य
चोदयत् ३६ साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव तपस्विनी पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितं ३७
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ३८ मान्यानां तत्र
वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनं वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ३९ एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनो
त्सर्गं नृपात्मजा कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ४॰ इत्यारण्यके सावित्र्युपाख्याने २९१ ॥

अथ कथायोगेनकथाप्रसंगेन १२ सामीप्येनसमीपवासिना छिद्रेऽप्रेथत्वेसति ८ ९ सत्यवान्नामतः ११ १२ १३

मार्कंडेयउ॰ अथमद्राधिपोराजानारदेनसमागतः उपविष्टःसभामध्येकथायोगेनभारत १ त
तोभिगम्यतीर्थानिसर्वाण्येवाश्रमांस्तथा आजगामपितुर्वेश्मसावित्रीसहमंत्रिभिः २ ना
रदेनसहासीनंसादृष्ट्वापितरंशुभा उभयोरेवशिरसाचक्रेपादाभिवादनं ३ नारदउ॰ क्वगताभूत्
ते सुतेयंकुतश्चैवागतानृप किमर्थंयुवतींभर्त्रेनचैनांसंप्रयच्छसि ४ अश्वपतिरु॰ कार्येणख
लुतेनैवप्रेषिताद्यैवचागता एतस्याःशृणुदेवर्षेभर्तारंयोनयावृतः ५ मार्कंडेयउ॰ साब्रूहिवि
स्तरेणेतिपित्रासंचोदिताशुभा दैवतस्येववचनंप्रतिगृह्येदमब्रवीत् ६ सावित्र्यु॰ आसीच्छा
ल्वेषुधर्मात्माक्षत्रियःपृथिवीपतिः द्युमत्सेनइतिख्यातःपश्चादंधोबभूवह ७ विनष्टचक्षुष
स्तस्यबालपुत्रस्यधीमतः सामीप्येनहृतंराज्यंछिद्रेस्मिन्पूर्ववैरिणा ८ सबालवत्सयासार्धंभा
र्ययाप्रस्थितोवने महारण्यगतश्चापितपस्तेपेमहाव्रतः ९ तस्यपुत्रःपुरेजातःसंवृद्धश्चतपो
वने सत्यवाननुरूपोमेभर्तेतिमनसावृतः नारदउ॰ अहोबतमहत्पापंसावित्र्यानृपतेकृतं १० अ
न् जानंत्यायदनयागुणवान्सत्यवान्वृतः सत्यंवदत्यस्यपितासत्यंमाताप्रभाषते ततोस्यब्राह्मणा
श्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति १२ बालस्याश्वाःप्रियाश्चास्यकरोत्यश्वांश्चमृन्मयान् चित्रेपिविलि

स॰ तेजस्वीप्रभाववान्बुद्धिमान्वावाशाबृस्पार्थे १४ १६ सांकृतेःसंकृतिपुत्रस्य १७ १९ २१ आक्रम्यआभिभूय २२ २३ २४ २५ ॥

राजोवाच अपीदानींसतेजस्वीबुद्धिमान्वानृपात्मजः क्षमावानपिवाशूरःसत्यवान्पितृवत्सलः १४ ना
रदउ॰ विवस्वानिवतेजस्वीबृहस्पतिसमोमतौ महेंद्रइववीरश्चवसुधेवक्षमान्वितः १५ अश्वपतिः अ
पिराजात्मजोदाताब्रह्मण्योवापिसत्यवान् रूपवानप्युदारोवाप्यथवाप्रियदर्शनः १६ नारदउ॰ सां
कृतेरंतिदेवस्यसशक्त्यादानतःसमः ब्रह्मण्यःसत्यवादीचशिबिरौशीनरोयथा १७ ययातिरिव
चोदारःसोमवत्प्रियदर्शनः रूपेणान्यतमोश्विभ्यांद्युमत्सेनसुतोबली १८ सदांतःसमृदुःशूरःससत्यः
संयतेंद्रियः समैत्रःसोनसूयश्चसह्रीमान्द्युतिमांश्चसः १९ नित्यशश्चार्जवंतस्मिन्स्थितिस्तस्य
चनित्यदा संक्षेपतस्तपोवृद्धैःशीलवृद्धैश्चकथ्यते २० अश्वपतिरुवाच गुणैरुपेतंसर्वैस्तंभगव
न्प्रब्रवीषिमे दोषानप्यस्यमेब्रूहियदिसंतीहकेचन २१ नारदउ॰ एकएवास्यदोषोहिगुणानाक्रम्य
तिष्ठति सचदोषःप्रयत्नेननशक्यमतिवर्तितुं २२ एकोदोषोस्तिनान्योस्यसोद्यप्रभृतिसत्यवान्
संवत्सरेणक्षीणायुःदेहन्यासंकरिष्यति २३ राजोवाच एहिसावित्रिगच्छत्वमन्यंवरयशोभने
तस्यदोषोमहानेकोगुणानाक्रम्यचस्थितः २४ यथामेभगवानाहनारदोदेवसत्कृतः संवत्सरेणसो

सावित्र्युदैवसंकल्पविधि २५॥

अंशः काष्ठपाषाणादेः प्राकलः सकृन्निपतति कृतस्य करणं नास्तीत्यर्थः २६ ३० एतत्सावित्र्या वचनं अविचाल्यं भवता च तथ्यं उक्तं ३१

सावित्र्यु० सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् २६ दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहं २७ मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः २८ नारद उ० स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन २९ नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ३० राजोवाच अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ३१ नारद उ० अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ३२ मार्कण्डेय उ० एवमुक्त्वा समुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ३३ इत्यारण्यके सावित्र्युपाख्याने २९२ मार्कण्डेय उ० अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः १ ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया २ मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः पद्भ्यामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ३ ॥

साधयिष्यामि गमिष्यामि यातूनामनेकार्थत्वाद्गत्यर्थोऽयं ३२ ३३ अध्यायः २९२ अथ भाण्डं वैवाहिकमुपकरणं विवाहोचितं १

३

कौश्यां कुशमय्यां बृष्यां आसने ४ आत्मनिवेदनं अश्वपतिरहमिति ज्ञापनं ५ ६ भावाभवात्मकं उत्पत्तिविनाशात्मकं तेत्वोऽप्रति १० नमामा ११

तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितं कौश्यां बृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ४ स राजा तस्य
राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनं ५ तस्यार्घ्यमासनं चैव गां
चावेद्य स धर्मवित् किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ६ तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्य
तां च तां सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ७ अश्वपतिः सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम
शोभना तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ८ द्युमत्सेनः च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रि
ताश्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे निवत्स्यते क्लेशमिमं सुता तव ९ अ
श्वपतिः सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं यदा विजानाति सुताहमेव च न मद्विधे युज्यति वाक्यमी
दृशं विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप १० आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च अभितश्चागतं प्रे
म्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ११ अनुरूपो हि संयोगस्त्वं ममाहं तवापि च स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां स
त्यवतः सतः द्युमत्सेनः पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचा
रितं १३ अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः स निवर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः १४ ॥

१५ सपरिच्छदं पारिवर्हसहितं १६ १९ परिचारैः सेवनैर्गुणैः शीलसत्यादिभिः प्रश्रयेण स्नेहेन दमेन जितेंद्रियतया सर्वकामक्रियाभिः

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः यथाविधि समुद्वाहं कारयामास तन्नृपो १५ दत्वा सोश्वपतिः कन्यां यथार्हं सपरिच्छदं ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा १६ सत्यवानपि तां भार्यां लब्ध्वा सर्वगुणान्वितां मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितं १७ गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च १८ परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च १९ सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमादधे १९ श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च २० तथैव प्रियवादेन नैपुण्येन शमेन च २१ रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सतां कालस्तपस्यतां कश्चिदत्याक्रामत भारत २२ सावित्र्या ग्लायमानायास्तिष्ठन्त्यास्तु दिवानिशं नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते २३ इत्यारण्यके सावित्र्युपाख्याने २९३ मार्कंडेय उ० ततः कालेबहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन प्राप्तः स कालो मर्तव्यो यत्र सत्यवता नृप १ गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते यद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः २ चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भाविनी व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ३ तच्छ्रुत्वा नियमं तस्या भृशं दुःखान्वितो नृपः उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ४ ॥

सर्वेषामिष्टसंपादनेन १९ २३ अध्यायः २९३ ततः १ २ ३ ४ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
४८९

वसतीतां स्थानं भोजननिरोधः उपवसती सा दिवा वसते काष्ठवद्दर्शनात् ५ पारयिष्यामि समापयिष्यामि व्यवसायकृतं उद्योगकृतं ६

द्युमत्सेन॰ व्रततोऽयं महारंभस्त्वयारब्धो नृपात्मजे तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करं ५ सावित्र्यु॰ न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतं व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणं ६ द्युमत्सेन उ॰ व्रतं भिंधीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ७ मार्कंडेय उ॰ एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः तिष्ठंती चैव सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ८ श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ दुःखान्वितायास्तिष्ठंत्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ९ अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनं युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः १० ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धान्श्वश्रूं श्वशुरमेव च अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्रांजलिर्नियता स्थिता ११ अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः १२ एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनां १३ तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षंती नृपात्मजा यथोक्तं नारदवचश्चिंतयंती सुदुःखिता १४ ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजां एकांतमास्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम १५ ॥

१० युगं हस्तचतुष्कं तावदुदिते उपरिस्थिते १० १५ ॥

श्वश्रुरावूचतुः व्रतं यथोपदिष्टं तत्तथा तत्पारितं त्वया आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनंतरं १६ सावित्र्यु
वाच अस्तंगते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया १७ मार्कंडेय
उ॰ एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति स्कंधे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वने १८ सावित्री
त्वाह श्वशुरौ नैकस्त्वं गंतुमर्हसि सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे १९ सत्यवानुवाच वनं न ग
तपूर्वं ते दुःखः पंथाश्च भाविनि व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि २० सावित्र्युवाच उपवा
साच्च मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि २१ सत्यवानुवाच य
दि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियं मम त्वामंत्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयं २२ मार्कंडेय उ॰ सा
भिवाद्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावने २३ इच्छेयमभ्य
नुज्ञाता आर्यया श्वशुरेण ह अनेन सह निर्गंतुं न मेऽद्य विरहः क्षमः २४ गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थि
तश्च सुतस्तव न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वने २५ संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रांताह
माश्रमात् वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे २६ द्युमत्सेन उ॰ यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता
स्नुषा मम नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहं २७ ॥

२८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ अध्यायः २९४ अथ कठिनंस्थाली कठिनं निष्ठुरे स्थाल्यामिति विश्वः १ २ ३ ४ ५ ६ ॥

तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वपुः अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि २८ मार्कंडेयउ०
उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी सह भर्त्रा हसंतीव हृदयेन विदूयता २९ सा वनानि
विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ३० नदीः पुण्यवहाश्चैव
पुष्पितांश्च नगोत्तमान् सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ३१ निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वाव
स्थमनिंदिता मृतमेव हि भर्तारं काले मुनिवचः स्मरन् ३२ अनुव्रजंती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी
द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ३३ इत्यारण्यके पर्वणि सावित्र्युपाख्याने २९४ मार्कंडेयउ०
अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् १ तस्य पा
टयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना २ सोभिगम्य प्रियां भार्या
मुवाच श्रमपीडितः २ सत्यवानुवाच व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना अंगानि चैव सावित्री
हृदयं दूयतीव च अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्य
हं ४ तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे सा समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ५ उत्संगे
स्यशिरः कृत्वा निषसाद महीतले ततः सा नारदवचो विमृशंती तपस्विनी ६ ॥

पुयोजश्चनुचिंतितवती ९ कामया इच्छया १० ॥ अंगुष्ठमात्रे हृदयाकाशप्रतिष्ठितत्वात्तत्प्रमाणं पुर्यष्टकवेष्टितं सूक्ष्मशरीरवंतं १८

तेमुहूर्तेनत्तणंवेलादिवसेचययोजहं मुहूर्ताद्देव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससं बद्धमौलिं वपुष्मं
तमादित्यसमतेजसं श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहं ८ स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरी
क्षंतं तमेव च तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ९ कृतांजलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवे
पती सावित्र्युवाच दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्ध्यमानुषं कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चि
कीर्षसि १० यम उ० पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि
मां त्वं शुभे यमं ११ अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः नेष्यामि तमहं बध्वा विद्ध्येत
न्मे चिकीर्षितं १२ सावित्र्युवाच श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छंति मानवान् नेतुं किल भवा
न्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो १३ मार्कंडेय उ० इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितं
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे १४ अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः नार्हो
मत्पुरुषैर्नेतुमतोस्मि स्वयमागतः १५ ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतं अंगुष्ठमात्रं पु
रुषं निश्चकर्ष यमो बलात् १६ ॥

१० २२ अनात्मवंतः अजितेंद्रियाः वने धर्मं यज्ञादिरूपं न चरंति जितेंद्रियाः पुनः वने ग्रामे वा यज्ञादीन् स्त्रीसंबद्धान् धर्मान् कुर्वंति तेन गृहस्थवा
नप्रस्थयोः संग्रहः वासं गुरुकुलवासं ब्रह्मचर्यं परित्यागरूपमाश्रमं संन्यासं पाठांतरे प्रतिश्रयं प्रतिनिवृत्तः आश्रयः कर्मफलाश्रयणमेवेति

ततःसमुद्धृतप्राणंगतश्रीकंहतप्रभं निर्विचेष्टंशरीरंतद्बभूवाप्रियदर्शनं यमस्तुतंततोबध्वाप
यातोदक्षिणामुखः १७ सावित्रीचैवदुःखार्ताथमेवान्वगच्छत नियमव्रतसंसिद्धामहाभागा
पतिव्रता १८ यम उ॰ निवर्तगच्छसावित्रिकुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकं कृतंभर्तुस्त्वयानृण्यंयावद्गम्यंगतं
त्वया १९ सावि॰ उ॰ यत्रमेनीयतेभर्तास्वयंवायत्रगच्छति मयाचतत्रगंतव्यमेषधर्मःसनातनः
२० तपसागुरुभक्त्याचभर्तुःस्नेहाद्व्रतेनच तवचैवप्रसादेनतमेप्रतिहतागतिः २१ प्राज्ञाःसाप्तपदंमै
त्रंबुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः मित्रतांचपुरस्कृत्यकिंचिद्वक्ष्यामितच्छृणु २२ नानात्मवंतस्तुवनेचरं
तिधर्मंचवासंचप्रतिश्रयंच विज्ञानतोधर्ममुदाहरंतितस्मात्संतोधर्ममाहुःप्रधानं २३ ॥

प्रतिश्रयं संन्यासं विज्ञानतः चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्तिकस्तसिः धर्मस्य फलं आत्मविज्ञानमित्यर्थः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि
षंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति च वेदानुवचनस्य यज्ञादीनां प्रव्रजनस्य च आत्मला

एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं वा श्रयति एकस्येति चतुर्णामन्यतमस्यैकस्याश्रमस्य धर्मेण सतां मतेन दंभादिरहितश्रद्धया सम्यगनु
ष्ठितेनेत्यर्थः सर्वे वयमाश्रमाः तं मार्गं ज्ञानमार्गं प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः अतो हेतोः अस्मत्स्वरूपेणाग्निसाध्यानां कर्मणां कर्तव्यं नेच्छति आर्यं चेति
पाठक्रमापेक्षया द्वितीयेनेष्टिकं गृहकुलवासं दारकरणाद्रूपं तृतीयं वा विभ्राजं दारादित्यागरूपं वा न वांछे तज्ज्ञानहेतोः प्रधानभूतस्य

एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वांछे तस्मात्सन्तो
धर्ममाहुः प्रधानं २४ यम उ॰ निवर्त तुष्टोस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यंजनहेतुयुक्तया वरं
वृणीष्वेह विनास्य जीवितं ददानि ते सर्वमनिंदिते वरं २५ सावित्र्युवाच च्युतः स्वराज्याद्वनवास
माश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृपस्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसं
निभः २६ यम उ॰ ददानि ते हंत मनिंदिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा तवाध्वना ग्लानिमिवोप
लक्षये निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् २७ सावित्र्युवाच श्रमः कुतो भर्तृसमीपतो हि मे यतो हि भर्ता
मम सा गतिर्ध्रुवा यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे २८ ॥

मस्याद्येपि सिद्धेरित्यर्थः मद्भर्तृहरणेन आवयोर्धर्मस्य नाशो नेति भावः २४ निवर्त निवर्तस्व स्वराः उदात्तादिः अक्षरं अकारादि व्यंजनं ककारा
दि एतद्युक्तत्वेन वाक्यस्य शब्दतो निर्दोषत्वमुक्तं हेतुयुक्तत्वेन युक्तियुक्तत्वमप्युक्तं २५ भर्तारं मोचयिष्याम्येवेति स्वयं निश्चित्वा नावदत्तदा
ऐपवत्तावत्स्वार्थं याचती सावित्र्युवाच च्युत इति २६ अध्वना मार्गेण न तु भर्तृनाशेन अनष्टवत्तव भर्तृन्याशयः २७ यतः यत्र भर्ता सा गतिः तत्रैव ग

मतंधप्रतिष्ठिता २८ ॥

म॰ भा॰ तृ॰ टी॰ ४९२

सतामिति साधोस्तव समागममात्रेणाजातमैत्रीयं निष्फला नैव भवेदिति भावः ॥ २९ ॥ हिताश्रयं पुरुषानुकूले एवं माध्यमधर्माणं ज्ञानहेतुत्वमुक्तं इह तु सत्संगस्येति भेदः । तथा च श्रुतिः तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति ३० ॥ गुरुः श्वशुरः ३१ ॥ ३२ ॥ ज्ञानानवाप्तौ दोषमाह प्रजा इति नियमेन नियमनेन संयता निगृहीताः सत्याः भवंतिना स्म पुनः कर्मभूतास्तानि कामयाकामितेनार्थेन नयसे संयोजयसि पतनो तेसत्कर्मफलमपि ताभ्यो ददासि न कामयेति पाठे तास्त्वं इच्छया न नयसे कर्मफलायेति शेषः । किं तु नन्वत्कर्मवशादेवेत्यर्थः । येषां तु ज्ञानिनां कामनैव नास्ति न ते त्वद्वशा

सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते । न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९ ॥ यम उ॰ मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं त्वया यदुक्तं वचनं हिताश्रयं । विना पुनः सत्यवतोस्य जीवितं वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३० ॥ सावित्र्यु॰ हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः स्वमेव राज्यं लभतां स पार्थिवः । जह्यात्स्वधर्मान्न च मे गुरुर्यथा द्वितीयमेतं वरयामि ते वरं ॥ ३१ ॥ यम उ॰ स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेचिरान्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः । कृतेन कामेन मया नृपात्मजे निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२ ॥ सावित्र्यु॰ प्रजास्त्वयेता नियमेन संयता नियम्य चैता नयसे न कामया । ततो य

भवंति नापि देहैः फलाय संयुज्यंत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः इति तु कामयमान इति संसारिणामुच्चावचां गतिमुपसंहृत्य अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवलीयंते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति । तद्विदांऽकामानां गत्यभावं दर्शयति न था च सकामानां पुनः पुनः संसारं च दर्शयति न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यंतं वित्तमोहेन मूढं अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः

४९२

अद्रोहः भावः अनुग्रहो दया दानं संविभागः त्वमपि मयि दयां कुर्विति भावः ३४ एवंप्रायश्च लोका पुण्यं भर्तुरभिनयति अशक्तिपेशलाः शक्ति
कौशलहीनाः पाठांतरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः संधिरार्षः आयुःशक्तिकौशलहीना मनुष्याः मादृशाः संतस्तु अमित्रेष्वपि प्रा
प्तेषु दयां कुर्वंति किमुत मादृशेषु दीनेष्विति भावः ३५ यथात्मप्रिकरमिति शेषः ३६ औरसमिति दत्तकीतादिव्यावृत्तिः ३७ ३८ समुद्य

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ३४ एवंप्रायश्च
लोकोयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः संतस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ३५ यम उ॰ पिपासित
स्येव भवेद्यथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितं विना पुनः सत्यवतोस्य जीवितं वरं वृणीष्व
ह शुभे यदिच्छसि ३६ सावित्र्यु॰ ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तथौर
सं कुलस्य संतानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतं वरयामि ते वरं ३७ यम उ॰ कुलस्य संतानकरं सुव
र्चसं शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता
सावित्र्यु॰ न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति अथ व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ३९ विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः

तां उपस्थितां ३९ विवस्वतः वस्पते आच्छाद्यत इति विवः आच्छादनं तद्वान् वस्वान् निरावरणः जगदात्मा सूर्यः सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चे
ति श्रुतेः तस्य तनयः पुत्रः असंतहितः इत्यर्थः समेन शत्रुमित्रादितारतम्यहीनेन तत्व धर्मेण प्रशासने न ताः प्रजाः चरंति त्वदाज्ञावशगा इत्य

लौकिकेष्वपि विश्वासं कुर्वन्निष्टसिद्धिं प्राप्नोतीति किमुत त्वयि धर्मराजे इत्याशयेनाह आत्मन्यपीति प्रणायं प्रार्थनं ५२ ५३ तेत्वया ५४ ममा
त्मजं सत्यवतस्तथौरसं न तु क्षेत्रजादिवद्दम्पत्योर्मयि जातमित्यर्थः ५५ ५६ पुत्राश्चेतो धर्मः परसुः सकाशादेवाप्युत्पादने सतां माहशानां
दाराणां तत्रैव वृत्तिः ननु गतायुषि पत्यौ कथं तत्स्यादित आह सतामिति वरं दत्वा संतो न व्यथंति नापि सीदंति किं तु उक्तं निर्वहंत्येवेत्यर्थः अप

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति सत्सु यः तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ५२ सौहृ
दात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ५३ यम उ॰ उदा
हृतं ते वचनं यदंगने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं वरं चतुर्थं वर
यस्व गच्छ ५४ सावित्र्यु॰ ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहं शतं सुताना
बलवीर्यशालिनामिदं चतुर्थं वरयामि ते वरं ५५ यम उ॰ शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां भविष्य
ति प्रीतिकरं तवाबले परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे निवर्त्त दूरं हि पथस्त्वमागता ५६ सावित्र्यु॰ स
तां सदा शाश्वतधर्मवृत्तिः संतो न सीदंति न च व्यथंति सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति सद्भ्यो भयं नानु
वर्तंति संतः ५७ संतो हि सत्येन नयंति सूर्यं संतो भूमिं तपसा धारयंति संतो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्स
तां मध्ये नावसीदंति संतः ५८॥

ताशंकेऽर्थे कथं स्यादित्यत आह सतामिति सतामपशंकं किमपि नास्ति भयं चात्यस्य तेभ्यो नास्तीति त्वत्तोऽहं निर्भयास्मीति भावः ५७ त्वयापि
सत्यं स्वीयं रक्षणीयमित्याह संतो हीति भूतभवस्य भूतस्य भविष्यस्य च ५८ ॥

परस्परं उपकारप्रत्युपकारं ४८ एतद्वयं प्रसादो यो मानस्य दरिद्रस्य प्रसादो नार्थाय श्रीमतां प्रसादोऽर्थकृदपि न मानदः सतां तु मानदस्
तिष्ठ खलेत्तु प्रसाद एव नास्ति अतस्त्वयं त्वय्यवस्थितमिति त्वद्वदितात्स्माकं भवेतिभावः ४९ ५० तेवत्तः अपवर्गः पुत्रफलप्राप्तिः सुकृता

आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वते । संतः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षंति परस्परं ४८ न च प्रसादः
सत्पुरुषेण मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः । यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात्संतो रक्षि
तारो भवंति ४९ यमः । यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् । तथा त
था मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वाप्रतिमे पतिव्रते ५० सावित्र्यु० । न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृत
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद । वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं यथा मृता ह्येवमहं पतिं विना ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्तृविनाकृता दिवं । न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं न
भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुं ५२ वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः । वरं
वृणे जीवतु सत्यवानयं तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ५३ मार्कंडेय उ० । तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा
वैवस्वतो यमः । धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ५४ एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुल
नंदिनि । अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ५५ चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति

हिनासमीचीनाद्वं पत्ययोगादेते तेव्रजादिपुत्रार्पणेन न कृतो निष्पादितो भवति यथान्येषु वरेषु भर्तृषु मदृयं यावसिह स्वेव नतद्वतयस्मादेवं

५६ त्वन्नामधेयाः सावित्र्या इति ५७ ५८ ५९ शावं शवरूपमं ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ॥

पञ्चमश्लोकस्य ८ ॥

तव पुत्रशतं चैव सत्यवान् जनयिष्यति ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ५६ ख्यातास्त्व-
न्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि मालव्यां मालवा नाम
शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ५७ भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मरा-
जः प्रतापवान् ५८ निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य
च ५९ जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरं सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगृह्य च उत्सङ्गे
शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ६० संज्ञां च स पुनर्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत प्रोष्यागत इव प्रेम्णा
पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ६१ सत्यवानु॰ सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः क्व चासौ पुरुषः श्यामो
योऽसौ मां संचकर्ष ह ६२ सावित्र्यु॰ सुचिरं त्वं प्रसुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ गतः स भगवान् देवः प्र-
जासंयमनो यमः ६३ विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां
पश्य शर्वरीं ६४ मार्कण्डेय॰ उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः दिशः सर्वा वनान्तांश्च नि-
रीक्ष्योवाच सत्यवान् ६५ फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ततः पाटयतः काष्ठं शिर-
सो मे रुजाभवत् ६६ शिरोऽभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्म-

तय दृष्टं विजानासि किं तद्धि दृष्टमयोध्यमे स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मया पिता मम सत्यमेव तत् ९ न तु वाचा यथा सावि
त्री रजनी खव गाहते स्वप्ने स्वं यथा दृष्टमात्मा यास्यामि दृष्टवात्मज १० अतिशीतलिह भद्रं ते पितरौ पश्य पुत्र
ते विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ११ नक्तंचराश्च रौद्रा येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः श्रूयन्ते पतगा श
ब्दाश्च मृगाणां चरतां वने १२ पतान्त्यो रात्रिवाता दिग्भ्यो दक्षिणपश्चिमा आशायां विरुवन्तश्च ग्राः के प
ये तोमनोमम १३ सत्यवाक् वने प्रतिभयाकारे येनेन तमसावृते न विज्ञास्यासि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि
सि १४ सा विस्मु· अस्मिन्न घवने दृष्ट्ये शुष्कवृक्षः स्थितोज्ज्वलन् वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यते ग्निः क्वचित् क्व
चित् १५ ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः काष्ठानीमानि संतीह जहि संतापमात्मनः १६ यदि
नोत्सहसे गन्तुं सह जेत्वा हि लक्ष्ये न चक्षुषा सि पन्थानं तमसा संवृते वने १७ श्वः प्रभाते वने दृष्ट्वा या स्या
मानुमतेन व व सान्ने हृत्तपाप मे का हृ वितयदि तेन च १८ सत्यवाक् शिरोरुजा निवृत्ता मे हृष्ट्या त्वं गाति
लक्षये मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजं १९ न कदाचिद्धि काले हि गत एवं मया श्रमः अ
नागतायां संध्यायां माता मे प्रकृणोद्धि मा २० दिवापि मयि निष्क्रान्ते संत्यजेते गृहं मम विचिन्वन्तौ हि मे माता
तः स है वाश्रमवासिभिः माता पिता च संभ्रान्तौ दुःखिताभ्यां महत्पुरा उपालब्धश्च बहुशः शिशुरेण गच्छ
सीति हि २१ कालं वर्षान्तयोर्घमदर्थमिति चिन्तये तयोर्दर्शनमपि च महद्दुःखं भविष्यति २२ पुरा

श्री॰ मा॰व॰ टी॰ ७९५

नैत्राववयोः ८५ ८९ प्रज्ञाचक्षुषंयः ९० ९८ ध्रियेतांजीवेतां स्वश्रूश्वश्रुश्वशुरौ ९७ ९८९९ ॥

भृशंसमाकुलः श्वितौ वृद्धौ वृकुशाःप्रीतिसंयुतौ त्वयाहीनौनजीवावमुहूर्तमपिपुत्रक ८५ यावद्धिविष्ण
मेपुत्रतावन्नौजीवितेध्रुवं वृद्धयोरंधयोर्हिहित्वयिवंशःप्रतिष्ठितः ८९ त्वयिपिंडश्चकीर्तिश्चमताने
चवयोरिति मातावृद्धापितावृद्धस्तयोर्यष्टिरिहेकिल ८७ नैवराज्ञोमामपपश्येनैकामवस्थाशामिष्यतः
तिन्द्रायाश्चाभ्यस्यामियस्माहेतोःपितामम मातावसंशयेप्राभामत्कृतेनपकारिणी अहंचसंश
येप्राप्तःकृच्छ्रमापदमाश्रितः ८९ मातापितृभ्यांहिविनानाहंजीवितुमुत्सहे ब्रह्मकमाकुलयाबु
ध्यामत्वावृत्तःपितामम ९० मकेकमसौवेलायांएकत्वासमम गामिनं नात्मानमनुशोचामिय
थाहंपितरंशुभे ९१ भर्तारंचाप्यनुगतांमातरंपरिदुर्बलां मत्कृतेनहितावघसंतापंपरमंप्स्यतःजी
वंतावनुजीवामिभर्तरौमातामयेतिह तयोःप्रियमकर्तव्यमितिजानामिचाप्यहं ९२ मार्कंडेयःप
वमुक्त्वासधर्मात्मागुरुभक्तोगुरुप्रियः उच्छ्रित्यबाहूदुःखार्तःसुस्वरंप्ररुरोदह ९४ ततोब्रवीत्स
थाहदृष्ट्वाभर्तारंशोककर्षितं प्रमृज्याश्रूणिनेत्राभ्यांसावित्रीधर्मचारिणी ९५ यदिमेऽस्तितपस्तप्तं
यदिदत्तंहुतंयदि श्वश्रूश्वशुरभर्तृणांममपुण्याऽस्तुशर्वरी ९६ नस्मराम्युक्तपूर्वांवैस्वैरेष्वप्यनृतांगि
रं तेनसत्येनताववद्यध्रियेतांश्वशुरौमम ९७ सत्यवानुवाच कामयेदर्शनंपित्रोर्याहिसावित्रिमाचिरं ३

९८॥

कठिनेफलपूर्णपात्रे ९९ अध्यायः २९५ पत्र ५ भिन्नैर्विदीर्णैः परुषैः कर्कशैः ५६ ॥

तेजीविषेवरारोहेसत्येनात्मानमालभे यदिधर्मेचतेबुद्धिर्मांचेज्जीवंतमिच्छसि ममप्रियंवाकर्त्त
व्यंगच्छावाश्रमंतिकात ९९ मार्कंडेय. सावित्रीततउत्थायकेशान्संयम्यभामिनी पतिमुत्थाप
यामासबाहुभ्यांपरिगृह्यवै ९८ उत्थायसत्यवांश्चापिस्पृष्ट्वाङ्गानिपाणिना सर्वादिशःसमा
लोक्यकठिनेदृष्टिमादधे १ तमुवाचाथसावित्रीश्वःफलानिहरिष्यसि योगक्षेमार्थमेततेनेष्या
मिपरशुंत्वहं ९२ कृत्वाकठिनभारंसाशुष्कशाखावलंबिने गृहीत्वापरशुंभर्तुःसकाशेपुन
रागमत ३ वामस्कंधेतुवामोरूर्भर्तुर्बाहुंनिवेश्यच दक्षिणेनपरिष्वज्यजगाममंदगामिनी
सत्यवान्. अभ्यासगमनाद्भीरुपंथानोविदितामम वृक्षांतरालोकितयाज्योत्स्नयाचापि
लक्षये ५ आगतौस्वःपथायेनफलान्यवचितानिच यथागतंशुभेगच्छपंथानंमाविचारय
पलाशखंडेचैतस्मिन्पंथाव्यावर्ततेद्विधा तस्योत्तरेणयःपंथास्तेनगच्छत्वरस्वच ७ स्वस्थोस्मि
बलवानस्मिदिदृक्षुःपितरावुभौ ब्रुवन्नेवंत्वरायुक्तःसम्प्रायादाश्रमंप्रति ८ अध्यायः मार्कंडेय.
एतस्मिन्नेवकालेतुद्युमत्सेनोमहाबलः लब्धचक्षुःप्रसन्नात्मादृष्ट्यासर्वंददर्शह १ सर्वानाश्र
मानात्वाशैब्ययासहभार्यया पुत्रहेतोःपरामार्तिजगामभरतर्षभ २ तावाश्रमान्सरीश्चैववना

पृ तयकोविरमुतोशतमकथा सावित्रीमतिनोऽयतिसम्यवानित्यम वृताय ५ ॥

सावित्री ५ ... तस्यांतिविविविनेकोऽयंतीपरिस्नमतः ... निवसंरासिव

२ शांतायांप्रसन्नायां पार्थिवीपार्थिवत्वयोग्याप्रवृत्तिर्यस्मिः १७ १८ ॥१॥ ॥

भिन्नैश्चपुरुषैःपादैःसव्रणैःशोणितोक्षितैः कुशकंटकविद्धांगावुन्मत्ताविवधावतः ५ ततोऽभिसृत्य
तैर्विप्रैःसर्वैराश्रमवासिभिः परिवार्यसमाश्वास्यसमानीतौस्वमाश्रमं ६ तत्रभार्यासहायःसवृतोवृ
द्धैस्तपोधनैः आश्वासितोविचित्रार्थैःपूर्वराज्ञांकथाश्रयैः ७ ततस्तौपुनराश्वस्तौवृद्धौपुत्रदिदृक्ष
या बाल्यवृत्तानिपुत्रस्यस्मरंतौभृशदुःखितौ ८ पुनरुक्त्वाचकरुणांवाचंतौशोककर्शितौ हापु
त्रहासाध्विवधूःक्वासिक्वासीत्यरोदतां ९ ब्राह्मणःसत्यवाक्तेषामुवाचेदंतयोर्वचः ९ सुवर्चा उ॰ य
थास्यभार्यासावित्रीतपसाचदमेनच आचारेणचसंयुक्तातथाजीवतिसत्यवान् १० गौतम उ॰ वे
दाःसांगास्तपसापीतास्तपोमेसंचितंमहत् कौमारंब्रह्मचर्यंचगुरवोऽग्निश्चतोषिताः ११ समाहितेनची
र्णानिसर्वाण्येवव्रतानिमे वायुभक्षोपवासश्चकृतोमेविविधस्तदा १२ अनेनतपसावेद्मिसर्वंपर
चिकीर्षितं सत्यमेतन्निबोधध्वंध्रियतेसत्यवानिति १३ शिष्य उ॰ उपाध्यायस्यमेवक्त्रात्यथावाक्यंवि
निःसृतं नैवजातुभवेन्मिथ्यातथाजीवतिसत्यवान् १४ ऋषयऊचुः यथास्यभार्यासावित्रीसर्वैरेवसु
लक्षणैः अवैधव्यकरैर्युक्तातथाजीवतिसत्यवान् १५ भरद्वाज उ॰ यथास्यभार्यासावित्रीतपसाचदमेन
च आचारेणचसंयुक्तातथाजीवतिसत्यवान् १६ दाल्भ्य उ॰ यथादृष्टिःप्रवृत्तास्तेसावित्र्याश्चयथाव्रते गा

२· ३१२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३· ३१ विरात्रे वकरात्रे काले स्वागमनं ३२॥

मार्कंडेयउ॰ एवमाश्वासितैस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः तांस्तान्विगणयन्सर्वांस्ततः स्थि
रइवाभवत् २० ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवे
शह २१ पुत्रेण संगतेनाद्य चक्षुषा तेन निरीस्य च सर्वे वयं वै पृच्छामो विद्धि वै पृथिवीपते २२ स
मागमेन पुत्रस्य सावित्र्यादर्शनेन च चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे २३ सर्वैर
स्माभियुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति २४ ततोग्निं तत्र सं
ज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिं २५ शैव्या च सत्यवांश्चैव
सावित्री चैकतः स्थिता सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् २६ ततो राज्ञा सहासी
नाः सर्वे ते वनवासिनः जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतं २७ ऋषयऊचुः प्रागेव नागते
कस्मात्सभार्येण त्वया विभो विरात्रे चागते कस्मात्कोनुबंधस्तवाभवत् २८ संतापितः पिता
माता वयं चैव नृपात्मज कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि २९ सत्यवानु॰ पित्राहमभ्य
नुज्ञातः सावित्र्या सहितो गतः अथ मेऽभवदिद्रो दुःखं वने काष्ठानि भिंदतः ३० सुप्तश्चाहं वेदनया
चिरमित्युपलक्षये तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ३१ सर्वेषामेव भवतां संतापो माभवे

३२ ४४ अध्यायः २९९ तस्यां १२ ॥

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरं त्वां हि जानाम सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ३४ त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यतां रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ३५ सावित्र्युवाच एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः नहि किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमेव यत् ३६ मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहं ३७ सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेवितां ३८ अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुं पंच वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ३९ चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतं ४० चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णमिदं व्रतं ४१ एतत्सर्वं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः यथावृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ४२ ऋषय ऊचुः निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेंद्रस्य तमोमये ह्रदे त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ४३ मार्कंडेय उ॰ तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव वरं स्त्रियं तामृषयः समागताः नरेंद्रमामंत्र्य सपुत्रमंजसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयं ४४ इत्यारण्यके सावित्र्युपाख्याने २९९ मार्कंडेय॰ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमंडले कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे

६ चिरराज्ञाय बङ्कालाय १ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ ॥

ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्यो भ्यागता नृप आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं द्विषं २ तं सं विशा
ऊते श्रुत्वा ससहायं सबान्धवं न्यवेदयन्यथावृत्तं विद्रुतं च द्विषद्बलं ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं
प्रति सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ५ अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप प्राप्तानीमा
नि यानानि चतुरङ्गं च ते बलं ६ प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं
पदं ७ चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितं मूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ततोऽभि
वाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ९ शैब्या च सह सावि
त्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता १० ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्से
नं पुरोहिताः पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ११ ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्ध
नं तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनां १२ भ्रातॄणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतं मद्राधि
पस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहद्बलं १३ एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च भर्तुः कुलं च सावित्र्या
सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतं १४ तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्री
व कुलाङ्गना १५ वैशम्पायन· एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना विशोको विज्वरो राजन्काम्य

सावित्र्युपाख्याने २९८ यत् १ ५ विभावसुः विशिष्टाभाः दीप्तिः सैव द्रव्यं धनं यस्य तादृशः सूर्यः ६ १ स्वप्नान्ते स्वप्नमध्ये ८ ७ ॥

इत्यारण्यके पर्वणि सावित्र्युपाख्याने समाप्तं २९८ जनमेजय उ॰ यत्तत्तदा महद्ब्रह्मन् लोमशो वाक्य
मब्रवीत् इन्द्रस्य वचनाद्देव पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरं १ यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् तच्चाप्यपह
रिष्यामि धनंजय इहागते २ किं नु तज्जपतां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयं आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामा
स कस्यचित् ३ वैशम्पायन उ॰ अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमां पृच्छतो भरतश्रेष्ठ शुश्रूष
स्व गिरं मम ४ द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागतः ६ महार्हे श
यने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते शयानमतिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनं ७ स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र द
र्शयामास रश्मिमान् कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ८ ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योग
र्द्धिरूपवान् हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ९ कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ब्रु
वतोद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितं १० उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ब्राह्मणच्छद्म
ना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ११ विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्ये
व न याचसे १२ त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितं वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कस्य

तस्मै प्रयाचमानाय पतदे यत्कुंडले त्वया अनुनेयः परं शक्त्याश्रेयपतस्थितेपरं १५ कुंडलार्थे ध्रुवं त्वत्तानकाश्यो
देवऊभित्त्वया श्रेयस्तैवेऊविधेयवितैः सनिवार्यः पुनःपुनः १६ यत्वैस्त्रीभिस्त्वयागोभिर्धनेवेऊविधेयदपि
निदर्शनेश्चवऊभिः कुंडलेप्सुः पुरंदरः १७ यदिदास्यामि कर्ण त्वं सहजे कुंडले शुभे आयुषः प्रत्ययग
त्वा मृत्योर्वशमुपैष्यसि १८ कवचेन समायुक्तः कुंडलाभ्यां च मानद अवध्यस्त्वं रणे शत्रोरिति विद्धि व
चो मम १९ अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवं तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चापि यत्तव २० कर्ण उ०
को मामेवं भवान्स्नेहाद्दर्शयन्मोहदे परं कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् २१ ब्राह्मण उ० अ
हं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये अहं सुतत्व मे तत्कुरुयः परहिते २२ कर्ण उ० श्रेयएव ममा
त्यंतेयस्य मे गोपतिः प्रभुः यद्यस्माद्धितान्वेषी प्रणयाच्चेद्वचो मम २३ प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्र
वीम्यहं न निवार्यो व्रतात्तस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः २४ व्रतं वै मम लोकोयं वेत्ति कृत्स्नं विभावसो य
थाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवं २५ यद्यागच्छति मां शक्रो ब्राह्मणच्छद्मनावृतः हितार्थं
पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुं २६ दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुंडले वर्म चोत्तमं न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रि
षु लोकेषु विश्रुता २७ मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणं युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसं
मते २८ सोहमिन्द्राय दास्यामि कुंडले सह वर्मणा यदि मां बलहा भिक्षितुमुपयास्यति २९ हितार्थं

पौरुष्याणां कुंडले मेप्राप्ताविदं नमेकीर्तिःकार्यंतेसमकीर्तिमित्ति
नि ३ ॥

३१ ३९ कुंडलाहरणोऽध्यायः २९८ माहि अहि तमिति छेदः १२३ जीवतां पुत्रादीनां कार्यप्रयोजनं परिष्वंगादिकं कृते तत्वयि मृते तत्पित्रादीनां किं

मृतानामिकीर्तिर्लोके हि जीविते नापि भानुमत् कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ३१ कीर्तिर्हि

पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् अकीर्तिर्जीवितं हंति जीवितोऽपि शरीरिणः ३२ अयं पुराणः श्लो

कोहि स्वयंगीतो विभावसो धात्रा लोके स्वरयष्या कीर्तिरायुर्नरस्य ह ३३ पुरुषस्य परे लोके कीर्ति

रेव परायणं इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्द्धिनी ३४ सोऽहं शरीरजे दत्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि

शाश्वतीं दत्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ३५ कृत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करं

विजित्य पृथिवीं नाशे यशः प्राप्स्यामि केवलं ३६ भीतानामभयं दत्वा संग्रामे जीवितार्थिनां वृद्धा

न्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ३७ प्राप्स्यामि परमे लोके यशः स्वर्गमनुत्तमं जीवितेना

पि मे रक्षा कीर्तिस्तद्धि मे व्रतं ३८ सोऽहं दत्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमां ब्राह्मणच्छद्मिने देव

लोके गंता परां गतिं ३९ इत्यारण्यके कुंडलाहरणे २९८ सर्वं३ माहितं कर्णिकां धीरस्त्वमात्मनः

सुहृदां तथा पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः १ शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्व

र इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा २ यत्तु प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीं सा ते प्रा

सर्वं स्यादिति भावः ४ ॥ णानवादाय गमिष्यति न संशयः ३ जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा येषां

[illegible]

५ ९ विशाखयोः विशाखा नक्षत्रस्य द्वे भास्वरे तारे तयोर्मध्यगतः पूर्णचंद्रः १२ १३ विहितं शाकेति संबंधः हेतुः जीवनादिप्रदर्शनेन तद्युक्तैः १४ हेतुर्युक्तिस्त

राज्ञा नक्षत्रवराख्याद्य पौरुषेण निवोयतत् कीर्तिश्च जीवतः साधी पुरुषस्य महाद्युते ५ मृतस्य कीर्त्या किं का
र्यं भस्मीभूतस्य देहिनः मृता कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ६ मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला ग
तायुषः श्रुत्वैतद्वाक्यमब्रवीत्स तं को ऽसीति हि ते मया ७ भक्तिमेतो हि मे सा इत्येतेनापि हेतुना भक्तो यं परया
भक्त्या मामिति एवं महाभुज ८ ममापि भक्तिरत्यन्तं त्रासं त्वं कुरु वचो मम आस्ति चान्यत्परं किंचिद्दृश्यात्मदेवानि
मित्ते श्रुत्वैतद्वाक्यमब्रवीत्स तं क्रियतां नाम विशाकया ९ देवराज त्वया ज्ञातं न शक्यं पुरुषर्षभ तस्मात्त्वा याचा
मि ते गुरुकाले वेत्स्यति तद्भवान् १० पुनरस्मै च वसामि ते रायेयनिवेदयते तत् मास्मै ते कुंडले दद्या भित्त्वा ते
वज्रपाणिना ११ शोभसे कुंडलाभ्यां च रुचिराभ्यां महाद्युते विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमले दिवि १२
कीर्तिश्च जीवतः साधी पुरुषस्येति विहितं तत् प्रत्याख्येय त्वया तात कुंडलार्थे सुरेश्वरः १३ शक्या बहुवि
धैर्वाक्यैः कुंडले प्रार्थयानघ विहंतुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः हेतुमदुपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूष
णैः पुरंदरस्य कर्णत्वं बुद्धिमेतामपानुद १४ त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना सव्यसाची त्वया चैव
युधि शूरः समेष्यति १५ न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुंडलाभ्यां समन्वितं विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिंद्रः सखा भवे

हेतिच उपपन्नार्थानि हेत्वाभासरहितानि चैतैः सर्वतप वात्मानं गोपायेत् न सर्पोयां गुलिंदयात् शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमित्यादिभिर्वाक्यैः १५ १८ ॥

म॰
भा॰व॰
टी॰
५०

नमेदाराननमेपुत्रानचात्मानसुहृदोनच नतेषुह्यैवमेराजभक्त्यायथात्वंगोपतेमम २ इष्टानांचमहात्मानोभक्ता
नोचनसंशयः ऊर्वंतिभक्तिमिष्टांचजानीषेत्वंचभास्कर ३ इष्टोभक्तश्चमेकर्णोनचान्योहेवतेदिवि जानीत
इतिवैकृत्वाभगवानाहमद्धितं ४ भूयश्चशिरसायाचेप्रसाद्यचपुनःपुनः इतिब्रवीमित्वमाशोनंतुमेलोक
महेसि ५ बिभेमिननथामृत्योर्यथाबिभ्येत्वृताद्दहं विशेषेणद्विजातीनांसर्वेषांसर्वदासतो ६ प्रदानेजीवि
तस्यापिनमेत्रास्तिविचारणा यच्चमामात्थवेदत्वपाडवंफाल्गुनंप्रति ७ ब्येतुसंतापजंदुःखंतवभास्कर
मानसं अर्जुनेप्रतिमांचैवविजेष्यामिरणार्जुनं ८ तवापिविदितंदेवममाप्यस्त्रबलंमहत् जामदग्न्यादुपात्तंय
तथाद्रोणान्महात्मनः ९ इदंत्वमनुजानीहिसुरश्रेष्ठव्रतंमम भिद्येतेवज्रिणोदेयामपिजीवितमात्मनः १०
सूर्यउ॰ यदितातदृदास्यतेवज्रिणेकुंडलेशुभे त्वमप्येनमथोब्रूयाविजयार्थंमहाबल ११ नियमेनप्रदद्या
तेकुंडलेवैशतक्रतो अवध्योह्यसिभूतानांकुंडलाभ्यांसमन्वितः १२ अर्जुनेनविनाशंहितवदानवसूदनः
प्रार्थयानोरणोवत्सकुंडलतेजिहीर्षति १३ सत्वमप्येनमाराध्यसूनृताभिःपुनःपुनः अभ्यर्थयेथाःदेवेश
ममोघार्थंपुरंदर १४ अमोघांदेहिमेशक्तिममित्रविनिवर्हणी दास्यामितेसहस्राक्षकुंडलेवर्मचोत्तमं १५
एवंनियमेनत्वंदद्याःशक्राय कुंडले तथात्वंकर्णसंग्रामेहनिष्यसिरणेरिपून् १६ नाहत्वाहिमहाबाहो
शत्रूनेतिकरंपुनः साशक्तिर्देवराजस्यशतशोथसहस्रशः १७ ॥

५०

अध्याय सूर्याय वृषः कर्णः १९ स्वर्भानुसूदनः राजसत्तमः २० ॥ अध्यायः ३०० किंत १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ ॥

वैशंपायन उ॰ एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ततः सूर्याय जग्माते कर्णः स्वप्नमन्ववेदयत १८ य
थादृष्टं यथातत्वं यथोक्तमुभयोर्निशि तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा १९ तच्छ्रुत्वा भग
वान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव २० ततस्तत्वमिति ज्ञात्वा रा
धेयः परवीरहा शक्तिमेवाभिकांक्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत २१ इत्यारण्यके कुंडलाहरणे ३०० ज
नमेजय उ॰ किं तद्गुह्यं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना कीदृशे कुंडले ते च कवचं चैव कीदृशं
कुतश्च कवचं तस्य कुंडले चैव सत्तम एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन २ वैशंपायन उ॰ अयं
राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्गुह्यं विभावसोः यादृशे कुंडले ते च कवचं चैव यादृशं ३ कुंतिभोजं पुरा रा
जन्ब्राह्मणः पर्युपस्थितः तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदंडजटाधरः ४ दर्शनीयोऽनवद्यांगस्तेज
सा प्रज्वलन्निव मधुपिंगो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ५ स राजानं कुंतिभोजमब्रवीत्सुमहा
तपाः भिक्षामिच्छामि वै भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ६ न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ७
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ७ यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च शय्यासने च मे राज
न्नापराध्येत कश्चन ८ तमब्रवीत्कुंतिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथा

अनवमन्य अवमानमकृत्वा ॥ १२ वसतिवासं कर्तुं १३ परास्वसपर्यं आस्थाय संकृत्वा अभिराधनं कर्तुमितिशेषः १४ १८ प्रणिधानं चित्तैकाग्र्यं १९

उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ एवमुक्त्वा तु तं
विप्रमभिपूज्य यथाविधि उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनां ११ अयं वत्से महाभागो ब्राह्म
णो वस्तुमिच्छति मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतं १२ तयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिरा
धने तन्मे वाक्यमभिध्यात्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् १४ अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः य
द्यद्ब्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् १५ ब्राह्मणो हि परं तेजो ब्राह्मणो हि परं तपः ब्राह्मणानां
नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते १६ अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः निहतो ब्रह्मद
ण्डेन तालजङ्घस्तथैव च १७ सोयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि साम्प्रतं त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मण
स्याभिराधनं १८ जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसम्बन्धिमातृषु मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमावृत्य वर्तसे २० न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह
पुरे चान्तःपुरे च ते सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि २१ संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं
प्रति पृथे बालेति कृत्वा वै सुतां चासि ममेति च २२ वृष्णीनां च कुले जाता शूरस्य दयिता सुता दत्ता
प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा

आहत्य व्याप्य २० २१ अग्ये अग्रे देयं मया एष्यममपत्यं तत्तुभ्यं देयमिति प्रतिज्ञातमित्यर्थः २४ ॥

२५ दौष्कुलेयाः दुष्कुले जाताः प्रग्रहे निर्वन्धं गताः पापाः कुर्वन्ति दोषं कुर्वन्ति २६ २९ अध्यायः ३० ब्राह्मणं यन्त्रिता नियमयुक्ता १ ३ विप्रश्चातिविप्र
ता हि शो हि कुले जाता कुले चैव विवर्द्धिता स्वभावात्स्वभवत् पापा स्वदा अमितवागता २५ दौष्कुलेयावि
शेषेण कथंचित्प्रग्रहे गताः बालभावाद्धि कुर्वन्ति पापपाः प्रमदाः शुभे २५ एवं राजकुले जन्म तू पे
वापि नवाद्भुते तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भाविनी सा त्वं दर्पं परित्यज्य देवं मानं च भाविनि सारा
ध्यव दं विप्रश्चैय साधो सम् एथे २२ एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनवद्ये ध्रुवं कोपिते च हि द्विजश्रेष्ठे
हेषुत्वं दह्येत मे कुलं २८ इत्याम्भापपके कुंडलाहरणे ३०१ कुंतुवाच ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्था
स्यामि पूजया यथा प्रतिज्ञं राजेंद्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहं १ एषं चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति तव
चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैवपरं मम २ यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि यद्यर्धरात्रे भगवान्नमे
कोपं करिष्यति ३ लाभो ममैष राजेंद्र यद्वै पूजयती द्विजान् आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्त
म ४ विश्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ५ यत्प्रियं च
द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ५ ब्राह्मणा हि महाभागाः
पूजिताः पृथिवीपते तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ६ साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजो
त्तमं व्यलीकं त्वप्रियं ५ ८ ॥ न मे न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ९ अपराधे पि राजेंद्र राज्ञामश्रे

म०
भा० व०
टी०
५०२

७ ९ अग्निशरणेऽग्न्यगारे १८ तंद्रीमालस्यं १९ परिचारार्हं पूजार्हं २० अध्यायः ३०२ सा १ प्रतिश्रये शयनासनादौ २२ ॥

नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् यथा त्वया नरेंद्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ४ एवं ब्रुवंतीं बहु
शः परिष्वज्य समर्थ्य च इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ५ राजोवाच एवमेतत्त्वया भद्रे क
र्तव्यमविशंकया मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिंदिते ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुंतिभोजो महा
यशाः पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय द्विजवत्सलः ८ इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्द्धिता अप
राध्येत यत्किंचिन्न कार्यं हृदि तत्त्वया ९ द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु भवंत्यक्रोध
नाः प्रायो ह्यपराधेषु नित्यदा १० सुमहत्यपराधेऽपि क्षांतिः कार्या द्विजातिभिः यथाशक्ति य
थोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ११ तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः हंसचंद्रांशुसंका
शं गृहमस्मै न्यवेदयत् १२ तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् आहारादि च सर्वं तत्तथैव
प्रत्यवेदयत् १३ निक्षिप्य राजपुत्री तु तंद्रीं मानं तथैव च आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराध
ने १४ तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती विधिवत्परिचारार्हं देववत्पर्यतोषयत् १५ इत्या
रण्यके कुंडलाहरणे ३०२ वैशंपायनः सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतं तोषयामास शुद्धे
न मनसा संशितव्रता १ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः तत आयाति राजेंद्र सायं रात्रा

म

५०२

अन्नादिना समुदाचारः सम्यगुपसर्पणं ४ निर्भर्त्सनं तिरस्कारः अपवादोऽन्यादेर्दूषणं पाठान्तरे पदेशो व्याजः अप्रियया गालनरूपया ५ ६ यथोपजो

अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतैस्तथा दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ४ निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ५ व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः सुदुर्लभमपि ह्यन्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ६ कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ७ यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ८ तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः अवधानेन भूयोऽस्याः परं यत्नमथाकरोत् ९ तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया १० तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ततः प्रीतिमवापाग्र्यां कुन्तिभोजो महामनाः ११ ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः नापश्यद्दुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः १२ ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे १३ वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि १४ पृथोवाच कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम १५ ॥

षं प्रियमनतिक्रम्य ८ शीलं शमादि वृत्तं परिचर्या अवधानं एकाग्रता तेन तुतोष यद्वा अस्याः पृथायाः श्रेयोर्थं अवधानेन समाधिकाले

धनमकरोत् पठेत्वतस्याः कृतसंवित्तत्वाविसर्गः ८ ५४ ॥

१६ १७ द्वितीयं द्वितीयवरं १९ विहितः विधानतः विशेषेण हितः सत्कृतो वा २२ २३ अध्यायः ३०२ गतेति १२ ऋतुं रजः ३ ५५६ ॥

ब्राह्मण उ॰ यदि नेच्छसि मत्तस्त्वं वरं भद्रे शुचिस्मिते इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसां १६ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति १७ अकामो वा सकामो वा स समेष्यति ते वशं विबुधो मन्त्रसंशान्तो भवद्भृत्यवदानतः १८ वैशंपायन उ॰ न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप १९ ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास स द्विजः मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतं २० तं प्रदाय तु राजेन्द्रं कुन्तिभोजमुवाच ह उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः २१ तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत २२ स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् २३ इत्यारण्यके कुण्डलाहरणे ३०४ वैशंपा॰ गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कारणान्तरे चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलं १ अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिति २ एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ३ ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता प्राच्यां दिशि समुद्यन्तं ददर्शादित्यमण्डलं ४ तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा सुमध्यमा न चाप्यतर्हिरूपे

प्राणान् इंद्रियाणिचक्षुःश्रोत्रादीनिउपस्पृश्यजलेनसम्यगाचम्येत्यर्थः ७ वशंकामे ११ १२ यथाहंगमिष्येतथामामांब्रवीषिनत्वतथोयपमि

तस्याःकौतूहलंत्वासीन्मंत्रंप्रतिनराधिप आह्वानमकरोत्साथतस्यदेवस्यभाविनी प्राणानुप
स्पृश्यतदाआजुहावदिवाकरं ७ आजगामततोराजंस्त्वरमाणोदिवाकरः मधुपिंगोमहाबाहुः
कंबुग्रीवोहसन्निव ८ अंगदीबद्धमुकुटोदिशःप्रज्वालयन्निव योगात्कृत्वाद्विधात्मानमाजगाम
ततापच आबभाषेततःकुंतींसाम्नापरमवल्गुना ९ आगतोस्मिवशंभद्रेतवमंत्रबलात्कृतः किं
करोम्यवशोराज्ञिब्रूहिकर्तातदस्मिते ११ कुंत्युवाच गम्यतांभगवंस्तत्रयतएवागतोह्यसि कौतू
हलात्समाहूतःप्रसीदभगवन्निति १२ सूर्यउ॰ गमिष्येहंयथामांत्वंब्रवीषितनुमध्यमे नतुदेवंस
माहूयन्याय्यंप्रेषयितुंवृथा १३ तवाभिसंधिःसुभगेसूर्यात्पुत्रोभवेदिति वीर्येणाप्रतिमोलोकेक
वचीकुंडलीतिच १४ सात्वमात्मप्रदानंवैकुरुष्वगजगामिनि उत्पत्स्यतिहिपुत्रस्तेयथासंकल्पम
गने १५ अथगच्छाम्यहंभद्रेत्वयासंगम्यसुस्मिते यदित्वंवचनंनाद्यकरिष्यसिसमंप्रियं १६ श
प्स्येत्वामहंक्रुद्धोब्राह्मणंपितरंचते त्वत्कृतेतान्प्रधक्ष्यामिसर्वानपिनसंशयः १७ पितरंचैवतेमू
ढंयोनवेत्तितवानयं तस्यचब्राह्मणस्याद्ययोसौमंत्रमदात्तव १८ शीलवृत्तमविज्ञायधास्यामि

स्याह्न नविति वृथाप्रसादमप्राप्य १३ १६ ब्राह्मणंदुर्वाससं १७ १८ विनयंदंडंधास्यामिधारयिष्यामि २०॥ विनयंपरं पतेहि

अपचारोऽपराधः कृतः २२ २८ अध्यायः २७४ सा तु कन्या १ दध्यौ चिंतितवती अंतरं कालं २३ बालेन अल्पवयसापि सता साधुना मोहात्

वैशंपायन उ॰ ततोपसृत्य त्रिदशान् राजपुत्री सर्वांस्तेन विभुषितिं स्म पुत्रं विस्पष्टान् प्रभावे तं भानुमेतं महा
तेजयादित्ये रोचमानास्तथैव २१ सा तान् दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता गच्छ
त्वं वै गोपते स्वं विमानं कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः २२ पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये देहस्यास्य प्र
भवंति प्रदाने नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा २३ मया मंत्रबलं ज्ञातुं
माहूतस्त्वं विभावसो बाल्याद्बालेति तत्कृत्वा तत्क्षंतुमर्हसि मे विभो २४ सूर्य उ॰ बालेति कृत्वानु
नयं तवाहं ददानि नान्यानुनयं लभेत आत्मप्रदानं कुरु कुंति कन्ये शांतिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु २५
न चापि गंतुं युक्तं हि मया मिथ्याकृतेन वै समनं मे त्वया भीरु कृतेन भाविनि २६ गमिष्या
म्यनवद्यांगि लोके समवहास्यतां सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यां तथा शुभे सा त्वं मया समाग
च्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशं विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि न संशयः २७ इत्यारण्ये कुंडलाहरणे
२७४ वैशंपायन उ॰ सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवती मधुरं वचः अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्वि
नी १ न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदं भीता शापात्ततो राजन् दध्यौ दीर्घमथांतरं अना

वितथा रवशापात् पापं कृतं हिंसितं येन तानि निष्पापानि अपि तेजोसिद्धीस्माद् दीति नाभ्यासाद यितव्यानि प्रदेयतं प्रत्यासति विषयाणि न कन्या

५९ वधूनांसर्वीनांताभ्यउत्तमर्थः ७ म्रियतेजीवति ८ नशोतनशेपत् ९ ११ प्रभवंतिस्वाम्यमर्हति १२ कामयतेसर्वानितिकन्याशब्द
साहमद्यभृशंभीतागृहीत्वाचकरंप्रभो कथंत्वकार्यंकुर्यांवैप्रदानेह्यात्मनःस्वयं ५ वैशंपायनः सा
वैशंपायपरित्रस्ताबहुचिंतयतीहृदा मोहेनाभिपरीतांगीस्मयमानापुनःपुनः ६ तंदेवमब्रवीद्भीता
वेपन्तीराजसत्तम व्रीडाविकलयावाचाशापभीताविशांपते ७ कुंत्युवाच पितामेध्रियतेदेवमाता
चान्येचबांधवाः नतेषुध्रियमाणेषुविधिलोपोभवेदयं ८ त्वयाहसंगमोदेवयदिस्याद्विधिवर्जितः
मन्निमित्तंकुलस्यास्यलोकेकीर्तिर्नशेत्ततः ९ अथवाधर्ममेतंत्वंमन्यसेतपतांवर ऋतेप्रदाना
द्बंधुभ्यस्तवकामंकरोम्यहं १० आत्मप्रदानेदुर्धर्षतवकृत्वासतीत्वहं त्वयिधर्मोयशश्चैवकीर्ति
रायुश्चदेहिनां ११ सूर्यउ० नतेपितानतेमातागुरवोवाशुचिस्मिते प्रभवंतिवरारोहे भद्रंतेशृणु
वचः १२ सर्वान्कामयतेयस्मात्कमेर्धातोश्चभाविनि तस्मात्कन्येहसुश्रोणिस्वतंत्रावरवर्णिनि
१३ नाधर्मश्चरितःकश्चित्त्वयाभवतिभाविनि अधर्मंकुतएवाहंचरेयंलोककाम्यया १४ अनावृ
ताःस्त्रियःसर्वानराश्चवरवर्णिनि स्वभावएषलोकानांविकारोन्यइतिस्मृतः १५ सामयासहसंगम्य
पुनःकन्याभविष्यसि पुत्रश्चतेमहाबाहुर्भविष्यतिमहायशाः १६ कुंत्युवाच यदिपुत्रोममभवेत्त्व
निर्चिते १३ तत्रहेतुः लोककाम्यलोकप्रियायकामवत्त्वया १४ अन्योविवाहनियमादिर्विकारः १५ १७ अमृतमयंसहजंवर्म १८

म० भा० व० टी० ५०५

२५ प्रहितं संगमायोपक्रान्ते २६ २७ आत्मसंस्थां वचनवशां एनां नहर्षयामास कन्यात्वस्थापनेनेति शेषः २८ अध्यायः ३०५ ततो दशान्तरे

कुन्त्युवाच यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् मम पुत्रस्य यं वै त्वमत्त उत्पादयिष्यसि १९ अस्तु मे सं
गमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया त्वद्वीर्यरूपसत्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च २० सूर्य उ० अदित्या कुण्डले रा
ज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् २१ कुन्त्युवाच परमं भगवन्नेवं संगमि
ष्ये त्वया सह यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते २२ वैशंपायन० तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवे
श विहंगमः स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् २३ ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य ते
जसा पपात चाथ सा देवी शयने मूढचेतना २४ सूर्य उवाच साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जन
यिष्यसि सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि २५ वैशंपायन ततः सा व्रीडिता बाला तदा सू
र्यमथाब्रवीत् एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् २६ इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा विवस्वते
याचमाना सलज्जा तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव २७ तिग्मांशुस्तां ते
जसा मोहयित्वा योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार न चैवैनां दूषयामास भानुः संज्ञां लेभे भूय एवाथ बा
ला २८ इत्यारण्यके कुण्डलाहरणे ३०५ वैशंपाय० ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते शुक्ले

एकादशे शुक्लपक्षे प्रतिपदि चन्द्र इव बाल उद्गतः मासे शुक्लप्रतिपदिकोणि निषेकजन्मसमर्थः १२ ॥ दशमान्तरे पक्षे नारापति रिवो [illegible]

[illegible]

५०५

२४ हर्यैतत्सिंहनेत्रं ५६ मरुच्छिद्रं हंसं हृत्कमयनमितिभाषायां तेन स्थितायां सर्वतो लिप्तायां मंजूषायां जलप्रवेशेन भवेदित्यर्थः १९

नहितां वेदनार्थन्याकाचिद्धात्रेयिकामृते कन्यां पुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ३ ततः काले
न सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी कन्यैव तत्र देवस्य प्रसादादमरप्रभं ४ तथैव बद्धकवचं कनकोज्व
लकुंडलं हर्यक्षं वृषभस्कंधं यथास्य पितरं तथा ५ जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमंत्र्य भाविनी मंजूषा
यां समाधाय स्वास्तीर्णायां समंततः ६ मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा श्लक्ष्णायां सु
पिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ७ जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणं पुत्रस्नेहेन राजेंद्र
करुणं पर्यदेवयत् ८ समुत्सृजंती मंजूषामश्वनद्यां तदा जले उवाच रुदती कुंती यानि वाक्यानि त
च्छृणु ९ स्वस्ति ते चांतरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये १०
शिवास्ते संतु पंथानो मा च ते परिपंथिनः आगताश्च तथा पुत्र भवंत्वद्रोहचेतसः ११ पातु त्वां वरुणो
राजा सलिले सलिलेश्वरः अंतरिक्षेंतरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा १२ पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्त
पतां वरः येन दत्तोसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल १३ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः म
रुतश्च सहेंद्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः १४ रक्षंतु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च वेत्स्यामि त्वां विदेशे
पि कवचेनाभिसूचितं १५ धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहि

१९ २६ दैवं देवज्ञैर्विधिनाईस्वरेणनिर्मितं २० अध्यायः ३०६ एतस्मिन् १२३ दत्तोवत्सार्थे प्रतिसरोहर्षीकंणादिद्रूपायसां तां अन्वालेभनं

पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रदलोज्ज्वलं सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रं ते कल्पयिष्यति १९ धन्या
द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकं अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितं २० धन्या द्रक्ष्यन्ति पु
त्र त्वां पुनर्यौवनगोचरे हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा २१ एवं बहुविधं राजन्विलप्य क
रुणं पृथा अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले २२ रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा २३ विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः विवेश राज
भवनं पुनः शोकातुरा ततः २४ मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीं चर्मण्वत्याश्च यमुनां त
तो गङ्गां जगाम ह २५ गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामनुययौ पुरीं स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमान
कः २६ अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलं धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितं २७ इत्यार
ण्यके कुण्डलाहरणे ३०६ वैशंपायनः एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा सूतोऽधिरथ इत्येव
सदारो जाह्नवीं ययौ तस्य भार्याभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ३ दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभन
शोभनां ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरं ४ सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी
ऊ॰ऊमहत्सदानं उपह्वरं कूले ४ ६ ॥ ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ५ स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्यज

१८ यतोजातोस्मिउत्पत्तिदिनादाबभ्यायैवेदमद्भुतंदृष्टं ९१० वसुवर्मस्वर्णकवचं १६ १७ अंगेषुजनपदविशेषेषु १५ १६ उपसदनंगुरूपसदनं १०

तरुणादित्यसंकाशंहेमवर्मसुयंत्रितथा सुहृत्कुंडलयुक्तेनवदनेनविराजता सुहृतोभार्ययासार्द्धवि
स्मयोत्फुल्ललोचनः अंकमारोप्यतंबालंभार्यांवचनमब्रवीत् ८ इदमस्मद्भुतंभीरुयतोजातोस्मि
भाविनि दृष्टवान्देवगर्भोयंमन्येस्माकमुपागतः ९ अनपत्यस्यपुत्रोयंदेवैर्दत्तोध्रुवंमम इत्युक्तोत
देदौपुत्रंगाधायैसमहीपते १० प्रतिजग्राहतंगाधाविधिवद्दिव्यरूपिणं पुत्रंकमलगर्भाभंदेवगर्भश्रि
याद्भुतं ११ पुपोषचैनंविधिवद्वृद्धेसचवीर्यवान् ततःप्रभृतिचाप्यस्यप्राभवद्योरसाःसुताः १२ वसु
वर्मधरंदृष्ट्वातंबालंहेमकुंडलं नामास्यवसुषेणेतिततश्चक्रुर्द्विजातयः १३ एवंसमुत्पन्नत्वेजसामासि
तविक्रमः वसुषेणइतिख्यातोवृषइत्येवचप्रभुः १४ सूतस्यस्यवर्द्धेंगेषुपुत्रःश्रेष्ठःसवीर्यवान्
चारेणविदितश्चासीत्पृथायादिव्यवर्मभृत् १५ सूतस्त्वाधिरथःपुत्रंविवृद्धंसमयेनतं दृष्ट्वाप्रस्थाप
यामासपुरंवारणसाह्वयं १६ तत्रोपसदनंचक्रेद्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि सख्यंदुर्योधनेनैवमगमत्सचवी
र्यवान् १७ द्रोणात्कृपाच्चरामाच्चसोस्त्रग्रामंचतुर्विधं लब्ध्वालोकेभवत्ख्यातःपरमेष्वासतांगतः १८
संधायधार्तराष्ट्रेणपार्थानांविप्रियेरतः योद्धुमाशंसतेनित्यंफाल्गुनेनमहात्मना १९ सदाहितस्य

परमेष्वासतांमहायतर्द्धितं १९ २१ यतःकालदृष्टः २ ॥

२५ अध्यायः ३० देव १२३४५ प्रवृत्तिं गृहार्थेनिवापं सुप्यतेवीजमस्मिन्निति क्षेत्रं बहुवार्षिकं याचनावृत्तीविकवृत्तिरूपं ९१०८९ ॥

एतत्कृत्वा महाराज सर्वथा सासीन्न संशयः यः सूर्यसंभवः कर्णः कुंताः सूतकुलेनदा २१ ते तु कुंडलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितं अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः २२ यदा च कर्णो राजेंद्र भानुमंतं दिवाकरं स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्रांजलिः सलिले स्थितः २३ तत्रैनमुपतिष्ठंति ब्राह्मणा धनहेतुना नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु २४ तमिंद्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत २५ इत्यारण्यके कुंडलाहरणे ३०७ वैशंपायन॰ देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मनावृतं दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसं १ हिरण्यकंठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः २ ब्राह्मण उ॰ हिरण्यकंठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्द्धनं नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयतां ३ यदेतत्सहजं वर्म कुंडले च तवानघ एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ४ एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ५ कर्ण उ॰ अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकं तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म सकुंडले ६ वैशंपायन॰ एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ७ सांत्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि न चान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरं ८ यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ९ ॥

१ ११ गमनीयो वध्यः १२ ७ आयान्नेव ग्रा गच्छन्नेव १८ १९ २० २१ २१ २२ २४ ॥

सहजं वर्म मे विप्र कुंडले चामृतोद्भवे तेनावध्योस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहं ९ विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकंटकं प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ११ कुंडलाभ्यां विमुक्तोहं वर्मणा सहजेन च गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम १२ वैशंपायन उ॰ यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः १३ विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरं १४ त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् १५ यदि दास्यामि ते देव कुंडले कवचं तथा वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यतां १६ तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुंडले वर्म चोत्तमं हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा १७ शक्र उ॰ विदितोहं रवेः पूर्वमायान्नेव तवांतिकं तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः १८ काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि १९ वैशंपायन उ॰ ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवं अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः २० कर्ण उ॰ वर्मणा कुंडलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे २१ ततः संचिंत्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् २२ कुंडले मे प्रयच्छ त्वं वर्म चैव शरीरजं गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन च २३ अमोघा हंति शतशः

२५ २६ २७ कृणातिहिनस्तिकृन्तति छिनत्तिवाप्रकृन्तानीतिकर्णीइत्यर्थः २८ ॥

मेयंतवकृच्छ्रामाहुस्त्वेकेविप्रमर्जिते गर्जन्तंप्रतपन्तंचमामेवैष्यतिसत्तज २५ कर्ण उ. एकएवाहमिच्छा
मिरिपुंहन्तुंमहाहवे गर्जन्तंप्रतपन्तंचयतोममभयंभवेत् २६ इन्द्र उ. एकंहनिष्यसिरिपुंगर्जन्तंबलिनंरणे
त्वंतुयंप्रार्थयस्येकंरक्ष्यतेसमहात्मना २७ यमाहुर्वेदविद्वांसोवाराहमपराजितं नारायणमचिन्त्यंचते
नकृष्णेनरक्ष्यते २८ कर्ण उ. एवमप्यस्तुभगवन्नेकवीरवधेमम अमोघांदेहिमेशक्तिंयथाहन्यांप्रतापि
नं २९ उत्कृत्यतुप्रदास्यामिकुण्डलेकवचंचते निकृत्तेषुचगात्रेषुनमेबीभत्सताभवेत् ३० इन्द्र उ. नतेबी
भत्सताकर्णभविष्यतिकथंचन व्रणश्चैवनगात्रेषुयस्त्वंनानृतमिच्छसि ३१ यादृशस्तेपितुर्वर्णस्तेज
श्चवदतांवर तादृशेनैववर्णेनत्वंकर्णभवितापुनः ३२ विद्यमानेषुशस्त्रेषुयद्यमोघामसंशये प्रमत्तो
मोक्ष्यसेचापित्वय्येवैषापतिष्यति ३३ कर्ण उ. संशयंपरमंप्राप्यविमोक्ष्येवासवीमिमां यथामामात्थश
क्रत्वंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ३४ वैशम्पायन उ. ततःशक्तिंप्रज्वलितांप्रतिगृह्यविशांपते शस्त्रंगृहीत्वानिशि
तंसर्वगात्राण्यकृन्तत ३५ ततोदेवामानवादानवाश्चनिकृन्तन्तंकर्णमात्मानमेवं दृष्ट्वासर्वेसिंहनादान्प्र
णेदुर्नह्यस्यासीन्मुखजोवैविकारः ३६ ततोदिव्यादुन्दुभयःप्रणेदुःपपातोच्चैःपुष्पवर्षंचदिव्यं दृष्ट्वाक
र्णंशस्त्रसंकृत्तगात्रंमुहुश्चापिस्मयमानंनृवीरं ३७ ततश्छित्वाकवचंदिव्यमङ्गात्तथैवार्द्रंप्रददौवासवाय

इत्यारण्यकेकुंडलाहरणं ३०८ १३ अनुभक्ताः व्रतिनः फलाहाराः फलान्येवाहर्तुंशीलाः ४ ५ ६ ७ ॥

ततः शक्रः प्रहसन्वंचयित्वा कर्णं लोके यशसा योजयित्वा कृते कार्ये पांडवानां हि मेने ततः पश्चाद्दिवमेवो त्पपात ३९ श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् तां चावस्थां गमिते सूतपुत्रे श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ४० जनमेजय उ० कस्था वीराः पांडवास्ते बभूवुः कुतश्चैते श्रुतवंतः प्रियं तत् किं वाकार्षुर्द्वादशेब्दे व्यतीते तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ४१ वैशंपायन उ० लब्ध्वा कृष्णां सैंधवं द्रावयित्वा विप्रैः सार्द्धं काम्यकादाश्रमात्ते मार्कंडेयाच्छ्रुतवंतः पुराणं देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ४२ प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः सर्वैः सार्द्धं सूतपौरोगवैश्च ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रं ४३ इत्यारण्यके कुंडलाहरणं समाप्तं ३०८ जनमेजय उ० एवं हृतायां भार्यायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं प्रतिपद्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पांडवाः १ वैशंपायन उ० एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमं विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः २ पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः स्वादुमूलफलं रम्यं विचित्रबहुपादपं ३ अनुभुक्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः न्यवसन्पांडवास्तत्र कृष्णया सह भार्यया ४ वसन्द्वैतवने राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः भीमसेनोर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ब्राह्मणार्थे पराक्रांता धर्मात्मानो यतव्रताः क्लेशमार्छंत विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ६ तस्मिन्प्रतिवसंतस्ते यत्याः कुरुसत्तमाः वने क्लेशं सुखोदर्कं तत्र वत्स्यामि

श्री॰ म॰ व॰ टी॰ प॰ ४९

अरणी उत्तरा पर अग्निमथनकाष्ठे ताभ्यां सहितं मंथं निर्मथनदंडं ८ आश्रमात्त्वरितः आश्रमात्स्वगतः ९ १२ पदं मार्गे चिह्नं गत्वा प्राप्य तेनैव पथा त

अरणीसहितं मंथं ब्राह्मणस्य तपस्विनः मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ८ तदादाय गतो राजंस्त्वरमा-
णो महामृगः आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ९ क्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम त्वरितो
ऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया १० अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्तश्चे-
दमब्रवीत् ११ अरणीसहितं मंथं समासक्तं वनस्पतौ मृगस्य च मे माणस्य विषाणे समसज्जत १२ तमादा-
य गतो राजंस्त्वरिमाणो महामृगः आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः १३ तस्य गत्वा पदं राजन्ना-
साद्य च महामृगं अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः १४ ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठि-
रः १५ धनुरादाय कौंतेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ब्राह्मणार्थं यतं-
तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगं कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजंतो महारथाः १७ नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र प-
श्यंतो मृगमंतिकात् तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः १८ अपश्यंतो मृगं श्रांता दुःखं प्राप्ता म-
नस्विनः शीतलच्छायमागम्य न्यग्रोधं गहने वने १९ क्षुत्पिपासापरीतांगाः पाण्डवाः समुपाविशन्
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा २० अब्रवीद्भ्रातरं श्रेष्ठममर्षात्कुरुनंदन नास्मिन्कुले जातु मम

दानयत १४ २२ धर्मो न ममज्ज धर्मे लोपो धर्मलोपश्च नाभूत् आलस्यादिस्तु पच्यते त्वयि अत्र नराः प्रतिवाक्यरहिताः सर्वभूतेषु कार्यार्थे उपस्थिते श्रो

नाप निमित्तं फलं धर्मः प्राव्ब्धत्रपक्षग्रथ्थं फलं स्वयं कृतः खृष्टं प्रविभजति यथोचितं ददाति १ प्रेष्यवत् प्रेष्यामिव २२१ ॥ साहसं जलपानरूपं परिग्र

युधिष्ठिर उ० नापदामस्ति मर्यादा ननिमित्तं न कारणं धर्मस्तु विभजत्यर्थमुभयोः पुण्यपापयोः १ भीम उ०
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयं २ अर्जुन उ० वाचस्ती
क्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः अतितीव्रा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयं ३ सहदेव उ० शकुनि
स्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयः ४ वैशम्पायन उ० ततो युधिष्ठिरो रा
जा नकुलं वाक्यमब्रवीत् आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ५ पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदका
श्रितान् एते हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ६ नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपं अब्रवीद्भ्रा
तरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ७ पश्यामि बहुलान् राजन् हृदानुदकसंश्रयान् सारसानां च निर्ह्रादमत्रो ६
दकमसंशयं ८ ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत १० स दृष्ट्वा विमलं तो
यं सारसैः परिवारितं पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ११ यक्ष उ० मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वप
रिग्रहः प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च १२ अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ॥

ह्रो नियमः यो मत्प्रश्नान्वदेत्स एव इतः पयः पिबेत् हरेद्वेति १२ १३ ॥

१४ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ दृश्यमानोभूत्वेतिशेषः २८ ॥

अपिवच्छीतलंतोयंपीत्वाचनिपपातह १३ चिरायमाणेनकुलेकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः अब्रवीद्भ्रातरंवीरंसह
देवमरिंदमं भ्राताहिचिरयातोनःसहदेवतवाग्रजः तंचैवानयसोदर्यंपानीयंचत्वमानय १४ सहदेव
स्तथेत्युक्त्वातांदिशंप्रत्यपद्यत ददर्शचहतंभूमौभ्रातरंनकुलंतदा १५ भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषयाचप्र
पीडितः अभिदुद्रावपानीयंततोवागभ्यभाषत १६ मातातसाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्रहः प्रश्नानु
क्त्वायथाकामंपिबस्वचहरस्वच १७ अनादृत्यतुतांवाचंसहदेवःपिपासितः अपिबच्छीतलंतोयं
पीत्वाचनिपपातह १८ अथाब्रवीत्सविजयंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः भ्रातरौतेपरितातोवीभत्सोशत्रुक
र्षन १९ तौचैवानयभद्रंतेपानीयंचत्वमानय त्वंहिनस्तातसर्वेषांदुःखितानामपाश्रयः २० एवमुक्तो
गुडाकेशःप्रगृह्यसशरंधनुः आमुक्तखड्गोमेधावीतत्सरःप्रत्यपद्यत २१ ततःपुरुषशार्दूलौपानीयहर
णेगतौ तौददर्शहतौतत्रभ्रातरौश्वेतवाहनः २२ प्रसुप्ताविवतौदृष्ट्वानरसिंहःसुदुःखितः धनुरुद्य
म्यकौंतेयोव्यलोकयततद्वनं २३ नापश्यत्तत्रकिंचित्सभूतमस्मिन्महावने सव्यसाचीततःश्रांतःपा
नीयंसोभ्यधावत २४ अभिधावंस्ततोवाक्यमंतरिक्षात्सशुश्रुवे किमासीदसिपानीयंनैतच्छक्यंब
लात्त्वया २५ कौंतेययदिवैप्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ततःपास्यसिपानीयंहरिष्यसिचभारत २६ वा

१९ ३० वियातेनयत्नेन ३१ नमविष्यसि मरिष्यसि ३२ ४३ हेमजालानिहेमवर्णानिकेसराणितैःपरिष्कृतंमंडितं ४४ ॥

एवमुक्त्वाततःपार्थःशरैरस्त्रानुमंत्रितैः प्रववर्षदिशःकृत्स्नाःशब्दविद्धंचदर्शयन् १९ कर्णिनालीक
नाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ सतैर्मोघानिहन्मुक्तानस्यायाभिःप्रपीडितः २० अनेकैरिषुसंघातैर्वे
नविद्धववर्षह यक्षउ० किंप्रयानेनतेपार्थप्रश्नानुक्त्वाततःपिब २१ अनुक्त्वाचपिबन्प्रश्नान्पीत्वै
वनभविष्यसि एवमुक्तस्ततःपार्थःसव्यसाचीधनंजयः २२ अवज्ञायैवतांवाचंपीत्वैवनिपपातह अ
थाब्रवीद्भीमसेनंकुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः २३ नकुलःसहदेवश्चबीभत्सुश्चापराजितः चिरंगतास्तोयहेतो
र्नचागच्छंतिभारत तांश्चैवानयभद्रंतेपानीयंचत्वमानय भीमसेनस्तथेत्युक्त्वातंदेशंप्रत्यपद्यत २५
यत्रतेपुरुषव्याघ्राभ्रातरोऽस्यनिपातिताः तान्दृष्ट्वादुःखितोभीमस्तृषयाचप्रपीडितः २६ अमन्यतम
हाबाहुःकर्मतद्यक्षरक्षसां संचिंतयामासतदायोद्धव्यंध्रुवमद्यवै २७ पास्यामितावत्पानीयमितिपा
र्थोवृकोदरः ततोऽभ्यधावत्पानीयंपिपासुःपुरुषर्षभः २८ यक्षउ० मातातसाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्र
हः प्रश्नानुक्त्वातुकौन्तेयततःपिबहरस्वच २९ एवमुक्तस्तदाभीमोयक्षेणामिततेजसा अनुक्त्वैवतुता
न्प्रश्नान्पीत्वैवनिपपातह ३० ततःकुन्तीसुतोराजाप्रविचिन्त्यपुरुषर्षभः समुत्थायमहाबाहुर्दह्यमाने
नचेतसा ३१ व्यपेतजननिर्घोषंप्रविवेशमहावनं रुरुभिश्चवराहैश्चपक्षिभिश्चनिषेवितं ३२ नीलभास्व

सिंधुवारैःजलजैर्विशोषितैः ५४ ५५ अध्यायः ३१॰ सद १ ५ विपर्मिणपःअन्तताः ६ ७ नकस्यचिदजेताःपितृसर्वस्येवजेता ९ आपगोराज्याशोसंहत्य

उपेतेनलिनीजालैःसिंधुवारैःसवेतसैः केतकैःकदंबीबैश्चपिप्पलैश्चैवसंवृते अमातेलतु विनाश्य ५॰

पागास्पसरोदृष्ट्वाथविस्मितः ५५ इत्यारण्यकेपर्वणिहरणे ३१॰ वैशंपायन॰ सददर्शहतान्भ्रातृन्लो

कपालानिवच्युतान् युगान्तेसमनुप्राप्तेशक्रप्रतिमगौरवान् १ विनिकीर्णधनुर्बाणान्दृष्ट्वानिहत

मर्जुनं भीमसेनंयमौचैवनिर्विचेष्टान्गतायुषः २ सदीर्घमुष्णंनिश्वस्यशोकबाष्पपरिप्लुतः तान्

दृष्ट्वापतितान्भ्रातृन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ३ धर्मपुत्रोमहाबाहुर्विललापसुविस्तरं ननुत्वयाम

हाबाहोप्रतिज्ञातंवृकोदर ४ सुयोधनस्यभेत्स्यामिगदयासक्थिनीरणे व्यर्थंतदद्यमेसर्वंत्व

यिवीरनिपातिते ५ महात्मनिमहाबाहौकुरूणांकीर्तिवर्धने मनुष्यसंभवावाचोविधर्मिणः

प्रतिश्रुताः ६ भवतांदिव्यवाचस्तुताभवंतिकथंमृषा देवाश्चापियदावोचन्सूतकेत्वांधनंज

य ७ सहस्राक्षादनवरःकुंतिपुत्रस्तवेतिवै उत्तरेपारियात्रेचजगुर्भूतानिसर्वशः ८ विप्रणष्टांश्रि

यंचैषामाहर्ताप्युनरंजसा नास्यजेतारणेकश्चिदजेतानैषकस्यचित् सोयंमृत्युवशंयातःकथंजि

ष्णुर्महाबलः अयंममाशांसंहत्यशेतेभूमौधनंजयः ९ आश्रित्ययंवयंनाथःदुःखान्येतान्यसेहि

म रणेप्रमत्तौवीरौचसदाशत्रुनिवर्हणौ ११ कथंरिपुवशंयातौकुंतीपुत्रौमहाबलौ यासर्वास्त्राप

१४ १६ दृष्ट्वोकारणं मरणहेतुं विचारितवान् १७ १८ तपः स्तुतः पश्चिमेत्रः १९ २० उपांशुविहितं अस्माभिरज्ञातं मतं विहितं २१ २२ दुष्कृतेः पापकर्म

शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेषं पुरुषर्षभाः १४ अविक्षत
शरीरास्त्राण्यप्रमृष्टशरासनाः अभ्रेणाभुविसंगम्य किं शेषमपराजिताः १५ मान्निनादैः संस्पमानदृ
ह्वाश्रात्म्महामतिः स एवम सन्नाभास्त्रविज्ञः विज्ञः कष्टां दशां गतः १६ एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा मनवे
श्वरः शोकसागरमध्यस्थो दृष्ट्वोकारणमाकुलः १७ इति कर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् नाभिपे
दे महाबाहुश्चिंतयानो महामतिः १८ अथ संलभ्य धर्मात्मा तदात्मानेन तपःस्तुतः एवं विलभ्य बहुधा पाथ
मेघश्रोणुपिहिरः बुद्ध्या विचिंतयामास वीरः केन निपातिताः १९ नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति परं तेनेहास्तिक
स्यचित् भूतं महद्दिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः एकाग्रं चिंतयिष्यामि पीत्वा वै स्वामिवाजले स्नात्वाऽउपो
पनेनेदमुपांशुविहितं कृतं २१ गांधारराजरचितं सततं जिलबुद्धिना यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भ
वस्तुत २१ कृतस्य विश्वसेदुर्यो दुष्कृतेरकृतात्मनः अथवा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः २२ भवेदि
ति महाबुद्धिर्बहुधा तदचिंतयत् तस्याविश्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा २४ मृतानामपि चैतेषां विकृ
तं नैव जायते मुखवर्णः प्रसन्नो मे भ्रातृणामित्यचिंतयत् २५ एकैकशश्चौघबलानिमान् पुरुषसत्तमान्
को न्यः प्रतिसमासेत कालांतकयमादृते एतेन मवसायेन तत्तोयमवगाढवान् गाहमानश्च तत्तोयमंत

रिक्षः २३ २५ श्चौघबलान्महाप्रवाहवेगान् प्रतिसमासेत प्रतियुध्येत कालेन करोति यस्मात् दशोऽयमः कालांतकयमस्तस्मात् २६ २७ २८ ॥

२९ प्रधानभाक्प्राधान्यभाक् ३० तेनैव ३२ तेनैव ३३ धा यतयतःआत्मनैवात्मस्वरूपेणवक्तव्यमतस्तेनप्रश्नान् प्रतिवक्ष्यामि ४२ ॥

मातानसाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्रहः प्रश्नानुक्त्वातुकौंतेयततःपिबहरस्वच २९ युधिष्ठिर० रुद्रा
णांवावसूनांवामरुतांवाप्रधानभाक् पृच्छामिकोभवान्देवोनैतच्छकुनिनाकृतं ३० हिमवान्पा
रियात्रश्चविंध्योमलयएवच चत्वारःपर्वताःकेनपातिताभूरितेजसः ३१ अतीवतेमहत्कर्मकृतं
चबलिनांवर यान्नदेवानगंधर्वानासुरांश्चनराक्षसाः ३२ विषहेरन्महायुद्धेकृतंतेतन्महाद्भुतं न
तेजानामियत्कार्यंनाभिजानामिकांक्षितं ३३ कौतूहलंमहज्जातंसाध्वसंचागतंमम येनास्म्युद्वि
ग्नहृदयःसमुत्पन्नशिरोज्वरः पृच्छामिभगवंस्तस्मात्कोभवानिहतिष्ठति ३४ यक्ष० यक्षोहम
स्मिभद्रंतेनास्मिपक्षीजलेचरः मयैतेनिहताःसर्वेभ्रातरस्तेमहौजसः ३५ वैशंपायन० ततस्ताम
शिवांश्रुत्वावाचंसपरुषाक्षरां यक्षस्यब्रुवतोराजन्नुपक्रम्यतदास्थितः विरूपाक्षंमहाकायंयक्षंताल
समुच्छ्रयं ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यंपर्वतोपमं ३६ वृक्षमाश्रित्यतिष्ठंतंददर्शभरतर्षभः मेघगंभी
रनादेनतर्जयंतंमहास्वनं ३७ यक्ष० इमेतेभ्रातरोराजन्वार्यमाणामयासकृत् बलात्तोयंजिहीर्षंत
स्ततोवैसूदितामया ३८ नपेयमुदकंराजन्प्राणानिहपरीप्सता पार्थमासाहसंकार्षीर्ममपूर्वपरिग्रहः
प्रश्नानुक्त्वातुकौंतेयततःपिबहरस्वच ४० युधिष्ठिर० नचाहंकामयेयक्षतवपूर्वपरिग्रहं कामंनैत

किंस्विदादित्यमुन्नयतीत्यादिप्रश्नोत्तरमालिकायामात्मतत्त्वनिर्णयमारभ्य तरतिशोकमात्मविदितितज्ज्ञानस्य फलं च श्रवणात्ततसि
द्धये च उच्चावचं साधनजातमस्यां निरूप्यते तां व्याख्यास्यामः ४२ आदित्यमाहरते शब्दादीन् श्रोत्रादिभिरित्यादित्यो जीवः तेनोरोहमंशो
हं दुःखी हं कर्ताहमित्याद्यनुभवाद्देहाद्यात्मतयाभासमानं वादिभिश्चानेकधाविकल्प्यमानं ब्रह्मवेदः उन्नयति देहादिभ्यः पृथक्करोति श्रु
तिरेवात्मतत्त्वनिर्णये मानमित्यर्थः तथा च श्रुतिः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति ननु सर्वोपि वेदादात्मानं जानातीति नेत्याह देवा इति दे

यक्ष उवाच किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः कश्चैनमस्तं
नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ४२ युधिष्ठिर उवाच ब्रह्मादित्यमुन्नयति
देवास्तस्याभितश्चराः धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ४४ ॥

वाः शमादयस्तस्याभितश्चराः सहायाः अस्तं स्वस्थानं अपहतपाप्मादिगुणाष्टकविशिष्टं तत्कारणभूतं हार्दाकाशं प्रतिपन्नं धर्मः
साक्षात्परंपरया वा कर्मोपासनारूपः नयति प्रापयति सत्ये च शुद्धविंबरूपं सगुणब्रह्मभावं प्राप्य तद्बाधेन सत्ये सर्वबाधावधिभूते
शुद्धचिन्मात्रे प्रतिष्ठितो भवति तथा च श्रुतिः स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः
समभवदिति प्रथमं शास्त्रजं ज्ञानं ततः शमादिसंपन्नस्य योगबलाद्देहाद्यध्यासनिवृत्तिस्ततः स्वर्गाख्यसगुणब्रह्मदर्शनं ततः केवली

४५ वेदस्यमत्वेप्रतिष्ठाहेतुत्वमुक्तंतत्रद्रष्टृद्वारमाहश्रुतेनेति श्रोत्रियोवेदाध्यायीश्रुतेनआचार्यमुखाद्वेदार्थावधारणेनभवतिनतु
त्वग्रहणमात्रेण ततश्चतपसागुरुत्वाचश्रुतस्यार्थस्यालोचनेनमहत् ब्रह्मविंदतेजानातिमानयेगतः संभावनानिरूप्यानिश्चि
नोति धृत्या धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्विकीत्युक्तलक्षणयानिदिध्यासने
नेत्यर्थः द्वितीयेऽनीशत्वादिविशिष्टाद्विद्याप्रत्युपस्थापिताज्जैवाद्रूपान्नद्विपरीतंविद्याप्राप्यंप्रतीचोयत् द्वितीयंरूपंतद्वान्भव

यक्ष उ॰ केनस्विच्छ्रोत्रियोभवतिकेनस्विद्विंदतेमहत् केनस्विद्द्वितीयवान्भवतिराजन्केनच
बुद्धिमान् ४५ युधिष्ठिर उ॰ श्रुतेनश्रोत्रियोभवतितपसाविंदतेमहत् धृत्याद्वितीयवान्भव
तिबुद्धिमान्वृद्धसेवया ४६ यक्ष उ॰ किंब्राह्मणानांदेवत्वंकश्चधर्मःसतामिव कश्चैषांमानुषो
भावःकिमेषामसतामिव ४७ युधिष्ठिर उ॰ स्वाध्यायएषांदेवत्वंतपएषांसतामिव मरणंमानु
षोभावःपरीवादोऽसतामिव ४८

ति एतद्द्वयनिश्चयात्मिकाबुद्धिर्गुरूपदेशादेवप्राप्येत्याह बुद्धिमानिति तथा
चश्रुतिः आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यःआचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिः आत्मदर्शनसाधनत्वेनश्रवणादित्रयमा
चार्यवत्त्वंचेतिदर्शयति ४६ ४७ श्रवणाद्युपकारेहेतुमाहद्वाभ्यांकिमिति स्वाध्यायोवेदाध्ययनंविप्राणांदेवत्वंस्वर्गलोकप्रापकं तपः
शमादिकंसदाचारवदुपादेयत्वं मानुषोभावोदेहाद्यभिमानःमरणंजन्ममरणप्रापकःपरीवादोदेवब्राह्मणादिदूषणंअसदाचारव

४९ परित्यागः आर्त्तानामिति शेषः ५० ५१ इतोप्यंतरंगे हेतुमाह प्राणामनसीनिरुध्यमाने यज्ञे सामयजुषी इवज्ञानयज्ञोपकारकेन ऋक्
वाक्एकाशुण्व्यायज्ञेज्ञाने वृणुते स्वीकरोतिज्ञाने त्पादिके त्यर्थः तथाच श्रुतिः मनोवाचं प्राणं तान्यात्मने ऽकुरुतेति आत्महितार्थमेतत्
त्रयंप्रजापतिनासृष्टमित्याह तथातंत्वोपनिषदं पुरुषमित्योपनिषदत्वविशेषणं वाचोप्युपलक्षणमाह ५२ ५३ ग्रामादीनां प्राणजयादी
नां चाते भवेयज्ञाद्येव कर्तव्यमित्याह आवपतां आसमंतात् देवान् तर्पयतां वर्षवृष्टिः श्रेष्ठफलं सर्वलोकोपकारकत्वात् यथोक्तं अ

यक्ष उ॰ किंस्विद्ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव
युधिष्ठिर उ॰ स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव मरणं मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ५०
यक्ष उ॰ किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः का चैषां वृणुते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ५१
युधिष्ठिर उ॰ प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ऋगेका वृणुते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते
यक्ष उ॰ किंस्विदावपतां श्रेष्ठं किंस्विन्निवपतां वरं किंस्वित्प्रतिष्ठमानानां किंस्वित्प्रसवतां वरं ५३
युधिष्ठिर उ॰ वर्षमावपतां श्रेष्ठं बीजं निवपतां वरं गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रसवतां वरः ५४ ॥

ग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति निवपतां निवापः पितृतर्पणं तत्कुर्वतां बीजं देवब्राह्मणाद्यात्मोपकार
कं फलं आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च प्रयच्छंतु तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहा इति स्मृत्युक्तं प्रतिष्ठमानानामिहैव प्रतिष्ठा
लिप्सूनां गावः श्रेष्ठं प्रसवतां संततिमिच्छतां पुत्रः श्रेष्ठफलं दौहित्रादिभ्यः गवां पुत्रस्य च दृष्टार्थत्वेपि अतिथिप्रीणनतद्वारा श्राद्धप्रदानादि

इतोपि साधनान्नभ्रष्टो यस्तं निंदति इंद्रियार्थानिति इंद्रियार्थान् शब्दादीन् लोके धनादिमत्त्वेन पूजितः संमतः दानाधिकारित्वेन ५५ न निर्वपति न प्रय
च्छति देवतादिभ्यः ५६ उक्तसाधनाशक्तेन मातापित्रोः शुश्रूषा मनोनिरोधश्च कर्तव्यो तृष्णाया अभिन्नतायाः त्यागश्च कर्तव्य इत्याह किंस्विद्गुर्विति ५७ ५८
५९ ननु मनोनाशे शून्यमेवावशिष्यत इत्याशंक्याह मत्स्य इव मत्स्यो जीवः जाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वा नीरयोर्विसंचारेण सुप्तः स्वनीड
भूतं स्वरूपं ब्रह्म प्राप्तो न निमिषति मनोवत् लयविक्षेपौ न भवति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुतेः ननु मत्स्यो विनाशित्वादजात

मत्स्य इति

यक्ष उ॰ इंद्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ५५
युधिष्ठिर उ॰ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः न निर्वपति पंचानामुच्छ्वसन्न स जीवति
यक्ष उ॰ किंस्विद्गुरुतरं भूमेः किंस्विदुच्चतरं च खात् किंस्विच्छीघ्रतरं वायोः किंस्विद्बहुतरं तृणात्
युधिष्ठिर उ॰ माता गुरुतरा भूमेः खात्पितोच्चतरस्तथा मनः शीघ्रतरं वाताच्चिंता बहुतरी तृणात् ५७
यक्ष उ॰ किंस्वित्सुप्तं न निमिषति किंस्विज्जातं न चोपति कस्यस्विद्धृदयं नास्ति किंस्विद्वेगेन वर्धते
युधिष्ठिर उ॰ मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यंडं जातं न चोपति अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्द्धते ५८ ॥

स्तुतः कस्तर्हि जात इत्यत आह अंडं पिंडं ब्रह्मांडरूपं जातं सुप्तवत्सत् न चोपति न चलति उपमंदायोगतो प्रकृष्टप्रवर्तितमेवाहंकारादि जडं जाते
चेष्टते इत्यर्थः को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् इति श्रुतेः कस्तर्हि जाताजातयोरेतयोः संयोगस्य दुःखदस्य निवृत्त्युपाय
इत्यत आह अश्मनोऽशरीरस्य निवृत्तदेहत्रयाभ्यासस्य योगिनः हृदयं शोकनीडं नास्ति कथं तर्हि समाधेर्व्युत्थितिः स्यादित्यत आह नदीव चित्तनदी वे

६१ मनोरोधायाशक्तस्यदानमेवश्रेयइत्याह सार्थोयथाप्रवसतोमित्रंएवंमरिष्यतःमर्त्यस्यदानंमित्रमित्यर्थः ६२ ६३ दानस्यचित्तशुद्धिद्वारायज्ञ
दौयज्ञादेश्चचित्तैकाग्र्यद्वारासमष्ट्युपास्त्योपहृतिहेतुत्वेनचउपकारकत्वमाह अतिथिरिति अग्निःआहवनीयादिरूपः गवामृतंक्षीरंतद्देवसोमाख्ये
होतव्यःसोयंसनातनोनित्योधर्मः अमृतंमोक्षहेतुः तत्रद्वारमाह वायुःसर्वमिदं जगत्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरितिश्रुतेः पिंडब्रह्माण्डात्म
कवायुरूपत्वप्राप्तिर्मोक्षद्वारमित्यर्थः ६४ ६५ उक्तलक्षणस्यवायोरपिसंहारेकिमवशिष्यतइत्याह सूर्यएकोविचरतेसूर्यवाच्चिन्मात्रकाशरू

यक्षउ॰ किंस्वित्प्रवसतोमित्रंकिंस्विन्मित्रंगृहेसतः आतुरस्यचकिंमित्रंकिंस्विन्मित्रंमरिष्यतः
युधिष्ठिरउ॰ सार्थःप्रवसतोमित्रंभार्यामित्रंगृहेसतः आतुरस्यभिषङ्मित्रंदानंमित्रंमरिष्यतः ६२
यक्षउ॰ कोतिथिःसर्वभूतानांकिंस्विद्धर्मःसनातनः अमृतंकिंस्विद्राजेन्द्रकिंस्वित्सर्वमिदंजगत्
युधिष्ठिरउ॰ अतिथिःसर्वभूतानामग्निःसोमोगवामृतं सनातनोमृतोधर्मोवायुःसर्वमिदंजगत्
यक्षउ॰ किंस्विदेकोविचरतेजातःकोजायतेपुनः किंस्विद्धिमस्यभेषजंकिंस्विदावपनंमहत् ६५
युधिष्ठिरउ॰ सूर्यएकोविचरतेचंद्रमाजायतेपुनः अग्निर्हिमस्यभेषजंभूमिरावपनंमहत् ६६॥

पश्चात्मैवास्तिप्रवस्यात्रयेतदभावेचप्रकाशप्रसक्त्वासत्त्वयोःसूर्यइव कृतस्तर्हिप्रपंचभानमतआह चंद्रमाजायतेपुनः चंद्रमामनोभूत्वेतिश्रु
तेर्मनएवाविद्यावशाद्रुत्पद्यतेतच्चदुःखप्रदंजगत्कल्पयति अविद्यानिवृत्त्युपायमाह अग्निर्हिमस्यभेषजं अग्निर्वाग्भूत्वेतिश्रुतेर्वागेव
तत्त्वमस्यादिकाहिमस्यसूर्याभिभावकस्याविद्याजाड्यस्यऔषधंनिवारकं भूमिःशरीरंतदेवमहदावपनंविद्याअविद्ययोश्चनिधानपात्रं ३६

अत्र द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां ब्रह्मविद्यास्तुत्वं समसाधनमुपपादितं ततः सप्तभिस्त्वंपदार्थशोधस्ततस्त्रिभिस्तत्पदार्थशोधः समसाधनः कृतः इदानीं पुनः प्रकारान्तरेण साधनान्येव विदधत् तत्त्वंपदार्थयोरभेदं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिमहावाक्यप्रतिपाद्यं दर्शयति नवभिः किंस्विदेकपदमित्यादिना एकंपदं एकमेव पर्यवसानस्थानं दाक्ष्ये हेतुत्वेनाथ मेः पर्यवसितम् इत्यर्थः एवमुत्तरत्र ९७ ९८ उद्योगो दानं सत्यं शीलं च सेव्यं तत्रापि दा

यक्ष उ. किंस्विदेकपदं धर्म्यं किंस्विदेकपदं यशः किंस्विदेकपदं स्वर्ग्यं किंस्विदेकपदं सुखं ९७
युधिष्ठिर उ. दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखं ९८
यक्ष उ. किंस्विदात्मा मनुष्यस्य किंस्विद्दैवकृतः सखा उपजीवनं किंस्विदस्य किंस्विदस्य परायणं
युधिष्ठिर उ. पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणं १. यक्ष
उवाच धन्यानामुत्तमं किंस्विद्धनानां स्यात्किमुत्तमं लाभानामुत्तमं किं स्यात्सुखानां स्यात्किमुत्तमं
युधिष्ठिर उ. धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतं लाभानां श्रेय आरोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा: २२

नमेव पुत्रवदात्मा भार्या वत्सखा पर्जन्यवदुपजीवनं च आत्मप्रदत्वात्तत्क्षमणीयफलत्वात् नादत्तमुपतिष्ठतीति वचनोपजीवनहेतुत्वाच्चेत्याह
किंस्विदात्मेति ९९ १० धन्यं धनाय हितं धनमपि श्रुतमेव नस्वर्णादीत्याह लाभमारोग्यं धर्मसाधनत्वात् तुष्टिः संतोषः उद्योगोऽध्ययनमारोग्य

७३ आनृशंस्यं सर्वभूताभयदानं संन्यासरूपो धर्मः त्रयी मोक्षमेव त्रायते इति अतः त्रयीशब्देनात्र त्रिमात्रः प्रणव उच्यते तदाश्रितो धर्मः अ-
कारोकारमकाराख्यानां स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरत्र प्रविलापनेन अर्धमात्रार्थे तुरीये ब्रह्मण्येवस्थानं
सदाफलः अविनाशिफलः मोक्षहेतुत्वात् तस्य धर्मस्य प्राप्त्युपायो मनोनिग्रह एव तदभावे नैव ज्ञातात्मतत्त्वो भूत्वा शोकेन तरति मनो ति

यक्ष उ॰ कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च सन्धिर्न जीर्यते ७३
युधिष्ठिर उ॰ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः सन्धिर्न जीर्यते
७४ यक्ष उवाच किन्नु हित्वा प्रियो भवति किन्नु हित्वा न शोचति किन्नु हित्वार्थवान् भवति कि
न्नु हित्वा सुखी भवेत् ७५ युधिष्ठिर उवाच मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति का
मं हित्वार्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ७६ यक्ष उ॰ किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नट
नर्तके किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ७७ युधिष्ठिर उवाच धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं य
शोर्थं नटनर्तके भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ७८ ॥

ग्रहमार्गस्थ सद्भिः कृपालुभिरेव प्रदर्शनीय इति तात्पर्यार्थः ७४ मनोनिग्रहे दृष्टद्वारं मानादिचतुष्टयत्याग इत्याह किन्न्विति ७५।७६
मानादित्यागोऽपि धर्मफलम् अतोऽत्रापि ब्राह्मणे दत्तं यद्दानं तदेव धर्महेतुत्वादुपकरोति नान्यद्दत्तमित्याह किमर्थमिति ७७ ७८ ॥

नत्रुद्गानबलात्तमानादीन्जित्वा मनो निगृह्णात एवात्यंतिको दुःखनाशो भविष्यति किं प्रविलापनरूपेण त्वयीयं मे ग्रोत्याग्रंकाह अज्ञा
तेनेति अज्ञानकार्येण स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयेन जरामरणशोकमोहाद्याश्रयेण लोकावृत इति लोक आत्मा आवृतस्तिरोहितः क
स्मिन्निव भुजंगेनेव रज्जुः अतोऽज्ञाननाशार्थं त्वयीयं मोवश्यमेष्टव्यः ननु सुषुप्तौ देहद्वयस्याभावादज्ञाननाशोऽस्त्वेव किं त्वयीयं मे ग्राम
नत्राह तमसा मूलाज्ञानेन सुषुप्तावप्यावृतो नात्मा प्रकाशते तस्माद्देहद्वयमपि प्रविलापनीयमेवेत्यर्थः ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधा

यक्ष उवाच केनस्विदावृतो लोकः केनस्विन्न प्रकाशते केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न ग
च्छति ७९ युधिष्ठिर उ· अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते लोभात्त्यजति मित्राणि सं
गात्स्वर्गं न गच्छति ८० यक्ष उ· मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् श्राद्धं मृतं कथं वा
स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ८१ युधिष्ठिर उ· मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकं मृतम
श्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ८२

दृष्टान्तकृतः संसारो न मनोरोपमात्रेण नश्यति किं तु सर्पबाधेन रज्जुमधि
गमेनैव यथा समूलस्य भयस्य नाशस्तथा देहद्वयबाधेन स्वरूपाधिगमे नैव समूलस्य संसारस्य नाश इति भावः अतो लोभसंगौ स
स्कोऽज्ञानमेव स्थापनीयमित्याह लोभादिति ७८ ७९ लोभसंगयोस्त्यागे दोषमाह मृत इति दरिद्रोऽलब्धवित्तः सदानाद्यसमर्थो वे
न मृत एव तत्र दृष्टान्तः मृतं राष्ट्रमिव राष्ट्रे प्राणभूमिपतेः संचारस्यानेन शरीरं त्वराजकं नष्टप्राणं यथा तथा दरिद्रो जीवन्मृत इत्यर्थः अ

८२ एवं लोभादित्यागेन दानाद्यनुष्ठानेन शमादिसंपन्नाचयुक्तस्य श्रवणादिसतो यज्ज्ञातं ब्रह्मात्मैक्यं तदाह कादिगिति संतोवेदप्रमाण
निष्ठाः दिक् दिशति उपदिशतीति दिक् उपदेष्टा इत्यर्थः आचार्यवचनाद्ब्रह्मज्ञातव्यमिति भावः तथा जलेपंचम्यामाहुतावापः पुरुषवच
सो भवंतीति श्रुतेः जलं पिंडब्रह्मांडात्मकं कार्यं तदभिमानी चेतनस्तेन व्यष्टिसमष्टिजीवो लक्ष्यते आकाशः सर्वाणि ह वा इमानि भूता
न्याकाशादेव समुत्पद्यंत आकाशं प्रत्यस्तं यंतीति श्रुतेः आकाशेनाव्याकृतं कारणं तदभिमानी ईश्वरस्तेनोच्यते अनयोर्जलमाकाश
मिति सामानाधिकरण्यादभेदः उपाध्यंशापहानेन उभयत्र शुद्धचिन्मात्रलक्षणया सोयं देवदत्त इत्यत्रैव तद्देशकालरूपविशेषणप्र
हाणेन देवदत्तस्वरूपमात्रलक्षणया एतावानेव सर्वेषु वेदांतेषु ज्ञातव्योर्थः ननु व्यावर्तके उपाधिभेदे जाग्रति सति कथमनयोरभे

यत्त३॰ कादिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं किं च वै विषं श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ८२
युधिष्ठिर३॰ संतो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषं श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ८३

दः स्यादत आह गौरन्नमिति गच्छतीति गौः इंद्रियं तद्ग्राह्यं शब्दाद्यर्थजातं वा ततश्चान्नं अदनीयं प्रविलापनीयं सैंधवोदकन्यायेन स
यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत एवं ह्येते सर्व एवं भवंतीत्यादिश्रुतिभ्यः उपाध्योर्मिथ्यात्वाद्देवरज्जूरगवत्प्रविल
यः स्वस्वसाध्य इत्यर्थः प्रार्थना कामः स एव विषमिव विषं जन्ममरणहेतुत्वात् अतः कामं गुरूपदेशेन प्रपंचं विलाप्य प्रत्यक्ब्रह्म
णेनभेदं साक्षात्कुर्यादित्यर्थः ब्राह्मणो ब्रह्मवित् श्राद्धस्य श्रद्धया प्रदेयस्य कालः समयः यदैव सत्पात्रलाभस्तदैव धर्मज्ञानादिकम
नुष्ठेयं शिक्षणीयं च समा मास समापना ब्रह्मविद्या तथापि प्रमाण्यपि ज्ञानसाधनानि तल्लक्षणानि च प्रष्टुमिच्छुः एणीवर्जयात्त्वजीवना
दित्वेन ददाति अतः धर्मराजः परामृशति कथं वा यक्ष मन्यसे इति तव मते एतावता कृतकृत्यत्वमस्ति नास्ति वेति प्रश्नाभिप्रायः ८४

म. भा. व. टी. ५८०

८५ तपश्चाघष्टकस्यज्ञानस्यायनस्यलक्षणमाहद्वाभ्यां तपःस्वधर्मेति ८६ ८७ क्रोधलोभनिर्दयत्वानित्यक्त्वासर्वभूतहितःस्यादित्यर्थः ९० ९१
त्रिभिर्मोहादीनांलक्षणमाह मोहोहीत्यादिना ९२ ९५ नास्तिकोनास्तिपरलोकइतिवादीसएवमूर्खःनततोन्य एथश्चमूर्खःश्रेष्ठइत्यर्थः सं

यक्ष उ० तपःकिंलक्षणंप्रोक्तंकोदमश्चप्रकीर्तितः क्षमाचकापराप्रोक्ताकाचह्रीःपरिकीर्तिता ८५ यु
धिष्ठिर उ० तपःस्वधर्मवर्तित्वंमनसोदमनंदमः क्षमाद्वंद्वसहिष्णुत्वंह्रीरकार्यनिवर्तनं ८६ यक्ष उ० किंज्ञा
नंप्रोच्यतेराजन्कःशमश्चप्रकीर्तितः दयाचकापराप्रोक्ताकिंचार्जवमुदाहृतं ८७ युधिष्ठिर उ० ज्ञानंतत्वा
र्थसंबोधःशमश्चित्तप्रशांतता दयासर्वसुखैषित्वमार्जवंसमचित्तता ८८ यक्ष उ० कःशत्रुर्दुर्जयःपुंसांकश्च
व्याधिरनंतकः कीदृशश्चस्मृतःसाधुरसाधुःकीदृशःस्मृतः ८९ युधिष्ठिर उ० क्रोधःसुदुर्जयःशत्रुर्लो
भोव्याधिरनंतकः सर्वभूतहितःसाधुरसाधुर्निर्दयःस्मृतः ९० यक्ष उ० कोमोहःप्रोच्यतेराजन्कश्च
मानःप्रकीर्तितः किमालस्यंचविज्ञेयंकश्चशोकःप्रकीर्तितः ९१ युधिष्ठिर उ० मोहोहिधर्ममूढत्वंमा
नस्त्वात्माभिमानिता धर्मनिष्क्रियतालस्यंशोकस्त्वज्ञानमुच्यते ९२ यक्ष उ० किंस्थैर्यमृषिभिःप्रोक्तं
किंचधैर्यमुदाहृतं स्नानंचकिंपरंप्रोक्तंदानंचकिमिहोच्यते ९३ युधिष्ठिर उ० स्वधर्मेस्थिरतास्थैर्यंधैर्यमिं
द्रियनिग्रहः स्नानंमनोमलत्यागोदानंवैभूतरक्षणं ९४ यक्ष उ० कःपंडितःपुमान्ज्ञेयोनास्तिकःकश्चउच्य
ते कोमूर्खःकश्चकामःस्यात्कोमत्सरइतिस्मृतः ९५ युधिष्ठिर उ० धर्मज्ञःपंडितोज्ञेयोनास्तिकोमूर्खउच्यते
कामःसंसारहेतुश्चहृत्तापोमत्सरःस्मृतः ९६ यक्ष उ० कोऽहंकारइतिप्रोक्तःकश्चदंभःप्रकीर्तितः किंतद्दैवंपरंप्रोक्तंकिंतत्पैशुन्यमुच्यते ९७

सारहेतुर्वासना ९६ महत्त्वतदज्ञानंचअहंकारः धर्मध्वजोच्छ्रयःध्वजवदुच्छ्रितोलोकेषुख्यातइत्यर्थः दंभदर्पयोस्तुल्यत्वान्निरुक्तो देवाधीनोयदृच्छा

[illegible] ९८

[illegible]

५८०

नन्वर्थकामयोर्विरोधिनोः सतोरस्मात्पृथग्धर्मोऽपरत्र दृष्ट इत्याशङ्क्याह यदेति धर्मो गृहस्थाश्रमादिः पारिव्राज्यवन्नार्थविरोधी न भवति यदा च भार्यादा
नादिप्रतिबंधकं विना धर्मविरोधिनी न भवति तदा धर्मोऽर्थोऽस्त्येव भार्या च कामं रसयति तेन त्रिवर्गो यं समागमं प्राप्नोति तथा च गृहिणामप्यस्त्विय

यक्ष उ॰ धर्मस्यार्थस्य कामस्य परस्परविरोधिनः एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ९९ युधि
ष्ठिर उ॰ यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः १० यक्ष
उ॰ अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ११ युधिष्ठिर उ॰
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनं पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् १२ वेदेषु
धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु वेदेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ३ विद्यमाने धने लो
भाद्दानभोगविवर्जितः पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ४ यक्ष उ राजन्कुलेन
वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितं ५ युधिष्ठिर उ शृणु यक्ष
कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतं कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ६ वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्म

मित्याहारेण मोक्षे धिकारस्तूक्तः १० ११ अक्षयो नरकः नित्यसंसारित्वं तद्धेतुमासुरीं संपदमाह ब्राह्मणमित्यादिना २ ६ स्वाध्यायेन अश्रुतेन वा
स्वाध्यायेन तदर्थग्रहणेन सार्थवेदाधिगमेनेत्यर्थः कुलं न कारणं स्वाध्यायः श्रुतं च द्वयं मिलितं एकमेव तदपि न कारणमिति योज्यं १०

८ अतिरिच्यतेनीचगाथायामितिशेषः ९ १२ कर्मोपात्तिर्ज्ञानानामंतरंगसाधनं वैराग्यमाह प्रश्नचतुष्टयोत्तरत्वेन हेवारिचर यतऋणं प्रवासं च अकुर्वन्यदृच्छालाभसंतुष्टो भवेदित्यर्थः ११ अहनीति देहस्य विनाशत्वमनुसंधाय प्राप्तानपि भोगांस्त्यक्त्वा शीघ्रं परमार्थाय यतितव्यमित्यर्थः

पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिंतकाः सर्वे व्यसनिनो मूर्खाः यः क्रियावान्स पंडितः ८ चतुर्वेदोपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते योग्निहोत्रपरो दांतः स ब्राह्मण इति स्मृतः ९ यक्ष उ० प्रियवचनवादी किं लभते विमृश्यकार्यकरः किं लभते बहुमित्रकरः किं लभते धर्मरतः किं लभते कथय १० युधिष्ठिर उ० प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशितकार्यकरोधिकं जयति बहुमित्रकरः सुखं वसते यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ११ यक्ष उ० को मोदते किमाश्चर्यं कः पंथाः का च वार्तिका वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवंतु बांधवाः १२ युधिष्ठिर उ० पंचमेहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते १३ अहन्यहनि भूतानि गच्छंतीह यमालयं शेषाः स्थावरमिच्छंति किमाश्चर्यमतः परं १४ तर्कोप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणं धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः १५ अस्मिन्महामोहमये कटाहे सूर्याग्निना रात्रिदिवेंधनेन मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन भूतानि कालः पच

त्सेवाप्रश्नोत्तरिमाः ५९ ॥

१४ तर्क इति अप्रतिष्ठः निर्णयशून्यः श्रुतयोपि विभिन्नाः परस्परविरुद्धार्थवादिन्यः मुनयोपि तथा व्याख्यातारस्ताहशा एव अतः अनंतास्तु धर्मशास्त्रादिविचारश्रममकृत्वा ऽग्र्यजनसंमतमेव मार्गमनुसरेदित्यर्थः १५ अस्मिन्निति भुज्यमाना अपि स्त्र्यादयो न चिरस्थायिन इति सर्वतो वैरा

कर्मज्ञानफले विवेकं पृच्छति व्याख्याता इति याथातथ्यं यथार्थं यथास्यात्तथा पुरुषं पुरि शरीरे वसतीति पुरुषस्तं जीवंतमित्यर्थः को जीवति कश्चा
प्तसकलकाम इति प्रश्नौ १७ तयोरुत्तरं दिवमिति द्वाभ्यां पुण्येन कर्मणा सकामेन निष्कामेन वा भूमिव्यापी कीर्तिशब्दो भवति यावत्कीर्तिरस्ति ताव
ज्जीवतीत्यर्थः पश्चादिह लोके पूर्ववासनानुरूपाणि कर्माणि करोति तत्रापि सोपानारोहक्रमेण निष्कामो मुच्यते अवरोहक्रमेण सकामोऽपि कमपि

यक्ष उ० व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप पुरुषं त्विदानीं व्याख्याहि यश्च सर्वधनी नरः १७ यु
धिष्ठिर उ० दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्येन कर्मणा यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते १८ तुल्ये प्रिया
प्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः १९ यक्ष उ० व्याख्यातः पुरुषो रा
जन्यश्च सर्वधनी नरः तस्मात्त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु २० युधिष्ठिर उ० श्यामो य एष रक्ताक्षो बृ
हच्छाल इवोद्गतः व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु २१ यक्ष उ० प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः
परायणं स कस्मान्नकुलं राजन्सापत्नं जीवमिच्छसि २२ यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलं तुल्यं तं
भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि २३ तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव अथ केनानुभावेन सापत्नं
जीवमिच्छसि २४ यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि २५ ॥

कं वासनापाशैर्बध्यत इति विवेकः १८ तुल्ये इति ब्रह्मविदेव सर्वधनी यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति
तस्यैवाप्तसकलकामत्वश्रुतेः तस्य स्वाभाविकमिदं लक्षणं तुल्यप्रियाप्रिये इति तदेव साधकस्य यत्नसाध्यं ज्ञानसाधनमित्युच्यते यथोक्तं उत्पन्ना
त्मप्रबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः इति १९ एवं प्रश्नस्य ज्ञानं परीक्ष्य धर्मे स्थितिं परीक्षितुमाह यमेकमिच्छ

सिसजीवतिति २ जीवंजीवं २ २२ अजुमोवेनकुलनागसहस्रेण
१३४

म॰
भा॰व॰
टी॰
५१९

नः अस्मान्मावधीत् २६ आनृशंस्यं ग्रवैषम्यं परमार्थात्तस्मात् २७ २८ धीयते निश्चिनुते २९ इति अध्यायः ३११ ततस्ते १ ५ सुहृदः सुहृत्त्वभ्रातृदत्त
मदतत्वे ५ ६ यशः ख्यातिः सत्यं यथार्थभाषणं दमो बाह्येंद्रियजयः शौचं द्विविधं मृज्जलादिना बाह्यं काम क्रोधादित्यागादांतरं आर्जवं अ

युधिष्ठिर॰ धर्म एव हतो हंति धर्मो रक्षति रक्षितः तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् २६ आनृशं
स्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतं आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु २७ धर्मशीलः सदा राजा इति
मां मानवा विदुः स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु २८ कुंती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः २९ यथा कुंती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः मातृभ्यां सम
मिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ३० यक्ष॰ यस्य तेर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतं तस्मात्ते भ्रातरः स
र्वे जीवंतु भरतर्षभ ३१ इत्यारण्यके आरणीहरणे ३११ वैशंपाय॰ ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठंत पांडवाः
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणेन व्यपगच्छतां १ युधिष्ठिर॰ सरस्येकेन पादेन तिष्ठंतमपराजितं पृच्छामि
को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् २ वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथवा भवान् अथवा मरुतां श्रेष्ठो व
ज्री वा त्रिदशेश्वरः ३ मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः तं योधं न प्रपश्यामि येन सर्वे निपातिताः ४ सु
खं प्रतिप्रबुद्धानामिंद्रियाण्युपलक्षये स भवान्सुहृदस्माकमथवा नः पिता भवान् ५ यक्ष॰ अहं ते जन
कस्तात धर्मो मृदुपराक्रम त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ६ यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचाप॰ ७
वक्रता मार्दवमिति पाठे अक्रूरता ह्रीरकार्यप्रवृत्तिवारकस्तेनोहृत्तिविशेषः अचापलं मनसः स्थैर्यं दानं अपरिग्रहं तपः स्वधर्माचरणं ब्रह्मचर्यमुपस्थनि

५१९

अहिंसा वाङ्मनःशरीरैः परपीडावर्जनं समता मानापमानादिष्ववैषम्यं शान्तिश्चित्तनिग्रहः तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि शौचं आख्यातं अमत्सरः
परगुणेष्वसंतापः मत्सरः तदभावः ह्यारोपिता धर्मप्राप्तिसुखानि ८ दिक्पालपंचसंख्याकोसि पंचस्वात्मदर्शनसाधनेषु शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः
समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुत्युक्तेषु दिक्पालः एवं पूर्णत्वं प्राप्तत्वं कोसि तस्य फलं च षट्पदीजयः पश्यते प्राप्नुवंति देहिनमिति पदा
नि षडूर्मयः येष्वशनायापिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इति श्रुत्युक्ताः तेषां षण्णां पदानां समाहारः षट्पदी सा त्वया जिता तेषु पदेषु द्वे पदे एवं जा
तमात्रस्य ह्यशनायापिपासे प्रथमे भवतः द्वे मध्ये शोकमोहौ शोकः इष्टवियोगजश्चित्तस्य संतापः मोहः अतितापेन कार्याकार्यप्रतिसंधानस्मृ
त्यभावः पतेमध्येमध्यमे वयसि प्राप्नुतः प्रोक्तास्तु पंचसु महायज्ञेषु कामक्रोधौ लोभमोहौ मोदमदौ च षट्पदी षट्पदीं समतिक्रम्य उच्यते

अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः । ह्यारोपितानि मे विद्धि प्रियोऽह्यसि सदा मम ॥ ८ ॥
दिक्पालपंचसंख्याकोसि दिक्पालानेषट्पदी जिता । द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९ ॥
मोहमिति भद्रं ते जितात्मा सुखमिहागतः । आनन्दश्चेन तद्धाम शिवं देशामि तेन च ॥ १० ॥

नात्र संशय इति व्याचक्षुः तदध्यात्माधिकारात् द्वे पूर्वे इति वाक्यशेषाणामंजस्यात् द्वे पेहितं सांपरायिके जरामृत्यू अन्ते वयसि पतितः नः द्वे अन्ते सां
परायिके संपरायः परलोकः तं प्रति तेन तत्सुदिते सांपरायिके ९ धर्मो हमिति भद्रं ते अहं धर्मस्तव पितास्मीति स्वस्वरूपप्रकाशनं इति भद्रं ते इ
त्यनेन स्तुतिपदवाक्यप्रकारेण यशः प्रभृतिभिर्द्वाभिर्धर्मतनुभिः अहिंसादिभिर्धर्मं स्वैरेवाप्ताः तेनादृष्टेन शमादिपंचकाद्युक्तस्य षट्पदीज
यत्वेनेनदुत्तिपदवाक्यप्रकारेणायशः प्रभृतिभिर्द्वाभिर्धर्मतनुभिः अहिंसादिभिर्धर्म स्वैरेवाप्ताः तेनादृष्टेन
यफलं भद्रं कल्याणं मोक्षसुखाख्यमहयस्व चिदानंदमात्रेतेनवश्लिष्टिति शेषः एवं प्रश्नवादमुखेन प्रतिपादितो ब्रह्मविद्यो यशाः सत्संद
मः शौचमित्यादि श्लोकत्रयेण उपसंहृत्य आख्यायिकामनुसरति जितात्मा सुखमिहागत इत्यादिना १० ॥

अरणीसहिते अरण्योः समारोपितमग्निं अरण्योः सहितं समुदायः अरणीद्वयमिति यावत् ९ १४ अरण्यगतानीति शेषः नः अस्मान् १५ १६ छंदतः स्वेच्छातः २३

वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ११ युधिष्ठिर॰ अर
णीसहितं यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति तस्याग्नयो न लुप्येरन् प्रथमोऽस्तु वरो मम १२ यक्षउ॰ अर
णीसहितं ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो १३ वैशंपायनउ॰ द
दानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम १४ युधिष्ठिर॰ वर्षाणि द्वादशा
रण्ये त्रयोदशमुपस्थितं तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् १५ वैशंपायन॰ ददानी
त्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमं १६ यद्यपि स्वेन रूपेण चरि
ष्यथ महीमिमां न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत १७ वर्षं त्रयोदशमिदं मत्प्रसादात् कुरूद्वहाः
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ १८ यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशं तादृशं तादृ
शं सर्वे छंदतो धारयिष्यथ १९ अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृ
तं मृगरूपिणा २० प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते नराणामिह श्रेष्ठ प्रयच्छेत्वं वरोऽस्तु व २१
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् त्वं हि मत्प्रभवो राजन् विदुरश्च ममांशजः २२ युधिष्ठिरउवाच
देवदेवो मया दृष्टो भवान् साक्षात् सनातनः यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः २३ ॥

२९ आरणेयं अरणीसंपुटं ४० समुत्थानसमागतं भीमादीनां समुत्थानं च धर्मराजेन सह समागतं संमेलनं चेति समाहारः पितुः धर्मस्य पुत्रस्य यु

जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् २४ धर्म उ० उपप
न्नो गुणैरेतैः स्वभावेनासि पार्थिव भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति २५ वैशंपायन उ०
इत्युक्त्वांतर्दधे धर्मो भगवान्लोकभावनः समेताः पांडवाश्चैव सुखं सुप्ता मनस्विनः २६ उपेत्य चाश्र
मं वीराः सर्वे एव गतक्लमाः आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने २७ इदं समुत्थानसमागतं मह
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनं पठन्नरः स्याद्विजितेंद्रियो वशी सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् २८
न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने परस्वहारे परदारमर्षणे कदर्यभावे च रमेन्मनः सदा नृणां सदाख्या
नमिदं विजानतां २९ इत्यारण्यके आरणीहरणं ३१२ वैशंपायन उ० धर्मेणातेऽभ्यनुज्ञाताः पांडवाः स
त्यविक्रमाः १ उपोपविष्टा विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ये तद्भक्ता वसंति स्म वनवासे तपस्विनः २
तानब्रुवन्महात्मानः स्थिताः प्रांजलयस्तदा अभ्यनुज्ञापयिष्यंतस्तं निवासं धृतव्रताः ३ विदितं भ
वतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयं छद्मनाहृतराज्याश्च निराकृताश्च बहुशः कृताः ४ ॥

धिष्ठिरस्य चात्र समागतमिति समासैकदेशाभ्यनुज्ञानमप्यनुवर्तते २८ कदर्यभावे कार्पण्ये सदाख्यानं शुभाख्यानं २९ अध्यायः ३१२ धर्मेणेति व

संतः वत्सविच्छेदाः १ २ स्थिताः सधर्मक्रियाः ३ ५ ॥

५६ युक्ताः योजिताश्चारा ये ते युक्ताः अवहिताः पौरस्य स्वजनस्य चास्माभिरावृतस्य विषमं कुर्युरिति राष्ट्रान्तरे ऽस्माभिर्गन्तव्यमित्याशयः ७ ८

उषिताश्च वने कृच्छ्रं वयं द्वादश वत्सरान् अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशे ५ न ह्यस्मामो वयं छन्ना
स्तदत्र त्वाथमर्हथ सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ६ जानंतो विषमे कुर्युरस्मास्वत्यन्तवै
रिणः युक्तचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ७ अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह सम
स्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ८ वैशंपायन॰ इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा
संमूर्छितो ऽभवद्राजा साश्रुकंठो युधिष्ठिरः तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह अथ धौम्यो
ऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ९ राजन्विद्वान्भवान्दांतः सत्यसंधो जितेंद्रियः नैवंविधाः प्रमुह्य
न्ते नराः कस्यांचिदापदि १० देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहा
र्थं महात्मभिः ११ इंद्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विषतां च वि
निग्रहे १२ विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरं
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतं १५ हुताशनेन य
श्चापः प्रविश्य प्रच्छन्नमासता विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया १६ प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा
अग्निर्विराश्रित्य स्त्वानात्पूर्वमिव पाठः स्वस्थः ११ १२ उष्य वासं कृत्वा १३ १४ १५ १६ १७ ॥

नचचाल छलेनशत्रुवधंनांगीकृतवान् २२ २६ आशिषइतकाश्याशिषंप्रयुज्य २७ ३० मंत्रायविचारार्थं ३१ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाण

श्रोर्वेणावसतात्कृत्स्नस्ततोब्रह्मर्षिणातदा यत्कृतंतातदेवेषुकर्मतन्नेनचाकृतं १८ एवंविवस्वताता
तकालेनोत्तमतेजसा निर्दग्धाः पार्थिवाः सर्वेवसतान्तुविसर्जिताः १९ विस्तुनावसतानाचापिगृहेदश
रथस्यवै दशग्रीवोहतस्तत्रस्नसयुगोभीमकर्मणा २० एवमेवमहात्मानः प्रच्छन्नास्तत्रतत्रह अजय
स्त्रीत्ववान्युद्धेतथात्वमपिजेष्यसि २१ तथायोमुनपर्मज्ञोवाक्यैः संपरितोषितः शान्तबुद्ध्यास्वबुद्ध्या
चनचचालयुधिष्ठिरः २२ अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनोमहाबलः राजानंबलिनांश्रेष्ठोगिरासंप
हर्षयन् २३ अवेत्ययामहाराजत्वंगाण्डीवधन्वना धर्मानुगतयाबुद्ध्यानकिंचित्साहसंकृतं २४
सहदेवोमयानित्यंनकुलश्चनिवारितौ शक्तौविध्वंसनेतेषांशत्रूणांभीमविक्रमौ २५ नवयंतस्य
हास्यामोयस्मिन्योक्ष्यतितोभवान् भवान्विधत्तांतत्सर्वंप्रतिपत्स्यामहेवयं इत्युक्तेभीमसेनेनब्रा
ह्मणाः परमाशिषः प्रयुज्यापृच्छ्यभरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् २६ सर्वेवेदविदोमुख्यायत
योगमनयस्तथा आसेदुर्नेयथान्यायंपुनर्दर्शनकांक्षया २७ सहयोमुनविद्वांसस्तत्यापञ्चपाण्डवाः

मर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठस्यकृतौभा.आ.पर्वार्थप्रकाशःसमाप्तिमगमत् ॥३॥ वा: ३५या

म॰
भा॰व॰
टी॰
५२२

इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायामारण्यकेपर्वणिद्रौपदीहरणेसमाप्तेचेदमारण्यकंपर्वेति अ
स्यानन्तरंविराटपर्वभविष्यतितस्यायमाद्यश्लोकः जनमेजयउ॰ कथंविराटनगरेममपूर्वेपितामहाः अज्ञा
तवासमुषितादुर्योधनभयार्दिताः १ अस्मिन्पर्वणिसंख्यातंव्यासेनोक्तंमहात्मना अध्यायानांशतंद्वेच
प्रसंख्यातंतपोधन २ एकोनसप्ततिश्चैवतथाध्यायाःप्रकीर्तिताः एकादशसहस्राणितथानवशता
निच ३ चतुःषष्टिस्तथाश्लोकाःपर्वतस्मिन्प्रकीर्तितं वृत्तान्तंचतथाख्यातानवतिर्द्वेचकीर्तिते ४ पा
ण्डवप्रव्राजनं पौरानुगमनं पौरवाक्यं पौरविसर्जनं ब्राह्मणानुगमनं युधिष्ठिरचिंता शौनकवाक्यं
धौम्यस्तवः आदित्यनामाष्टशतं कौंतेयगमनं लोकपालगमनं विद्यालाभः शस्त्रप्राप्तिः किरातयु
द्धं इन्द्रलोकगमनं नलोपाख्यानं अस्त्रज्ञानप्राप्तिः नारदगमनं पौलस्त्यतीर्थयात्रा धौम्यतीर्थ
यात्रा लोमशागमनं तीर्थयात्राप्रस्थानं अगस्त्यप्रभावः वातापिनाशनं विंध्यशैलचरितं समु
द्रशोषणं सगरपुत्रविनाशः गंगावतारः ऋष्यशृंगोपाख्यानं वृष्णिपांचालागमनं हलधरवाक्यं वा
सुदेववाक्यं जामदग्न्यचरितं सौकन्यं मांधातृउपाख्यानं श्येनकपोतीयं अष्टावक्रीयं गंधमादनप्र
वेशः औत्पातिकं घटोत्कचागमनं जटासुरवधः आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः हनुमद्भीमसमागमः पु

ष्णाभिहरणे यक्षयुद्धं वैश्रवणसमागमने निवातकवचवधः अर्जुनागमने धौम्यदर्शने आजगरं काम्य
कागमने वासुदेवसत्यभामागमने नारदागमने मार्कंडेयागमने मार्कंडेयासमास्या भविष्यद्ब्राह्मणमा
हात्म्य धुंधुमारोपाख्याने सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः मनुचरिते मंडूकोपाख्याने पतिव्रतोपाख्याने धर्मव्याधो
पाख्याने मधुकैटभोपाख्याने कुमारोत्पत्तिः द्रौपदीसत्यभामासंवादः घोषयात्रा दुर्योधनप्रायोपवेशः दु
र्योधनयज्ञः प्राहद्रूणेने इंद्रद्युम्नोपाख्याने आंगिरसे स्कन्दजनने धार्तराष्ट्रयज्ञः व्यासदर्शने मृगस्वप्नदर्श
ने व्रीहिद्रौणिके द्रौपदीप्रमाथः जयद्रथ उपाख्याने रामोपाख्याने सावित्र्युपाख्याने कुंडलहरणे आरणे
ये यक्षप्रश्नाः समस्ताश्चाद्भुतानाः इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते अयनोयनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः
येयंप्रार्थयतेकामंतंतंप्राप्नोत्यसंशयं नारीवापुरुषोवापि शुचिः प्रयतमानसः २ आरण्यके श्रुतेधीते ब्राह्मणान्मा
यसादिभिः भोजयेद्दद्यागोस्वर्णदानैर्वस्त्रैः प्रपूजितान् ३ ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ब्रह्माविष्णु
स्त्र्यंबकः शक्रो देवगणास्तथा ४ भूतानि मुनयो देवास्तथापितृगणाश्च ये वाचकं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रान्नैः स्वर्ण
भूषणैः विशेषतस्तु कपिलां दद्याद्वाचकपाठके ५ कांस्यदोहां रौप्यखुरां स्वर्णशृंगीं सभूषणां पांडुनोपचितां पार्थ
दद्याद्वै द्विजातये ६ आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्योनरोत्तमः ससर्वकामानाप्नोति पुनः स्वर्गं तिमाप्नुयात् ७
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमादानविधिश्च समाप्तम् आरण्यके पर्वणि गैयासिकीसंख्या